

Fakulta humanitných vied Univerzity Mateja Bela
Ústav vedy a výskumu Univerzity Mateja Bela
v Banskej Bystrici

SLOVENSKÁ REPUBLIKA

1939 – 1945

OČAMI MLADÝCH HISTORIKOV

IV

Zborník príspevkov z medzinárodnej vedeckej konferencie
Banská Bystrica 14. – 15. apríla 2005

Banská Bystrica 2005

Organizátori medzinárodnej vedeckej konferencie
„Slovenská republika 1939 – 1945 očami mladých historikov IV“
týmto vyslovujú vďaku organizáciám podieľajúcim sa na úspešnom
priebehu podujatia:

Štátnej vedeckej knižnici v Banskej Bystrici
STRED – Středoeuroeský dialóg, o. s., Praha
EJAX, s r. o. – obchodná spoločnosť a pracovná agentúra, Banská
Bystrica
TROPICO Juice, Dolný Kubín

Publikácia vyšla v rámci riešenia grantového projektu VEGA č. 1/1214/04

Slovenská republika 1939 – 1945 očami mladých historikov IV

Editori:

PhDr. Michal Šmigel', PhDr. Peter Mičko

Recenzenti:

prof. PhDr. Karol Fremal, CSc.

prof. PhDr., dr. h. c. Július Alberty, CSc.

PhDr. Tomáš Klubert, PhD.

PaedDr. Marián Gajdoš, PhD.

PaedDr. Ján Stanislav, CSc.

PhDr. Michal Šmigel'

Za obsahovú a jazykovú stránku príspevkov sú zodpovední jednotliví autori

Vydali:

© Katedra histórie FHV UMB a Ústav vedy a výskumu UMB
v Banskej Bystrici (2005)

ISBN 80-8083-147-5

OBSAH

Obsah.....	3
Na úvod.....	6
BLOK I.: Politicko-spoločenské, hospodárske a vojenské aspekty Slovenskej republiky (1939-1945)	7
Od autonómie k samostatnosti	
<i>Róbert Arpáš</i>	8
Prezident Emil Hácha na Slovensku v prosinci 1938	
<i>Pavel Suk</i>	20
Cestou k totalitě. Východiska a obrazy vzťahů Slováků a Čechů v předvečer 2. světové války	
<i>Dominik Hrodek</i>	29
Charakter legislatívnej činnosti v Slovenskej republike 1939-1945	
<i>Ondrej Podolec</i>	39
Vplyv nacistického Nemecka na slovenské hospodárstvo v rokoch 1939 – 1945	
<i>Peter Mičko</i>	52
Peňažníctvo na Slovensku v rokoch 1939 – 1945	
<i>Marcel Pecník</i>	64
Školská politika v období Slovenskej republiky 1939-1945	
<i>František Neupauer</i>	74
Obnovenie Rodobrany a vývoj jej organizačnej štruktúry v rokoch 1938 – 1940	
<i>Vojtech Kárpáty</i>	89
Organizačná štruktúra Deutsche Partei 1938-1945	
<i>Michal Schvarc</i>	101
Perzekúcia odporcov režimu na Slovensku 1938-1945 (K problematike charakteru ľudáckeho režimu)	
<i>Jan Rychlík</i>	119
K problematike Zaisťovacieho tábora Ilava v rokoch 1939 – 1945 (Perzekučno-represívny prostriedok)	
<i>Jozef Vicen</i>	135
Vstup do niektorých problémov slovensko-amerických vzťahov (1939-1945)	
<i>Slavomír Michálek</i>	144
Slovenská otázka v československé armáde na Západě a Polsko	
<i>Jiří Friedl</i>	156

Slovenská otázka v občiansko-demokratickom odboji na Slovensku v rokoch 1939 – 1945 <i>Marek Syrný</i>	165
Sformovanie Rýchlej divízie a jej nasadenie do bitky o Kyjev <i>Pavel Mičianik</i>	181
Нотатки до питання про участь словацьких військ у боях проти Радянського Союзу <i>Олексиї Кафтан</i>	211
Zásah německých vojenských sil z Protektorátu proti Slovenskému národnému povstání <i>Jan Vajskebr</i>	223
Výzbroj, výstroj a dopravné prostriedky 2. slovenskej partizánskej brigády M. R. Štefánika. Ich získavanie, použitie a dodávky <i>Marian Uhrin</i>	229
Prípád poručíka Antona Hirnera a spol. (O jednom mýte slovenskej vojenskej historiografie) <i>Martin Lacko</i>	238
Zajatecký tábor v Grinave <i>Peter Kaššák – Marián Hrodegh – Boris Súdny</i>	249
Protifašistické letáky, ich úloha a význam na Slovensku v rokoch 1938-1945 <i>Iveta Fedorová</i>	258
Biskup P. P. Gojdič a Gréckokatolícka cirkev v období Slovenskej republiky (1939-1945) <i>Peter Borza</i>	271
Rusínska a ukrajinská menšina po vzniku prvej Slovenskej republiky <i>Stanislav Konečný</i>	283
Rusínska otázka na Slovensku v rokoch 1939 – 1945 a alternatívy jej riešenia <i>Martin Pekár</i>	292
Politicko-vojenské akcie II. Rzeczpospolity na Podkarpatskej Rusi a východnom Slovensku na prelome rokov 1938-1939 <i>Juraj Kredátus</i>	303
Slovensko-poľské vzťahy od marca do septembra 1939 <i>Martin Holák</i>	317
Maďarsko-slovenské diplomatické vzťahy v rokoch 1939 – 1941 <i>István Janek</i>	334

Rozklad župného zriadenia v rokoch 1944 – 1945 na príklade Trenčianskej župy <i>Karol Janas</i>	352
Využívanie „národných stereotypov“ a lavírovanie komunistickej strany v otázke česko-slovenského pomeru v období druhej svetovej vojny. (Krátky exkurz) <i>Mária Rusková-Sučanská</i>	361
História 1. Slovenskej republiky vo výučbe dejepisu <i>Miroslav Kmeť</i>	372
BLOK II.: Azyl, migrácia, emigrácia na Slovensku a v strednej Európe v rokoch 2. svetovej vojny. (Prezentácia výskumu realizovaného v rámci riešenia grantovej úlohy VEGA č. 1/1214/04)	381
Ukrajinskí utečenci na Slovensku na konci 2. svetovej vojny. (Niekoľko poznámok k realizácii grantového projektu VEGA č. 1/1214/04) <i>Pavol Martuliak</i>	382
14. Waffen-Grenadier Division der SS (Galizien Nr. 1) v historickej spisbe o slovenskom hnutí odporu v rokoch druhej svetovej vojny <i>Karol Fremal</i>	388
Ukrajinskí, poľskí a ruskí utečenci na Slovensku na konci druhej svetovej vojny <i>Peter Mičko</i>	400
Príchod ukrajinských utečencov na Slovensko v roku 1944, ich štruktúra a rozmiestnenie na území republiky <i>Michal Šmigel'</i>	414
Náčrt problematiky utečencov z Maďarska v okrese Nitra 1938-1945 <i>Martin Hetényi</i>	429
Działalność Ukraińskiej Powstańczej Armii na pograniczu polsko-słowackim w latach 1944-1947 <i>Bohdan Halczak</i>	443
Postup StB proti ukrajinskému nacionalismu a pronásledování ukrajinských běženců v Československu v letech 1945-1953 <i>Ondřej Koutek</i>	454
Československo jako tranzitní země polské emigrace po roce 1945 <i>Jiří Plachý</i>	464
Autori příspěvků.....	470

NA ÚVOD

Otázka existencie 1. Slovenskej republiky v rokoch 1939 – 1945 vyvoláva u slovenskej odbornej i laickej verejnosti aj po vyše 60-tich rokoch veľa otáznikov a rozporuplných názorov. Istá ambivalentnosť vnímania danej historickej etapy je na jednej strane spôsobená tabuizovaním existencie 1. SR pred rokom 1989 a na strane druhej jej čierno – bielym „ponovembrovým“ videním.

O nezaújatý postoj k problematike slovenského štátu sa už od roku 2002 snaží mladá generácia slovenských historikov. Práve pred štyrmi rokmi sa na pôde Univerzity sv. Cyrila a Metoda v Trnave uskutočnil prvý ročník konferencie *Slovenská republika v rokoch 1939 – 1945 očami mladých historikov*. Aj napriek nie práve najľahším začiatkom sa podarilo tradíciu konferencií zachovať a v roku 2005 sa realizovalo už jej štvrté pokračovanie.

Do organizácie štvrtého ročníka konferencie, ktorý sa uskutočnil 14. – 15. 4. 2005 v Banskej Bystrici, sa tentokrát pustila Katedra histórie Fakulty humanitných vied Univerzity Mateja Bela v Banskej Bystrici, v spolupráci s pražským občianskym združením STRED – stredoevropský dialog a Štátnou vedeckou knižnicou v Banskej Bystrici. Na konferencii odzneli takmer štyri desiatky príspevkov od slovenských, českých, poľských, maďarských a ukrajinských historikov, čím podujatie získalo stredoeurópsky charakter.

Referáty autorov sme mohli sledovať v dvoch tematických blokoch. Prvý, nosný blok, s názvom *Politicko-spoločenské, hospodárske a vojenské aspekty Slovenskej republiky*, poskytoval široký priestor na prezentáciu výsledkov bádania v daných oblastiach. V rámci druhého bloku *Azyl, migrácia, emigrácia na Slovensku a v strednej Európe v rokoch druhej svetovej vojny* odzneli výstupy z výskumu realizovaného v rámci riešenia grantového projektu VEGA č. 1/1214/04 „Ukrajinskí utečenci na Slovensku na konci 2. svetovej vojny“.

Na záver nám ostáva dúfať, že Zborník príspevkov z medzinárodnej vedeckej konferencie *Slovenská republika 1939-1945 očami mladých historikov IV* pomôže aspoň sčasti odpovedať na mnohé nevyjasnené otázky slovenských dejín z rokov 1939 – 1945 a tým prispeje k celkovému zmapovaniu tohto obdobia.

Editori

BLOK I.:

Politicko-spoločenské, hospodárske a vojenské aspekty
Slovenskej republiky (1939-1945)

OD AUTONÓMIE K SAMOSTATNOSTI

Róbert Arpáš

According to the 1920 Constitution Czechoslovakia was a nation-state of the „Czechoslovak nation“. It meant that the national individuality of Slovaks was denied, which made arise a revitalized Slovak nationalism to oppose. Its main representative became the Slovak People Party. As a solution of the “Slovak question” it claimed providing political autonomy to Slovakia. For this purpose SPP was decided to make use of a complicated international position of Czechoslovakia in 1938. After the Munich treaty Czechoslovak central government accepted a claim for Slovak autonomy in a false belief that by this mean the state and law position of Slovakia would have been definitely solved. But SPP began to rebuilt Slovakia according to its own intention, by means of destroying democratic political opposition and local self-government, by provoking anti-Czech and anti-Jewish riots. It also performed special foreign policy activities. When in March 14, 1939 the self-standing state was declared, it was overruled by the totalitarian state-party. Although the new state had risen up under a pressure of Nazi Germany yet the process of declaring independent Slovak state was completed in a legal way.

28. 10. 1918 vznikla na troskách niekdajšieho Rakúsko-Uhorska ako jeden z nástupníckych štátov Československá republika. Napriek komplikovanému národnostnému zloženiu definovala Ústava z 29. 2. 1920 Československo ako národný štát „československého národa“. Vyplyvalo to z argumentov československého zahraničného odboja, na základe ktorých dosiahol medzinárodné uznanie nového štátneho útvaru. Tento politický českoslovakizmus sa prejavil aj na ambivalentnom postavení slovenského národa v ČSR. Na jednej strane sa stal súčasťou vládnuceho „československého“ národa, na druhej strane však nebol uznaný za osobité etnikum, čo mu znemožňovalo využívať pre rozvoj vlastnej národnej individuality možnosti poskytované československým zákonodarstvom. Keď sa k tomu pridružili snahy o rozšírenie výkladu pojmu „československého národa“ z politickej oblasti aj na pole národné, logicky vyvolali v slovenskom tábore nesúhlasné reakcie. Tak sa zrodil jeden z neuralgických bodov československej vnútornej politiky – tzv. slovenská otázka, resp. otázka česko-slovenských vzťahov.

Jedným z možných spôsobov riešenia slovenskej otázky bolo priznanie autonómneho štatútu Slovensku. Požiadavka politickej autonómie bola kardinálnym bodom politickej agendy Hlinkovej slovenskej ľudovej strany. Ľudová strana sa pri presadzovaní tohto nároku opierala o ustanovenie Pittsburskej dohody z 30. mája 1918, podľa ktorej malo mať Slovensko v Československej republike „svoju vlastnú administratívu, svoj snem a svoje súdy“. Dokument považovala ľudová strana za „magnu chartu“ slovenského národa, a preto veľmi ostro reagovala na spochybňovanie jeho právnej záväznosti jej politickými protivníkmi. Autonomistická aktivita ľudákov

vyústila do vypracovania troch návrhov zákonov o slovenskej autonómii, ktoré strana predložila do parlamentu v rokoch 1922, 1930 a 1938. Československo však bolo budované ako unitárny štát, preto udelenie autonómneho štatútu Slovensku bolo v rozpore s jeho základnou politickou koncepciou. Takéto štátoprávne zmeny by zároveň neboli možné bez zásahov do Ústavy. A k takémuto kroku chýbala až do roku 1938 politická vôľa, ktorá by umožnila prijatie kompromisu vyhovujúceho obom stranám. To sa odrazilo na politickom postupe ľudákov, ktorí sa usilovali získať podporu pre svoje požiadavky aj na medzinárodnom fóre.¹

Napriek krátkemu zblíženiu HSL'S s ústrednou vládou v druhej polovici dvadsiaty rokov, ktoré vyvrcholilo vstupom ľudákov do vlády panskej koalície, k vyriešeniu slovenskej otázky nedošlo. To sa negatívne odrazilo na politickom smerovaní ľudovej strany, v ktorej sa čoraz viac presadzovalo jej radikálne krídlo obdivujúce totalitné režimy vodcovského typu. Názornou ukážkou pôsobenia radikálov bol priebeh Piešťanského zjazdu strany v septembri 1936.² Aj pod ich vplyvom sa HSL'S vydala na cestu budovania strany založenej na vodcovskom princípe.

Politická línia ľudovej strany nastolená po Piešťanskom zjazde predznamenala, akým smerom sa budú uberať politické pomery na Slovensku v prípade, že zvíťazí ľudácky náhľad na spôsob riešenia slovenskej otázky. Konkrétnu podobu svojim predstavám dala HSL'S v treťom návrhu zákona na autonómiu Slovenska, ktorý bol zverejnený 5. júna 1938 v straníckom tlačovom orgáne *Slovák*. Napriek jeho odmietnutiu z radov koalície sa mal stať osnovou pre budovanie autonómneho štatútu Slovenska v Československu.

Rok 1938 priniesol Európe dramatické politické zmeny. Po anšluse Rakúska plánovalo Hitlerovo Nemecko atak voči Československu. Pri prvej príležitosti malo byť rozdelené medzi Nemecko, Poľsko a Maďarsko.³ To sa prirodzene negatívne odrazilo na zahraničnopolitickom postavení ČSR, voči ktorej nacistické Nemecko stupňovalo svoj tlak. Ani to však HSL'S nezabránilo, aby sa odchýlili od línie „V novom roku do útoku“, nastolenej pre dvadsiaty rok trvania spoločného štátu vodcom strany A. Hlinkom. Naopak, problémy republiky sa ľudáci snažili využiť pri presadzovaní svojich zámerov.

¹ O medzinárodnú garanciu autonómneho postavenia Slovenska v ČSR sa pokúsil už v septembri 1919 A. Hlinka, ktorý za týmto účelom podnikol ilegálnu cestu na Parížsku mierovú konferenciu. PEROUTKA, F.: *Budování státu II*. 3. vyd. Praha 1991, s. 795-805.

² O priebehu zjazdu pozri ARPÁŠ, R.: *Rokovania HSL'S o vstup do čs. vlády v roku 1936*. In: *Studia Historica Nitriensia*, 11/2003, s. 111-117.

³ GOEBBELS, J.: *Deniky 1938*. Liberec 1992, s. 66.

Spolu so stranami národnostných menšín – Sudetonemeckou a Maďarskou zjednotenou stranou – s ktorými na parlamentnej pôde úzko kooperovali, vyvíjali tlak na vládu. V rezolúcii, s ktorou ľudácki parlamentní zástupcovia vystúpili 29. marca 1938, požadovali nielen realizáciu slovenskej autonómie podľa Pittsburskej dohody, ale aj vyriešenie menšinovej problematiky.⁴

Záujem zahraničia o otázku postavenia menšín v Československu sa HSĽS snažila využiť pre svoje ciele aj oficiálnou cestou. Počas sprostredkovateľskej misie anglického politika W. Runcimana v auguste 1938, sa usilovala odovzdať mu memorandum, ktoré by obsahovalo anglický preklad jej autonomistických požiadaviek.⁵ Stroskotala však rovnako ako anglický politik so svojou úlohou. Runcimanov neúspech potom viedol k rozhodnutiu riešiť „československý problém“ prostredníctvom veľmocenskej konferencie.

Okolnosti, ktoré sprevádzali mníchovskú konferenciu štyroch veľmocí, svedčili o tom, že jej rozhodnutie bude znamenať radikálne oslabenie ČSR po všetkých stránkach. Preto sa ľudácka reprezentácia usilovala podniknúť kroky, ktoré by zabezpečili Slovensko aj bez ohľadu na Československo. Tak došlo 29. septembra vo večerných hodinách k návšteve J. Tisu a K. Sidora u poľského vyslanca v Prahe K. Papéeho. Počas nej odovzdali ľudácki politici poľskému diplomatovi deklaráciu, v ktorej navrhovali vytvorenie samostatného slovenského štátu opierajúceho sa o Poľsko. V záujme získania súhlasu susedných štátov boli ochotní vzdať sa územia obývaného maďarským obyvateľstvom.⁶

Rozsah mníchovského diktátu však predčil aj najhoršie očakávania československých politikov. To primálo ľudákov k radikálnej akcii. Na 5. októbra zvolali do Žiliny zasadnutie výkonného výboru strany. V duchu vystupovania HSĽS ako „jedinej oprávnenej reprezentantky“ slovenského národa tu malo byť rozhodnuté o budúcnosti Slovenska. V záujme zachovania ďalšej existencie spoločného štátu ústredná vláda pristúpila na túto hru. Do Žiliny sa preto na základe neformálneho pozvania úradujúceho

⁴ *Národní shromáždění Republiky československé ve druhém desetiletí (1928-1938)*. Praha 1938, s. 295, por. SIDOR, K.: *Slovenská politika na půdě pražského snemu II*. Bratislava 1943, s. 198.

⁵ Slováč XX/174, 3. augusta 1938, por. *Proces s dr. J. Tisom. Spomienky obžalobcu Antona Rašlu, obhajcu Ernesta Žabkayho*. Bratislava 1990, s. 139, tiež SIDOR, K.: ref. 4, s. 250.

⁶ LANDAU, Z. – TOMASZEWSKI, J.: *Monachium 1938*. Warszawa 1985, s. 486. Doteraz sa v historiografii preberala interpretácia P. Čamogurského, podľa ktorej k návšteve došlo už 28. septembra, pričom deklarácia mala hovoriť o slovensko-poľskej, príp. slovensko-poľsko-maďarskej únii. ČARNOGURSKÝ, P.: *Deklarácia o únii Slovenska s Poľskom z 28. septembra 1938*. Historický časopis, 16, 3, 1968, s. 416. Na rozpory i tvrdeniach samotného Čamogurského poukázal v pripravovanej štúdií BYSTRICKÝ, V.: *Slovenská otázka v medzivojnovom Československu*. In: ŠVORC, P. – HARBULOVÁ, E. – SCHWAEZ, K.: *Národnostná otázka v strednej Európe v rokoch 1848 – 1938*. Prešov 2005, s. 245 an.

podpredsedu HSLŠ⁷ zišli zástupcovia ostatných slovenských politických strán. Pod tlakom zahraničných udalostí, naliehania ministerského predsedu J. Syrového i expremiéra M. Hodžu a neústupnosti Ľudákov akceptovali návrh zákona o slovenskej autonómii z dielne HSLŠ a stali sa spolusignatármi žilinskej dohody. V nej sa požadovalo urýchlené prijatie ústavného zákona o autonómii Slovenska (do 28. októbra 1938) a okamžité odovzdanie moci na Slovensku do rúk 5-člennej slovenskej vlády vedenej J. Tisom.⁸ Koaliční politici verili, že tým „bude štátoprávne postavenie Slovenska definitívne vyriešené“.⁹ Mýlili sa.

Už zo spôsobu akým HSLŠ dosiahla svoj cieľ – politickú autonómiu Slovenska, sa dal predvídať budúci vývoj slovenských politických pomerov. V prvej autonómnej vláde mala HSLŠ väčšinu¹⁰ a systematicky pracovala na tom, aby sa skutočne stala „jedinou politickou reprezentantkou Slovenska“. S týmto zámerom aktívne prikočila k likvidácii ostatných politických strán. V duchu Manifestu slovenského národa, v ktorom vyzývali k boju proti „marxisticko-židovskej ideológii rozvratu“ sa najskôr zamerali na strany považované za nositeľky uvedeného svetonázoru. Už 9. októbra bola zastavená činnosť KSCĽ. Napriek tomu, že druhá Ľavicová strana – sociálna demokracia – prostredníctvom svojho predsedu A. Hampla hneď 7. októbra akceptovala žilinskú dohodu,¹¹ nevyhla sa ani ona obdobnému osudu. V druhej polovici novembra bola spolu s nemeckou sociálnou demokraciou a oboma židovskými stranami postavená mimo zákon.¹² Týmto krokom vyvrcholili aktivity, ktorých cieľom bolo vybudovanie systému jednej strany. Hegemónom slovenskej politickej scény sa stala Hlinkova slovenská ľudová strana, ktorá 8. novembra pohltila ostatné politické strany. Nepodarilo sa tak

⁷ Archiv Ústavu TGM (AÚTGM), f. 38, č. 492/2, Ján Lichner: Poznámky k prednáške Dr. Paulínyho „Ako došlo k 14. marcu 1939“.

⁸ Státní ústřední archiv (SÚA), PMR, k. 3865, sign. RH, i.č. 2820.

⁹ SÚA, PMR, k. 3865, sign. RH, i.č. 2820 Vsunutie tejto formulácie do textu žilinskej dohody presadil agrárnik J. Ursíny. Bol jediný ústupok, ktorý boli Ľudáci ochotní akceptovať. URSÍNÝ, J.: *Z môjho života*. Martin 2000, s. 118.

¹⁰ Vo vláde zasadli zástupcovia HSLŠ a agrárnej strany v pomere 3:2, čo zodpovedalo zastúpeniu týchto najsilnejších slovenských strán v parlamente.

¹¹ GEBHERT, J. – KUKLÍK, J.: *Druhá republika 1938-1939. Svár demokracie a totality v politickém, spoločenském a kulturním životě*. Praha 2004, s. 80.

¹² Ministerstvo vnútra Slovenskej krajiny zastavilo činnosť čs. sociálnodemokratickej strany 16. 11., nemeckej sociálnej demokracie 22. 11., Židovskej strany 24. 11. a Zjednotenej socialisticko-sionistickej strany robotníckej 25. 11. 1938. NIŽŇANSKÝ, E.: *Zmocnenie sa vlády HSLŠ v roku 1938/39 na Slovensku v porovnaní s „Machtergreifung“ v rokoch 1933/34 v Nemecku*. In: GETTLER, M. – LIPTÁK, L. – MÍŠKOVÁ, A.: *Nacionálno-socialistický systém vlády*. Ríšska župa Sudety, Protektorát Čechy a Morava, Slovensko. Bratislava 2002, s. 190.

realizovať zámery niektorých agrárikov, aby vznikla úplne nová strana. Jedinou zmenou bolo doplnenie názvu HSĽS o prídomek „Strana slovenskej národnej jednoty“.¹³

Mimo zjednotenej strany zostávala Slovenská národná strana. Stará autonomistická strana niekedy spolupracujúca inokedy súperiac s HSĽS nevidela dôvod vzdať sa po víťazstve svojho politického cieľa vlastnej identity. Ale aj napriek jej pomerne zanedbateľnému vplyvu narúšala ďalšia existencia SNS politické ciele ľudákov. Najmä v súvislosti s pripravovanými voľbami do slovenského snemu sa mohla stať platformou opozičných prúdov, čomu sa vedenie na čele J. Paulíny-Tóthom nebránilo. Preto slovenské ministerstvo vnútra zastavilo 24. novembra SNS činnosť. Až po ovládnutí vedenia strany M. Vančom, ktorý inklinoval k ľudákom, bol zákaz odvolaný, aby mohlo dôjsť k splynutiu SNS s HSĽS-SSNJ.¹⁴

Presadenie autonómneho štatútu a likvidácia politických konkurentov však ešte neznamenala úplné víťazstvo. K úplnému ovládnutiu Slovenska bolo nevyhnutné získať kontrolu aj nad orgánmi miestnej samosprávy. Preto jedným z prvých aktov nového krajiniského prezidenta J. Šimku, ktorý sa ujal funkcie 12. októbra, bolo vydanie nariadenia z 19. októbra „Obecné zastupiteľstvá – rozpustenie“.¹⁵

Cieľom nariadenia bola likvidácia nepohodlných miestnych zastupiteľských orgánov, ktoré boli nahradzované vládnymi komisármi. Súčasne dochádzalo k budovaniu alternatívnych štruktúr. Iniciátorom bol K. Sidor, ktorý sa vrátil k svojej myšlienke z kritických septembrových dní – vytvorenia národných výborov. Tie mali spolu s Hlinkovou gardou preberať moc na Slovensku.¹⁶ Jeho zámer sa realizoval až po 6. októbri. Vznikajúce národné výbory podliehali Ústrednému národnému výboru. Na jeho čele stál K. Sidor,¹⁷ ktorý bol súčasne aj vrchným veliteľom HG. Zostával tak vplyvným hráčom slovenskej politickej scény i napriek tomu, že sa nestal členom autonómnej vlády. Ale sťažnosti na činnosť NV ale hlavne na HG za

¹³ Priebeh rokovaní, ktoré viedli ku splynutiu strán viz. ČARNOGURSKÝ, P.: *6. október 1938*. Bratislava 1993, s. 186-199, por. URSÍNÝ, J.: ref. 9, s. 120-122.

¹⁴ ZUDOVÁ-LEŠKOVÁ, Z.: *Slovensko v druhej republike (Autonomistické snahy slovenskej politickej reprezentácie)*. In: *Z druhej republiky II*. Praha 1993, s. 284.

¹⁵ NIŽŇANSKÝ, E.: *Zásahy do samosprávnych orgánov (najmä mestských a obecných zastupiteľstiev a rád) v období autonómie Slovenska 1938/39*. In: *Studia historica Nitriensia*, IX./2001, s.125.

¹⁶ AÚTGM, f. 38, č. 492/2, Dr. Ján Paulíny-Tóth: Ako došlo k 14. marcú 1939.

¹⁷ ČARNOGURSKÝ, P.: ref. 13, s. 163-164 a 212-213.

jej protičeské a protižidovské vyčítanie sa množili.¹⁸ Ani Tisovej skupine nevyhovovalo nezávislé postavenie HG, ktorej predstavitelia na neho útočili. Preto sa snažil o jej podriadenie strane.¹⁹ Aj proti národným výborom vláda skoro zakročila. Po obmedzení ich pôsobenia rozhodla 19. decembra o ich rozpustení.²⁰

Konsolidáciu domácich pomerov okrem rozporov medzi Tisovou skupinou a radikálmi odďaľovali aj územné požiadavky Maďarska a Poľska. Aj napriek svojim malým skúsenostiam na poli veľkej politiky verili činitelia HSLS, že sa im podarí dosiahnuť prijateľnú dohodu s oboma susedmi. Ich požiadavke, aby sa na rokovaníach s Maďarskom podieľali aj slovenskí politici, prišla ústrednej vláde vhod. Už 7. októbra vymenovala J. Tisa za vedúceho československej delegácie.²¹ Kým doteraz ľudáci iba kritizovali postup Prahy, teraz sa oni sami stali plne zodpovednými za podobu nových hraníc Slovenska. Priebeh rokovaní, ktoré sa začali 9. októbra v Komárne, vyliečil predstaviteľov ľudovej strany z ich politickej naivity. Skutočnosť, že za československú stranu jednali politici HSLS totiž vôbec nezmenšila rozsah maďarských územných požiadaviek. Preto sa slovenská strana usilovala hľadať pomoc u vtedajšieho hegemóna v stredoeurópskej oblasti – nacistického Nemecka. Avšak záver Viedenskej arbitráže z 2. novembra bol pre ňu tvrdým sklamaním.²²

Väčšie nádeje na dohodu, aj s ohľadom na silné polonofilske krídlo v strane, spájali ľudáci s Poľskom. Postoj Varšavy odišiel už 19. októbra sondovať hlavný polonofil K. Sidor. Poľským predstaviteľom tvrdil, že čoskoro dôjde k vytvoreniu samostatného slovenského štátu, ktorý sa bude v politickej, vojenskej a kultúrnej oblasti opierať o Poľsko, v hospodárskej o Nemecko a Maďarsko. J. Beck so Szembekom mu zreteľne naznačili poľský záujem na vyhlásení slovenskej samostatnosti. Ale ani vtedy by Varšava nebola ochotná odložiť úpravu hraníc. Deklarovala iba pripravenosť minimalizovať svoje územné požiadavky. K. Sidor tak odchádzal z Varšavy

¹⁸ SÚA, PMR-S, k. 208, sign. 418/3, b. č. „Připomínky k nynějším poměrům na Slovensku“; SÚA, PMR-S, k. 208, sign. 418/3, č. 8694 správa Ústředního svazu československých průmyslníků o protižidovských a protičeských výtržnostech 3. a 4. 11. 1938 v Bratislave.

¹⁹ *Proces s dr. J. Tisom*, ref. 5, s. 152, por. ČARNOGURSKÝ, P.: ref. 13, s. 225 an. HG bola podriadená vojenskému veleniu.

²⁰ NIŽŇANSKÝ, E.: ref. 12, s. 193.

²¹ DEÁK, L.: *Zahraničnopolitická koncepcia Jozefa Tisu voči Maďarsku roku 1938*. In: *Pokus o politický a osobný profil Jozefa Tisu*. Bratislava 1992, s. 109.

²² Slovensko muselo Maďarsku odstúpiť 10.390 km² územia s vyše 850 000 obyvateľmi, z ktorých 272 145 bolo slovenskej a českej národnosti. O priebehu československo-maďarských rokovaní a výsledkoch Viedenskej arbitráže pozri DEÁK, L.: *Hra o Slovensko*. Bratislava 1991, s. 158-170.

sklamany. Správa, ktorú o výsledkoch svojej misie podával J. Tisovi však vyznievala optimisticky.²³ O to viac boli slovenskí politici rozčarovaní z poľskej nóty, ktorú vyslanec Pappée odovzdal ministrovi zahraničia F. Chvalkovskému 31. októbra. Rozsah územných požiadaviek bol ale väčší v porovnaní s tými, o ktorých J. Beck informoval K. Sidora. Navyše Varšava ultimatívne žiadala ich okamžité prijatie. Pod týmto nátlakom, aj za súhlasu slovenskej autonómnej vlády, česko-slovenská vláda 1. novembra poľské požiadavky akceptovala. Za dôležité považovala uznanie definitívnosti novej hranice poľskou stranou. Aj keď územné straty boli v porovnaní s oblasťami odstúpenými Maďarsku minimálne,²⁴ na Slovensku boli chápané ako zrada. To malo negatívne ovplyvniť poľsko-slovenské vzťahy do budúcnosti a prispieť k presmerovaniu orientácie HSLŠ prednostne na Nemecko.²⁵

Po vytýčení nových hraníc sa pozornosť slovenských predstaviteľov opäť sústredila na vnútropolitické témy. Prioritou bolo prijatie zákona o autonómii Slovenska. Nové usporiadanie štátu malo byť zakotvené vo forme ústavného zákona. Východiskom bol augustový návrh zákona predložený poslancami HSLŠ A. Hlinkom, J. Tisom a M. Sokolom. Propozícia bola zhodná s tretím ľudáckym návrhom na slovenskú autonómiu, ktorý zverejnil *Slovák* už 5. júna. Za najspornejšie ustanovenia považovala česká strana oklieštenie kompetencií ústrednej vlády v hospodárskej oblasti. Po búrlivom rokovaní v ústavnoprávnom výbore sa jej podarilo presadiť rovnoprávnosť pri podnikaní. V konečnej podobe návrhu zákona sa neobjavil ani sporný § 21 žiadajúci náhradu škody Slovensku v dôsledku predchádzajúcej hospodárskej politiky štátu. Taktiež uzatváranie medzištátnych zmlúv malo zostať v kompetencii pražského kabinetu, v kultúrnej a hospodárskej oblasti sa však vyžadoval súhlas Slovenského snemu. Po týchto úpravách bol zákon schválený 19. novembra v poslaneckej snemovni a 22. novembra v senáte. Po urýchlennom publikovaní v zbierke zákonov 23. novembra vstúpil do platnosti.²⁶

Ústavné zakotvenie autonómie Slovenska umožnilo ľudákom sústrediť sa na budovanie vnútornej politickej štruktúry Slovenskej krajiny.

²³ ORLOF, E.: *Diplomacia polska wobec sprawy slowackiej w latach 1938-1939*. Kraków 1980, s. 106-107.

²⁴ Slovensko prišlo o 226 km² územia so 4 280 obyvateľmi. DEÁK, L.: ref. 22, s. 212.

²⁵ DEÁK, L.: ref. 22, s. 207-213, por. ORLOF, E.: ref. 23, s. 109-118.

²⁶ Sbíрка zákonů a nařízení státu československého č. 299, 23. listopadu 1939, pozri GEBHART, J. – KUKLÍK, J.: ref. 11, s. 87-88. J. Rychlík poukázal na problém, či zákon o autonómii bol skutočne prijatý ako ústavný. V dôsledku územných zmien boli totiž odobraté mandáty poslancom z odstúpeného územia. Keďže na ich miesto neboli povolani náhradníci, klesol počet poslancov pod kvórum potrebné ku prijímaniu ústavných zákonov. RYCHLÍK, J.: *Češi a Slováci ve 20. století. Česko-slovenské vztahy 1914-1945*. Bratislava 1997, s. 150-151.

Primárnou úlohou boli voľby do prvého zákonodarného snemu. Predchádzajúca likvidácia politických konkurentov mala zabezpečiť jeho zloženie podľa ľudáckych predstáv. Aby bolo vylúčené akékoľvek riziko pre jednotnú kandidátku HSLŠ-SSNJ, oznámenie o konaní volieb bolo zverejnené až v sobotu 26. novembra popoludní. Keďže termín ich konania určila vláda na 18. decembra, prípadné predloženie iných kandidátnych listín takto znemožnila.²⁷ Voľby nakoniec prebehli ako referendum, v ktorom voliči odpovedali na otázku „Chceš nové slobodné Slovensko?“. Za asistencie HG a diskriminácie Čechov a Židov²⁸ získala jednotná kandidátka vyše 97 % hlasov. Do snemu bolo zvolených 63 poslancov – až 47 z nich pochádzalo z pôvodnej HSLŠ, z niekdajšej agrárnej strany boli iba štyria, ostatné „zjednotené“ strany získali po jednom mandáte. Pre Deutsche Partei boli vyhradené dva, pre stranu maďarskej menšiny jeden mandát.²⁹ Okolnosti sprevádzajúce voľby do Snemu Slovenskej krajiny spôsobili, že zloženie nového slovenského zákonodarného orgánu absolútne nezodpovedalo politickému rozvrstveniu slovenskej spoločnosti. Podľa posledných demokratických volieb, obecných z roku 1938, získali ľudáci 29,93 % hlasov, v Slovenskom sneme však obsadili až 74,6 % mandátov. Ostatné slovenské politické strany združené v Slovenskej jednote za Československú demokraciu a republiku získali v obecných voľbách 43,93 % hlasov, ale na sneme mali iba 20,63 % zastúpenie.³⁰

Decembrové voľby potvrdili politické ovládnutie Slovenska ľudovou stranou, ktorá ho začala prebudovávať podľa vlastných predstáv. Ale ani v jej radoch nepanovala jednota. J. Tiso v duchu žilinských uznesení pracoval na prehlbovaní autonómneho štatútu Slovenska v rámci republiky. Aj keď štátnu samostatnosť ako konečný politický cieľ neodmietal, uvedomoval si, že Slovensko na ňu, najmä po hospodárskej stránke, zatiaľ nie je pripravené. Preto chcel čo najdlhšie zachovať česko-slovenský štát v jeho novej federalizovanej podobe. Štátna samostatnosť Slovenska mala

²⁷ NIŽŇANSKÝ, E.: *Voľby do Snemu Slovenskej krajiny v roku 1938*. In: *Studia historica Nitriensia*, VII./1998, s. 181.

²⁸ Na základe nariadenia Krajinského úradu z 2. 12. 1938 boli volebné miestnosti rozdelené podľa národnostného princípu. Opatrením sa malo zistiť ako sa príslušníci jednotlivých národností zachovávajú pri voľbe. NIŽŇANSKÝ, E.: ref. 27, s. 182.

²⁹ BYSTRICKÝ, V. – DEÁK, L.: *Od Mníchova k rozbitiu Česko-Slovenska*. In: *Slovensko v Československu 1918-1939*. Bratislava 2004, s. 225; Rychlík, J.: ref. 26, s. 152-153.

³⁰ ŠUCHOVÁ, X.: *Prílohy II – Politický systém*. In: *Slovensko v Československu 1918-1939*, ref. 29, s. 595, 590. Výsledky obecných volieb 1938 na Slovensku pozri tiež BYSTRICKÝ, V.: *Politické rozvrstvenie spoločnosti na Slovensku vo svetle obecných volieb roku 1938*. *Historický časopis*, 40, 4, 1992, s. 453.

byť vyhlásená, až keď na ňu bude po všetkých stránkach, aj hospodárskej, pripravené. Českú kritiku, že Slováci sa usilujú o vybudovanie vlastného štátu za české peniaze,³¹ je možné v tomto kontexte považovať za oprávnenú.

Radikálne krídlo strany neakceptovalo Tisove argumenty a snažilo sa o urýchlené vyhlásenie štátnej samostatnosti. F. Ďurčanského a A. Macha povzbudil návrat V. Tuku z Plzne, čo bol tiež jeden z dôsledkov akceptovania slovenskej autonómie ústrednou vládou. Centrálné orgány tak stratili možnosť ďalej kontrolovať jeho aktivity. Preto nemohli zasiahnuť proti jeho opätovnému politickému pôsobeniu. Po príchode do Piešťanských kúpeľov totiž V. Tuka okamžite začal prijímať návštevy slovenských politikov. Tým porušil podmienky, na základe ktorých bol v roku 1937 amnestovaný. Avšak nechodili k nemu iba radikáli, 29. októbra ho navštívil aj J. Tiso. Hodlal totiž použiť jeho právnické znalosti pre obhajobu slovenských záujmov pri Viedenskej arbitráži.³² Aj keď sa J. Tiso usiloval znemožniť návrat tohto bývalého vedúceho predstaviteľa strany do aktívnej politiky, sám mu takto do nej otváral cestu. V. Tuka to vedel dokonale využiť.

Vo Viedni nadviazal V. Tuka styky s vplyvnými nemeckými štátnymi predstaviteľmi. Už 1. novembra sa stretol s ríšskym štátnym podtajomníkom E. Woermannom. Počas rozhovoru mu E. Woermann tlmočil oficiálne nemecké stanovisko, podľa ktorého bol autonómny štatút Slovenska považovaný za najvhodnejší. O budúcej úlohe Slovenska v nemeckých plánoch totiž v Berlíne zatiaľ nepadlo definitívne rozhodnutie.³³

V. Tuka ale nebol prvým slovenským predstaviteľom hľadajúcim kontakty k ríšskonemeckým kruhom. Svojou iniciatívou iba nadviazal na predchádzajúce aktivity iných slovenských politikov. A to nielen zo skupiny radikálov. Po F. Ďurčanskom a A. Machovi hľadal pri rokovaniach o otázke hraníc s Maďarskom podporu v Nemecku aj J. Tiso.³⁴ Činitelia HSLS pritom svojim konaním prekračovali vlastné právomoci. Podľa zákona o autonómii Slovenska zostala totiž zahraničná politika v kompetencii ústrednej vlády. Slovenskí politici sa však aj napriek tomu pokúšali o nadväzovanie vlastných zahraničných kontaktov bez vedomia centrálného kabinetu. Keďže si uvedomovali skutočnosť, že oslabené Česko-Slovensko nebude schopné brániť slovenské záujmy na medzinárodnej scéne, usilovali sa zabezpečiť ich sami. Preto sa zintenzívnili ich cesty do Poľska ale najmä do

³¹ GEBHART, J. – KUKLÍK, J.: ref. 11, s. 231.

³² ČARNOGURSKÝ, P.: ref. 13, s. 264-265.

³³ BYSTRICKÝ, V.: *Nacistické Nemecko a vznik slovenského štátu*. *Vojenská história*, 5, 4, 2001, s. 47.

³⁴ *Proces s dr. J. Tisom*, ref. 5, s. 155-156.

Ríše. Nedokázali však postrehnúť, že pre Varšavu a Berlín neboli skutočným partnerom, ale iba prostriedkom pre realizáciu zahraničnopolitických plánov namierených proti ďalšej existencii česko-slovenského štátu.

Neoficiálne zahraničné cesty slovenských predstaviteľom neunikli pozornosti pražských miest. Z toho plynúce napätie medzi Prahou a Bratislavou mala zmierniť návšteva nového prezidenta E. Háchu počas vianočných sviatkov na Slovensku. Réžia cesty a rozhovor prezidenta so slovenským premiérom naplnili E. Háchu optimizmom. Podľa jeho vyjadrenia sa J. Tiso zaviazal, že „nebude ve své straně trpět žádné pikle proti Česko-Slovenské republice a že z vlády odstraní radikální živly“.³⁵ Sľub aj dodržal. Keď po prvom zasadnutí Slovenského snemu vytvoril J. Tiso 20. januára 1939 nový kabinet, už sa v ňom neobjavil radikál M. Černák, ktorého vo funkcii ministra školstva nahradil umiernený J. Sivák.³⁶ Prevalu umierneného krídla HSLS dokumentovala aj voľba M. Sokola za predsedu Slovenského snemu. Ale aj ono prejavovalo voči spoločnému štátu čoraz väčší dištanc.

Už programové prehlásenie nového Tisovho kabinetu vzbudilo v Prahe zvýšenú ostražitosť. Napriek personálnym zmenám v „pročeskoslovenskom“ duchu staronový slovenský premiér vo vyhlásení z 21. februára ani raz nespomenul Česko-Slovensko. Naopak vyzdvihol, že „na pôde svojho snemu budujeme svoj nový štát, svoj slovenský štát“.³⁷ V očiach českých predstaviteľov bolo toto vyjadrenie dávané do súvislosti s predchádzajúcimi aktivitami predstaviteľov radikálneho krídla. Na základe informácií z nemeckých zdrojov, že Ríša má záujem o separáciu Slovenska, už začiatkom mesiaca na zhromaždení HG v Rišňovciach A. Mach a K. Murgaš jednoznačne podporili nevyhnutnosť vytvorenia samostatného štátu.³⁸ Ešte lepšie bol o nemeckých zámeroch informovaný V. Tuka, ktorého 12. februára prijal v Berlíne sám A. Hitler. Führrer mu dal jasne najavo naliehavosť vyhlásenia slovenskej samostatnosti.³⁹

To všetko potvrdzovalo obavy českých predstaviteľov, že ľudáci čakajú iba na vhodnú príležitosť, aby sa odtrhli od Česko-Slovenska. Preto ešte pred Tisovým vystúpením na zasadnutí Slovenského snemu, práve v deň

³⁵ GEBHART, J. – KUKLÍK, J.: ref. 11, s. 228.

³⁶ V tretej autonómnej vláde zasadli i ďalší umiernení politici. Ministerstvo P. Teplanského sa rozdelilo. Teplanský zostal na poste ministra financií, Ministerstvo hospodárstva spravoval M. Pružinský. Počet členov vlády sa tak zvýšil na šesť.

³⁷ ČARNOGURSKÝ, P.: *14. marec 1939*. Bratislava 1992, s. 19.

³⁸ ČARNOGURSKÝ, P.: ref. 37, s. 143.

³⁹ SIDOR, K.: *Takto vznikol Slovenský štát*. Bratislava 1991, s. 128.

stretnutia Tuku s Hitlerom, zorganizoval gen. A. Eliáš tajnú poradu niektorých českých politikov v Unhošti. Zúčastnení sa zhodli na potrebe výmeny slovenského kabinetu pomocou vojenského zákroku aj za cenu rizika, že dôjde k zásahu Nemecka, ktorý bude znamenať zánik česko-slovenského štátu. Z hľadiska ovplyvnenia svetovej verejnej mienky v prospech Československa to považovali za vhodnejšie, než keby došlo k rozpadu štátu z vnútra.⁴⁰ So svojimi závermi oboznámili premiéra pražskej vlády R. Berana, ktorý odsúhlasil prípravu k uskutočneniu intervencie.⁴¹

Podozrenia českej strany voči skutočným zámerom slovenskej vlády sa ešte zvýšili na prelome februára a marca. 27. februára odcestovala slovenská hospodárska delegácia so súhlasom centrálnej vlády na Lipský veľtrh. V misii vedenej slovenským ministrom hospodárstva M. Pružinským však neboli iba ekonomickí experti ale aj F. Ďurčanský ako znalec zahraničnopolitickej problematiky. V Nemecku sa delegácia bez vedomia česko-slovenských orgánov neoficiálne stretla aj s H. Göringom. Ten sľúbil Slovensko hospodársky podporiť, ale iba v prípade jeho štátnej samostatnosti.⁴²

Správa M. Pružinského a F. Ďurčanského o stretnutí s H. Göringom ovplyvnila stanovisko slovenskej ministerskej rady. Napriek tomu, že z Nemecka prichádzali jasné signály o záujme Berlína na vyhlásení slovenskej samostatnosti,⁴³ na rokovaní slovenskej vlády a predsedníctva snemu bolo 6. marca prijaté interné rozhodnutie „trvať na budovaní slovenského štátu evolučnou cestou a nevyhlásiť jeho ustanovenie hneď teraz“.⁴⁴ V týchto intenciách došlo aj k neoficiálnemu vyslaniu P. Čarnogurského do Varšavy, kde mal zistiť postoj Poľska k potenciálnemu vyhláseniu slovenskej samostatnosti. Jeho misia bola úspešná. Poľská vláda vyjadrila pripravenosť podporiť samostatné Slovensko, garantovať jeho hranice a pôsobiť v tomto smere aj na Budapešť pokiaľ dôjde k vyhláseniu štátnej samostatnosti ústavnou cestou bez použitia násilia.⁴⁵

Na rozdiel od internej smernice oficiálne komuniké konštatovalo, že „slovenská vláda pokladá politické a ústavné postavenie Slovenska za

⁴⁰ ČARNOGURSKÝ, P.: ref. 37, s. 123-126., por. GEBHART, J. – KUKLÍK, J., ref. 11, s. 233-234.

⁴¹ ČARNOGURSKÝ, P.: ref. 37, s. 131.

⁴² SIDOR, K.: ref. 39, s. 62.

⁴³ 19. februára 1939 sa vo Viedni stretol K. Sidor s tajomníkom A. Seyss-Inquarta F. J. Hammerschmidtom. Hammerschmidt ho upozornil, že aj keď nie je splnomocnený tlmočiť oficiálne stanoviská, „Slováci sa musia pripraviť na svoju štátnu nezávislosť, lebo Česko-Slovensko nemôže zostať ďalej v tej forme, ako zostalo po Mnichove“. ČARNOGURSKÝ, P.: ref. 37, s. 156.

⁴⁴ SIDOR, K.: ref. 39, s. 66.

⁴⁵ O priebehu Čarnogurského cesty pozri ČARNOGURSKÝ, P.: ref. 37, s. 166-180.

vyriešené konštitučným zákonom o slovenskej autonómii“⁴⁶. Takéto vyjadrenie sa dalo považovať za potvrdenie lojality k spoločnému štátu, ktoré požadoval premiér R. Beran. Centrálna vláda však bola podrobne informovaná o priebehu rokovania slovenského kabinetu. K nevôli K. Sidora o ňom referoval P. Teplanský na zasadnutí pražskej ministerskej rady 9. marca.⁴⁶ Spolu s informáciami o bratislavských rokovaníach A. Seyss-Inquarta a F. J. Hammerschmidta s J. Tisom a K. Sidorom a neochotou slovenského premiéra prísť do Prahy vyvolal pobúrenie českých ministrov a primár R. Berana k rozhodnutiu uskutočniť pripravovaný vojenský zásah na Slovensku.

Z 9. na 10. marca obsadila armáda a četníctvo strategické body, boli internovaní vedúci predstavitelia HSL'S a HG, prezident odvolal J. Tisa z funkcie predsedu autonómnej vlády. Po vojenskej stránke bol zásah prevedený úspešne, z politického hľadiska však prišiel neskoro. Namiesto zamýšľaného posilnenia pročeškoslovenských kruhov došlo k nárastu protičeských nálad, čo sa snažili využiť ríšske kruhy. K novovymenovanému slovenskému premiérovi K. Sidorovi začali od 11. marca chodiť nemeckí kuriéri, ktorí ho vyzývali k vyhláseniu slovenskej samostatnosti, pričom mu ponúkali aj pomoc nemeckých vojenských jednotiek.⁴⁷ Keď neuspeli, obrátili svoju pozornosť na J. Tisa. Ale aj on súhlasil s cestou do Berlína až po Hitlerovom oficiálnom pozvaní, ktoré sprostredkoval nemecký konzul E. von Druffel.⁴⁸

O obsahu rozhovoru s Hitlerom informoval J. Tiso dopoludnia 14. marca poslancov Slovenského snemu bez zaujatia vlastného stanoviska. Führer, ktorý bol rozhodnutý zlikvidovať Československo, požadoval, aby sa Slováci „blitzschnell“ osvedčili, že chcú do všetkých konzekvencií žiť samostatným životom. V opačnom prípade vyjadril dezinteres nad ich osudom, čo v krajnom prípade znamenalo vydanie napospas Maďarom. Po Tisovej správe a krátkej prestávke poslanci pár minút po 12. hodine povstaním odhlasovali vznik samostatného štátu.⁴⁹ Napriek tomu, že bez nátlaku nacistického Nemecka by k tomu nedošlo, podarilo sa J. Tisovi dosiahnuť, aby celý proces vyhlásenia samostatnosti prebehol legálnou formou. Paradoxne tým však uľahčil situáciu Berlínu pri anexii českých krajín formou Protektorátu.

⁴⁶ SIDOR, K.: ref. 39, s. 77.

⁴⁷ SIDOR, K.: ref. 39, s. 110.

⁴⁸ BYSTRICKÝ, V.: *Jozef Tiso a 14. marec 1939*. In: Pokus o politický a osobný profil Jozefa Tisu. Bratislava 1992, s. 132.

⁴⁹ BYSTRICKÝ, V.: *Zasadnutie Slovenského snemu 14. marca 1939*. Historický časopis, 47, 1, 1999, s. 108-112.

PREZIDENT EMIL HÁCHA NA SLOVENSKU V PROSINCI 1938

Pavel Suk

Newly elected czechoslovak president JUDr. Emil Hácha visited Slovakia from 26th do 31st December 1938. This visit was planed as a privat. Its leading purpose was in making up of the Czech and Slovak relations. The president exept his stay in Hight Tatras visited Andrej Hlinka's grave where he put the wreath and he said a prayer. All Czech and Slovak politics finally agreed the visit had a great sence for a new relations between Czechs and Slovaks. 3 months later the Czechoslovak states came apart.

Impulsem k napsání tohoto článku se stala krátká edice Miloslava Čaploviče *Návšteva prezidenta Dr. Emila Háchu na Slovensku 26. – 31. decembra 1938*.¹ Autor vycházel z dokumentů, které jsou uloženy ve Vojenském historickém archívu v Trnavě, ale opomenul hlavní zdroj informací k prezidentově návštěvě na Slovensku, Archiv Kanceláře prezidenta (České) republiky, kde je zvláštní složka k výše uvedené události.²

Nápad na cestu nového prezidenta na Slovensko na konci roku 1938 vzešel na Háchově poradě s předsedou ústřední vlády Rudolfem Beranem.³ Rozhodnutí o cestě muselo padnout někdy v polovině prosince, protože prezidentská kancelář v záznamu ze dne 15. prosince zapsala, že „pan prezident rozhodl, že v pondělí dne 26. prosince 1938 odjede na Štrbu, kde bude bydlet v hotelu Hviezdoslav“ a 16. prosince požádala účtárnu o zálohu ve výši 30 000,- Kč na úřední cestu.⁴ „Očekávalo se, že prezidentova cesta na Slovensko zlepší poměr mezi Prahou a Bratislavou. Beran prozrazoval v tom směru opatrný optimismus. Ministr Eliáš však byl pesimista.“⁵ Sám Hácha v rozhovoru s Ladislavem Feierabendem prohlásil, že „účelem jeho cesty je dostat od Tisa slovo a záruky, že přestanou námluvy ľud'áků s nacisty, směřující k postupnému osamostatnění Slovenska.“⁶ „Jedu na Slovensko s tou nejlepší vůlí a jsem přesvědčen, že Tiso jako katolický kněz bude jednat ve stejném duchu a stejně upřímně jako já.“⁷ Původní prezidentův cíl, Štrba, byl změněn na Tatranskou Lomnici a grandhotel Praha.⁸

¹ ČAPLOVIČ, Miloslav: *Návšteva prezidenta Dr. Emila Háchu na Slovensku 26. - 31. decembra 1938*. Vojenská história, 3/1999, s. 82-102.

² Archiv Kanceláře prezidenta republiky (dále jen AKPR), sign. 190/45, E. Hácha (cesty). Složka: Hácha – zájezd na Slovensko.

³ FEIERABEND, Ladislav Karel: *Politické vzpomínky I.*, c. d., s. 90.

⁴ AKPR, sign. 190/45, E. Hácha (cesty).

⁵ FEIERABEND, L. K.: *Politické vzpomínky I.*, c. d., s. 90.

⁶ Tamtéž, s. 92.

⁷ Tamtéž, s. 93.

⁸ Tamtéž.

Rozhlasová stanice Radiojournal Praha 20. prosince požádala ministra Havelku o umožnění vysílání reportáže od Hlinkova hrobu. Současně doporučila „vzhledem k nynějším poměrům na Slovensku...“, aby případná reportáž slovenská nebyla vysílána Prahou a Brnem bezprostředně, nýbrž zachycena v celém rozsahu na zvukový pás a vysílána pro stanice české teprve tehdy, až bude bezpečně zjištěno, že ráz přenosu je naprosto důstojný a reportáž slovenská bez jakýchkoli zmínek, pro české posluchače nevhodných.⁹ Odvysílání reportáže bylo schváleno následující den.¹⁰

20. prosince zdůraznil v záznamu úředník Kanceláře prezidenta republiky pro ministra Havelku, že v případě plánované návštěvy na Slovensku se jedná o soukromou návštěvu, protože „vzhledem k tomu, že je politicky významné, aby žádný akt prezidenta republiky, související s výkonem jeho úřední funkce, nebyl konán na Slovensku – pokud pan prezident nenavštívil hlavního města této země – doporučovalo by se dbáti toho, aby snad ze slovenské vlády nebyl panu prezidentu v Ružomberoku neb na Tatrách předložen nějaký návrh takového aktu.“¹¹ Zároveň byl sestaven program na 26. prosinec, který nebyl v Archivu KPR nalezen, jsou zde ale tři jeho strojopisné doplňky¹² (jeden z nich je opatřen rukopisnou zkratkou Def.) a Příloha k programu¹³ (obsahující přesné sestavy delegace při výstupu z vlaku v Ružomberoku a pořadí průvodu na hřbitov, sestavu u Hlinkova hrobu a pořadí průvodu odchodu ze hřbitova) a změny a dodatky k programu.¹⁴

Před začátkem návštěvy pronesl prezident svůj první štědrovečerní projev, z části i slovensky, mj. řekl: „Můžeme doufat, a já v to věřím, že letošní Vánoce znamenají počátek nového bratrství mezi oběma kmeny a přijal jsem proto s radostí pozvání slovenské zemské (krajinské) vlády, abych část vánočního klidu strávil ve slovenských horách.“¹⁵ Hácha v té době určitě věděl o informacích generála Eliáše o tajných jednáních radikálů HSLŠ s německými nacisty.¹⁶ I proto byla této polosoukromé návštěvě věnována ze strany ústřední vlády a Kanceláře prezidenta republiky taková důležitost.

⁹ Dopis ředitele Dr. Kareše ministru Havelkovi z 20. prosince 1938. AKPR, sign. 190/45, E. Hácha (cesty).

¹⁰ Tamtéž.

¹¹ AKPR, sign. 190/45, E. Hácha (cesty). Záznam pro pana ministra Dr. Havelku ze dne 20. 12. 1938, č. j. D 13515/38.

¹² AKPR, sign. 190/45, E. Hácha (cesty). Jeden doplněk je označen č. j. D 13652/38, ostatní bez čísla jednacího.

¹³ Tamtéž.

¹⁴ Tamtéž.

¹⁵ *Světla v našem soumraku. Štědrovečerní projev prezidenta republiky*. Lidové noviny, roč. 1/46, č. 649, 25. 12. 1938 ráno, s. 1.

¹⁶ FEIERABEND, L. K.: *Politické vzpomínky I.*, c. d., s. 90-91.

Boží hod vánoční strávil prezident se svou dcerou Miladou v Praze. S ní také 26. prosince ráno v 8.20 hod. odjel z Hradu. Jeho cestu můžeme sledovat v podrobném záznamu, který byl založen do archivu 7. ledna příštího roku.¹⁷ Cca v 8.28 hod. odjel zvláštní vlak z I. nástupiště Wilsonova nádraží v 8.30 hod.

Za Kolínem, tj. po půl desáté 26. prosince, požádal prezident svůj ministerský doprovod o „bedlivé“ sledování událostí po dobu návštěvy v Tatrách a žádal o pochopení pro slovenské snahy o plnou autonomii.¹⁸ „Je ovšem podezření, podotkl prezident, že radikální živly a snad i sám Tiso využívají nebo zneužívají autonomie jako odrazového můstku k odtržení Slovenska od republiky a že jsou za tím účelem ve spojení s nacisty. Prezident prohlásil, že takové jednání nemůže a nebude trpět a že v tomto směru bude s Tisem jednat otevřeně.“ Feierabend byl kromě toho Háchou pověřen, aby „pozorně a se zájmem vyslechl všechna slovenská přání ve věcech finančních, ale nic ani nezávazně nesliboval,“ dokud nedostane pokyn.¹⁹

Krátce po odjezdu z Jihlavy, v 11.10 hod., telefonoval úředník Kanceláře prezidenta republiky Dr. Milde zřejmě na nádraží do Brna zprávu o úmrtí spisovatele Karla Čapka s tím, aby „tato telefonická zpráva byla dodána do vlaku prezidenta republiky při dnešní zastávce v Brně, a to do rukou ministerského rady Dr. Čihaře.“ Zpráva obsahuje i návrh textu kondolenčního telegramu vdově Olze Čapkové-Scheinpflugové, který vypracovali Dr. Říha a Dr. Schieszl: „Jsem velmi zarmoucen zprávou o nenadálém úmrtí Dr. Čapka. Ztrácíme v něm velkého umělce, nejvýznačnějšího představitele své generace, jehož neobyčejná tvořivost dobývala úspěchů a velkého uznání v cizině. Prosím, abyste přijala ve své bolesti mou upřímnou účast. Dr. Emil Hácha.“²⁰ Osnova návrhu byla převzata, ale text publikovaného telegramu zněl takto: „Hluboce dojat ztrátou, kterou jsme utrpěli odchodem skvělého představitele naší národní kultury, prosím, abyste přijala projev mé upřímné soustrastí. Dr. Emil Hácha.“²¹ Slova o nejvýznačnějším představiteli své generace byla potlačena.

Do Brna dorazil vlak krátce po 13. hodině a prezident z něho vystoupil ve 13.05 hod. Dr. Hácha přijal hlášení zemského vojenského velitele divizního generála Luži, a vyslechl projev náměstka starosty Brna P. Fanfrdleho.

¹⁷ AKPR, sign. 190/45, E. Hácha (cesty). Odjezd prezidenta republiky na Slovensko dne 26. prosince 1938, č. j. D 203/39.

¹⁸ FEIERABEND, L. K.: *Politické vzpomínky I.*, c. d., s. 92.

¹⁹ Tamtéž, s. 93.

²⁰ AKPR, sign. 190/45, E. Hácha (cesty). Telefonický rozhovor dne 26. prosince 1938 v 11.10 hod.

²¹ *Soustrastné projevy*. Lidové noviny, roč. 1/46, č. 309/654, 27. 12. 1938, s. 2; *Prezident republiky a předseda vlády k úmrtí Čapkově*. Večer, č. 389, 28. 12. 1938, s. 2.

Za zvuků písní *Kto za pravdu horí a Hej Slováci*²² zastavil zvláštní vlak krátce před 17. hodinou ve stanici Púchov nad Váhom, kde z něho vystoupil zemský prezident Jan Černý a naopak přistoupili ministr Sidor, Dr. Ďurčanský s manželkou, šéf slovenské státní bezpečnostní služby Dr. Klínovský a šéf slovenské tiskové služby Peter Prídavok.²³ Na nádraží bylo také shromážděno, kromě množství občanů Púchova, 460 příslušníků Hlinkovy gardy.²⁴ Prezident s ministry seděli ve voze č. 86, Milada Rádlová s ostatními dámami pak ve voze č. 82.²⁵

Hlavní zastávka cesty do Tatranské Lomnice se uskutečnila v Ružomberoku, kam vlak přijel podle plánu v 18.13 hod. Po příjezdu nejdříve vystoupili rada Dr. Čihař s plk. Němečkem, ministři Sidor, Feierabend, Krejčí a Ďurčanský a poté předním východem z vozu č. 86 prezident Hácha na peron. Jozef Tiso pronesl uvítací projev, ve kterém mj. zdůraznil, že „bojovali jsme dosud za uskutečnění našeho programu politické autonomie Slovenska, protože jsme byli přesvědčeni, že nejen slovenský národ bude uspokojen, když se mu splní jeho politické touhy, ale že i klid mezi dvěma národy, Čechy a Slováky, bude trvale zabezpečen, když se spravedlivě, na základě uznání velké zásady „suum cuique“ vyřeší jejich vzájemný poměr. Buď Bohu chvála, že poměr Čechů a Slováků je vyřešen bez větších otřesů, dané jsou tedy podmínky klidného spoluzití Čechů a Slováků.“²⁶

Prezident odpověděl nejprve slovensky, poté česky. Ve slovenské části se věnoval slovenské autonomii, když řekl, že „nalezli jsme mezi republikou a Slovenskem a mezi Slováky a Čechy pevnou mez a míru toho, co jest jim společné, t. j. v čem jsou na sebe navzájem na věky odkázání, a v čem jsou na sobě nezávislí. To jest obsah autonomie, jejíž základ jsou nyní položeny.“²⁷ Poslední citovaná věta měla znít původně takto: „To jest obsah autonomie, jejíž základy jsou provždy položeny a jimiž hýbati nebude nikomu dovoleno.“²⁸ Na závěr si česky přál: „Končíme starý rok po všech krizích myšlenkou vánočního míru. Nový rok začneme už s boží pomocí myšlenkou na budoucí úkoly na

²² *Podmínky pokojného soužití Čechů a Slováků. Prezident republiky na Slovensku.* Venkov, roč. XXXIII., č. 305, 28. 12. 1938, s. 1.

²³ AKPR, sign. 190/45, E. Hácha (cesty). Odjezd prezidenta republiky na Slovensko dne 26. prosince 1938, č. j. D 203/39.

²⁴ *Cesta prezidenta Dr. E. Háchy na Slovensko.* Večer, č. 389, 28. 12. 1938, str. 3.

²⁵ AKPR, sign. 190/45, E. Hácha (cesty). Odjezd prezidenta republiky na Slovensko dne 26. prosince 1938, č. j. D 203/39.

²⁶ Tamtéž.

²⁷ Tamtéž.

²⁸ Tamtéž.

prospěch země (krajiny) a celé republiky. Minulé spory jsou za námi. Před námi jest jen společná práce, která nedělí, nýbrž sbratřuje.²⁹

Po uvítacích formalitách a projevech odjel prezident na hřbitov.

U vchodu na hřbitov hosta očekával starosta Mederly a farář Ferenčík, kteří ho odvedli k Hlinkovu hrobu. Zde položil věnec, uklonil se a cca 3 minuty se v tichosti pomodlil. Při tom se biskup Vojtaššák modlil Otčenáš a modlitbu, kterou všichni přítomní opakovali. Při východu ze hřbitova se s prezidentem rozloučil starosta a farář.³⁰

Po návratu ze hřbitova nastoupil po odhlášení okresního náčelníka a přednosta stanice Ružomberok prezident Hácha do vozu č. 86. Čeští ministři a slovenská vláda nastoupili do vozu č. 83, kam přišel osobně prezident a pozval je do jídelny na večeři. Dámský a ostatní doprovod pak povečeřel ve voze č. 82.³¹

Zachoval se i seznam účastníků této večeře,³² při které pronesl prezident tento krátký přípitek: „Vážení pánové, připíjím na rozkvět slovenské země (krajiny).“ Jozef Tiso odpověděl těmito slovy: „Pane prezidente, vážení pánové! Za několik minut přijedeme do stanice, kde budeme, jak se říká - přehazovat „veksle“. Prohlašuji z tohoto místa, že tyto „veksle“ (v tisku užito slova „výhybky“) přehodíme i v naší vnitřní politice a že Váš příchod, pane prezidente, je mezníkem v lepším poměru mezi oběma národy. Pane prezidente, buďte nám jako posel nastávajícího míru srdečně vítán!“³³

V 19.50 hod. vlak krátce zastavil ve Štrbě, kde vystoupila celá rodina ministra Feierabenda. Do Tatranské Lomnice přijel zvláštní vlak ve 20.55 hodin (tisk uvedl, že přijel ve 21.30).³⁴ Před odjezdem z nádraží ho přivítala dvě slovenská děvčata, Vlasta Moclerová prezidenta pozdravila, Zorka Országhová předala kytici červených růží. Poté odjel autem do grandhotelu Praha, kde ho přivítal ústřední ředitel slovenských státních lázní Koloman Magdolen a ředitel státních lázní v Tatranské Lomnici Ing. Országh, komerční ředitel Vykopal, ředitel státních restauračních podniků Kraus, šéflékař dr. Ctibor a ředitel sanatoria Morava Franěk. Poté se prezident s doprovodem odebral do svých pokojů.³⁵

²⁹ Tamtéž.

³⁰ *Prezident republiky na Slovensku*. České slovo, roč. XXX., č. 304, 28. 12. 1938, s. 1; ČAPLOVIČ, M.: *Náhštevka prezidenta Dr. Emila Hácha na Slovensku 26. - 31. decembra 1938*, c. d., dokument č. 1, s. 96.

³¹ Tamtéž.

³² AKPR, sign. 190/45, E. Hácha (cesty).

³³ AKPR, sign. 190/45, E. Hácha (cesty), č. j. D 207/39.

³⁴ Např. *Prezident republiky na Slovensku*. Lidové noviny, roč. 1/46, č. 309/651, 27. 12. 1938, s. 2.

³⁵ *Prezident republiky na Slovensku*. České slovo, roč. XXX., č. 304, 28. 12. 1938, s. 1.

Jeho pokoje byly v pravé části prvního patra, dodnes si můžeme prohlédnout plánek ubytovaných v grandhotelu Praha.³⁶ Prezident měl pro sebe vyhrazeny koupelnu, ložnici a pracovnu, s níž sousedila ložnice Milady Rádlové a dále její salónek a s ním audienční pokoj a čekárna. Jak uvádí Pavol Čarnogurský, Háchova dcera působila v hotelu jako „domácí paní prezidentovy skupiny“ a snažila se zejména ministru Sidorovi zpříjemnit chvíle mezi jednáním a objasnit mu „mnoho ze zákulisí „hradní“ politiky.“³⁷

Celou dobu prezidentova pobytu v Tatranské Lomnici stála před grandhotelem Praha čestná stráž Hlinkovy gardy. Tato čestná stráž stála před budovou denně od 8.00 hod. do 18.00 hod.³⁸ K zajištění ochrany prezidenta dal zemský (krajský) úřad poslat 12 uniformovaných a 8 neuniformovaných členů stráže bezpečnosti, kteří se podle pokynů z 22. prosince 1938 měli již ráno 26. prosince 1938 hlásit v Tatranské Lomnici. Jejich velitelem byl určen policejní kapitán Miroslav Dugáček, který se hlásil okresnímu náčelníkovi již o den dříve.³⁹

Dr. Emil Hácha se s ostatním doprovodem probudil v úterý 27. prosince 1938 do mrazivého rána. V noci bylo na Štrbském Plesu -16 °C,⁴⁰ ve dne -6°C.⁴¹ Dopoledne se hlava státu projela po lázních Tatranská Lomnice v doprovodu šéflékaře MUDr. Stibora a ředitele ozdravovny Morava Frankeho. Poté se vydal se slovenskými ministry a ministrem Dr. Krejčím lanovou dráhou na Skalnaté Pleso, kde si prohlédl další část budované lanovky. Navštívil také nově otevřenou státní restauraci (otevřena dle údajů v tisku 25. prosince 1938) a pak vystoupil na vyhlídkovou věž, kde mu referovali vládní rada Dr. Rosenauer a správce provozu lanovky Štefánek. Na závěr prohlídky Skalnatého Plesa se s doprovodem prošel po tatranské magistrále na úbočí Lomnického štítu.⁴²

Po návratu prezident poobědval v hotelu a večer přijal několik chlapců a děvčat z vesnice Ždiar, kteří mu zazpívali, zatančili a pozvali na návštěvu své obce.⁴³

Ve středu 28. prosince dopoledne odjela delegace na Štrbské Pleso. Prezidenta kromě slovenských a českých ministrů doprovázel slovenský zemský prezident Dr. Šimko a další slovenští politikové. Na Štrbském Plese ho

³⁶ AKPR, sign. 190/45, E. Hácha (cesty).

³⁷ ČARNOGURSKÝ, Pavol: *14. marec 1939*, c. d., s. 83.

³⁸ ČAPLOVIČ, M.: *Návšteva prezidenta Dr. Emila Hácha na Slovensku 26. - 31. decembra 1938*, c. d., dokument č. 4.

³⁹ AKPR, sign. 190/45, E. Hácha (cesty).

⁴⁰ *Přehled povětrnosti*. Národní politika, roč. LVI., č. 357. B, 28. 12. 1938, s. 5.

⁴¹ *Přehled povětrnosti*. Národní politika, roč. LVI., č. 358. B, 29. 12. 1938, s. 5.

⁴² *Pan prezident v Tatrách*. Lidové noviny, roč. 1/46, č. 652, 28. 12. 1938, s. 3.

⁴³ Tamtéž.

uvítal ústřední ředitel státních lázní Magdolen. Poté se uskutečnila procházka kolem jezera včetně sledování bruslařů na lázeňském kluzišti.⁴⁴ Ministr Feierabend pak uspořádal oběd v hotelu Hviezdoslav (28. prosince, nikoliv, jak uvádí ve svých pamětech, 29. prosince).⁴⁵

V průběhu návštěvy Štrbského Plesa také přijal šéfa propagandy Šaňo Macha, státního tajemníka pro německou národní skupinu na Slovensku Ing. Karmasina a ministra Dr. Ďurčanského.⁴⁶

Mach měl být původně představen prezidentovi s ostatními slovenskými politiky při zastávce v Ružomberoku, ale při doladování prezidentova programu na Slovensku „bylo ujednáno s šéfem bezpečnostní služby doktorem Klinovským, že šéf propagandy pan Šaňo Mach nebude v Ružomberoku představen a nepojede do Tatranské Lomnice, ale bude mu umožněno, aby panu prezidentovi byl představen během pobytu v Tatranské Lomnici.“⁴⁷ Důvod této změny zůstane zřejmě neobjasněn, protože další dokumenty k tomuto zajímavému momentu v Archivu Kanceláře prezidenta republiky nejsou a ani oficiální záznamy z jednání Dr. Háchy se všemi třemi slovenskými politiky se nezachovaly. O Machově přijetí se nedočteme ani v českém tisku. Z novinových zpráv se tak pouze dozvíme, že Karmasin prezidenta pozdravil „jménem karpatských Němců. Pan prezident měl s ním delší srdečný rozhovor v přítomnosti ministra Dr. Ďurčanského.“⁴⁸

29. prosince, ve čtvrtek, odjel Dr. Hácha do Ždiaru, jak slíbil dětem při přijetí 27. prosince. Obyvatelé Ždiaru očekávali návštěvu na návsi a doprovodili ji do hotelu Heldakov, kde skupina místních chlapců a dívek zatančila a její vedoucí Matěj Pitonak odevzdal hlavě státu zdobenou valašku a kytici čerstvých květů. Milada Rádlová dostala od žačky M. Heldakové velký květovaný červený šátek. Prezident s dcerou za tyto dárky poděkovali. Dr. Tiso obdržel od Pavlíny Andrášové skříňku, která byla zdobena místními motivy. O přestávce mezi vystoupením místní mládeže poděkoval místní notář Bartoník za návštěvu obce. Na závěr návštěvy navštívil prezident na chvíli

⁴⁴ *Prezident republiky na Štrbském Plese*. Lidové noviny, roč. 1/46, č. 654, 29. 12. 1938, s. 3.

⁴⁵ FEIERABEND, L. K.: *Politické vzpomínky I.*, c. d., s. 96.

⁴⁶ AKPR, Kniha audiencí 1938.

⁴⁷ AKPR, sign. 190/45, E. Hácha (cesty). Změny a dodatky k programu zájezdu pana prezidenta republiky na Slovensko v prosinci 1938.

⁴⁸ *Prezident republiky přijal zástupce slovenských Němců*. Národní politika, roč. LVI., č. 359.B, 30. 12. 1938, s. 6.

bohoslužby v místním kostele a spolu s Dr. Tisem darovali finanční prostředky pro chudé. Večer se celá delegace vrátila auty do Tatranské Lomnice.⁴⁹

Nejdůležitější událostí 29. prosince byla slavnostní večeře v grandhotelu Praha, kterou pro Dr. Háchu uspořádal předseda slovenské vlády Dr. Jozef Tiso. Při této večeři prezident ve svém přípitku mj. řekl: „Za těch několik dnů mého nezapomenutelného pobytu u Vás přiblížili jste mi tak úzce duši slovenského lidu... Tento osobní styk otevírá srdce a byl bych šťasten, kdyby tento styk zatlačil všechny rozdíly, jež nanesl na náš poměr odlišný dějinný vývoj a přese všecka neblahá nedorozumění nedávné minulosti upevnil v nás vědomí, že jsem svázáni především citovými pouty, jež nikdy a nikdo nesmí přervati.“⁵⁰

Jozef Tiso ve své odpovědi zdůraznil, že Háchovo „osvědčení je nám zárukou, že tato... návštěva v Tatrách přispěje nejenom k lepšímu poznání slovenského národa, ale i k větší lásce slovenského národa... Národ slovenský jako v minulosti nebyl nikdy nevděčný vůči žádnému svému příznivci, bude vždy odpovídat na každý projev lásky a oddanosti... My Slováci přesně dovedeme určit, zač máme být a skutečně jsme povděční bratřím Čechům... My na Slovensku nechceme nic víc, jenom abychom byli domácími pány.“⁵¹

Dopoledne 30. prosince navštívil Dr. Hácha s doprovodem katolickou ozdravovnu Charitas v Dolním Smokovci s předsedou a členy slovenské vlády a ústředními ministry Feierabendem a Havelkou. Odpoledne pak prezident navštívil Dr. Tisa a odevzdal mu 20 000,- Kč „jako příspěvek na pomocnou akci pro uprchlíky na Slovensku ze zabraného území země Slovenské.“⁵²

Na sobotu 31. prosince 1938 byl naplánován závěr návštěvy. V 8.15 hod. se ve dvoraně grandhotelu Praha rozloučila s hostem a jeho doprovodem správa lázní a odhlásil se ordonanční důstojník. Do Púchova, kam přijel zvláštní vlak v 11.59 hod., doprovázel delegaci předseda autonomní vlády Tiso, ministr Ďurčanský a zemský prezident Šimko.⁵³ Šéf bezpečnostní služby Dr. Klinovský jel s prezidentem až do Prahy, nikoli jen do Púchova.⁵⁴ Při rozloučení řekl Dr. Tiso: „Vaše cesta na Slovensko byla soukromá, proto se neloučím s vámi jako s prezidentem, nýbrž jako s člověkem, jehož vzácné lidské vlastnosti jsme pochopili a pro které jsme se sblížili.“⁵⁵ Prezident

⁴⁹ AKPR, sign. 190/45, E. Hácha (cesty). Záznam ze dne 29. prosince 1938; *Pan prezident ve Ždiaru*. Lidové noviny, roč. 1/46, č. 656, 30. 12. 1938, s. 3.

⁵⁰ AKPR, sign. 190/45, E. Hácha (cesty). Záznam ze dne 30. prosince 1938.

⁵¹ *Projevy v Tatranské Lomnici*. Lidové noviny, roč. 1/46, č. 658, 31. 12. 1938, s. 2.

⁵² AKPR, sign. 190/45, E. Hácha (cesty). Záznam ze dne 30. prosince 1938.

⁵³ AKPR, sign. 190/45, E. Hácha (cesty). Návrat prezidenta republiky ze Slovenska dne 31. prosince 1938.

⁵⁴ Tamtéž.

⁵⁵ *Prezident republiky vrátil se ze Slovenska optimistický*. Venkov, roč. XXXIV., č. 2, 3. 1. 1939, s. 1.

odpověděl: „Jsem rád, že vás mohu považovati nyní i za svoje osobní přátele a doufám, že se zase brzy na Slovensko dostanu.“⁵⁶

Do Brna dorazil vlak v 15.30 hod., kde bylo opět připraveno velkolepé uvítání. Dr. Hácha pozdravil náměstek starosty P. Fanfrdla, který ujistil, že celé obyvatelstvo Brna sledovalo návštěvu Slovenska, a popřál, aby v roce 1939 pokračoval v tom, co v roce 1938 úspěšně začal. Prezident v odpovědi shrnul své pocity z několika dnů prožitých na Slovensku: „Vítáte mne při mém návratu z pobytu na Slovensku, který mně přinesl mnoho zážitků a přinesl mně také velkou naději, že náš poměr ke Slovensku se upraví uspokojivě. Rovněž přeji Vám jakož i celému Vašemu městu mnoho zdaru v novém roce.“⁵⁷ Po představení některých významných mužů města Brna vlak odjel do Prahy se zastávkou v Jihlavě.

Na Wilsonovo nádraží přijel prezident s doprovodem ve 20.10 hod. Po krátkém přivítání odjel pan prezident na Hrad.⁵⁸

České deníky věnovaly prezidentovu pobytu na Slovensku velkou publicitu, ale spíše pouze informovaly, mnohdy otiskovaly totožné zprávy, ale nikoliv komentáře. Venkov 30. prosince se s Národní politikou o den později shodl, že prezident i předseda slovenské vlády Tiso „vyjádřili nejen touhu, nýbrž nutnost nového a nejtěsnějšího sblížení Čechů a Slováků. Jsme skutečně na sebe odkázáni. A proto tím víc platí slova Msgr. Dr. Tisa. Přehodit výhybky.“⁵⁹ To potvrdil i Karol Sidor ve svém projevu v bratislavském rozhlase na Nový rok.⁶⁰

Vypadá to, že všichni aktéři vánočního pobytu Dr. Emila Háchy na Slovensku se snažili o nastavení nového vzájemného vztahu Čechů a Slováků ve společném státě. Události ale nabraly rychlý spád a za několik týdnů bylo všechno jinak a společný československý stát se poprvé rozpadl.

⁵⁶ Tamtéž.

⁵⁷ *Velká naděje prezidenta republiky*. Lidové noviny, roč. 2/47, č. 1/3, 2. 1. 1939, s. 1.

⁵⁸ AKPR, sign. 190/45, E. Hácha (cesty). Návrat prezidenta republiky ze Slovenska dne 31. prosince 1938.

⁵⁹ Tamtéž.

⁶⁰ *Cesta nového Slovenska*. Lidové noviny, roč. 2/47, č. 4, 3. 1. 1939, s. 2.

CESTOU K TOTALITĚ. VÝCHODISKA A OBRAZY VZTAHŮ SLOVÁKŮ A ČECHŮ V PŘEDVEČER 2. SVĚTOVÉ VÁLKY (1938/1939)

Dominik Hrodek

The paper deals with problems of Czech-Slovak relationship in 1938-1939 using the method of analyzing starting points and subsequent image. Specifically, it focuses on the period from October autonomy through the declaration of the Slovak State approximately to the beginning of the Second World War. It points out to the starting points with respect to the Czechoslovak political environment, to Slovak determination and to then-topical Czech-Slovak relationships and political possibilities. It projects the starting points onto images of the period on the basis of periodical press and reflecting images from the temporal distance of contemporary sociological research. Using the methodology described, it focuses mainly on the problems of Czech refugees and migration of the Czechs in the given period.

Metodické tematické východisko

Příspěvek se nechce podrobně faktograficky zabývat událostmi, které se odehrály po přijetí mnichovského diktátu v září 1938 a které byly podrobně zpracovány ve studiích jiných autorů. Spíše se zaměří na jejich vnímání především českou společností v československém prostoru. Klademe si zde za cíl poukázat na některé další možné pohledy v dějinných souvislostech. Předmětem zájmu bude vnímaný obraz těchto přelomových událostí postavený na dobových východiscích vztahu mezi Čechy a Slováky, a to metodou obrazu v bezprostřední současnosti i v reflexivním časovém odstupu. Prostředkem nám bude analýza tisku, metoda oral history i dostupné memoáry.

Dobové východisko československého pomnichovského prostoru

Mnichovské události nastolily pro československý prostor novou vnitropolitickou situaci, pevně svázanou se zahraničně politickými faktory. Československo čekaly mnohé změny, ta hlavní přišla v politické orientaci. V české části našel své posluchače nově objevivší se a definovaný nacionalismus. Heslo „Národ malý, ale náš“ znělo jako nátlakový apel z úst nejvyšších státních funkcionářů. Objevují se výrazně totalitní prvky, vedoucí k autoritativnímu modelu státního systému s dvěma nestejně silnými stranami, zmocňovacími zákony, protižidovskými opatřeními. Patronem nové republiky se symbolicky stal sv. Václav, který měl i verifikovat nově definovaný vztah k Německu. Problémem číslo jedna se stalo uprchlictví především z oblastí zabraných Němci a Poláky (Mnichovská dohoda), ale také v druhé fázi Maďary (Viedeňská arbitráž) a navazující stěhování Čechů ze Slovenska. Tomuto problému budeme věnovat nejvíce pozornosti, protože významně

ovlivnil a deformoval vzájemné vztahy mezi oběma národy. Slovenské části v politice dominoval autonomistický blok.

Nová geografická realita poznamenala dopravní možnosti republiky. Stránky vládních materiálů i periodického tisku plnily plány, jak dopravně pospojovat ochromenou republiku. Přerušeny byly všechny významné železniční tahy, krize se dotkla i samotných zaměstnanců železnice. Přerušeni spojů zapříčinilo horší komunikaci mezi „Prahou“ a „Bratislavou“, a mělo tak v dalších událostech důležité následky.

Dobové východisko slovenské determinace

Velice rychle a výrazně se změnila politická situace ve slovenské části republiky. Tam využila Hlinkova Slovenská ľudová strana oslabenosti republiky a došla začátkem října 1938 až k vytoužené autonomii Slovenska. Poté zde byla odstartována postupná glajchšaltace demokratického režimu. Autonomistický režim, na který pod tlakem přistoupili i ostatní strany s výjimkou sociálních demokratů, komunistů a židovských stran, se za aktivní účasti představitelů HSLS stal brzy režimem jedné strany. Jedna byla také představa o politickém, kulturním, ale nakonec i duchovním a náboženském vývoji ve státě. Eduard Nižňanský podotýká, že základy liberální společnosti a pluralitní demokracie, tedy politická tolerance k opozici, hledání konsenzu či diskuse, stejně jako korektní vztah k menšinám stále více absentovaly, až se vytratily z politického života Slovenska vůbec.¹ Nabízí se však otázka, do jaké míry takové podmínky na Slovensku panovaly před podzimem 1938. Pravdou je, že i jisté kořeny demokratického liberálního zřízení byly autonomisty pečlivě vytrhány. Nacionální šovinismus postavený nade vše slavil úspěchy. Zde se také pro porozumění rozdílného společenského vývoje po Mnichovu nabízí srovnání v chápání pojmu „národní“ v obou částech bývalé první republiky. Zatímco západní část (pochopitelně s výjimkami) vnímala československou republiku a národní společnost spíše skrze občanské principy (československý národ, jazykové a historické vymezení se vůči německé a maďarské menšině), ve slovenské veřejnosti se o občanském pojetí společnosti, opět až na výjimky potvrzující pravidlo, mluvit příliš nedá a převažuje plně nacionální a náboženské hledisko.²

¹ NIŽŇANSKÝ, Eduard: *Volby do snemu Slovenskej krajiny v roku 1938*. In: *Studia historica Nitriensia*, VII./1998, s. 163.

² Více ke slovenskému pojetí viz KAMENEC, Ivan: *Národný a občanský princíp v postojích a činoch predstaviteľov slovenskej kultúry v medzivojnovom období*. In: KAMENEC, I.: *Hľadanie a blúdenie v dejinách*. Bratislava 2000, s. 325-336.

Cesta k totalitně uspořádanému zřízení vedla od zásahů do činnosti či úplného zákazu ostatních politických stran přes zavedení censury k likvidaci spolků, k sjednocení odborů, zásahů do samosprávných i nesamosprávných orgánů. Netřeba zdůrazňovat, že byly rozpuštěny „československé“ tělovýchovné spolky jako Sokol, Orel nebo DTJ, které uvolnily místo Hlinkově gardě, která začala hrát jako jediná prim a zasahovala ve veřejném životě takřka všude a všemocně. Její nátlak na obyvatelstvo se výrazně projevil při volbách do slovenského sněmu v prosinci 1938. Zde si historik Ivan Kamenec povšiml, že se jednalo o první jednotnou kandidátku v moderních slovenských dějinách,³ ale dodejme, že se jednalo o první jednotnou kandidátku a také první a jedinou státostranu v celém československém prostoru! Volební výsledek 98 % pro kandidátku HSLS vysvětluje mnohé.

Dobové východisko vzájemných vztahů

Po nevydařeném „samostatném jednání“ na Vídeňské arbitráži přišla doba hledání nepřátel, především v řadách „neroduvěrných Slováků“, tedy Čechů a Židů. Nechme stranou židovskou problematiku, která vychází z jiných předpokladů, a podívejme se na slovenský vztah k českému etniku. Ventilované neúspěchy spojené s účelově směřovanou radikalitou, s propagační masáží už nejen příznivců HSLS, hlavně v předvolební kampani, vedly k čištění zbývajícího slovenského území od všeho neslovenského. Podobné tendence se projeví i v malém Česku, ale v době druhé republiky byly spíše deklarativního charakteru (nepočítaje propouštění židovské inteligence ze zaměstnání). Občas se více zdá, že programově vycházely tyto tendence ze strachu o samotnou existenci celé společnosti i jednotlivců. Sporadicky navrhované programy se orientovaly většinou panslovansky protiněmecky (příkladně snaha přejmenovat vše cizí na české apod.) a v žádném případě nebylo volání po očištěném směrem ke Slovensku. Protičeské útoky probíhající od října 1938 byly pro českou část spíše nemilým překvapením, zvláště po schválení autonomie. Česká periodika, jak ještě uvidíme, totiž autonomii hodnotila veskrze jako uklidňující faktor na cestě k další spokojené společné existenci. Slovenské volání „Česi von!“ však působilo v Česku až frustrujícím a šokujícím dojmem. Jistě více než události s dějinným „nepřítelem“ německým či maďarským. Básník Ivan Blatný poslal v listopadu 1938 skrze Černého Kritický měsíčník *Pozdrav na Slovensko*. „Na plástve úst vzpomínám/ dívek, jež hovořily;/ sklo křídel bystřin zní až k nám/ a

³ Týž: *Volby a občan v historii*. In: Týž: *Hľadanie a blúdenie v dejinách*. Bratislava 2000, s. 309.

v krvi, moji milí! /Vždyť je to jenom čeština,/ vnořená do studánky!/ Teď zvláště, když se začíná/ číst bez slz z nové stránky.“

Čechofobii a netolerantní atmosféru, jako výraz zklamání, výrazně živil slovenský ľudácký periodický tisk (příkladně Slovák). Prakticky to znamenalo čistky v oblasti administrativy, soudnictví, školství a jistě v neposlední řadě četnictva a zaměstnanců železnice (tradičně voličské základny nenáviděných národních socialistů na Slovensku). Pravdou je, že slovenská oficiální místa to odůvodňovala potřebou míst pro Slováky nejen z obsazených oblastí. Radikální ľudáci a především HG se nebáli proces ještě vyhrotit, a to především v době demagogické předvolební kampaně. S velkým pochopením tuto atmosféru reflektovali v německém a maďarském tisku, píšící o obrození po dvacetiletém útlaku Slováků ze strany Čechů. Jen pro upřesnění dodejme, že obě tyto národnosti měly na Slovensku proti Čechům „výostně“ postavení a své organizační složky rozpustit nemusely a také jejich kandidáti se objevili na jednotné kandidátce do sněmu.⁴

Obraz dobových východisek v české/československé druharepublikové demokratické politice

Poslanecká sněmovna Národního shromáždění se poprvé po důležitých podzimních událostech sešla na 151. schůzi až 17. listopadu, ale na programu měla kupodivu „důležitou“ obchodní smlouvu s Ekvádorem a Mexikem. Poslanci, kteří od začátku krize kritizovali postoje české vládnoucí politiky, se snažili vyvolat debatu o mnichovském diktátu, odchodu prezidenta a autonomistických zákonech. Nakonec se jim to podařilo a vyslovili postoje ke krachu první republiky a k zákonům o autonomii Slovenska a Podkarpatské Rusi. Poslanec Vlastimil Klíma (nar. 1898) patřil spolu s Ladislavem Rašínem (nar. 1900) k častým kritikům podzimních poměrů na Slovensku v rozpadajícím se česko-slovenském parlamentu. Ač byli ke konci první republiky jako zástupci nacionální pravice zastánci tzv. silné demokracie a zjednodušení stranického systému, zde poukazovali na nedemokratický režim jedné strany, který žene k samostatnosti Slovenska. Kritice podrobili i autoritativní režim tzv. druhé republiky. Nezařazený poslanec Ladislav Rašín 14. prosince na schůzi sněmovny v emotivní řeči, která poté bude i otištěna

⁴ Nebudeme se zde věnovat volbám do slovenského sněmu podobněji. Více viz NIŽŇANSKÝ, E.: *Volby do sněmu Slovenskej krajiny v roku 1938*. In: *Studia historica Nitriensia*, VII/1998, s. 163-203. Volby a volební kampaň v periodickém tisku viz ZUDOVÁ-LEŠKOVÁ, Zlatica: *Slovensko v druhej republike. (Autonomistické snahy slovenskej politickej reprezentácie)*. In: *Z druhej republiky II*. Praha 1993, s. 242-339.

v Národní myšlence pod názvem Věrní zůstaneme, mimo jiné prohlásil: „V této věci postrádal jsem ve vládním prohlášení zmínku o tom, jak budou upraveny poměry Čechů na Slovensku. Domnívám se, že tento stav, který znamená, že mezi Čechy a Slováky se hloubí propast, nemůže trvat a že je-li míněn jen jako volební agitace, nemůže být ani mravně, ani formálně sankcionován výsledkem slovenských voleb, a to vzhledem ke způsobu, jak tyto volby byly vypsané. I Slováci měli by si uvědomit, že volání "Ven s Čechy!" je heslem, které by se mohlo obrátit proti nim, kdyby se v historických zemích rozlehlo volání "Ven se Slováci!". Jaký by byl potom osud desetitisíců zemědělských dělníků, kteří k nám přicházejí na práci, a jaký by byl osud slovenských lázní a letovisek i slovenského podnikání? Neboť nelze na jedné straně vyhánět jako parie české úředníky a zaměstnance a na druhé straně lákat české lázeňské hosty, turisty a české podnikatele a kapitalisty.“ Na závěr deklaruje: „Když vstupoval jsem po prvé do této sněmovny, sliboval jsem, že budu věren republice Československé. Dnes s tohoto místa opakuji, že té Česko-Slovenské republice, které jsem věrnost sliboval, věrn zůstanu.“⁵

Významně bývalým národním demokratům sekundoval jejich spřízněnc z původního Výboru na obranu republiky a poslanec Národní strany práce Jaromír Nečas, dříve sociální demokrat.⁶ Ten kritizoval nezákonnost vyhlášení voleb do slovenského sněmu a dále poukazyval na fakt, že „bez zákonného podkladu a s porušením občanských svobod zaručených v platné ústavní listině mají být zřízeny na Slovensku internační a koncentrační tábory. Na Slovensku byla suspendována soudcovská neodvislost a proti platným zákonům zbaveni byli soudci míst a zastaveny jim platy. Za takového stavu věci a při úplném zastavení tiskové a shromažďovací svobody na Slovensku není dána lidu možnost projevit svobodně svou vůli... Dochází nás mnoho stížností o postupu proti českým zaměstnancům na Slovensku. Nemáme nic proti těm opatřením, jež byla učiněna proti zaměstnancům, kteří se provinili proti platným zákonům a předpisům. Bylo však postiženo tisíce zaměstnanců, kteří poctivě a s láskou k slovenskému lidu konali své povinnosti za okolností často velmi těžkých. Tyto naše připomínky netýkají se slovenského národa jako celku. Český národ, přes všechno co se nyní děje, chová ke Slovensku opravdovou lásku. Naši vojáci podali také v nejtěžších chvílích Slovenska důkaz, že svými životy a zdravím jsou ochotni bránit Slovensko. Věříme, že přijde doba uklidnění a spravedlivého hodnocení nejen chyb a vad,

⁵ Národní myšlenka XVI., č. 4, leden 1939, s. 91-100.

⁶ Srov. GEBHART, Jan – KUKLÍK, Jan: *Druhá republika 1938-1939. Svár demokracie a totality v politickém, společenském a kulturním životě*. Praha 2004.

kteří se snad na Slovensku v uplynulých 20 letech staly, nýbrž také těch zásluh a práce pro povznesení Slovenska v téže době.“⁷

Demokratická opozice se formovala napříč stranami a obsáhle citované pasáže dokládají názory některých českých poslanců, kteří představovali jádro tvořící se odbojové buňky pozdějšího pookupačního Politického ústředí. To mělo fungovat na bázi zástupců prvorepublikových politických stran a usilovalo o obnovení celistvosti Československa v jeho původních hranicích. V centru stáli zastánci prvorepublikového vlastenecko-nacionalistického konceptu shromáždění okolo měsíčníku *Národní myšlenka* (Klíma, Rašín), ideově ztotožnění s myšlenkami prvoválečného domácího odboje a československého státu. Patřili ke generaci, jejíž otcové „bojili Rakousko“ a stáli v roce 1918 u základů československé samostatnosti a zatímco v první republice často představovali enklávu často kritizující neduhy demokracie, ve změněné době jsou jejich obránci.⁸

Poslanci se sešli naposledy 16. prosince 1938. Téměř o tři měsíce později se události ještě více vyhroutil a i vztahy mezi Slováků a Čechy se zdramatizovaly. Migrace pokračovala i nadále. Po divokých odsunech došlo k dohodě o organizovaném odsunu 9000 Čechů, kterých se prioritně zastaly české orgány. Prodělané zkušenosti poznamenaly celé jejich rodiny. Nastolení Slovenského štátu a okupace Česka osudy těchto Čechů ještě více zdramatizovali.

Obraz dobových východisek v periodickém tisku

Profesní a stavovský tisk státních úředníků reagoval na slovenské události především informativně, četníci a zaměstnanci reflektovali události ve svých periodikách jako čtrnáctidenník *Četnický obzor* nebo *Železniční úředník*. Vedle zpráv veskrze informačního charakteru, převládají stížnosti na postup slovenských orgánů. Objevují se i rady typu co dělat, když byly četníkům Hlinkovými gardami odebrány vkladní knížky nebo cennosti.

Samotný politický a společenský periodický tisk se věnoval československým vztahům také se zdrženlivostí. V Českém slovu nenalezneme za celý listopad a prosinec až do ledna téměř ani jeden komentář. Podobně je tomu i jinde. Výjimkou je již zmíněná *Národní myšlenka*. Její poslední číslo vyšlo právě v lednu 1939 a velký podíl na jejím úředním zastavení měl Klímův článek s názvem *Věžeň či sluha*, v němž se definovaný poměr k Německu vztahuje na

⁷ Stenografické záznamy z Národního shromáždění R. Č.-Sl., 157. schůze, 14. 12. 1938 (www.psp.cz).

⁸ K *Národní myšlence* více viz: HRODEK, Dominik: *Ladislav Rašín a Národní myšlenka. Kapitoly z dějin českého nacionalismu*. Dipl. práce FF UK. Praha 2000.

celé Československo. Podle názvu lze odvodit, o co pisatelovi šlo. Významné pasáže věnuje návštěvě prezidenta Háchy na Slovensku a výročkám Jozefa Tisa o „přehazování výhybky“. V polemice, která se nesla zcela v intencích toho, co již bylo zmíněno, se v Národní myšlence píše, že „přehazování výhybek právě ve dnech vánočních je sice zatíženo jakousi neblahou tradicí – každého roku dochází právě o vánocích ke katastrofám vlaků pro špatně postavené výhybky. Pro vlak, jímž přítomnost tohoto státu je unášena k budoucnosti, bylo by však skutečně štěstím, kdyby na Slovensku byl s falešné koleje včas převeden na správnou. Kdyby se tak bylo stalo hned po odjezdu vlaku, nemusilo by býti řeči o tom, že Slováci chtějí býti domácími pány na Slovensku, neboť mohli být domácími pány na celém území republiky, stejně jako Češi.“⁹ Citovaný článek má jednak charakter politického programu, jednak je osobní generační výpověď směrem ke vztahům v československém prostoru.

Začátkem roku 1939 se ozývají i další komentáře. Volební prosinec skončil, přehoupl se nový rok a Dalibor Janek v druhém čísle liberálního týdeníku Přítomnost na začátku roku 1939 hodnotí vztahy Slováků a Čechů jako uklidňující se. „Slovensko se v novém roce pomalu vrací do běžných kolejí. Revoluční vlna opadá,“ konstatuje. „Leckde se vzedmula příliš vysoko a způsobila škodu, která se nyní hledí napravit. Dříve často hřešival na Slovensku bývalý režim tím, že nedovedl účelná a prospěšná opatření provést taktně, ve formě, která by nedráždila nebo nezraňovala. Slovensko se revanžovalo. Nebylo tolik roztrpčení mezi Čechy pro to, že jsou propouštěni ze Slovenska, jako pro to, jakou formou se propouštění děje. Leckde bylo tak překotné, že se Slovensko připravilo o takové odborníky, za něž nemá náhrady a jichž je nedostatek i na našem západě.“ A na závěr bystře shrnuje dvě důležité odezvy ve vzájemných vztazích: „Podnikatelé, lidé nejopatrnější z opatrných, ztráceli chuť podnikat na Slovensku. Báli se, že zítřek může místo uklidnění přinést ještě vyšší vzepětí.“¹⁰ Druhý hlas se podle něj ozýval z řad návštěvníků slovenských hor a lázní. Přes tradičně navštěvované terény, k lyžování a horské turistice v Československu nejpříhodnější, mnozí Češi veřejně deklarovali, že nepřijedou. Mezi nimi i česká politická a hospodářská elita. Zde srovnáme s citovaným parlamentním projevem poslance Rašina z prosince 1938.

Ale vraťme se k Janekově analýze, kde spřáním, které bylo otcem myšlenky podotýká, že „vzájemné vztahy potvrdil správný základ žilinských rozhodnutí, tedy společný stát s Čechy a Ukrajinci.“ Ferdinand Peroutka dokonce

⁹ Národní myšlenka XVI., č. 4, leden 1939, s. 90.

¹⁰ Přítomnost XVI., č. 2, 11. ledna 1939, s. 19.

v předpovědích blížící se války zaobíral se myšlenkou společného aktivního vystoupení proti Německu.¹¹ Další události jinak realistické redaktory Přítomnosti měly z takových myšlenek vyvést. Už po vyhlášení Slovenského štátu, tedy bezprostředně po březnu 1939, pokračovaly „odsuny“ v nové intenzitě. Přítomnost poukazuje na rozdíly mezi přijetím Slovenska a Protektorátu pod ochranu Říše ve věci zahraničních vztahů, hospodářství, vojenské situace.¹² Ale zásadním bylo, když se 5. dubna Ferdinand Peroutka v Přítomnosti podobně jako v Lidových novinách rozloučil se Slovenskem těmito slovy: „Rozloučiv se nyní, jak se stalo hrou osudu, poměrů i lidí nezbytným, se Slováky, přejeme jim přece vše, co se dělo, aby svého rozhodnutí odloučení se od nás nikdy nemusili litovat jako národ; aby jejich prudké vlastenectví skutečně vedlo k posílení jejich vlasti... Autonomní Slovensko ve střeoevropském prostoru, ve kterém německá vůle tolik nabyla na váze, nebylo dostupno žádným jiným našim metodám než metodě dobré vůle. Jestliže cesta od srdce k srdci mezi námi a Slováky zarostla, musilo nakonec dojít k výsledku takovému... Snad nebudou slovenské čítanky dále natolik upraveny, aby z nich bylo vyloučeno zjištění, že probuzení Slovenska k plnému a bujnému národnímu životu stalo se za dvacet let života ve společném státě s Čechy. Loučíc se Slováky, nemůžeme je žádat už skoro ani o nic jiného, než aby tuto vzpomínku v sobě nezahlazovali násilně.“¹³

Konstatujeme, že slovenské události podzimu 1938 a začátku roku 1939 česká periodická média většinou, až na výjimky některých názorově vyhraněných revue, nijak nehodnotila a nezaujala k nim zásadnějších stanovisek. Z denního tisku se o nich dozvídáme především formou zpravodajství a instrukcemi pro uprchlíky. Je to možná zajímavé a musíme si klást otázku, proč ta absence téměř jakýchkoliv reakcí. Byla česká společnost vývojem na Slovensku natolik zaskočená nebo se prostě diplomaticky mlčelo? Částečné vysvětlení nalezneme opět u Peroutky, a proto zacitujeme ještě jednou z jeho „rozloučení“. „Nyní se snad lépe pochopí, proč jsme se tak zatvrzele varovali v minulých šesti měsících druhé republiky přilévat oheň do slovenského ohně, který stejně už dost vysoko šlehal, proč jsme se zdráhali na hrubé slovo ze Slovenska odpovídat hrubým slovem, proč jsme se zdráhali uvěřit, že by slovenský problém se dal vyřešit sebe ráznějším způsobem psaní českých novin, proč jsme nechtěli vydat heslo ‚rána za ránu‘.“¹⁴

¹¹ Tamtéž, s. 21.

¹² Přítomnost XVI., č. 13, 29. března 1939, s. 191.

¹³ Přítomnost XVI., č. 14, 5. dubna 1939, s. 202.

¹⁴ Tamtéž.

Jedná se o slova, která platí pro většinu periodického tisku, nacházejícího se v rukou „Peroutkovsko-Čapkovské generace“. Rozloučení se Slovenskem je pro pisatele skutečně poslední tečkou a on sám se k problematice už nevrací, přesto odstartoval novou diskusi, jen v trochu jiném prostoru. Končí tak také možná i symbolicky jistá smířlivost českého tisku. Limitující se ale ukazuje cenzura a politicko-společenské poměry v Protektorátu.

Za pozornost by ještě stál průzkum napříč periodiky, věnující se prozatím v historickém bádání a v analýze obrazu společnosti málo vědecky využívané rubriky Listárna nebo Dopisy od čtenářů apod. Takto se nazývající, většinou poslední stránky novin a časopisů, totiž málo podléhali cenzuře. Byly jakýmsi ostrůvkem, kde se mohli jak redaktoři, tak čtenáři volněji vyjadřovat. Vnitřní ovlivňování této rubriky samotnými redaktory naznačil ve svých pamětech Julius Firt.¹⁵ V Přítomnosti tvoří prostor přinejmenším pozoruhodné diskuse, vyznačující se svěbytným stylem.¹⁶

Obraz dobových východisek v paměti Čechů a Slováků /vzorek

(Příklad první.) Vlastimil Klíma v několika mutacích svých nikdy nepublikovaných pamětí ze sedmdesátých a osmdesátých let zapsal, že „do poloviny prosince oznámil slovenský ministr dopravy Ďurčanský, že dal Praze k dispozici okolo 1500 českých úředníků, hlavně přednostů oddělení. Zemský četnický velitel dal Praze k dispozici 1030 četníků a ohlásil, že do konce roku jich bude dalších 850. Stejně to probíhalo u příslušníků finanční stráže. Ministr Teplanský dal vědět, že ze Slovenska půjde 9000 českých státních zaměstnanců, většinou nižších kategorií vyjma smíšených manželství.“¹⁷ Tato fakta považoval pro druhorepublikové česko-slovenské vztahy za důležitá. Jeho generace vnímala postupný rozpad Československa, jak jsme se zmínili, velice intenzivně a události okolo „propouštění“ Čechů ze Slovenska se v jejich pojetí dotýkali samotných idejí vzniku společného státu.

(Příklad druhý.) Mnozí původně čeští četníci a úředníci s celými rodinami již byli na Slovensku naturalizovaní a vyhrocenou atmosféru proti nim

¹⁵ FIRT, Julius: *Knihy a osudy*. Brno 1991.

¹⁶ Na slovenské téma ji paradoxně otevřelo ono zmíněné „Rozloučení“, na které reagoval čtenář podepsaný jako Hlinkov Gardista, opakující veškerá klišé a dogmatika ľudáckých předvolebních kampaní (Pittsbourská dohoda aj). Tento dopis byl otištěn na rozdíl od anonymu jakési Slovenky, který otištěn nebyl, jen na něj redakce odpověděla. Obojí vyvolalo bouřlivou diskusi v mnohém zastoupenou klidnějšími silami z české a kupodivu i slovenské strany. Reakce se opakují téměř v každém čísle Přítomnosti až do jejího zániku v srpnu 1939.

¹⁷ Pr. KLÍMA, Vlastimil: *Měli jsme kapitulovat roku 1938?* Archiv Národního muzea, fond VI. Klíma, inv. č. 10, rkp., 1972.

pochopitelně bolestně prožívali. Pro dokreslení atmosféry bychom mohli uvést známé osudy herce Vlastimila Fišara (nar. 1926) nebo malíře Vladimíra Komárka (nar. 1928). Právě v jeho vzpomínkové knize čteme: „To byla doba, kdy si pekař Trajlinek nechal přešít svatební šaty na gardistickou uniformu. Na barák nám napsali: Čechů von, hamba im. Tenkrát jsem se poprvé dozvěděl, že jsem Čech a začal se učit písmeno ř. A říkal Praha.“¹⁸ Komárkův i Fišarův tatínek byli četníci. Maminky obou pocházeli ze Slovenska. Celé rodiny se za pohnutých okolností vystěhovaly do Čech, Komárek to cítil jako trauma až do smrti.

(Příklad třetí.) Na druhé straně než je vzpomínka Komárkova leží vzpomínka slovenská: „Lidé měli asi toho už dost, že se tu Češi tak roztahovali, v každé továrně byl ředitelem Čech. Když jste šli do Tater, tak jste nenašli jediného chataře, který by nebyl Čech. Takže oni nás vlastně obsazovali... My jsme s tím tehdy souhlasili (s odsunem – pozn. DH), většina národa s tím souhlasila“, vzpomíná naopak dvaasedmdesátiletá trnavská důchodkyně (tzn. nar. okolo 1921) v sociologickém průzkumu uskutečněném v první polovině devadesátých let.¹⁹ Velmi často v reflexi lidí podílejících se na sociologickém průzkumu docházelo k záměnám ve vyhánění v období autonomního Slovenska a Slovenska v období po březnu 1939. V podstatě se ztotožňuje první období s druhým. Což jistě není nezajímavé.

Závěr

Události podzimu 1938 destabilizovaly vztahy v československém prostoru a zároveň prohloubily rozdíly v náhledu západní a východní části republiky na politické a společenské principy. Autoritativní a totalitarizující politické elity vytvořily ve veřejnosti napětí spojené s novými společenskými řády, které vedlo k citelnému oslabení tohoto prostoru ve smyslu vnitropolitickém a zahraničněpolitickém. Tento fakt si lépe uvědomovali zástupci české veřejnosti, která více vycházela z občanských principů, narozdíl od veřejnosti slovenské, kde hrálo významnější roli národní a náboženské cítění. Krize let 1938/39 se nesmazatelně zapsala do vědomí české a slovenské společnosti a měla dosahy až do devadesátých let 20. století.

¹⁸ KOMÁREK, Vladimír: *Pojednání o mé radostné cestě od kolébky ke krematoriu*. Praha 1993, s. 29.

¹⁹ RADÍČOVÁ, Iveta a kol.: *Malé dějiny česko-slovenských vztahů II. Druhá světová válka, Slovenský štát, Protektorát Čechy a Morava*. Bratislava 1994, s. 44.

CHARAKTER LEGISLATÍVNEJ ČINNOSTI V SLOVENSKEJ REPUBLIKE 1939-1945

Ondrej Podolec

When the Slovak republic arose on March 14, 1939, the originally regional concilium of autonomous Slovakia made up as an attribute of evolutionally built Slovak nationhood changed into a Parliament of an independent state. Relatively strong position of the Parliament in the constitutional system of the Slovak state resulted from the fact that it was this very body that had the decisive (and the last) word in its construction in the Constitution. Yet the political practice of functioning of the majority of the highest authorities, applying the above mentioned determining circumstances, often decisively corrected the original intentions of the legislators. Degree of the political and power influence of the Parliament depended on degree of resolution to face attempts of the Government to usurp the biggest possible degree of the legislative power. The political structure of the Parliament reflected in laws created on its ground and in laws that resulted from achievement correction of normative activities of the Government. The character of legislative activity differed to certain degree in various areas of legal regulations. Specifications accrued from the character of particular area, its priority from the point of view of the state policy and from the department minister's political orientation as well.

Existencia zákonodarného zboru a jeho legislatívna činnosť sú netypickými prvkami v rámci autoritatívnych, či totalitných režimov. Aj v prípadoch, keď parlament ako rezíduum politického pluralizmu neprestal fungovať, musel neustále zápasiť o udržanie svojej zákonodarnej právomoci v konfrontácii s normotvornými ambíciami výkonnej moci.

Smer vývoja politického režimu na Slovensku bol predestinovaný jeho geopolitickou polohou, t. j. odovzdaním torza Česko-slovenskej republiky ako i celej strednej Európy do záujmovej sféry nacistického Nemecka na Mníchovskej konferencii v roku 1938. V oboch častiach sfederalizovaného štátu tak predbiehal analogický proces zániku politického pluralizmu. Je paradoxom, že práve v čase keď sa cestou zmocňovacieho zákona „samovyradil“ z legislatívnej činnosti demokraticky zvolený celoštátny parlament, konštituuje sa na Slovensku nový zákonodarný zbor. Jeho kreácia však zodpovedala už novým autoritatívnym tendenciám, keď voliči mali možnosť rozhodovať len o jednej kandidátnej listine.¹

V období od prevzatia moci autonómnou vládou do konštituovania Snemu Slovenskej krajiny, vykonávala na Slovensku legislatívnu činnosť výlučne krajinská vláda, pričom jej nariadenia boli publikované v *Úradných novinách*. Najmä vzhľadom na neskoršie snahy o spätnú

* Štúdia bola vypracovaná v rámci grantu č. 2/3144/23 *Premeny Slovenska v prvej polovici 20. storočia*.

¹ Ku konštituovaniu krajinského slovenského snemu pozri: PODOLEC, O.: *Genéza a úlohy Snemu Slovenskej krajiny v rokoch 1938 – 1939*. In: *Slovensko a druhá svetová vojna* (ed. Cséfalvay, F.; Púčík, M.). Bratislava 2000, s. 85-95; NIŽŇANSKÝ, E.: *Volby do snemu Slovenskej krajiny v roku 1938*. In: *Studia historica Nitriensia*, VII./1998.

legalizáciu týchto aktov Snemom Slovenskej republiky môžeme konštatovať, že vláda si v ich prípade bola vedomá protiústavného konania vynúteného okolnosťami. Ospravedlňovala ho, poukazujúc na analógiu s rokom 1918, revolučnosťou doby.²

Po inštitucionálnom konštituovaní krajinského parlamentu sa v jeho výboroch začal legislatívny proces prvých právnych noriem. Snem Slovenskej krajiny však počas svojej existencie (do 14. marca 1939) nestihol prijať ani jediný zákon. Konali sa totiž len dve schôdze, pričom prvá mala slávnostný charakter a zaoberala sa len konštituovaním parlamentných orgánov. Obsahom druhej bolo programové vyhlásenie vlády autonómnej Slovenskej krajiny.³

V období od osamostatnenia sa Slovenska až do prijatia ústavy nového štátu nastal čas istého ústavného provizória. Vágne formulovaný paragraf recepcnej normy, t. j. zákona č. 1 zo 14. marca 1939, umožňoval vláde pokračovať v praxi zaužívanej v období slovenskej autonómie.

Prostriedkom k posilňovaniu výkonnej moci na úkor zákonodarnej sa teda stal zmocňovací paragraf, ktorý je typologickým javom autoritatívnych režimov. Svojou podstatou smeruje ku kumulácii moci, ktorá vyplýva s narušením principiálnej hranice medzi mocou zákonodarnou a výkonnou.⁴ Naproti tomu bola zákonodarná činnosť snemu aj v tomto období minimálna. Po „neplánovanom“ zákone č. 1/1939 Sl. z. zo 14. marca sa na najbližšej plenárnej schôdzi – 25. apríla 1939 prerokovali zákony určené pôvodne ako body programu III. zasadania krajinského snemu. Toto zasadnutie, pôvodne naplánované na 14. marca 1939, bolo následkom dramatických okolností z 9. – 10. marca 1939 (tzv. „Homolov puč“) odložené a len zhodou okolností sa mimoriadna schôdza, na ktorej bola vyhlásená samostatnosť Slovenska, konala v tom istom termíne.⁵ Prvým zákonom, prijatým na aprílovej plenárnej schôdzi, bol pôvodne zamýšľaný „zákon číslo 1“ – o zásluhách Andreja Hlinku, čím mala byť vzdaná úcta zakladateľovi politického prúdu, ktorý tvoril základ novej mocenskej garnitúry. Mal byť prvým zákonom, schváleným zákonodarným orgánom, za existenciu ktorého ako atribútu slovenskej štátnosti A. Hlinka zvädzal dvadsať rokov politické zápasy. Predsedníctvo Snemu Slovenskej republiky sa uznieslo, že

² *Snem Slovenskej republiky – tlače* (ďalej SSR-T), č. 140, 184.

³ Slovenský národný archív (ďalej SNA), fond Snem Slovenskej republiky (ďalej SSR), kr. 1, 2.

⁴ *Slovenský zákonník*, roč. 1939, zákon č. 1/1939 o samostatnom Slovenskom štáte.

⁵ SNA, SSR, kr. 1, 2, 5.

poslanecký návrh zákona bude aspoň uverejnený a vytlačený v rámci publikovaných parlamentných tlačí ako „tlač číslo 1“.⁶ Text § 1 zákona: „*Andrej Hlinka sa zaslúžil o slovenský národ.*“ nápadne pripomínal pravdepodobný „masarykovský“ vzor. Podľa § 2 mali byť tieto slová vyryté do kameňa umiestnené na priečelie parlamentnej budovy.⁷

Ďalším zákonom, odhlasovaným plénom (celkove tretím) bol rokovací poriadok Snemu Slovenskej republiky. Pôvodný návrh, pripravený na schôdzu krajinského snemu 14. marca, bol predsedníctvom operatívne prepracovaný s cieľom adaptovať ho na podmienky kompetencií parlamentu samostatného štátu. Prijatý zákon napríklad zakotvoval povinnosť poslanca zúčastniť sa na rokovaní snemu pod hrozbou sankcie, ktorou bola strata poslaneckých náhrad (diét). Určoval tiež mechanizmus zvolávania jarného, jesenného, prípadne mimoriadneho zasadania prezidentom republiky. Zákonom boli stanovené štyri obligatórne výbory (stály, úsporný a kontrolný, ústavnoprávny, rozpočtový), pričom ustanovenie ostatných výborov bolo vecou rozhodnutia poslaneckého pléna. Na pôde snemu napokon pôsobili aj ďalšie „fakultatívne“ výbory: iniciatívny, imunitný, branný, národohospodársky, kultúrny, sociálny a zdravotný, technický a dopravný, zahraničný. Poslanec bol oprávnený odmietnuť členstvo vo výbore len v prípade, ak už bol členom ďalších dvoch. Rokovaní výboru sa zúčastňovali aj neposlanci v úlohe odborníkov, pričom väčšinou išlo o odborných pracovníkov príslušných ministerstiev. Na plenárnych schôdzach sa rečníci mohli prihlásiť do rozpravy dopredu alebo priamo na zasadaní. Museli pritom uviesť, či sa hlásia ako rečníci „za“, alebo „proti“.⁸ Jediným zaznamenaným prípadom vystúpenia „proti“ bol prejav J. Esterházyho o návrhu zákona o vyvlastnení k účelom verejného zdravotníctva, keď protestoval proti vyvlastneniu kúpeľov Piešťany, ktoré boli vlastníctvom maďarského grófa.⁹

Rokovací poriadok z roku 1939 bol len prevzatým a prispôbeným rokovacím poriadkom bývalého pražského parlamentu. Po dvoch rokoch jeho fungovania poslanci usúdili, že „...aj prax ukázala, že staré zásady, prevzaté z cudzích rokovacích poriadkov, obzvlášť parlamentu pražského, nevyhovujú Snemu Slovenskej republiky, reprezentujúcemu jednotnú politickú vôľu a prispôbenému zásadám autoritatívneho systému slovenského

⁶ SNA, SSR, kr. 46.

⁷ SSR-T, č.1.

⁸ *Slovenský zákonník*, roč. 1939, zákon č. 84/1939 o rokovacom poriadku Slovenského Snemu.

⁹ Tesnopisecké správy Snemu Slovenskej republiky (ďalej TS SSR), 34. zas, 7. 5. 1940.

života.¹⁰ Napriek tomuto konštatovaniu nový rokovací poriadok, z 12. 11. 1941 neobsahuje žiadne zmeny zásadného charakteru.¹¹

Štvrtý snemom odhlasovaný zákon zavádzal novú štátnu tradíciu, keď deň vzniku štátu vyhlásil za štátny sviatok. V rámci adaptácie na nové úlohy po vyhlásení samostatného štátu patrilo k naliehavým úlohám snemu aj kreovanie vlastných orgánov, predovšetkým konštituovanie chýbajúcich výborov a ich personálne obsadenie.¹² Napriek politicky jednofarebnému zloženiu vyvolávala činnosť slovenského snemu navonok dojem práce štandardného parlamentu.

* * *

Na základe novoprijatej ústavy bolo vláde umožnené vydávať *nariadenia s mocou zákona*, pričom ich platnosť bola podmienená podpisom väčšiny členov vlády a prezidenta republiky. Základnou, taxatívne vymedzenou kumulatívnou podmienkou, bola potreba neodkladnosti pri súčasnom zamedzení nenahraditeľnej ujmy na vážnych hospodárskych finančných alebo politických záujmoch štátu. Spod možnosti prijatia Nariadenia s mocou zákona boli priamo v ústave taxatívne vyňaté aj niektoré celé oblasti právnej úpravy. Boli to oblasti zverené do výlučnej právomoci snemu: ústavné zákony, zákony o štátnom rozpočte, o brannej povinnosti, finančných bremenách ukladaných občanom (daniach), zákony upravujúce oblasť súdnictva, a tiež ratifikácia medzinárodných zmlúv. Spod zmocňovacieho zákonodarstva boli vyňaté aj zákony ktoré boli, na základe výslovnej delegácie, vykonávanými predpismi k ústave. Tretou podmienkou platnosti zmocňovacích noriem bol konkludentný súhlas snemu, ktorý mohol do troch mesiacov od vyhlásenia normy zrušiť jej „podmienečnú platnosť“ alebo nariadenie zmeniť a vydať ho vo forme zákona.¹³ V praxi bola norma vždy predložená ústavno-právnemu výboru, ktorý pre plénum pripravil príslušné odporúčanie.¹⁴ Prijatím ústavy sa teda legislatívne možnosti vlády pri uplatňovaní zmocňovacieho zákonodarstva jasne ohraničili a tým aj obmedzili.

Osobitné a časovo ohraničené zmocnenie udelil snem vláde na riešenie tzv. židovskej otázky, pričom v tomto prípade stratil aj svoju revíznú právomoc.¹⁵ Ústavno-právny výbor svoju svoju súhlas so zmocnením

¹⁰ SSR-T, č. 439.

¹¹ *Slovenský zákonník*, roč. 1941, zákon č. 248/1941 Sl. z. o rokovacom poriadku Snemu Slovenskej republiky.

¹² TS SSR, 2. zas., 25. 4. 1939.

¹³ *Slovenský zákonník*, roč. 1939, ústavný zákon č. 185/1939 o ústave Slovenskej republiky.

¹⁴ SNA, SSR, kr. 57-62.

¹⁵ *Slovenský zákonník*, roč. 1940, ústavný zákon č. 210/1940 o splnomocnení vlády vo veciach arizácie. Porov.: KAMENEC, I.: *Po stopách tragédie*. Bratislava 1991, s. 91.

zdôvodnil tým, že „...Tempo dnešných čias vyžaduje, aby pri riešení naliehavej otázky židovskej mala vláda čo najširšie splnomocnenie so strany Snemu, to jest aj v otázkach, ktorých, riešenie vyhradzuje Ústava Snemu.“ Výbor zároveň skrátil dobu zmocnenia z vládou navrhovaných dvoch rokov na jeden.¹⁶ Dva dni pred jej uplynutím stihla ešte Tukova vláda prijať formou nariadenia neslávne známy Židovský kódex.¹⁷

Po nadobudnutí účinnosti ústavy teda platný právny stav určoval za taxatívne stanovených podmienok tri druhy vládnej normotvorby:

1. VLÁDNE NARIADENIA, ktorými sa vykonával konkrétny zákon v jeho medziach (§ 43 ústavného zákona č. 185/1939 Sl. z. o Ústave Slovenskej republiky);
2. NARIADENIA S MOCOU ZÁKONA – za podmienok stanovených § 44 ústavného zákona č. 185/1939 Sl. z. o Ústave Slovenskej republiky;
3. NARIADENIA – na základe zmocnenia daného vláde ústavným zákonom č. 210/1939 Sl. z., ktorým bola vláda splnomocnená, aby robila opatrenia vo veciach arizácie.

Pod vplyvom vojnových udalostí bol v jeseni 1944, pre prípad brannej pohotovosti štátu, schválené ešte jedno zmocnenie – ústavný zákon ktorý odovzdával do rúk prezidenta neobmedzenú zákonodarnú právomoc (dokonca aj v oblasti ústavných zákonov), ktoré mali byť vydávané v podobe dekrétov.¹⁸

Predovšetkým po nástupe V. Tuku boli zjavné snahy vlády o uzurpáciu normotvornej právomoci na úkor Snemu. Prejavovali sa predovšetkým pri nedodržiavaní podmienok potrebných na vydávanie *nariadení s mocou zákona*. Snem, prostredníctvom svojho ústavnoprávneho výboru čelil týmto snahám viacerými spôsobmi:

1. snem nariadenie (myslí sa *nariadenie, nariadenie s mocou zákona a vládne nariadenie*) schválil vo forme zákona v pôvodnom znení alebo so zmenami (išlo o 5 prípadov – vládne nariadenie 275/1939, nariadenia s mocou zákona 320/1939, 116/1941, 267/1941, 104/1942¹⁹);
2. snem v zákonom stanovenej lehote, t. j. do troch mesiacov, vyslovil s nariadením nesúhlas a tým stratilo platnosť (snem túto svoju

¹⁶ SSR-T, č. 229.

¹⁷ Nariadenie č. 198/1941 Sl. z. z 9. 9. 1941 o právnom postavení Židov. Na túto okolnosť upozorňuje: ZAVACKÁ, K.: *Ústavný vývoj na Slovensku 1938-1945*. Praha 1992, s. 64, 65.

¹⁸ *Slovenský zákonník*, roč. 1944, ústavný zákon č. 200/1944.

¹⁹ SSR-T, č. 121, 148, 399, 499, 598.

právomoc využil v jedinom prípade – išlo nariadenie s mocou zákona č. 201/1942 Sl. z. o dočasnej úprave verejného notárstva²⁰);

3. snem vypracoval a schválil zákon obsahujúci derogačnú klauzulu, ktorou sa rušilo predchádzajúce vládne nariadenie (išlo o viac prípadov, typickým príkladom bolo napríklad schválenie poslaneckého návrhu *zákona o Hlinkovej garde a Hlinkovej mládeži*)²¹.

Osobitným ústavným prvkom legislatívneho procesu bol inštitút *pripomienok prezidenta*. Prezident využil svoje právo suspenzívneho veta päť krát. V dvoch prípadoch (zákon o nedeliach a sviatkoch, zákon o štátnom občianstve) jeho výhrady snem nepriamo odmietol a veto prelomil hlasovaním, pri výhradách voči zákonu o štátnej rade vyhovel pripomienkam len čiastočne. V zostávajúcich prípadoch Snem pripomienky sociálneho charakteru akceptoval.²²

* * *

Legislatívny postup tvorby právnych noriem bol konštruovaný Snemom Slovenskej republiky (pôvodne Snemom Slovenskej krajiny a Slovenským snemom) jednak vo formulácii ústavy, a tiež rokovacieho poriadku zákonodarného orgánu. V rámci latentného permanentného boja dvoch politických krídel vtedajšej slovenskej politiky bol snem spolu s vedením štátnej strany – HSL'S, ktoré zostavovalo kandidátnu listinu, baštou Tisovho konzervatívneho krídla. Parlament mal možnosť konečnej formulácie konkrétneho zákona, či dokonca úplného zastavenia legislatívnej procedúry. Predovšetkým v prvých dvoch rokoch existencie štátu snem využíval právo neudelit' nariadeniu konkludentný súhlas a ústavnoprávny výbor podrobne skúmal jeho ústavnosť. Mohol tak učiniť z najmä z formálnych dôvodov, t. j. neboli splnené taxatívne stanovené podmienky alebo daná oblasť právnej úpravy bola zverená výlučne snemu. Napríklad za rok 1939 sa ústavnoprávny výbor rozhodol podrobnejšie zaoberať 12-timi vládnymi nariadeniami zo štyridsiatich. Tie, u ktorých skonštatoval protiústavnosť (napríklad vládne nariadenia o Hlinkovej garde a Hlinkovej mládeži), však nezrušil, ale zvolil cestu prijatia príslušného zákona, ktorý ich derogoval.²³ Odhodlanie parlamentu čeliť takto vládnej normotvorbe však postupom času ochabovalo.²⁴

²⁰ SSR-T, č. 669.

²¹ *Slovenský zákonník*, roč. 1940, zákon č. 166/1940 o Hlinkovej garde a Hlinkovej mládeži; porov.: SNA, SSR, kr. 58; tiež: SSR-T, č. 215.

²² TS SSR, 33. zas., 25.4.1940; 37. zas., 5. 6. 1940; 66. zas., 15. 7. 1941; 82. zas. 4. 3. 1942; 94. zas., 10. 9. 1942.

²³ SNA, SSR, kr. 57, 58.

²⁴ SNA, SSR, kr. 60-62.

Konkrétny legislatívny proces prijatia zákona začínal pridelením vládneho návrhu doručenému do snemu príslušným výborom, ktoré sa mohli spojiť na spoločné zasadanie. Zákonodarnou iniciatívou disponovali aj poslanci snemu – v tomto prípade bol poslanecký návrh zákona prerokovaný špeciálnym iniciatívnym výborom. Práve v prerokovaní zákona vo výboroch spočívalo ťažisko práce parlamentu. Torzovité záznamy rokovaní aj spomienky viacerých poslancov svedčia o tom, že rokovania výborov boli aj relatívne slobodným fórom na výmenu názorov. Tesné a nezriedka aj odmietavé hlasovania stáli vládu veľa úsilia, aby jej návrhy úspešne prešli rokovaním gesčného výboru, a to aj v období, keď na jej čele stál budúci prezident J. Tiso. Prerokovanie osnovy vo výbore sa začalo určením spravodajcu a pokračovalo všeobecnou rozpravou, kde sa diskutovalo o cieľoch i celospoločenskej potrebe prijatia predloženého návrhu. Nasledovalo rokovanie o konkrétnej podobe jednotlivých paragrafov, pričom obe časti rozpravy bolo možné spojiť. Na záver rokovania prijal výbor uznesenie a poveril svojho predsedu a spravodajcu vypracovaní výborovej správy pre plénum. Konečnú podobu osnovy zákona, v akej bol predložený plénu spravidla formuloval ústavnoprávny výbor, zložený z najlepších právnikov z radov poslancov.

Na rozdiel od rokovaní výborov mali zasadania pléna veľmi formálny charakter. Najdôležitejším faktorom ovplyvňujúcim správanie poslancov bol podrobný monitoring zo strany tunajšieho nemeckého vyslanectva. V čase okupácie krajiny po potlačení SNP dokonca predseda Snemu M. Sokol viacerých opozične naladených poslancov žiadal, aby mu pre istotu predkladali dopredu svoje zamýšľané prejavy. Rečnicke cvičenia, pripomínajúce skôr slávnostné príhovory na verejných zhromaždeniach tak dotvárali ospalú atmosféru politicky jednofarebného zhromaždenia, ktorú sporadicky narušali len vystúpenia enfant-terrible snemu poslanca Rudolfa Čavojského, či ponosy zástupcu maďarskej menšiny Jánosa Esterházyho, ktorý svojich kolegov občas vyprovokoval k búrlivým reakciám. Pri hlasovaní ani nebolo potrebné, aby sa hlasy počítali, vo všetkých prípadoch bola už odhadom od predsedníckeho pódia jasná väčšina. Prípadný nesúhlas prejavili poslanci neúčastou na hlasovaní. Napríklad pri prerokovávaní ústavného zákona o vyst'ahovaní Židov, poslanci – katolícki kňazi demonštratívne opustili rokovaciu sálu.

* * *

Pokiaľ ide o obsahovú stránku prijímaných právnych noriem, v rámci tejto štúdie sa budeme zaoberať len najzávažnejšími zákonmi v rámci jednotlivých oblastí právnej úpravy.

Zákonmi z oblasti štátneho práva, vrátane ústavy, sa podrobne zaoberajú príspevky autora štúdie v prvých dvoch zväzkoch zborníka.²⁵ Hoci boli štátoprávne normy (ústava, zákon o HSLS, zákon o verejnej správe vnútornej, zákon o štátnej vlajke, štátnej zástave, štátnom znaku a štátnej pečati) prijímané postupne, pripravovali sa spoločne v rámci jedného balíka zákonov, aby jednotlivé „stavebné zložky“ politického systému do seba čo najlepšie zapadali.

Kľúčovou normou v oblasti „riešenia židovskej otázky“ bol popri vládou vydanom nariadení 210/1941 Sl. z. (Židovský kódex) ústavný zákon o vyst'ahovaní židov.²⁶ Forma ústavného zákona bola potrebná na zbavenie štátneho občianstva i proti vôli dotknutých osôb. Predseda snemu M. Sokol, ktorý sa predtým svojimi osobnými aktivitami pokúšal o zastavenie deportácií,²⁷ sa ocitol pred problémom, aký postoj má snem ako inštitúcia zaujať k vládou predloženému návrhu. Zvolal preto dôvernú poradu antinacisticky zmýšľajúcich poslancov K. Mederlyho, P. Opluštila, P. Zatl'ka, M. Vanča, J. Fundárka a E. Filkorna. Na pozadí prebiehajúcich protizákonných „divokých“ deportácií stáli pred dilemou, či zákon neprijat' na rokovanie a tým uvoľniť ruky na jeho vydanie vo forme nariadenia s mocou zákona, alebo ponechať si možnosť „posledného slova“ pri utváraní konečnej podoby zákona. Z hľadiska zmiernenia jeho následkov sa ukázalo efektívnejšie zákon prerokovať a v maximálne možnej miere sa pokúsiť o jeho „humanizáciu“. Ústavno-právny výbor teda získal možnosť urobiť do predkladaného návrhu viaceré zásahy. Na jednej strane bol zúžený okruh osôb, na ktoré sa zákon vzťahoval, na druhej sa rozšírila možnosť udeľovania výnimiek. Tesne pred rokovaním pléna o chúlостivom zákone ešte M. Sokol zvolal zasadnutie poslaneckého klubu HSLS, na ktorom bola prijatá rezolúcia vyzývajúca prezidenta, aby pri udeľovaní výnimiek židovským občanom postupoval veľkodušne. O zákone sa nakoniec hlasovalo na plenárnej schôdzi 15. 5. 1942. Rokovaciu sálu predtým ostentatívne opustili katolícki kňazi, vrátane nemeckého poslanca J. Steinhübela i skupina poslancov okolo údajného

²⁵ PODOLEC, O.: *K niektorým prvkom prvej slovenskej ústavy a ich reálnej aplikácii v politickom systéme štátu*. In: Slovenská republika 1939 - 1945 očami mladých historikov I. (ed. Lacko, M.). Trnava 2002, s. 11-31; PODOLEC, O.: *Postavenie a činnosť Snemu Slovenskej republiky v prvej etape štátnej samostatnosti*. In: Slovenská republika 1939 - 1945 očami mladých historikov II. (ed. Lacko, M.). Trnava 2003, s. 39-53.

²⁶ Komplexným pohľadom na vývoj riešenia „židovskej otázky“ na pôde snemu sa zaoberá štúdia: KAMENEC, I.: *Snem Slovenskej republiky a jeho postoj k problému židovského obyvateľstva na Slovensku v rokoch 1939 - 1945*. Historický časopis, XVII, 3, 1969, s. 329-360.

²⁷ KAMENEC, I.: c. d. (1991), s. 187.

organizátora „bojkotu“ P. Čarnogurského.²⁸ Legendárne negatívne hlasovanie J. Esterházyho, ktorý pri iných príležitostiach prezentoval antisemitské postoje, bolo motivované obavami pred precedensom, ktorý by mohol postihnúť aj menštinovú komunitu, ktorú zastupoval.²⁹

Hoci väčšina zo šiestich rokov existencie Slovenskej republiky spadá do 2. svetovej vojny, miesto ozbrojených síl v slovenskej spoločnosti ani odraz tejto problematiky na pôde Snemu tomuto faktu vôbec nezodpovedali. Z väčšinovej politickej orientácie parlamentného zhromaždenia vyplývala aj zjavná nechúť k vojenskému angažovaniu sa krajiny vo svetovom vojnovom konflikte. Pri dôležitých medzinárodnoprávných aktoch, z ktorých vyplývalo aj nasadenie armády mimo územia štátu bol parlament aj za cenu porušenia ústavy postavený prakticky pred hotovú vec.³⁰

Základnou právnou normou pre organizovanie občanov vo vojenských silách štátu bol branný zákon. Vo viacerých otázkach nadviazal na analogickú právnú normu z čias 1. ČSR, pričom jeho hlavné „dobové nóvum“ bolo včlenenie istej skupiny občanov do pracovnej služby (ako jednej z dvoch alternatív vojenskej prezenčnej služby), a to predovšetkým na základe rasového kľúča.³¹ Trvajúci vojnový stav bol príčinou tolerantnosti zákonodarcov k viacerým úpravám, ktoré v porovnaní so zákonmi z čias prvej Československej republiky viac zaťažovali obyvateľstvo v jeho povinnostiach voči obrane štátu. Doba prezenčnej služby sa napríklad zvýšila na 24 mesiacov a zákon tiež vláde umožňoval o dva roky zvyšovať vekové rozpätie brannej povinnosti.³²

Vývoj na frontoch a skúsenosti s vykonávaním zákona z roku 1940 viedli Čatlošovo ministerstvo na jar 1943 k rozhodnutiu vypracovať nanovo celú rozsiahlu právnú úpravu, namiesto novelizácie platného zákona. Popri zvýšení akcieschopnosti rozhodovacieho procesu z hľadiska postavenia ministra sa tiež znížila o jeden rok veková hranica odvodovej povinnosti (na 19 rokov). S branným zákonom úzko súvisela aj otázka brannej výchovy,

²⁸ K procesu prijímania zákona pozri: KAMENEC, I.: c. d. (1991), s. 187n; ZAŤKO, P.: *Národohospodár Peter Zaťko spomína*. Liptovský Mikuláš 1994, s. 87; tiež: SNA, fond Národný súd (ďalej NS), kr. 132 – Tn ľud 11/47 (Martin Sokol).

²⁹ K pozadiu hlasovania J. Esterházyho bližšie pozri: PODOLEC, O.: *Slovensko – maďarské konflikty a ich odraz na pôde slovenského snemu*. In: Slovensko vo vojnách a v konfliktoch v 20. storočí. Zborník referátov z vedeckej konferencie v Bratislave 15. – 16. októbra 2002 (ed.: Štefanský, M., Purdek, I.). Bratislava 2003, s. 190, 191.

³⁰ SNA, NS, kr. 132 – Tn ľud 11/47 (Martin Sokol).

³¹ *Slovenský zákonník*, roč. 1939, zákon č. X85/1939 Branný zákon.

³² TS SSR, 46. zas., 8. 10. 1940; porov.: SSR-T, č. 84, 105.

s ktorou branný zákon počítal v rámci predvojenskej a povojenskej výchovy, čím sa nadviazalo na československý zákon z roku 1937.³³

Základným predpokladom dlhodobejšej „udržateľnosti“ totalitného režimu bol sociálny zmier, ktorý závisel od sociálnej politiky štátu. V rámci uplatnenia „stavovského kľúča“ pri tvorbe kandidátnej listiny boli do snemu zvolení traja zástupcovia robotníkov – Rudolf Čavojský, Ján Mora a František Slameň, pochádzajúci s kruhov kresťanských odborárskych organizácií blízkyh HŠLS. Práve ich zásluhou sa pracovalo na koncepčných riešeniach viacerých oblastí sociálnej politiky, a to ešte aj v čase, keď sa už legislatíva zameriavala takmer výlučne na riešenie otázok spojených s prechodom frontu. Napríklad ešte v januári 1945, keď sa už veľká časť územia štátu nachádzala mimo mocenského dosahu bratislavskej vlády, chystajúcej sa na evakuáciu, schválilo plénum snemu zákony ktoré začleňovali poľnohospodárskych robotníkov do systému úrazového poistenia a súkromných zamestnancov do penzijného poistenia.³⁴ Sociálnu problematiku preto môžeme označiť za najprogressívnejšiu oblasť legislatívy v období Slovenskej republiky 1939-1945.

Keďže spomínaní traja poslanci (predovšetkým R. Čavojský) pristupovali veľmi poctivo k svojej úlohe obhajoby záujmov robotníckych vrstiev, dostávali sa do permanentných konfliktov s vládou.³⁵ Inak tomu nebolo ani v rámci legislatívneho procesu prijímania na svoju dobu revolučnej normy (i v európskom meradle) – zavedenia prídavkov na deti. Mala byť konečným zakotvením deklarovaného princípu rodinnej mzdy a propopulačným opatrením.³⁶ Išlo o prvú normu tohto charakteru na našom území, ktorú neskôr prebrala aj obnovená Československá republika. Čavojského návrh bol v sneme zaregistrovaný 1. októbra 1940 a o osem dní ho, podobne ako všetky poslanecké návrhy, prerokoval iniciatívny výbor.³⁷ Vládi potom opäť trvalo dlhý čas (vyše pol roka), než predložila vlastný návrh,³⁸ navyše sa legislatívny proces ešte predĺžil prepracovávaním vládneho návrhu od júna do septembra 1941.³⁹ Najostrejší prístup samozrejme prejavil Čavojského sociálny a zdravotný

³³ ČAPLOVIČ, M.: *Branné organizácie v Československu 1918 – 1939 (so zreteľom na Slovensko)*. Bratislava 2001, s. 63n.

³⁴ SNA, SSR, kr. 45.

³⁵ ČAVOJSKÝ, R.: *Spomienky kresťanského odborára*. Bratislava 1996, s. 41n; pozri tiež: KATUNINEC, M.: *Dejiny Slovenského kresťanského odborového hnutia*. Bratislava 2001, s. 91n.

³⁶ SSR-T, č. 244.

³⁷ SNA, SSR, kr. 49.

³⁸ SSR-T, č. 398.

³⁹ SNA, SSR, kr. 49, 52.

výbor, ktorý vládnu osnovu vláde vrátil ako prvý, keďže bola pre zamestnancov menej výhodná ako poslanecký návrh. Vládny návrh napríklad už z úsporných dôvodov nepočítal s prídavkom na nezarábajúcu manželku.⁴⁰ Prídavky mali byť vyplácané robotníkom dvakrát ročne podľa počtu príspevkových dní určených pre účely nemocenského poistenia.⁴¹

Okrem početných príplatkov a kompenzácií, vyvolaných zvýšením cenovej hladiny, bola ďalšou výraznou iniciatívou, kopírujúcou celoeurópske sociálne trendy, snaha o zvýšenie výmery dovolenky. Podľa poslaneckého návrhu zákona, ktorý podal R. Čavojský sa počet dní dovolenky zvyšoval u robotníkov i baníkov.⁴² Zároveň sa skrátila čakacia lehota, potrebná na vznik nároku na dovolenku z jedného roka na 6 mesiacov.⁴³

Osobitnou kapitolou legislatívy boli opatrenia na riešenie bytovej krízy, ktorá bola v spoločnosti pociťovaná ako veľmi páľčivá. Výstavba nových bytov mala byť podporená dvoma zákonmi na podporu stavebného podnikania z rokov 1940 a 1943.⁴⁴

Oblasť kultúry a školstva patrí k tým, ktoré zaznamenali progres aj napriek nepriaznivým spoločensko-politickým okolnostiam, vyplývajúcim najmä z vojnovnej reality, ktorou bol štát obklopený. Kultúrny rozmach slovenského národa naštartovaný po vzniku 1. ČSR a vymanení sa spod maďarizačného tlaku, sa po vzniku samostatného štátu ešte zintenzívnil.

V oblasti školstva sa pristúpilo k legislatívnej reforme na všetkých jeho stupňoch. Pokiaľ ide o základné školstvo, išlo o v podstate proces „desekularizácie“, keď sa miestne školy stali konfesijnými pod priamou ingerenciou cirkví. Zákon o ľudových školách bol základným kameňom reformy, ktorá mala nanovo zreorganizovať slovenské základné školstvo, ktoré fungovalo ešte vždy podľa uhorského zákonného článku XXXVIII. z roku 1868. Spektrum vysokého školstva na Slovensku bolo doplnené dokonštituovaním z Košíc evakuovanej „Techniky“ a zriadením Vysokej školy obchodnej.⁴⁵

Asi najvýznamnejším počínom vládnej garnitúry Slovenskej republiky 1939-1945 bolo inštitucionálne konštituovanie Slovenskej akadémie vied

⁴⁰ SSR-T, č. 398.

⁴¹ *Slovenský zákonník*, roč. 1941, zákon č. 217/1941 o prídavkoch na deti robotníkov.

⁴² Dovtedy platný právny stav určoval u robotníkov dovolenku na 6 – 8 dní, pričom výmery sa zvýšila na 6 – 12 dní. U baníkov išlo o zvýšenie z 5 – 12 dní na 5 – 14 dní.

⁴³ SNA, SSR, kr. 314; porov.: ČAVOJSKÝ, R.: c. d. 1996, s. 54.

⁴⁴ SSR-T, č. 325, 328.

⁴⁵ SSR-T, č. 25, 30; pozri tiež: SNA, SSR, kr. 6, 45.

a umení (SAVU). Zákon o jej vzniku prijalo po jeho prerokovaní v kultúrnom a rozpočtovom výbore plénum Snemu 2. 7. 1942.⁴⁶

Snaha o udržanie stability národného hospodárstva bola jednou z priorit politiky vlády a základnou podmienkou udržania existencie štátu. Jednou z oblastí, na ktorých mala byť postavená budúca prosperita štátu bol cestovný ruch. Slovensko ako krajina bez nerastného bohatstva malo podľa domácich ekonómov využívať prírodné krásy krajiny a tiež množstvo prírodných prameňov. Táto idea viedla k prijatiu skupiny zákonov, ktorých cieľom bolo stimulovať rozvoj domáceho cestovného ruchu a kúpeľníctva. Vyjadrením priority, ktorá bola tejto oblasti pripisovaná bol aj fakt, že zákon o cestovnom ruchu bol jednou z prvých noriem odhlasovaných plénom snemu.⁴⁷ Poplatkové a daňové úľavy sa mali poskytovať zo zákona v taxatívne vymenovaných prípadoch.⁴⁸

Základným predpokladom rozvoja priemyselnej výroby malo byť prijatie tzv. industrializačnej normy – *zákona o podpore výstavby priemyslu*, ktorý umožňoval zakladanie nových priemyselných podnikov. Zákonom stanovenými investičnými stimulmi boli poplatkové, daňové, colné a tarifné výhody a tiež zvýhodnené podmienky poskytnutia úveru.⁴⁹

Na pôsobení viacerých väčších firiem sa podpísal zánik česko – slovenského štátu i začiatok druhej svetovej vojny. Najvýraznejšími príkladmi podnikov, ktoré boli takto postihnuté stratou surovínových zdrojov i tovarových odbytísk boli kovohuty v Krompachoch a železiarne v Podbrezovej. Riešenie problémov druhého spomínaného závodu – železiarní a oceliarní v Podbrezovej sa stalo významnou kauzou v politickom živote Slovenskej republiky. V kruhoch umierneného krídla HSĽS i s nimi spriaznených bývalých neľudákov panovala veľká nechuť odovzdať strategický slovenský podnik do rúk nemeckého kapitálu. V tomto prípade bola voči Slovensku použitá forma ekonomického nátlaku bežná aj v štandardných trhových pomeroch pri pohltení jednej firmy druhou. Preto aj protinemecky naladení národohospodári (poslanec Peter Zaťko i guvernér národnej banky Imrich Karvaš) boli pod hrozbou straty surovínovej a odbytovej základne nútení odporučiť predaj podniku nemeckému koncernu

⁴⁶ *Slovenský zákonník*, roč. 1942, zákon č. 135/1942 o Slovenskej akadémii vied a umení.

⁴⁷ TS SSR, 5.sch., 26. 6. 1939.

⁴⁸ SSR-T, č. 163, 187; porov.: *Slovenský zákonník*, roč. 1940, zákon č. 307/1940.

⁴⁹ SSR-T, č. 257.

Reichswerke A. G. für Waffen und Maschinenbau „Hermann Göring“, pretože prioritou bolo zachovanie zamestnanosti v regióne.⁵⁰

Následkom dlhoročného vojnového konfliktu sa čoraz naliehavejšou prioritou každej európskej vlády stával zápas o čo najväčšiu potravinovú sebestačnosť. Prvoradým predpokladom rozvoja poľnohospodárskej výroby bolo vyjasnenie majetkových vzťahov k pôde. Princíp reformy spočíval v nadobudnutí pôdy štátom a jej následnom prerozdelení. Ministerstvo hospodárstva malo nadobúdať podľa zákona pôdu pre úpravu pozemkovej držby voľným nákupom, výkupom scudzovanej pôdy, núteným výkupom židovskej pôdy i „nesprávne pridelenej pôdy“ podľa starej pozemkovej reformy, núteným výkupom opustenej alebo 2 roky neobrábanej pôdy a spätným výkupom pridelenej pôdy u tých, ktorí neskôr nespĺnili podmienky uložené zákonom. Pre roľníkov, ktorí chceli pracovať na pridelenej pôde, zriaďoval zákon dva druhy pôžičiek – klasické úvery a vo forme rentovej árendy.⁵¹ Vyššie popísané zásahy do súkromného vlastníctva neboli v rozpore z ústavou, keďže nezakotvovala výlučnosť a nedotknuteľnosť vlastníctva.⁵²

Každoročným programovým vyhlásením vlády najmä v hospodárskej oblasti bol aj v politicky jednofarebnom parlamente „zákon zákonov“ – štátny rozpočet. O pozornosti, ktorému sa tento kľúčový zákon vždy tešil, svedčí aj každoročné niekoľkotýždňové rokovania gesčného, t.j. rozpočtového výboru. Vzhľadom na politicky jednofarebné zloženie snemu neprebíhali zápasy o konečnú podobu rozpočtového zákona v politickej rovine, ale skôr ako konfrontácia stavovských a regionálnych záujmov.⁵³

* * *

Parlamentná legislatívna činnosť postupom času čoraz menej reflektovala reálne problémy fungovania štátu. Okrem tlaku výkonnej moci bol dôležitým faktorom politického odumierania zákonodarného orgánu aj defetizmus v radoch poslancov, vyplývajúci s vývoja na frontoch druhej svetovej vojny a s ním spojenými víziami budúcnosti.

⁵⁰ SNA, SSR, kr. 49.

⁵¹ SSR-T, č. 33.

⁵² *Slovenský zákonník*, roč. 1939, ústavný zákon č. 185/1939 o ústave Slovenskej republiky, § 79.

⁵³ TS SSR, 103. sch., 18. 12. 1942; 125. sch., 22. 12. 1943.

VPLYV NACISTICKÉHO NEMECKA NA SLOVENSKE HOSPODÁRSTVO V ROKOCH 1939 – 1945

Peter Mičko

Establishment of the 1st Slovak Republic on 14th March 1939 was caused mainly due to change of geopolitical situation in the Central Europe and due to Adolf Hitler's effort to split up Czechoslovakia. Thus, once the 1st Slovak Republic had been established Nazi Germany started to make attempts to obtain maximal control over Slovak economy. Slovak economy was supposed to fully support German army operations by supply of raw materials needed. Strong pressure of Germany on Slovak economy was obvious during all the time of existence of the 1st Slovak Republic. Slovak economists were trying to avoid it at least partially. Their attempts to establish relative independence, however, definitely ended in October 1944 after repression of Slovak National Uprising, when Slovak economy got under direct control of Germany.

Po páde totalitného režimu v roku 1989 sa na Slovensku začali postupne odkrývať viaceré, dovtedy tabuizované historické udalosti. Medzi najfrekvencovanejšie témy patrí aj existencia 1. Slovenskej republiky v rokoch 1939 – 1945. Diskutuje sa hlavne o udalostiach súvisiacich s jej vznikom, vývojom a osobnosťami stojacimi na čele štátu. Menej pozornosti sa však venuje hospodárskej situácii Slovenska v rokoch 1939 – 1945. Práve hospodárstvo je ale dôležitým faktorom bezprostredne sa podieľajúcim na stabilite štátu. Tento podiel sa ešte zvyšuje ak na krajinu počas väčšej časti jej existencie vplýva špecifická vojnová situácia.

Po vzniku 1. SR prežíval slovenský priemysel vojnovú konjunktúru, ktorá bola výraznejšia ako v Protektoráte a prejavila sa – so značnými rozdielmi – vo všetkých hlavných odvetviach. Vo vrcholnom roku 1943 bol celkový objem priemyselnej výroby na území Slovenskej republiky oproti roku 1937 vyšší o 63 %. Vzhľadom k tomu, že časť prírastkov pripadala na rok 1938, dosiahol rast v dobe 1. Slovenskej republiky približne 50 – 55 %. V roku 1945 sa naopak objem výroby znížil na menej ako dve tretiny úrovne z roku 1937.¹ Najvyšší nárast výroby zaznamenal priemysel chemický, kožiarsky a kovospracujúci, najmenšie prírastky priemysel potravinársky a papierenský. V surovinových odvetviach sa rozšírila ťažba dreva, ropy, železnej, mangánovej, antimónovej a ortuťovej rudy, zatiaľ čo produkcia iných nerastov (hnedé uhlie, soľ, železný pyrit, drahé kovy) a zemného plynu stagnovala alebo upadla. Popri raste priemyselného sektora sa výrazne zvýšila aj zamestnanosť v tomto odvetví hospodárstva. Počet priemyselne činných osôb sa zvýšil od konca roku 1937 do júna 1944 na celom Slovensku

¹ PRŮCHA, Václav et al.: *Hospodárske a sociálne dejiny Československa 1918-1992*. 1. Díl (období 1918 – 1945). Brno : Nakladatelství Doplněk, 2004. 580 s., s. 530. ISBN 80-7239-147-X

vrátane odtrhnutého južného pohraničia zo 105 na 174 tisíc, teda o dve tretiny, z toho v kovopriemysle na dvojnásobok.²

Slovenskej ekonomike sa teda až do roku 1943 darilo zvyšovať priemyselnú produkciu krajiny, po tomto roku nastalo obdobie stagnácie. Na úspešnom rozvoji slovenského hospodárstva sa počas existencie 1.SR podieľalo viacero faktorov. Pôsobila tu vojnová konjunktúra, silné nemecké investície, zákony o podpore priemyslu a niektorých daňových úľavách i dobrá hospodárska politika slovenských národohospodárov. Na priemyselný rast Slovenska vplývalo pozitívne aj hnutie regionalizmu, ktoré dopomohlo v druhej polovici tridsiatych rokov k investičnej vlne smerujúcej na Slovensko. Zvyšovanie priemyselnej produkcie a následnú konjunktúru slovenského hospodárstva by sme mohli zhrnúť do týchto bodov:

1. V priebehu krátkého času sa využitím výrobných kapacít a zásob, ktoré boli situované na Slovensku v čase ohrozenia ČSR, podarilo rozšíriť priemyselnú produkciu.

2. Tesne pred Mníchovom alebo krátko po vzniku 1. SR začali vyrábať závody budované v tridsiatych rokoch 20. storočia. Išlo hlavne o závody zbrojárskeho, chemického a kožiarskeho priemyslu.

3. Z hľadiska vojnových potrieb pomerne výhodná štruktúra slovenského priemyslu. Silne boli zastúpené zbrojovky, chemické, drevárske závody, ťažba rúd a výroba celulózy.

4. Vznikom 1. SR sa na slovenskom trhu podstatne zmenšila konkurencia českých tovarov, čo zabezpečilo dočasnú prosperitu aj niektorým technicky zaostalým podnikom.

5. Počas 2. svetovej vojny Slovensko bez problémov realizovalo zahraničný obchod, ba dokonca muselo čeliť až prílišnému výpredaju produktov.

6. Vzhľadom k tomu, že Nemecko využívalo aj menej kvalitné suroviny a finálne výrobky, fungovali na Slovensku oblasti hospodárstva, ktoré boli v štandardnej hospodárskej situácii nerentabilné (banský a hutnícky priemysel).

7. Slovensko bolo až do leta 1944 ušetrené vojenských operácií a leteckého bombardovania.

8. Významným, aj keď dočasným impulzom priemyselného rozvoja bola inflácia. Vzostup cien finálnej produkcie predstihoval vo väčšine odborov rast výrobných nákladov, čím sa zvyšovala rentabilita priemyselných podnikov a vznikali rozsiahlejšie finančné zdroje pre investičnú činnosť.³

² PRŮCHA, V. et al.: Cit. 1, s. 530.

³ PRŮCHA, V. et al.: Cit. 1, s. 531.

Na rozvoj hospodárstva priaznivo vplýval aj zákon o podpore priemyslu prijatý v novembri 1940. Nový zákon poskytoval majiteľom novozaložených podnikov mnoho výhod. Podnikatelia mohli využiť bezcolný dovoz strojného zariadenia, tarifné zvýhodnenie v doprave a štátne záruky. Pri založení podniku sa poskytovali aj rôzne úľavy na daniach. Osobitné výhody sa dávali závodom postavených v oblastiach s veľkou nezamestnanosťou. Tieto podniky si mohli pri svojich investičných aktivitách nezdanene odpísať až 40 % ziskov.⁴ Na vyriešenie dlhodobého problému Slovenska, ktorým bola vysoká miera nezamestnanosti kladne vplývali aj investície smerujúce do výstavby cestnej i železničnej siete, začalo sa s budovaním vodných elektrární, bolo elektrifikovaných okolo 800 obcí a rozšírila sa aj telefónna sieť.⁵ Uvedené faktory sa spoločne podieľali na úspešnom štarte slovenského hospodárstva a prispeli tým k stabilite novovzniknutého štátu.

Eminentný záujem o úspešný rozvoj slovenského hospodárstva však malo aj nacistické Nemecko, pod tlakom ktorého sa koncom tridsiatych rokov dvadsiateho storočia radikálne zmenilo politické usporiadanie Európy a aj samotnej ČSR. Výrazné politické zmeny nemohli samozrejme obísť ani hospodársky profil Slovenska. Kým do roku 1939 väčšinu slovenského priemyslu ovládal český kapitál, po vzniku 1. SR sa enormným spôsobom zvyšoval podiel nemeckého kapitálu v slovenských podnikoch. Využitie slovenského hospodárstva pre nemecké účely sa však prvýkrát spomína už v októbri 1938 v pláne,⁶ ktorý predložil poradca nemeckej menšiny na Slovensku Kurt Rabl.⁷ Nacistické Nemecko hodnotilo v tomto ekonomickom prieskume Slovensko ako vhodný doplňujúci článok štvorročného plánu. Hovorí o tom aj jedna z prvých analýz, možností ovládnutia slovenského hospodárstva. Memorandum otvorene priznávalo, že „cieľom našej politiky voči Slovensku je čo možno najrýchlejšie a úplné začlenenie krajiny do štvorročného plánu“. Zároveň proklamovalo postulát na nahradenie českého hospodárskeho vplyvu na Slovensku nemeckým. O zapojení Slovenska do štvorročného plánu nemeckej ríše, píše 13. apríla 1939 aj noviny

⁴ FABRICIUS, Miroslav: *Slovenské hospodárstvo v „európskom veľkopriestore“*. In: Podiel slovenských národohospodárov na príprave SNP. Materiál z odborného historického seminára Múzeum SNP Banská Bystrica 18. jún 1999. Banská Bystrica : Adade, 1999. 99 s., s. 22. ISBN 80-88976-04-9

⁵ KAMENEC, Ivan: *Slovenský štát*. Praha : Anomal, 1992. 144 s., s. 90. ISBN 80-900235-3-3

⁶ Išlo o memorandum Dr. Kurta Rabla, poverenca Ústredne nemeckých menšín pri Deutsche Partei (DP) a šéfa siete SD na Slovensku z 30. októbra 1938.

⁷ HEUMOS, Peter: *Slovensko vo vojnovom hospodárstve tretej ríše*. In: Slovensko v rokoch druhej svetovej vojny. Bratislava : Historický ústav SAV, 1991, s. 70.

Volksdeutsche Zeitung: „Ako obchodný partner mohlo by sa Slovensko stať pre Ríšu nie bezvýznamným hospodárskym faktorom, pri čom len vzájomné a postupné odbúranie colných hradieb mohlo by viesť k úzkej spolupráci na hospodárskom poli medzi oboma štátmi... Vláda a verejnosť sa presvedčili, že Slovensko sa nachádza vo vnútri hraníc nemeckého životného priestoru, pričom je celkom ľahostajné, v akej štátoprávnej forme sa tento stav nachádza. Ťažko skúšaný slovenský národ a karpatonemecká národná skupina dúfajú, že zapojenie slovenského hospodárstva do veľkonemeckého priestoru na jednej strane a úloha tejto krajiny slúžiť ako most spájajúci juhovýchod na strane druhej, zaistiť a zvýšiť ich životný štandard a blahobyť.“⁸

Projekt predpokladal začlenenie Slovenska do štvorročného plánu a súčasne aj jeho prispôbenie politickému a organizačnému systému Nemecka. V roku 1939 ale došlo k zmene nemeckého plánovania a pristúpilo sa k prezentovaniu Slovenska ako „vizitky“ tretej ríše. Uskutočňovaná politika mala presvedčiť okolité štáty o výhodnosti spolupráce s Nemeckom.⁹ Zdanie slovenskej samostatnosti však v sebe latentne¹⁰ obsahovalo snahu nacistov o ovládnutie slovenského hospodárstva.

Svoje záujmy si nacisti presadili už krátko po vzniku samostatného Slovenska. Ochranná zmluva z 23. marca 1939, totiž obsahovala tajný protokol, ktorý evidentne naznačoval nemecké požiadavky. Tajný protokol k Ochrannej zmluve pozostával z nasledujúcich bodov:

1. Rast a kontrola slovenskej poľnohospodárskej produkcie so zreteľom na trhové odbytísta v Nemecku.

2. Rozvoj slovenského drevárskeho a lesného priemyslu vytvorením dlhodobých priemyselných plánov s ohľadom na trhové odbytísta v Nemecku.

3. Hľadanie, rozvíjanie a využitie slovenských prírodných zdrojov. V tomto smere je hlavnou zásadou, že pokiaľ nebude potrebné uspokojiť vlastné potreby Slovenska, budú dané predovšetkým k dispozícii Nemecku. Celý prieskum pôdy bude daný pod Reichsstelle für Bodenforschung...

⁸ Národné noviny, roč. 70, 15. 4. 1939, č. 87, s. 6.

⁹ HEUMOS, P.: Cit. 7, s. 71.

¹⁰ Zaujímavý jej aj obežník bratislavskej organizácie Deutsche Partei z augusta 1939, podľa ktorého bolo zakázané osobám organizovaným v DP nakupovať u iných ako nemeckých firiem. Majitelia týchto mohli zamestnávať len osoby nemeckej národnosti a v prípade, že by ich bolo v Bratislave málo, majiteľ firmy to musel nahlásiť sekretariátu nemeckej strany, ktorá sa mala postarať o dostatočný počet zamestnancov. Slovenský národný archív (SNA) Bratislava, fond (f.) Ministerstvo hospodárstva 1938-1945, inv. č. 27, šk. č. 12.

4. Rozvoj a kontrola priemyselnej výroby s ohľadom na životné záujmy Nemecka a Slovenska, trhové vzťahy a spolupráca na poli vývozu priemyslových a iných výrobkov.

5. rozvoj dopravného a prevozného systému na Slovensku...

Dokument síce hovoril o podpore rastu poľnohospodárskej produkcie, ťažby surovín, drevárskeho priemyslu, priemyselnej výroby a dopravy, ale vždy s ohľadom na zabezpečenie potrieb Nemecka. Nacisti teda prijatím zmluvy získali pod kontrolu dôležité odvetvia slovenského hospodárstva. V prvom rade mali záujem hlavne o využitie slovenských surovinových zdrojov, ovládnutie ťažkého a chemického priemyslu.¹¹ Nafta, železná ruda, rudy vzácnych kovov dôležitých pre vojnovohospodársky priemysel boli v skutočnosti hlavnými artiklami, o ktoré malo Nemecko záujem. Vo svojich plánoch na podrobenie európskych a iných krajín bolo totiž nacistické Nemecko obmedzované nedostatočnými zásobami a zdrojmi surovín, potrebnými na vedenie vojny a keďže nedisponovalo kolóniami ako tradičné európske veľmoci, snažilo sa zmocniť surovín, nachádzajúcich sa v krajinách strednej, východnej a juhovýchodnej Európy. Slovensko síce nemalo porovnateľné zdroje surovín s Rumunskom, Južosláviou a Maďarskom, ale predsa sa tu nachádzali viaceré dôležité nerasty ako mangánová, železná, antimónová ruda, magnezit, výroba ortuti a azbestu. V roku 1942 preto prináležal Nemecku 100 % podiel v ťažbe ropy a 99,6 % podiel v baníctve.¹² Pre Nemcov bolo rentabilné ťažiť aj v takých slovenských baniach, v ktorých rudy neobsahovali vysoké percento kovu. Záujem Nemecka o Slovensko vyplýval aj z toho, že nerastné bohatstvá tu neboli dostatočne preskúmané a nemecké monopoly očakávali odhalenie rôznych cenných nálezísk.¹³ Získanie kontroly nad týmito oblasťami hospodárstva malo Nemecku pomôcť pri jeho vojenskej agresii.¹⁴

V tajnom protokole k Ochranej zmluve sa zároveň konkretizujú aj záležitosti ohľadom založenia Slovenskej národnej banky, ktorá takisto patrila do záujmovej sféry Nemecka. Z uzatvorenej zmluvy vyplývalo, že Nemecká ríšska banka sa zúčastní vhodným spôsobom pri založení

¹¹ ŠTEFÁNIKOVÁ, Antónia: *O niektorých aspektoch zahraničného obchodu Slovenskej republiky v období rokov 1939 – 1945*. Historický časopis, roč. 48, 2000, č. 3, s. 463.

¹² TÖNSMEYER, Tatjana: *Das Dritte Reich und die Slowakei 1939 – 1945. Politischer Alltag zwischen Kooperation und Eigensinn*. Paderborn : Ferdinand Schöningh, 2003, s. 195. ISBN 3-506-77532-4

¹³ LIPTÁK, Lubomír: *Ovládnutie slovenského priemyslu nemeckým kapitálom*. Bratislava : SAV, 1960, s. 47.

¹⁴ Pre Nemecko bola dôležitá hlavne ropa. Z tohto dôvodu prevzala ropnú ťažbu s geologickým prieskumom spoločnosť Deutsche Erdöl A. G. s prísľubom ponechať pre domáce potreby iba 4 – 6,5 % produkcie, takže Slovensko muselo ropu dovážať z Rumunska. Rudných nálezísk a ťažby magnezitu sa nemecké spoločnosti zmocnili počas 2 až 3 rokov. PRŮCHA, V. et al.: Cit. 1, s. 523.

Slovenskej národnej banky a vyšle poradcu do riaditeľskej rady tejto banky, ktorý bude spolupracovať pri každom dôležitom rozhodnutí. Slovenská vláda zároveň využije tohto poradcu pri zostavovaní a prevádzaní štátneho rozpočtu a nebude uzatvárať pôžičky bez jeho schválenia.¹⁵ V priebehu troch dní od podpísania ochrannej zmluvy, 26. 3. 1939 boli na Slovensko ríšskou bankou vyslaní dvaja menoví experti, riaditeľ Waldhecker a Dr. Einsiedel. Sprevádzali ich odborníci pre devízové právo (Dr. Trier) a pre bankové účtovníctvo (Trenkler). Už predtým bol v ríšskej banke vypracovaný plán pre slovenský zákon o emisnej banke. V prvej rozsiahlejšej správe z 18. 4. 1939 zhodnotili Waldhecker a Einsiedel, že nemecký plán bol prijatý s dvoma malými zmenami, tak aby mohli byť zachované nemecké záujmy.¹⁶ Svoje pozície v slovenskom hospodárstve nemecká strana ešte posilnila na prelome rokov 1939/1940 aj vyslaním hospodárskych poradcov. Na nemecké veľvyslanectvo sa dostal ako hospodársky poradca Dr. Erich Gebert¹⁷ a úrad štvorročného plánovania si vyžiadal aj nominovanie lesného ataše Dr. Franza Wechselbergera. Koncom roka 1940 ešte zvýraznil nemecké postavenie poradca pre poľnohospodárstvo Dr. Hans Hamscha. Menovaní traja nemeckí beráteri spolu s Richardom Buzzim, ako poradcami Slovenskej národnej banky, zodpovedali za rôzne oblasti slovenského hospodárstva.¹⁸ Inštrukcie k činnosti nemeckých poradcov na Ministerstve hospodárstva vydal 20. 11. 1940 aj minister hospodárstva Gejza Medrický:

1. Všetky listy poradcov budú protokolované v prezídiu, oddelení „P“ a dostanú značku Prez – P/B,

2. záležitosti týkajúce sa konkrétne ministra hospodárstva vybavuje oddelenie Prez – P, ktorému musia vyjsť všetky orgány Ministerstva hospodárstva vždy čo najrýchlejšie v ústrety,

¹⁵ PRŮCHA, V. et al.: Cit. 1, s. 521.

¹⁶ TÖNSMEYER, T.: Cit. 12, s. 237.

¹⁷ Erich Gebert ako nemecký hospodársky poradca vyvíjal svoju činnosť veľmi aktívne. Svedčí o tom aj jeho týždenná správa č. 6 zo 4. 11. 1940, v ktorej načrtol obsah a stav jeho aktuálnych rozhovorov so slovenským ministrom hospodárstva a jeho úradníkmi. Preferujú sa tu témy o stavebníctve, elektrifikácii a o stave benzínových zásob. Taktiež nezabudol predostrieť návrh na zosťrené daňové opatrenia proti Židom. Jeho aktivita sa stupňovala a v druhej polovici novembra 1940 adresoval Ministerstvu hospodárstva niekoľko návrhov: 13. 11. tlačil na zvýšenie cien mlieka, na zjednotenie organizácií v stavebníctve a elektrifikácii, 14. 11. protestoval proti návrhu zákona, ktorý znevýhodňoval ríšske firmy pri zadávaní verejných prác, 21. 11. si želal byť informovaný o veľkosti investícií pri meliorizačných prácach, no a viackrát zakročil aj proti založeniu slovenských fabrik, ktoré by konkurovali nemeckým dodávateľom. Diapazón jeho činnosti v hospodárskej oblasti bol teda značne rozsiahly. TÖNSMEYER, T.: Cit. 12, s. 199.

¹⁸ TÖNSMEYER, T.: Cit. 12, s. 240.

3. ak by sa poradcovia priamo obrátili na niektorého z prednostov alebo referentov o vysvetlenie, treba im ho ochotne poskytnúť. Závaznú odpoveď v zásadných veciach môžu dať zamestnanci Ministerstva hospodárstva len po schválení samotného ministra.

4. „Očakávam, že nikto zo zamestnancov Ministerstva hospodárstva nebude zbytočnými malichernosťami obťažovať poradcov, ktorých činnosť je veľmi dôležitá. O rozhovoroch zásadného významu nech som vždy informovaný ja alebo môj zástupca, pán prezidiálny šéf. O výsledkoch rozhovorov vyhotovte záznam dvojmo, z ktorých jeden exemplár nech sa založí do spisu a druhý treba predložiť oddeleniu Prez – P do dvoch dní po rozhovore, aby som mal stály prehľad o všetkých otázkach, o ktorých sa rokuje.“¹⁹

Z posledného bodu nariadení ministra G. Medrického jasne vyplýva, že o pôsobení nemeckých beráterov a ich činnosti v oblasti hospodárstva chcel mať podrobný prehľad. Túto snahu by sme mohli charakterizovať aj ako jednu z možností získania prehľadu o nemeckých požiadavkách a takýmto spôsobom sčasti eliminovať eminentný nemecký vplyv, o čo sa už od vzniku 1. SR snažili slovenskí národohospodári.

S istým odstupom času od uzatvorenia Ochranej zmluvy sa uskutočnilo aj prvé zasadnutie spoločných nemecko-slovenských vládnych výborov. Konalo sa 9. – 22. júna 1939. Oneskorené rokovanie výborov malo však pre nacistov svoj význam. Predchádzalo mu totiž dôkladné skúmanie slovenského hospodárstva zástupcami rezortov a rôznymi expertmi. S osobitným uspokojením sa konštatovali kroky pri uskutočňovaní tajného protokolu, hlavne v prieskume nerastného bohatstva a zahájenia stavby ciest.²⁰ Súčasne bolo pod firmou „hospodárskej spolupráce“ do okruhu záujmov nacistického hospodárstva zatiahnuté v prvom rade zintenzívnenie lesníctva a drevárstva, ktoré sa malo podporovať zriadením Výboru pre lesné hospodárstvo a drevárstvo a na ktoré sa upriamovali viaceré návrhy Ríšskeho lesného úradu.²¹ Podľa nich mal Výbor uľahčovať činnosť vládnych

¹⁹ SNA, f. Ministerstvo hospodárstva 1938-1945, inv. č. 31, šk. č. 224.

²⁰ Obchodná zmluva s Nemeckom, protokol o 1. spoločnom zasadnutí Nemeckého a Slovenského vládneho výboru 9. – 22. 6. 1939 s prílohami; Archív Múzea SNP Banská Bystrica, f. XII – Ladislav Suško: Ochranný vzťah – satelitizmus, jeho kríza a bábkový štát (1940-1945), (ďalej AM SNP Banská Bystrica, f. SUŠKO, L.), číslo S 62/78, s. 102.

²¹ K otázke drevárstva a lesného hospodárstva sa nemecký poradca Wechselberger vyjadril: „drevárstvo a lesné hospodárstvo tvoria chrbticu slovenského hospodárstva“. V októbri 1940 predložil Wechselberger Tukovi aj návrh reorganizácie drevárstva a lesného hospodárstva. Išlo v podstate o kopírovanie nemeckého vzoru. Mali sa zaviesť funkcie krajinského lesmajstra a Krajinského lesného úradu. Úrad mal riadiť všetky štátne, súkromné, verejné i korporačné lesy v záujme Nemecka. S týmto však nesúhlasili slovenské vládne a

výborov, rozširovať tovarový styk v drevárstve, odbyt a usporiadanie trhu, stanovenie cien a pod. Na nemeckej strane sa veľavravne zdôrazňovalo, že colné úľavy budú „závisieť od podmienok, ktoré sa musia dojednať“ ohľadne cien. Nacisti pochopiteľne tiež prejavili ochotu „k ďalekosiahlej spolupráci pri zvyšovaní výnosu lesov, najmä urbaniálnych a súkromných lesov“, pričom sa mala rozvinúť najmä lesná doprava. K jej rozvoju chceli prispieť dodaním dopravných prostriedkov a ťažiacej techniky. Osobitná pozornosť sa venovala rozšíreniu a výstavbe drevárskeho priemyslu „na mechanickom a chemickom základe“ (píly a drevoobrábacie závody, výroba preglejok, dýh na sudy, buničiny a buničitého vlákna a chemické spracovanie dreva). V záujme propagácie výhodnosti stykov sa plánovalo aj zriadenie „jedného alebo viacerých“ vzorných lesných hospodárstiev s nadväzujúcou drevárskou výrobou.²² Evidentná snaha o rozvoj slovenského drevárstva jasne vyplývala z potreby drevnej suroviny, ktorú Nemecko plánovalo využívať vo vlastnom záujme. Bolo to zakotvené aj bode 2. tajného protokolu k Ochranej zmluve.

Aj napriek jasnej stratégii tajného protokolu uzatvoreného medzi Slovenskom a Nemeckom, nemožno však brať jeho účinnosť v každom úseku absolútne, jeho uplatňovanie záviselo totiž od viacerých faktorov: miesta Slovenska v nacistických exploatačných plánoch, ich hospodárskych a politických možnostiach, celkových úspechov či neúspechov Nemecka a čiastočne aj od úspešnosti Karvašovej politiky lavírovania – plnenia hlavných požiadaviek Nemecka a čiastočného sabotovania, zdržiavania a odsúvania menej dôležitých nárokov a požiadaviek. Pri celkovom katastrofálnom účinku uskutočňovania politiky Tajného protokolu na národné hospodárstvo možno konštatovať isté črty, ako napr. možnosť vlastného zahraničného obchodu, colná a menová samostatnosť, vlastná, aj keď obmedzená hospodárska politika, ktoré Slovensko priaznivejšie odlišovali napríklad od postavenia Protektorátu a obsadených krajín. Tieto možnosti nadobúdali na význame hlavne do Salzburgu a potom po Stalingrade,²³ keď sa relatívne

podnikateľské kruhy. Na jar 1941 prišli Nemci s novým návrhom na zjednotenie všetkých zložiek lesného hospodárstva, drevárstva a obchodu s drevom do jednej organizácie. Ministerstvo hospodárstva síce tento návrh prijalo, ale nová Ústredňa lesného hospodárstva a drevárstva predsa len nespĺňala všetky nemecké nároky. Takáto pozornosť slovenskému drevárstvu sa venovala pre nevyhnutné potreby nemeckého zbrojárstva a to predovšetkým leteckej výroby. AM SNP Banská Bystrica, f. SUŠKO, L.: Cit. 20, s. 481.

²² AM SNP Banská Bystrica, f. SUŠKO, L.: Cit. 20, s. 102.

²³ Po neúspechu nemeckej armády pri Stalingrade začala slovenská vláda a hlavne slovenskí národohospodári podnikat' výraznejšie kroky k čiastočnému odpútaniu sa a tlmeniu nemeckých požiadaviek. Tieto opatrenia sa samozrejme mohli uskutočňovať len v rámci vtedajších obmedzených slovenských možností a reálne sa praktizovali do potlačenia SNP.

zvážila autonómia hospodárskej politiky, aj keď sa faktické zapojenie do nacistickej ekonomiky, najmä vo vojnovej výrobe ešte zintenzívnilo.²⁴

Expanzii nemeckého vplyvu na slovenské hospodárstvo napomáhala aj neukončená industrializácia Slovenska, značná orientácia na ťažbu surovín a výrobu polofabrikátov, ako aj prevažne agrárny charakter krajiny. Úzka previazanosť slovenského hospodárstva s ekonomikou českých krajín, bola ďalším dôvodom zvýšenej závislosti Slovenska na Nemecku, od ktorého záviselo na jednej strane zabezpečenie potrebných surovín pre spracovateľský priemysel a na strane druhej aj umiestnenie slovenských výrobkov.²⁵

K rýchlemu ovládnutiu slovenského priemyslu Nemcami prispelo aj promptné preberanie pozície českého kapitálu. Za obdobie rokov 1939 – 1945 sa výrazne zmenil podiel českého a nemeckého kapitálu v slovenských účastinných spoločnostiach. Zatiaľ čo český podiel klesol z 84 % na 8 %, nemecký podiel stúpol z 0,2 % na 62 %. V tom istom čase si slovenský kapitál zvýšil svoju účasť z 15 % na 18 %.²⁶ Pri ovládaní slovenských podnikov dominovali hlavne Deutsche Bank, Dresdner Bank a koncerny Hermann Göring – Werke i IG – Farbenindustrie. Finančné centrály sa presadzovali aj pomocou svojich filiállok: Bratislavskej obchodnej a úverovej banky a Union banky. Pri získavaní pozícií v slovenských podnikoch pomáhali aj banka Creditanstalt Viedeň,²⁷ Moravská banka,²⁸ Landerbank Viedeň, Maďarská VÚB Budapešť a iné. Uvedené spoločnosti dokumentujú prepojenie mnohých medzičlánkov pri získavaní účastín slovenských podnikov.²⁹

²⁴ AM SNP Banská Bystrica, f. SUŠKO, L.: Cit. 20, s. 88.

²⁵ AM SNP Banská Bystrica, f. SUŠKO, L.: Cit. 20, s. 83.

²⁶ FABRICIUS, M.: Cit. 4, s. 20.

²⁷ V máji 1942 sa Deutsche Bank stala majoritným účastinárom v Creditanstalt Viedeň. Creditanstalt sa však už od roku 1938 snažil o svoje pozície na bývalých územiach rakúsko – uhorskej monarchie. Na Slovensku si vybojoval rozhodujúcu pozíciu koncom roku 1939, keď prevzal majoritu v banke Union, ktorá sa osamostatnila od Českej banky Union a stala sa dôležitou súčasťou pri expanzii nemeckého finančného kapitálu na Slovensko. Úloha Creditanstaltu na Slovensku vyplývala aj z toho, že v mnohých, aj keď nie všetkých, akciách sa mohol opierať o pomoc Nemeckej banky. KRÁL, Václav: *Otázky hospodárskeho a sociálneho vývoje v českých zemích 1938-1945 II*. Praha : Č-SAV HŮ, 1958. 474 s., s. 379; AM SNP Banská Bystrica, f. SUŠKO, L.: Cit. 20, s. 440.

²⁸ České banky sa po marcovej okupácii postavili na stanovisko, že ich majetok na Slovensku je vlastne ríšsko – nemeckým majetkom a ako taký musí byť chránený proti slovenským nacionalistickým aspiráciám. Český kapitál bol rozhodnutý hájiť svoje pozície na Slovensku v súčinnosti s nemeckými kapitálovými skupinami i s nemeckým štátnym aparátom. V praxi z toho vyplývalo, že české banky hľadali pomoc u nemeckých veľkobánk alebo koncernov, čím sa snažili o zachovanie svojich výnosov zo Slovenska. KRÁL, V.: Cit. 27, s. 419; AM SNP Banská Bystrica, f. SUŠKO, L.: Cit. 20, s. 441. Postupne sa však väčšina českých bánk a podnikov na Slovensku dostala pod priamy alebo sprostredkovaný vplyv Nemecka.

²⁹ SUŠKO, Ladislav: *Počiatky hospodárskej exploatacie Slovenska nacistom (marec 1939 – júl 1940)*. Československý časopis historický, roč. 25, 1977, č. 5, s. 693.

Nemecké kruhy teda volili viaceré formy získania slovenských priemyselných podnikov alebo aspoň dostatočného vplyvu na usmerňovanie ich výroby. Boli to: 1. priame získanie podniku nemecký vlastníkom; 2. získanie podniku pomocou rôznych medzičlánkov a sesterských firiem; 3. arizáciou židovského majetku, 4. kartelizáciou podnikov.

Významným nástrojom zapojenia slovenského hospodárstva do „veľkopriestorového“ hospodárstva nacistického Nemecka bola teda aj nútená kartelizácia³⁰ väčšiny odvetví slovenského priemyslu, ako napr. kovovýrobného, sklárskeho, drevárskeho, chemického, železiarskeho a iných. Pomocou kartelov ovládli nemecké monopoly aj také odvetvia priemyslu, v ktorých inak nemali dostatočné kapitálové postavenie a rozhodovali o takých dôležitých otázkach výroby a obchodu, ako bolo pridelovanie surovín, rozdelenie odbytu a trhov, pripustenie k exportu, ba aj výrobný program.³¹ Spriemyselňovanie krajiny a zakladanie nových podnikov teda podliehalo silnej nemeckej kontrole. Záležitosti týkajúce sa ekonomickej oblasti prechádzali cez hospodárskeho poradcu Ericha Geberta. Gebert mal samozrejme vždy na zreteli záujmy ríšskych a protektorátnych firiem a v prípade konkurenčného ohrozenia zabránil vzniku slovenského podniku.³²

Okrem otázky surovín a získania vplyvu v priemyselných podnikoch bola pre Nemecko dôležitá aj otázka slovenských zbrojoviek. V tejto oblasti zaujala nemecká strana jednoznačný postoj. V smernici OKW z 13. apríla 1939 sa stroho konštatovalo, že „zbrojovky podliehajú ako bývalý český majetok tým istým podmienkam ako štátne zbrojovky v Protektoráte a ich využitie je vecou ríše“. Zbrojovky boli okamžite zaistené jednotkami Wehrmachtu, zásoby v skladoch zhabané a výroba postavená pod nacistickú kontrolu.³³ O vlastníckej otázke zbrojoviek nacisti vôbec nepripúšťali diskusiu.³⁴ Štátny tajomník Keppler, Tisovi počas berlínskeho rokovania z 19. apríla 1939 stroho prehlásil, že zbrojovky boli v súkromnom vlastníctve českého kapitálu „a týmto prešli do nemeckých rúk“.³⁵

³⁰ LIPTÁK, L.: Cit. 13, s. 91.

³¹ AM SNP Banská Bystrica, f. SUŠKO, L.: Cit. 20, s. 97.

³² TÖMSMEYER, T.: Cit. 12, s. 241.

³³ HUBENÁK, L.: *Politika nemeckej ochrannej zóny na Slovensku roku 1939*. In: Zborník archívnych prací, XVII, 1967, č. 2, dok. 25; AM SNP Banská Bystrica, f. SUŠKO, L.: Cit. 20, s. 85.

³⁴ O prepojení vtedajších československých firiem s českou akciovou väčšinou svedčí aj skutočnosť, že slovenské zbrojovky, predovšetkým v údolí Váhu prešli pod priamu nemeckú kontrolu a obyčajne boli začlenené do závodov Hermann – Göring. TÖMSMEYER, T.: Cit. 12, s. 240.

³⁵ DstA Postdam, AA, Polit. Abteilung, Slowakei, 61.154, protokol rokovania s Tisovou vládou z 19. 4. 1939. HUBENÁK L.: Cit. 33, dok. 41; AM SNP Banská Bystrica, f. SUŠKO, L.: Cit. 20, s. 85.

Čo sa týka preberania českej kapitálovej účasti v podnikoch, používali Nemci viaceré metódy a nemecká kapitálová expanzia prebiehala rôznymi formami. Výkup českých kapitálových účasí sa spravidla prevádzal pod nátlakom, aj keď niekedy bolo zachované zdanie legálnej formy uskutočňovaných operácií. Vzhľadom k vynúteným nízkym cenám išlo o čiastočnú konfiškáciu. Niekedy bol nemecký kapitál posilnený takým spôsobom, že akciová spoločnosť bola prinútená zvýšiť kapitál a dodatočnú emisiu vydat' nemeckým záujemcom. V okupačných podmienkach a v kombinácii s personálnymi zásahmi stačila nemeckým subjektom k ovládnutiu českých spoločností minoritná kapitálová účasť, takže s minimom vynaložených prostriedkov dosahovali maximálny efekt.³⁶

K výraznému vplyvu nacistov na slovenské hospodárstvo pomáhalo aj uzatváranie medzištátnych zmlúv s Nemeckom, ktoré boli pre Slovensko zväčša nevýhodné. Už v júni 1939 bola podpísaná medzi oboma krajinami oficiálna obchodná zmluva. Dohoda mala byť založená na princípe najvyšších výhod, ale prvoradými sa stali hlavne záujmy Nemecka. Zatiaľ čo Slovensko súhlasilo so znížením colných sadzieb pre 143 nemeckých položiek, na druhej strane získalo úľavy len pre malé množstvo svojich výrobkov.³⁷

Zmluva z ôsmeho decembra 1939 riešila nedostatok pracovných síl v Nemecku. Na základe dohody o poskytovaní slovenských pracovných síl tretej ríše odchádzalo za prácou do Nemecka každoročne okolo 40 000 ľudí. Robotníci odchádzali do Ríše na trvalé, alebo sezónne práce. K odchodu motivovali slovenských pracovníkov hlavne finančné výhody. Plat sa im totiž účtoval v ríšskych markách, ale bol vyplácaný v korunách. Vzhľadom k umelo nadnesenému kurzu si týmto spôsobom zarobili oveľa viac ako na Slovensku.³⁸

Tridsiateho januára 1940 prijali obidve krajiny zmluvu o brannom hospodárstve (Wehrwirtschaftsvertrag). Pre Slovensko z dohody vyplývala väčšia angažovanosť na vojenskej politike Nemecka a 26 najdôležitejších slovenských podnikov sa dostalo pod kontrolu nacistov. Nemci získali rozhodujúce práva na kontrolu a využitie podnikov. Pod nacistickou kontrolou bolo aj pridelenie potrebného počtu pracovných síl, rýchlosť realizácie dodávok a vojensko-spravodajská kontrola podnikov.³⁹ Podniky najskôr riadil vojenský hospodársky dôstojník (Wehrwirtschaftsoffizier) a od roku 1943 Nemecká

³⁶ PRŮCHA, V. et al.: Cit. 1, s. 469.

³⁷ ŠTEFÁNIKOVÁ, A.: Cit. 11, s. 466.

³⁸ HEUMOS, P.: Cit. 7, s. 70. Od roku 1942 však záujem o prácu v Nemecku na Slovensku prudko poklesol. Hlavnou príčinou bolo bombardovanie územia Ríše spojeneckým letectvom.

³⁹ SUŠKO, L.: Cit. 29, s. 703.

priemyslová komisia (Deutsche Industriekommission Slowakei). Financovanie týchto podnikov bolo jednou z príčin inflácie, pretože Slovenská národná banka preplácala jednotlivým firmám bez zodpovedajúceho krytia platobné príkazy, ktoré prichádzali z Nemecka. V rokoch 1940 – 1945 bolo na tento účel vydaných 4249 mil. Ks, z toho pre Škodove závody v Dubnici 1916 mil. Ks.⁴⁰

Postupné vojenské neúspechy a prechod Nemecka k totálnej vojne sa začali prejavovať aj pevnejším pripútaním Slovenska k Ríši a v jeseni 1943 dochádza k rozšíreniu právomocí Nemeckej priemyselnej komisie na slovenské hospodárstvo. Hitler sa však ešte stále nechcel dotýkať suverenity Slovenského štátu.

K celkovému podriadeniu Slovenska vojnovu-hospodárskym potrebám nacistov došlo až 9. októbra 1944. Počas bojov so slovenskou povstaleckou armádou bola uzatvorená Dohoda o zásobovaní nemeckej armády na Slovensku (Militärvertrag), ktorou sa pre Nemcov otvorila cesta k úplnému ovládnutiu slovenského hospodárstva.

Dohoda vstúpila do platnosti späť od 1. 9. 1944. Podľa bodu I. uzatvorenej zmluvy, mala dať slovenská vláda nemeckej brannej moci nasadenej na Slovensku k dispozícii potrebné krajinské platidlá a mala sa postarať o vecné výkony súvisiace s jej pobytom. Išlo hlavne o zásobovanie potravinami, stavebným materiálom, poskytnutie dopravných zariadení, vojenských objektov, poštových, telefonických a telegrafických spojení. Zároveň sa všetky úľavy a zľavy poskytované podľa slovenských zákonov, výnosov a dohôrov slovenskej brannej moci, uplatňovali v prospech nemeckej brannej moci. V prípade, že by slovenské orgány neposkytovali vecné výkony dohovorené v uzatvorenej dohode, mohla si ich nemecká branná moc uspokojovať sama. Na vynaložené finančné prostriedky mali byť vystavené poukážky, ktoré bola povinná preplatiť slovenská vláda. Dohoda hovorila aj o vyúčtovaní finančných prostriedkov, ktoré dala k dispozícii slovenská vláda. K úprave malo dôjsť po skončení vojny, táto náhrada sa samozrejme nikdy neuskutočnila.⁴¹

Manévrovací schopnosť Slovenska v hospodárskych záležitostiach bola síce už od jeho vzniku značne obmedzená, aspoň sčasti sa jej však darilo až do príchodu nemeckých vojsk realizovať nezávislú hospodársku politiku. Po príchode Nemcov až do skončenia 2. svetovej vojny sa však možnosti Slovensko na isté hospodárske lavírovanie úplne minimalizovali a slovenské hospodárstvo už muselo bezvýhradne plniť nemecké požiadavky.

⁴⁰ PRŮCHA, V. et al.: Cit. 1, s. 524.

⁴¹ PREČAN, Vilém: *Dokumenty v SNP II. Nemci a Slovensko*. Bratislava 1971, s. 337.

PEŇAŽNÍCTVO NA SLOVENSKU V ROKOCH 1939 – 1945

Marcel Pecník

Czechoslovakia divided to two states: Slovenská republika (SR) and Protektorát Čechy a Morava (PCM) in 14. - 15. march 1939, which depended mainly of international growing of fasism power, also of slovak trying to have own national state. Since this date started need of own slovak currency and in begin it was problematicaly, so in valid stayied some predecesor money till Slovak national bank (SNB) will start to publish new coins and paper money. It started with establishing SNB in 4.th april 1939. In SR was in period between years 1939-1945 valid some another money systems: hungarian pengő on southern territory, sometimes on east russian rubles, since autumn 1944 czechoslovak orders whose was printing in Moscow. Own slovak money was made in state coins factory in Kremnica, Neografia Martin, Giesecke-Devrient in Germany, Staatsdruckerei Wien and in printing plant of paper money of National bank of PCM in Prague. To illustrate some differents in SR and PCM situation I write also some facts about their currency statement. By description of money situation in Slovakia 1939-1945 and of course by following analyse with accept classical historical knowledge, we can find, that Slovak republic in this period was high development state at all.

Peniaze svojou podstatou a poslaním tvoria neoddeliteľnú integrálnu súčasť ľudských spoločenských prejavov, či už ako prostriedok objektivizácie vzťahu hodnôt ľudskej činnosti v sociálnych štruktúrach v súčinnosti s využívaním plodov týchto činností v prospech človeka, alebo ako priamy ukazovateľ hospodárskej, politickej a kultúrnej vyspelosti danej spoločosti v určitom čase a priestore. Dejiny peňazí tvoria rôzne, na seba nadväzujúce etapy vývoja platobných prostriedkov, ktorých odlišnosti reflektujú zmeny, ktoré poznačili spoločnosť v jednotlivých stupňoch jej vývoja, v jej historických premenách. Z tohto hľadiska by sme mohli v istom zmysle hovoriť o dlhších a kratších vývojových etapách, v ktorých sa stretávame s uzavretými peňažnými systémami, pričom neplatí, že čím je dlhšie obdobie, tým je predmet skúmania pestrejší a zaujímavejší. O peňažníctve prvej Slovenskej republiky to platí taktiež. Ide síce z hľadiska numizmatiky, konkrétne dejín korunovej meny na území Slovenska, o najkratšie obdobie, no vzhľadom na východiská celosvetovej a z toho prameniacej aj národnej situácie a jej súvislostí, je to problematika pestrá a široká.

V období Slovenskej republiky rokov 1939 – 1945 sa stretávame so zložitým politicko ekonomickým obrazom štátu, nízkym počtom pamätných mincí a s viacerými menovými systémami platnými v jednom časopriestore, no na druhej strane s precíznym a umelecky hodnotným spracovaním platidiel, pokiaľ ide o vlastné peňažné obeživo Slovenského štátu.

Menová situácia v Slovenskej republike (1939-1945)

Pokiaľ ide o základné východiská charakteristiky menovej a peňažnej situácie na Slovensku v danom období, treba rozhodne poukázať na

významný hospodársko politický vplyv Nemecka, najmä ak prihladneme na plány Tretej ríše s územím Slovenska. Z najhlavnejších spomeniem hlavne ideu jeho využitia, ako zásobovacej jednotky vo svojom vojnovom tyle, čo dokazuje výrazný nárast nemeckých podnikateľských aktivít na našom území. Slovenský štát prosperoval, čo využívalo Nemecko o. i. aj na propagandu, aby ukazovalo, aké výhodné je spolupracovať s tretou ríšou. Zo Slovenska do Nemecka prúdili veľké množstvá pracovníkov, ktorí boli platení slovenskou vládou, aj nemecké veľvyslanectvo bolo financované zo slovenských prostriedkov a tovar, ktorý smeroval preč zo Slovenska bol splatný v podobe prevádzkovania obojstranných clearingových účtov medzi Slovenskom a Nemeckom, čo bolo pre Slovensko veľmi nevýhodné. Dlh Nemecka voči Slovensku činil v máji 1945 viac ako 7 mld. Ks.¹ Slovenskí národohospodári (Briška, Pružinský, Teplanský, Zaťko, Karvaš, Hrnčár a.i.) sa pokúšali zmierniť takéto drancovanie ekonomiky, čo sa im do istej miery za použitia určitých opatrení aj darilo.

Dočasne, kým sa vytvorila vlastná mena, na území Slovenska platili peniaze (niektoré mince aj bankovky) bývalého Československa v prípade bankoviek okolkované kolkom s nápisom "SLOVENSKÝ ŠTÁT". 4. apríla 1939² vznikla Slovenská Národná banka³ (ďalej SNB) a mohlo sa začať s vydávaním vlastných platidiel. Ustanovenie tejto centrálnej banky sa uskutočnilo vo veľmi krátkom čase a vďaka obsadzovaniu postov vynikajúcimi odborníkmi, bez väčších problémov. Okrem SNB fungovala na Slovensku ešte sieť peňažných ústavov: Tatra banka v Bratislave, Sedliacka banka v Ružomberku, Union banka v Bratislave, Stredoslovenská banka v B. Bystrici, Ľudová banka v Ružomberku, Myjavská banka na Myjave, Nemecká obchodná a úverová banka v Bratislave a Živnostenská banka v Bratislave, všetky so svojimi filiálkami po celom Slovensku. Okrem toho tvorilo slovenský peňažno-bankovo-úverný systém aj: 20 mestských sporiteľní, 809 úverových družstiev, 58 vzájomných pokladníc a 39 živnostenských úverových ústavov.⁴

Podľa vládneho nariadenia č. 45/1939 o slovenskej mene bolo

¹ FALTUS, J.: *Dejiny peňazí*. 1. vyd. Bratislava : Ekonomická univerzita, 1994, s. 134. ISBN 80-225-0516-1.

² HLINKA, J. et al.: *Peniaze v našich dejinách*. 1. vyd. Bratislava : Obzor, 1976, s. 246.

³ Pôvodne vznikla z pobočky NBČS v Bratislave, tam sa zriadilo ústredie SNB, ktorá mala pobočky v Banskej Bystrici, Nitre, Žiline, Prešove a Ružomberku.

⁴ HLAVATÝ, E.: *Vývoj slovenského bankovníctva v rokoch 1918 – 1968*. In: *Ľudia – Peniaze – Banky*. Zborník z konferencie. 1. vyd. Bratislava : NBS a AEP, 2003, s. 307-308. ISBN 80-8043-051-9.

rozhodnuté o ponechaní koruny⁵ ako platidla (Ks), koruna slovenská sa delila na 100 halierov a mala mať hodnotu 0,03121 g. rýdzeho zlata.⁶ Koruna slovenská sa menila za koruny československé v pomere 1 : 1. Problém, ale nastal so zlatým krytím koruny. Nemci totiž skonfiškovali pri obsadení Čiech a Moravy od 15. 3. 1939 všetky štátne zlaté rezervy a mena nemala byť čím riadne krytá. Chimérickou zárukou v tomto ohľade mala byť spolupráca s ekonomicky silným Nemeckom. Guvernér SNB Imrich Karvaš navrhol preto vyhlásiť zbierku na národný poklad. Zúčastnilo sa jej v čase od mája 1939 do decembra 1943 spolu 90 000 občanov⁷ Slovenského štátu a vyzbieralo sa vyše 3 kg rýdzeho zlata, 60 kg neplnohodnotného zlata (v zliatinách najčastejšie s meďou), 1873 kg rýdzeho striebra, 344 čiastočne strieborných predmetov, 2,5 mil. Ks v cenných papieroch a 10 mil. Ks v hotovosti. Tiež k pokladu prispelo aj vyše 7 ton kremnického a banskoštiavnického novo vyťaženého zlata.⁸ Okrem vyťaženého zlata získaval Slovenský štát tento žltý kov aj výmenným obchodom⁹ za vtedy drahocenné suroviny, ako boli napr. cukor, textil, petrolej, drevo, koža a iné. Možno povedať, že takéto komodity mali v tom čase väčšiu a užitočnejšiu hodnotu ako peniaze.

Obeživo na území Slovenska bolo rôznorodé. Spočiatku to boli kolkované bankovky a mince ČSR (dočasne), neskôr vlastné peniaze SR, po obsadení južných území Slovenska Maďarskom, až do r. 1945 aj Pengö, počas protifašistického odboja československé korunové poukážky, ktoré platili na postupne oslobodzovanom území a príležitostne aj ruské ruble.¹⁰ S rôznorodosťou platobných prostriedkov súvisí aj ich nominálny pomer. Pomer Ks k ríšskej marke bol oficiálne cca 1 : 12 v prospech marky, čo bolo nadhodnotené. Reálny pomer bol o polovicu nižší, ku koncu vojny dokonca cca len 1 : 4 v prospech marky; a Ks k Pengö – 7 : 1 (real. 4 : 1).¹¹

Z hľadiska umeleckej kvality platidiel treba zdôrazniť, že sa jedná skutočne o hodnotné prevedenie, či už mincí, štátoviek alebo bankoviek,

⁵ Po vzniku SR sa šírili správy o novom názve meny, ktorým mal byť "orol". Nakoniec však bola ustanovená tradičná koruna.

⁶ BEŇKO, J. et al.: *Dokumenty slovenskej národnej identity a štátnosti II.* 1. vyd. Bratislava : Národné literárne centrum, 1998, s. 234. ISBN 80-88878-48-9

⁷ Každý darca obdržal na pamiatku oceľovú obrúčku s nápisom: "Slovenský štát ďakuje".

⁸ TKÁČ, M.: *Národ a peniaze.* 1. vyd. Bratislava : ATRAKT, 1994, s. 62. ISBN 80-85543-06-0

⁹ Tento obchod sa realizoval hlavne so Švajčiarskom, Švédskom, Tureckom atď., pretože peniaze týchto štátov mali objektivne a reálne stálu hodnotu a boli veľmi obľúbeným a vyhľadávaným platidlom.

¹⁰ ŠŮLA, J.: *Přehled československé měny v letech 1918 - 1919.* In: *Měnové systémy na území českých zemí 1892-1993.* 1. vyd. Praha – Opava : Ústav historie a muzeologie Filozoficko-přírodovědecké fakulty Slezské univerzity, 1995, s. 23. ISBN 80-85879-23-9

¹¹ FALTUS, J.: c. d., s. 133.

na ktorých možno vidieť príznačné a umelecky dôkladne spracované národne orientované motívy. Aj napriek zložitosti doby možno povedať, že sú to skvosty slovenského peňažníctva, nielen svojím prevedením, ale aj materiálom, veď obežná 10 a 20 Ks boli z 50 % striebra.

Mincové platidlá Slovenskej republiky

Na území Slovenska, ako už bolo spomenuté, platili do času, kým sa v dostatočnom množstve neuviedli do obehu vlastné mince, aj mince bývalej ČSR. Išlo o tieto nominály: 5 (do 30. 12. 1942), 10 (31. 1. 1940), 20 (30. 11. 1941), 25 (30. 1. 1940) a 50 halierov (30. 5. 1941); 1 (28. 2. 1941), 5 (1. 12. 1949) a 10 koruny (Kč) (31. 3. 1940) a 10 a 20 Kč – pamätné mince (31. 3. 1940).

Vlastné kovové platidlá Slovenskej republiky razila výhradne Štátna mincovňa v Kremnici, z klasických – zaužívaných kovov a zliatin ako sú zinok, meď-zinok, hliník, meď-nikel, nikel, striebro v zliatine s meďou, striebro a dukátové, 98,6 % zlato.¹² Samozrejme, ani teraz neboli z navrhovania averzov a reverzov mincí vynechaní poprední výtvarní umelci, spomeňme hlavne Fraňa Štefunka, Andreja Petra, Antona Háma, Gejzu Angyala, Ladislava Majerského no súťaže o najlepšie návrhy sa však zúčastnili aj iní.¹³ Menovite spomenutí výtvarníci sa podieľali na tvorbe všetkých mincí Slovenskej republiky.

Ako bolo v mincovej praxi korunovej meny bežné, nominály obežných mincí sa delili na haliere a celé koruny. Halierové mince: 5, 10, 20 a 50 hal a celé korunové mince: 1, 5, 10 a 20 Ks. Materiál a motívy na minciach boli nasledovné: 5 hal – Zn,¹⁴ číslo 5; 10 hal – CuZn, pohľad cez Dunaj na Bratislavský hrad; 20 hal – CuZn, Al,¹⁵ Nitriansky hrad osvetlený lúčmi; 50 hal – CuNi, Al, pluh zarytý v brázde; 1Ks – CuNi, číslo 1 v obilno-jedľovom venci; 5 Ks – Ni, Andrej Hlinka¹⁶; 10 Ks –

¹² Z tohto zlata boli razené dva kusy 5 korunáčky pre ministra financií M. Pružinského a prezidenta republiky J. Tisa. Okrem toho bolo zo striebra vyrazených niekoľko exemplárov rovnakej mince, no ich osud, až na jeden kus, ktorý je v zbierke SNM, nie je známy.

¹³ ŠUSTEK, Z.: *Nové poznatky o razbe mincí Slovenskej republiky v rokoch 1939 – 1945*. In: Numizmatika (spravodajca Slovenskej numizmatickej spoločnosti), 1994, č. 12, s. 35. ISBN 80-901414-0-4.

¹⁴ BILAK, M. – JÍZDNÝ, M.: *Zberateľský katalóg mincí Československa 1980*. 2. dopl. a uprav. vyd. Košice : Slovenská numizmatická spoločnosť pobočka Košice, 1981, s. 58.

¹⁵ Dvadsať haliernik s letopočtami 1942 a 1943 i 50 haliernik 1943 a 1944 boli razené ako druhá emisia, pričom na ich zhotovenie bol použitý ako materiál hliník, čo reflektovalo vojnové pomery, v rámci ktorých hodnotnejšie mincové kovy museli byť vo veľkých množstvách použité na iné, vojensko priemyselné účely.

¹⁶ Rozoznávame dva varianty 5 korunáčky. Prvá má v kruhospise okolo portréту Andreja Hlinku "ZA BOHA ZA ŽIVOT ZA NÁROD" v slove národ užší dĺžň nad písmenom a, druhá ho má širší, okrem toho poznáme ešte iné varianty razby slovenských mincí: 1 Ks 1942 – 2 formy razby čísla 4

AgCu, knieža Pribina; 20 Ks – AgCu, Cyril a Metod. Na reverze mince, jej zadnej strane, bol štandardne zobrazovaný oficiálny štátny znak – v ranogotickom štíte umiestnený dvojkriž na troch vrchoch.

Súčasťou meny boli aj pamätne mince, ktoré boli vydané medzi rokmi 1939-1945 len dve: 20 a 50 Ks. Obidve boli razené zo zliatiny striebra a medi a ich motívom bol prezident Jozef Tiso. 20 koruna bola razená pri príležitosti jeho zvolenia do úradu prezidenta SR a 50 koruna pri príležitosti 5. výročia vzniku SR. Problematickými sa javia tvrdenia, že vláda nevytvorila dostatočný priestor na uctenie si národných osobností, významných udalostí a iných reálií tým, že neboli razené pamätne mince vo viacerých motívoch – prevedeniach. Aj obeživo Slovenskej republiky v tomto období, či už mincové, alebo papierové, totiž bolo po stránke výtvarných námetov nosičom rôznych stvárnení rámcových osobností, či udalostí spojených so slovenskou štátnosťou a národom.

Objem vlastného mincového obeživa štátu bol: 1 000 000 ks 5 haliernikov (s letopočtom 1942), 22 mil. ks 10 hal. (1939, 1942), 15 mil. + 21,474 mil. ks 20 hal. (1940-1943), 8 mil. + 6,221 mil. ks 50 hal. (1940, 1941, 1943, 1944), 24,205 mil. ks 1 Ks (1940-1945), 5,101 mil. ks. 5 Ks (1939), 1,381 mil. ks 10 Ks (1944), 2,5 mil. ks 20 Ks (1941), pamätne mince boli razené v náklade: 200 tis. ks. 20 Ks (1939) a 2 mil. ks 50 Ks (1944).¹⁷

Prehľad papierových platidiel Slovenskej republiky

Na území Slovenska platili aj po rozdelení Československej republiky bankovky ČSR, neskôr vlastné bankovky a štátovky SR, poukážky pre oslobodené územia apod. Zaujímavosťou, prameniaccou z dobových determinácií, na vlastných bankovkách a štátovkách je ich viacjazyčnosť, tzn. že na každom takomto papierovom peniazi nájdeme nápisy v slovenčine, nemčine, ruštine a maďarčine. Námetmi boli, popri krajinných a prírodných motívoch, hlavne osobnosti slovenského národného obrodzenia, Andrej Hlinka, veľkomoravské kniežatá a pod. Pod výtvarné návrhy sa podpísali významní autori ako : B. Fojtášek, B. Pavelka, J. Schmidt, Š. Bednár, A. Kailich, L. Jirka a v niektorých

v letopočte, 10 Ks 1944 – 2 formy razby makety kostolíka, ktorý drží v ruke Pribina – s križom na veži a bez, pričom sú dokonca dohady aj o variantnosti tohto križa (bližšie ŠUSTEK, Z.: c. d., s. 35-37), 20 Ks 1941 – 2 formy razby rotundy vedľa Cyrila (s obyčajným križom na veži a s dvojkrižom).

¹⁷ NOVOTNÝ, V.: *Mince Československa 1918 - 1993, mince České republiky a Slovenské republiky 1993 - 2001*. IX. dopl. vyd. Hodonín : Ing. Vlastislav Novotný, 2001, s. 22-27. ISBN 80-902466-7-2.

případoch autor návrhu nie je známy.¹⁸

Dočasne na území Slovenskej republiky platili ešte Československé bankovky s nalepeným kolkom na ktorom bol v ornamente nápis "SLOVENSKÝ ŠTÁT", nominálov 100 Kčs (platná v obehu od 6. 6. 1939 do 1. 9. 1941)¹⁹, 500 Kčs (26. 4. 1939 – 31. 10. 1945) a 1000 Kčs (26. 4. 1939 – 17. 8. 1942).

Vlastné bankovky a štátovky Slovenskej republiky boli tlačené v tlačiarňach : Neografia Martin na Slovensku, Giesecke-Devrient v Lipsku, v Tlačiarňi Bankoviek Národnej Banky Čiech a Moravy²⁰ a v Staatsdruckerei Viedeň.²¹ Papierové peniaze SR, tlačené v Martine, boli charakteristické vysokou úrovňou spracovania, napr. za použitia vtedy najmodernejších ofsetových a vodotlačových techník.²² Vydávané boli v nomináloch s námetmi: 5 Ks (15. 2. 1945)²³, smrekové vetvičky so šiškami a obilné klasy na podklade lipovej ratolesti); 10 Ks (15. 9. 1939, Andrej Hlinka); 10 Ks (20. 7. 1943, Ľudovít Štúr); 20 Ks (15. 9. 1939, Andrej Hlinka); 20 Ks (11. 9. 1942, Ján Hollý); 50 Ks (15. 10. 1940, Trenčiansky hrad); 100 Ks (15. 10. 1940, knieža Pribina); 500 Ks (12. 7. 1941, Vysoké Tatry); 1000 Ks (25. 11. 1940, Svätopluk a jeho synovia); 5000 Ks²⁴ (18. 12. 1944, knieža Mojmir)²⁵. Bankovka 5000 Ks nebola uvedená do obehu.²⁶

S postupom sovietskych vojsk od východných slovenských hraníc súvisí aj zavádzanie tzv. moskovských poukážok na území, ktoré bolo pod kontrolou Červenej armády. Tieto poukážky tlačil závod Goznak v Moskve.²⁷ Námetovo boli vzhľadom na situáciu, ale aj účel nie veľmi prepracované, skôr jednoduché, s ornamentálnymi motívmi a niesli na sebe nápisy už len v slovenskom a ruskom jazyku. Stretávame sa tu s nominálmi 1, 5, 20, 100, 500 a 1000 Korún československých. V platnosti boli od

¹⁸ BAJER, J.: *Papírová platidla Československa 1919 – 1990*. 3. vyd. Praha : ČNS, 1990, s. 62-68.

¹⁹ NOVOTNÝ, V.: *Papírová platidla Československa 1918-1993, České republiky a Slovenské republiky 1993-1998*. 2. dopl. vyd. Hodonín : V. Novotný, 1998, s. 68. ISBN 80-902466-1-3

²⁰ Platby, výrobu a dopravu štátoviek posúvala vláda SR Kremnickej mincovni, ktorá ich odpisovala z účtu za razbu mincí pre NBČ-M.

²¹ HÁSKOVÁ, J.: *Československé bankovky, štátovky a mince 1919 - 1992*. 1. vyd. Praha : Lunarion, v.o.s., 1993, s. 27. ISBN 80-85774-05-04.

²² HÁSKOVÁ, J.: c. d., s. 67-76.

²³ BAJER, J.: c. d., s. 68.

²⁴ S uvedením bankovky s hodnotou 5000 Ks do obehu sa počítalo len v najnutnejšom prípade. Jej vznikom bol reakciou SNB na nedostatok papierového obeživa vyšších nominálov od konca roku 1944.

²⁵ BAJER, J.: c. d., s. 62-68.

²⁶ VOREL, P.: *Od pražského groše ke koruně české*. 1. vyd. Praha : Rybka Publishers, 2000, s. 430. ISBN 80-86182-36-3.

²⁷ HLINKA, J.: c. d., s. 252.

marca 1945 do konca októbra 1945, s výnimkou 1 K, ktorá platila v Československu ešte do 13. 4. 1946.²⁸

Niekoľko poznámok k protektorátnemu peňažníctvu

Po rozdelení Československa v marci 1939 bola v Protektoráte Čechy a Morava zavedená protektorátna korunová mena. Protektorátna koruna mala hodnotu 10% ríšskej marky a bola pevne viazaná na menu tretej ríše. Nemecké marky boli oficiálne uznané ako jedno z možných platidiel na území Čiech a Moravy, pričom 1 marka platila za 10 korún, no reálny pomer bol 1 : 6 v prospech Nemecka.²⁹ Národná Banka Československá bola premenovaná na Národnú Banku Čiech a Moravy (NBČ-M). Drancovanie českej meny Nemeckom bolo najmarkantnejšie v podobe clearingových zmluv, v zmysle ktorých NBČ-M musela vyplácať českých exportérov do Nemecka zo svojich rezerv, pričom tieto pohľadávky boli pripisované na clearingové účty, ktorých objem predstavoval v konečnom sumáre 105 mld K.³⁰

Inflačné trendy protektorátnej koruny malo okrem zrušenia krytia zlatom na svedomí aj emitovanie čoraz väčšieho počtu štátoviek a bankoviek, ktoré svojím objem nezodpovedali primeranej hospodárskej sile krajiny.

Po rozdelení Československa ešte platili niektoré dovtedajšie bankovky a mince, dokonca pre potreby obehu došlo k doražbe starších mincí (až do roku 1940, s letopočtom 1939).

Mincovníctvo Protektorátu odrážalo politicko-hospodárske pomery v okupovanej krajine. Mince boli razené vo firme Vichr a spol., a.s.³¹ v Lysé nad Labem z lacného a rýchlo korodujúceho zinku,³² no aj tak splnili svoj účel obeživa a čo je dôležité, svojou existenciou zamedzili expandovaniu fašistických nemeckých mincí, nesúcich na sebe v podobe hákového kríža ideologický odkaz. Neboli podmienky ani pre realizovanie nových návrhov, preto sa vychádzalo z bývalých československých mincí Otakara Španiela, výrazne sa zmenila hlavne jednokorunáčka, ktorej motív ženy, ktorá držiaca obilie sa díva s nádejou do budúcnosti, zrejme nebol pre nemeckých fašistických okupantov prípustný, tj. realizovala sa podľa predlohy, ktorá bola v zálohe už z dvadsiatych rokov.³³ V takýchto

²⁸ NOVOTNÝ, V.: *Papírová platidla...*, s. 82-87.

²⁹ VOREL, P.: c. d., s. 420.

³⁰ ŠŮLA, J.: c. d., s. 21.

³¹ BIEAK, M. – JÍZDNÝ, M.: c. d., s. 54.

³² Zinok bol používaný aj na výrobu nemeckých mincí, bližšie - Kleiner deutscher münzkatalog, s. 111.

³³ Námetom bol návrh na 1 "sokol", alternatívu koruny pri rozhodovaní o novej mene v ČSR po

zložitých a neprajných časoch nevznikol priestor na razbu pamätných mincí, ktoré by pripomínali veľké chvíle českého národa, ten bol vtedy plne podriadený mocenským a propagandistickým cieľom nemeckej Tretej ríše.³⁴ Na minciach však boli dvojjazyčné – české a nemecké nápisy, samozrejme, prioritné boli nemecké.

Badateľné to bolo aj na spracovaní bankoviek a štátoviek. Tie boli tlačené v Tlačiarňach bankoviek Národnej Banky pre Čechy a Moravu v Prahe. Spočiatku (1940) dochádzalo aj ku kolkovaniu tzv. mobilizačných štátoviek 1 a 5 Kč opečiatkovaním s názvom protektorátu. Platili však len krátko, pretože onedlho sa pristúpilo k emitovaniu vlastných protektorátnych papierových platidiel. Tieto boli námetovo strohé a umelecky nevýrazné, často s vojenskými a mocenskými námetmi, nezabúdajúc na niektoré prejavy nacistickej ideológie. Nápisy boli samozrejme tiež dvojjazyčné. Autorsky sa pod protektorátne bankovky podpísali J. Schmidt, B. Fojtášek, M. Švabinský, J. Mánes, J. Myslbek a P. Brandl.³⁵

Nominálny okruh mincí bol úzky. Na území protektorátu obiehali len 4 vlastné druhy mincí: 10, 20 a 50 halieriky a 1 korunáčky. Papierových platidiel bolo viac – štátovky vydávané Ministerstvom financií v Prahe: 1, 5, 1, 5, 10, 20, 50, 50, 100, 100 K; a bankovky: 500, 500, 1000, 1000, a 5000 K.

Špecifickým úkazom peňažníctva tejto doby sú aj tzv. Tereziínske židovské poukážky, ktoré vydávala na území tereziínskeho židovského tábora “Banka židovskej samosprávy” obiehali len v tereziínskom priestore. Námetovo boli uniformné, niesli na sebe motív Mojžiša s božími prikázaniami, líšili sa len v rozmeroch a farbách. Poznáme nominály: 1, 2, 5, 10, 20, 50 a 100 K.³⁶

Vo všeobecnosti možno pri komparácii peňažných systémov Slovenskej republiky a Protektorátu Čechy a Morava badať jasné rozdiely v ekonomicko, politicko, hospodársko, kultúrnom postavení národa a jeho štátu v kontexte danej doby, no jedno mali predsa len spoločné. Je to jasná určenosť významu týchto dvoch mien nemeckými záujmami. Existencia korunových mien najmä na Slovensku, ale aj v Čechách a na Morave bola totiž strategicky výhodná pre nemecké predstavy o clearingovom obchode s

rozpade Rakúsko-Uhorska.

³⁴ Napríklad na 100 K je v popredí germánsky vyzerajúci vojak s mečom, opretý o štít, strážiaci pražské Hradčany v pozadí.

³⁵ BAJER, J. : c. d., s. 46-56.

³⁶ NOVOTNÝ, V.: *Papírová platidla...*, s. 67.

týmto územiami, v rámci ktorých ich mohli systematicky obchodne využívať bez adekvátnej protihodnoty, tým, že kurz ríšskej marky voči týmto menám bol umelo nadhodnotený a obchodná bilancia v spojitosti s Nemeckom sa menila na nedobytné pohľadávky. Pokiaľ ide o peňažné obeživo, na predmetnom území v rokoch 1939 – 1945 platilo spolu 7 rôznych systémov: slovenská koruna, protektorátna koruna, nemecká marka, maďarské pengö, československé „moskovské“ poukážky, terezínske poukážky a príležitostne aj ruské ruble. Ku koncu vojny platili na oslobodenom území západných Čiech aj tzv. marky spojeneckých armád.

Československá korunová mena za hranicami nášho územia

Ešte počas existencie Slovenského štátu a Protektorátu Čechy a Morava sa zrodila myšlienka príprav nových československých peňazí exilovou londýnskou vládou, na čele s Eduardom Benešom. Tieto peniaze plánovali použiť na prekonanie počiatočného peňažného vakuu pri znovuzjednotení Československa po skončení druhej svetovej vojny. Tento projekt sa začal realizovať v Anglicku už v roku 1943 zadaním objednávky na tlač platidiel – štátoviek pre obnovenú ČSR. Išlo o nominály 5 a 10 Kčs (tlačené v Hurstmeade v Sussexe známou firmou Thomas De La Rue & Co. Limited), 20 a 50 Kčs (Londýn – Waterlow & Sons, Limited), 100, 500 a 1000 Kčs (New Madlin v Surrey – Bradbury, Wilkinson & Co. Limited). V Anglicku sa tlačili aj kolkové známky, ktorými sa kolkovali po máji 1945 bankovky, ktoré dočasne zostali v obehu. Zaujímavosťou na československých štátovkách z Anglicka je, že nemajú na sebe zobrazený letopočet, čo je vysvetliteľné opatnosťou exilovej vlády pri predvídaní konca vojny a znovuzjednotenia krajiny.

Po znovuzjednotení ČSR

Bolo treba zabezpečiť plynulý prechod na zamýšľaný menový systém, s čím nepopierateľne súvisí aj ukončenie platnosti cudzieho obeživa v našom vtedajšom štáte. Ríšske marky prestali platiť 10. 5. 1945, no na území Sudet platili ešte do 8. 7. 1945, Maďarské Pengö platilo do 26. 6. 1945, Moskovské poukážky platili na území Československa ešte do 31. 10. 1945 – 13. 4. 1946. Od júla 1945 boli na území Slovenska platné okolkované vyššie nominály bývalých bankoviek a aj spomínaných „Moskovských“ poukážok (100 Ks, 500 Ks, 1000 Ks, 100 K, 500 K a 1000 K).³⁷ Po oslobodení bola v českých krajinách dočasne obnovená platnosť

³⁷ VOREL, P.: c. d., s. 433, 434.

niektorých prvorepublikových mincí a bankoviek (10, 20 a 50 hal, 1 a 5 Kč, 20, 50 a 100 Kč). Pre nedostatok finančného obeživa na Slovensku, aj z dôvodu nevydania 5000 Ks, sa pristúpilo k vydaniu 2000 korunovej poukážky SNB pre slovenské územie. Takýto nominál predstavuje ojedinelý zjav v dejinách slovenského peňažníctva. V platnosti bola taktiež ojedinele krátko len od 24. 8. 1945 do 31. 10. 1945.³⁸

Očakávaná menová reforma sa uskutočnila 1. 11. 1945. Niektoré dovtedajšie obeživo zostalo v obehu až do začiatku päťdesiatych rokov z dôvodu nedostatku peňazí, všeobecne však boli slovenské a protektorátne peniaze menené za nové koruny československé – Kčs v pomere 1 : 1.

Peňažníctvo Slovenskej republiky 1939-1945 je problematikou, ktorá vo svojej pestrosti a kompaktnosti pomáha pri utváraní obrazu o danom štátnom útvare v súvislostiach s jeho vnútropolitickou, národne-tradičnou, ale aj medzinárodnou situáciou, hlavne z pohľadu uplatnenia mikrohistórie a explanačných významov pomocných vied historických. Okrem toho, ako téma má svoj veľký význam aj vo svojej neutrálnej podstate, ktorá nedovoľuje ani pri použití najšpekulatívnejších metód polarizovanie názorov a výkladov, a je založená na objektívnej faktografii a konkrétnych reálnych prameňoch, ktoré sú pri skúmaní k dispozícii, napríklad v podobe peňazí.

³⁸ BAJER, J.: c. d., s. 78.

ŠKOLSKÁ POLITIKA V OBDOBÍ SLOVENSKEJ REPUBLIKY 1939-1945

František Neupauer

In our work, we focus on less-known and less-studied issue – educational nurture of citizens of Slovakia after March 14, 1939. In more detail, we deal with legislative basis, teaching of foreign languages and further education. Last but not least, we deal with the role of teacher, leaving of Czech teachers, the role of women teachers within the state administration. We reveal the demands of state bodies – the Ministry of Education and the National Edification (MŠaNO) as well as the Slovak National Council (SNR) on teacher's activities during the Slovak National Uprising.

Známe príslovie hovorí: „*Inter arma silent musae!*“ Obdobie rokov 1939-1945 je v európskom i svetovom meradle poznačené druhou svetovou vojnou. Vojnové udalosti sa dotýkali aj Slovenska, no nie v takej deštruktívnej podobe ako okolitých stredoeurópskych krajín. S vedomím vojny, ktorá postihuje okolité štáty, navyše po boku vyhrávajúceho spojenca, či ochrancu, sa mohlo žiť i tvoriť.

V intenciách vnútroštátnej politiky sa vytvárala činnosť jedného z deviatich ministerstiev vtedajšej Slovenskej republiky. Svoju pozornosť smerujeme k činnosti Ministerstva školstva a národnej osvety (MŠaNO) a tým sa zameriavame na štátnu politiku v tejto oblasti.

Vo svojej práci sa venujeme málo preskúmanej problematike edukačnej a výchovnej starostlivosti o občanov novovzniknutého štátu po 14. marci 1939. Cieľom príspevku nie je vyčerpať danú tému, ale len načrtnúť niektoré problémy týkajúce sa legislatívnej činnosti MŠaNO, typov škôl, prepúšťania učiteľov zo štátnych služieb, odstraňovania nežiaducej literatúry. Rovnako si kladieme otázku, čím všetkým sa zaoberala agenda MŠaNO a či jej činnosť, ako aj činnosť jej členov, bola vytváraná a určovaná stroho v ideologickej rovine. Na podklade aktivít ministerstva, samozrejme s prihliadnutím na dochované archíválne a materiálové fundament, sa môžeme v určitej miere dozvedieť o vplyve jedného z ministerstiev na život v krajine.

Zákonodarné a rozpočtové východiská

Ministri obhospodarujúci rezort školstva nikdy nepatrili k osobám, ktoré by dokázali vytvoriť zo svojho rezortu ziskové správcovstvo. Aj MŠaNO patrilo v období rokov 1940-1945 k ministerstvám, ktoré bolo nutné dotovať. Z prehľadov štátnych rozpočtov sa dozvedáme o pomerne štedrej dotácii vlády na jeho aktivity. Príjmová zložka ministerstva nepresiahla v sledovanom období

8 500 000 korún slovenských (Ks), pričom príjmová časť štátneho rozpočtu prekračovala aj 3 mld. hodnoty. Výdavková zložka¹ MŠaNO sa pohybovala v rozmedzí 1/8 – 1/6 z celkových vládnych výdavkov. Prekvapujúco zaznieva informácia, že v čase vojny boli výdavky na školstvo len o niečo nižšie ako na národnú obranu. Ba dokonca v roku 1943 sa na činnosť MŠaNO vyčlenil väčší obnos peňazí ako na Ministerstvo národnej obrany (MNO).² Zo získaných dotácií ministerstvo prerozdievalo financie sedemnástim segmentom.³ Najvyššiu časť (pohybovala sa na úrovni 80 % z celkového rozpočtu) tvorili osobné výdavky (platy pracovníkov MŠaNO). Finančnými dotáciami bola pokrytá činnosť vedeckých inštitúcií, spolkov, ale aj národného divadla, ktoré za obdobie rokov 1939-1941 dostalo subvencie vo výške 13 826 000 Ks.⁴

Dôležitú súčasť práce ministerstva tvorilo legislatívne ukotvenie ním navrhovaných zámerov a vízií. MŠaNO bolo zainteresované na legislatívnom riešení činnosti školských inštitúcií. Pojednávalo o zameraní základných, stredných i vysokých škôl podliehajúcich jeho správe. V prvej fáze schvaľovania nových zákonov špecifikovalo úlohu strednej školy, až neskôr sa zaoberalo fungovaním základných a vysokých škôl, či učiteľských akadémií. Aj keď si myslíme, že časové hľadisko schvaľovania zákonov hovorí o prioritách ministerstva a voľbe nasledujúcich postupov a postojov, uprednostňujeme prezentáciu legislatívneho zásahu do školskej politiky od elementárneho školstva po univerzitné.

K elementárnym školským inštitúciám, ktorých aktivitou sa zaoberali pracovníci MŠaNO, patrili *ľudové školy*.⁵ Ľudové školstvo (základná škola) bezprostredne pôsobilo na život miestnych komunít. Predovšetkým vidiek citlivo vnímal osobnosť učiteľa s jeho pozitívnym i negatívnym vplyvom na vzdelanie, no zvlášť na výchovu žiactva.⁶ Ministerstvo v legislatívnom rámci riešilo konfesijné ukotvenie ľudových škôl na Slovensku. Zdalo by sa, že zámerom

¹ Vo výdavkovej časti sa v roku 1945 počítalo s viac ako 4 mld. Ks.

² Vyčlenenie väčšieho množstva peňazí na školstvo ako na obranu svedčí o definovaní nových priorit vlády ako aj o úspešnom ťažení armád Osy (rozpočet bol schvaľovaný v roku 1942). *Slovenský zákonník z rokov 1941 – 1945*.

³ Konkrétne to boli tieto zložky: Ústredie MŠaNO, dozor nad školami, národné školstvo, stredné školstvo, odborné školy, vysoké školy a vedecké potreby, nemecké školstvo, školské a kultúrne styky s cudzinou, sociálna starostlivosť o študentov, ochrana pamiatok, umenie, ľudová výchova, ľudová výchova a sociálne ciele nemeckej národnosti, príspevky, kult. preddavky udržiavateľom neštátnych ľudových škôl na platy učiteľské, štátne nakladateľstvo. *Päť rokov slovenského školstva 1939-1943*. Bratislava : Štátne nakladateľstvo, 1944. 705 s., s. 572-576.

⁴ Cit. 3, s. 117.

⁵ Detským opatrovaniam (materské školy) nebola venovaná pozornosť v rámci legislatívy.

⁶ Postaveniu a funkcii učiteľa sa venujeme v tretej časti práce zaoberajúcej sa učiteľským stavom.

ministerstva bolo vybudovať ostrú protiváhu nekonfesionálnemu duchu prvej ČSR. Štát preferoval školstvo s cirkevným zriaďovateľom, finančne podporoval učiteľov na štátnych i neštátnych školách. Vecné náklady znášala politická obec.⁷ Zákonom č. 308/1940 Sl. z. z 26. novembra⁸ sa neriešilo len konfesionálne hľadisko. Zámerom ministerstva bolo okrem iného zlúčiť niekoľko škôl v jednom obvode, vytvoriť školy vyššej organizačnej úrovne. Zo štyroch typov ľudových škôl vytvoriť dva typy a to primárne cirkevné a subsidiárne školy obecné. Došlo k zníženiu počtu škôl o 124, ale nedošlo k výraznejšej zmene, čo sa týka počtu tried. Počet jednotriednych škôl sa znížil o 20 %.⁹ Touto reformou sa skvalitnila výučba na školách, pretože jednotriedny typ škôl neumožňoval dostatočne odborne rásť učiteľom a ani žiakom. Nedošlo k likvidácii, či k zlučovaniu tried, ale k rozdeleniu žiakov podľa vekového hľadiska a po ekonomickej stránke došlo k zníženiu „vecných výdavkov“.

Meštianska škola bola školou výberovou. Z celkového počtu žiakov ľudových škôl pokračovalo v štúdiu na meštianskej škole 38 %, na nižšom stupni gymnázia 7 % žiakov. Väčšina teda pokračovala po ukončení piateho ročníka štúdiom vo vyšších ročníkoch ľudovej školy.

Medzi povinné predmety patrili: náboženstvo, jazyk slovenský s náukou o písomnostiach, zemepis, dejepis s náukou o ústave, spoločenská náuka, spev, počty, merba a rysovanie, prírodopis (u chlapcov náuka o remeslách), písanie, kreslenie, písanie na stroji (u dievčat ručné práce), telesná náuka a jazyk nemecký.¹⁰ Stala sa prípravou školou pred štúdiom na vyššom gymnáziu.

Stredným školám venovala svoju pozornosť štátna moc v zákonoch, ktoré boli prijaté v prvých mesiacoch samostatnosti Slovenskej republiky. Vládne nariadenie z 11. júla 1939 prišlo s novou koncepciou organizačného a správneho zabezpečenia strednej školy. Z viacerých typov strednej školy sa zriadila jedna forma – „gymnázium“ (č. 168/1939 Sl. z.). Jej zriaďovateľom mohla byť štátna i neštátna inštitúcia (cirkev, rehoľa, zväzok územnej samosprávy). V § 1. daného zákona bol deklarovaný cieľ strednej školy: „Úlohou strednej školy je na podklade náboženského vychovávať žiaka za mravného a verného občana Slovenského štátu, dať mu v duchu slovenskej národnej kultúry vyššie všeobecné vzdelanie a pripraviť ho pre štúdium na univerzite, alebo inej vysokej škole.“

⁷ Okrem škôl založených na vlastné náklady cirkvou, rehoľou a národnou skupinou. Cit. 3, s. 23.

⁸ Do platnosti vstúpil 1. januára 1941.

⁹ Cit. 3, s. 80.

¹⁰ Podrobnejšie sa oblasťou zákonodarstva, presnými údajmi o počte žiakov jednotlivých typov škôl zaoberá. MÁTEJ, Jozef: *Škola, výchova a učiteľ v klerofašistickej Slovenskej republike*. Bratislava : SPN, 1978, s. 312.

Nižší stupeň gymnázií bol na celom Slovensku jednotný. Vyšší stupeň mohol nadobudnúť reálnu alebo klasickú vetvu. Vyššia stredná škola prijímala do prvých ročníkov žiakov od 10 do 14 rokov. Z čias ČSR bol zachovaný osemtriedny systém štúdií.

Výber strednej školy ovplyvňoval budúcnosť študenta. Maturitné vysvedčenie žiakom umožňovalo prípadný študijný postup na univerzitu. Študenti mali možnosť výberu medzi klasickou a reálnou vetvou. Tí žiaci, ktorí chceli študovať techniku alebo prírodné vedy, museli mať za sebou skúšku dospelosti ako aj absolventské vysvedčenie „reálnej vetvy“.

Cieľom maturitnej skúšky bolo: „Ukázať, či žiaci splnili predpísané požiadavky pri výchove národnej, štátovýchovej, mravnonáboženskej, rozumovej, citovej, a spoločenskej.“¹¹ V konečnom dôsledku sa nehodnotila výchova, ale vedomosti. Ústnu maturitnú skúšku absolvovali študenti z piatich predmetov. Tri predmety boli povinné: vyučovací jazyk, nemecký jazyk a vlastiveda, dva nepovinné.¹² Maturitné skúšky i každoročné koncoročné úspechy hodnotili vyučujúci v rámci štyroch stupňov.¹³

V otázke výchovy zohrávalo dôležité postavenie oddelené vyučovanie chlapcov a dievčat. „Všetky štáty, ktorým záleží na zdravej výchove, majú proti koedukačnú organizáciu školstva, ba stalo sa, že ak spoločnú výchovu mládeže aj zaviedli, musely ju po istých okolnostiach zrušiť.“¹⁴

Pre dievčatá mali byť vytvorené separátne školy, alebo triedy v oddelenej časti budovy (§ 11. zákona č. 168/1939 Sl. z.). V dôsledku odmietnutia koedukácie došlo k zníženiu počtu dievčat navštevujúcich stredné školy.¹⁵ Kvôli nízkemu počtu nezaplňovali triedu, a tak sa nemohli ďalej vzdelávať. Tieto problémy pomáhali riešiť cirkevné organizácie. Začiatkom školského roku 1939/40 boli zriadené rehoľné dievčenské slovenské

¹¹ Cit. 3, s. 211.

¹² V rámci gymnaziálneho základu bol nepovinným predmetom latinský jazyk alebo matematika. Na klasickej vetve: latinský alebo grécky jazyk. Na reálnej vetve: matematika alebo deskriptívna geometria. Druhým nepovinným predmetom boli na všetkých vetvách gymnázií: prírodopis, fyzika alebo chémia. Cit. 3, s. 212.

¹³ Mravy: príkladné, dobré, zákonné, nezákonné. Pilnosť: vytrvalá, chválitebná, nestála, nepatrná. Úspech: veľmi dobrý, dobrý, dostatočný, nedostatočný. Slovenský národný archív (ďalej SNA) Bratislava, fond (f.) MŠaNO, kr. 24.

¹⁴ Cit. 3, s. 196. O koedukácii bola vydaná kniha Jozef Trochta: „Ako sa díva žiactvo na koedukáciu“ SNA Bratislava, f. Spolok profesorov Slovákov 1938-1941 (ďalej SPS), kr. 6.

¹⁵ SENČÁK, M.: *Školstvo na Slovensku. Školy, žiaci, učitelia v šk. r. 1918/19 – 1947/48*. Bratislava : Slovenský plánovací úrad, 1949. 217 s., s. 47.

gymnázia v Prešove, Spišskej Novej Vsi a v Trenčíne.¹⁶ Zákon umožňoval dievčatám štúdium na chlapčenských školách ako privatistkám.¹⁷

V návrhu MŠaNO z roku 1940 sa píše o cieľoch dievčenskej strednej školy: „Dať budúcej žene vyššie všeobecné základné vzdelanie, aby vychovala z dievčat vzdelané, v smýšľaní a v citoch ušľachtilé ženy, z ktorých sa môžu stať rozumné panie domácnosti, národne uvedomelé a obetavé matky a dobré vychovávateľky detí.“¹⁸ Nové opatrenia, ktoré sa nakoniec neuskutočnili, mali za cieľ reguláciu počtu študentiek aj na vysokých školách. Na právnickú fakultu a na prírodovedeckú by prijali 15, na filozofickú fakultu 30 a na lekárstvo 60 žien.¹⁹

V školskom roku 1942/43 bolo na Slovensku 48 gymnázií (z toho jedno maďarské a jedno rusínske), 15 učiteľských akadémií (1 rusínska), 5 odborných učiteľských ústavov (4 na vzdelávanie učiteliek domácich prác a 1 pre učiteľky materských škôl). Celkove študovalo na gymnáziách a učiteľských akadémiách 21 718 žiakov a žiačok. Podiel študujúcich dievčat bol na úrovni 28,4 %. Najviac žiačok študovalo v Bratislave (899), najmenej v Banskej Bystrici (258). Veľká časť mládeže prechádzala učňovskými školami, ktorých bolo na Slovensku v školskom roku 1942/43 dvadsať.²⁰ Okrem škôl spadajúcich pod MŠaNO existovali hospodárske školy a vojenské akadémie zastrešené príslušným ministerstvom.²¹

V edukačnej činnosti učiteľov mali nezastupiteľné miesto učiteľské ústavy. K 1. septembru 1939 ich bolo na Slovensku 15 (jeden ruský a jeden maďarský).²² O rok neskôr došlo k zmenám v príprave učiteľov na svoje povolanie. Z učiteľských ústavov sa stali *učiteľské*

¹⁶ Konkrétnym zriaďovateľom boli ženské rehole. V Trenčíne Školské sestry de Notre Dame, v Spišskej Novej Vsi Rehoľa dcér Božského Vykupiteľa a v Prešove Anglické panny. Cit. 3, s. 186.

¹⁷ Chlapcom recipročne táto možnosť štúdia na dievčenských školách povolená nebola. Ale nebol ani dôvod takto postupovať.

¹⁸ Cit. 3, s. 217.

¹⁹ Cit. 3, s. 219. Nariadenie by neumožnilo pokračovať v ďalšom štúdiu na univerzite viac ako 1/3 žien navštevujúcich posledný ročník strednej školy. Zaujímavé ukazovatele nám poskytuje štatistika počtu poslucháčok ubytovaných na internátoch. Najväčší záujem v rokoch 1939 – 1943 bol o štúdium filozofie, ďalej medicíny, prírodných vied a práva.

²⁰ Cit. 3, s. 270.

²¹ Podrobnejšie k problematike vojenského školstva: ŠIMUNIČ, P.: *Vojenské školstvo na Slovensku v rokoch 1939 – 1944* In: *Vojenské obzory* 3. Bratislava : VITA, 1996, s. 82-95.

²² Učiteľia nemeckej národnosti žiadali o vytvorenie vlastného učiteľského ústavu už v roku 1926, no ich prosbám vládna moc nevyhovela. Štátny archív (ďalej ŠA) Banská Bystrica, f. Pohronská župa I, 1926, kr. 104.

akadémie.²³ Dostatok učiteľov a ich kvalitatívny rast riešilo MŠaNO predĺžením štúdia budúcich učiteľov zo štyroch rokov na päť.

Vysokoškolské vzdelávanie zabezpečovali v podmienkach SR univerzity a vysoké školy. Došlo k zriadeniu²⁴ Slovenskej univerzity so sídlom v Bratislave (Universitas Slovaca Istropolitana) so šiestimi fakultami: katolíckou bohosloveckou, evanjelickou a v. bohosloveckou, právnickou, lekárskou, filozofickou a prírodovedeckou. Úradným jazykom univerzity sa stal jazyk slovenský a latinský.

Vysoká škola technická bola pôvodne v Košiciach, ale po viedenskej arbitráži sa sťahovala cez Prešov, Martin s definitívou do Bratislavy. V roku 1940 vznikla v Bratislave Vysoká škola obchodná. V tom istom roku vznikla Vysoká škola vojenská so sídlom v Bratislave s pôvodne plánovanou trojročnou výučbou. Patrila pod právomoc MNO.²⁵

Veľkou pomocou pre štúdium vysokoškolákov bolo poskytovanie štipendií. Po likvidácii krajinského zriadenia sa o ich dotovanie staralo MŠaNO. Okrem štátnych štipendií MŠaNO študentom poskytovali štipendiá aj iné ministerstvá²⁶ a spolky. Ich výška bola závislá od majetkových pomerov, študentovho prospechu a vzorného mravného správania študenta. Mesačne sa pohybovala v rozmedzí od 250 Ks²⁷ po 350 Ks pre študentov na internáte.²⁸

Štúdium v zahraničí dotovalo ministerstvo cez štátne zahraničné štipendiá a výmenné štipendiá s univerzitou v Lipsku (12 miest), univerzitami v Taliansku (3) a v Záhrebe (2). Značný počet študentov slovenskej národnosti študoval pred 14. marcom 1939 v Čechách. Po zatvorení vysokých škôl v Protektoráte Čechy a Morava sa museli vrátiť na Slovensko, alebo pokračovali, na základe medzištátnych dohôd, na štúdiách v Chorvátsku. Chorvátske vysoké školy v Záhrebe prijali 70 slovenských vysokoškolákov študujúcich v Prahe. Zo zahraničných študentov na Slovensku študovali predovšetkým Bulhari. Ich počet vzrástol zo 180 v roku 1938/39 na 300 v roku 1940. Na Slovensko prichádzali prednášať profesori z Nemecka a z krajín bojujúcich po jeho boku. Dr. Juraj Hronec prednášal na nemeckých technických univerzitách. Na návrh nemeckých

²³ Podrobnejšie pozri MÁTEJ, J.: *Školská výchova za takzvaného Slovenského štátu*. Bratislava : SPN, 1958, s. 205.

²⁴ Z pôvodnej Československej univerzity J. A. Komenského založenej v Bratislave roku 1919.

²⁵ ŠIMUNIČ, P.: Cit. 21, s. 83.

²⁶ Ministerstvo dopravy a verejných prác študentom baníctva, Ministerstvo hospodárstva študentom veterinárneho lekárstva a Ministerstvo financií študentom zememeračstva.

²⁷ Bližšie predpisy upravoval zákon č. 78/1942 zo dňa 6. mája.

²⁸ Dalo sa vyžiť len zo štipendijnej podpory? Cena za ubytovanie sa pohybovala v rozmedzí 100 – 150 Sk. Najnižšiu stravnú jednotku poskytoval hotel „Tatra“ B. Denná penzia (obed, večera) stála 10 Sk. Ani najvyššie možné štipendium nepokrylo všetky náklady študenta počas štúdia.

činiteľov bola podpísaná kultúrna dohoda medzi Nemeckom a Slovenskom (upravujúca vzájomnú spoluprácu) s platnosťou od 19. januára 1943. Podpísaná bola v Bratislave 1. mája 1942 a ratifikovaná v Berlíne 18. decembra 1942.²⁹

Vysokoškolské štúdium bolo späté s hlavným mestom Slovenska. V Bratislave sa nachádzalo centrum vysokých škôl, a teda aj najväčšia knižnica s troma čítárňami pre 80, 20 čitateľov a univerzitných profesorov. K 1. septembru 1943 disponovala 358 721 zväzkami, z toho polovicu tvorili slovenské knihy.³⁰

Vyučovacie predmety, učebnice, osvetová činnosť

Vyučovacie predmety sa veľmi nemenili. Primárne postavenie zaujímal náboženská výchova, čo sa v podmienkach Slovenska, s uvedomením si historických a konfesijných dimenzií, javí svojím spôsobom prirodzené. Ale došlo k istým posunom aj v oblasti výučby tohto predmetu. Zákon č. 168/1939 Sl. z. hovoril: „na podklade náboženskom³¹ vychovávať žiaka za mravného a verného občana Slovenského štátu“, no zákon schvaľovaný o dva roky neskôr nehovorí o náboženstve ako takom, ale len o kresťanskom náboženstve.

Náboženská výchova sa stala v zákonnej forme prioritnou. Písala sa na prvé miesta v zákonoch i na vysvedčeniach, ale na hodinovej dotácii sa to neodrazilo. Tá bola na úrovni telovýchovy, t. j. 2 hodiny týždenne. Na stredných školách sa zaviedli nové predmety, a to národné hospodárstvo a spoločenská výchova. Najvyššiu hodinovú dotáciu mal slovenský jazyk (3 až 5 hod. týždenne), cudzí jazyk a matematika (3 až 4 hod. týždenne).³²

Voľba výučby cudzieho jazyka svedčí o istom politicko-ideovom a hospodárskom nasmerovaní. Štát má možnosť zasiahnuť do výberu hlavného cudzieho jazyka, alebo môže oklieštiť vyučovanie iných cudzích jazykov. Touto problematikou sa aj v súčasnosti zaoberajú jazykovedci i sociológovia.³³

V počiatočnom období slovenskej štátnosti nebolo jednoznačne definované, ktorý *cudzí jazyk* sa má na školách vyučovať. Zo slovenského prostredia v USA K. Čulen ministromi Jozefovi Sivákovi predostrel víziu o potrebe vyučovať anglický jazyk nielen s internacionálnym, ale i s nacionálnym

²⁹ Cit. 3, s. 353.

³⁰ Cit. 3, s. 361.

³¹ Zákon nevystupuje diskriminačne voči žiadnemu náboženstvu: kresťanskému či nekresťanskému. Je tolerantné voči judaizmu.

³² Cit. 3, s. 201.

³³ Napr. Ass. Prof. Dr. Rudolf Muhr (Österreich) počas konferencie konanej v Banskej Bystrici v dňoch 1. – 4. septembra 2004 (VII. Tagung des Verbandes der Deutschlehrer und Germanisten der Slowakei) poukázal na súvislosť medzinárodnej pozície nemčiny v kontexte európskej jazykovej politiky. Skúmal otázky preferovania výučby jednotlivých cudzích jazykov v štátoch Európy.

odôvodnením: „Nemáš v pláne vytlačiť zo stredných škôl francúzsku reč a miesto nej dať viac miesta angličtine? Je to reč, ktorou hovorí tretina nášho národa, je to svetová reč. Niekoľkí mladí profesori by sa tu našli, ktorí by odišli na Slovensko učiť. Pôsobilo by to dobre na amerických Slovákov. Tu hľa pripojujem žiadosť mladého učiteľa Slováka, ktorý sa už teraz hlási.“³⁴

Zákon č. 168/1939 Sl. z., ktorý mohol určiť vývoj výučby cudzích jazykov zákonnou formou, dilemu o uprednostnení jedného cudzieho jazyka neriešil. Výber cudzieho jazyka preniesol do kompetencie miestnej komunity. Tá mala rozhodnúť, ktorý jazyk uprednostniť, „pričom sa malo prihliadať v prvom rade na miestne potreby.“

Zaujímavý bol postoj MŠaNO k jazyku východných susedov. Pred napadnutím ZSSR (v apríli 1940) navštívil minister MŠaNO Jozef Sivák pri príležitosti jubilea Lomonosovovej univerzity Moskvu. Navštívil národného komisára výučby a osvetu Potemkina a predsedu centrálného komitétu v Moskve Kaftanova. Počas stretnutia sa dotkol aj výučby cudzieho jazyka. Moskovským partnerom pri rokovaní povedal: „ruský jazyk chceli by sme intenzívnejšie vyučovať.“³⁵

V politickom živote vystúpil do popredia záujem Nemecka, ktorý sa odrážal v tlakoch zasahujúcich do vnútroštátnej politiky, a tak sa aj nové školské zákony jednoznačne priklonili k nemčine. Ba dokonca „v novom predpise povýšila školská správa nemecký jazyk z priestoru voliteľnosti na povinný predmet maturitných skúšok.“³⁶

Popri nemčine sa vyučovali aj jazyky štátov vystupujúcich vo vojnovom období ako jazyky nepriateľskej strany, čo sa o režime po februári 1948 tvrdiť nedá. Ako druhý „živý jazyk“ sa od piatej triedy vyučovala francúzština, taliančina,³⁷ angličtina, ruština, poľština alebo maďarčina.³⁸ V čase SNP z Povereníctva školstva logicky vystupuje do popredia záujem o ruský jazyk.³⁹

³⁴ List K. Čulena ministrom školstva zo 4. augusta 1939. SIVÁK, J.: *Z mojich pamätí*. Martin : Matica slovenská, 2003. 349 s., s. 322. ISBN 80-7090-689-8.

³⁵ V tomto smere vnímame skôr osobnú iniciatívu ministra Siváka, či diplomatické a rečnícke umenie ako oficiálne stanovisko vlády. SIVÁK, J.: Cit. 34, s. 329.

³⁶ Cit. 3, s. 213.

³⁷ Na Slovensko prišli deviaty profesori z Talianska.

³⁸ Slovenská vláda v rámci bilaterálnych dohôd rokovala aj o možnosti vyučovanie rumunského jazyka ako povinného druhého živého jazyka na niektorých slovenských stredných školách (v Bukurešti 9. mája 1943). Cit. 3, s. 356. Taliančina bola ako druhý živý cudzí jazyk v roku 1939/40 na jednom gymnáziu v Bratislave. Dňa 20. 1941 bol na univerzite v Ríme otvorený kurz jazyka slovenského a 12. 11. 1942 v Bratislave Ústav talianskej kultúry pre Slovensko. Cit. 3, s. 354.

³⁹ Archív Múzea SNP (ďalej AM SNP) Banská Bystrica, f. VI., Prir. č. 126/59. Povereníctvo školstva – Obežník z 19. 9. 1944.

Pre nové pomery slovenského štátu boli nevhodné učebnice písané v českom jazyku. Z tohto dôvodu dochádza k mohutnému publikovaniu nových školských učebníc. Významnú úlohu pri tom zohral Spolok profesorov Slovákov (SPS). Jeho členská základňa výrazným spôsobom participovala na tvorbe učebníc, ktorých bolo v období Slovenskej republiky 1939-1945 vydaných viac ako 150 titulov (hlavne pre slovenské gymnázia a učiteľské akadémie; ale aj pre rusínsku a maďarskú národnostnú menšinu). Uprednostnili boli vydané učebnice slovenského jazyka, vlastivedy a „takých predmetov pri ktorých slovenské stanovisko možno najvýraznejšie uplatňovať“.⁴⁰

Vydávaniu učebníc sa venovali rôzne nakladateľstvá na území celého Slovenska (Bratislava, Žilina, Martin, Ružomberok, Prešov) s rôznym konfesijným zázemím (Tranoscius v Liptovskom Mikuláši, Spolok sv. Vojtecha v Trnave). V učebniciach sa na prvých stranách nenachádzali podobizne nositeľov štátnej moci, ako tomu bolo v učebniciach z čias ČSR, alebo po roku 1948.

V období po získaní autonómneho postavenia Slovenska došlo k revízii kníh. Z knižníc boli vyradené knihy písané v českom jazyku, šíriace myšlienky čechoslovakizmu či socializmu, teda tie, ktoré nevyhovovali duchu kresťansko-národnému.⁴¹ Preverených bolo okolo 800 kníh, a tak niektorým miestnym knižniciam ostalo len 8 – 10 knižných titulov. Vytvorili sa „Zoznamy schválených kníh pre obecné knižnice“. Nevhodné knihy neboli pálené, ale boli odoslané do Matice Slovenskej.

Iná situácia bola na juhu a severe dnešného Slovensku. V odtrhnutých oblastiach južného Slovenska došlo k silnému národnostnému útlaku: „slovenské školy sa zatvárali, slovenské knihy sa pálili.“⁴² Zachránilo sa len veľmi málo z profesorských a žiackych knižníc ako aj z archívov ústavov (potvrdenia o štúdiu žiakov na tamojších stredných školách a pod.).⁴³ Podobne aj „poľská vláda zakazovala dovoz slovenských kníh, a to aj náboženských, ba aj kalendárov

⁴⁰ Výpis učebníc je v uvedenej publikácii na stranách 140-150. Cit. 3, s. 220.

⁴¹ Na ukážku rôznorodosti aspoň niekoľko titulov: DĚRER, Ivan: *Naše problémy*. Praha 1938, s. 377; DVOŘÁK, J.: *Tvář mladého Slovenska*. Praha 1933, s. 273; LETKO, J.: *Človek za mrežami*. Trnava 1934, s. 160; HODŽA, M.: *Slovenský rozchod s Maďarskom v roku 1918*. Bratislava 1929, s. 206; RUDINSKÝ, J.: *Revízia trianonskej zmluvy*. Bratislava 1932; VÍŤAZEK, M.: *Postavenie Slovákov v strednej Európe*. Košice 1937, s. 64; Dejepisná čítanka v autorskom podaní Plaček – Schein *Učebné pomůcky a moderná škola Františka Míka* ako i *Čenkové deti Fraňa Krála* (záznamy z 15. 10. 1940 – 17. 6. 1941). SNA, f. MŠaNO, kr. 1.

⁴² KOVÁČ, D.: *Dejiny Slovenska*. Praha : Lidové noviny, 1998. 401 s., s. 223. ISBN 80-7106-268-5

⁴³ Do Čadce sa sťahovali veci z gymnázia v Rožňave, do Nitry z Nových Zámkov a z Levíc do Zlatých Moraviec. Štátny slovenský koedukačný učiteľský ústav v Banskej Bystrici preberal veci z rovnakej školy v Lučenci. Cit. 3, s. 184.

svätovojtešských.⁴⁴ Situácia sa zmenila po roku 1939, keď sa na sever Slovenska (dnešná súčasť poľského územia) dostávali slovenské knihy a časopisy.

V rámci MŠaNO fungovala *Ústredná osvetová komisia* (ÚOK) s 2201 miestnymi a okresnými osvetovými komisiami.⁴⁵ Vydávala časopis *Prednášateľ*, vychovávala pracovníkov divadiel (14 režisérskych kurzov – 1 600 účastníkov), vykonávala osvetovú činnosť na území pričlenenom z Poľska: Hlinkove večierky na Poľskej Orave a Spiši; iniciovala jazykové kurzy za čistotu slovenčiny.

Etnológov by veľmi nepotešila snaha o zbavovanie nárečových zvláštností v jednotlivých regiónoch, no na druhej strane prednáškové turné ÚOK sa nestalo iba odborným priestorom pre vzdelávanie a osvojovanie si jazykových zručností. Zákonnou formou žiadalo ústredie miestne organizácie, aby v čase konania prednášky prezentovali 20 ľudových piesní a 10 miestnych piesní. Spev mal navrátiť radosť do škôl a obcí.

S osvetou súvisí *premietanie filmov*, nakrútených v slovenskej réžii, alebo dovezených zo zahraničia. V školskom roku 1942/43 sa konalo viac ako 3000 školských a osvetových predstavení.⁴⁶ Na školách sa oslavoval Deň slovenskej prírody, vzniku Slovenskej republiky, veľké oslavy sa konávali na Deň matiek. Oslavy 55. narodenín vodcu Adolfa Hitlera sa na úrovni škôl mali sláviť „zhodnotením života a diela jubilanta na niektorej vyučovacej hodine“,⁴⁷ no žiakom boli zakázané náboženské debaty, hádky i účasť na politických schôdzach či sprievodoch.⁴⁸

Okrem iného ministerstvo riešilo cirkevné otázky,⁴⁹ platy duchovenstva podľa kongruového zákona. Pričinilo sa o vznik Slovenskej akadémie vied a umení, Štátneho ústavu pre ľudovú pieseň, Archeologického ústavu⁵⁰ i o stavbu hvezdárne na Skalnatom plese.

Učitelia

V legislatívnom rámci sa veľká pozornosť venovala činnosti učiteľov. Zákazy a príkazy pedagogických pracovníkov upravoval zákon č. 244/1941 Sl. z.

⁴⁴ MIŠKOVIČ, A.: *Napravená krivda. Vrátené kraje vo Spiši, Orave a čadčianskom okrese*. Turč. Sv. Martin : Kompas, 1940.

⁴⁵ SNA, f. MŠaNO, kr. 1.

⁴⁶ SNA, f. MŠaNO, kr. 1, 21, 22.

⁴⁷ SNA, f. MŠaNO, kr. 4. Obežník č. 19/1944.

⁴⁸ MÁTEJ, J.: *Dejiny českej a slovenskej pedagogiky*. Bratislava : SPN, 1976, s. 80-90.

⁴⁹ Katolícki biskupi protestovali proti nariadeniu MŠaNO o používaní štátnej hymny v chrámoch, pretože „...v nich nieto ani slova o Bohu, prosbe a modlitbe, ale márnivá pýcha, spupnosť a sebadôvera s „hromom“ a „pekľom“.“ Biskup Ján Vojtaššák. SNA, f. MŠaNO, kr. 21, 22.

⁵⁰ Proti zriadeniu Slovenského historického ústavu bolo Ministerstvo financií.

z 31. októbra: „§ 32. Učiteľ je povinný - okrem iných predpismi určených povinností - zúčastňovať sa činne v národných a náboženských spolkoch. § 35. Učiteľ je povinný mať svoje bydlisko v obci, v ktorej je škola, alebo v školskom obvode, aby mohol presne plniť všetky služobné záväzky. § 37. Nesmie mať zamestnanie ktoré sa prieči vážnosti a dôstojnosti učiteľského povolania (podnikať, učiť súkromne žiakov vlastnej školy).“ Okrem toho vychovávať v duchu národnej jednoty a kresťanskej lásky.

Podľa tohto zákona sa mohol stať učiteľom len slovenský štátny občan bezúhonného života. Nakoľko sa profesia učiteľa získavala v rámci stredoškolského vzdelávacieho procesu, v zákone sa nachádza nasledujúce ustanovenie: „Maloletého možno ustanoviť za učiteľa len s povolením jeho zákonného zástupcu.“ No nielen tento zákon z roku 1941 upravoval postavenie a činnosť vykonávateľov učiteľského povolania. V rámci autonómneho postavenia Slovenskej republiky vystupuje do popredia otázka pozbavenia činnosti štátnych úradníkov hlásiacich sa k českej národnosti. Ešte pred vznikom Slovenského štátu bola riešená otázka odchodu českých učiteľov považovaných za nositeľov nereligiózneho správania v slovenskom silne konfesionálnom prostredí.⁵¹ Zvlášť citlivo tento problém vnímalo obyvateľstvo dedín, kde došlo k sporom medzi najvyššími autoritami na dedinách: kňaz – učiteľ. Slovensko museli opúšťať aj učiteľia s kladným postojom k inkulturalizácii (dnešným slovom povedané) Slovenska.

Niektorí Česi sa kvôli tomu, aby nemuseli odísť, prihlásili k slovenskej národnosti. Toto ich konanie súvisí aj so vznikom Protektorátu Čechy a Morava. Mnohým bolo umožnené pokračovať v rozvíjaní edukačnej činnosti i po vzniku samostatnej Slovenskej republiky. Zákon č 333/1939 Sl. z. to za istých podmienok umožňoval: „Zamestnať cudzinca v hocijakom služobnom, pracovnom alebo učebnom pomere je možné len s povolením Ministerstva vnútra (MV).“

So zotrvaním na území Slovenska mali najmenšie problémy príslušníci českej národnosti žijúci v partnerskom zväzku s príslušníkom slovenskej národnosti. Menoslov zamestnankýň slovenskej národnosti príslušných po manželoch do Protektorátu Čechy a Morava pomáha odkryť českú národnostnú societu na Slovensku. Manželky úradníkov, finančníkov, obchodníkov, súdnych kancelárov, četníckych strážmajstrov, no v nemalej miere aj učiteľov boli zamestnané v rezorte školstva. Až 178 žien z celkového počtu 251 spadalo pod rezort MŠaNO.⁵²

⁵¹ Takáto bola celospoločenská mienka o českých učiteľov a verejnosť ju vnímala v týchto intenciách, no nedá sa zovšeobecniť názor: český učiteľ = antikresťan, hoci v spisbe pamätníkov prevláda takto stavaný typ učiteľa.

⁵² SNA, f. Úradu predsedníctva vlády (ďalej ÚPV)1938-45, kr. 28.

V Čechách a na Morave príslušníci slovenskej národnosti opúšťali miesta na českých školách a úradoch. Ich počet bol nepatrný a mnohí sa nechceli vrátiť na Slovensko. V konečnom dôsledku sa táto výmena týkala predovšetkým českých učiteľov zo Slovenska.⁵³

Zdalo by sa, že po odchode českých učiteľov bude Slovensko trpieť nedostatkom pedagogických pracovníkov. Nestalo sa tak. Po viedenskej arbitráži stratili svoje učiteľské miesta učelia pôsobiaci na južnom Slovensku. Týchto nositeľov „kultúry majoritnej komunity“ v národnostne zmiešanom území bolo nutné nanovo zamestnať. Hneď v prvom školskom roku od ústavného vyhlásenia Slovenskej republiky došlo k problémom s umiestnením týchto učiteľov. „Po zaplnení všetkých voľných miest ostávalo ešte asi 900 učiteľov bez miesta.“⁵⁴

MŠaNO tieto záležitosti riešilo s pomocou MNO, ktoré vnímalo vo svojich radoch absenciu dôstojníckych hodností. „...532 dôstojníkov, väčšinou pokrokových učiteľov z odstúpených území bolo z úradnej moci aktivovaných...“⁵⁵

Nové legislatívne úpravy na začiatku školského roku 1939/40 nás presviedčajú o nedoriešení problémov s umiestnením učiteľov. Zákon č. 246/1939 Sl. z. O úprave služobného pomeru vydatých učiteliek zo dňa 28. septembra riešil daný stav nasledovne: Učiteľky spadajúce do kompetencie daného zákona sa mali dobrovoľne vzdať svojho pracovného pomeru do 31. októbra 1939. Tie, ktoré boli ochotné takto ihneď učiniť, získali odstupné za prvých desať rokov po 8 % a za každý ďalší rok po 6 % penzijnej základne. Ministerstvo prichádzalo so snahou vydaté ženy a ženy v penzijnom veku (55 rokov!) z rezortu školstva vytlačiť. Zákon bral zreteľ len na vydaté učiteľky, ktorých príjem bol životne dôležitý pre ich rodinu.⁵⁶ Nakoľko naliehavé bolo riešenie danej situácie, svedčí konečné ustanovenie: „zákon nadobúda platnosť dňom vyhlásenia.“ Týmto spôsobom sa mal doriešiť problém

⁵³ Zákon z 23. decembra 1938 nariaďoval návrat zamestnancov pôsobiacich v Čechách na Slovensko. Pod rezort školstvo spadali Jirí Hronc pôsobiaci v Brne, gymnaziálny profesor Dionýz Ilkovič, doktorandka Edita Weisová a učiteľka slovenského jazyka na KU v Prahe Štětková.

⁵⁴ Cit. 3, s. 97.

⁵⁵ ŠIMUNIČ, P.: Cit. 21, s. 83.

⁵⁶ Odstupné sa vyplácalo najneskôr do 12 mesiacov. Tento zákon môžeme pod uhlom rôznych pohľadov vnímať rozdielne. Z dnešného pohľadu sa dá hovoriť o diskriminácii vydatých žien. Pod prizmou doby sa dá charakterizovať ako návrat matiek rodinám. Nepriamo uprednostnil v štátnych službách mužov – živiteľov rodiny. Iný prístup k ženám sa odrážal aj v iných zákonných úpravách (napr.: o koedukácii, učebných osnovách, ktoré sa majú prispôbovať povahe ženy a pod.).

s pridelením miest pre učiteľov. K 30. júnu 1943 učilo na národných a meštianskych školách 11 203 učiteľov, z toho 5473 žien.⁵⁷

Značný počet učiteľov pôsobil na slovenských školách v zahraničí. V Rumunsku (40), Bulharsku (5), vo Francúzsku (2), v Belgicku (1), v Argentíne (1). V školskom roku 1942/43 sa ich počet znížil na 30. Školská misia vo Francúzsku a Belgicku bola v rámci pretrvávania vojnového stavu zrušená. Výučbe pod patronátom slovenských učiteľov podliehalo v Argentíne 21 žiakov, v Bulharsku 183 a v Rumunsku, kde vzniklo vo vojnových rokoch sedem nových škôl, 1481 žiakov. Najviac v Aradskej župe.⁵⁸

Nad činnosťou učiteľov v oblasti výchovy a vzdelávania bdeli orgány štátnej správy. Inšpekčnú činnosť na úrovni kopírujúcej do istej miery vtedajšie okresy vykonávali „škôldozorné úrady“.⁵⁹ Do ich kompetencie patrila starostlivosť o ľudové a meštianske školy, detské opatrovane, ústavy pre chybnú mládež a pomocné školy. Samostatnú jednotku tvorili školy a ústavy s vyučujúcim jazykom nemeckým. Centrami škôldozornej správy týchto ústavov sa stali Kežmarok, Kremnica a Bratislava.

Okrem inšpektorov a jednotných školských výborov⁶⁰ sa o morálny a osobnostný profil pedagógov zaujímal cirkevná vrchnosť, v mnohých prípadoch členovia predsedníctva miestnej HSLS i pospolitý ľud. MŠaNO riešilo rôzne sťažnosti na učiteľov. Napr. Anna Zatková Balová sa sťažovala na učiteľku Szepovú pôsobiacu v Zázrivej, že žije nemravne. „S učiteľom Fúrikom žijú ako zvery, ba videli ich už všelijako.“⁶¹ Veľké množstvo podnetov patriacich pod právomoc MŠaNO hľadalo uplatnenie svojich práv u prezidenta.⁶²

V rámci učiteľského stavu sa učitelia združovali do rôznych spolkov. Či už to bol Spolok evanjelických učiteľov v Martine, Spolok židovských učiteľov na Slovensku, Spolok učiteľov Slovákov a i.⁶³ Postupne im ich činnosť bola znemožnená. Najvýznamnejší spolok učiteľov, Spolok učiteľov Slovákov, participoval na tvorbe štátnej politiky v oblasti školstva, a to nie

⁵⁷ Cit. 3, s. 106. Je zaujímavé povšimnúť si pri porovnávaní mužských a ženských pedagógov isté animozity. Pomer počtu učiteľov a učiteľiek na ľudových školách slovenských bol 1:1, rusinských 2:1, maďarských 1: 2.

⁵⁸ Cit. 3, s. 135.

⁵⁹ Niektoré úrady spravovali viacero okresov. Len v dvoch prípadoch (Skalica, Tisovec) z celkového počtu 42 škôldozorných úradov sa stalo centrom úradu iné ako okresné mesto.

⁶⁰ Členmi výborov boli duchovní, riaditelia škôl, zástupcovia obcí a obvodní lekári.

⁶¹ SNA, f. MŠaNO, kr. 1, 21.

⁶² Boli to sťažnosti na učiteľov (žiadosť o vylúčenie učiteľky zo štát. služby, sťažnosti farára na učiteľa z obce Bošaca, ktorý sa prostredníctvom angažovania v HG stával diktátorom v danej obci a i.), žiadosti ohľadom štúdia (študovať právo napriek absencii maturitnej skúšky), či sociálnych vecí (vdova po učiteľovi zo Španej Doliny žiadala zvýšiť dar z milosti). SNA, f. Kancelária prezidenta republiky (ďalej KPR), kr. 68.

⁶³ SNA, f. SPS, kr. 6.

len pri tvorbe učebníc, ale aj v personálnych záležitostiach: „Pánov riaditeľov žiadame tiež o soznam členov schopných zastávať funkciu správcu a riaditeľa. Údaje budú dôverné.“⁶⁴ Prevažná väčšina členov SPS boli vyučujúci na gymnáziách (63 % z celkového počtu 725 členov), pričom 66 členov pracovalo na MŠaNO.⁶⁵ Spolok zanikol v roku osláv 20. výročia svojho vzniku (roku 1940) včlenením do HSLS.

Od pedagogických pracovníkov sa očakávalo vzdelávanie mládeže a v rôznych politických systémoch jasná budovateľská činnosť. Vláda vo svojich vyhláseniach smerovala najväčší apel na činnosť učiteľa. Tak tomu bolo v čase SNP, ako aj v neskoršom období.⁶⁶

MŠaNO organizovalo „prednášky o národnej a štátno-občianskej výchove po stránke ideologickej“ vo vlastivedných predmetoch, medzi ktoré bol považovaný slovenský jazyk, dejepis, zemepis, občianska náuka, ale z preskúmaných dotazníkov zasielaných na ministerstvo sa odzrkadľuje preferovanie iného ako ideologického hľadiska pri odmeňovaní učiteľa. Predovšetkým sa hodnotila jeho pedagogická činnosť.⁶⁷

Ideologicky zarážajúco pôsobí náplň *rodičovských združení*. Miesto politicky a ideologicky zameraných prednášok sa tieto niesli v duchu vzdelávania a pedagogiky.⁶⁸

K úlohe učiteľa zaujímala svoj postoj povstalecká Národná rada. Na povstaleckom území sa v školách nevyučovalo. Od učiteľov sa očakávala pomoc armáde, pomoc pri poľných prácach, preberaní obilia od roľníkov, v administratívnej činnosti, zdravotníctve, pri zabezpečení proviantu pre vojakov a partizánov, prenocovaní utečencov, podporovaní všeslovanstva a ZSSR, zaisťovaní špehov a pri všetkom, čo povie akčný výbor SNR.⁶⁹

Za svoju činnosť ako aj účasť v povstaní boli učitelia odmenení, no nie všetci, iba tí, ktorí boli činní v KSS. V období komunistickkej diktatúry sa zavádzajúco spracúvali niektoré informácie týkajúce sa zamestnancov v školstve – predovšetkým učiteľov. Historici glorifikovala len činnosť

⁶⁴ SNA, f. SPS, kr. 6 (dokument podpísaný tajomníkom Ursíny 9. októbra 1939).

⁶⁵ K jeho členom patrili aj českí učitelia a učiteľky rôznych konfesií pôsobiaci na priemyslovkách a gymnáziách v odľahlejších kútoch Slovenska (v oblasti Oravy (5 v Dolnom Kubíne), 2 Michalovciach, 2 v Ružomberku). Na obchodných akadémiách a cirkevných gymnáziách boli jeho členmi prevažne jednotlivci, ktorých národnosť bola iná ako slovenská, a to česká, nemecká alebo ruská.

⁶⁶ PAVLÍK, O.: *Z bojov o jednotnú školu*. Bratislava : SPN, 1975, s. 212.

⁶⁷ SNA, f. MŠaNO, Obežník č. I/16-1943, kr. 4.

⁶⁸ Ako príklad uvediem prednášky riaditeľa r. kat. ľudovej školy v Ludaniciach Jozefa Bebjáka. Na rodičovských združeníach v rokoch 1943 – 1944 prednášal na témy: *Výchova charakteru; O stavbe školských budov; Výchova dedične zaťažených*. Podrobnejšie SNA, f. MŠaNO, kr. 4, 5.

⁶⁹ AM SNP Banská Bystrica, f. VI. Prír. č. 76/61.

učiteľov – komunistov participujúcich na SNP. Z dotazníkov, ktoré slúžili ako podkladové materiály k napísaniu prác o učiteľoch v SNP, sa dozvedáme o zásahoch štátnych orgánov do písania týchto prác. Schváleniu menných záznamov v publikáciách predchádzalo odsúhlasenie straníckymi zložkami. Takto sa dostávajú do úzadia učiteľia Ignác Gazdík, Štefan Hlavatý, Jozef Skumát z dolnokubínskeho okresu, podobne z okresu Čadca učiteľ Jozef Ďuran, Jozef Hnitka, Ignác Jančár, Dezider Kovačovič, Ernest Kubáč, Jozef Kubík a Milan Matísek.⁷⁰ Hoci boli účastníkmi SNP, neboli členmi KSS, a preto miestne orgány strany žiadali ich nezaradenie do zoznamu účastníkov SNP.

Činnosť učiteľa bola v sledovanom období ovplyvnená vojnovými udalosťami. Nie každého učiteľa sa dotýkali „ministerské, či prezidentské výnimky“, za ktoré dostal minister školstva Jozef Sivák ocenenie od židovských spoluobčanov.⁷¹ Mnohí skončili v koncentračných táborech (napr. Hugo Furedi bol deportovaný do tábora v Debli – Irene v Poľsku a umučený v Gross – Rosene asi 15. júna 1944), iní padli pri plnení si vojenských povinností na jednej alebo druhej strane barikády. Ale ani povojnová doba nebola k mnohým milostivá. Zatrpkunosť a sklamanie predstavuje postoj učiteľa, ktorý mal vyplniť dotazník slúžiaci k napísaniu knihy: *Odboj učiteľov na Slovensku*. „Žiadne dáta a dotazník nevyplňujem a to z toho dôvodu, že dáta spadajú do doby, ktoré som vyškrtol zo svojho života v celkovom počte 10 rokov a to 5 rokov z doby Slovenského štátu a päť rokov nasledujúcich.. Lutujem, že nemôžem vám prispieť k Vašej práci. Pre svoj postoj mám vážne dôvody.“⁷²

Štúdium regionálnych archíválií ako i „oral history“ môžu odkryť nové poznatky v rámci skúmanej oblasti. Hovorí sa: „*Aký učiteľ, taká škola, aká škola, taký národ*“, no nie každý spoločenský systém umožňoval plnohodnotný rozvoj osobnosti pedagóga. Naším zámerom bolo preskúmať zásah štátu v oblasti edukácie.

⁷⁰ K podrobnejšiemu štúdiu osôb a okresov je nutné preštudovať široké spektrum dobových podkladov. V rámci tejto štúdie sa tomu do hĺbky nevenujeme. AM SNP Banská Bystrica, f. XII., Prir. č. 79/78. Učiteľia v odboji.

⁷¹ SIVÁK, J.: Cit. 34, s. 339.

⁷² AM SNP Banská Bystrica, f. XII., Prir. č. 119/73. Učiteľia v odboji.

OBNOVENIE RODOBRANY A VÝVOJ JEJ ORGANIZAČNEJ ŠTRUKTÚRY V ROKOCH 1938 – 1940

Vojtech Kárpáty

The aim of the study is to explain the process of the Rodobrana restitution in summer of 1938, its incorporation to Hlinka's Guard (HG) structures, its primal aims and principles of its existence. Rodobrana had the ambitions to become the elite force in the HG and to perform duties of political police not only in the HG, but also in Hlinka's Slovak People's Party (HSLS). Rodobrana closely co-operated with the representatives of German National Socialism in Slovakia and German Reich. It unified the radicals of "Ludak" movement and wanted to deprive Slovak political life of remains of former Czechoslovak regime. Rodobrana members in the organization Confidant service of Rodobrana had special intelligence duties. Rodobrana was dissolved in summer of 1940. Part of its members became the members of Hlinka's Guard. Group of the Confidant service agents worked for the German Security Service - Sicherheitsdienst (SD).

Slovenská ľudová strana (SĽS, od roku 1925 Hlinkova slovenská ľudová strana – HSĽS) založila v januári 1923 vlastné uniformované zbory. Ich prvoradou úlohou malo byť udržiavanie poriadku a osobná ochrana a starostlivosť o bezpečnosť funkcionárov a rečníkov SĽS na jej verejných zhromaždeniach a politických podujatiach. Pôvodcom myšlienky založenia Rodobranu a jej ideovým tvorcom bol bývalý univerzitný profesor Dr. Vojtech Tuka, ktorý bol v tom čase šéfredaktorom Slováka, oficiálneho tlačového orgánu ľudáckeho hnutia.¹ Prvý podnet na založenie Rodobranu dalo zhromaždenie SĽS v Prešove konané v januári 1923, ktoré muselo byť predčasne ukončené a násilne rozpustené. Slováck poradil členom a prívržencom SĽS organizovať v každom meste a v každej dedine, kde už existuje miestna skupina ľudovej strany, osobitné skupiny „rodobrancov a štátobrancov“. Funkcionári SĽS si rýchlo uvedomili a vypozerovali, že na zhromaždeniach sa ich účastníci správajú nedisciplinovane, veľmi často dochádza k násilnostiam a fyzickým stretom s politickými odporcami, čo malo vo väčšine prípadov za následok úradné rozpustenie zhromaždení zo strany prítomných bezpečnostných orgánov. Blížiac sa voľby boli hlavným dôvodom toho, prečo sa vedenie SĽS zameralo na urýchlené organizovanie zboru vybraných presvedčených straníkov – elitu členskej základne. Práve tí mali získavať pre ľudácke hnutie nových stúpcov predovšetkým svojou oddanosťou strane, svojou odhodlanosťou a osobnou odvahou. Podobné uniformované oddiely mali aj iné politické strany na československej

¹ „Na obranu proti krvavému teroru nepriateľov hnutia organizuje Dr. Tuka Rodobranu. Úlohou Rodobranu bolo chrániť zhromaždenia a sprievody hnutí, dbať na poriadok a odrážať všetky teroristické akcie“. POKORNÝ, C.: *Boj za slobodu*. Bratislava 1941, s. 25.

politickej scéne. Agrárici organizovali Sedliacku jazdu, komunisti založili proletársku obranu a kulisu politickým zhoromaždeniam centralistických strán zabezpečovali príslušníci Čs. obce sokolskej.

Podkladom pre organizovanie zboru rodoobrancov, ktorých stranícka terminológia na začiatku ich činnosti nazývala poriadateľmi, bol § 3 nového jednacieho poriadku ľudovej strany, prijatého po osamostatnení sa SĽS od Čs. strany ľudové a vytvorení vlastného poslaneckého klubu v národnom zhromaždení. Návrh na vytvorenie zboru poriadateľov – rodoobrancov bol schválený správny výborom SĽS dňa 13. januára 1923 a klubom poslancov a senátorov SĽS dňa 20. januára 1923 vo forme dokumentu s názvom *Úprava pre poriadateľov na zhromaždeniach, poradách a slávnostiach*.² Táto úprava bola podpísaná 31. januára 1923 poslancom a vodcom strany Andrejom Hlinkom a tvorila prvý základný ideový rámec a primárny program Rodobrany. Úlohy rodoobrancov a ich disciplína pri vzniku tohto hnutia bola zhrnutá do jednoduchého desatora prikázaní.³

Prvá fáza organizovania rodoobraneckého hnutia bola násilne prerušená dňa 30. augusta 1923 osobitným výnosom Ministerstva s plnou mocou pre správu Slovenska. Úradné oficiálne zastavenie činnosti Rodobrany potvrdili dva nové ministerské výnosy z 5. a 15. septembra 1923. Od leta 1923 do konca roku 1925 existovala Rodobrana tajne a jej členovia mali zakázané nosiť na verejnosti rovnošatu.⁴

Rodobrana obnovila svoju činnosť vo väčšej miere v prvej polovici roku 1926. Dňa 25. júla 1926 začal vychádzať časopis Rodobrana, ktorý sa stal celoslovenskou tlačovou tribúnou tohto hnutia. Do polovice roku 1926 došlo k cieľnému organizačnému rozdeleniu Rodobrany na dva základné teritoriálne okruhy – východný a západný. Počet členskej základne oboch týchto územno-organizačných jednotiek sa podľa dôverných policajných hlásení pohyboval na úrovni 60 tisíc rodoobrancov.⁵ Aktivity miestnych a regionálnych organizácií hnutia centrálné koordinovalo *Ústredné direktorium Rodobrany*.

Za autorstvo článku V desiatom roku Martinskej deklarácie, uverejnenom v novoročnom čísle Slováka, bol V. Tuka zbavený poslaneckej imunity, dňa 3. januára 1929 zatknutý a po niekoľkomesačnom súdnom

² *Náš boj*, 1. 5. 1943, s. 466.

³ *Náš boj*, 1. 5. 1943, s. 467.

⁴ Štátny archív (ŠA) Košice, f. Policajné riaditeľstvo v Košiciach 1920-1938, š. 5, mat. 563/1.

⁵ *Gardista*, 18. 1. 1939, s. 4.

processe 6. októbra 1929 odsúdený za údajnú protištátnu činnosť na 15 rokov trestnice a 3 roky straty občianskych práv. Po procese s V. Tukom a jeho uväznení činnosť Rodobrany v tridsiatych rokoch nie je vôbec zaznamenaná. Končí sa etapa existencie a činnosti Rodobrany za prvej ČSR, ale rodobranecká tradícia ostala v radikálnom krídle ľudáckeho hnutia stále živá. Predovšetkým zo strachu pred perzekúciami zo strany čs. orgánov sa nevyskytli v tridsiatych rokoch žiadne pokusy funkcionárov alebo radových členov HSLS o akúkoľvek formu oživenia aktivít Rodobrany.

Zmena nastala v lete 1938 po oslavách dvadsiateho výročia podpísania Pittsburskej dohody konaných 5. júna 1938 v Bratislave. Situácia na Slovensku, ale predovšetkým v HSLS, sa diametrálne odlišovala od pomerov, ktoré vládli v dvadsiatych rokoch. Priame obnovenie organizácie s názvom Rodobrana však stále neprichádzalo v žiadnom prípade do úvahy. Hľadal sa nový názov pre polovojenské formácie ľudovej strany, ktoré začali vznikať na jeseň roku 1938. Prvé miestne organizácie boli založené na západnom Slovensku (Trnava, Bratislava) a prijímajú názov Hlinkova garda. Inšpirátorom tohto názvu bol A. Mach, jeden z najhorlivejších organizátorov a propagandistov rodobraneckého hnutia z dvadsiatych rokov.

V rámci HG sa však už v októbri 1928 začali na platforme pričlenenej organizácie a neskôr samostatného oddelenia zjednocovať príslušníci bývalej zakázanej Rodobrany. Ich ambíciou bolo vybudovať elitu v rámci gardy. Charakterizoval to ďalší organizátor a funkcionár Rodobrany z rokov 1923 – 1929 Ján Farkaš, ktorý neskôr na porade župných a okresných veliteľov HG, konanej v dňoch 6. – 7. januára 1940, na margo pozícií obnovenej Rodobrany, povedal: „Hlinkova garda znamená toľko, ako v Nemecku SA, Rodobrana toľko ako v Nemecku SS“.⁶ Tento výrok znie síce na slovenské pomery trochu nadnesene a bombasticky, ale v skrátenej a stručnej podobe charakterizuje, čo chceli bývalí rodobranci z obnovenej Rodobrany vytvoriť. Zároveň sa však nesnažili nadmieru zviditeľňovať a dávať o sebe zbytočne mnoho vedieť. Ich prvoradou ambíciou bolo, aby obnovená Rodobrana bola budovaná podľa výsostne elitárskeho a výberového princípu, aj keď iba v rámci zamýšľanej „celonárodnej“ HG. Vodcovia Rodobrany si plne uvedomovali, že jej členmi sa nemôžu stať iba pracovníci a aktivisti Rodobrany z dvadsiatych rokov, ale že sa musí počítať i s výberom mladších, perspektívnych kádrov. Táto selekcia mala

⁶ Slovenský národný archív (SNA) Bratislava, f. Národný súd (NS), Tnľud 8/46, II. A-906, konštitút A. Macha.

prebiehať už pri podávaní prihlášok do HG, v ktorých sa malo označiť do akej kategórie je adept a čakateľ navrhovaný miestnym alebo okresným veliteľstvom HG. Väčšinou sa toto zaradenie rešpektovalo a zmenilo sa iba po závažnejších námietkach zo strany orgánov štátnej správy alebo bezpečnostného aparátu.⁷

Prvou zákonnou úpravou pre existenciu a činnosť HG sa stalo vládne nariadenie č. 220 z 5. septembra 1939. Postaveniu a pozícii Rodobrany v rámci HG, ale i v štáte, sa venoval § 8 tohto nariadenia. Nadštandardne zvýhodňoval rodobrancov a priznával im pri výkone služby rovnakú zákonnú ochranu a rovnaké práva ako vojakom. Zároveň mali príslušníci Rodobrany pri obsadzovaní miest vo verejnej službe pri rovnakých podmienkach ako ostatní uchádzači vždy prednosť.⁸ Druhou zákonnou úpravou pre existenciu a pôsobenie HG bolo nariadenie s mocou zákona z 21. decembra 1939, ktoré bolo vo vyjadrení o Rodobrane omnoho stručnejšie, keď stroho konštatovalo v § 4, že: „zo zboru gardistov na osobitné úlohy vybraní príslušníci tvoria Rodobranu“.⁹

Oveľa prepracovanejšie boli v tomto smere vnútorné organizačné predpisy HG. Skôr, ako boli vydané, však prebiehala diskusia na úrovni HV HG i župných veliteľstiev HG o tom, akú má mať obnovená Rodobrana podobu, aké má mať kompetencie a kto vlastne môže byť jej členom. Na čom sa funkcionári HG a Rodobany zhodli, bol dôkladný výber a preverenie každého, kto sa chcel stať príslušníkom tejto elity. Zároveň sa načrtli možnosti predstavujúce pre Rodobranu perspektívy, podľa ktorých sa mala stať vnútornou bezpečnostnou zložkou nie len v rámci HG, ale i samotnej HSLS. Po 14. marci 1939 sa vidina Rodobrany, ako straníckej polície a vnútornej informačnej služby, ešte viac rozšírila. Rodobrana sa podľa predstáv jej veliteľa Jozefa Joštiaka mala stať hlavnou riadiacou zložkou budovaného bezpečnostného aparátu Slovenskej republiky a centrálnou informačnou službou monitorujúcou politický život a nálady obyvateľstva v celom štáte. Ešte počas autonómie Slovenska vo februári 1939 začali na Hlavnom štábe HG (HŠ HG) diskusie o kritériách, ktoré musia jednotlivci splniť, aby boli prijatí do zboru rodobrancov. Začiatkom roku 1939 sa presadila koncepcia, ktorá

⁷ Návrh na zaradenie do kategórie rodobrancov, gardistov alebo čakateľov podával miestny veliteľský zbor HG a rozhodnutie potvrdzovalo okresné veliteľstvo HG (OV HG).

⁸ Slovenský zákonník, 20. 9. 1939, s. 488.

⁹ Slovenský zákonník, 21. 12. 1939, s. 603.

predstavovala istý kvalitatívny posun oproti plánom z jesene a zimy 1938. Podľa nej sa členmi obnovenej Rodobraný mohli stať i gardisti, ktorí neboli rodoobrancami počas I. ČSR. Autori zamýšľanej a chystanej reorganizácie sa snažili predpoklady a ciele tejto reformy objasniť verejnosti, hoci ešte iba vo všeobecnej rovine, bez rozpracovanejšej štruktúrálnej podoby. Výcvikový referent na HŠ HG Jozef M. Kristin, ako jeden z tvorcov pripravovanej transformácie organizačnej štruktúry HG sa k charakteristike Rodobraný a rodoobrancov vyjadril v týždenníku Gardista nasledovne: „Mnohí ľudia nevedia si dosiaľ dobre ujasniť, kto vlastne patrí v rámci HG do skupiny Rodobraný. Aby bolo jasno podávame tu niekoľko vysvetliviek. Rodobrana sa ešte len tvorí. Rodobrantom môže sa stať postupom času každý gardista na slovo vzatý“.¹⁰ Okrem týchto všeobecných konštatovaní sa však objavujú i ďalšie kritériá potrebné pre členstvo v Rodobrane: „Musí byť rodoľubom, ktorý slovenský národ za žiadnych okolností, i keby boli preňho najnebezpečnejšie nesklame“.¹¹ Okrem toho rodoobranec „vo svojom povolání, či už v úrade, remesle, roľníctve alebo akomkoľvek inom zamestnaní, musí byť vynikajúcim odborníkom“.¹² To, že sa rátalo s využitím príslušníkov Rodobraný pre spravodajské a bezpečnostné úlohy nám, i keď nie priamo potvrdzuje, ale aspoň otvorene naznačuje i ďalšie kritérium stanovené pre čakaťela na prijatie do zboru rodoobrancov: „Ďalej musí byť schopný držať svoj jazyk na uzde, teda o veciach pre svoj národ a vlasť dôležitých musí byť málovravným. Naproti tomu musí vedieť rozoznávať pravdu od lži, tendenciu od skutočnosti a nebezpečie i zo strany skrytých neprajníkov“.¹³

Začiatkom februára 1939 rozhodol vtedajší hlavný veliteľ HG o tom, že sa malo definitívne začať s budovaním Rodobraný ako samostatného oddelenia HG. Oficiálna verzia zdôvodnenia bola, že „svojím rozkazom chce dokumentovať, že Hlinkova garda nadväzuje na starú rodoobraneckú tradíciu“.¹⁴ Skutočnosť však bola taká, že starí rodoobraneckí bojovníci sa stále častejšie ozývali proti nepremyslenému prijímaniu do HG a protestovali proti tomu, aby v garde získavali funkcie a hodnosti v dôstojníckom zbore ľudia, ktorých politická minulosť za I. ČSR bola, ak nie protiľudácka, tak aspoň prinajmenšom neľudácka. Kritizovali prístup umierneného krídla HSLS a Tisovu predstavu

¹⁰ Gardista, 4. 2. 1939, s. 7.

¹¹ Gardista, 4. 2. 1939, s. 7.

¹² Gardista, 4. 2. 1939, s. 7.

¹³ Gardista, 4. 2. 1939, s. 7.

¹⁴ Gardista, 11. 2. 1939, s. 2.

o budúcom národnom zjednotení bez ohľadu na predchádzajúce politické aktivity jednotlivcov. Videli v tom zradu ich dvadsaťročného zápasu a osobného boja za ideály ľudáckeho hnutia. Žiadali si prirodzene za svoje strádanie počas Československej republiky istú kompenzáciu a zadosťučinenie, ktoré by malo aj podobu hodností v HG, alebo funkcie a úradu v štátnej správe. Tieto protesty boli vyjadrené prostoreko, jednoducho a priamo, väčšinou konštatujúc: „Teraz sa uplatní každý Slováč, lenže podľa schopností“ a žiadajúc nápravu v tom zmysle, že „v HG však musia mať vedúce miesta starí rodoobranci! Je to logické a každá debata o tom by bola filozofiou – neškoleným nepochopiteľnou a školeným neprijateľnou. V čs. armáde zaujali vedúce miesta legionári, v HG to musia byť rodoobranci!“.¹⁵ Práce na územno-organizačnej štruktúre HG boli čiastočne pozastavené počas rušných marcových dní roku 1939. Naplno boli obnovené na HV HG až v priebehu mája a júna toho istého roku, keď boli zrušené oblastné veliteľstvá HG a vzniklo 12 nových žúp HG s dvanástimi župnými veliteľstvami.¹⁶ Nové smernice pre reorganizáciu HG boli podpísané hlavným veliteľom HG A. Machom a náčelníkom hlavného štábu HG Karolom Murgašom dňa 7. júna 1939. Definitívne rozdelili členstvo HG na čakateľov, prijatých členov – gardistov a rodoobrancov. Čakateľské obdobie na prijatie do HG sa stanovilo na jeden rok. Smernice sa vo svojom prvom článku v bode č. 6 pomerne obširne venujú členstvu v Rodobrane. Centrálna registrácia rodoobrancov sa mala viesť na HV HG a v Rodobrane mali byť „*najosvedčenejší členovia HG*“, ktorých zaradenie do zboru rodoobrancov navrhoval okresný veliteľ HG. Vznikla tzv. matrika rodoobrancov, ktorú mal na starosti ústredný veliteľ Rodobrany, ktorý bol členom HŠ HG, resp. poverení zamestnanci *Ústredného veliteľstva Rodobrany (ÚVR)*.¹⁷ Pri stanovení kritérií pre členstvo v Rodobrane sa zároveň brali do úvahy predchádzajúce pripomienky a návrhy z januára a februára 1939. Zohľadnil sa i princíp, podľa ktorého sa rodoobrantom môže stať i gardista, ktorý nebol príslušníkom Rodobrany za I. ČSR, ale „si získal zásluhy svojou svedomitou prácou, statočným chovaním sa pri konaní gardistických povinností v dňoch 10. – 14. marca 1939, alebo na fronte, v obrane hraníc, alebo v obrane vnútorného poriadku a bezpečnosti štátu“.¹⁸ Podmienky a kritériá na vstup do Rodobrany sa teda evidentne rozšírili, čo bolo v súlade so

¹⁵ Gardista, 1. 4. 1939, s. 12.

¹⁶ Podunajská (Bratislava), Dolnopovažská (Trnava), Stredopovažská (Trenčín), Hornopovažská (Žilina), Fatranská (Ružomberok), Oravská (Dolný Kubín), Tatranská (Poprad), Nitrianska (Nitra), Pohronská (Zvolen), Gemerská (Tisovec), Prešovská (Prešov), Vihorlatská (Michalovce).

¹⁷ *Smernice pre reorganizáciu Hlinkovej gardy*. Bratislava 1939, s. 1-2.

¹⁸ *Smernice pre reorganizáciu Hlinkovej gardy*. Bratislava 1939, s. 2.

snahou V. Tuku, J. Joštiaka a ďalších vyšších funkcionárov Rodobrany o početný nárast aktívnych rodobrančov v mladšom veku, ktorý by perspektívne obsadili strategické a rozhodujúce funkcie v dôstojníckom zbore HG na úrovni HV HG, ale i na úrovni miestnych a regionálnych územno-organizačných jednotiek HG. Disciplinárne bol ústredný veliteľ Rodobrany podriadený a menovaný hlavným veliteľom HG a riadil činnosť Rodobrany po vojenskej a organizačnej stránke. Zároveň bol stálym členom HV HG a HŠ HG s priznanou dôstojníckou gardistickou hodnosťou táborníka.¹⁹ Rodobranci s veliteľskými a organizačnými schopnosťami mali byť prednostne menovaní za veliteľov a dôstojníkov HG. Záložní dôstojníci, dôstojníci aspiranti a rotmajstri boli dosadzovaní za veliteľov stotín a záložní poddôstojníci za veliteľov čiat a nižších organizačných jednotiek.

Rodobranci sa i navonok odlišovali od ostatných príslušníkov HG. Nosili síce klasickú čiernu gardistickú uniformu, ale mali právo na čiernu košeľu a viazanku. Na viazanke bol strieborný rodobranecký odznak – dvojkriž v trňovej korune. Stáli rodoobranci z dvadsiatych rokov používali ako súčasť svojej rovnošaty tradičnú čiernu rodobraneckú košeľu so stojačikovým golierom s modrým vyšívaným dvojkrižom v bielej (resp. striebornej) trňovej korune.²⁰ V roku 1939 bol pre zaslúžilých rodobrančov zriadený tzv. veľký rodobranecký strieborný odznak s rovnakým motívom ako kravatový odznak Rodobrany. Veľký odznak bol nosený na pravom vrecku saka gardistickej uniformy a v praxi sa na iných uniformách pri žiadnych príležitostiach neobjavuje.

Rodobrancom, ako jediným z HG, bolo v lete 1939 povolené v mierových časoch nosiť zbrane a zároveň mali byť prednostne zaradovaní do strážnej a pohotovostnej služby. Ostatní gardisti mohli nosiť zbraň iba na základe osobitného rozkazu hlavného veliteľa HG. Počítalo sa tiež s vytvorením samostatných vlastných stálych strážnic Rodobrany, v ktorých by bol uložený primeraný počet zbraní. Zriaďované mali byť pri župných a okresných veliteľstvách HG. V pohraničných oblastiach mali byť zbrane rodobrančov a vybraných gardistov uložené na žandárskych staniaciach, vo vojenských kasárňach, alebo staniaciach pohraničnej stráže. Zbrane boli vydávané rodobrancom a vybraným gardistom na základe osobitných

¹⁹ Hodnosti HG sa v polovici roku 1939 ustálili v tejto podobe: gardista, veliteľ roja, veliteľ družstva, zástupca veliteľa čaty, veliteľ čaty, veliteľ stotiny, veliteľ zástavy, veliteľ pluku, veliteľ brigády, táborník, náčelník štábu HG, hlavný veliteľ HG. Táborník mal na zlatolemovaných červených golierových výložkách zlatú dvojlistovú lípovú ratolesť.

²⁰ *HDG – Vznik a práca*. Bratislava 1940, s. 55.

smerníc HV HG. Právo nosiť pobočnú zbraň – dýku a revolver bolo priznané okrem rodobrancov i miestnym, okresným a župným veliteľom HG.²¹

V auguste 1939 bol určený početný kľúč, podľa ktorého sa mal povinne tvoriť zbor rodobrancov v každom okrese. Táto schéma bola zverejnená v organizačnom rozkaze HV HG č. 2. dňa 25. augusta 1939.²² Každý miestny veliteľ mal po doručení tohto rozkazu zvolať dôvernú poradu, na ktorej boli okrem neho prítomní miestny predseda HSLS, ktorý musel byť ľudákom už pred 6. októbrom 1938, starosta obce, ak bol členom HSLS i za I. ČSR. Okrem toho sa na porade museli zúčastniť najviac traja starí rodobranci z rokov 1923 – 1929 a okresný veliteľ HG, ak sa porada konala v sídle okresného veliteľstva HG. Táto komisia zostavila na svojom zasadnutí zoznam členov miestnej skupiny Rodobrany, ktorý sa zaslal na osobitnom type tlačiva v troch exemplároch spolu s vyplnenými prihláškami žiadateľov o členstvo v Rodobrane do 8 dní od doručenia rozkazu na príslušné OV HG. Okresné veliteľstvo HG okamžite poslalo 2 kusy tohto zoznamu rodobrancov na HV HG s označením „tajné“. Okresní veliteľia nemali s kompletizovaním a dopĺňovaním zo strany miestnych veliteľstiev HG (MV HG) vyčkávať, ale na HV HG mali odoslať ihneď prvý doručený zoznam. Okresný veliteľ HG mal v kompetencii preskúmať prostredníctvom svojich osobitných splnomocnencov dôvody, pre ktoré nedostal zoznamy od jednotlivých MV HG. Títo poverenci navrhovali v konkrétnych prípadoch začatie disciplinárneho šetrenia a bola im pridelená kompetencia zoznamy dodatočne zostaviť.²³ Tento organizačný model predpokladal istý ideálny stav, v ktorom by každý okresný veliteľ HG bol zároveň okresným veliteľom Rodobrany. Ten sa mal po obdržaní zoznamov svojej funkcie v Rodobrane vzdať a menovať nového okresného veliteľa Rodobrany, ktorý by sa stal súčasne automaticky druhým zástupcom okresného veliteľa HG. Okresný veliteľ HG po konzultácii s veliteľom Rodobrany príslušného okresu menoval 3 – 5 veliteľov rodobraneckých stotín okresu, podľa organizačných kritérií alebo podľa počtu rodobrancov v okrese.

²¹ *Smernice pre reorganizáciu Hlinkovej gardy*. Bratislava 1939, s. 10.

²² V obci do 1000 obyvateľov malo byť v Rodobrane organizovaných 5 mužov. V obciach, ktoré mali od 1000 do 2000 obyvateľov malo byť organizovaných 10 rodobrancov, v obciach s 2000 až 5000 obyvateľmi 15 rodobrancov a v obciach s 5000 až 15000 obyvateľmi 20 príslušníkov Rodobrany. V obciach nad 15000 obyvateľov sa počítalo s 30 – 50 organizovanými rodobrancami. V každom okrese Hlinkovej gardy v Bratislave bolo 20 organizovaných rodobrancov. SNA, f. HV HG, 604-66-2, š. 66. Organizačný rozkaz HV HG č. 2 všetkým okresným a miestnym veliteľstvám HG z 25. 8. 1939.

²³ SNA, f. HV HG, š. 66, 604-66-2.

Systematická výstavba rodobraneckej teritoriálno-organizačnej štruktúry na území celého štátu chcela predovšetkým doceliť vybudovanie siete tzv. stredísk Rodobrany. Strediská Rodobrany mali vzniknúť v obciach, ktoré boli dôležité z hľadiska hospodárskeho, správneho alebo politického, teda obce, v ktorých bol väčší železničný uzol, kúpeľné miesto, kde bol väčší priemyselný podnik, alebo kde bola HSLS počas I. ČSR v zjavnej menšine. Počet rodobraneckých stredísk nesmel prekročiť hranicu 1/3 obcí z okresu.²⁴ Centrálnu evidenciu rodobraneckých stredísk viedlo HV HG na základe písomných podkladov a hlásení, ktoré pravidelne zasielali súčasne s prihláškami do zboru rodobrancov okresní veliteľia HG. V každom stredisku Rodobrany muselo byť aspoň družstvo, teda 9 rodobrancov a 2 veliteľia. Koncom augusta sa definitívne stabilizovali kritériá a podmienky na výber do Rodobrany. V zásade sa stanovili tri základné kategórie, ktoré umožnili prijať uchádzača do zboru rodobrancov. Tradične prvú skupinu tvorili starí rodobranci z dvadsiatich rokov, pričom sa od nich vyžadovala telesná a duševná zochovalosť pre aktívnu službu. Druhou skupinou boli členovia HSLS, ktorí vstúpili do strany ešte pred 6. októbrom 1938, „aj keď rodobrancami neboli, ale tomu smeru sa nikdy nespreneverili“.²⁵ Absolútnym ústupkom zo strany Ústredného veliteľstva Rodobrany bolo vytvorenie tretej kategórie, podľa ktorej sa rodobrancom mohol stať i jedinec, ktorý nebol do vyhlásenia autonómie Slovenska ľudákom, ale osobná previerka dokázala, že počas I. ČSR nevyvíjal žiadne politické alebo osobné aktivity proti HSLS. Zároveň mu svedkovia museli potvrdiť, že po 6. októbri 1938, ale hlavne v marcových dňoch roku 1939 aktívne pracoval na dosiahnutí cieľov HSLS a HG a to aj keď nebol priamo ich členom.

Začiatkom septembra 1939 sa na Hlavnom štábe Hlinkovej gardy HŠ HG rozhodlo o možnosti, podľa ktorej mal gardista šancu byť preradený do zboru rodobrancov na základe uznania jeho zásluh v priamych bojoch počas tzv. malej vojny, za ktoré bol vyznamenaný. Smernice však pripomínajú, že „aj tu je potrebné, aby veliteľský zbor bol presvedčený o tom, že takýto gardista je na 100% zapojený do myšlienky štátnej“.²⁶ Po previerkach členov HG, ktoré sa však v jednotlivých okresoch vykonávali s rôznou dôslednosťou, sa z Rodobrany mal vylúčiť každý, kto síce bol osvedčeným gardistom, ale zjavne „nežije usporiadaným rodinným životom

²⁴ SNA, f. HV HG, š. 66, 604-66-2.

²⁵ SNA, f. HV HG, š. 66, 604-66-2.

²⁶ SNA, f. HV HG, š. 66, 604-66-2. Rozkaz HV HG adresovaný župným a okresným veliteľstvám a okresným dôverníkmi HG z 2. 9. 1939.

a nestará sa o príslušníkov rodiny ,ktorí sú na jeho výživu odkázaní. Nie je mravne zachovalý a budí svojim vystupovaním a chovaním verejné pohoršenie“.²⁷ Ďalšou prekážkou pre účinkovanie jednotlivca v HG, a predovšetkým v Rodobrane, bolo priame zistenie a dokázanie skutočnosti, že rodobranec alebo gardista sa „opíja verejne a je tak mánotratný, že by to išlo na úkor rodiny“.²⁸

Na jeseň 1939 už bola výnimočná pozícia Rodobrany v HG úplne stabilizovaná a jej kompetencie sa od konca roku 1939 podstatným spôsobom rozšírili. Do oblasti priamej pôsobnosti Rodobrany sa dostalo vyšetrovanie a disciplinárne konania proti príslušníkom HG. Zároveň boli vypracované smernice pre spoluprácu okresných úradov a bezpečnostných orgánov SR s jednotlivými stupňami veliteľstiev HG, od MV HG až po HV HG. Okresné žandárske veliteľstvá a žandárske stanice boli povinné podľa osobitnej úpravy oznamovať ihneď a priamo Ústrednému veliteľstvu Rodobrany každý prípad, keď bol zadržaný radový člen alebo funkcionár HG, keď podali na členov alebo funkcionárov HG trestné oznámenie súdom a okresným úradom „pre priestupky verejno-mravnostnej, bezpečnostnej a politickej povahy“.²⁹ Hlavným dôvodom tohto opatrenia bolo oneskorené informovanie nadriadených orgánov HG o priestupkoch a previneniach svojich členov. V niektorých prípadoch informácie, ktoré získali okresné a župné veliteľstvá HG boli neúplné a často ich nadriadené orgány HG dostávali až po značnom časovom odstupe, čo znemožnilo ich aktívnu reakciu, priamy zásah a spoluprácu s policajnými úradmi a úradmi štátnej správy a samosprávy.

Spolu s územno-organizačnou štruktúrou Rodobrany, formálne v rámci HG, sa začalo ešte v prvej polovici roku 1939 s výstavbou jej samostatnej informačnej služby pod názvom *Dôvernícka služba Rodobrany* (DSR). Tvorili ju vybraní rodobranci, ktorých základnou primárnou úlohou bolo podávať prostredníctvom miestnych a okresných veliteľov Rodobrany pravidelné hlásenia o politickej situácii a náladách obyvateľstva na regionálnej a miestnej obecnej úrovni. Zároveň mali zisťovať dôvody ťažkostí pri organizovaní miestnych a regionálnych organizácií HSLŠ

²⁷ SNA, f. HV HG, š.66, 604-66-2.

²⁸ SNA, f. HV HG, š. 66, 604-66-2.

²⁹ Štátny archív Prešov – Nižná Šebastová (ŠA P-NŠ), f. Četnícke a žandárske stanice 1918 – 1944. Žandárska stanica Bardejovské kúpele (1938-1942), š. 5, V/48. Úprava hlásenia zákrokov bezpečnostných orgánov proti členom HG Ústrednému veliteľstvu Rodobrany vydaná Okresným úradom v Bardejove 12. 9. 1939.

a HG.³⁰ Spravodajcovia DSR tiež sledovali aktivity bývalých príslušníkov rozpuštených a zakázaných politických strán, hnutí a spolkov a podávali správy o protištátnej opozičnej agitácii a propagande. Hlásenia z jednotlivých okresov sa pomocou osobitnej kuriérnej služby zasielali ÚVR, ktoré ich spracovalo do súhrnných denných hlásení. Tieto sumárne denné hlásenia boli odovzdávané hlavnému veliteľovi HG, resp. od konca októbra 1939 prezidentovi republiky. Hlavný veliteľ HG mal zaručiť a garantovať ďalšie pokračovanie vyšetovania štátnymi, policajnými a bezpečnostnými orgánmi a dohliadnuť, aby proti vinníkom boli uplatnené patričné konzekvencie a primerané tresty.

Ambíciou DSR bolo vytvoriť sieť informátorov na celoslovenskej úrovni a stať sa samostatným a nezávislým bezpečnostným aparátom a politickou políciou v štáte. Rodobrana však v tejto oblasti väčšie kompetencie nikdy nedostala. Aktivity jej dôverníckej služby ostali v praxi iba na úrovni vypracovávania a zostavovania spravodajských hlásení a písomných vyjadrení pozorovateľov. Hlavným dôvodom, prečo sa Rodobrana nestala v praxi politickou políciou s nadštandardnými právomocami v oblasti vyšetovania protištátnej a protirežimistickej činnosti, bola antipatia predstaviteľov umierneného krídla ľudovej strany a predovšetkým prezidenta J. Tisu k funkcionárom a aktivistom Rodobrony, predovšetkým v Tukovi a jeho priamym spolupracovníkom a prívržencom (J. Farkaš, J. Joštiak).

Okrem všeobecného sledovania politickej situácie a nálad obyvateľstva dostávali členovia DSR nové úlohy, na ktoré boli poverovaní osobitnými rozkazmi ÚVR. Jednou z týchto úloh bolo i sledovanie zahraničných návštevníkov, turistov a obchodných cestujúcich z cudziny. Na splnenie tejto osobitnej úlohy mali župné a okresné veliteľstvá HG prikázané vyhľadať „z radov inteligentných rodobrancov v každom meste kde je hotel alebo chata, 2 – 3 spoľahlivých disciplinovaných poddôstojníkov nad 35 rokov“.³¹ Základnou podmienkou na výkon sledovania klientely v týchto vybraných objektoch bolo členstvo

³⁰ Jedným z príkladov hodnotenia tempa organizovania HG v Turci je hlásenie člena DRS s krycím menom „Ružomberok 6“ z 20. 11. 1939, ktorý charakterizuje situáciu v Turčianskom sv. Martine a v celom okrese v tomto smere ako zúfalú. Konštatuje, že do HG sa v niektorých obciach tohto regiónu neprihlásil vôbec nikto a vládne nariadenie o povinnom členstve v HG sa všeobecne ignoruje. Jednou z príčin neúspechu bolo i konfesijné zloženie obyvateľstva v Turci, ktoré bolo prevažne evanjelické. SNA, f. Úrad predsedníctva vlády (ÚPV), š. 15, 101-2A-019.

³¹ SNA BA, f. NS, Tnľud 8/46, II. A-906, Konštitút A. Macha. Rozkaz ÚVR č. 8 z 11. 9. 1939.

v Rodobrane. Úlohou pozorovateľov bolo nariadiť „majiteľovi hotela alebo chaty diskrétno bez svedkov odvolávajúc sa na výnos min. vnútra zo dňa 8. 9. 1939 č. 11 746/39 – prez., aby im denne do určitej hodiny (podľa miestnych pomerov) prichystali k nahliadnutiu:

- a, zoznam všetkých hostí došlých toho – ktorého dňa;
- b, ich prihlášky;
- c, u cudzincov i pasy.³²

Zároveň títo vybraní rodoobranci denne navštevovali hotely a kontrolovali zoznamy prihlásených osôb a tiež pri jednotlivých osobách informácie o tom, do ktorých štátov doposiaľ cestovali a ako často tieto štáty navštevovali. Vypracované zoznamy denne odosielali ÚVR. V turistických chatách kontrolovali zoznamy ubytovaných osôb iba cez víkendy. Hotelové kontroly vykonávali dôverníci Rodobrany zásadne v civile a pri sporných prípadoch a priamych otvorených incidentoch nemali právo zakročiť fyzickým násilím, alebo so zbraňou.

Dlhotrvajúce spory ÚVR s predstaviteľmi umierneného krídla HSLŠ viedli v júni 1940 k rozpusteniu Rodobrany s vynúteným súhlasom vtedajšieho predsedu vlády V. Tuku. Majetok Rodobrany a jej veliteľstiev prevzali príslušné veliteľstvá HG. Hlásenie o tomto prevode mali odovzdať na HV HG do 15 dní od vydania rozkazu.³³ Bývalým príslušníkom rozpustenej Rodobrany bolo sľúbené, že po svojom zadelení do HG budú od ostatných rodoobrancov odlišení osobitným typom označenia na svojej gardistickej uniforme. V praxi bolo rodoobrantom dovolené nosiť na viazanke rovnošaty HG tzv. malý rodoobranecký odznak.

³² SNA BA, f. NS, Tnľud 8/46, II. A-906, konštitút A. Macha. Rozkaz ÚVR č. 8 z 11. 9. 1939.

³³ SNA, f. HV HG, š. 66, 604-66-4. Rozkaz HV HG č. 22 z 24. 6. 1940 adresovaný župným, okresným a miestnym veliteľstvám HG.

ORGANIZAČNÁ ŠTRUKTÚRA DEUTSCHE PARTEI 1938-1945

Michal Schvarc

Deutsche Partei (German Party – DP) was the only allowed organization of Carpathian Germans in the years 1938 – 1945. In spite of the fact, that it is titled as a party, it was not classical political party, but it organized public life activities of German minority in Slovakia. Membership in the DP practically became compulsory for all Carpathian Germans and the DP party card underlined affiliation to German minority. It influenced the life of 150 000 members of German minority in Slovakia in all three language islands, towns and villages with German population (9 districts, 151 local groups and 30 fellowships with almost 61 000 members) with its extended organizational structure. Organizational structure of the DP made several organizational and personal changes in the years 1938 – 1945. Their aim was to gain total control of German minority and its formation in the spirit of Nazi ideology. There is no doubt, that the DP was a party with pyramid structure, inspired by the leader principle of the NSDAP and Nazi ideology. But there is still a question about the extent of implantation of Nazi ideology by the DP towards German minority.

Deutsche Partei (Nemecká strana – DP) predstavovala v rokoch 1938 – 1945 jediná povolenú organizáciu karpatských Nemcov. Napriek tomu, že v jej názve figuruje označenie strana, nebola politickou stranou v klasickom zmysle slova, ale organizovala činnosť vo všetkých oblastiach verejného života v rámci nemeckej národnej skupiny na Slovensku. DP sa stala prakticky povinnou organizáciou pre všetkých karpatských Nemcov a stranícky preukaz DP zároveň podmieňoval príslušnosť k nemeckej národnej skupine.¹ Svojou rozvetvenou organizačnou štruktúrou vo všetkých troch jazykových ostrovoch² a mestách a obciach s podielom nemeckého obyvateľstva³ výraznou mierou zasahovala a ovplyvňovala život 130-tisícovej nemeckej menšiny na Slovensku.⁴

DP nadviazala na politickú a organizačnú kontinuitu reprezentovanú Karpatonemeckou stranou (Karpathendeutsche Partei – KdP), zakázanou v súvislosti s nepokojmi v Sudetoch 17. septembra 1938.

¹ JÖKALE, A.: *Rechtsstellung der deutschen Volksgruppe in der Slowakei*. Dizertačná práca. Praha 1942, s. 75. F. Karmasin po vojne tvrdil, že tento status dohodol so slovenskou administratívou. Institut für Zeitgeschichte Mnichov (ďalej IZ), ZS 532 Karmasin Franz, Staatssekretär; KARMASIN, F.: *War es so richtig Vater Raiffeisen*. Mnichov 1956, s. 18.

² Karpatskí Nemci žili v troch nekompaktných jazykových ostrovoch: Bratislava a okolie, Kremnicko-pravnianska oblasť – Hauerland a Spiš.

³ Oblasť s rozptylom nemeckého obyvateľstva. Tito Nemci boli označovaní ako Streudeutschum.

⁴ Podľa údajov Štatistického a plánovacieho úradu SR v roku 1940 žilo na Slovensku 130 192 Nemcov, z toho 40 036 v Bratislave a okolí, 45 400 v Hauerlande, 35 428 na Spiši a 9 274 v tzv. rozptýlených oblastiach (Slovenský národný archív Bratislava (ďalej SNA), Štatistický a plánovací úrad, s. 1. Prehľad sčítania ľudu na Slovensku z 15. 12. 1940). F. Karmazin tento údaj nikdy neuznával a prehlasoval, že na Slovensku žije okolo 150 000 Nemcov (je možné, že nesúhlas údajov bol spôsobený tým, že približne 17 až 20 tisíc Nemcov v čase sčítania bolo na prácach v Ríši – pozn. M. S.).

V dôsledku zmeny politických pomerov, vyvolanou Mníchovom a vyhlásením slovenskej autonómie, sa Franz Karmasin usiloval o obnovenie činnosti KdP. Napriek tomu, že Krajský úrad v Bratislave ešte 5. októbra 1938 považoval znovuoobnovenie činnosti KdP za vylúčené,⁵ F. Karmasinovi sa podarilo v priebehu niekoľkých dní vyjednať s predstaviteľmi slovenskej autonómnej vlády vytvorenie novej strany – DP - ako právnej nástupkyne KdP.⁶ DP začala oficiálne svoju činnosť 10. októbra 1938.⁷

Nová strana pohltila všetky nemecké organizácie a spolky.⁸ Tým sa naplnil jeden z hlavných cieľov KdP, a to „*podnecujúco, organizačne a v určitom zmysle aj rozhodujúco ovplyvňovať všetky nemeckonacionalistické organizácie pôsobiace na Slovensku.*“⁹ Táto skutočnosť bola v súlade s 3. bodom návrhu štatútu nemeckej národnej skupiny vypracovaným na jeseň 1938 a doplneným na jar 1939 Kurtom Ottom Rablom. Na základe tohto ustanovenia vystupovala strana „*ako jediná zástupkyňa záujmov nemeckej národnej skupiny*“ voči štátnej moci a jej politickej reprezentácii.¹⁰

Budovanie organizačnej štruktúry novej strany vychádzalo z vodcovského princípu v duchu myšlienok národnosocialistickej ideológie a

⁵ Politisches Archiv des Auswärtigen Amtes Berlin (ďalej PA AA), Kancelária štátneho tajomníka, zväzok 5. Nemecký konzulát v Bratislave Zahraničnému úradu, 5. 10. 1938.

⁶ KOVÁČ, D.: *Nemecko a nemecká menšina na Slovensku (1871–1945)*. Bratislava 1991, s. 136.

⁷ SNA, Policajné riaditeľstvo v Bratislave 1920–1950 (ďalej PR BA), š. 247, mat. 71/10. Založenie DP ako právnej nástupkyne bývalej KdP, 12. 10. 1938. V ten istý deň vydala slovenská autonómna vláda nariadenie o zriadení nemeckého štátneho sekretariátu ako súčasť autonómnej vlády. Štátnym tajomníkom sa stal F. Karmasin. Nariadenie bolo publikované 14. 10. 1938. RABL, K. O.: *Zur jüngsten Entwicklung der slowakischen Frage*. In: *Zeitschrift für ausländisches öffentliches Recht – und Völkerrecht*, č. 9, s. 307. Pozri tiež SCHIEDER, T. (zost.): *Vertreibung der deutschen Bevölkerung aus der Tschechoslowakei*. Zväzok IV/1. Berlín 1957, s. 149.

⁸ Išlo o Nemecký kultúrny zväz, Krajskú komisiu starostlivosti a ochrany detí a mládeže, Nemecký telocvičný zväz, športové spolky a odborárske organizácie (KARMASIN, F.: *Deutsche in der Slowakei und Karpathenukraine*. In: *Nation und Staat*, roč. 12, č. 4, január 1939, s. 213; ROSSIPPAUL, L.: *Die deutsche Volksgruppe der Slowakei*. In: *Nation und Staat*, roč. 12, č. 12, september 1939, s. 747; HOENSCH, J. K.: *Slovensko a Hitlerova východná politika*. Bratislava 2001, s. 108.). Nie všetky spolky a korporácie súhlasili so začlenením do DP a jej organizácii. Odmietavý postoj zaujal predovšetkým Karpatský spolok (Karpathenverein) a podvolil sa až v novembri 1940. Štátny archív Banská Bystrica, pobočka Banská Bystrica (ďalej ŠAP Banská Bystrica), Karpatský spolok v Banskej Bystrici 1923–1944 (ďalej KV BB), š. 2, 26/1938, 13/1939; BOBRÍK, M.: *Činnosť Nemeckého telocvičného a športového zväzu v období slovenského štátu (1939–1945)*. Historický časopis, roč. 48, č. 3, 2000, s. 509.

⁹ Štátni ústřední archiv Praha (ďalej SUA Praha), Sudetendeutsche Partei 1933–1938 dodatky (ďalej SdP dodatky), š. 1, KH 4, Správa F. Karmasina o činnosti KdP za 1. polrok 1936.

¹⁰ PA AA, Vyslanectvo v Bratislave, Kult 3 Nr. 2 62/1; HOENSCH, J. K.: *Slovensko a Hitlerova...*, s. 110-111; KAISER, J.: *Die Politik des Dritten Reiches gegenüber der Slowakei 1939-1945. Ein Beitrag zur Erforschung der nationalsozialistischen Satellitenpolitik in Südosteuropa*. Dizertačná práca. Bochum 1969, s. 167-168. V Rablovom návrhu štatútu sa nehovorí o DP, ale o Volksdeutsche Nationalsozialistische Partei (VDNSP).

svetonázoru. Mala znaky strany totalitného typu¹¹ a F. Karmasin sa ju snažil budovať ako „štát v štáte.“¹²

F. Karmasin musel o udržanie samostatnosti a nezávislosti svojej strany spočiatku tvrdo bojovať. Jednak ho znepokojovali snahy Ernsta Kundta o vytvorenie jednotnej organizácie Nemcov v „pomníčovskom“ Česko – Slovensku¹³ a úsilie Alexandra Macha o začlenenie DP do Hlinkovej slovenskej ľudovej strany (HLS), ako jednej z národnostných sekcií.¹⁴ Oficiálne zrieknutie sa štatútu politickej strany znamenalo záchranu DP pred zánikom alebo začlenením do HLS. DP mala vystupovať predovšetkým ako „národnostná organizácia“.¹⁵

Ústava Slovenskej republiky z 21. júla 1939 na základe § 59 právne zakotvila DP ako reprezentanta politickej vôle slovenských Nemcov.¹⁶

Ďalším zákonom, ktorý sa vzťahoval na DP bol zákon o politických stranách národnostných skupín z 15. mája 1940.¹⁷ Na tento zákon nadväzovala vyhláška ministerstva vnútra č. 48 zo 14. októbra 1940, ktorá potvrdila plnú registráciu DP ako jedinej politickej strany nemeckej národnej skupiny.¹⁸

Zaregistrovaním nadobudla DP status právnickej osoby. Stala sa „korporáciou verejného práva“ s úlohami a právomocami v štátnej správe¹⁹ – navrhovala vládnych komisárov v nemeckých obciach,²⁰ zástupcov z radov karpatských Nemcov do okresných a župných výborov²¹ a vysielala svojich

¹¹ F. Karmasin vo svojich spomienkach z júla 1953 označil DP za reprezentanta politickej vôle karpatských Nemcov a tým aj za demokratickú [sic!]: „Ak demokracia znamená, že má byť vyjadrená vôľa národa formou správy, tak bola DP skutočne demokratickou. Vedenie národnej skupiny bolo poriadne zvolené...“ (IfZ, ZS 532 Karmasin Franz, Staatssekretär). Toto Karmasinove tvrdenie vyvracia nespočetné množstvo archívnych dokumentov uložených v slovenských, nemeckých a amerických archívoch.

¹² HOENSCH, K. J.: *Slovensko a Hitlerova...*, s. 108.

¹³ KRÁL, V.: *Die Deutschen in der Tschechoslowakei 1933 – 1947. Dokumentensammlung. Acta occupationis Bohemiae et Moraviae*. Praha 1964, dokument č. 261, s. 357-361. Karmasin dostal v novembri 1938 pokyn od Volksdeutsche Mittelstelle (VoMi) budovať „vlastnú stranu“. SNA, fond S-428-6/97.

¹⁴ HOENSCH, K. J.: *Slovensko a Hitlerova...*, s. 112; KAISER, J.: *Die Politik des Dritten Reiches...*, s. 169; MELZER, R.: *Erlebte Geschichte. Rückschau auf ein Menschenalter Karpatendeutschum. Teil 2: Von 1939 bis 1945 und wie es weiterging*. Viedeň 1996, s. 52-53.

¹⁵ IfZ, ZS 532 Karmasin Franz, Staatssekretär; HOENSCH, K. J.: *Slovensko a Hitlerova...*, s. 112; MELZER, R.: *Erlebte Geschichte*, s. 52.

¹⁶ Ústavný zákon o ústave Slovenskej republiky, č. 185/1939 Sl. z.

¹⁷ Zákon o politických stranách národnostných skupín, č. 121/1940 Sl. z.

¹⁸ Úradný vestník, vyhláška Ministerstva vnútra Slovenskej republiky o registrácii DP, č. 48/1940.

¹⁹ JÖKALE, A.: *Rechtsstellung der...*, s. 77.

²⁰ Štátny archív (ďalej ŠA) Banská Bystrica, Pohronská župa II 1940 – 1945 (ďalej PŽ II), š. 19, Ig 2 071/1941 prez., Ig 617/1942 prez.; š. 29, Ig 2 143/1943 prez.; š. 41, Ig 17/1944 prez., Ig 71/1944 prez., Ig 79/1944 prez., Ig 80/1944 prez.

²¹ SNA, DP 125 – 49 – 1/2. Zoznam Nemcov v zriadených župných výboroch, 2. 11. 1940. Nasledujú návrhy v jednotlivých župách.

zástupcov do Štátnej rady.²² Okrem toho mala aj zastúpenie v slovenskom sneme: po voľbách do Snemu Slovenskej krajiny z 18. decembra 1938 to boli F. Karmasin, Jozef Steinhübel a od marca 1940 Sigmund Keil.²³

Územno-organizačné členenie DP 1938-1940

Strana po organizačno-štruktúrálnej stránke nadviazala na svoju predchodkyňu KdP. Stranícky aparát zostal v podstate nezmenený. Ako provizorium zostávali v platnosti, čo sa týka územnej organizácie (krajiny, oblasti, miestne skupiny a kamarátstva) stanovy KdP.

Organizačné zmeny však nastali vo vedení strany, pri ktorom sa vytvorili rezortné úrady: Úrad pre kultúru (vedúci Hans Friedl), Úrad pre samosprávu (vedúci Max Udo Kasperek), Úrad pre poľnohospodárstvo (vedúci Max Udo Kasperek), Úrad pre hospodárstvo (vedúci Eugen Reisinger), Sociálny úrad (vedúci Erhard Mühlberger), Úrad pre záležitosti žien (vedúca Anna Prutzerová), Organizačný úrad (vedúci Julius Marsó), Školiaci úrad (vedúci Walter Donath), pokladnica (vedúci Leo Kowal), Úrad pre tlač a propagandu (vedúci Karl Hauskrecht) a Právny úrad (vedúci Willfried Messler).²⁴

Otázky spojené s organizáciou strany prerokúval už v polovici novembra 1938 vedúci Organizačného úradu DP J. Marsó so zástupcami župného vedenia NSDAP vo Viedni.²⁵

Začiatkom roku 1939 dostáva DP pevný organizačný základ. Vodcovský princíp sa zakotvil ako hlavná myšlienka organizácie DP. Na čele DP stál vodca národnej skupiny (Volksgruppenführer, F. Karmasin) a podliehali mu všetci funkcionári, počnúc krajinými vedúcimi (Landschaftsleiter), pokračujúc oblastnými (Gebietsleiter), miestnymi vedúcimi (Ortsleiter) a končiac vedúcimi kamarátstiev (Kameradschaftsleiter) a susedstiev (Nachbarschaftsleiter). Strana bola prísne hierarchicky členená.²⁶

²² F. Karmasin a Matthias Nitsch. V 1. Štátnej rade boli obaja, v 2. len M. Nitsch. KORČEK, J.: *Slovenská republika 1943 – 1945*. Bratislava 1999, s. 44-45.

²³ Okrem vyššie uvedených osôb figurovali na jednotnej kandidátke HSES – Strana slovenskej národnej jednoty za DP aj Samuel Sterberl a Karl Hauskrecht. *Krajinový vestník pre Slovensko*, roč. XI., 1938. Vyhľadka 323, čiastka 43, 3. 12. 1938, s. 693-695.

²⁴ *Deutsche Stimmen*, 14. 1. 1939, s. 3.

²⁵ SNA, DP 125 – 49 – 1/35. Správa z cesty do Viedne 10. 11. 1938. F. Karmasin vo svojich spomienkach pripúšťa, že NSDAP slúžila ako príklad, avšak odmieta bezduché kopírovanie podľa ríšskoneckého „vzoru“ a hovorí o prispôbovaní potrebám karpatských Nemcov (HfZ, ZS 532 Karmasin Franz, Staatssekretär). Aj o tomto jeho tvrdení je potrebné pomenovať, aj keď ja sám spomenuté nuansy v niektorých prípadoch pripúšťam.

²⁶ Komplikovanejšie to bolo v prípade najnižších organizačných článkov DP. Vedúci susedstva podliehal svojmu vedúcemu kamarátstva, svojmu miestnemu vedúcemu atď. Vedúci susedstva však nepodliehal žiadnemu inému vedúcemu kamarátstva v rámci vlastnej miestnej skupiny. Bol pre neho vyšší, avšak nie jeho nariadený funkcionár. Disciplinárne spadal pod miestneho vedúceho. *Deutsche Stimmen*, 14. 1. 1939, s. 2.

Funkcionári zodpovedali za im zverenú oblasť (krajina, oblasť, miestna skupina, kamarátstvo a susedstvo) a zastupovali stranu vo svojej oblasti navonok aj dovnútra. Zároveň boli zodpovední za celkovú situáciu v im zverených oblastiach.

Každý funkcionár disponoval štábom odborných zástupcov – zmocnencov (Sachwalter). Títo zodpovedali za plnenie úloh v ich rezortoch. Disciplinárne spadali pod príslušného funkcionára (krajinský, oblastný a miestny vedúci) a po odbornej stránke nadriadenému zmocnencovi (krajinský, oblastný zmocnenec) v rámci ich rezortu. Ako najvyššie nadriadené miesta figurovali vyššie uvedené rezortné úrady DP. Úradom podliehali organizácie pôsobiace v ich rezortnej oblasti.²⁷

Vodcovský princíp podmieňoval plnú zodpovednosť všetkých funkcionárov a zmocnencov v nimi spravovaných organizačných jednotkách. V rámci DP sa rozlišoval princíp dvojakej zodpovednosti: 1. totálna zodpovednosť a 2. čiastočná zodpovednosť.

Totálna zodpovednosť sa vzťahovala na funkcionárov v ich spravovaných organizačných jednotkách a čiastočná na jednotlivých zmocnencoch v príslušných rezortoch, ktorí im zodpovedali.²⁸

Čo sa týka územného členenia DP, strana prevzala organizačné jednotky svojej predchodkyne. K 6. októbru 1938 sa DP členila na 4 krajiny (Bratislava, Nemecké Pravno – Kremnica, Spiš a Podkarpatská Rus) s 92 miestnymi skupinami.²⁹ V dôsledku viedenskej arbitráže stratila DP viaceré miestne skupiny a po tzv. malej vojne aj jednu krajinu – Podkarpatskú Rus.

Od marca 1939 do júna 1939 sa územná organizácia DP členila na tri krajiny (Landschaften): Bratislava, Nemecké Pravno – Kremnica a Spiš. Bratislavská krajina mala tri oblasti (Bratislava, Weingebiet, Žitný ostrov), krajina Nemecké Pravno – Kremnica päť oblastí (Nemecké Pravno, Kremnica, Turiec, Handlová a Veľké Pole) a krajina Spiš taktiež päť oblastí (Oberland, Niederland, Spišská Nová Ves, údolie Gelnice a údolie Bodvy).³⁰

Neustály prílev nových členov a prispôsobovanie sa „vzoru“ NSDAP³¹ podnietil v júni 1939 zmenu územného členenia DP. Na základe nariadenia vodcu národnej skupiny F. Karmasina došlo k zrušeniu krajín

²⁷ Napríklad Úradu pre kultúru podliehala organizácia učiteľov Karpathendeutsche Erzieherchaft (KE). Deutsche Stimmen, 14. 1. 1939, s. 2.

²⁸ Deutsche Stimmen, 14. 1. 1939, s. 2.

²⁹ SNA, DP 125 – 4 – 1/33. Správa Hlavného organizačného úradu, 31. 3. 1940.

³⁰ SNA, PR BA, š. 247, mat. 71/10. Organizačný prehľad KdP; Národný súd (ďalej NS), Tn Iud 17/1947 – Franz Karmasin, mikrofilm II. A 944. Organizačný prehľad KdP.

³¹ Grenzboten, 14. 10. 1939.

(Landschaften) a oblastí (Gebiete). Namiesto nich sa zaviedla nová organizačná jednotka kraj (Kreis). Ďalšou novou organizačnou jednotkou sa stal oporný bod (Stützpunkt).³²

Oporné body vznikali v oblastiach s rozptýlom nemeckého obyvateľstva (Streudeutschen), kde administratívu v rámci strany komplikovali pomerne veľké vzdialenosti medzi miestnou skupinou a jej jednotlivými kamarátstvami, ktoré sa nachádzali vo viacerých obciach. Vedúci oporných bodov prakticky vykonávali tie isté úkony a disponovali identickými kompetenciami ako miestni vedúci. Oporné body boli postavené na rovnakú úroveň ako miestne skupiny. Spolu so svojou kmeňovou miestnou skupinou tvorili organickú jednotku, ktorá sa prejavovala hlavne počas podujatí, zhromaždení, ale aj v iných oblastiach stranického a menšinového života.³³

Od 15. júna 1939 sa DP členila na 7 krajov: kraj I – Bratislava – mesto (13 miestnych skupín),³⁴ kraj II – Bratislava – vidiek (12 miestnych skupín),³⁵ kraj III – Považie (7 miestnych skupín),³⁶ kraj IV – Veľké Pole (7 miestnych skupín),³⁷ kraj V – Nemecké Pravno (25 miestnych skupín),³⁸ kraj VI – Horný Spiš (34 miestnych skupín)³⁹ a kraj VII – Dolný Spiš (22 miestnych skupín).⁴⁰

Dovtedajších miestnych vedúcich vymenoval F. Karmasin za dočasných vedúcich miestnych skupín a rovnako vymenoval dočasných krajských vedúcich: pre kraj I Karla Hauskrechta, pre kraj II Samuela Sterberla, pre kraj III Ludwiga Niedobu, pre kraj IV Huga Balzara, pre kraj V J. Steinhübla, pre kraj VI Arpáda Reicha a pre kraj VII S. Keila.

³² Grenzbote, 4. 6. 1939, s. 5; Deutsche Stimmen, 3. 6. 1939, s. 8.

³³ Grenzbote, 9. 6. 1939, s. 5; Deutsche Stimmen, 3. 6. 1939, s. 8. Príkladom takejto situácie bola miestna skupina DP v Žiline, ktorá mala svoje kamarátstva v Čadci, Považskej Bystrici a vo Vrútkach.

³⁴ 11 miestnych skupín v Bratislave a miestne skupiny v Stupave a Malackách.

³⁵ Pezinok, Grinava, Limbach, Modra, Rača, Svätý Jur, Most na Ostrove, Nové Košariská, Prievoz, Jánošíkova, Nová Lipnica a Rovinka.

³⁶ Nitra, Piešťany, Ružomberok, Žilina, Trenčín, Trnava, Turčiansky Svätý Martin.

³⁷ Brezová, Fančová, Veľké Pole, Píla, Radobica, Topoľčany, Čermany.

³⁸ Vyšehradné, Solka, Krahule, Brieštie, Kopernica, Nemecké Pravno, Janova Lehota, Chvojnica, Kľačno, Sklené, Hadviga, Lúčky, Kremnické Bane, Kláštor pod Znievom, Kremnica, Handlová, Kunešov, Vrúcko, Nová Lehota, Banská Bystrica, Horná Štubňa, Horný Turček, Tužina, Dolný Turček, Malinová.

³⁹ Stará Lesná, Bušovce, Výborná, Poprad, Dvorce, Tvarožná, Žakovce, Veľká, Stráne pod Tatrami, Spišská Sobotá, Veľká Lomnica, Veľký Slavkov, Chmeľnica, Holumnica, Huncovce, Kežmarok, Lomnička, Hniezdne, Ľubica, Podhorany, Matejovce, Majerka, Vrbov, Stráža, Mlynica, Strážky, Nová Lesná, Podolínec, Rusinkovce, Rakúsy, Tatranská Lomnica, Toporec, Dolné Švábovce, Spišská Belá.

⁴⁰ Stará Voda, Dobšiná, Mníšek nad Hnilcom, Gelnica, Spišské Podhradie, Rudňany, Krompachy, Levoča, Markušovce, Michalok, Michalovce, Vyšný Medzev, Prešov, Smolník, Smolnická Huta, Švedlár, Štós, Trebišov, Nižný Medzev, Vondrišiel, Spišské Vlchy, Spišská Nová Ves. Grenzbote, 4. 6. 1939, s. 5; Deutsche Stimmen, 3. 6. 1939, s. 8.

Zároveň sa úrady DP premenovali na hlavné úrady. Štatút hlavného úradu DP nadobudol štáb DP (vedúci Eduard Herrmann). V rámci štábu sa vytvorilo štatistické oddelenie (vedúci Fritz Wepner), ktoré však slúžilo ako spravodajská ústredňa a bola napojená na ríšskonemecký Sicherheitsdienst (SD).⁴¹ Zmeny na postoch nenastali, s výnimkou Hlavného úradu pre záležitosti žien (hlavná vedúca Terese Chlupová). Sociálny úrad sa rozdelil na dva hlavné úrady, a to na Hlavný úrad pre sociálnu politiku (vedúci Alfred Wagner) a Hlavný úrad pre národné blaho a zdravie (vedúci Erhard Mühlberger, od konca roku 1939 Tibor Toth).⁴² Vodca národnej skupiny, vedúci hlavných úradov a vedúci úradu Štátneho sekretariátu pre záležitosti nemeckej národnej skupiny na Slovensku tvorili hlavné vedenie DP (Hauptleitung).⁴³

Zmeny územnej organizácie strany sa dotýkali rovnako územného členenia jej formácií a organizácií.⁴⁴

Na konci roku 1939 pribudol Hlavný úrad pre vojenskú a pracovnú službu (vedúci Anton Oldofredi). Funkciu stranického krajského inšpektora zastával S. Keil.⁴⁵

K 31. marcu 1940 pozostávala územná organizácia DP zo 7 krajov, 129 miestnych skupín a 13 oporných bodov a mala 3800 funkcionárov.⁴⁶

Stanovy DP z marca 1940

Na prelome rokov 1939/40 pripravovalo vedenie DP nové stanovy, pretože stanovy KdP ako provizórium, vzhľadom na vyššie uvedené územno-organizačné zmeny, stratili svoje opodstatnenie. Stanovy boli predložené Volksdeutsche Mittelstelle (VoMi),⁴⁷ ako nadriadenému

⁴¹ KAISER, J.: *Die Politik des Dritten Reiches...*, s. 490, poznámka 4.

⁴² Grenzboten, 4. 6. 1939, s. 5; Deutsche Stimmen, 5. 8. 1939, s. 1; MELZER, R.: *Erlebte Geschichte*, s. 147.

⁴³ SNA, fond Alexandrijský archív, mikrofilm II. C 977, fólia 9 395 155 – 160. Správa o DP na Slovensku, 9. 1. 1940; NS, Tn l'ud 17/1947 – Franz Karmasin, mikrofilm II. A 943 (Stanovy DP), 945. Správa sa nachádza aj v PA AA, Vyslanectvo v Bratislave, Pol 3 Nr. 7a, b 311/6-8; Bundesarchiv Berlin (ďalej BArch), Deutsche Partei R 142/3. Deutsche Partei in der Slowakei, 31. 5. 1942; R 70 Slowakei/258 – 13. Výťah zo správy o okružnej ceste po Slovensku zo 4. a 5. 11. 1939.

⁴⁴ Deutsche Stimmen, 3. 6. 1939, s. 8.

⁴⁵ SNA, fond Alexandrijský archív, mikrofilm II. C 977, fólia 9 395 155 – 160. Správa o DP na Slovensku, 9. 1. 1940.

⁴⁶ SNA, DP 125 – 4 – 1/33. Správa Hlavného organizačného úradu, 31. 3. 1940; Nation und Staat, roč. 13, č. 10, máj 1940, s. 319; Deutsche Stimmen, 6. 4. 1940, s. 2; Karpatenheimat, roč. 2, č. 9, máj 1940, s. 137.

⁴⁷ Volksdeutsche Mittelstelle (VoMi): VoMi vznikla 9. 12. 1936 ako centrála pre koordináciu práce s nemeckými menšinami v zahraničí. Jej vedúcim bol od 1. 1. 1937 Werner Lorenz, od roku 1938 podliehajúci priamo H. Himmlerovi. Získavala etnických Nemcov pre myšlienku národného socializmu, riadila činnosť nemeckých menšín v Európe a presadzovala napĺňanie cieľov Hitlerovej zahraničnej politiky (napr. sudetská kríza). Od roku 1939 organizovala VoMi presídľovanie nemeckých menšín zo zahraničia do Nemecka, preverovala rasovú a politickú spôsobilosť etnických Nemcov a vyberala cudzincov vhodných na ponemčenie.

orgánu, ktorý riadil činnosť nemeckých menšín v priestore juhovýchodnej Európy a nemeckému vyslancovi na Slovensku Hansovi Bernardovi. Prvý návrh stanov obsahoval viaceré ustanovenia, podľa vyslanca H. Bernarda, nezlučiteľné so suverenitou slovenského štátu a dohodami medzi ríšskonemeckou a slovenskou vládou. Tento názor zdieľal rovnako aj zástupca slovenského referátu VoMi Dr. Henninger.⁴⁸

Pripomienky vedenie DP akceptovalo a stanov VoMi schválila a napokon s nimi súhlasil aj vyslanec. Slovenská vláda dostala k nahliadnutiu len vybrané časti stanov.⁴⁹

Aj napriek nedostatkom vyhlásil F. Karmasin platnosť nových stanov k 1. marcu 1940.⁵⁰ Reálne však mohli vstúpiť do platnosti až po prijatí zákona o registrácii politických strán národnostných skupín v polovici mája 1940.

Nové stanov DP vychádzali zo stanov NSDAP a vtláčali strane charakter totalitnej strany.⁵¹ Členili sa na viacero častí.

Prvá časť obsahovala všeobecné ustanovenia. Podľa nich bola DP nositeľkou politickej vôle celej nemeckej národnej skupiny, ktorá sa prostredníctvom DP zúčastňovala na štátnej moci. Organizácia DP predstavovala zároveň organizáciu karpatských Nemcov a stelesňovala „národnosocialistický nemecký svetonázor.“ Ďalšie ustanovenia tejto časti obsahovali používanie straníckych symbolov a nakladanie s finančnými prostriedkami.

Druhá časť sa týkala postavenia vodcu národnej skupiny. Tento bol podľa § 17 stanov krajinským vedúcim DP a bol zvolený doživotne s právom

Od júna 1941 samostatný úrad SS. VoMi mala celkovo 11 úradov. Nemecké menšiny v Európe spadali pod správu Úradu IX – politické vedenie nemeckých národných skupín a Úradu X – vedenie hospodárstva v rámci nemeckých národných skupín. K problematike VoMi: LUMANS, V. O.: *Himmlers Auxiliaries. The Volksdeutsche Mittelstelle and the German National Minorities of Europe*. Londýn 1993; JACOBSEN, H. A.: *Nationalsozialistische Aussenpolitik 1933 – 1938*. Frankfurt nad Mohanom – Berlín 1968, s. 234-245.

⁴⁸ SNA, NS, Tn Iud 17/1947 – Franz Karmasin, mikrofilm II. A 945. Stanovy DP, 16. 3. 1940. Jednalo sa o ustanovenie o nástupe vodcu národnej skupiny do úradu na základe súhlasu nemeckého národa, resp. jeho splnomocnenca. Ďalším takýmto rozporuplným bodom bolo ustanovenie o zodpovednosti vodcu národnej skupiny za osud nemeckej menšiny. Na základe neho sa mal zodpovedať nemeckému národu a jeho vodcovi. Za nezlučiteľné so suverenitou slovenského štátu považoval nemecký vyslanec a VoMi vymenovanie vodcu národnej skupiny vodcom nemeckého národa.

⁴⁹ SNA, NS, Tn Iud 17/1947 – Franz Karmasin, mikrofilm II. A 945. E. Hermann H. Bernardovi, 19. 3. 1940. Rovnako aj v PA AA, Vyslanectvo v Bratislave, Pol 3 Nr. 7a, b 311/6-8.

⁵⁰ Archív Múzea Slovenského národného povstania v Banskej Bystrici (ďalej AM SNP), fond VIII, š. 8, 36/64. Nariadenie vodcu národnej skupiny, 28. 2. 1940; Nariadenie sa nachádza aj v PA AA, Vyslanectvo v Bratislave, Pol 3 Nr. 7a, b 311/6-8; BArch R 142/3.

⁵¹ Deutsche Stimmen, 30. 3. 1940, s. 1. Túto skutočnosť obsahuje už samotný nápis článku: „Podľa vzoru NSDAP – totalita strany.“

menovať svojho nástupcu. Paragrafy 18 a 19 sa dotýkali voľby vodcu národnej skupiny (F. Karmasin). Volili ho volitelia, vedúci miestnych skupín.⁵²

Podľa § 20 mu podliehali všetky stranícke formácie a organizácie a bol v nadriadenom postavení voči každému funkcionárovi, členovi DP a jej formácií.

Ďalšie paragrafy vymedzovali jeho práva. Zastupoval DP a nemeckú národnú skupinu navonok, bol oprávnený odvolávať straníckych funkcionárov, funkcionárov formácií a pridružených organizácií, vylúčiť ich zo strany. Disponoval právomocou rozpúšťať stranícke formácie a organizácie alebo ich časti alebo obmedziť ich činnosť.

Paragraf 23 ho oprávňoval vymenúvať a odvolávať vedúcich hlavných úradov, veliteľov a vedúcich formácií a pridružených organizácií. Títo mali konať v zmysle jeho nariadení a boli mu priamo za svoju činnosť zodpovední.

Ďalej disponoval možnosťou menovať svojho stáleho zástupcu a určoval počet a oblasť pôsobnosti úradov a úradovní DP.

Paragraf 26 sa týkal Hlavného vedenia DP. Úrad Hlavného vedenia sa označoval ako Ústredný úrad DP (Hauptstelle der DP). Hlavní vedúci a politickí vedúci ústredného úradu tvorili štáb DP, na čelo ktorého vodca národnej skupiny vymenúval vedúceho. Hlavné vedenie zasadalo podľa potreby.

Nasledovné paragrafy ošetrovali zmeny stanov a služobných predpisov vodcom národnej skupiny a zvolávanie straníckeho zjazdu.

Inštitúcia vodcu národnej skupiny ako taká bola plne nezávislá na štátnej moci. Štát nemal žiadny vplyv na jeho osobu a činnosť. Ako predseda DP a tým aj prvý predstaviteľ národnej skupiny vystupoval v rámci národnej skupiny autonómne bez zasahovania štátu a jeho politických predstaviteľov, ak sa pridržal znenia platných zákonov.⁵³

Tretia časť zahŕňala ustanovenia o členskej základni. Členom DP sa mohol stať každý Nemeц po dovŕšení 18. roku života, ktorý sa priznával k národnosocialistickému svetonázoru a mal árijský pôvod.⁵⁴ Prijímanie do strany sa dialo na stupni miestnej skupiny, vo výnimočných prípadoch rozhodovala

⁵² Voľby vodcu národnej skupiny 30. 3. 1940 sa v Bratislave zúčastnilo 129 voliteľov, ktorí za doživotného vodcu národnej skupiny zvolili F. Karmasina.

⁵³ JÖKALE, A.: *Rechtsstellung der...*, s. 79. V skutočnosti podliehal vodca národnej skupiny VoMi. Nemecký historik a bývalý riaditeľ Inštitútu súčasných dejín v Mníchove H. Graml ho označil de facto za funkcionára Nemeckej ríše. GRAML, H.: *Das organisatorische Verhältnis der Deutschen Partei in der Slowakei zur NSDAP*. In: Gutachten des Instituts für Zeitgeschichte. 2. diel. Mníchov 1966, s. 207.

⁵⁴ Strana vydávala potvrdenia o árijskom pôvode. Funkcionári strany, jej formácií a pridružených organizácií a príslušníci FS museli mať tzv. veľké potvrdenie o árijskom pôvode siahajúce späť po tretiu generáciu svojich predkov. Radoví členovia DP disponovali tzv. malým potvrdením o árijskom pôvode. Z významnejších funkcionárov museli pre „nečistý“ árijský pôvod odísť zo svojich postov a funkcií Eduard Matl a Willfried Messler.

miestna skupina „Ústredný úrad“, čiže hlavné vedenie. Vedúceho tejto miestnej skupiny menoval vodca národnej skupiny.⁵⁵ Jeho nariadenia sa uskutočňovali prostredníctvom funkcionárov zhora nadol. Ďalšie paragrafy sa týkali členských práv a povinností. Najviac paragrafov sa týkalo ukončenia členstva v DP. Členstvo v DP zanikalo smrťou, prepustením, vyškrtnutím a vylúčením.⁵⁶

Štvrtá časť stanov, § 49 – 99, sa venovala organizačnej štruktúre DP. Podľa § 49 sa oblasť pôsobnosti DP rozkladala na všetky územia slovenského štátu obývané karpatskými Nemcami. Členila sa kraje a miestne skupiny. Ich hranice určoval a menil vodca národnej skupiny. Paragraf 51 vymedzoval pojem funkcionárov územných organizačných jednotiek DP: krajských vedúcich a vedúcich miestnych skupín, ktorých vymenúval vodca národnej skupiny.

Každý funkcionár územno-organizačnej jednotky DP (Gebietsleiter) viedol jemu zverenú územnú jednotku. Zastupoval v nej stranu a bol zodpovedný za celkovú politickú situáciu v nej. Vykonával dozor nad jemu podriadenými služobníkmi a bol zodpovedný za dodržiavanie disciplíny vo svojej oblasti. Vystupoval ako nadriadený voči všetkým politickým vedúcim a zmocnencom svojej územnej jednotky. Každý funkcionár územno-organizačnej jednotky DP disponoval aj štáбом spolupracovníkov – politickými vedúcimi.

Podľa § 55 vodca národnej skupiny povolával, menoval a odvolával hlavných vedúcich, vedúcich oddelení a pracovníkov ústredného úradu, krajských vedúcich a na ich návrh ich spolupracovníkov a vedúcich miestnych skupín. Krajský vedúci menoval a odvolával na návrh vedúcich miestnych skupín ich spolupracovníkov, ako aj vedúcich kamarátstiev a susedstiev.

Politický vedúci sa na základe § 58 nesmel svojvoľne vzdať svojho úradu, pretože sa to považovalo za marenie výkonu služby. O uvoľnenie z výkonu služby mohol len požiadať.

Vyššiu územnú organizačnú jednotku DP predstavoval kraj (Kreis). Na jeho čele stál krajský vedúci, ktorého menoval a odvolával vodca národnej skupiny a jemu bol aj zodpovedný. Krajský vedúci dozeral na činnosť miestnych skupín svojho kraja. Zastupoval kraj navonok aj smerom dovnútra strany. V prípade vierolomnosti, neschopnosti alebo úmyselného pochybenia mal povinnosť pozbaviť úradu vedúcich miestnych skupín a politických vedúcich v rámci svojho kraja a poveriť dočasne ich vedením iné osoby.

V prípade odvolania krajského vedúceho vodcom národnej skupiny, smrti alebo trvalejšej neprítomnosti alebo neschopnosti krajského

⁵⁵ Vedúcim tejto miestnej skupiny bol Anton Oldofredi, od konca roku 1942 Ernst Statzenberg.

⁵⁶ Z hlavných vedúcich bol koncom roka 1939 pozbavený všetkých funkcií a vylúčený Max Udo Kasperek.

vedúceho, poveroval vodca národnej skupiny predbežným vedením člena krajského vedenia, zväčša krajského tajomníka (Kreisgeschäftsführer), ktorý zároveň viedol všeobecnú agendu krajského vedenia.⁵⁷

Krajský vedúci a štáb jeho spolupracovníkov predstavovali krajské vedenie, ktoré vedúci podľa potreby zvolával minimálne raz do mesiaca.⁵⁸

Nižšiu organizačnú jednotku tvorila miestna skupina (Ortsgruppe) DP, ktorá zahŕňala členov jedného alebo viacerých miest resp. obcí. Na jej čele stál vedúci miestnej skupiny. Menoval ho vodca národnej skupiny na návrh krajského vedúceho. Vedúci miestnej skupiny sa za svoju činnosť zodpovedal príslušnému krajskému vedúcemu. Vedúci miestnej skupiny disponoval právomocou navrhovať menovanie a odvolanie svojich spolupracovníkov. Spolu s nimi tvoril vedenie miestnej skupiny. Podľa potreby ho zvolával minimálne raz do mesiaca.⁵⁹ Vedúci miestnej skupiny mal rovnaké práva a povinnosti ako krajský vedúci, samozrejme ohraničené obvodom svojej pôsobnosti.

Najnižšie územno-organizačné celky DP predstavovali kamarátstva (Kameradschaft) a susedstvá (Nachbarschaft). Miestna skupina sa členila na kamarátstva a tie na susedstvá. Na ich čele stál vedúci kamarátstva resp. susedstva.⁶⁰ Boli výkonnými orgánmi vedúceho miestnej skupiny v im zverenej oblasti pôsobnosti, ktorý ich činnosť riadil a kontroloval. Činnosť kamarátstiev a susedstiev upravoval osobitný predpis.⁶¹ V rámci DP mali sekciu aj ženské stranické príslušníčky – Frauenschaft, a to na úrovni kraja (Kreisfrauenschaft) a miestnej skupiny (Ortsfrauenschaft).

Piata časť stanov sa týkala formácií a pridružených organizácií.⁶² O ich vytváraní, úlohách a služobných predpisoch a poriadkoch a vymenúvaní a

⁵⁷ Krajský tajomník plnil funkciu tajomníka hospodárskej kancelárie predchodkyne strany KdP. Podľa veľkosti a členskej základne mal kraj jedného resp. dvoch tajomníkov. Kraj I Bratislava – Mesto a kraj V Nemecké Pravno – Kremnica mali dvoch krajských tajomníkov.

⁵⁸ Krajské vedenie malo mať maximálne 10 členov. V praxi však dochádzalo k prekročeniu tohto limitu.

⁵⁹ Vedenie miestnej skupiny nesmel mať viac ako 8 členov. Ani v tomto prípade nedochádzalo k striktnému dodržiavaniu tohto ustanovenia v bežnej politickej praxi.

⁶⁰ Počet kamarátstiev a susedstiev závisel od počtu členov a od geografickej veľkosti miestnej skupiny. Všeobecne platilo, že jeden vedúci susedstva mal na starosti 12 – 20 rodín, celkovo až do 80 členov strany. Kamarátstva s relatívne veľkou vzdialenosťou od sídla miestnej skupiny mali 10 až 20 členov. V tomto prípade sa susedstvá v rámci kamarátstiev nevytvárali.

⁶¹ Kameradschaftsordnung der Deutschen Partei (Poriadok kamarátstiev Nemeckej strany).

⁶² Medzi stranické formácie patrili FS, Einsatztruppe (ET), DJ a Karpathendeutsche Studentenschaft. Medzi pridružené organizácie patrili Deutscher Turn – und Sportverband (DTSV), Deutsche Gewerkschaft (DG), neskôr Arbeitsfront der Volksdeutschen (AdV), Karpatendeutsche Erziehschaft (KE), neskôr Deutsche Erziehschaft (DE), Karpatendeutsche Ärzteschaft, Karpatendeutsche Musikverband, Deutscher Handels – und Gewerbeverband, Deutscher Kriegerbund (DKB), Deutsche Bauerschaft (DB), Deutsche freiwillige Feuerwehr (DfW), Zentralverband für die deutschen Genossenschaften, Genossenschaft deutsches Heimatwerk.

odvolávaní ich funkcionárov rozhodoval vodca národnej skupiny. Tí sa mu za svoju činnosť zodpovedali. Velitelia formácií resp. vedúci pridružených organizácií museli byť členmi strany⁶³ a vodca národnej skupiny mal právo ich povolávať do Hlavného vedenia DP.

Šiesta časť stanov obsahovala ustanovenia o disciplinárnom poriadku DP a siedma o forme a spôsoboch vybavovania sťažností v rámci strany.

Celkove obsahovali stanovy DP 163 paragrafov a platili až do zániku DP v apríli 1945.⁶⁴

Vývoj organizačnej a územnej štruktúry DP 1940-1945

V rokoch 1940 – 1945 prešla DP už len čiastkovými zmenami svojej územnej a organizačnej štruktúry. Základ tvorili organizačné zmeny uskutočnené v rokoch 1939 a 1940. V tomto období došlo ku viacerým personálnym zmenám zapríčinených rôznorodými faktormi.

Zmeny sa dotýkali hlavných úradov DP aj územnej organizácie. Niektoré z hlavných úradov DP rovnako aj jedna zo straníckych formácií boli právne zakotvené v zákonodarstve slovenského štátu.

Zákon zo 6. mája 1942 právne kodifikoval už existujúci Hlavný úrad DP pre sociálnu starostlivosť. Na základe § 1 sa stal právnickou osobou a jeho hlavným zameraním bolo plnenie úloh v oblasti sociálnej starostlivosti a zaopatrenia. Zákon umožňoval zriaďovanie pobočiek Hlavného úradu.

Na čele stál predseda (vedením poverený E. Reisinger), ktorého menoval a odvolával vodca národnej skupiny. Predseda mal k dispozícii poradný zbor. Jeho členov taktiež menoval a odvolával vodca národnej skupiny. Ministerstvo vnútra malo v zbere svojho zástupcu, osobu nemeckej národnosti.

Rozpočet úradu schvaľovalo vedenie DP a hospodárenie podliehalo dozoru Najvyššieho účtovného kontrolného úradu.⁶⁵

Ďalším hlavným úradom DP, ktorého činnosť upravoval zákon, bol Hlavný úrad DP pre hospodárstvo. Rovnako aj tento úrad nadobudol zákonom z 2. júla 1942 status právnickej osoby. Na rozdiel od vyššie uvedeného úradu stál na čele Hlavného úradu pre národné hospodárstvo, ako tento úrad zákon pomenúval, vodca národnej skupiny, ktorý menoval svojho stáleho zástupcu (E. Reisinger). Hlavná úloha úradu pozostávala podľa § 3 zo zastupovania

⁶³ Výnimku predstavovali velitelia ET K. Fuss a Heinz Riegler, ríšski Nemci a príslušníci SS.

⁶⁴ Stanovy DP: SNA, NS, Tn Fud 17/1947 – Franz Karasin, mikrofilm II. A 943. Časti stanov boli uverejnené v *Deutsche Stimmen*, 30. 3. 1940, s. 1-2. Neúplné stanovy sa nachádzajú v BArch R 142/3.

⁶⁵ Zákon o zriadení Ústredia pre sociálnu starostlivosť pri Deutsche Partei, č. 81/1942 Sl. z.; *Deutsche Stimmen*, 9. 5. 1942, s. 1.

sociálnych, hospodárskych a kultúrnych záujmov pracujúcich nemeckej národnosti. Úrad zároveň ustanovoval svojich zástupcov vo všetkých verejných a odborových ustanovizniach. Odsek 2 tohto paragrafu ustanovoval povinnosť členstva v odborovej organizácii Arbeitsfront der Volksdeutschen (AdV) pre všetkých pracujúcich príslušníkov nemeckej národnej skupiny.⁶⁶ Ďalšie paragrafy zákona sa týkali AdV, o ktorom sa zmienim na inom mieste.

Jedinou straníckou formáciou so statusom právnickej osoby bol Nemecký študentský zväz (Deutsche Studentenschaft - DS). Nadobudol ho zákonom z 5. júna 1942. Zväz existoval už pred vydaním tohto zákona pod názvom Karpatskonemecký študentský zväz. Podľa § 2 patrilo do jeho pôsobnosti dozeranie na plnenie a dodržiavanie študijných a národných povinností svojich členov, ich politická výchova, ochrana stavovských záujmov nemeckých vysokoškolských študentov a vykonávanie úloh určených osobitnými predpismi.

Členom musel byť každý vysokoškolský poslucháč nemeckej národnosti a mal povinnosť platiť členské príspevky. Na čele stál krajinský študentský vodca (Landesstudentenführer). Menoval a odvolával ho vodca národnej skupiny. Do kompetencie krajinského študentského vodcu patrilo vydávanie organizačného a disciplinárneho poriadku, samozrejme so súhlasom vodcu národnej skupiny, rozhodovanie o finančných a majetkových záležitostiach a vydávanie práv a povinností členskej základne, nariadených vodcom národnej skupiny.

Dozor nad spôsobom využívania štátnych podpôr vykonávalo Ministerstvo školstva a národnej osvety a rozhodnutia ministerstva v záležitostiach subvencií boli pre DS záväzné.⁶⁷

Začiatkom novembra 1942 sa na podnet VoMi vytvoril v súvislosti so začínajúcim náborom karpatských Nemcov do Waffen – SS nový úrad, a to Úrad pre vojenskú výpomoc (Amt für Soldatenhilfe). Jeho hlavnou úlohou bola starostlivosť o vojakov nemeckej národnosti slovenskej armády, príslušníkov Waffen – SS, Organizácie Todt a Ríšskej pracovnej služby a ich rodinných príslušníkov. Staral sa o doručovanie zásielok v rámci poľnej pošty pre príslušníkov Waffen – SS z radov nemeckej menšiny. Vedenie úradu prevzal spočiatku sám F. Karmasin, neskôr major Richard Klabussay.

⁶⁶ Zákon o Ústredí pre národné hospodárstvo pri Deutsche Partei, č. 131/1942 Sl. z.; Deutsche Stimmen, 4. 7. 1942, s. 4.

⁶⁷ Zákon o Deutsche Studentenschaft, č. 98/1942 Sl. z.

Začiatkom apríla 1944 bol Úrad pre vojenskú výpomoc začlenený pod Hlavný úrad pre Sociálnu starostlivosť a R. Klabussay z funkcie odišiel.⁶⁸

V apríli 1944 došlo k ďalšiemu centralizačnému opatreniu v rámci hlavného vedenia DP. Hlavný organizačný úrad prešiel pod Hlavný úrad pre vojenskú a pracovnú službu, keďže veľkú časť jeho agendy tvorili záležitosti okolo vojenskej služby karpatských Nemcov vo Waffen – SS.⁶⁹

Okrem týchto zmien sa pri Hlavnom vedení DP vytvoril koncom júla 1944 z dôvodu dosiahnutia zvýšenia údernosti, zlepšenia a zjednodušenia organizácie DP, v neposlednom rade aj z dôvodu rýchlej zmeny situácie na frontoch a na Slovensku samotnom, užší výbor. Pozostával z H. Friedla (Hlavný úrad pre kultúru), Huga Abta (pokladnica), S. Keila (krajinský inšpektor DP), K. Hauskrechtu (Hlavný úrad pre tlač a propagandu) a Ferdinanda Kluga (veliteľ FS). Členmi so statusom pozorovateľov boli E. Reisinger (Hlavný úrad pre hospodárstvo) a Alfred Ziffer (Hlavný úrad pre poľnohospodárstvo). F. Karmasin, ako vodca národnej skupiny, mal právo tento výbor podľa potreby rozširovať.

Zároveň do hlavného vedenia DP povolal popri veliteľoch a vodcoch formácií krajinského veliteľa organizácie vojnových veteránov 1. svetovej vojny Kriegerbundu, riaditeľa Ústredného zväzu nemeckých spotrebných a úverových družstiev a vedúceho novozriadeného Hlavného školského úradu.

Porád užšieho výboru alebo rozšíreného hlavného vedenia sa podľa potreby mala zúčastňovať novozriadená Rada krajinských vedúcich.

Okrem toho sa za predsedníctva člena Štátnej rady Matthiasa Nitscha mali stretávať na pravidelných poradách poslanci za DP, nemecký starosta Bratislavy a vedúci úradu Štátneho sekretariátu. Podľa potreby sa mali na porady zvolávať aj členovia župných výborov za DP.⁷⁰

Čo sa týka územnej organizácie v období rokov 1940 – 1945 došlo k vytvoreniu dvoch nových krajov. Založenie nových vyšších organizačných celkov vyplynulo z potreby zjednodušenia, sprehľadnenia straníckej organizácie a odľahčenia preťaženia jej aparátu.

⁶⁸ PA AA, Inland II C 7. Založenie úradu pre vojenskú výpomoc, 6. 11. 1942.; SNA, DP 125 – 7 – 8/16. Klabussay Hlavnému veliteľskému úradu SS, 15. 9. 1943; Alexandrijský archív, mikrofilm II. C 977, fólia 9 395 218. Personálne zmeny vo vnútri DP, 3. 4. 1944; ŠA Banská Bystrica, Okresný ľudový súd v Novej Bani 1945 – 1946 (ďalej OLS Nová Baňa), Tn ľud 64/1946 – František Richter, dôkazový materiál – Pokyny Úradu pre vojenskú výpomoc; Deutsche Stimmen, 7. 11. 1942, s. 6; Grenzboten, 6. 11. 1942, s. 5.

⁶⁹ SNA, Alexandrijský archív, mikrofilm II. C 977, fólia 9 395 218. Personálne zmeny vo vnútri DP, 3. 4. 1944; SNA, DP 125 – 26 – 6/1 – 3. Ročná správa Hlavného organizačného úradu DP za rok 1943, 12. 11. 1943.

⁷⁰ A MSNP, fond IX, mikrofilm A 85/75, inv. č. 1 017. Správa SS – Hauptsturmführera Böhrschu oddeleniu III B RSHA SS – Standartenführerovi Ehlichovi z 27. 7. 1944 a 1. 8. 1944.

Ako prvý sa vytvoril koncom roka 1942 kraj VIII Kremnica, a to rozdelením kraja V Nemecké Pravno – Kremnica na dva samostatné celky. Okrem toho sa z troch krajských vedúcich krajov (Veľké Pole, Nemecké Pravno a Kremnica) v stredoslovenskej oblasti vytvorila krajská rada, určená na riešenie špecifických problémov v tejto oblasti. Za krajského vedúceho nového kraja so sídlom v Kremnici vymenoval F. Karmasin Georga Tonhäusera, krajského vedúceho kraja V. Vedením kraja V poveril Irmfrieda Liebschera.⁷¹ G. Tonhäusera však čoskoro odvolal a k 1. januáru 1943 vymenoval do funkcie Franza Steinhübla.⁷²

K 1. januáru 1944 vznikol kraj IX Východné Slovensko. Zahŕňal mestá obce s rozptýleným nemeckým obyvateľstvom na východe Slovenska. Sídlom krajskej úradovne boli Michalovce. Krajským vedúcim bol Bruno Kolb.⁷³

V rokoch 1940 – 1945 počet miestnych skupín DP narástol pomerne málo. Kým v roku 1939 a v prvej štvrtine roku 1940 bol nárast prudký (z 92 na 129), tak v nasledujúcom období tento nárast ustrnul. V septembri 1940 mala DP 140 miestnych skupín,⁷⁴ koncom roka 1941 144⁷⁵ a začiatkom roku 1944 151 miestnych skupín a 30 kamarátstiev.⁷⁶

V súvislosti s vypuknutím Slovenského národného povstania prevzal stranické úlohy Heimatschutz (Domobrana – HS).⁷⁷ Evakuáciou nemeckého obyvateľstva na západ dochádzalo k postupnému zániku miestnych skupín na východnom, strednom a napokon aj na západnom Slovensku.⁷⁸

Vyššie uvedený počet miestnych skupín a kamarátstiev (151 a 30) sa na začiatku roka 1944 členil do 9 krajov – Bratislava – mesto (26 miestnych skupín a 4 kamarátstiev), Bratislava – vidiek (14 miestnych skupín), Považie (14 miestnych skupín a 7 kamarátstiev), Veľké Pole (9 miestnych skupín a 2

⁷¹ Grenzbote, 7. 12. 1942, s. 3; Deutsche Pressebriefe aus der Slowakei, 11. 12. 1942, s. 1; Deutsche Stimmen, 12. 12. 1942, s. 1; Nation und Staat, 16. ročník, č. 4-5, január – február 1943, s. 147-148.

⁷² SNA, F. Karmasin 116 – 41 – 5/166 – 167. Odvolanie G. Tonhäusera, 27. 12. 1942. Menovanie F. Steinhübla za krajského vedúceho, 27. 12. 1942. F. Steinhübel nebol v príbuzenskom pomere s poslancom DP a bývalým krajským vedúcim KdP resp. DP Jozefom Steinhüblom. SNA, Alexandrijský archív, mikrofilm II. C 977, fólia 9 395 240).

⁷³ SNA, DP 125 – 91 – 6/62 – 71. Súpis úradovní DP k 20. 1. 1944.

⁷⁴ Slowakische Rundschau, 1. ročník, č. 18, september 1940, s. 11.

⁷⁵ Kalender der Deutschen in der Slowakei 1941, 1. ročník, s. 81.

⁷⁶ AM SNP, fond IX, mikrofilm A 85/75, inv. č. 1 017. Krajské vedenie Deutsche Partei, začiatok roku 1944.

⁷⁷ PREČAN, V.: *Slovenské národné povstanie. Nemci a Slovensko. Dokumenty*. Bratislava 1970, dokument č. 166, s. 319. K problematike HS pozri: SCHVARC, M.: *Heimatschutz – medzi realitou a ilúziou. Organizácia a formovanie nemeckej Domobrany*. In: Slovenská republika 1939-1945 očami mladých historikov III. Povstanie 1944. Trnava 2004, s. 301-327.

⁷⁸ AM SNP, fond IX, mikrofilm A 85/75, inv. č. 1 149. Rozpustenie miestnych skupín a kamarátstiev DP, 5. 12. 1944; Správa o evakuácii miestnej skupiny Sereď, polovica februára 1945.

kamarátstva), Nemecké Pravno (14 miestnych skupín), Horný Spiš (34 miestnych skupín a 6 kamarátstiev), Dolný Spiš (18 miestnych skupín a 1 kamarátstvo), Kremnica (17 miestnych skupín a 5 kamarátstiev) a východné Slovensko (5 miestnych skupín a 5 kamarátstiev).⁷⁹

Členská základňa DP v sledovanom období výrazne narástla. Kým k 6. októbru 1938 mala strana 27 585 členov,⁸⁰ tak k 31. marcu 1940 to už bolo okolo 57 000.⁸¹ Aj v nasledujúcom roku zaznamenala strana mierny nárast svojej členskej základne – k 15. októbru 1941 mala 60 997 členov.⁸² Tento stav sa nezmenil ani v roku 1943 – 61 000 členov.⁸³ Odvody do Waffen-SS a meniacia sa situácia na frontoch zaznamenali čiastočný odliv členskej základne asi o 1 000 členov.⁸⁴ V samotnej Bratislave mala DP 17 000 členov.⁸⁵ Medzi najsilnejšie miestne skupiny patrili Handlová (2793 členov), bratislavské mestské časti Dunajské nábrežie (1946), Múhlau (1829), Nové Mesto (1612), na strednom Slovensku Veľké Pole (1493) a Tužina (1260) a na Spiši Kežmarok (1062).⁸⁶ Výška členského príspevku v roku 1939 bola 15 Ks, v nasledujúcich sa zvýšila na 20 Ks.⁸⁷

Organizačná štruktúra DP prešla v rokoch 1938 – 1945 viacerými organizačnými a personálnymi zmenami. Vyprofilovala sa ako jediná povolená organizácia nemeckej menšiny na Slovensku v oblasti politického a spoločenského života. Jej cieľom bolo totálne ovládnutie celého nemeckého etnika a jeho usmernenie v duchu ideológie nemeckého nacizmu. Skutočnosť, že DP predstavovala stranu s pyramidálnou štruktúrou, ktorá vychádzala z vodcovského princípu NSDAP a princípov nacistickej ideológie, je nepopierateľná. Slová F. Karmasina v tzv. procese „Witikobund“ v roku 1960 o odmietnutí snáh organizovania DP podľa vzoru NSDAP nemožno považovať za pravdivé, pretože túto skutočnosť vyvracia veľké množstvo archívnych prameňov.

⁷⁹ AM SNP, fond IX, mikrofilm A 85/75, inv. č. 1 017. Krajské vedenie Deutsche Partei, začiatok roku 1944.

⁸⁰ Zahnutí sú aj členovia DP z oblasti Podkarpatskej Rusi.

⁸¹ SNA, DP 125 – 4 – 1/33. Správa Hlavného organizačného úradu, 31. 3. 1940.

⁸² WENDELIN, K.: *Die Sozialstruktur unserer Volksgruppe*. In: Kalender der Deutschen in der Slowakei 1942, s. 75; MELZER, R.: *Erlebte Geschichte*, s. 221.

⁸³ SNA, DP 125 – 26 – 6/1 – 3. Ročná správa Hlavného organizačného úradu DP za rok 1943, 12. 11. 1943.

⁸⁴ SNA, NS, Tn fud 17/1947 – Franz Karmasin, mikrofilm II. A 944; AM SNP, fond IX, mikrofilm A 85/75, inv. č. 1 017. Zápisnica zo zasadnutia rozšíreného Hlavného vedenia DP z 25. 7. 1944; LIPTÁK, E.: *Franz Karmasin opäť na scéne*. Bratislava 1962, s. 48.

⁸⁵ SNA, F. Karmasin 116 – 10 – 2/296.

⁸⁶ SNA, DP 125 – 91 – 6/73 – 89. Adresár vedúcich miestnych skupín a kamarátstiev DP.

⁸⁷ SNA, DP 125 – 4 – 1/32. Správa hlavného pokladníka z 31. 3. 1940.

Do akej miery sa však DP podarilo implantovať do korpusu nemeckej menšiny nacistickú ideológiu je dospelá otázka.⁸⁸ Viaceré pramene však dokazujú, vyjadrené slovami karpatskonemeckých historikov, že veľká časť karpatských Nemcov vnímala nacizmus ako prostriedok na dosiahnutie práva na sebaurčenie v rámci vtedajších zákonov vo forme kultúrnej autonómie,⁸⁹ ba niektorí idealisti ho vnímali ako formu zušľachtenej demokracie s právom spolurozhodovať.⁹⁰

Boli to predovšetkým úspechy nacistického Nemecka, ktoré spôsobovali entuziazmus a prejavy národnej hrdosti slovenských Nemcov a zvädzali ich k falošnému presvedčeniu a ilúzii, že forma vlády jednej strany, praktizovaná NSDAP je ten najlepší prostriedok na zlepšenie ich postavenia v rámci slovenskej spoločnosti. V tomto presvedčení sa ich snažila utvrdzovať predovšetkým masívna propaganda vedenia DP prostredníctvom svojich periodík a filmovej služby.

Nie všetci však vstupovali do strany dobrovoľne. Keďže členstvo v DP legitimovalo taktiež príslušnosť k národnej skupine, strana vyvíjala nátlak na nestraníkov na vstup do jej radov. Mnohí z karpatských Nemcov, zo strachu a obáv o svoju existenciu a existenciu rodiny, sa tomuto nátlaku podvolili.⁹¹

Prehnané požiadavky vedenia strany a častokrát provokatívne vystupovanie straníckych funkcionárov viedli k postupnému zhoršovaniu vzťahov s majoritným slovenským národom a ku vzájomnému odcudzeniu, ktoré sa tak výrazne prejavilo v období SNP, kedy predovšetkým partizáni pokladali slovenských Nemcov principiálne za nepriateľov.

Po vojenských neúspechoch Nemecka na východnom fronte na prelome rokov 1942/43 postupne nadšenie karpatských Nemcov opadlo. Táto skutočnosť sa prejavila napr. v používaní pozdravu – viacerí sa vrátili ku klasickému pozdravu. Najviac sa dištancovanie a nechut' objavila počas odvodov do Waffen – SS na prelome rokov 1942/43, kedy sa časť nemeckého obyvateľstva na odvody jednoducho nedostavila a objavili sa snahy zmeniť si národnosť. Disciplína v rámci strany značne poklesla a vtedy strana opätovne pristúpila k osvedčenému pacifikačnému prostriedku – psychickému nátlaku, v niektorých prípadoch až psychickému teroru, aby splnila rozkazy a pokyny z VoMi. Množili sa aj otvorené prejavy nevôle, a to predovšetkým po zavedení

⁸⁸ V každom prípade nacistická ideológia neprenikla do povedomia karpatských Nemcov a neovplyvnila ich činnosť do takej miery ako to bolo u sudetských Nemcov.

⁸⁹ BROSZ, P.: *Karpatendeutsche Partei (KdP)*. In: *Karpatenjahrbuch 1987*. Stuttgart 1987, s. 51.

⁹⁰ MELZER, R.: *Erlebte Geschichte*, s. 54.

⁹¹ MELZER, R.: *Erlebte Geschichte*, s. 379; HOENSCH, J. K.: *Die Zipser*. In: *Karpatenjahrbuch*, roč. 52, 2001. Stuttgart 2000, s. 36.

povinnej vojenskej služby vo Waffen – SS začiatkom júna 1944. Oživala činnosť nemeckých komunistov, sociálnych demokratov a presvedčených antifašistov.

Na základe týchto uvedených skutočností možno skonštatovať, že časť karpatských Nemcov nevstúpila do DP na základe vlastného presvedčenia, ale skôr z materiálnych, konjunkturálnych dôvodov alebo jednoducho z donútenia, pretože v danej situácii znamenal vstup do DP východisko z hmotnej núdze, resp. pred ostrakizáciou z komunity.

Politika vedenia DP narážala často na nepochopenie zo strany politických špičiek HSLS a neraz rovnako kolidovala aj so záujmami nacistického Nemecka. Svojou politikou sa DP snažila štylizovať do pozície predstaviteľa ríšskonemeckej vôle na Slovensku a sledovaním tejto línie sa dostala do konfliktu s nemeckými poradcami – berátermi. Konflikt s berátermi (menovite s poradcom pre židovskú otázku Dieterom Wislicenym) viedol napokon k vyslaniu poradcu pre nemeckú menšinu a po nástupe Hansa Elarda Ludina na post nemeckého vyslanca, venovalo vyslanectvo vedeniu DP patričnú pozornosť (referentom pre záležitosti menšiny bol osobný pobočník vyslanca a vyslanecký radca Hans Gmelin). V hre o vplyv nad menšinou sa tak v značnej miere prejavil konflikt medzi Zahraničným úradom (bratislavské vyslanectvo) a SS, reprezentovaných prostredníctvom jedného zo svojich hlavných úradov Volksdeutsche Mittelstelle (ako nariadený orgán nemeckých menšín v Európe) a spravodajskej služby – Sicherheitsdienst.

PERZEKÚCIA ODPORCOV REŽIMU NA SLOVENSKU 1938-1945 (K problematike charakteru ľudáckeho režimu)

Jan Rychlík

After the proclamation of the Slovak state on 14 March 1939 remained in force the old Hungarian penal code and the Czechoslovak Law No 50/1923 on the protection of the Republic. The juridical system remained the same as it was in Czechoslovakia and was not politically affected by the ľudák regime. The judges remained also the same as before 14 March. On 26 November 1940 the Slovak Diet approved the law No 320/1940 about the crimes against the state which was the more radical version of the old law No 50/1923. Penal legislation was made even more strict in 1941 and 1944. However, compared with other German satellites or compared with the repressions after the Communist coup of 1948 the persecution was still relatively mild. About 3000 people were sentenced for political crimes between 1939 and 1945. 13 death sentences for political crimes were carried out in Slovakia during but no execution took place: in most cases the death sentence was carried out in absence and was only formal. In other cases it the sentence was either repealed by the Court of Appeal or the condemned person was pardoned by President Josef Tiso on behalf of the recommendation of the court or Minister of Justice. On the other hand, many people in Slovakia were persecuted without any court proceedings. About 3000 people were temporally imprisoned for relatively short period without trial in the Ilava concentration camp. About 58 000 Jews of Slovakia were deported by the Slovak authorities to the death camps in occupied Poland in 1942. Only about 800 survived.

Represívna politika slovenského štátu bola hodnotená v doterajšej literatúre rôzne. Na jednej strane bol režim charakterizovaný ako „fašistický“ a zdôrazňovala sa úloha jeho represívnych zložiek (Ústredňa štátnej bezpečnosti, Hlinkova garda) voči oponentom režimu.¹ Na druhej strane ľudácka a neoludácka literatúra zdôrazňovala údajne liberálny prístup ľudáckeho režimu k svojim odporcom.² Nasledujúci príspevok sa snaží odpovedať na otázku, ako sa na Slovensku uplatňoval súdny alebo iný postih odporcov režimu.

Zákonom o samostatnom slovenskom štáte z 14. marca 1939³ bol na Slovensku prevzatý (recipovaný) doterajší platný právny poriadok. Vláda súčasne získala oprávnenie vydávať aj naďalej nariadenia s platnosťou zákona.⁴ Na jednej strane to znamenalo, že v platnosti zostali mimoriadne opatrenia a

¹ Pozri napr.: STANEK, Imrich: *Zrada a pád. Hlikovšti separatisté a tzv. slovenský štát*. Praha 1958; HUSÁK, Gustáv: *Svědectví o Slovenském národním povstání*. Praha 1974, s. 29 (2. české vydanie); URSÍNÝ, Ján: *Spomienky na Slovenské národné povstanie*. Liptovský Mikuláš 1994, s. 25-34; LETTRICH, Jozef: *Dejiny novodobého Slovenska*. Bratislava 1993, s. 114-125.

² Porovnaj napr.: ĎURICA, Milan: *Slovakia During World War II*. In: Jozef M. Kirschbaum (ed.): *Slovakia in the 19th and 20th Century*. Toronto 1973, s. 194; VNUK, František: *Mať svoj štát znamená život. Politická biografía Alexandra Macha*. Bratislava 1991, s. 268-275. Zhmutie rôznych názorov jednotlivých autorov pozri KORČEK, Ján: *Slovenská republika 1943-1945*. Bratislava 1999, s. 9-26.

³ Slovenský zákonník (Sl. z.), č. 1/1939 Sl. z.

⁴ Toto právo využívala už autonómna vláda na základe ústavného zákona č. 330/1938 Zbierky zákonov a nariadení (Zb.). Právo vlády vydávať nariadenia s platnosťou zákona bolo neskôr potvrdené aj v článku § 44 ústavy, hoci s určitým obmedzením.

dočasné suspendovanie občianskych slobôd, ktoré vláda Slovenskej krajiny vyhlásila s účinnosťou od 17. decembra 1938,⁵ na druhej strane na Slovensku v obore trestného práva naďalej platili právne normy platné za trvania Československej republiky. Treba povedať, že súdna represia nebola pri prenasledovaní odporcov ľudáckeho režimu na prvom mieste. Po celé obdobie existencie slovenského štátu jednoznačne prevažovala represia mimosúdna, ktorá sa postupom času zosilňovala. Po formálnej stránke bola táto represia umožnená už spomenutým nariadením vlády Slovenskej krajiny o mimoriadnych opatreniach zo 17. decembra 1938, ktorým boli na Slovensku suspendované občianske práva. V praxi to znamenalo, že polícia a žandárstvo boli oprávnené robiť prakticky bez obmedzení domové prehliadky, prikazovať podozrivým občanom miesto pobytu spolu s povinnosťou hlásiť sa v stanovených intervaloch bezpečnostným orgánom,⁶ alebo bez obmedzení kontrolovať pohyb obyvateľstva vnútri štátu.⁷ Tieto právomoci boli postupne stále rozširované a pomerne široko aj využívané. Zákon č. 190/1939 Sl. z. o verejnej správe vnútornej okrem toho umožňoval ministerstvu vnútra a župným úradom vydávať ďalšie vyhlášky potrebné na udržanie verejného poriadku, ktoré sa stávali zdrojom šikanovania najmä židovských obyvateľov a tzv. bielych židov, t. j. tých občanov, ktoré odmietali protižidovské opatrenia a židom pomáhali.⁸

V administratívnom a mocenskom aparáte mali ľudáci oveľa silnejšie pozície, ako v justícii. Režim sa preto snažil posilniť možnosti administratívnej represie, a najmä obmedziť možnosť súdov preskúmať alebo zrušiť opatrenia administratívnych a bezpečnostných orgánov. Sťažnosť na postup týchto orgánov prakticky nebola možná. Jasne to ukazuje vládný návrh novely zákona o

⁵ Úradné noviny (úr. n.), č. 72, 1938, Vládne nariadenie zo dňa 12. 12. 1938 č. 88/1938 úr. n. Suspendovanie občianskych slobôd bolo urobené na základe § 4 zák. č. 300/1920 Zb. o mimoriadnych opatreniach v znení zák. č. 125/1933 Zb. na dobu troch mesiacov. Suspendovanie občianskych práv bolo potvrdené vládnym nariadením zo dňa 16. 3. 1939 (č. 9/1939 Sl. z.). 21. 6. 1939 bolo suspendovanie občianskych práv predĺžené o ďalšie tri mesiace (vl. nar. č. 141/1939 Sl. z.). Podľa vládneho nariadenia zo dňa 27. 9. 1939 bola platnosť mimoriadnych opatrení predĺžená do odvolania (vl. nar. č. 241/1939 Sl. z.).

⁶ Nútený pobyt v obci (konfinácia) sa od 5. 1. 1942 vzťahoval aj na všetkých amerických občanov na Slovensku – pozri Štátny archív (ŠA) Bratislava, pobočka Skalica, f. OÚ Myjava, č. 42/42 prez., obež. PMV-ÚŠB č. 451/3b-1942 ÚŠB-Sh.

⁷ KORČEK, J.: c. d., s. 53-56.

⁸ Napr. Okresný úrad v Skalici ako policajný trestný súd odsúdil v r. 1941 Antonína Salaya na pokutu 200 Sk alebo 1 deň väzenia za zákaz styku so židmi, lebo na ulici hovoril so židom Jakubom Chlambačom, ktorý bol za tento priestupok tiež odsúdený, a síce na 100 Ks alebo 5 dní väzenia (Štátny archív Bratislava, pobočka Skalica (ŠAP Skalica), č. 1108/41 priest). Dňa 25. 9. 1941 odsúdil ten istý okresný úrad židovského občana Izidora Schlesingera za porušenie zákazu zhromažďovania sa židov na pokutu 100 Ks alebo 5 dní väzenia, lebo navštívil žida Filipa Rothera, no tento trest po odvolaní župný úrad v Bratislave 15. 1. 1942 zrušil (ŠAP Skalica, č. 1113/1941 priest.)

najvyššom správnom súde zo 14. februára 1940, v odôvodnení ktorého sa uvádza toto: „Našej štátnej štruktúre a vládne režimu nevyhovuje najvyšší správny súd systému, aký mal najvyšší správny súd v bývalej liberálnej Česko-Slovenskej republike. Preto navrhovanú osnovu treba priblížiť aj ideologicky našim pomerom. Vedenie nášho štátu nesie sa smerom autoritatívnym a preto niektoré veci musia byť vyňaté z kognície najvyššieho správneho súdu.“⁹ Prax bola jednak taká, že niektoré represívne zložky nepodliehali – najmä na počiatku – ani kontrole administratívnych orgánov a stáli mimo akúkoľvek kontrolu. Už v období autonómie boli bez akéhokoľvek právneho podkladu šikanovaní Hlinkovou gardou a tzv. národnými výbormi najmä Česi a Židia.¹⁰ Po vzniku slovenského štátu sa v prvých týždňoch táto činnosť ešte zintenzívnila. HG, no v iných prípadoch aj štátna polícia, alebo žandárstvo, zadržali ako „nepriateľské osoby“ stovky ľudí, najmä exponentov bývalých vládnych strán a ľavicových strán.¹¹ Títo boli držaní vo väzbe bez rozhodnutia súdu a bez formálneho obvinenia. Často boli psychicky aj fyzicky týraní. Ako to už pri podobných prípadoch býva, špičky nového režimu a deklasované živly z HG celej akcie využívali aj na vybavovanie si svojich osobných účtov a na osobné obohacovanie. Zadržovanie osôb bez súdu bolo dodatočne legalizované 24. marca 1939 na základe vládneho nariadenia č. 32 Slovenského zákonníka, podľa ktorého bol minister vnútra zmocnený „aby dal väzbou zaistiť osoby, ktoré doterajšou činnosťou vzbudili alebo vzbudzujú vážnu obavu, že budú prekážkou v budovaní slovenského štátu.“ Takáto väzba bola časovo neobmedzená a záležalo iba na ministrovi vnútra, kedy ju zruší. Zaistené osoby mali byť sústredené v zaisťovacom tábore, kde sa mali venovať verejne prospešnej práci. Zaisťovací tábor vznikol v priestoroch starej väznice v Ilave. O internácii v Ilave rozhodovali pôvodne okresné alebo štátne policajné úrady, od roku 1940 ÚŠB, ktorá konala alebo samostatne, alebo na návrh okresného úradu či žandárskej stanice. K masovým internáciám nespoľahlivých osôb v Ilave dochádzalo najmä pri mimoriadnych udalostiach. Tak napr. koncom júna a na počiatku júla 1941 bolo podľa úradnej správy v Ilave preventívne uväznených 695 komunistov a „komunistických agentov“, z ktorých väčšia časť bola ale už o mesiac

⁹ Slovenský národný archív Bratislava (SNA), f. Úrad predsedníctva vlády (ÚPV), k. 247, obežníky 1941, č. 582/II-1940.

¹⁰ Podrobnejšie pozri: RYCHLÍK, J.: *K otázke postavenia českého obyvateľstva na Slovensku v rokoch 1938-1945*. Historický časopis, 37, 1989, č. 3, s. 405-406; KAMENEC, Ivan: *Po stopách tragédie*. Bratislava 1991, s. 40-41.

¹¹ LETTRICH, J.: *Dejiny...*, s. 115.

prepustená.¹² Od februára 1944 mohli okresné a štátne policajné úrady rozhodovať o umiestení v Ilave samostatne, no už v júni bola internácia závislá od rozhodnutia osobitnej komisie ktorú tvorili prednosta XV. (bezpečnostného) oddelenia MV JUDr. Peter Starinský, prokurátor Hlavného súdu v Bratislave JUDr. Štefan Lucký a advokát JUDr. Štefan Král.¹³ Za roky 1939-1945 prešlo týmto koncentračným táborom asi tri tisíce osôb.¹⁴ Aj keď pomery, ktoré tu vládli, iste nemožno idealizovať, bolo by v rozpore so skutočnosťou, keby sme ich hoci aj vzdialene porovnávali s pomermi v koncentračných táboroch nacionálno-socialistického Nemecka, alebo povojnového komunistického Československa. Treba tiež pripomenúť, že pobyt väzňov v Ilave bol zvyčajne krátky (mesiac – dva), lebo kapacita väznice bola malá. Prepustený bol spravidla nútený podpísať záväzok, že sa v budúcnosti zdrží akejkolvek politickej činnosti a kritiky slovenskej vlády.¹⁵

Iným nástrojom politickej perzekúcie oponentov sa stalo vládne nariadenie zo dňa 24. apríla 1939 o politických zbohatlíkoch,¹⁶ ktoré umožňovalo vyvlastniť bez náhrady majetok osobám, ktoré sa neoprávnene obohatili v súvislosti so svojou politickou činnosťou počas existencie Československej republiky. O konfiškácii majetku rozhodovala osobitná revízna komisia. Zhabaný majetok prepadal v prospech štátu. Pôda mala byť podľa doplnujúceho nariadenia použitá ako prídela pre pozemkovú reformu.¹⁷ Nariadenie o politických zbohatlíkoch bolo použité najmä proti exponovaným politikom predvojnového režimu a proti politickým emigrantom, hoci treba dodať, že rozsah konfiškovaných poľnohospodárskych majetkov bol veľmi obmedzený. Podľa správy Štátneho pozemkového úradu (ŠPÚ) z januára 1942 bolo revízii podrobených spolu 71 pôdohospodárskych majetkov slovenských občanov, 54 majetkov českých občanov, 19 majetkov iných cudzincov a 10 majetkov židovských osôb. Medzi postihnutými osobami figurujú najmä slovenskí politici a diplomati známi svojím odporom k ľudáckemu režimu, predovšetkým tí, ktorí odišli zo Slovenska, ako napr. Ivan Dérer, Ivan Markovič alebo Juraj Slávik. Komisia rozhodla uplatniť majetkové sankcie spolu v 31 prípadoch. V 11 prípadoch bol konfiškovaný celý majetok, v 2 polovica majetku,

¹² Slovák, 24. 7. 1941, s. 7 (správa s názvom: Nie 7000 ale 700).

¹³ KORČEK, Ján: *Slovenská republika 1943-1945*. Bratislava 1999, s. 57.

¹⁴ JABLONICKÝ, Jozef: *Zllegality do povstania*. Bratislava 1969, s. 153. To isté číslo uvádza aj Jozef Lettrich (*Dejiny...*, s. 115).

¹⁵ URSINÝ, Ján: *Spomienky...*, s. 32-33.

¹⁶ VI. nar. č. 73/1939 Sl. z.

¹⁷ VI. nar. č. 23/1940 Sl. z.

v 10 prípadoch bol nariadený nútený predaj. V ostatných prípadoch nebolo možné majetok konfiškovať, lebo sa nachádzal na území pripojenom po viedenskej arbitráži k Maďarsku a jeden statok na Devíne, teda na území anektovanom Nemeckom. Jeden „zbohatlík“ bol omilostený a majetok sa mu vrátil.¹⁸

S platnosťou od 1. januára 1940 zahájila činnosť politická polícia slovenského štátu – Ústredňa štátnej bezpečnosti, ktorá vznikla zlúčením IV. oddelenia ministerstva vnútra a spravodajského oddelenia policajného riaditeľstva v Bratislave. Túto skutočnosť hodnotil nemecký vyslanec Bernard ako veľmi pozitívnu.¹⁹ Aj štátna polícia prvej ČSR mala samozrejme svoje politické oddelenie, no chýbala jej vlastná exekutívna a vlastne aj vyšetrovacia zložka, takže fungovala viac-menej ako klasická spravodajská služba. ÚŠB naproti tomu mala možnosť zadržovať, zatýkať aj vyšetrovať. Z tohto pohľadu fungovala rovnako ako nemecká tajná štátna polícia (Gestapo), alebo ako povojnová Štátna bezpečnosť (ŠtB). Aj aktivity a vyšetrovacie metódy ÚŠB zodpovedali metódam politickej polície totalitných štátov. Treba jednak dodať, že v porovnaní s politickou políciou nacistického Nemecka alebo komunistického Československa bola slovenská ÚŠB pomerne malým útvarom: k 9. aprílu 1944 mala iba 144 zamestnancov, hoci jej plánovaný početný stav bol 341 mužov.²⁰ Okrem toho, ani personál ÚŠB nebol z hľadiska potrieb ľudáckeho režimu stopercentne spoľahlivý, lebo tu existovali pomerne silné protinemecké a protigardistické nálady a niektorí zamestnanci robili iba to, čo museli. S postupným rozkladom ľudáckeho režimu sa aj u ÚŠB začal vo zvýšenej miere prejavovať alibizmus.²¹ Počet ľudí, ktorí boli nejakým spôsobom perzekvovaní politickou políciou ľudáckej Slovenskej republiky sa odhaduje asi na 3000 osôb.²²

Súdny postih odporcov režimu mal naproti tomu celkom iný charakter. Na Slovensku pri vzniku slovenského štátu platili v oblasti trestného práva hmotného a procesného tieto hlavné zákony: uhorský trestný zákon z roku 1878,²³ uhorský trestný poriadok z roku 1896,²⁴ rakúsky vojenský trestný zákon

¹⁸ SNA, f. ŠPÚ, i. č. 103, k. 27 – bez čísla.

¹⁹ JABLONICKÝ, J.: *Z ilegality...*, s. 45-46.

²⁰ KORČEK, J.: c. d., s. 53

²¹ JABLONICKÝ, J.: *Z ilegality...*, s. 47, s. 148-156, s. 257.

²² Tiež tam, s. 153.

²³ Zák. čl. V/1878 o zločinoch a prečinoch.

²⁴ Zák. čl. XXXIII/1896 o trestnom súdnom poriadku a zákl. čl. XXXIV/1897, ktorým sa v platnosť uvádza súdny trestný poriadok.

z roku 1855,²⁵ rakúsky vojenský trestný poriadok z roku 1912²⁶ a československý zákon na ochranu republiky z roku 1923 v znení neskorších predpisov.²⁷ Žiadny z uvedených zákonov nebol koncipovaný s úmyslom likvidovať či dokonca kriminalizovať politickú opozíciu. Oproti pomerom v ČSR sa v zásade nezmenila ani štruktúra justičných orgánov a orgánov verejnej obžaloby (štátnych zastupiteľstiev). Tu nastali určité zmeny iba z hľadiska územnej príslušnosti súdov, no tie sa urobili ešte na jeseň 1938.²⁸ Nadalej existoval systém trojstupňového súdnictva zložený zo súdov okresných, krajských a hlavných. Hlavný súd bol v skutočnosti iba jeden, hoci v Prešove existovala jeho exozitúra.²⁹ Vznikol aj Najvyšší súd. Organizácia vojenských súdov bola upravená vládny nariadením z 2. mája 1939: namiesto súdov brigádnych a divízných a najvyššieho vojenského súdu bol zriadený jeden vojenský súd a jeden hlavný vojenský súd ako súdy I. a II. stolice so sídlom v Bratislave.³⁰ Ani reorganizácia súdov teda nemala za primárny cieľ trestať opozíciu. V porovnaní s inou štátnou správou predstavovala justícia oblasť, ktorej sa vznik slovenského štátu dotkol najmenej. V justičnej službe prakticky neboli urobené žiadne čistky, sudcovia ustanovení za Československej republiky zostali na svojich miestach, rovnako ako štátni zástupcovia a prokurátori vyšších civilných a vojenských súdov. Na ministerstve pravosúdia neboli nemeckí poradcovia. Nezávislosť súdov a sudcov bola výslovne potvrdená v IX. hlavne ústavy Slovenskej republiky z 21. júla 1939.³¹

Napriek tomu, čo bolo povedané, mal nový režim proti ľuďom stojacim v opozícii proti ľudáckemu režimu dostatočne účinné právne normy. Postih umožňoval predovšetkým zákon na ochranu republiky z 19. marca 1923. Tento zákon považoval za trestnú každú činnosť namierenú proti „republikánsko-demokratickej forme, ústavnému poriadku a územnej celistvosti republiky“. Ťažké tresty (5 – 20 rokov, v mimoriadnych prípadoch doživotie) jednak hrozili iba v prípade, ak išlo o pokus násilný, v opačnom prípade čin alebo nebol trestný, alebo išlo len o priestupok. Je určitým paradoxom, že mnohí ľudáci mali sami osobné skúsenosti so zákonom na ochranu republiky, lebo práve podľa tohto

²⁵ Vojenský trestný zákon o zločinoch a prečinoch zavedený patentom č. 19/1855 r. z. (riíškeho zákonníka).

²⁶ Zák. č. 131/1912 r. z. o vojenskom trestnom poriadku.

²⁷ Zák. č. 50/1923 Zb. na ochranu republiky. Tento zákon bol v rokoch 1923-1939 doplnený a pozmenený – pozri zák. č. 124/1933 Zb., zák. č. 91/1934 Zb., zák. č. 130/1936 Zb., vládne nariadenie č. 20/1939 Zb. I.

²⁸ Úradné noviny (úr. n.) čís. 57, 1938, nariadenie vlády Slovenskej krajiny zo dňa 21. 11. 1938 č. 45/1938 úr. n.

²⁹ Vládne nariadenie č. 110/1939 Sl. z. zo dňa 19. 5. 1939, vyhláška č. 137/1939 úradných novín (úr. n.).

³⁰ Vl. nar. č. 87/1939 Sl. z.

³¹ Úst. zák. č. 185/1939 Sl. z., §§ 65-74.

zákona boli často za prvej ČSR postihovaní pre svoju autonomistickú alebo separatistickú činnosť. Teraz sa karta obrátila, a podľa toho istého zákona bola trestná akákoľvek činnosť namierená proti ľudáckemu režimu a, samozrejme, aj každá snaha smerujúca k obnove Československa. Politický postih odporcov režimu umožňovali najmä tieto paragrafy: § 14 – rušenie obecného mieru, ktoré bolo definované ako poburovanie proti ústavnému poriadku, štátnej samostatnosti, územnej celistvosti, alebo ústavným činiteľom, § 17 – štátu nepriateľské združovanie, čo zahŕňovalo aj členstvo v ilegálnych organizáciách, § 18 – šírenie nepravdivých správ. Aj v uvedených prípadoch zostal text paragrafov rovnaký, no zmenila sa politická interpretácia, a najmä aplikácia: kým za prvej republiky boli rôzne „slovné delikty“ ponechávané bez povšimnutia, teraz začala byť každá kritika považovaná za prečin alebo aspoň priestupok podľa § 14. Zmena v tomto smere v skutočnosti nastala už na sklonku druhej republiky: vládnym nariadením zo 3. februára 1939 bol totiž § 14 doplnený v tom zmysle, že trestné je aj hanobenie cudzieho štátu, jeho národa a jeho ústavných činiteľov (§ 14 b – d) činiteľov. V praxi to znamenalo, že nebola prípustná žiadna kritika nacionálno-socialistického Nemecka a jeho predstaviteľov.³²

Trestné sadzby zostali aj po vzniku slovenského štátu pomerne mierne. Za „rušenie obecného mieru“ si odsúdení vo väčšine prípadov odnášali od súdov malé podmienené tresty, alebo tresty v niekoľkých dňoch, maximálne mesiacov väzenia. No jasne treba povedať, že celkovej trestnej politike bola od počiatku snaha sprísňovať. Je pritom samozrejmé, že tieto snahy mali priamu väzbu na politický vývoj na Slovensku a vo svete. Preto nie je prekvapujúce, že prvé sprísnenie postihu politických odporcov sa výraznejšie prejavilo po vypuknutí vojny 1. septembra 1939, respektíve v súvislosti s počiatkom zahraničnej odbojovej akcie Edvarda Beneša. Jasne to dokazuje zákon zo dňa 19. októbra 1939 o zhabaní majetku pre niektoré trestné činy.³³ Takými činnosťami boli ťažké trestné činy a prečiny podľa zákona na ochranu republiky,³⁴ zločin zbehnutia, účasti na zbehnutí alebo sprisahania za účelom zbehnutia podľa ustanovení rakúskeho vojenského trestného zákona a ďalej

³² Vládné nariadenie č. 20/1939 Zb. I. Nariadenie bolo vydané na základe ústavného zákona č. 330/1938 Zb. Komunisti boli za prvej republiky tiež často stíhaní pre rušenie obecného mieru podľa zákona na ochranu republiky a tento zákon – rovnako ako ľudáci – oprávnené kritizovali. No keď sa roku 1948 dostali k moci, nielen že tento zákon nezrušili, ale zaviedli naopak jeho sprísnenú verziu – zákon na ochranu ľudovodemokratickej republiky (č. 231/1948 Zb.).

³³ Zák. č. 262/1939 Sl. z.

³⁴ §§ 1-5, § 6 ods. 1, 2, § 17 ods. 1 zák. č. 50/1923 Zb.

zločin nedovoleného najímania vojska podľa československého zákona o obrane štátu z roku 1936.³⁵ Na obstavenie majetku stačilo už dôvodné podozrenie zo spáchania uvedených trestných činov. Zmysel zákona je celkom jasný: bol namierený proti politickým emigrantom, ktorí sa zapojili do zahraničnej odbojovej akcie za obnovenie Československej republiky a vstúpili do česko-slovenskej légie v Poľsku, resp. do iných vojenských formácií. Dňa 22. decembra 1939 prijal snem zákon o trestnom stíhaní niektorých činov, ktorými sa ohrozuje verejný poriadok, pokoj a verejná bezpečnosť.³⁶ Týmto zákonom bola zavedená trestnosť „rozširovania poplašných správ, nepravdivých správ, správ namierených proti celistvosti a samostatnosti štátu a proti ústavným činiteľom.“ Rozširovanie takýchto správ bolo priestupkom, ktorý sa trestal pokutou do 100 000 Sk alebo väzením do 6 mesiacov. Trestné bolo aj neoznámenie takéhoto priestupku, ktoré sa trestalo pokutou do 10 000 Sk alebo väzením do 1 mesiaca. Cieľom zákona bolo zamedziť rozširovaniu správ zahraničných rozhlasových staníc. Na rozdiel od Nemecka a Nemeckom obsadených krajín nebolo na Slovensku počúvanie zahraničného rozhlasu vtedy ešte trestné, no uvedený zákon zakazoval takéto správy ďalej rozširovať. Je samozrejmé, že tento zákaz nebol v praxi rešpektovaný. Úrady vo väčšine prípadov vec riešili tým, že politicky nespoľahlivým osobám odoberali rozhlasové prijímače. Hoci postih za počúvanie cudzieho rozhlasu bol na Slovensku minimálny, alebo žiadny (v Nemecku aj v protektoráte mohol byť takýto „zločin“ potrestaný aj smrťou), už samotné vydanie spomenutého zákona bolo zásahom do privátnej sféry, ktorý by bol za existencie Československa nemysliteľný.

Od jesene roku 1940 sa objavuje ďalšia tendencia smerujúca k sprísneniu postihu a najmä o zavedenie nových skutkových podstát. Dňa 26. novembra 1940 (zhodou okolností deň po pristúpení Slovenska k Paktu troch)³⁷ prijal snem Slovenskej republiky zákon č. 320 o trestných činoch proti štátu. Na tejto zásadnej právnej norme pracovala už od jesene 1939 na pokyn vlády osobitná komisia zložená zo zástupcov Slovenského najvyššieho súdu (odborový radca JUDr. Ladislav Udvardy), Generálnej prokuratúry (námečník generálneho prokurátora JUDr. Ľubor Matúškovič) a referenta Ministerstva pravosúdia (súdny radca JUDr. Ladislav Takáč), ktorý bol aj autorom základnej osnovy.³⁸ Cieľom zákona bolo – podľa jej tvorcov – vypracovať osnovu, ktorá by

³⁵ Zák. č. 131/1936 Zb., § 176.

³⁶ Zák. č. 326/1939 Sl. z.

³⁷ Táto udalosť v tlači celkom zatičila schválenie zákona č. 320/1940 Sl. z. – pozri Slovák, 26. 11. 1940 a 27. 11. 1940.

³⁸ UDVARDY, Ladislav – TAKÁČ, Miloslav: *Zákon o zločinoch proti štátu*. Bratislava 1941, s. 17.

„vyhovovala ideovým základom a ústavným zásadám Slovenskej republiky.“³⁹ Nový zákon bol sprísnenou a upravenou verziou zákona na ochranu republiky.⁴⁰ Zmenila sa najmä dikcia zákona, kde sa – z pochopiteľných dôvodov – už nehovorilo o republikánsko-demokratickej forme, ale iba o republikánskej forme.⁴¹ Oproti tomuto zákonu, ktorý v svojom pôvodnom znení (z roku 1923) v čase mieru vôbec neumožňoval uloženie trestu smrti, bolo teraz možné za pokus o násilnú zmenu ústavy, jednoty štátu, jeho samostatnosti či republikánskej formy takýto trest uložiť (§ 1), hoci aj v tomto prípade sa tak mohlo stať iba za prítlačujúcich okolností (základná trestná sadzba bola 5 – 15 rokov). Ďalej zákon pomerne podstatne rozširoval počet trestných činov, lebo trestal aj také skutky, ktoré podľa zákona z roku 1923 vôbec trestné neboli. Miesto rušenia obecného mieru bol zavedený trestný čin poburovania proti republike (§ 17) s trestnou sadzbou 1 mesiac až 5 rokov, hanobenie republiky (§ 18) a jej ústavných činiteľov – trest 8 dní – 2 mesiace, § 19 hanobenie cudzieho štátu (väzenie do 2 mesiacov), § 20 – hanobenie národa – 8 dní – 2 roky, verejné štvanie (§ 21) – väzenie do 2 mesiacov, § 25 – združovanie štátu nepriateľské – žalár do 5 rokov (podľa tohto paragrafu sa trestalo aj členstvo v ilegálnej KSS), § 26 – rozširovanie poplašných správ (pokuta 200 Ks až 40 000 Ks), § 27 – hrubá neslušnosť (rušenie výkonu právomoci prezidenta alebo ústavného činiteľa) – väzenie do 6 mesiacov, § 28 – účasť a nadržovanie pri vojenských zločinoch – väzenie do 5 rokov. Kuriózna bola najmä aplikácia § 19 o hanobení cudzieho štátu: minister pravosúdia Gejza Fritz totiž osobitnou úpravou zo dňa 5. marca 1941 č. 3483/1941-8 nariadil, aby v prípade hanobenia Nemeckej ríše bolo trestné pokračovanie zavedené vždy, kým v prípade iných štátov sa tak malo stať iba vtedy, ak tak minister v konkrétnom prípade rozhodol.⁴² Príslušné pre trestné činy podľa zákona o trestných činoch proti štátu boli sudy krajské ako sudy prvej stolice a súd hlavný. Priestupky riešili sudy okresné a policajné trestné sudy pri okresných úradoch.⁴³

³⁹ Tiež tam, s. 15.

⁴⁰ Podrobnú genézu vzniku zákona pozri UDWARDY, L. – TAKÁČ, M.: c. d., s. 17-20. Je zaujímavé, že na túto právnickú príručku bola publikovaná recenzia v *Slovenských pohľadoch*, v ktorej jej autor kritizoval používanie bohemizmov v právnickej terminológii – pozri Slovenské pohľady, 57, 1941, s. 580-583 (autorom recenzie bol Ján V. Ormís).

⁴¹ § 1 zák. č. 320/1940 Sl. z.: „Kto sa pokúsi násilnosťou zmeniť ústavu republiky, najmä ak ide o samostatnosť, jednotnosť alebo republikánsku štátnu formu, bude potrestaný žalárom v trvaní 5 - 15 rokov.“

⁴² Vestník Ministerstva pravosúdia, roč. III, č. 3-4 zo dňa 12. 4. 1941. Cit. podľa UDWARDY, L. – TAKÁČ, M.: c. d., s. 116.

⁴³ Policajní trestní sudcovia riešili najmä prípady „protištátneho štvania.“ Prípady, ktoré boli naproste smiešne, sa dostávali pred súd najmä vďaka horlivosti miestnych gardistov či ľudákov. Pre

22. júna 1941 sa Slovensko zapojilo do vojny proti ZSSR. Oficiálne bol vyhlásený stav brannej pohotovosti štátu,⁴⁴ čo sa prejavilo aj v oblasti trestného súdnictva. Dňa 22. júla 1941 snem prijal zákon o zvýšenom trestaní podvratnej činnosti za brannej pohotovosti štátu v trestnom súdnictve občianskom aj vojenskom.⁴⁵ Podstatou bolo sprísnenie trestných sadzieb stanovených zákonom o trestných činoch proti štátu z 26. novembra 1940. Poburovanie malo byť nabadúce trestané väzením do 5 rokov, za priťažujúcich okolností až do 10 rokov, založenie či účasť v tajnej organizácii „ktorej cieľom je podvracať štátny spoločenský alebo hospodársky poriadok v štáte väzením do 10 rokov, význačným činiteľom, osobám ktorý sa spojili s cudzou mocnosťou, alebo ak sa tohto činu dopustil významný verejný činiteľ, až do 15 rokov. Za priťažujúcich okolností bolo možné uložiť až doživotný trest. Súčasne bol prijatý aj osobitný zákon, podľa ktorého mali byť vyššie uvedené trestné činy trestané v skrátrenom trestnom konaní.⁴⁶ Zákonom zo dňa 7. októbra 1941 o zvýšenom trestaní záškodníckych činov za brannej pohotovosti štátu⁴⁷ boli tresty ešte viac sprísnené: za spáchanie „zločinu alebo úmyselného prečinu proti životu telu, verejnému zdravotníctvu, osobnej slobode, verejnému alebo značnejšiemu súkromnému majetku“ ak tým bol „vážne ohrozený alebo poškodený dôležitý záujem štátu“ mal byť páchatel potrestaný trestnicou od dvoch do tridsať rokov, a za obzvlášť priťažujúcich okolností doživotnou trestnicou alebo smrťou. Súčasne bol schválený aj nový zákon o vojenskom trestnom poriadku, ktorým bolo okrem iného umožnené zriaďovanie nových vojenských súdov⁴⁸ a pre východnú polovicu štátu bol podľa tohto zákona

ilustráciu uvádzam niektoré priestupky, ktoré boli riešené policajným trestným sudcom v Skalici: Milan Tokoš, obchodník v Radošovciach, vraj 26. 7. 1941 vyzýval záložníkov povolaným do armády, aby nebojovali proti Rusom. Tokoša udal žandárskej stanici notársky tajomník Engelbert Pinkalský, no Tokoš všetko poprel a nič mu nebolo dokázané (ŠAP Skalica, f. OÚ Skalica, č. 824/41 priest). Izidor Stehlík, roľník z Vlčkovian č. d. 45, podľa udania Engelberta Pinkalského z Radošoviec dňa 20. 7. 1941 v krčme nadával na slovenskú vládu, povedal že „nestojí za nič, že sú tam samí cigáni a chválil vládu boľševickú.“ Za to bol odsúdený k pokute 200 Ks, lebo v prípade nezaplatenia na 5 dní väzenia. Karola Kučeru zasa udal roľník Anton Mikula z Kovalovca, že vraj verejne povedal „Na Hitlera už sa tiež valí voda“ a „Nemecké stanice ešte len nedávno vychvaľovali priateľstvo s Ruskom a dnes už aj naša armáda tiahne na Rusov.“ Okresný úrad ako policajný trestný súd ho odsúdil na 500 Sk pokuty alebo 4 dni väzenia, no Župný úrad v Bratislave po odvolaní trest znížil na 200 Sk alebo 2 dni väzenia. Terézia Ivánková z Mokrého Hája bola roku 1941 odsúdená k pokute 100 Ks alebo 2 dni väzenia, lebo „nadávala na HG, Macha a Tisu“. ŠAP Skalica, f. OÚ Skalica, č. 1147/1941 priest.

⁴⁴ Vyhláška č. 115/1942 Sl. z.

⁴⁵ Zák. č. 166/1941 Sl. z., č. 167/141 Sl. z.

⁴⁶ Zák. č. 169/1941 Sl. z.

⁴⁷ Zák. č. 226/1941 Sl. z.

⁴⁸ Zák. č. 232/1941 Sl. z., pozri aj Slovák, 8. 10. 1941, s. 3.

s platnosťou od 1. januára 1942 skutočne zriadený nový vojenský súd v Poprade.⁴⁹ Podľa zákona z 18. marca 1942⁵⁰ mohla byť obhajcom v pokračovaní podľa zákona o trestných činoch proti štátu, ak sa spadali do kompetencie krajských alebo hlavných súdov, iba osoba zapísaná v osobitnom zozname obhajcov. Zákon z 28. mája 1942 o prísnejšom trestaní neoprávnenej držby zbrane za brannej pohotovosti štátu⁵¹ stanovil za nedovolené ozbrojovanie trest väzenia od 2 do 15 rokov, no ak cieľom bola príprava vzbury, doživotie alebo trest smrti. Sprísnené sadzby sa skutočne aj použili: Krajský súd v Bratislave odsúdil 17. novembra 1942 komunistov Miloša Uhlárika a Viliama Zábojníka na trest smrti a Pavola Haasa a Jozefa Pavola Spinettiho na doživotné väzenie (piaty obžalovaný Lukáš Jajcaj bol odsúdený na desať rokov).⁵² Ani v tomto prípade nebol trest smrti vykonaný, lebo pri odvolacom pokračovaní na hlavnom súde bol rozsudok zmiernený.⁵³ Zákonom z 13. mája 1943⁵⁴ bolo skrátené pokračovanie rozšírené aj na súvisiace trestné činy, ak v obvinení figurovalo obvinenie za trestný čin, na ktoré sa už skrátené pokračovanie vzťahovalo podľa zákona z 18. marca 1942.

V literatúre – najmä memoárovej – sa často opakuje tvrdenie, že počas slovenského štátu prezident Tiso nepodpísal ani jeden politicky motivovaný rozsudok smrti.⁵⁵ Takéto tvrdenie je nepochopením úlohy prezidenta v systéme trestného práva a je zavádzajúce. Prezident republiky rozsudky nepodpisuje (a ani Tiso žiadne nepodpisoval), ale udeľuje, alebo neudeľuje milosť. Hoci sa na Slovensku počas vojny tresty neustále sprísňovali, trest smrti bol stále chápaný ako výnimočný, a sudy ho prakticky vynášali len vtedy, ak bol obžalovaný súdený v neprítomnosti. Za komunistickú činnosť, ak nebola spojená s hromadením zbraní, trest smrti prakticky nehrozil. Ak už bol rozsudok smrti vynesený, hlavný súd ho zmiernil. U rozsudkov poľných súdov boli rozsudky smrti častejšie, lebo napr. v prípade dezercie z frontu či vzbury ani iný trest nebol možný. Prax bola ale v takom prípade taká, že odsúdený podal žiadosť o milosť a súd ju doporučil.⁵⁶ Tiso sa počas svojho prezidentského úradu

⁴⁹ VI. nar. č. 272/1941 Sl. z. zo dňa 15. 12. 1941.

⁵⁰ Zák. č. 50/1942 Sl. z.

⁵¹ Zák. č. 91/1942 Sl. z.

⁵² *Riešenie židovskej otázky na Slovensku 1938-1945. Dokumenty*. V. časť. SNM-MŽK, Bratislava 2000, dok. 41, s. 99.

⁵³ PLEVZA, Viliam (ed.): *Prehľad dejín KSČ na Slovensku*. Bratislava 1971, s. 267 (autorom kapitoly *KSS v ilegálite a boji proti fašizmu 1938-1945* je Jozef Jablonický).

⁵⁴ Zák. č. 57/1943 Sl. z.

⁵⁵ Pozri napr. URSÍNY, J.: *Z môjho života*. Martin 2000, s. 130.

⁵⁶ Uhorský trestný poriadok (zák. čl. XXXIII/1896, §§ 496-500) stanovoval, že v prípade vynesenia rozsudku smrti, má sa predseda súdu opýtať obžalovaného, či podáva žiadosť o milosť. Ak bola

nedostal do situácie, v ktorej by o udelení milosti rozhodoval sám, proti zápornému stanovisku súdu. Tresty smrti v politických veciach teda na Slovensku neboli vykonané nie preto, že by tomu Tiso zabránil, ale preto, lebo neboli vynesené, alebo preto, lebo samotný súd odporučil udelenie milosti.⁵⁷

Na mieste je iste otázka, prečo súdy prísne rozsudky nevynášali. Príčin bolo viac. Väčšina sudcov bola ustavená do funkcií počas trvania Československej republiky a bola ovplyvnená jej systémom pozitívneho práva. Sudcovia teda uplatňovali dôsledne zásadu *nulla poena sine lege*. Politické posudzovanie trestných činov, ako je to bežné v totalitných štátoch, im bolo celkom cudzie. Veľa z nich mala okrem toho rezervovaný alebo aj negatívny vzťah k ľudáckemu režimu a nemala teda záujem vystupovať proti tým, ktorí proti nemu bojovali. Často boli štátni zástupcovia, sudcovia a vyšetrovatelia sami zapojení do odboja: príkladom môže byť štátny zástupca Július Viktory, Jozef Ilčík, prokurátor Karol Vagač,⁵⁸ vojenský prokurátor Anton Rašla, radca najvyššieho súdu Igor Daxner a i.⁵⁹ Od roku 1943 bolo okrem toho jasné, že slovenský štát vojnu neprežije a bude obnovená Československá republika. V tejto situácii už ani režimisti v justícii nemali záujem príliš sa angažovať v politických procesoch. Táto situácia sa plne prejavila na jeseň roku 1943 a na jar roku 1944. Minister vnútra Alexander Mach koncom apríla 1943 síce nariadil prednostovi bezpečnostného odboru ministerstva vnútra dr. Petrovi Starinskému, aby osoby obvinené z protištátnych činov neboli prepúšťané na slobodu: mali byť až do konca vojny internovaní v Ilave,⁶⁰ no prax bola iná.

žiadosť podaná, vyzve predseda obhajcu, aby podal žiadosť, o ktorej rozhoduje súd na verejnom zasadnutí po vypočutí mienky prokurátora. Stanovisko súdu k udeleniu milosti bolo postúpené Najvyššiemu súdu, ktorý sa k žiadosti o milosť vyjadril a postúpil návrh ministrovi spravodlivosti. Ten podal návrh hlave štátu (v Uhorsku kráľovi, t. j. cisárovi, od r. 1918 prezidentovi republiky). Hoci hlava štátu mohla teoreticky rozhodnúť bez ohľadu na názor súdov a ministra spravodlivosti, v praxi sa to nikdy nestalo (Pozri podrobnejšie: RAŠLA, A.: *Legendy o Tisovi*. In: BYSTRICKÝ, Valerián – FANO, Štefan (eds.): *Pokus o politický a osobný profil Jozefa Tisu*. Bratislava 1992, s. 140-141.). Ustanovenia uhorského trestného poriadku vo veci milosti v zásade prebral aj slovenský vojenský trestný poriadok (zák. č. 232/1941 Sl. z). Trest smrti vynesený poľným súdom sa preto v prípade podania žiadosti o milosť nemohol vykonať, kým o milosti nerozhodol prezident.

⁵⁷ Nesprávne je aj tvrdenie, že za slovenského štátu nebol vykonaný žiadny rozsudok smrti, lebo za čin kriminálny sa jedna poprava uskutočnila. Vojenský súd v Poprade odsúdil 23. 3. 1944 na trest smrti vojakov Júliusa Jenčíka a Jána Tehlárika za súbeh vojenských a občasných trestných činov, okrem iného za vraždu a lúpež. Hlavný vojenský súd v Bratislave potvrdil trest smrti pre Jána Tehlárika. Tiso mu odmietol udeliť milosť. Pozri: RAŠLA, Anton: *Zastupoval som československý štát*. Prešov 1999, s. 176.

⁵⁸ Každý z nich mal po vojne iný osud – Viktory sa dal do služieb komunistov, kým Vagač bol naopak komunistami prepustený z justičnej služby a politicky perzekvovaný.

⁵⁹ JABLONICKÝ, J.: *Z ilegality...*, s. 154.

⁶⁰ „Z príkazu pána predsedu vlády, ktorý bol daný dňa 27. apríla 1943 nariaďujem, aby odteraz ani jedna osoba pre komunistickú alebo čechoslovácku činnosť zatknutá nebola viac prepustená na slobodu, ak jej bola

Napr. komunisti pozatýkaní na jeseň 1943 v súvislosti so záťahom proti IV. ilegálnemu vedeniu KSS (Miloš Hrušovský, Štefan Baš'ovanský) nielen že neboli poslaní do Ilavy, ale vo väčšine prípadov boli dokonca prepustení z vyšetrovacej väzby.⁶¹ Vládne nariadenie z 20. júla 1944 o vylúčení podmieneného prepustenia pri odsúdení pre niektoré trestné činy⁶² tiež v praxi zostala iba na papieri.

Situácia sa zmenila po vypuknutí, resp. potlačení Slovenského národného povstania. Už počas povstania prijal z iniciatívy vlády Štefana Tisu snem niekoľko zákonov sprísňujúcich ešte viac postup proti odporcom režimu. Teraz jednak už išlo o čisto politické zásahy, ktoré evidentne odporovali princípu nezávislosti súdov. Táto skutočnosť bola o to viac zarážajúca, že predseda vlády Štefan Tiso bol sám sudcom. Dňa 29. septembra 1944 prijala vláda nariadenie o zmene niektorých ustanovení zákonov spadajúcich pod urýchlené trestné pokračovanie. Podstatou nariadenia bola zásada, že ak zákon pripúšťal alternatívne trestné sadzby, bol súd za stanného práva za trestné činy, spadajúce pod zákon o skrátanom pokračovaní, vždy povinný vyniesť trest vyšší.⁶³ Súčasne bolo vydané aj vládne nariadenie o zmene a doplnení zákona o urýchlenom súdnom pokračovaní, podľa ktorého bolo možné v prípade vyhlásenia stanného práva na celom území štátu viesť trestné pokračovanie aj v neprítomnosti obžalovaného, čo ináč uhorský trestný poriadok (v prípade stanného práva) nepripúšťal. Okrem toho bola zavedená zásada, že proti rozsudku krajského súdu vo veciach politickej povahy nebol prípustný opravný prostriedok.⁶⁴

Dňa 27. októbra 1944 – v deň vstupu nemeckých jednotiek do povstaleckej Banskej Bystrice – prijal snem ústavný zákon o splnomocnení meniť ústavné zákony a o rozšírení nariadovacej právomoci za brannej pohotovosti štátu. Podľa tohto zákona mohol prezident republiky meniť dekrétmi ústavu a vláda vydávať nariadenie s platnosťou zákona aj v prípadoch, kde to

dokázaná v minulosti alebo prítomnosti akákoľvek trestná činnosť namierená proti Slovenskej republike. Keď trestné činy nie sú také, že by sa mohlo rátať s prísnyim rozsudkom, v takom prípade treba zatknutého dostať do Ilavy, kde nech je zriadené osobitné oddelenie pre také osoby, ktoré sa až do konca vojny nesmú dostať na slobodu.“ Fotokópia je publikovaná v syntéze *Slovensko I. Dejiny*. Bratislava 1979, s. 749.

⁶¹ Keď 26. júla 1944 štátne zastupiteľstvo podalo na Krajský súd v Bratislave obžalobu na Baš'ovanského a jeho 48 spoločníkov, boli vo väzbe iba traja: Št. Baš'ovanský, M. Hrušovský, R. Donáth. JABLONICKÝ, J.: *Samizdat...*, s. 294.

⁶² VI. nar. č. 106/1944 Sl. z.

⁶³ VI. nar. č. 166/1944 Sl. z.

⁶⁴ VI. nar. č. 167/1944 Sl. z. Vládne nariadenie sa formálne opieralo o zmocnenie dané ústavným zákonom č. 35/1944 Sl. z. zo dňa 30. 3. 1944 o osobitných ustanoveniach v pokračovaní na súdoch a úradoch za brannej pohotovosti štátu.

podľa ústavy bolo vylúčené.⁶⁵ Týmto ústavným zákonom získal prezident Jozef Tiso prakticky diktátorské právomoci, hoci ich skutočný rozsah bol iluzórny, lebo skutočným pánom na Slovensku bola už v tom čase nemecká armáda. Na základe uvedeného zmocnenia vydala vláda 6. decembra dve nariadenia, ktoré mali ďalej sprísniť postup proti partizánom, povstalcovi a odbojárom. Podľa prvého bol sprísnený zákon o trhavinách z 13. februára 1941⁶⁶ a drakonicky zvýšené tresty za neoprávnené držanie zbrane, ktoré sa branej pohotovosti štátu trestalo smrťou.⁶⁷ Druhé nariadenie stanovovalo trest väzenia do 15 rokov pre osoby, ktoré prechovávajú alebo poskytujú úkryt ľuďom zúčastnených na protištátnej činnosti. Za neoznámenie takejto osoby bol stanovený trest väzenia do 2 rokov, úradných činiteľov až 5 rokov.⁶⁸

Uvedené normy už v praxi nemali význam, lebo na väčšine slovenského územia prevládol mimosúdny postih. Zajatí partizáni, povstalci a Židia boli spravidla likvidovaní nemeckou armádou alebo pohotovostnými oddielmi HG bez súdu a bez akéhokoľvek právneho podkladu. Pohrdanie písaným právom sa najmarkantnejšie prejavilo pri hromadných popravách v Kremničke, kde boli postrieľaní bez súdu väzni držaní vo väznici Krajského súdu v Banskej Bystrici. Na druhej strane treba povedať, že aj v tomto období sa väčšina sudcov snažila postupovať podľa platného práva. Mimosúdny postih sa totiž týkal najmä obsadeného povstaleckého územia. Napr. v Bratislave sa ale práve v tomto čase (14. – 21. 12. 1944) konal proces s funkcionármi 4. ilegálneho vedenia KSS, ktorí dostali až neuveriteľne nízke tresty: Štefan Bašťovanský bol v neprítomnosti odsúdený na 5 rokov, Róbert Donáth na 3 roky a Miloš Hrušovský v neprítomnosti na 5 rokov.⁶⁹ Tento postup bol umožnený aj tým, že uvedený proces už bol politicky nezaujímavý pre nemecké oficiálne miesta. Celkom iným spôsobom naproti tomu reagoval Berlín na proces s predstaviteľmi povstaleckej Slovenskej národnej rady. Všetci obžalovaní boli súdení v neprítomnosti. Predseda SNR Vavro Šrobár bol odsúdený „iba“ na doživotné väzenie, kým Jozef Lettrich, Ján Ursíny, Ivan Štefánik, Jozef Šoltész a Peter Zatko dostali tresty od 20 do 30 rokov väzenia. Rozsudok vyvolal v Berlíne ostrú reakciu. Vyslanec Ludín 30. decembra 1944 žiadal, aby bol proces do troch dní revidovaný, „pučisti“ odsúdení na trest smrti a sudcovia, ktorí vyniesli nízke

⁶⁵ Úst. zák. č. 200/1944 Sl. z. Právo vlády vydávať nariadenia s mocou zákona bolo zakotvené v § 44 ústavy, no v taxatívnych záležitostiach to bolo vylúčené. Nariadenia musel snem dodatočne schváliť.

⁶⁶ Zák. č. 34/1941 Sl. z.

⁶⁷ VI. nar. č. 228/1944 Sl. z.

⁶⁸ VI. nar. č. 229/1944 Sl. z.

⁶⁹ JABLONICKÝ, J.: *Samizdat...*, s. 294

tresty prísne potrestaní.⁷⁰ Išlo teda o hrubý nátlak a otvorený zásah do nezávislosti súdu. Spôsob, akým vláda tejto žiadosti vyhovelá, je charakteristický pre konečnú fázu ľudáckeho režimu. Predseda vlády Štefan Tiso najprv nemeckú žiadosť odmietol s tým, že on sám ako sudca nemôže rozsudok nerešpektovať. Súčasne ale súhlasil s tým, že by bol ochotný rozsudok revidovať, ak by tu bol zákon, podľa ktorého by bolo možné postupovať. Vláda preto 31. decembra 1944 prijala osobitné nariadenie č. 255/1944 Sl. z., ktoré bolo okamžite publikované v Slovenskom zákonníku.⁷¹ Podľa nariadenia mohol minister pravosúdia nariadiť revíziu rozsudkov vynesených po 1. 9. 1944 v trestných veciach podľa predpisov o urýchlennom trestnom pokračovaní do 1 roka od ich právoplatnosti. Preskúmanie rozsudkov spadalo do právomoci osobitného revízneho senátu pri Najvyššom súde v Bratislave s pôsobnosťou pre celé územie štátu. Revízny senát sa skladal z predsedu – sudcu z povolania a štyroch prísediach. Predsedu aj prísediach menoval minister pravosúdia. Takto narýchlo zostavený revízny senát skutočne ešte 3. januára 1945 odsúdil (samozrejme v neprítomnosti) obžalovaných na trest smrti.⁷² Troch sudcov z pôvodného procesu poslal Štefan Tiso do koncentračného tábora.⁷³

V januári 1945 vydala vláda ešte nariadenie o trestnom pokračovaní pre niektoré trestné činy v obore vojenského súdnictva za brannej pohotovosti štátu.⁷⁴ Jeho podstata spočívala v tom, že pre určité trestné činy vojenské a trestné činy podľa zákona o trestných činoch proti štátu nebol prípustný z rozsudkov vojenských súdov a poľných súdov opravný prostriedok. Toto nariadenie však už nemalo význam. Oveľa významnejšie bolo vydanie politických väzňov zo slovenských väzníc Nemcom počiatkom februára 1945. Nemci väzňov vo februári a v marci deportovali do koncentračného tábora v Mauthausene, kde časť z nich zahynula. Prvý transport, ktorý odišiel z Bratislavy 19. februára, sa stal predmetom leteckého útoku spojeneckého letectva pri Melke. Pri tomto leteckom prepade bolo 58 väzňov zabitých a 10 ušlo.⁷⁵

Podľa Róberta Letza, ktorý sa odvoláva na údaje zo Slovenského národného archívu, bolo počas ľudáckeho režimu odsúdených pre politické delikty spolu 2809 osôb, z toho 13 (v neprítomnosti) na trest smrti.⁷⁶ Pravda,

⁷⁰ PREČAN, Vilém: *Slovenské národné povstanie. Nemci a Slovensko*. Bratislava 1970, s. 479-480.

⁷¹ Slovenský zákonník, čiastka 58 zo dňa 31. 12. 1944.

⁷² JABLONICKÝ, J.: *Samizdat...*, s. 324.

⁷³ JABLONICKÝ, J.: *Z ilegality...*, s. 158-160.

⁷⁴ Nariadenie č. 19/1945 Sl. z.

⁷⁵ JABLONICKÝ, J.: *Samizdat...*, s. 340-341.

⁷⁶ LETZ, Róbert: *Slovensko v rokoch 1945-1948. Na ceste ku komunistickej totalite*. Bratislava 1994, s. 83. Autor sa odvoláva SNA, f. Povereníctvo spravodlivosti, k. 449, č. 41922 z 18. 10. 1946 – výkaz o

tento počet nezahnuje 57 628 slovenských Židov, ktorí boli v roku 1942 slovenskými orgánmi deportovaní do okupovaného Poľska a z ktorých sa po vojne vrátilo nie viac ako 800 osôb,⁷⁷ a ani osoby zastrelené alebo deportované nemeckými orgánmi po potlačení Slovenského národného povstania. Ak by sme brali do úvahy iba počet odsúdených súdom, potom skutočne v porovnaní s krajinami, ktoré sa nachádzali alebo pod bezprostrednom nemeckou okupáciou, alebo aj s inými nemeckými satelitmi, akými bolo Maďarsko, Rumunsko alebo Bulharsko, bol počet perzekvovaných iste skutočne pomerne malý.⁷⁸ Aj v porovnaní s represáliami komunistického režimu po roku 1948 bol počet nízky. Relatívna liberálnosť ľudáckeho režimu jednak nebola spôsobená režimom samotným: príčinou bol „prežívajúci liberalizmus“ Československej republiky a s ňou spojený úradnícky a justičný aparát, ktorý nemal záujem odporcov režimu trestať.

rozsudkoch vynesených v politických veciach za býv. slovenského štátu. Konštantín Čulen uvádza údaj „asi 3000 ľudí“ – toto číslo podal verejný žalobca pri procese s Jozefom Tisom – porovnaj ČULEN, K.: *Po Svätoplukovi druhá naša hlava. Život Dr. Jozefa Tisu*. Middletown, Pa., 1947, s. 345. Podľa J. Lettricha (*Dejiny novodobého Slovenska*, s. 116) bolo v rokoch 1939 – 1945 uväznených za politické činy 3595 osôb. Letzov údaj považujem za najpresnejší.

⁷⁷ KAMENEC, I.: *Po stopách tragédie*. Bratislava 1991, s. 195-196. Pri procese s Antonom Vašekom, šéfom XIV. oddelenia MV (protižidovského) prokurátor 24. 6. 1946 uviedol, že sa vrátilo iba 252 osôb – porovnaj Čas, 26. 6. 1946, s. 1. Podľa výkazu železničného rezortu Ministerstva dopravy a verejných prác, ktorý bol súdu predložený 13. 7. 1946, bolo v čase medzi 25. 3. – 20. 10. 1942 zo Slovenska vyvezených 50 774 dospelých, 4581 detí do 10 rokov a 2482 detí do 4 rokov, spolu 57 837 osôb – pozri Čas, 15. 7. 1946, s. 1. Ladislav Lipscher uvádza niekoľko údajov z rôznych zdrojov, ktoré sa pohybujú od 57 628 do 59 485 (dva zdroje uvádzajú aj malý počet deportovaných – 697 a 854 deportovaných v prvok štvrtého roka 1943, čo sa javí ako problematické) – pozri: LIPSCHER, L.: *Židia v slovenskom štáte 1939-1945*. Praha – Banská Bystrica 1992, s. 140. Tieto čísla nezahnujú Židov deportovaných zo Slovenska nemeckými orgánmi po potlačení SNP, lebo za tie už slovenská vláda nezodpovedala. V rokoch 1944 – 1945 bolo vypravených spolu 11 transportov s 12 306 osobami, z toho 7936 do Osvienčimu, 2732 do Sachsenhausenu a 1638 do Terezína (LIPSCHER, L.: c. d., s. 215). Presný počet zastrelených a deportovaných nie je známy. Čiastočne prežili najmä deportovaní do Terezína

⁷⁸ Napr. v Bulharsku bolo v období od 1. 1. 1941 do 9. 9. 1944 odsúdených na smrť za politické činy 1590 osôb, z toho 1185 v neprítomnosti. Rozsudok bol skutočne vykonaný v 199 prípadoch. Pozri: MEŠKOVA, Polja – ŠARLANOV, Dinju: *Bälgarskata gilotina*. Sofia 1994, s. 155. Z vlastného bulharského územia a z južnej Dobružy, ktorú Bulharsko získalo od Rumunska na jeseň 1940, neboli deportovaní žiadni Židia. Z Bulharmí obsadeného územia Trácie bolo vyvezených 4219 Židov a z Macedónska 7122 Židov, z ktorých sa nikto nevrátil. Pozri RYCHLÍK, J.: *Perzekúcia a záchrana bulharských Židov v rokoch 1940 – 1944*. In: *Studia historica Nitrensia*, VIII, 1999, s. 191-199.

K PROBLEMATIKE ZAIST'OVACIEHO TÁBORA ILAVA V ROKOCH 1939 – 1945 (Perzekučno-represívny prostriedok)

Jozef Vicen

Assured camp in Ilava (ACI) had become synonym of totalitarian authoritarianism in Slovakia in years 1939-1945. Political authoritarianism was anxious to eliminate potential domestic adversary. There were attempts to delete them from public life. ACI has got the place of individual phenomenon in persecution – repressive politics of 1st. Slovak Republic. This project was the biggest camp for political cagelinks in Slovakia until year 1944.

Na tomto mieste by som chcel upozorniť, že daná práca nehodnotí komplexne politiku Slovenského štátu, ale analyzuje len čisto perzekučno-represívnu politiku režimu v danom období.

Vznik Slovenského štátu 14. 3. 1939 a nasledujúce obdobie 2. svetovej vojny predstavuje v moderných dejinách Slovenska historicky nezastupiteľnú epochu. V tomto období sa politický a spoločenský život okrem iného podriadil antisemitským a rasistickým teóriám. Osobitný fenomén na poli perzekučnej a represívnej politiky Hlinkovej slovenskej ľudovej strany (ďalej HSĽS) predstavoval Zaist'ovací tábor v Ilave (ďalej ZTI) ako zrealizovaný projekt najväčšieho tábora pre politických väzňov na Slovensku do roku 1944. ZTI sa stal symbolom nezákonnosti a bezprávia. Zriadenie tábora sledovalo cieľ prevychovávať jednotlivca. V podstate režim chápal prevýchovu ako synonymum potláčania akéhokoľvek vnútorného nepriateľa. O tom, že skutočne išlo o jedno z najväčších zariadení svojho charakteru na Slovensku svedčí fakt, že akékoľvek ďalšie označenie pre ZTI napríklad koncentračný tábor, purgatórium (očistec), machau (parafráza A. Macha a koncentračného tábora Dachau), sú formulované v základnom ciele a charaktere tábora.

Cieľ zriadenia ZTI môžeme určiť až podľa oficiálneho predpisu o ZTI zo dňa 14. 2. 1944, ktorý ho formuluje ako „vhodným a dobrým doplnkom riadnych trestných opatrení, ktorým sa podvratnou činnosťou dôvodne podozrivá osoba vytrhne z jej dosavadného života a jej zaistením, prípadne aj po riadnom výkone súdneho trestu sa jej znemožní pokračovať v očakávanej protištátnej podvratnej činnosti“.¹

¹ Slovenský národný archív Bratislava (ďalej SNA), fond (f.) Policajné riaditeľstvo (PR), k. 741, oz. spisu 443/26-2486, č. 154-13/12-34/43 zo 14. 2. 1944.

Vládne nariadenie zo dňa 24. 3. 1939 č. 32/1939 Sl. z., „O zaisťovacom uväznení nepriateľov Slovenského štátu“ v § 2 hovorí o potrebe zriadenia zaisťovacieho tábora pre účely Ministerstva vnútra (ďalej MV). Podľa výnosu Prezídia Ministerstva vnútra (ďalej PZ MV) zo dňa 2. 4. 1939 č. 6400/1a-1939 sa zaisťovací tábor podľa § 3 zriaďuje v budove bývalej väznice v Ilave.² Vyššie uvedený výnos PZ MV hovorí len o zriadení zaisťovacieho tábora v priestoroch ilavskej väznice, neurčuje však ďalší vzťah MV a pre jeho účely zriadeného tábora, k užívanej časti budov. Až dohoda z 21. 11. 1944 medzi Ministerstvom pravosúdia a Ministerstvom národnej obrany nám hovorí o prenechaní časti objektov Štátneho výchovného ústavu v Ilave v užívaní Ministerstvu národnej obrany (ďalej MNO) pre účely zaisťovacieho tábora.³ ZTI tak predstavoval osobitný trakt, ktorý bol vyčlenený o približne 200 ciel – samotiek.⁴

Vytvorený ZTI prešiel pod správu MV najskôr 12. oddelenia (tzv. organizačné a rozpočtové riadil Martin Mitske) a potom 15. oddelenia (tzv. bezpečnostné, ktoré viedol od roku 1943 do vypuknutia SNP Peter Starinský), ktoré ho riadilo prostredníctvom Ústrednej štátnej bezpečnosti (ďalej ÚŠB). Na jeseň 1944 prešiel tábor pod správu MNO 15. oddeleniu podliehali všetky rozhodujúce bezpečnostné zložky Slovenskej republiky: ÚŠB, žandárstvo prostredníctvom Hlavného veliteľa žandárstva, štátna a tajná polícia. Do všetkých týchto zložiek zasahovalo svojou kádrovou politikou a riadilo ich organizačnú činnosť na celoštátnej úrovni. Prostredníctvom nich uskutočňovalo svoju perzekúciu aktívnych politických odporcov režimu, občanov demokratického zmýšľania, občanov ktorí nemohli dokázať svoj árijský pôvod a ďalších vybraných skupín obyvateľstva. 15. oddeleniu bolo tak umožnené „zaistiť osoby, ktoré doterajšou činnosťou vzbudzujú vážnu obavu, že budú prekážkou v budovaní Slovenského štátu“.⁵

² Slovenský zákonník, č. 32/1939 Sl. z., z 24. 3. 1939. Tiež SNA, f. PR, k. 741, oz. spisu 443/26-4072, č. 6400/1a-1939. Úprava MV o zaisťovacom tábore.

³ SNA, f. NS, A-872, TN ľud 49/45, P. Starinský.

⁴ I. Kamenec vo svojich štúdiách, uvádza 200 ciel. Hlásenie správy tábora z 23. 11. 1940 ÚŠB uvádza, že obytných ciel (miestností) je 190, z toho 2 sú premenené na skladište. Jedna na chlieb, druhá na cenné veci zaistených osôb (SNA, f. ÚŠB, k. 209-853-6, č. 26859 z 23. 11. 1940. Relácia zdravotného stavu zaisťovacieho tábora – hlásenie.). Počet 190 miestností uvádza aj ŠANDOR, E.: *Ilava*. Brno : Mír, 1947, s. 112.

⁵ KORČEK, J.: *Slovenská republika 1943-1945. K pôsobeniu mocenského represívneho aparátu a režimu*. 1. vyd. Bratislava : Ministerstvo obrany Slovenskej republiky, 1999, s. 52, 56, 73 (poznámka 14). Tiež Slovenský zákonník, č. 32/ 1939 Sl. z., z 24. 3. 1939.

Cieľom tohto vládneho nariadenia bolo zaistiť štátu nebezpečné osoby (boli síce vedené v policajných kartotékach, ale stále hrozil fakt, že sa rozptýlia v spoločnosti, kde budú rozširovať myšlienky, ktoré sú v rozpore s politikou štátostrany HSĽS) do ZTI pre skutky ako boli: politická činnosť v zakázaných politických stranách, rozširovanie poplašných správ, urážku hlavy štátu, predražovanie tovaru v obchode, pytliactvo, napomáhanie neárijským občanom atď.⁶ MV si samo uvedomovalo široký záber tohto vládneho nariadenia a výnosu PZ MV a jeho neskoršími dodatkami sa snažilo spresniť znenie, aby nedochádzalo k svojvoľnému výkladu.⁷ Vládne nariadenie č. 32/1939 Sl. z., tak predstavovalo jeden zo základných kameňov v ďalšom vývoji riešenia situácie okolo ochrany a obrany vnútornej situácie na Slovensku až do jesene 1944. Neskoršie právne úpravy vo forme výnosov a vykonávacích nariadení, ktoré mali skvalitniť a zefektívniť dosah platného vládneho nariadenia v novej spoločnosti a cieľnú nedobrovoľnú prevýchovu odsúdených osôb v ZTI, v skutočnosti spôsobovali neprehľadnosť a nedorozumenie medzi PZ MV, ÚŠB a obecnými, mestskými úradmi a zložkami bezpečnostného aparátu.⁸

K podstatnej zmene dochádza na jeseň 1943, keď na príkaz A. Macha boli sústredené všetky obežníky ÚŠB, ktoré sa týkali ZTI. Výsledkom tejto snahy zo strany ministra vnútra bol komplexne spracovaný predpis o ZTI (vypracovaný bol 15. oddelením), ktorý vošiel do platnosti dňom 14. 2. 1944 ako „Inštrukcie o zaisťovaní osôb v zaisťovacom tábore Ilava“,⁹ ten znenie niektorých výnosov aj naďalej ponecháva v platnosti.¹⁰ Inštrukcie zo dňa 14. 2. 1944, ktoré mali odrážať potrebu novovytvorenej spoločnosti, v skutočnosti poukazujú na doterajšiu svojvoľu štátnych a policajných úradov na oblastnej a mestskej

⁶ SNA, f. Národný súd (ďalej NS), A-872, TN Ľud 49/ 45, P. Starinský, č. 18251/3c-1941. Tiež: SNA, f. „S“, k. S-425-2, č. 30862/3a-1941; SNA, f. PR, k. 741, oz. spisu 443/26-13074, č. 501/41 z 5.8.1941; Štátny archív Bytča, pobočka Považská Bystrica (ďalej ŠAP Považská Bystrica), f. Okresný úrad (ďalej OÚ) Ilava, k. 59, č. 117/1943.

⁷ „Nezatvárať osoby, ktoré v hostinských debatách použili viac menej podráždené prenáhlené výroky proti ústavným činiteľom, ale ináč nevzbudzujú žiadne podozrenie pre zaistenie (takýmto osobám je lepšie udeliť pokutu).“ SNA, f. PR, k. 741, oz. spisu 443/26-13924.

⁸ SNA, f. PR, k. 741, oz. spisu 443/26-8951 a 443/26-11075.

⁹ KORČEK, J.: *Slovenská republika 1943- 1945*, s. 57.

¹⁰ Napríklad predpis č. 39817/4-1943 z 1. 12. 1943, str. 4: „Okresné (policajné) úrady môžu bez predchádzajúceho súhlasu ÚŠB dodať do Ilavy len komunistov a árijcov, ktorí napomáhajú Židom pri nezákonnom prekročení hraníc“. SNA, f. NS, A – 872, TN Ľud 49/45, P. Starinský.

úrovni. Minister vnútra týmto predpisom preberá zodpovednosť za osobu, ktorá môže a má byť zaistená v ZTI pre jej štátu nebezpečnú činnosť.¹¹

Smernice a pokyny vydané MV plasticky odrážali potrebu predvídať a riešiť možné jednotlivé i spoločenské protištátne skutky. Napríklad v čase zapojenia sa do vojny proti ZSSR bola vydaná 22. 6. 1941 osobitná smernica č. 24459/5-1941 ÚŠB na zaistenie bývalých komunistov a osôb sympatizujúcich s ich programom (zaistených bolo viac ako 500 osôb – *pozn. V. J.*). V čase riešenia Židovskej otázky boli zaistené árijské osoby, ktorým sa dokázala alebo zistila pomoc Židovi v prekročení hraníc, ubytovaní, obstarávaní falošných dokladov a pod.¹²

V súvislosti s marcovým nariadením vlády (1939), ktoré bolo motivované vnútornou ochranou Slovenského štátu, bolo dosiahnuté, že uväznenie nespoľahlivých osôb, ktoré boli zaistené pred vydaním tohto nariadenia, touto cestou bolo prehlásené za zákonné. Režim pristúpil na základe už skoršieho monitorovania rizikových skupín obyvateľstva (napríklad komunistov), k prenasledovaniu a zatváraniu jej predstaviteľov a tak ilavská väznica začala plniť svoju funkciu pre postupne sa formujúci štátny režim už na jeseň v roku 1938 (po 6. 10. 1938). Minimálne 6 mesiacov tu bol vytvorený priestor pre udavačov a horlivých prívržencov HSLŠ, Hlinkovej gardy (ďalej HG), Deutsche Partei (ďalej DP), centrálné úrady na obecnej a mestskej úrovni. Zaisťovanie bolo „podoprené zaručene pravými svedectvami“.¹³ Zaistenie politicky nespoľahlivých osôb bolo v prvých mesiacoch formovania mocenského monopolu HSLŠ ako štátostrany dosť chaotické. Prví zaistenci, politickí väzni, boli hlavne predstavitelia tých strán, ktorí aj napriek zákazu vyvíjali naďalej politickú činnosť. Zaistení tu boli bez akéhokoľvek súdneho pokračovania. Predovšetkým tu boli internovaní komunisti, no aj viacerí príslušníci rôznych spolkov.¹⁴ Takéto osoby boli zaistené bez predchádzajúceho vyšetrovania, čo upevňovalo svojvôľu štátnych a policajných úradov, ale aj súkromných osôb.

¹¹ SNA, f. PR, k. 741, oz. spisu 443/26-8951, 443/26-4072 a 443/26-11075, č. 41035/3a-1941 ÚŠB. Bolo zistené, že okresní náčelníci nechávajú eskortovať do zaisťovacieho tábora závadné osoby bez predchádzajúceho súhlasu ÚŠB v Bratislave. Týmto obežníkom je snaha upozorniť okresných náčelníkov o dodržiavanie výnosu z 2. 8. 1941 č. 25197/3c-1941 bod 2.

¹² ŠAP Považská Bystrica, f. OÚ Ilava, k. 59, č. 117/1943. Tiež: SNA, f. NS, A-872, TN ľud 49/45, P. Starinský, č. 38395/3-ÚŠB, č. 24800/3-1942-ÚŠB; SNA, f. PR, k. 741, oz. spisu 443/26-2486 bod 2; KAMENEC, I.: *Organizácia perzekučného systému fašistického Slovenského štátu 1939-1945*. In: Zborník Múzea SNP B. Bystrica, č. 7. Martin: Osveta, 1982, s. 75.

¹³ LETZ, R.: *Slovensko v rokoch 1945 – 1948. Na ceste ku komunistickej totalite*. 1. vyd. Bratislava 1994, s. 83. Tiež KROPILÁK, M.: *Slovenské národné povstanie*. Bratislava : Obzor, 1974, s. 14.

¹⁴ KAMENEC, I.: *Vystupňovaná perzekúcia komunistov*. Práca, roč. 38, 2. 4. 1983, č. 78, s. 7.

System koncentračnych a pracovných táborov na Slovensku dosiahol v rokoch 1943 – 1944 svoju kulmináciu po stránke riadiacej, organizačnej i administratívno-právnej. Tomuto zodpovedal dosiahnutý stupeň ich úsilia a výkonnosti, ktorý nebol dovtedy a ani potom prekonaný. Bola dobudovaná štruktúra mechanizmu ovládania všetkých druhov táborov. V prvej polovici roku 1944 venovala vláda osobitnú pozornosť posilneniu represívnej funkcie bezpečnostného aparátu. Riadiacou a organizačnou úlohou bolo poverené od A. Macha 15. oddelenie. Výsledkom jej aktivity pri riešení daného problému (likvidácia narastajúceho protifašistického vystúpenia) bolo zvýšenie stavov žandárstva, dozbrojenie týchto jednotiek, prítvrdenie metódy zostreňného výsluchu zadržaných, obvinených i svedkov, vylúčenie možnosti podmienene prepustiť odsúdených pre trestné činy spáchané proti totalitnému režimu.¹⁵

Na jar 1944 bolo vydaných niekoľko zákonov, ktoré mali posilniť kroky vlády. Dňa 11. 5. 1944 nadobudol platnosť zákon č. 50/1944 Sl. z., „O ochrane osobnej slobody, domového pokoja, ich dočasnom obmedzení, ako aj obmedzení iných práv a slobôd“, ktorý v § 16 nariaďuje „zaistiť tie osoby, ktoré svojou činnosťou vzbudzujú vážnu obavu, že by mohli ohrozovať celistvosť štátu, jeho Ústavu, obranu, verejnú bezpečnosť alebo verejný poriadok ako aj osoby, ktoré svoje nepriateľské zmýšľanie voči štátu prejavujú, alebo na takéto zmýšľanie iné osoby povzbudzujú“.¹⁶ Spomínaný zákon zavedený do praxe rozširuje znenie vládneho nariadenia č. 32/1939 Sl. z., to znamená, že v ZTI môžu byť zaistené nielen tie osoby, ktoré svojou doterajšou činnosťou ohrozujú budovanie Slovenského štátu, ale môžu byť zaistené aj tie osoby, ktorých politické zmýšľanie je v rozpore s vonkajšou i vnútornou politikou Slovenského štátu.¹⁷

Dochádza k podstatnej zmene pri zaistiťovaní a prepúšťaní vo vzťahu k predchádzajúcim výnosom (k zákonu č. 50/1944 Sl. z., bol dňa 16. 8. 1944 vydaný predpis, ktorý obsahoval presný postup, podľa ktorého sa majú riadiť okresné a policajné úrady, ako aj ÚŠB pri zaistiťovaní, alebo prepúšťaní osôb do alebo zo ZTI – pozn. V. J.), inštrukciám, príkazom najmä tým posledným zo dňa 14. 2. 1944, lebo v § 18 tohoto zákona č. 50/1944 Sl. z., osoby „možno zaistiť len na písomný príkaz ministra vnútra, vydaný na návrh trojčlennej komisie“. Trojčlenná Komisia pre zaistiťovanie a prepúšťanie zaistencov pri Ministerstve vnútra

¹⁵ KORČEK, J.: *Slovenská republika 1943-1945*, s. 29, 84-86.

¹⁶ Slovenský zákonník, č. 50/ 1944 z 11. 5. 1944, § 16.

¹⁷ KAMENEC, I.: *Organizácia perzekučného systému fašistického Slovenského štátu 1939-1945*, s. 74.

v Bratislave, podáva návrhy ministrovi vnútra na schválenie, ktorá osoba bude zaistená alebo prepustená zo ZTI. Danú komisiu menuje a odvoláva vláda s tým, že aspoň dvaja jej členovia musia mať právnické vzdelanie. Dňa 27. 5. 1944 predsedníctvo HSĽS na svojom zasadnutí nominovalo svojich ľudí na zloženie tejto komisie a odporúčalo ho prijať vláde.¹⁸

Komisia bola vytvorená z „prednostu 15. oddelenia Dr. Petra Starinského; hlavného prokurátora v Bratislave Dr. Štefana Luckého a advokáta Dr. Štefana Kráľa“. Pri zasadaniach komisie ku konkrétnym prerokovaným prípadom referoval Pavel Príkopa z ÚŠB. Zákon jasne hovorí, že komisia má „*možnosť navrhnúť*“ ministrovi vnútra ako s danou osobou bude naložené a stáva sa tak de facto len poradným orgánom daného ministrovi. I keď nemala priame rozhodovanie, A. Mach jej rozhodnutia vo väčšine prípadov rešpektoval. Ján Korček vo svojej práci *Slovenská republika v rokoch 1943 – 1945*¹⁹ poznamenáva, že cez určité osobnosti sa podarilo ovplyvňovať návrhy na dodanie, prípadne nedodanie, alebo aj prepustenie osôb do alebo zo ZTI, ktoré predkladala komisia ministrovi vnútra A. Machovi. Podarilo sa tak zachrániť viacerých príslušníkov odboja, na ktorých bol zaslaný návrh na uväznenie.²⁰

Zákon č. 50/1944 Sl. z., dával svojim obsahom do ruky štátnym bezpečnostným orgánom neobmedzenú možnosť zasahovať do života akejkolvek osobe. Predchádzajúce zákony Slovenskej republiky (napríklad aj vládne nariadenie č. 32/1939 Sl. z.) okliešťovali formálne pretrvávajúce práva a slobody občanov zaručené Ústavou Slovenskej republiky. Daným zákonom boli osobné práva a slobody likvidované nielen de facto, ale i de iure.

Činnosť tábora môžeme rozdeliť na dve etapy. V prvej etape (t. j. od 29. 4. 1939 do 1. 9. 1944) a v druhej etape (t. j. od 1. 9. 1944, respektívne od 8. 9. 1944 do 29. 4. 1945 – do oslobodenia mesta Ilava)²¹ sa slovenské bezpečnostné orgány riadili rovnakými vyššie spomínanými právnymi normami. Tieto im umožňovali zaisťovať okrem mužov i ženy bez súdov, na dobu neobmedzenú, ale i osoby riadne odsúdené. Ich zavedením do praxe sa legalizovali kroky orgánov pri zaisťovaní z obdobia autonómie. Z právneho

¹⁸ SNA, f. NS, A-872, TN ľud 49/ 45, P. Starinský, č. 295-os/44.

¹⁹ KORČEK, J.: *Slovenská republika 1943-1945*, s. 57.

²⁰ Slovenský zákonník, č. 50/1944 z 11.5. 1944 § 18. Tiež: KORČEK, J.: *Slovenská republika 1943-1945*, s. 57; ŠAP Považská Bystrica, f. OÚ Ilava, k. 61, č. D1-253/1944. Zaisťovací tábor v Ilave – predpisy; SNA, f. NS, A-872, TN ľud 49/45, P. Starinský, č. 295-os/ 44.

²¹ Tieto dve etapy od seba oddeľuje „vzbura“ politických väzňov v tábore 1. 9. 1944.

hľadiska tak išlo o politických väzňov, teda odporcov režimu, s ktorými sa režim HSĽS začal vysporiadavať bezprostredne po dni 6. 10. 1938.

Základným znakom pre druhé obdobie bolo, že tábor ovládali nemecké bezpečnostné jednotky, a tie sa riadili vlastným poriadkom pre činnosť takéhoto typu zariadenia. O správaní sa nemeckých bezpečnostných orgánov v tábore svedčí správa zo dňa 7. 10. 1944: „Poručík Poliak zo zaisťovacieho tábora v Ilave mi dnes telefonicky hlásil, že koľko je toho času zaistených osôb v Ilave, nevie povedať, lebo nemecké bezpečnostné orgány tam denne dávajú rôznych previnilcov a im nepovedia ani prečo sú títo zaisťovaní, poťažné dokedy tam budú a oni sa nesmú poťažne ani nemôžu do výkonu služby nemeckých bezpečnostných orgánov miešať“.²²

Slovenské bezpečnostné jednotky sa i naďalej pri svojej činnosti riadili až do konca vojny už vyššie spomínanými právnymi normami.²³

Životné podmienky zaistencov, ktorí boli internovaní do ZTI boli počas celého jeho trvania nehumánne. Každodennosť zaistencov, medzi ktorými sa nachádzali muži, ženy (zaistená bola aj žena v 7. mesiaci tehotenstva)²⁴, ale aj mladiství zodpovedala v prvom období, t. j. do dňa 1. 9. 1944 „zostrenému väzenskému režimu“.²⁵ Podmienky boli ťažké najmä pre:

1. Nedostatočné priestorové vybavenie:

Hlásenie zo dňa 17. 3. 1944 okrem iného uvádza, že „celý sú stavaný len na jednu osobu a viac osôb ubytovať na jednej cele bolo by možné len v najväčšej núdzi“.²⁶ Takéto zariadenie nebolo vhodné, aby v ňom bolo koncentrované väčšie množstvo zaistených osôb. Tak ako slovenské orgány nerešpektovali tento fakt, nerešpektovali ho ani nemecké bezpečnostné orgány po 8. 9. 1944.

2. Nedostatočné hygienické vybavenie:

Úroveň životných podmienok v tábore bola nevyhovujúca ľudskej dôstojnosti. Samotní zaistenci približujú tieto podmienky takto: „Spávali sme vo vlhkých špinavých pivniciach, zavšivavení a zarastení“.²⁷ Na inom mieste: „Bývalo sa vo veľkých pivničných miestnostiach, vlhkých a špinavých. V každej okolo sto ľudí. Šesťdesiat

²² SNA, f. NS, A-872, TN Ľud 49/45, P. Starinský, č. 27939/4-1944-ÚŠB.

²³ ŠAP Považská Bystrica, f. OÚ Ilava, k. 59, č. 117/1943. Tiež KAMENEC, I.: *Organizácia perzekučného systému fašistického Slovenského štátu 1939-1945*, s. 75.

²⁴ Archív múzea SNP (ďalej AM SNP) Banská Bystrica, f. VIII, k. 9, prír. číslo S 122/67, č. 61.

²⁵ KAMENEC, I.: *Organizácia perzekučného systému fašistického Slovenského štátu 1939-1945*, s. 76.

²⁶ SNA, f. ÚŠB, k. 209-853-7, č. 7627, bod 4.

²⁷ Pravda, 5. 10. 1944, s. 4.

centimetrov na šírku pre chlapa a päť centimetrov slamy pod seba, to bola posteľ. Vší a blých bolo nadostač to patrilo „k treštu“.²⁸ O tom, ako to vyzeralo v tábore počas hromadného zaisťovania osôb nás informuje hlásenie veliteľa ZTI zo dňa 30. 10. 1944, kde sa hovorilo, že „dnes je v zaisťovacom tábore už vyše 700 osôb, neni tam dostatok dék a výchovný ústav nebude mať zaistencov už čoskoro z čoho stravovať. Stav je tam úplne dezolátny, ktorý sa nedá ani opísať. Je potrebné okamžite zjednať nápravu. Podotýkam, že medzi niektorými novododanými zaistencami, majú niektorí vši“.²⁹ Úradné hlásenie zo dňa 8. 11. 1944 nám okrem iného ponúka nasledujúci poznatok: „zaistenci, na ktorých sa nedostávajú slamníky spávajú na holej dlážke“.³⁰

3. Psychický nátlak:

V procese nedobrovoľnej prevýchovy boli zaistenci vystavení opatreniam, ktoré znižovali ich ľudskú dôstojnosť. Zaistenci boli vystavení neustálej psychickej záťaži, t. j.: vytrhnutie z ich civilného života, zaistenie bez predchádzajúceho súdneho procesu na neobmedzenú dobu, alebo skutková podstata ich trestných činov nemohla byť trestaná súdmi,³¹ v rokoch 1941 – 1942, ale aj neskôr boli fyzicky vystavení bitkám, ponižovaniu, šikanovaniu počas výsluchov,³² uloženie trestov podľa väzenského poriadku – zákaz vychádzok, korešpondencie, pridelenie pôstu, väzby v temnici..., nedostatok hygienického a priestorového vybavenia. Tresty boli udeľované individuálne, ale aj kolektívne. Svojoľné zaobchádzanie so zaistencami v tábore je v rokoch 1941 – 1942 spájané s veliteľom tábora Pospíšilom a žandarmi Jergem a Faškom, na ktorých zaistenci spomínajú ako na *strážnych anjelov*. Títo dvaja páni (Jerge a Faško) sú spájaní s fyzickým násilím aj v II. etape činnosti ZTI.³³ Obsadením mesta Ilava motorizovanými jednotkami SS dňa 8. 9. 1944 sa začína druhá fáza činnosti ZTI (správa tábora bola ÚŠB odovzdaná nemeckými orgánmi v priebehu jesene 1944.³⁴ Nešlo však o

²⁸ Pravda, 3. 10. 1944, s. 4.

²⁹ SNA, f. NS, A-872, TN ľud 49/45, P. Starinský. Úradný oznam z 30. 10. 1944.

³⁰ SNA, f. NS, A-872, TN ľud 49/45, P. Starinský. Úradné hlásenie z 8. 11. 1944.

³¹ SNA, f. PR, k. 741, č. 154-13/12-34/43. Inštrukcie o zaisťovaní osôb v zaisťovacom tábore Ilava zo 14. 2. 1944, bod č. 1.

³² KAMENEC, I.: *Organizácia perzekučného systému fašistického Slovenského štátu 1939-1945*, s. 76.

³³ Hlas oslobodených, roč. 1, 15. 12. 1945, č. 13, s. 3. Tiež KROUPA, V. – MOULIS, M., - KAMENEC, I.: *Fašistický režim v českých krajinách a na Slovensku (1939-1945)*. Edícia: Odkaz. Zošit č. 8. Československý zväz protifašistických bojovníkov, 1983, s. 39.

³⁴ Š. Margetin uvádza, že správa tábora bola odovzdaná PO HG 22. 9. 1944, pričom Nemci si ponechali kontrolu nad táborem (AM SNP Banská Bystrica, f. XII, k. 15, prir. číslo S 38/89:

úplné odovzdanie ZTI). Nemecké jednotky prevzali kontrolu v tábore, ktorý pre svoju polohu (ležal mimo územia ovládaného povstalcami) začal okamžite plniť funkciu zaistovacia, koncentračnú pre neskoršie deportácie za hranice nášho štátu, alebo likvidačnú, ktorá prebiehala v priestoroch Údolie v Dubnici nad Váhom.³⁵

Je ťažké zrekonštruovať, aké mali dané zákony dopad na spoločnosť. A to najmä z toho dôvodu, že veľká časť zoznamov bola zničená ÚŠB na priamy rozkaz jej prednostom P. Denkom počas úteku do Nemecka koncom marca 1945. Najčastejšie sa však uvádza, že v období od decembra 1938 do augusta 1944 prešlo ZTI viac ako 2500 osôb.³⁶ Čo sa týka počtu zaistených, ten sa neustále menil. Napríklad od 30. 3. 1939 do 1. 6. 1939 bol stav zaistených osôb v tábore 105 ľudí, ktorí boli zaistení na 1 až 63 dní.³⁷ V decembri 1939 bolo v tábore len 9 osôb. Po potlačení štrajku baníkov v Handlovej bolo odvezených do tábora v Ilave vyše 100 osôb.³⁸ Po prepadaní ZSSR došlo k hromadnému zatýkaniu na základe vopred vypracovaných zoznamov. V tábore bolo internovaných viac ako 500 osôb a to najmä komunistov. 1. 4. 1943 bolo v tábore 142 zaistených osôb.³⁹

Zákony, vznikajúce po vytvorení Slovenského štátu, priamo spojené s činnosťou ZTI, obsahujú v sebe myšlienku na zabránenie akýmkoľvek vnútorným zmenám v spoločnosti. ZTI nezohrával síce jedinú, ale dôležitú úlohu v perzekučno-represívnej politike vlády na Slovensku v rokoch 1939 – 1945.

MARGETIN, Š.: *Robotnicke hnutie. O činnosti KSC v Dubnici nad Váhom a jej okolí do oslobodenia.* Podľa správy z 3. 11. 1944 bol ZTI prevzatý od nemeckých úradov 26. 10. 1944 ÚŠB v Bratislave. SNA, f. NS, A-872, TN ľud 49/45, P. Starinský, č. 28635/4-ÚŠB.

³⁵ ŠAP Považská Bystrica, f. OÚ Ilava, k. 13, oz. spisu 2137/45. Služobný lístok Dubnice nad Váhom. Tiež STANISLAV, J. – MIČEV, S.: *Protižidovské represálie na Slovensku od septembra 1944 do apríla 1945.* In: *Tragédia slovenských Židov. Materiál z medzinárodného sympózia, Banská Bystrica 25. – 27. marca 1992.* 1. vyd. Banská Bystrica : Datei, 1992, s. 201.

³⁶ KAMENEC, I.: *Organizácia perzekučného systému fašistického Slovenského štátu 1939-1945,* s. 75.

³⁷ AM SNP Banská Bystrica, f. VIII, k. 9, príř. číslo S 122/67, s. 19-21.

³⁸ PREČAN, V.: *Slovenské národné povstanie. Dokumenty.* Bratislava : Vydavateľstvo politickej literatúry, 1965, s. 952.

³⁹ AM SNP Banská Bystrica, f. VIII, k. 9, príř. číslo S 122/67, s. 418-422.

VSTUP DO NIEKTORÝCH PROBLÉMOV SLOVENSKO-AMERICKÝCH VZŤAHOV (1939-1945)

Slavomír Michálek

The Slovak-American relations during the WWII represent a serious problem with which Slovak historiography has not dealt with yet. Generally, it is very necessary to research this topic in order to map this part of Slovak modern history with the using of available archive documents. Slovak-American relations in this period can be divided into three basic subjects. The first one is the matter of recognition or eventually non-recognition of Slovak Republic by the United States de jure or de facto and with the efforts of Slovak diplomacy especially from the partition of Czechoslovakia to Pearl Harbor. The second problem is focused on the practical solving of consular, economic, trade and law questions between citizens of both states and administrative. The last problem of above-mentioned relations is an effort to map attitudes and opinions of heterogeneous Slovak fellow-countrymen community in the United States.

Problematika slovensko-amerických, resp. americko-slovenských vzťahov v období druhej svetovej vojny zostáva naďalej bokom rozsiahleho záujmu profesionálnej historiografie. Príčiny tohto stavu treba hľadať v niekoľkých rovinách, pričom ako nosná na slovenskej strane sa javí nedostatočný relevantný domáci archívny materiál, ako aj finančná náročnosť archívneho výskumu v zahraničí.

Zjednodušený pohľad na tieto konkrétne dvojstranné vzťahy v uvedenom období nabáda k názoru, že sa koncentrovali do jedinej otázky, t. j. do otázky uznania – neuznania Slovenskej republiky, vytvorenej z vôle a pod ochrannými krídlami nacistického Nemecka, zámorskou supervelmocou. Ak poznáme odpoveď na túto otázku, môžeme položiť ďalšiu: Existovali medzi Slovenskou republikou a USA vo vojne vôbec nejaké dvojstranné vzťahy? Určite existovali. Potvrďuje to aj kusý archívny materiál, uložený najmä v Slovenskom národnom archíve v Bratislave, fond Ministerstvo zahraničných vecí Slovenskej republiky 1939-1944. Ďalším zdrojom informácií, aj keď pomerne neúplným, sú správy amerických diplomatov v Európe a krajské aktivity, dokumentačne uložené v Národnom archíve v College Park pri Washingtone vo fonde Rg59. Najmä roky 1939-1941, teda obdobie od vytvorenia slovenského štátu až po Pearl Harbor, sú obdobím permanentných snáh a sondáží slovenských diplomatov o stabilizáciu medzištátnych vzťahov na medzinárodnoprávnom podklade. V tejto súvislosti pôsobí zaujímavý fakt, že oficiálny establishment Slovenskej republiky, poznajúc negatívny postoj vlády USA, hľadal možnosti zmeny tohto stanoviska diplomatickými kanálmi. Je len prirodzené, že slovenská vláda konala tak ako konala, veď aj takéto úlohy plní oficiálna i neoficiálna diplomacia každej krajiny.

O udalostiach zo 14. a 15. marca 1939, teda o rozbití Československa a vzniku slovenského štátu a českomoravského protektorátu informovalo Nemecko nótou vlády USA, Veľkej Británie, Francúzska a ZSSR. Tieto vlády zaujali k uvedenej nóte, ako aj k samotným udalostiam, negatívny postoj. USA svoje stanovisko prezentovali úradne nótou Nemecku 20. marca 1939. Vyzdvihli v nej svoje priateľské vzťahy k Československu a odsúdili činy vedúce „k dočasnému vyhladeniu výsad slobodného a nezávislého národa“.¹ V liste adresovanom bývalému československému prezidentovi Edvardovi Benešovi americký prezident Franklin D. Roosevelt 27. marca 1939 napísal, že neuznáva ako právny akt okupáciu Čiech a Moravy. O Slovensku sa v tomto liste nehovorí.

Hneď po vyhlásení samostatnosti Slovenska nový minister zahraničných vecí Ferdinand Ďurčanský vyzval z Bratislavy susedné i vzdialené krajiny po celom svete, aby uznali slovenský štát.² Oznámenie ministra zahraničných vecí č. 1/1939 zo 14. marca 1939 o vytvorení slovenského štátu, v ktorom sa uvádza, že slovenský snem v tento deň vyhlásil v Bratislave vytvorenie slovenského štátu s predsedom vlády Jozefom Tisom, ako aj s ostatnými členmi vlády (Vojtech Tuka, Ferdinand Ďurčanský, Jozef Sivák, Karol Sidor, Ferdinand Čatloš, Július Stano, Mikuláš Pružinský, Gejza Medrický, Gejza Fritz) bolo 16. marca vyexpedované na ministerstvá zahraničných vecí 46 krajín, vrátane USA, Veľkej Británie, Francúzska, Číny, Japonska, Nemecka a pod. Ďurčanský ako minister zahraničia v tomto dokumente zároveň žiada aby bol tento novovytvorený štát oficiálne uznaný. Zaujímavosťou je to, že uvedený dokument chýba v Slovenskom národnom archíve v Bratislave. Rovnako tam chýba aj jeho oznámenie do USA. Nechýba však vo forme mikrofilmu a po francúzsky v Národnom archíve v College Park pri Washingtone.³

Výzvu uznať Slovenskú republiku teda slovenský minister zahraničných vecí adresoval aj vláde USA. Bezprostrednú reakciu USA naznačuje niekoľko neoficiálnych i oficiálnych dokumentov.

Medzi oficiálne dokumenty, hovoriace o americkej reakcii na rozbitie Československa patrí Wellesove memorandum, vyhlásené vo Washingtone 17. marca 1939. Podľa tohto memoranda štátneho podtajomníka Sumnera Wellesa vláda USA prehlasuje, že svetový mier môže byť zaistený iba dodržiavaním práva, podporuje s úctou princípy ľudskej slobody a neuznáva akty,

¹ BENEŠ, E.: *Paměti. Od Mnichova...* Praha 1948, s. 102.

² FRUS 1939, Vol. I., pp. 70-71.

³ National Archives and Records (NAR), College Park, MD, file Rg-59: Internal Affairs of US State Department towards Czechoslovakia 1939-1945, roll 17, No. 860F.01/211.

na základe ktorých slobodný štát ČSR stratil svoju nezávislosť. Vyjadruje potrebu rešpektovať medzinárodné zmluvy a odmieta zasahovanie ktoréhokoľvek štátu do vnútorných vecí štátu iného, odmieta politiku vojenskej agresie. Táto bezuzdná nezákonnosť (wanton lawlessness) a obsadenie silou je ohrozením svetového mieru. Tento názor je podľa Wellesovho memoranda vyslovený na základe pozorného pozorovania udalostí posledných dní.⁴

Po odoslaní memoranda nasledovala na Štátnom departmente tlačová beseda. Nechýbali otázky, či USA zatvoria vyslanectvo v Prahe, čo bude s československo-americkou obchodnou dohodou, či už Nemecko oficiálne notifikovalo vytvorenie novej protektorátnej vlády. Welles odpovedal, že štatút vyslanectva v Prahe sa momentálne študuje, k obchodnej zmluve sa vyjadrí neskôr minister financií a že vláda USA o novej situácii zatiaľ nerokovala so žiadnou inou vládou, tobôž nie s nemeckou. Na otázku, či je memorandum oficiálne stanovisko americkej vlády a či ho konzultoval s Rooseveltom, Welles odpovedal, že toto jeho prehlásenie bolo známe prezidentovi a že predtým ako ho prečítal, dal ho schváliť prezidentovi.⁵

Okrem Wellesovho memoranda sa nachádzajú v archíve v College Park správy amerických diplomatov v Európe, ktorí bezprostredne informovali centrálu o udalostiach v ČSR, resp. o vytvorení samostatného Slovenska a protektorátu. Tieto správy sú posielané na základe informácií získaných z tlače, od ostatných diplomatov v dotyčných krajinách, ako aj od tajných zdrojov. Najpodrobnejšie správy posielal Harry Bullitt z Paríža, ktorý, navyše, má zdroj informácií priamo od vyslanca Štefana Osuského. Správy diplomatov USA podávané ústrediu však nie sú ničím výnimočné, sú len konštatovaním stavu a reakcie domáceho obyvateľstva na udalosti, či už ide o telegramy Johna F. Montgomeryho z Budapešti, Franka A. Sterlikga zo Štokholmu, Arthura B. Lane z Belehradu, Wilbura J. Carra z Prahy, Anthonyho A. Biddlea z Varšavy, či veľvyslancov Phillipsa z Ríma alebo Hendersona z Londýna.⁶

Postoj americkej administratívy k zmenám v strednej Európe na jar 1939 sa bezprostredne netýkal len Slovenska, ale aj protektorátu. Americký chargé d'affaires v Berlíne Alexander Kirk oznamoval 12. mája 1939 ústrediu Štátneho departmentu vo Washingtone, že zahraničné veci protektorátu prevzala nemecká ríša. To podľa neho znamenalo, že zahraničné misie akreditované u bývalej československej vlády nie sú oprávnené

⁴ NAR, tamže, roll 15, No. 860F.00/690A.

⁵ NAR, tamže, No. 860F.00/749.

⁶ NAR, tamže.

vykonávať konzulárnu činnosť. Ak chce štát, aby jeho konzulárne zastupovanie v protektoráte pokračovalo, musí požiadať o exequatúr pre toto diplomatické zastúpenie u nemeckej vlády. Takáto žiadosť by však podľa Kirka implikovala, že daný štát uznal nový status quo, t.j. uznáva zvrchovanosť Tretej ríše nad časťou bývalého Československa a teda uznáva existenciu Protektorátu Čechy a Morava.⁷ Štátny department však v odpovedi chargé Kirkovi vyslovil názor, že žiadosť o exequatúr sa nemôže javiť ako zmena postoja USA k Československu.⁸ Keďže americká administratíva odmietla uznať nemeckú zvrchovanosť nad Čechami a Moravou, nedostala z Berlína pre svoj pražský konzulát exequatúr. Preto bol tento úrad 15. októbra 1940 oficiálne zrušený.⁹ Z uvedených dokumentov jasne vyplývalo, že USA odmietli uznať akékoľvek zmeny v strednej Európe, preto vláda v Bratislave nemohla očakávať uznanie Slovenskej republiky. „Poznanie“ tejto skutočnosti však nebránilo tomu, aby Bratislava hľadala cesty na zdolanie tejto americkej bariéry.

Absencia dokumentácie, resp. stav archívneho spracovania, neumožňuje úplné zmapovanie týchto „ciest“, nachádzame len niekoľko torzovitých pokusov slovenských diplomatov. Jeden z nich predstavuje iniciatíva, pravdepodobne na pokyn ústredia ministerstva zahraničných vecí v Bratislave, slovenského vyslanca v Berlíne Matúša Černáka. Dňa 17. mája 1939 v správe č. 211/1939 informuje centrálu v Bratislave o celkovej politickej situácii v Nemecku, tiež o odovzdaní budovy pre slovenské vyslanectvo v Berlíne. Zároveň informuje, že na 19. mája 1939 má dohodnutú návštevu amerického chargé d'affaires Geista, nakoľko veľvyslanec Wilson sa v Berlíne nezdržuje, aby s ním „prerokoval otázky spojené s uľahčením slovenského vývozu do Ameriky, prípadne aj o iných, hádam i politických otázkach“.¹⁰ Ďalšia správa Černáka, či sa toto stretnutie konalo, a ak áno, ako dopadlo, v archíve chýba. Faktom zostáva, že napr. otázky okolo slovenského vývozu do USA boli predmetom rokovaní v rokoch 1941 a tejto otázke sa venujem v ďalších stranách štúdie.

V deň keď vyslanec Černák posielal správu do ústredia MZV a avizoval rokovania s americkým chargé d'affaires v Berlíne, teda 17. mája 1939, zasadala o zahraničných otázkach aj slovenská vláda, pričom sa venovala hlavne otázke diplomatického zastúpenia Slovenskej republiky v zahraničí. Schválila vytvorenie 10 vyslanectiev (Berlín, Rím, Varšava, Budapešť,

⁷ FRUS, 1939, Vol. I., pp. 457-467.

⁸ FRUS, tamže.

⁹ FRUS, tamže.

¹⁰ Slovenský národný archív (SNA) Bratislava, fond MZV 1939-1944, č. kr. 180, správa č. 211/1939.

Vatikán, Belehrad, Londýn, Paríž, Štokholm, Washington), 6 konzulátov (Praha, Moskva, Bukurešť, New York, Pittsburgh a Nové Zámky) ako aj 30 honorárnych konzulátov.¹¹ O tri dni neskôr písomne predsedníctvo vlády informovalo ministerstvo zahraničných vecí, aby zariadilo z toho vyplývajúce osobné i vecné otázky, najmä v rámci participácie na budovách bývalých československých zastupiteľských orgánov, resp. ich častí.¹² Už v čase projektovania slovenských diplomatických úradov vo svete, vrátane úradu vo Washingtone, sa ukazovalo, že tento ambiciózny (alebo skôr nereálny) projekt bude možné realizovať len s ťažkosťami. Keďže americký negatívny postoj k slovenskému štátu sa nemenil, oficiálne medzištátne vládne rokovania nepripadali do úvahy. Hlavná ťarcha práce ležala na diplomatoch v stredo európskych štátoch.¹³ Ako nosné vystupovali úrady v Berlíne, Bukurešti, Budapešti i Belehrade.

O priamu intervenciu sa Bratislava pokúsila cez Budapešť. V spise z 2. augusta 1939 vyslancovi Jánovi Spišiakovi ministerstvo zahraničných vecí ohľadne USA uvádzalo: „Spojené štáty severoamerické dosiaľ nijakým spôsobom nedali najavo, či mienia uznať slovenský štát“ a preto ministerstvo ďalej žiada vyslanca, aby sa „vhodným spôsobom informoval u amerického vyslanca v Budapešti, aký postoj zaujímajú a v dohľadnej dobe mienia zaujímať vo veci uznania slovenského štátu, t.j. či v dohľadnom čase hodlajú ho uznať de jure alebo aspoň de facto“.¹⁴ Vyslanec Spišiak odovzdal americkému vyslancovi Johnovi F. Montgomerymu nótu, v ktorej sa na neho obracia z príkazu svojej vlády a v ktorej uvádza, že slovenská vláda prikázala jednému úradníkovi z bývalých československých zastupiteľských úradov, aby zostal v USA až do doby, kým USA uznajú nejakým spôsobom slovenský štát. Tento človek je podľa nóty platený slovenskou vládou. Vzhľadom na značné finančné výdavky predpokladá tohto človeka odvolať, ak „niet nádeje, že v blízkej budúcnosti v otázke uznania alebo neuznania padne rozhodnutie. Slovenské vyslanectvo by bolo vďačné vyslanectvu USA, keby sa spýtalo vlády Spojených štátov, či v tejto otázke v bližšej budúcnosti bude rozhodovať, pretože v prípade že rozhodnutie ešte v niekoľkých mesiacoch nepadne, spomenutý úradník by bol domov privolaný z dôvodu šetrenia trov“.¹⁵

¹¹ SNA, tamže, č. kr. 56, č. m. 135.70/39.

¹² SNA, tamže, č. m. 4579/III./1939.

¹³ Podľa spisu MZV č. 14503/39 z 21. novembra 1939 bolo Slovensko uznané 21 štátmi (de iure alebo de facto). In: SNA, tamže, č. kr. 112.

¹⁴ SNA, tamže, č. kr. 327. List z 2. augusta 1939.

¹⁵ SNA, tamže.

Archívny materiál neuvádza, o ktorého bývalého československého diplomata v USA malo ísť. Môžeme však predpokladať, že mohlo ísť o konzula Jozefa Mračnu alebo o Konštantína Čulena, ktorý bol v USA od januára 1939 ako kultúrny atašé a mal mať na starosti rozvoj slovensko-amerických kultúrnych stykov.

Ďalšiu iniciatívu z poverenia vlády vyvinul opäť Ján Spišiak ako novovymenovaný slovenský vyslanec v Belehrade v novembri 1939. Na ústredie MZV do Bratislavy poslal 20. novembra 1939 správu o svojej návšteve u tamajšieho amerického vyslanca. Správa najprv informuje, že vyslanec oslovil všetkých tamajších diplomatických zástupcov (okrem britského a francúzskeho), že odovzdal poverovacie listiny princovi regentovi Pavlovi a zároveň, ako je bežným diplomatickým protokolárnym zvykom, žiadal s nimi osobné stretnutie. Stanovisko amerického vyslanectva mu telefonicky oznámil legačný tajomník 18. novembra 1939, t. j. že vyslanec USA v Belehrade Arthur Bliss Lane nemôže slovenského vyslanca prijať zo známych dôvodov. Podľa Spišiakovej správy legačný tajomník vyjadril ľútosť svojho šéfa nad týmto postupom, ktorý nie je namierený proti osobe vyslanca, ale za príčiny sa uvádzajú známe politické dôvody.¹⁶

Ak americký Štátny department oficiálne na aktivity slovenských diplomatov nereagoval, neznamená to, že sa týmito otázkami nezaoberal. Verejne svoj názor prezentovali USA v opačnom garde. Dňa 17. marca 1940 zaslal Štátny department svojmu vyslancovi Montgomerymu v Budapešti memorandum, v ktorom sa uvádza, že americký konzulát na Slovensku nemôže byť zriadený, pokiaľ sa slovenská vláda nevzdá pozície, ktorú prijala v dobe nemeckej okupácie Československa v marci 1939. Memorandum ďalej hovorilo, že Štátny department bol donútený vzhľadom na okupáciu ČSR nemeckými silami a na prebratie kontroly nad týmto územím nemeckými orgánmi, považovať uvedené územie za de facto pod nemeckou administratívou.¹⁷

Aj na jar 1940 pokračovala ofenzíva slovenskej zahraničnej služby v otázke získania zmeny amerického postoja neuznávania Slovenskej republiky v nastúpenom kurze predošlého roka. Novú aktivitu vyvinul vo vzťahu k USA opäť vyslanec Ján Spišiak na konci mája 1940, tentokrát nie z Belehradu, ale, ako vyslanec Slovenskej republiky z Bukurešti. Spišiakova správa č. 100/1940 z 29. mája 1940 hovorí o jeho rozhovore s tamajším

¹⁶ SNA, tamže, č. kr. 180, č. m. 365/1939.

¹⁷ FRUS, 1939, Vol. I., pp. 70-71.

americkým vyslancom F. Mott Guntherom predošlý deň. Americký vyslanec ho informoval, že dostal odpoveď od Štátneho departmentu ohľadne žiadosti slovenského vyslanectva v Bukurešti o uznanie Slovenska Spojenými štátmi. Obsahovo ide o správy č. 170/dôv. z 10. októbra 1939 a č. 276 z 29. januára 1940 (vo fonde MZV SR 1939-1944 sa však nenachádzajú). Spišiak vo svojej správe ďalej na ústredie napísal, že vyslanec Mott Gunther „ľutuje, ale odpoveď je negatívna. Vláda Spojených štátov síce nemá nič konkrétne proti samostatnému Slovensku, ale dnešnú vojnovú dobu nepovažuje za vhodnú k tomu, aby k tejto žiadosti mohla zaujať pozitívne stanovisko tak ako som žiadal“.¹⁸ Spišiak Mott Guntherovi diplomaticky poďakoval za sprostredkovanie informácie s konštatovaním, že i keď nemôže súhlasiť so stanoviskom vlády USA zo zásadných dôvodov, chápe ho a verí že tieto ťažkosti sa vyriešia v mierovej dobe po vojne.¹⁹

V skutočnosti ani zdvorilostná, ani „otvorená“ a priama diplomacia Tisovej vlády nepomohla dosiahnuť oficiálne medzištátne styky s americkou stranou. USA počas vojny neuznali samostatnosť Slovenskej republiky i napriek tomu, že najväčšia vyst'ahovalecká komunita Slovákov žila práve v USA a aj ľudáci mali v jej radoch mnoho prívržencov. V prospech slovenskej propagandy v USA sa angažovali najmä katolícki krajanovia, ktorí boli centrálnou združenou pod krídlami Slovenskej ligy (tzv. ligoši), hlavne na stránkach periodík *Slovenská obrana*, *Katolícka jednota*, *Katolícky sokol*, *Slovák v Amerike*, *Osadné hlasy* a podobne. Známe je memorandum predsedu Slovenskej ligy Jozefa Hušeka, adresované Rooseveltovi i Hullovi z 24. apríla 1939, v ktorom víta oslobodenie Slovenska od cudzej nadvlády, najprv maďarskej a potom českej, a vyjadruje „túžbu amerických Slovákov, aby USA boli jedným z prvých štátov, ktoré uznajú Slovenskú republiku...“²⁰

Napriek nemennému stanovisku washingtonskej administratívy neuznať žiadne násilné štátoprávne a územné zmeny v Európe, neprestávalo bratislavské MZV v snahe o nadviazanie stykov s americkými diplomatickými zástupcami, poukazujúc na to, že osamostatnenie Slovenska je výsledok jasných a legitímnych snáh slovenského národa.

Slovensko-americké vzťahy sa v tomto období nepremietali len v politickej či diplomatickej rovine okolo otázky uznania, resp. neuznania slovenského vojnového štátu. Zákonite vyplávali na povrch i veci praktické, ktoré

¹⁸ SNA, tamže, č. kr. 192, č. m. 1901/1940.

¹⁹ SNA, tamže.

²⁰ NAR, tamže, roll 15. Memorandum Slovenskej ligy z 24. apríla 1939.

prinášal život ako taký. Išlo najmä o otázky obchodné a právne, ktoré sa mali riešiť prostredníctvom (neexistujúcich) vzájomných konzulárnych úradov. Konkrétne napr. išlo o prácu neexistujúceho slovenského konzulátu v USA, ktorý mal legalizovať rôzne osobné, obchodné či majetkové dokumenty a listiny.

Ďalší okruh otázok, dôležitý ako predošlé, v rámci slovensko-amerických vzťahov počas druhej svetovej vojny, predstavoval názorový rozptyl slovenskej americkej krajskej komunity k otázke samostatnej Slovenskej republiky. Úzko súvisel s prvým a akokoľvek bola táto nehomogénna komunita názorovo roztrieštená, predsa len sa jej podarilo v septembri 1942 formulovať, aj napriek vonkajším i vnútorným odstredivým vplyvom a tlakom, kompromisné spoločné stanovisko, známe ako *Rezolúcia amerických Slovákov*, ktoré vzišlo zo schôdze krajských organizácií 14. septembra 1942 v Pittsburghu.

Predtým však krajanovia v USA ťažko hľadali spoločnú reč a vlastné postoje vyjadrovali vo forme memoránd separátne, štylizované pro alebo proti československý. Je zaujímavé napr., že jasnému stanovisku Slovenskej ligy predchádzal iný postoj vedenia tohto krajského telesa, ktorý vlastne vypovedá o dvoch dôležitých faktoroch – prvým je nedostatok relevantných informácií, čo sa vlastne na Slovensku deje, druhým neujasnenosť vlastného vyhraneneho stanoviska vedenia ligy, resp. neodmietanie česko-slovenskej štátnosti. Túto skutočnosť potvrdzuje povestný telegram predsedu ligy Jozefa Hušeka predsedovi slovenskej vlády Sidorovi z 12. marca 1939: „Odporúčame, aby ste sa rozhodne postavili proti odluke. Slovenská liga sa stavia za federáciu s Čechmi na podklade rovnosti!“²¹ Bezprostredne po vyhlásení samostatného štátu navštívil Hušeka Konštantín Čulen. Po rozhovore s ním pripravil Hušek nový telegram, adresovaný Tisovi, v ktorom sa Slovenská liga k samostatnému štátu otvorene prihlásila.²² K memorandám ligy treba priradiť ešte „hlas“ inej časti amerických krajanov – memorandum, resp. telegram Slovenského národného spolku z 18. marca 1939 pre Štátny department, v ktorom jeho predseda Vendelín S. Plátek reaguje na spomínané Wellesove memorandum zo 17. marca 1939. Plátek vyjadruje nádej, že demokracia v srdci Európy bude čoskoro obnovená a ďakuje Wellesovi v mene miliónov ľudí, že odsúdil túto nepravosť a porušenie princípov demokracie voči ČSR.²³

²¹ VNUK, F.: *Slovenská otázka na Západe v rokoch 1939 – 1940*. Cleveland 1974, s. 21.

²² Tamže, s. 23.

²³ NAR, tamže, roll 15, No. 860F.00/705.

Schôdzku amerických slovenských podporných spolkov, kultúrnych a náboženských organizácií a časopisov zvolal v septembri 1942 do Pittsburgu Alan Granston, šéf cudzojazyčného oddelenia OWI (OWI – Office of War Informations – Úrad vojnových informácií). Z tohto zasadnutia vzišli dve rezolúcie. Prvá sa týkala výlučne vojnových snáh Američanov slovenského pôvodu, v ktorej sa prihlásili k pomoci pri porazení nepriateľa. Táto rezolúcia bola prijatá okamžite.

Druhá rezolúcia sa týkala otázky oslobodenia krajoých Slovákov (t. j. Slovákov na Slovensku). Bola prijatá až po ostrej debate a predstavovala kompromis troch táborov amerických Slovákov. Prvý tábor podporoval povojnový program československej exilovej vlády v Londýne a Edvarda Beneša. Patrilo sem najmä Slovenské národné združenie, konfesiónálne združujúce najmä evanjelikov.²⁴ Druhý tábor, slovenskí katolíci, sa stotožňoval so zásadami a politikou Slovenskej ligy (spomínaní „ligoší“), teda že Slováci na Slovensku si majú sami rozhodnúť, či a za akých podmienok chcú znovu utvoriť spoločný štát s Čechmi a že si to majú dať medzinárodne zaručiť prv, ako do tohto spoločného štátu vstúpia. Tretí tábor krajanov, tiež evanjelici, sa stotožňoval so stanoviskom a názormi dr. Milana Hodžu, že československá exilová vláda má zaručiť Slovákom právo samobytného národa v ČSR (nazývaní tiež „samobytniari“).²⁵

Kvôli potrebnému kompromisu zľavili zo svojich pozícií ligoší i samobytniari. Bolo to nevyhnutné z dvoch príčin. Prvá, aby vôbec nejaká spoločná platforma prezentovala pred svetom amerických Slovákov, druhá, zástupcovia OWI sa odmietali angažovať vo veciach, ktoré by negovali československú predmníchovskú či exilovú vládu, člena Spojených národov. Okrem ligošov a samobytniarov sa nevedelo, či rezolúciu podpíše i probenešovský tábor, ktorý viedol predseda Slovenského národného združenia rev. Ján Pelikán.

Najviac rozporov sa medzi krajanmi prejavilo v otázke obnovenia Česko-Slovenska. V rezolúcii o tom hovorí čl. 10: „Nech je ďalej rozhodnuté, že vykonáme všetko v našej moci na pomoc našim bratom za Atlantikom v ich zápase zlomiť putá nacizmu a umožniť im kráčať k víťazstvu s Amerikou a jej

²⁴ K protifašistickým probenešovským krajaným aktivitám v USA bližšie pozri: PAPÁNEK, J.: *Za vojny Edvardovi Benešovi. Dokumenty 1939-1945*. Ed. S. Michálek. Bratislava 1997.

²⁵ Ku krajaným aktivitám samobytniarov v USA počas vojny bližšie pozri: MÚDRY-ŠEBÍK, M.: *Milan Hodža v Amerike*. Chicago 1949. Ďalej bližšie pozri: JABLONICKÝ, J.: *K politickému pôsobeniu Milana Hodžu v emigrácii (1939-1944)*. In: Pekník, M. a kol.: *Milan Hodža, štátnik a politik*. Bratislava 2002, s. 351-354.

Spojencami, lebo len víťazstvom demokracií môžu Slováci a Česi – ktorí zákonom prírody a zákonom potreby sú si vzájomne nepostrádateľní – dúfať vo svoju štátnu budúcnosť znovuvytvorením Česko-Slovenskej republiky, v zmysle litery a ducha Atlantickkej charty a Štyroch slobôd“.²⁶

Rezolúcia ďalej hovorila, že americkí Slováci zásadne neboli nikdy neboli proti ČSR, ani proti jej znovuvytvoreniu keď padla, ale s tou podmienkou, že slovenský národ bude mať v nej plne zaručené svoje národné práva. V zmysle litery i ducha Atlantickkej charty sa také niečo predpokladalo, resp. v 2. a 3. bode hovorilo: žiadne územné zmeny, ktoré nie sú v súhlase s vyjadrenými žiadosťami národov, ktorých sa týkajú a ďalej, rešpektovanie práva všetkých národov zvoliť si svoju vlastnú formu vlády a prinavrátenie samovládnutia všetkým, ktorí boli oň násilne pripravení. „Toto podľa nášho ponímania“ pokračovala rezolúcia, „sa týka všetkých národov, teda i slovenského národa a má to byť rešpektované aj pri znovuvytváraní ČSR. Ako americkí demokrati toto právo priznávame všetkým národom a tobôž slovenskému národu, z ktorého sme vyšli. Pomáhať odobrať mu toto jeho vrodené mu právo nemôže nás prinútiť nikto. Toto naše stanovisko nie je žiadne miešanie sa do vnútorných záležitostí iných národov. Je to stanovisko našich Spojených štátov, ktoré dnes bojujú za jeho uplatnenie pre všetky národy. Je to čisto americké stanovisko a v tomto zmysle sme aj podpísali túto rezolúciu.“²⁷ Rezolúcia bola odovzdaná americkému prezidentovi, senátu i snemovni reprezentantov a československej exilovej vláde v Londýne. Chýbal však na nej podpis predstaviteľov, ktorí si vyhradili, že rezolúciu najprv prešudujú. Obsahovo výhrady nemali, formálne im vadilo, že v texte sa používa výraz Česko-Slovensko so spojovníkom.

²⁶ SNA, tamže, č. kr. 143. Rezolúcia amerických Slovákov zo 14. septembra 1942 v Pittsburgu.

²⁷ Rezolúciu podpísali: Prvá katolícka slovenská jednota (predseda Michael J. Wargovich), Evanjelická slovenská ženská jednota (predsedníčka Susanna Jandikova), *Jednota* (editor Philip Hrobak), *Dennica* (editorka Mária Stankovianska), Slovenský katolícky Sokol (predseda Dominik Sloboda), Prvá katolícka slovenská ženská jednota (predsedníčka Helena Kocanova), *Katolícky sokol* (editor Jozef G. Prusa), *Ženská jednota* (editorka George Luba), Slovenský národný spolok (predseda Vendelín S. Plátek), Dobročinný spolok Živena (tajomníčka Ruby Jelínek), *Národné noviny* (editor Jozef Žáry), Slovenská liga v Amerike (predseda Jozef Hušek), Pennsylvanska slovenská ženská jednota (predsedníčka Gabriela E. Vavrekova), Národný zväz slovenských luteránov (predseda Paul Rafaj), Pennsylvanska slovenská jednota (predseda John Kridlo), Slovenská katolícka federácia (pokladník Paul C. Kazimer), *Pennsylvanska slovenská jednota* (editor Ivan Bielek), *Roduverný Slovák* (editor Ján S. Bradáč), Nezávislý slovenský národný spolok (predseda Fedor Salva), Slovenská evanjelická jednota (predseda Štefan Zeman), *Nové časy* (editor Štefan Húska), *Slovenský hlásnik* (editor Emil Stankoviansky), *Slovenská obrana* (editor Fedor Salva), *Osadné hlasy* (editor Peter Hletko).

Ak sa vrátíme v krátkosti k americkému postoju k Slovenskej republike v čase jej zrodu, resp. oblúkom presunieme tento problém do konca vojny v roku 1945, jasne možno konštatovať, tento postoj zostal konštantne negatívny. V podstate nádeje slovenskej diplomacie boli v tejto záležitosti pochované už na svojom začiatku.

Aj ďalšia udalosť – vyhlásenie vojnového stavu USA na základe Paktu troch mocností (Slovensko pristúpilo k paktu 24. novembra 1940) zo 14. decembra 1941 – nemala žiadny široký mediálny či zahraničnopolitický ohlas.²⁸ Archívny materiál v Bratislave tento akt neobsahuje. Rovnako sa oficiálne vyhlásenie vojny nenachádza ani v Americkom národnom archíve v College Park. Štátny department síce zaznamenal, že Slovensko, Bulharsko, Rumunsko a Maďarsko vyhlásili vojnu USA, avšak toto vyhlásenie nebral vážne. Prvým argumentom bolo, že USA neuznávajú bábkové vlády, ktoré len kopírujú činy svojho protektora a druhým, že Slovenská republika nebola nikdy uznaná Spojenými štátmi.²⁹ Pre USA Slovensko ako suverénny štát jednoducho neexistovalo.

Situáciu na Slovensku monitorovali pre USA diplomati, ktorí do jesene 1940 pôsobili v Prahe, či počas celej vojny v iných okolitých metropolách. Autorom väčšiny správ z Prahy bol chargé George F. Kennan. Jeho postrehy sú hlavne hospodárskeho a zahranično-obchodného rázu. Slovensko charakterizoval ako prevažne agrárnu krajinu, ktorá nemá veľa čo ponúknuť najmä svojim tiež agrárnym susedom, Poľsku a Maďarsku. Obchod s Nemeckom viazol na platobnom styku a prehlásenie slovenskej vlády o schopnosti prevziať všetky obchodné záväzky na tovary vyrábané na Slovensku, pôvodne dohodnuté bývalou ČSR, prezentoval skôr ako propagandistický ťah než ako reálnu možnosť.³⁰

Tento názor dokumentuje fakt, že pre USA nebolo Slovensko počas vojny rokovacím partnerom, jednoducho ignorovali jeho existenciu. Tak ako sa nemienili nechať tlačit' inými krajinami podstatne vyššieho rangu do postojov ktoré odmietali urobiť, nemienili sa zaoberať krajinou, ktorá podľa nich ani právne neexistovala.

Pre nedostupnosť archívneho materiálu by však bolo omylom domnievať sa, že z americkej strany neexistovali žiadne sondáže či podklady, ktoré vypovedajú o aspoň minimálnom záujme atlantickej veľmoci o malý

²⁸ NAR, tamže, roll 29. Informačné memorandum o Slovensku z 10. apríla 1944, s. 13.

²⁹ FRUS, 1941, Vol. II., p. 833.

³⁰ NAR, tamže, roll 14, No. 860F.00/596.

satelitný štát Nemecka v strednej Európe aj v pokročilom období svetového konfliktu. Jedným z takých dokladov je rozsiahla, takmer sto stranová, správa vyslanectva USA v Berne pre Štátny department z 10. apríla 1944, nazvaná *Informačné memorandum o Slovensku*, zachytávajúca politický, vojenský, ekonomický a sociálny vývoj na Slovensku v rokoch 1939 – 1944. Tento materiál je vypracovaný pracovníčkou vyslanectva Nathalie C. Grant a je založený na informáciách z tlače. Nechýba tu text slovenskej ústavy, popis politického systému, politické strany, stav armády, súdnictvo, vzťahy k okolitým štátom, zoznam tlače, štruktúra obyvateľstva, kultúrne inštitúcie, rozpočty, zahraničnoobchodné štatistiky, poľnohospodárstvo, priemysel, financie, železnice, mapy, hymna i biografické údaje vedúcich slovenských osobností.³¹ Tento materiál, paradoxne až takmer ku koncu vojny, bol vlastne prvým a jediným uceleným dokumentom, ktorý vypracovala americká administratíva o Slovensku. Ostatné zdroje o Slovensku poskytla pre Štátny department najmä exilová vláda z Londýna, ďalej informačná agentúra Československá informačná služba v New Yorku pod vedením konzula Jána Papánka, utečenci, resp. krajanovia v USA.

Niekoľko poznámok na záver.

Predložený príspevok zámerne nesleduje plný okruh problémov súvisiacich s danou problematikou, predovšetkým čo sa týka aktivity pročeskoslovensky orientovanej časti slovenského názorového spektra, či už ide o pohľad časti amerických krajanov, ďalej Štefana Osuského či Hodžovej skupiny. Ide o tak závažné stanoviská, že si zaslúžia priestor v samostatnej štúdií.

Všeobecne možno konštatovať, že slovensko-americké vzťahy v období druhej svetovej vojny sa nepremietali len v politickej, resp. diplomatickej rovine, zúženej do otázky uznania – neuznania štátu. Mali svoj konkrétny, aj hospodársky a kultúrny, obsah, a ich plnohodnotné spracovanie v budúcnosti musí vychádzať z ďalšieho archívneho výskumu.

³¹ NAR, tamže, roll 29, No. 860F.00/4-1044 CS/D.

SLOVENSKÁ OTÁZKA V ČESKOSLOVENSKÉ ARMÁDĚ NA ZÁPADĚ A POLSKO

Jiří Friedl

The Slovak question in the Czechoslovak exile during the World War Two made its influence not only on the political sphere but also on the Czechoslovak Army abroad. Also in the Czechoslovak Army we can find at that time contacts with the Polish authorities which supported the Slovak autonomist circles here. Mainly between the Polish authorities and Czechoslovak soldiers of the Slovak nationality serving in the Middle East contacts were highly developed. On the basis of the wide and detailed research in the Czech and Polish archives can be said that there were preparations on getting out the soldiers of the Slovak nationality from the Czechoslovak Army. In September 1943 these soldiers sent a memorandum to General Marian Kukiel (Minister of the National Defence of the Polish Exile Government in London) in which they asked General Kukiel for helping them either to join the British Army or to make possible of employment in the British industry. The Polish supreme command did not answer their request because it did not want to make worse relations with the Czechoslovak Exile Government in London. The article tries to prove that the Polish support of the Slovak autonomist circles were not limited only on the political sphere but influenced the Czechoslovak Army abroad as well.

Na téma vztahu Polska ke slovenské otázce v československém odboji za druhé světové války jsme se již dočkali podrobných zpracování. Zatím se však pozornost historiků soustředila pouze na oblast politickou, tedy zejména na kontakty a podporu polské exilové vlády poskytovanou předním slovenským politikům, kteří v exilu stáli v opozici proti prezidentu Edvardu Benešovi, jako byli Štefan Osuský nebo Milan Hodža. Máme také již zmapovány styky mezi slovenským vyslancem ve Vatikánu Karolem Sidorem a jeho polským protějškem Kazimierzem Papée. Stranou zájmu historiků však dosud zůstávala činnost stoupců Osuského a Hodži v československé armádě na Západě a jejich kontakty s polskou exilovou vládou.¹

Slovenská otázka se v čs. jednotkách v zahraničí poprvé objevila už v Polsku v roce 1939. Dekret polského prezidenta Ignacyho Moścického z 1. září 1939 totiž povoloval budování zvlášť legií českých a slovenských. Z praktických důvodů však měla být zatím formována jen jedna jednotka (legion), v níž by sloužili Češi i Slováci. I když většina československých vojáků v Polsku byla čechoslovakistického smýšlení, formulaci dekretu prezidenta nikdo větší pozornost nevěnoval. Polský historik Henryk Batowski soudí, že text dekretu byl připraven ještě před 1. zářím, kdy nebylo zcela jasné, jaké bude stanovisko Slovenska a jeho diplomatického

¹ Viz zejména NĚMEČEK, Jan: *Od spojenečství k roztržce. Vztahy československé a polské exilové reprezentace 1939-1945*. Praha 2003; KUKLÍK, Jan – NĚMEČEK, Jan: *Proti Benešovi. Česká a slovenská protibenešovská opozice v Londýně 1939-1945*. Praha 2004.

zástupce v konfliktu s Německem. Jinými slovy řečeno, do poslední chvíle si nechtěli podle Batowského Poláci proti sobě popudit ty Slováky, kteří zastávali antiněmecké a propolské názory, ale zároveň byli proti společnému státu s Čechy. I když se vyslanec Szathmáry nakonec přihlásil k čs. odboji, dekret zůstal nezměněn.² Zachoval se však také text výzvy k Čechům a Slovákům, která rozlišuje legii českou a slovenskou: Češi se měli hlásit na čs. vyslanectví, Slováci na legaci slovenské. Původně výzva hovořila pouze o legii a má se za to, že úprava byla provedena na zásah Szathmáryho. Lze však souhlasit s Janem Němečkem, že název legií vznikl z iniciativy polského vedení, když byl zcela v souladu s jeho zahraničně-politickou koncepcí.³

Rychlý spád událostí na polsko-německé frontě v září 1939 však neumožnil československým vojákům výrazněji zasáhnout do bojů s nepřítelem. Jen menší části z nich se podařilo dostat se do Francie, kde se formovala čs. divize. Většina skončila v sovětské internaci. K československým jednotkám ve francouzském Agde narukovalo mnoho Slováků, kteří pracovali ve Francii. Nemáme však k dispozici doklady o tom, že by polská strana o ně projevovala nějaký zájem. Příčinou může být nejen torzovitost dokumentace, když její velká část byla zničena v chaosu bitvy o Francii, ale také fakt, že jak československý, tak i polský exil se potýkali s řadou problémů, které zabraňovaly věnovat se jiným otázkám.

Největší zájem polské orgány projevovaly o slovenské vojáky sloužící u československé jednotky na Blízkém východě, která zde začala vznikat v létě 1940 a postupně zde vznikl 11. pěší prapor – Východní (v roce 1942 byl z něho zformován 200. lehký protiletadlový pluk – Východní). Kontakty slovenských vojáků s Poláky přitom začali stále intenzivněji sledovat zpravodajští důstojníci z československé vojenské mise v Jeruzalémě. Brzy se totiž ukázalo, že tito vojáci patří k přívržencům Štefana Osuského a Milana Hodži. Jejich aktivity uvnitř čs. jednotky, směřující k propagandě samostatného slovenského státu a jeho spojení s Polskem, přitom polská strana skrytě podporovala. Komplikované poměry uvnitř čs. jednotky na Blízkém východě pro takovou činnost představovaly ideální podhoubí. Vážnými problémy v čs. jednotce byly zejména nadbytek důstojníků (a s tím spojené neuspokojené ambice

² BATOWSKI, Henryk: *Agonia pokoju i początek wojny. Sierpień – wrzesień 1939*. Poznań 1984, s. 358.

³ NĚMEČEK, Jan: *Slovensko-polské vztahy v předvečer druhé světové války*. Historický časopis, roč. 45, 1997, č. 3, s. 450-451.

některých jedinců) a také antisemitismus. V roce 1942 bylo v čs. jednotce z celkového počtu 1342 mužů 250 Slováků a 1091 Čechů. I když řada z nich byla židovského vyznání, Poláci prý Slováky přesvědčili, že po odpočítání všech Židů představují v jednotce nejsilnější element, a proto by měli požadovat, aby na rozhodujících postech v čs. vojenské misi v Jeruzalémě byli také Slováci. Také vztahy mezi Čechy a Slováky nebyly nejlepší. Češi čechoslovakistického smýšlení Slovákům někdy poněkud ostře vytýkali jejich chování v březnu 1939, Slováci byli zase „příliš citliví a samolibí a žádali pro sebe samé výhody.“⁴

Hlavním představitelem slovenské opozice na Blízkém východě, v pramenech někdy označované jako Slovenská liga, se stal Jozef Rudinský – bývalý tajemník Milana Hodži a před válkou šéfredaktor Slovenského hlasu. Ten na sebe upozornil již 27. srpna 1941, kdy v Polském domě v Jeruzalémě pronesl přednášku, a to na téma slovensko-maďarských vztahů a středoevropských problémů. Mezi posluchači byli také mjr. Šiman, npor. František Skokan, ppor. Zdeněk Rohlena a četař Arnošt Kacíř, kteří pro čs. vojenskou misi napsali hlášení. Výklad Rudinského v nich označili za jednostranný, jediným cílem Rudinského bylo podle nich ukázat negativní stanovisko Slováků k Čechům. Zmínky o Polácích byly naopak lichotivé a spíše podlézavé.⁵

Rudinský přitom úzce spolupracoval s příslušníky čs. jednotky slovenské národnosti, a to zejména s vojínem Tiborem Rothem a Pavlem Balážem – bývalým bratislavským advokátem. Trojlístek si získával náklonnost i některých dalších Slováků (např. voj. Michal Oravec) a dodával Polákům informace o situaci uvnitř čs. jednotky. Avšak čs. vojenská mise brzy o skupině shromáždila dostatek údajů a 27. srpna 1942 čs. polní prokurátor na Blízkém východě špkt. Otakar Benda zpracoval detailní hlášení o činnosti skupiny. Z pramenů se přitom zdá, že jedním z hlavních informátorů mise byl voj. Roth, který tak zřejmě přistoupil na dvojí hru. Na základě získaných informací špkt. Benda gen. Mézlovi-Gakovi podrobně hlásil o cílech slovenské opozice a její spolupráci s Poláky: „...cílem je, za pomoci Angličanů,

⁴ Vojenský ústřední archiv – Vojenský historický archiv Praha (VÚA-VHA), fond 37, sign. 37-14-58. Hlášení pplk. Nováka ze dne 25.6.1945, s. 32.

⁵ VÚA-VHA, Fondy militáři bývalého Studijního ústavu Ministerstva vnitra (FMSÚMV), sign. 20-3-25. Hlášení gen. Mézla-Gaka ze dne 12. 9. 1941 a připojená hlášení npor. Skokana, ppor. Rohleny a čet. Kacíře. K J. Rudinskému viz KUKLÍK, Jan – NĚMEČEK, Jan: *Hodža versus Beneš. Milan Hodža a slovenská otázka v zahraničním odboji za druhé světové války*. Praha 1999, s. 86.

svobodných Francouzů a hlavně katolických kruhů polských vystoupit proti oficiální čs. zahraniční politice vedené presidentem dr. Benešem. Cíle má být dosaženo semknutím nespokojených Slováků v zahraničí (USA a Anglii), neutrálních státech a na Slovensku v organizaci, která vystoupí na mírovém jednání jménem samostatného Slovenska. Samostatné Slovensko spolu s Polskem bude tvořit blok, který bude hrázit proti expansi Sovětů ve střední Evropě a protikladem oficiální zahraniční politiky československé. Snahy a tužby skupiny tlumočí katolicky orientovaný blok v zahraničí a opozice vedená Osuským a dr. Hodžou a redaktorem Prídavkom. Navázání styků se Slovenskem má upevnit zbytky protičeskoslovenského směru reprezentovaného poslancem Sidorem. Po skončení válce má být již ustálena fronta polsko-slovenské kolaborace tak, aby mohla vystoupit za pomoci Angličanů a hlavně Poláků a amerických Slováků jako mohutná organizace rozhodující ve střední Evropě. Cíle má být dosaženo navázáním vzájemného styku. Tento styk provádí se zatím, od muže k muži‘ za vydatné pomoci Poláků, kteří zprostředkují písemný styk svým Červeným křížem. Tak je již udánlivě navázán styk mezi Egyptem, Sýrií a snad i Anglií.“⁶

Brzy se podařilo zjistit, s kterými osobami udržuje Slovenská liga kontakty. Ukázalo se, že jedním z nich je bývalý tiskový atašé polského vyslanectví v Praze Kazimierz Wierzbiański, který údajně dostal příkaz od polského generálního konzula v Jeruzalémě Witolda Korsaka, aby navázal kontakt se Slováky, kteří „dosud neupustili od své autonomistické politiky.“⁷ „Pokud je zatím známo,“ čteme v jedné ze zpráv, „mají Slováci zde vytvořit skupinu, která by prý za pomoci polských politických kruhů (Piłsudčíků a snad dokonce i Beckovců) ... žádala později úplnou autonomii slovenskou.“⁸ Druhou významnou osobou polské blízkovýchodní emigrace, s níž Rudinský a spol. udržovali styk a jejímž prostřednictvím zřejmě dostávali i finanční prostředky, byl bývalý maršálek polského sejmu Witold Grabowski, který v té době sloužil v polské armádě jako poručík pod krycím jménem Suczyński.⁹ Do hry se slovenskou kartou se přitom zapojila i polská armáda. V táboře v Agami prý dva polští důstojníci

⁶ VÚA-VHA, Československá vojenská mise pro Balkán, Blízký a Střední východ (ČVMBBSV), inv. č. 66, kart. 9. Hlášení škpt. Bendy ze dne 27. 8. 1942.

⁷ VÚA-VHA, ČVMBBSV, inv. č. 66, kart. 9. Hlášení rt. Kacíře ze dne 8. 8. 1942.

⁸ Tamtéž. Hlášení rt. Kacíře ze dne 8. 8. 1942.

⁹ Tamtéž. Hlášení škpt. Bendy ze dne 27. 8. 1942; Tamtéž, inv. č. 67, kart. 10. Hlášení por. Vacka ze dne 25. 9. 1942.

navštívili Slováka npor. Aloise Valentu a ptali se ho, zda je u čs. armády spokojen a dodali, že v ní jako Slovák nemá co hledat.¹⁰

Československá vojenská mise v Jeruzalémě sice nepřikládala aktivitám Jozefa Rudinského větší význam, avšak zároveň je nepodceňovala. Rudinský, podle škpt. Bendy, trpěl „jistým druhem velikášství“ a vojín Baláž byl zase „chorobně zatížený snílek“, který je však „schopen provést nejnebezpečnější věci.“¹¹ Jak dokazují archivní dokumenty, misi se podařilo vybudovat síť agentů, která dodávala množství informací o činnosti Rudinského skupiny. Dobře také věděla o fiasku Rudinského návštěvy u Stanisława Kota, známého svou podporou slovenských separatistických kruhů, který od srpna 1942 do března 1943 plnil na Blízkém východě funkci státního ministra polské vlády. Rudinskému přitom uškodilo, že svou spolupráci s Poláky založil na osobách úzce spjatých se sanačním režimem, což se Kotovi samozřejmě nelíbilo.¹² Tento neúspěch však Rudinského zřejmě neodradil a po odjezdu Stanisława Kota z Blízkého východu pokračoval s polskou podporou v rozvracení čs. jednotky. Baláž navštěvoval čs. vojenské výcvikové středisko,¹³ které se v té době nacházelo nedaleko Haify, a nabádal vojáky slovenské národnosti k odporu vůči čs. důstojníkům. Baláž jim kromě toho prozradil, že prostřednictvím „jistých polských kruhů“ budou Slováci sloužící u čs. jednotky vyzváni k dezerci a Poláci je přes Írán přepraví do Ameriky. Že se opravdu něco takového chystalo, naznačuje i svědectví desátníka Štěpána Sedláka, kterého prý Baláž 1. června 1943 ujistil, že dlouho již u Čechů sloužit nebude.¹⁴ Tyto plány však zřejmě překazil odjezd čs. vojáků z Blízkého východu do Velké Británie, kde posílili čs. brigádu. I když Rudinský zůstal i nadále v Palestině, výsledky jeho rozvratné činnosti se nakonec, jak uvidíme, projeví v září 1943 ve Velké Británii.

Zájem Poláků o Rudinského respektive o slovenskou opozici na Blízkém východě však neustával ani v dalších letech a dotýkal se také polského 2. sboru (velel mu gen. Władysław Anders), který se od prosince 1943 přesunoval na frontu do Itálie. Sborem vydávaný časopis *Orzeł Biały* občas otiskoval články, v nichž jejich autoři vyjadřovali sympatie

¹⁰ VÚA-VHA, fond 37, sign. 37-14-58. Hlášení pplk. Nováka ze dne 25. 6. 1945, s. 32.

¹¹ VÚA-VHA, ČVMBBSV, inv. č. 66, kart. 9. Hlášení škpt. Bendy ze dne 27. 8. 1942.

¹² VÚA-VHA, ČVMBBSV, inv. č. 77, kart. 25. Hlášení rt. Kacíře ze dne 30. 11. 1942.

¹³ Baláž byl supearbitrován. VÚA-VHA, ČVMBBSV, inv. č. 78, kart. 25. Dopis P. Baláže ze dne 29. 5. 1943.

¹⁴ VÚA-VHA, ČVMBBSV, inv. č. 79, kart. 25. Hlášení o činnosti P. Baláže, nedatováno; Tamtéž, inv. č. 78, kart. 25. Úřední záznam ze dne 2. 6. 1943.

k samostatnému Slovensku, a 19. prosince 1943 přinesl referát o knize Milana Hodžy *Federation in Central Europe*. V roce 1944 objevíme na stránkách Orla Białého také dva články Milana Husky, který v nich horoval pro ideu Mezimoří a kritizoval postoje Čechů ke Slovensku v předválečné ČSR. Redakce otiskovala také články, které obviňovaly Čechy z kolaborace s nacisty a v této souvislosti poukazyvaly zejména na činnost protektorátního prezidenta Emila Háchy.¹⁵ Kontakt s Rudinským byl i nadále udržován, a to zřejmě nejvíce prostřednictvím armády. Svědčila by o tom zpráva polského ministerstva národní obrany (Ministerstwo Obrony Narodowej – MON) pro polské velitelství na Blízkém východě, v němž ho informuje o skupině Rudinského, s níž by bylo dobré udržet kontakt. Kromě toho MON velitelství přikázalo sledovat a podporovat činnost Rudinského skupiny a umožnit jí spojení s P. Prídavkem v Londýně.¹⁶ Generálu Andersovi byla adresována také žádost polského MSZ z 20. června 1945, v němž velitele 2. sboru žádalo o pomoc při přesunu Rudinského do Londýna. Ministr národní obrany gen. Marian Kukiel uvažoval také o uskutečnění setkání Rudinského se Sidorem v Římě.¹⁷

V srpnu 1943 přibyl do Velké Británie československý 200. lehký protiletadlový pluk – Východní, jehož vojáci bojovali v roce 1941 spolu s Poláky v obklíčeném Tobrúku. Protože boje v severní Africe skončily, nebyla další přítomnost čs. jednotky na Blízkém východě již účelná a MNO se rozhodlo, že pluk posílí čs. brigádu, která se stále potýkala s nedostatkem vojáků. Poláci přesun pluku bedlivě sledovali, a to především z toho důvodu, že spolu s ním do Velké Británie přibylo okolo dvou set slovenských vojáků, mezi nimiž byli také blízcí spolupracovníci Jozefa Rudinského. Zájem polského velení o slovenské vojáky přitom stoupal a souvisel zejména s faktem, že někteří Slováci vyjadřovali nechuť vůči Benešovi, československému exilovému zřízení a prosovětské politice čs. vlády.¹⁸ Poláci s nimi zřejmě spojovali naděje, že odpor části čs. exilu oslabí Benešovu pozici a jeho, podle jejich názoru, sovětofilskou politiku a umožní tak obnovení jednání o československo-polské konfederaci

¹⁵ Archiv Ministerstva zahraničních věcí ČR (AMZV), Londýnský archiv – důvěrný (LA-dův.), kart. 101. Zpráva generálního konzulátu v Jeruzalémě ze dne 30. 11. 1943. HUSKA, Martin: *Polacy i Słowacy*. Orzeł Biały, 13.8.1944, s. 2-3; TÝŽ, *Federacja – to słowacki program*. Orzeł Biały, 15. 10. 1944, s. 2; *Starzyński czy Hacha?* Orzeł Biały, 15. 10. 1944, s. 3 (všechna citovaná čísla Orzela Białého jsou uložena v AMZV, LA-dův., kart. 101).

¹⁶ Instytut Polski i Muzeum imieni Generała Sikorskiego Londýn (IPMS), sign. A.XII.3/48. Zpráva ze dne 5. 3. 1944.

¹⁷ IPMS, sign. A.XII.3/48. Depеше ze dne 20. 6. 1945 (na níž je rukou napsaná poznámka gen. Kukiela).

¹⁸ IPMS, sign. A.XII.3/36. Záznam ze dne 13. 9. 1943.

přerušené v květnu 1943. Již bylo zmíněno, že slovenská opozice na Blízkém východě plánovala za pomoci polských orgánů vystoupení slovenských vojáků z čs. jednotky, které však zřejmě překazil odjezd pluku do Velké Británie. Nebyl to však konec těchto plánů a již 13. září 1943 hlásilo politické oddělení úřadu polského ministra národní obrany, že uvnitř čs. brigády existuje skupina tří set Slováků, kteří jsou rozhodnuti odejít z československé armády v zahraničí, přičemž hodlají vyslat k polskému velení delegaci s žádostí o povolení vstoupit do polských jednotek.¹⁹

Polské informace byly správné a podle mého názoru svědčí o tom, že Poláci měli v řadách čs. vojska dobré informátory a bezesporu také udržovali kontakty s nespokojenými vojáky slovenské národnosti. Dne 14. září 1943 skutečně Martin Kopaničák, Ján Osif a Michal Oravec vypracovali memorandum „složené vojáky slovenskej národnosti, slúžiacimi v ‚Československej nezávislej brigádnej skupine‘ Jeho Excelencii Pánu Generálovi Marianovi Kukielovi, ministrovi vojenských vecí Republiky Poľskej“. V memorandu žádali MON o povolení vstoupit do polské armády v zahraničí, „případne, ak by to z akýchkoľvek príčin nebolo možné, svojím vplyvom u vlády Jeho Britského Veličenstva vymohli nám možnosť vystúpenia z tak zvanej československej armády a vstúpenia do ktorejkoľvek inej spojeneckej armády vytvorenej v dohode s vládou Spojeného Kráľovstva, poľažne s vládou Spojených Štátov Severoamerických.“ Jako hlavní příčiny své žádosti autoři memoranda uvedli nesouhlas s politikou prezidenta Beneše, odmítali myšlenku čechoslovakismu a snahy o popření existence slovenského národa naposledy vyjádřené vládním prohlášením z 30. června 1943: „Zotrúvať naďalej mlčky v jeho (t. j. Benešově – pozn. F. J.) ‚vojsku‘, znamenalo by zrádzať najelemnárnejšie záujmy nášho slovenského národa.“ Ostré kritice podrobilo memorandum poměry uvnitř československé armády v zahraničí: „Tak zvaná armáda p. Beneša je, od najvyšších veliteľov počínajúc, spoločnosť tak demoralizovaná, že zotrúvať v nej by znamenalo poníženie našej ľudskej dôstojnosti a pošliapanie našich etických princípov. Nemôžeme a nechceme naďalej slúžiť vo vojsku, ktorého dôstojníci, miesto aby boli mužstvu vzorom, sú im odstrašujúcim príkladom, lebo sa zapodieávajú ilegálnym obchodom, podludným predajom zbraní (na Blízkom východě), kupčením omamnými jedmi, žijú nemravne a keď boli takto úplne podryli ducha toho, čo len ironicky možno nazvať

¹⁹ Tamtéž. Záznam ze dne 13. 9. 1943.

armádou, snažia sa zachovávať akú-takú disciplínu gestapovským terorom a špiclovským systémom ... Podobne, jako my zmýšľajú slovenskí vojaci vo veľkej väčšine, len bývalí obyvatelia Slovenska neslovenskej národnosti a komunisti sú oddanými pretoriánmi p. Beneša. Prosíme Vás, Pán Generál, ráčte nám pomôcť v našej spravodlivej veci. Prísahu, skladanú Benešovi, pokladáme za neplatnú, pretože je nemorálna: žiada od nás službu proti našim slovenským a kresťanským ideálom.²⁰

I když kritika poměrů v československé armádě v zahraničí byla poněkud přehnaná, archivní dokumenty dokazují, že informace o „šmelinaření“ praktikovaném některými důstojníky na Blízkém východě měly své pravdivé jádro.²¹ Nepodařilo se však nalézt dokumenty, které by nám objasnily postoj MON k memorandu. Vzhledem k tomu, že nemáme informace o tom, že by v té době některý z čs. vojáků slovenské národnosti vystoupil z československé armády v zahraničí a stal se příslušníkem polského nebo jiného spojeneckého vojska, můžeme usuzovat, že Poláci žádostem obsaženým v memorandu nevyhověli.

Brzy se o obsahu memoranda dozvěděly čs. orgány a polské velení sledovalo reakce ve Státní radě, kde s interpelací na gen. Ingra vystoupili komunisté Václav Nosek a Jozef Valo. Velkou bouří přitom vyvolal zejména dopis jednoho vojáka slovenské národnosti, protože obsah dopisu byl čten ve vysílání bratislavského rozhlasu. Polský informátor přitom hlásil, že ministerstvo vnitra československé vlády zjistilo, že dopis je fragmentem memoranda z 14. září 1943. Poláci prý část textu memoranda poslali diplomatickou poštou do Lisabonu, kde jej polský chargé d'affaires předal úředníkovi slovenského vyslanectví v Madridu.²² Z autorů memoranda si největší pozornost čs. zpravodajských orgánů nakonec vysloužil voj. Oravec, u něhož bylo nalezeno množství letáků a dalšího protivládního materiálu.²³ Oravec se pak prostřednictvím Prídavka dovolával poškození svých práv, protože byl podle svých slov jako Slovák v čs. armádě šikanován. Jeho případu se Prídavok snažil použít k tomu, aby přesvědčil Brity o nutnosti

²⁰ IPMS, sign. A.XII.3/48. Memorandum ze dne 14.9.1943. Srov. NĚMEČEK, J.: *Od spojenečtvi k roztržce*, s. 292-293.

²¹ Viz VÚA-VHA, fond 37, sign. 37-14-14. Strojopis studie nazvané *Střední východ*, nedatováno.

²² IPMS, sign. A.XII.3/36. Zpráva č. 356 ze dne 25. 11. 1943.

²³ VÚA-VHA, Vojenský kancelář prezidenta republiky, kart. 12, sign. 31/1/1/12. Zpravodajské hlášení velitele brigády ze dne 9. 3. 1944 a zpravodajské hlášení velitele brigády ze dne 14. 4. 1944.

zařazovat vojáky slovenské národnosti nikoli do československých, ale do polských, případně britských jednotek.²⁴

Vyšetřování vojína Oravce pak v zásadě potvrdilo informace, o kterých českoslovenští zpravodajci měli informace dodané vojenskou misí v Jeruzalémě. Oravec potvrdil, že už v Palestině úzce spolupracoval s Balážem a Rudinským, který ho jako spojku poslal za Prídavkem. Podle Prídavkových propozic pak Oravec prováděl v čs. brigádě „politickou, rozvratnou tendenci zahrocenou, protisovětsky, propolsky a proti československé státní jednotě,“²⁵ nejméně jedno setkání s Prídavkem se uskutečnilo na půdě polského vojenského klubu v Londýně. Každou neděli se konaly schůzky Oravcových spolupracovníků a přívrženců a konečným cílem se mělo stát „vyvolání hromadné a demonstrativní žádosti slovenských vojáků o přestup do polské armády, do válečného průmyslu nebo do britské armády.“²⁶ Dne 16. dubna 1944 byla zahájena podpisová akce prohlášení Petra Prídavka, v němž jeho autor útočil proti československo-sovětské smlouvě a propagoval utvoření samostatného slovenského státu a spolenectví s Polskem. Jak Oravec vypověděl, Prídavok plánoval vytvoření slovenských exilových orgánů a s pomocí Poláků dosáhnout jejich mezinárodního uznání.

Podpora slovenských antibenešovských kruhů ze strany Poláků se za druhé světové války tedy neomezovala jen na politickou scénu, ale poměrně významně zasáhla i do čs. armády na Západě.²⁷ Případný úspěch plánů Rudinského a Prídavka by přitom nepochybně znamenal těžkou ránu pro čs. exilovou vládu: odchodem několika set vojáků slovenské národnosti by vážně utrpěla nejen bojeschopnost čs. brigády ve Velké Británii, ale také prestiž prezidenta Beneše a jeho vlády.

²⁴ KUKLÍK, Jan: *Londýnské dekrety prezidenta republiky ve vztahu k československým vojenským jednotkám v letech 1940-1943*. In: *Československá armáda 1939-1945 (Plány a skutečnost)*. Příspěvky z mezinárodní konference 22. – 23. října 2002. Praha 2003, s. 64.

²⁵ Citováno podle KUKLÍK, J. – NĚMEČEK, J.: *Proti Benešovi*, s. 240.

²⁶ Citováno podle tamtéž.

²⁷ Z archivních dokumentů je zřejmé, že Poláci sledovali česko-slovenské vztahy i uvnitř čs. jednotek v SSSR. Je však zřejmé, že v tomto případě slovenskou otázku přeceňovali a zprávy o napjatých vztazích mezi Čechy a Slováky byly přehnané. Archiwum Akt Nowych Warszawa, Ministerstwo Spraw Zagranicznych 1939-1945, mikrofilm HJ/1/36 (originální dokumenty jsou uchovány v Hoover Institution Archives v kalifornském Stanfordu), box 25, folder 2. Hlášení mjř. Szumowského ze dne 28. 2. 1944.

SLOVENSKÁ OTÁZKA V OBČIANSKO-DEMOKRATICKOM ODBOJI NA SLOVENSKU V ROKOCH 1939 – 1945

Marek Syrný

The Slovak question, as an issue of the position of Slovakia in the Czechoslovak Republic, was the one of the most important and complicated problem in the history of Slovakia in the 20th century. The biggest changing of a reception of this problem came over during the World War II., especially in the non-communist, civic-democratic Slovak resistance. In spite of many different views of the best solution of Slovakia in the post-war Czechoslovakia (from a centralized Czechoslovakia within a minimum Slovak self-control to a markedly decentralized state with a deep Slovak autonomy), finally the most influential group led by J. Ursíny and J. Lettrich enforced their solution aimed at the acquisition of the national-political self-government of Slovakia in the post-war Czechoslovakia. This conclusion was strongly inspired by their former political leader M. Hodža, but was also seriously influenced by the pre-war and war experiences of the Slovak society, which claimed on self-government Slovakia and was absolutely negative to the restoring of the centralized Czechoslovakia state as it was before 1938.

Už od vzniku Československa v roku 1918, a v niektorých dimenziách ešte skôr, vinie sa dejinami Slovenska počas temer celého 20. storočia tzv. slovenská otázka, čiže problematika postavenia Slovenska v rámci československého štátu, chápaného predovšetkým ako spoločný štát Čechov a Slovákov. Otázka postavenia Slovákov v Československu prekonávala jedno z najvýznamnejších období svojho vývinu práve v dobe krátko pred a v priebehu II. svetovej vojny. V tomto čase prechádza slovenská otázka najväčšími zmenami najmä v prostredí občiansko-demokratického odboja, na ktorý sa zameriava i táto štúdia.

Nepochybne najväčším prelomom v riešení postavenia Slovenska v ére prvej Československej republiky (ČSR) bol rok 1938. Najmä v súvislosti so stupňovaním požiadaviek nemeckej menšiny v Československu a agresívneho tlaku nacistického Nemecka na ich riešenie sa dostáva do popredia československej politiky aj vyriešenie adekvátneho postavenia Slovenska v republike. Vďaka zahraničnopolitickým zmenám v prospech Nemecka stúpa na Slovensku dovedy vládnymi stranami relatívne úspešne umelo tlmený vplyv Hlinkovej slovenskej ľudovej strany (HSĽS) a s rastom jej významu v politike zvyšuje sa aj jej tlak na uskutočnenie autonómie Slovenska. Vládni slovenskí politici na čele s vtedajším premiérom Milanom Hodžom sa preto snažili cez prípravu vlastných návrhov samosprávneho postavenia Slovenska eliminovať radikalizmus požiadaviek HSĽS a na základe spoločného kompromisu zamedziť jednostrannému vyhláseniu autonómie Slovenska, ktorá by výrazne oslabilu republiku voči nemeckému tlaku. Na druhej strane sa snažili aspoň čiastočne saturovať aj nimi reflektované oprávnené požiadavky Slovenska, čím by si zároveň zvýšili na Slovensku svoj politický kredit a oslabilu vplyv

HSLŠ v slovenskej spoločnosti.¹ Vývoj vnútropolitických udalostí, silne ovplyvnených vývojom v zahraničí, šiel však opačným smerom. Po ultimatívnom výsledku Mníchovskej dohody a následnom výraznom zahraničnom aj vnútropolitickom oslabení ČSR, v atmosfére agresívneho tlaku a ohrozenia republiky zo strany Nemecka, Maďarska a Poľska, ustupujú vládne slovenské strany tlaku HSLŠ a 6. októbra 1938 niektorí ich predstavitelia podpisujú Žilinskú dohodu.² Touto politickou dohodou sa na jednej strane zaviazali vládni slovenskí politici (reprezentovaní predovšetkým agrárnikmi) k presadzovaniu ľudáckeho programu autonómie v Československu. Na druhej strane si za tento ústupok vydobyli záväzok HSLŠ, že ide o ich maximálne a konečné štátotvorné požiadavky³ (čím dočasne stabilizovali postavenie Československa a jeho vlády) a zároveň si zabezpečili podiel na moci na autonómnom Slovensku.⁴ Krátko po nasledovnom vyhlásení autonómie Slovenska a ujatí sa moci autonómnej vlády s dominanciou HSLŠ začína postupne na Slovensku proces totalitarizácie slovenskej spoločnosti. Už nedobrovoľné zlučovanie sa dovtedajších neľudáckych a nemarxistických strán do HSLŠ vyvolalo medzi predstaviteľmi zaniknutých strán značné opozičné nálady voči tvoriacemu sa ľudáckemu autoritatívnemu režimu.⁵ Tie sa prirodzene ešte znásobili po vyhlásení samostatnosti Slovenska 14. marca 1939, kedy sa aktivizujú viacerí činitelia odmietajúci slovenskú samostatnosť a akcentujúci spoluzítie Čechov a Slovákov a obnovenie Československa. Neskôr vznikajú prvé pročeskoslovenské skupiny, ktoré sa aktívne snažia napr. tlmiť tlak ľudákov na odchod Čechov zo Slovenska, aktívne pomáhajú pri prechodoch

¹ Bližšie pozri a porovnaj: KOPEČEK, Lubomír: *Konfliktní linie slovenské společnosti v první polovině 20. století*. In: *Politologická revue*, roč.1, 2000, č. 7, s. 47; KRAJČOVIČOVÁ, Natália: *Kľúčové momenty v orientácii a pôsobení agrárneho politického hnutia na Slovensku v rokoch 1918-1938*. In: *Politická a stavovská zemélská hnutia ve 20. století*. Uherské Hradište : Slovacke muzeum, 2000, s. 47; BARTLOVÁ, Alena: *Dr. Milan Hodža a mladá agrárna generácia*. In: *Politická a stavovská zemélská hnutia ve 20. století*. Uherské Hradište : Slovacke muzeum, 2000, s. 73; CAMBEL, Samuel: *Slovenská dedina 1938-1944*. Bratislava : HÚ SAV, 1996, s. 19; URSÍNÝ, Ján: *Spomienky na SNP*. Liptovský Mikuláš : Tranoscius, 1994, s.16.

² Tými významnejšími z nich boli najmä Ján Ursíny, Ján Lichner, Jozef Styk, Milan Polák, Ondrej Devečka, Ján Líška, Emil Boleslav Lukáč a Ján Paulíny-Tóth. FALŤAN, Samo: *Slovenská otázka v Československu*. Bratislava : Vydavateľstvo politickej literatúry, 1968, s. 290.

³ CAMBEL, S.: *Slovenská dedina 1938-1944*, s. 19; URSÍNÝ, J.: *Spomienky na SNP*, s.18-19.

⁴ Dvaja z piatich členov autonómnej vlády – Pavel Teplanský a Ján Lichner – reprezentovali v nej agrárnikov. URSÍNÝ, Ján: *Z môjho života*. Martin : Matica slovenská, 2000, s. 219-220.

⁵ URSÍNÝ, J.: *Spomienky na SNP*, s. 22-23; KVETKO, Martin: *Na prelome dvoch epoch*. In: *Zborník úvah a osobných spomienok o Slovenskom národnom povstaní*. Toronto : Stála konferencia slovenských demokratických exulantov, 1976, s. 105; THURZO, Fedor.: *Dve rozpomienky*. Čas, roč. II, 26. 8. 1945, č. 104, s. 14.

perzekvovaných osôb z protektorátu cez Slovensko, resp. vyhnaných odporcov režimu z bývalého Československa, do zahraničia (najmä Francúzska a Veľkej Británie), kde sa postupne vytvára zahraničný československý odboj.

Už od roku 1939, najmä v súvislosti s politickou orientáciou činiteľov odboja, rozlišujeme najčastejšie na Slovensku tri hlavné odbojové prúdy: komunistický, sociálnodemokratický a občiansko-demokratický, ktoré v rôznych štádiách odboja a rôznym spôsobom medzi sebou spolupracovali a dokonca vytvárali i spoločné odbojové skupiny. My sa zameriame na občiansko-demokratický odboj, v ktorom sa najviac prezentovali názorové diferencie o optimálnom riešení slovenskej otázky, čiže postavenia Slovenska v obnovenej Československej republike po vojne. Pojem občiansko-demokratický odboj sa používa najmä na označenie všetkých tých odbojových skupín a činiteľov, ktoré pochádzali z prvorepublikových nemarxistických strán, a ktoré akcentovali občiansko-demokratický princíp spoločnosti ako najvyšší cieľ svojej politickej aktivity. Jednoznačne najpočetnejšou a najvýraznejšou skupinou tu boli bývalí agrármici, potom prívrženci bývalej Slovenskej národnej strany (zdôrazňujúci rovnako tiež národný princíp), bývalí národní socialisti, národní demokrati, živnostníci a predtým sa politicky neprofilujúci neľudácky a nesocialisticky založení jednotlivci. Týchto všetkých spájali vzájomnej spolupráci v odboji odpor proti ľudáckemu režimu a jeho spojenectvu s nacistickým Nemeckom, vyhnaný postoj voči marxizmu a snaha o obnovenie demokratickej Československej republiky, ktorú považovali za najlepšiu štátnu bázu na naplnenie potrieb Slovenska. Medzi prvé najvýraznejšie resp. najvýznamnejšie, prevažne občiansko-demokratické, odbojové skupiny patrili skupina J. Lichnera, Demec, Obrana národa a Justícia. Ich postoj riešeniu slovenskej otázky nebol prirodzene vyhnaný, nakoľko pozostávali z osobností širokého národnopolitického spektra. Sú v nich ako neskorší jednoznační prívrženci širokej národnej samosprávy Slovenska, tak i prívrženci správnej decentralizácie, až po zástancov podobného modelu spravovania Slovenska ako v časoch 1. ČSR, reflektujúcich iba minimálne zmeny voči prvorepublikovému centralizmu.

V počiatočných mesiacoch od rozbitia Československa a v prvých mesiacoch vojny sa ale omnoho zreteľnejšie ako u spomínaných domácich občiansko-demokratických odbojových skupín dá sledovať problematika slovenskej otázky v zahraničnom odboji. Zahraničný odboj, napriek značnej problematickosti v komunikácii s odbojom na Slovensku resp. Československu, v konečnom dôsledku značne ovplyvňoval aj profiláciu slovenskej otázky v domácich odbojových skupinách. Už krátko po opustení postu premiéra ČSR v období Mníchovskej dohody odišiel do exilu aj Milan Hodža, dovtedajší vodca

slovenských agrárikov a najvýznamnejšia osobnosť v neľudáckom a nekomunistickom politickom tábore. Aj keď spočiatku oficiálne odchádzal do zahraničia iba liečiť sa a odpočinúť si od politiky, už na jeseň 1939 spustil vo Francúzsku vlastnú odbojovú akciu, ktorá sa na niekoľko mesiacov stala nepríjemnou konkurenciou bývalým prezidentom Benešom vedenému Československému národnému výboru (ČSNV), ktorý sa považoval za jediný legitímny vedúci orgán odboja.⁶ V novembri 1939 bola pod Hodžovým vedením založená v Paríži Slovenská národná rada (SNR), ktorá zoskupovala slovenských exilových politikov podobného politického zamerania (najmä v slovenskej otázke) ako bol bývalý premiér.⁷ M. Hodža si ju predstavoval ako paritnú resp. nátlakovú odbojovú platformu, ktorá mala vytvoriť tlak na E. Beneša a jeho čechoslovakistické politické okolie v otázke budúceho postavenia Slovenska v Československu a v akceptovaní primeraného podielu jeho a jemu blízkych agrárikov v zahraničnom odboji.⁸ V otázke budúceho postavenia Slovenska navrhoval spolu s ďalšími významnými slovenskými exilovými reprezentantmi – J. Paulíny-Tóthom, Š. Osuským a V. Clementisom, v memorande určenom bývalému prezidentovi Benešovi presunutie právomocí z ústredných orgánov do právomocí krajinských snemov a vlád. Neskôr pridal M. Hodža a ním vedená SNR požiadavku, že iba jej prislúcha právo delegovať do spoločných československých zahraničných odbojových inštitúcií osoby, ktoré budú v nich zastupovať slovenský národ, čím narážala na zastúpenie Slovákov v ČSNV iba politicky nereprezentatívnymi osobami blízkymi E. Benešovi a jeho politickým koncepciám.⁹ Hodžova SNR sa snažila vystupovať ako jediná predstaviteľka Slovákov a Slovenska v zahraničnom odboji, pričom nepovažovala ČSNV za kvázi exilovú vládu, za akú ju považovali jej predstavitelia, a chcela prinútiť ČSNV, aby sa so SNR dohodol ako na budúcej exilovej československej vláde, tak aj na budúcom česko-slovenskom usporiadaní, samozrejme podľa jej predstáv.¹⁰ Spočiatku tento slovenský blok exilových reprezentantov, ktorý

⁶ Bližšie pozri: KUKLÍK, Jan – NEMĚČEK, Jan: *Hodža verus Beneš*. Praha : Karolinum, 1999, s. 50-55.

⁷ Predsedom SNR sa stal Milan Hodža, miestopredsedom vedúci činiteľ bývalej Slovenskej národnej strany Ján Paulíny-Tóth a tajomníkom Peter Prídavok, bývalý vedúci tlačového odboru predsedníctva slovenskej autonómnej vlády. Ďalšími členmi SNR sa stali Ladislav Szathmáry – bývalý slovenský vyslanec v Poľsku, novinár Milan Janota – vedúci československého vysielania francúzskeho rozhlasu, a duchovní Ján Futák a Vojtech Klein zo slovenskej katolíckej misie vo Francúzsku a Belgicku. KUKLÍK, J. – NEMĚČEK, J.: *Hodža verus Beneš*, s. 57-58.

⁸ MÚDRY, Michal: *Milan Hodža v Amerike*. Chicago : Geringer Press, 1949, s. 19, 156-160; FEIERABEND, Ladislav Karel: *Politické vzpomínky*. Část II. Brno : Atlantis, 1994, s. 113.

⁹ KUKLÍK, J. – NEMĚČEK, J.: *Hodža verus Beneš*, s. 49-52.

¹⁰ JABLONICKÝ, Jozef: *Z ilegality do povstania*. Bratislava : Epoque, 1969, s. 22.

okrem Hodžu najvýraznejšie reprezentoval mimo SNR pôsobiaci čs. vyslanec v Paríži Š. Osuský, spôsobil autorite odbojovej akcie E. Beneša a ČSNV značné komplikácie. Aj Hodža aj Osuský, ktorý mal v problematike slovenskej otázky a personálneho zastúpenia Slovákov v čs. odbojových orgánoch rovnaké výhrady voči Benešovej odbojovej akcii ako SNR,¹¹ mali za sebou značnú podporu niektorých francúzskych a britských politikov, ktorí ich akceptovali viacej ako bývalého prezidenta Beneša.¹² Okrem toho Hodža mal značnú podporu aj na Slovensku,¹³ takže v tomto ohľade mohol skutočne v exile vystupovať ako hovorca odbojového Slovenska v zahraničí. Ich veľkou nevýhodou voči E. Benešovi a jeho odbojovej akcii však bolo slabé personálne a materiálne zabezpečenie ich odbojových aktivít, väčšia roztrieštenosť exilových Slovákov (prejavujúca sa napr. aj v samotnom vzťahu Hodža – Osuský) a najmä veľká akceptácia E. Beneša ako jediného vodcu zahraničného odboja u Čechov, pričom sa značná časť domáceho českého odboja vyjadrovala za vylúčenie Hodžu zo zahraničnej odbojovej akcie.¹⁴ E. Beneš a jeho odbojové okolie mohli jednoducho v boji proti nacistickému Nemecku ponúknuť západným vládam viac – viac odhodlaných ľudí v domácom a zahraničnom československom odboji, širokú sieť bývalých československých spravodajských a diplomatických štruktúr oddaných bývalému prezidentovi a pod.¹⁵ A tak po páde Francúzska a po uznaní Benešovho politického tábora za jediného oficiálneho reprezentanta československého odboja v zahraničí, ustupujú postupne nedobrovoľne aj M. Hodža a Š. Osuský zo svojich pôvodných odbojových pozícií, aj keď ešte istý čas pôsobia i v neskorších štruktúrach oficiálne uznaného Benešom vedeného československého odboja. Postupne však strácajú svoj predošlý politický vplyv

¹¹ Bližšie k postoju Š. Osuského pozri: MICHÁLEK, Slavomír: *Diplomat Štefan Osuský*. Bratislava : VEDA, 1999, s. 145-150; NIŽNANSKÝ, Eduard: *Kto bol kto za prvej ČSR*. Bratislava : Q 111, 1993, s. 139; OSUSKÝ, Štefan: *Pravda víťazí*. New York 1943, s. 4-9, 31; KUKLÍK, J. – NEMĚČEK, J.: *Hodža verzus Beneš*, s. 55.

¹² MŮDRÝ, M.: *Milan Hodža v Amerike*, s. 61-63; KUKLÍK, J. – NEMĚČEK, J.: *Hodža verzus Beneš*, s. 53.

¹³ Pozri napr.: RYCHLÍK, Jan: *Zápisky Jána Lichnera z väzenia*. Historický časopis, roč. 46, 1998, č. 1, s. 107 a 118; PREČAN, Vilém: *Slovenské národné povstanie. Dokumenty*. Bratislava : Vydavateľstvo politickej literatúry, 1965, s. 183. a 950-959; *Súhrnná zpráva styčného a spravodajského dôstojníka kpt. J. Krátkého československému ministrovi národnej obrany gen. S. Ingrovi z 22-25. 7. 1944*. Vojenský historický archív (VHA) Trnava, fond (f.) Radiogramy, archívna jednotka (a. j.) 1.

¹⁴ KUKLÍK, Jan – NEMĚČEK, J.: *Hodža verzus Beneš*. Praha : Karolinum, 1999, s. 53-62.

¹⁵ Zatiaľ čo protibenešovský československý odboj na Západe sa skladal iba zo zopár aktívnych jednotlivcov, E. Beneš a ním vedená odbojová akcia disponovala značným počtom oddaných bývalých československých diplomatov, politikov a vojakov. Prítom jednou z jej najväčších devíz boli práve spravodajské informácie poskytované už Vojenskou správou ČSNV, ktoré boli poskytované ako francúzskym či britským spravodajským centrálam, tak aj využívané v politickom boji proti odporcom E. Beneša v odboji. Státní ústřední archiv (SÚA) Praha, f. Národní výbor československý ve Francii (NVČ-F), kartón (k.) 1 a 3.

a prechádzajú na iné formy odporu voči koncepciám E. Beneša a jeho londýnskeho exilu. Š. Osuský spisuje niekoľko kníh o dovtedajšom československom odboji, v ktorých ostro napáda politické koncepcie a prax Benešovho politického tábora, najmä čo sa týka slovenskej otázky a personálnej politiky v odboji.¹⁶ Milan Hodža odchádza do Spojených štátov, pôvodne sa opäť iba liečiť a odpočinúť si od politiky. Ale už zanedlho robí prednášky po slovenských krajských organizáciách s hlavným úmyslom získať pre československú odbojovú akciu aj prevažne ľudácky resp. autonomisticky zameraných slovenských katolíkov v USA na základe presadzovania federalizácie, resp. veľmi širokej správnej decentralizácie budúceho československého štátu.¹⁷ V tomto úsilí získať väčšinu slovenských katolíkov v USA pre československú štátnu myšlienku dosahuje dokonca určité úspechy,¹⁸ ktoré sú ale vzápätí negované denunciačnou kampaňou prívržencov E. Beneša v USA, najmä z radov slovenských exulantov čechoslovakistického zamerania.¹⁹

Spory M. Hodžu resp. Š. Osuského s E. Benešom a jeho politickým okolím sa prenášali aj do domáceho odboja a mali odozvu aj na Slovensku. Napriek tomu, že mnohí relevantní slovenskí odbojoví činitelia z prostredia bývalej agrárnej strany, videli v Hodžovi svojho a slovenského najvýznamnejšieho politického reprezentanta v zahraničnom odboji, predseda len na základe skúseností s ľudáckou protičeskoslovenskou propagandou akcentovali viacej jednotu odboja, aj keď pod vedením čechoslovakistického Beneša, ako oslabovanie odbojového hnutia osobnými či koncepcnými spormi, ktoré v danej chvíli považovali za druhoradé. To platí napríklad aj o vedúcej osobnosti občiansko-demokratického odboja, prvorepublikovom významnom slovenskom agrárnom politikovi J. Lichnerovi. Ten spolu so svojim politickým okolím na jednej strane prizvukoval zahraničnému odboju potrebu plnohodnotného a význačného postavenia M. Hodžu v jeho štruktúrach, na druhej strane ale apeloval i na podriadenia sa a zapojenie sa M.

¹⁶ Porovnaj: OSUSKÝ, Štefan: *Beneš and Slovakia*. Middletown : Jednota Press, 1943, 24 s.; OSUSKÝ, Š.: *Pravda víťazí*. New York 1943, 76 s.

¹⁷ MÚDRY, M.: *Milan Hodža v Amerike*, s. 21-22.

¹⁸ Bližšie: MÚDRY, M.: *Milan Hodža v Amerike*, s. 48-49; FEIERABEND, L. K.: *Politické vzpomínky*, s. 253-254.

¹⁹ Veľmi agilnými v tejto súvislosti boli najmä predseda Slovenského národného združenia Jaroslav Pelikán, riaditeľ československej informačnej služby Ján Papánek a aj vyslanec Vladimír Hurban. Z časopisov potom najmä Newyorský denník, ktorý uverejňoval množstvo článkov proti politickým aktivitám M. Hodžu v odboji. Ako príklad môžu slúžiť články z 2. 8. 1942 *Hodža potiera svoju minulosť*, 13. 8. 1942 *Hodžov program – Skazou Slovenska*, 20. 8. 1942 *Československá vláda odsudzuje Hodžovu agitáciu a Čo má znamenať slovenská samobytnosť?* a iné. Rovnako sa napr. v Slovenskom Sokole uverejnil 21. 5. 1942 článok *Čo máme proti Dr. Hodžovi?* SÚA Praha, f. Ministerstva zemedelstvá v Londýne (MZ-L), k. 1.

Hodžu do jednotného odboja, vedeného bývalým prezidentom E. Benešom.²⁰ Keď potom napokon sám J. Lichner musel utekať pred zatknutím do exilu, jeho rozhodovanie medzi pridaním sa v exile na Hodžovu či Benešovu stranu, bolo okrem predchádzajúceho odmietania drobenia odboja uľahčené ako celkovo upadajúcim vplyvom M. Hodžu v odboji, tak i skutočnosťou, že Benešov odboj mu bol na rozdiel od Hodžu schopný zabezpečiť omnoho lepšie existenčné podmienky v zahraničí.²¹ Ale neskoršia Lichnerova aktivita v exile (ako v slovenskej otázke, tak aj v obhajovaní politických aktivít M. Hodžu v odboji) poukazuje na fakt, že hoci oficiálne bol J. Lichner ministrom exilej československej vlády v Londýne a rešpektoval E. Beneša ako vedúcu osobnosť odboja, predsa mu len zostávali bližšie politické koncepcie a prax presadzovaná M. Hodžom. Je preto iba logické, že J. Lichner napokon akoby predstavoval kontinuitu politických aktivít M. Hodžu v československom odboji, potom čo sa M. Hodža musel utiahnuť do ústrania a odcestoval do USA. Rovnako prohodžovskí orientovaní odbojoví politici a skupiny na Slovensku, po Hodžovom odchode z Veľkej Británie, považovali J. Lichnera za svojho hovorcu a sprostredkovateľa v československej vláde v Londýne.²² V problematike slovenskej otázky v odboji napr. J. Lichner spolu s jemu ideovo-politicky blízkymi slovenskými reprezentantmi v londýnskom exile (J. Paulíny-Tóth, P. Viboch) kritizovali najmä vzťahy českých dôstojníkov voči slovenskému mužstvu v zahraničnej československej armáde, nepružnosť a neústupnosť československej vlády vo vzťahu k uznaniu existencie slovenského národa a z toho vyplývajúcej nutnosti udelenia širokej národnej samosprávy Slovenska v Československu. Ďalej kritizovali tiež pôvodné vysielanie československého rozhlasu z Londýna, ktorý príliš zdôrazňoval československú národnú jednotu a vinu Slovákov na rozbití republiky a potrebu potrestania tohto previnenia, pričom sa im postupne podarilo tlmieť predošlé negatíva londýnskeho vysielania vo vzťahu k Slovákom.²³

Vráťme sa však plne späť k slovenskej otázke v domácom odboji, ktorá napriek tomu, že v mnohých prípadoch bola podobná a ovplyvňovaná jej reflexiou v zahraničnom odboji, sa vzhľadom na značnú izolovanosť vývoja na Slovensku formovala iným spôsobom a v iných dimenziách. Už sme

²⁰ RYCHLÍK, J.: *Zápisky Jána Lichnera z väzenia*, s. 111-116; JABLONICKÝ, J.: *Z ilegality do povstania*, s. 23-24. Proti triešteniu odboja a vytváraniu „trucpodnikov“ voči E. Benešom vedenému odboju sa vyslovovali domáci odbojár aj preto, lebo tieto nehody veľmi vhodne využívala najmä propaganda bratislavskej vlády, ale tiež napr. aj maďarská propaganda a tlač. SÚA Praha, f. MZ-L, k. 2.

²¹ Bližšie pozri: RYCHLÍK, J.: *Zápisky Jána Lichnera z väzenia*, s. 114.

²² PREČAN, V.: *Slovenské národné povstanie*, 1965, s. 229-230.

²³ DUHAJOVÁ, Zuzana: *Slovenská časť vládneho vysielania z Londýna v rokoch druhej svetovej vojny*. In: Zborník FF UK - Žurnalistika, r. 17-18, 1991, s. 58.

všeobecne spomínali ťažko analyzovateľnú a konkrétnejšie rozpoznateľnú reflexiu slovenskej otázky v prvých občiansko-demokratických odbojových skupinách. Relatívny posun v možnosti jej adekvátneho skúmania nastáva však najmä od roku 1943, kedy sú okrem kusých archívnych spravodajských informácií či spomienok k dispozícii už aj prvé výraznejšie programové vyhlásenia občiansko-demokratických odbojových skupín. Značne vzrastajú aktivity odboja a prejavy ich politických cieľov, ktoré je možné identifikovať na omnoho väčšej pramennej základni, ako v prípade počiatkov odboja.

Rok 1943 je okrem iného charakterizovaný v zahranično-politických dimenziách najmä prelomom na východnom fronte a v domácom odboji na Slovensku predovšetkým vytvorením troch významných programových dokumentov odboja. Prvým bolo memorandum odbojovej skupiny Flóra, druhým Šrobárovo memorandum a tretím Vianočná dohoda.

Už koncom roku 1942, osoby napojené do odbojovej skupiny Flóra – Jozef Dočkal, Komel Filo, Juraj Kapinaj a Ján Orságh vyšli s iniciatívou, aby sa vypracoval nejaký programový dokument, ktorý by sa bezvýhradne postavil za obnovenie predmníchovskej ČSR, za autoritu E. Beneša a československú vládu v Londýne a formulovali by sa aj nejaké požiadavky Slovákov v obnovenej ČSR.²⁴ A tak bolo 10. februára 1943 spísané memorandum prevažne čechoslovakisticky zameranej odbojovej skupiny Flóra. Jeho obsahom bolo absolútne kladné vyzdvihnutie 1. ČSR po všetkých stránkach (sociálnej, náboženskej, národnostnej), prihlásenie sa k nedeliteľnej ČSR so zachovaním ideí československého národa podľa ústavy, pričom jedinou zmenou oproti praxi 1. ČSR bola požiadavka zamestnanosti na základe parity (aby v štátnej správe neboli uprednostňovaní len Česi). Okrem toho obsahovala tiež prirodzene prejavy úplnej oddanosti E. Benešovi, československej vláde v Londýne a slobodnému a jednotnému Československu.²⁵ Svojím politickým obsahom sa temer úplne zhodovala s politickými cieľmi Benešovho politického okolia v problematike riešenia slovenskej otázky po vojne – teda temer úplne zachovanie pomerov z 1. ČSR, až na niektoré drobné zmeny v smere územnej decentralizácie a personálnej politiky, ktoré mali odstrániť najkriklavejšie kontroverzie na Slovensku, ale v nijakom prípade nepripustiť systémové zmeny v česko-slovenskom pomere.

²⁴ Členmi a spolupracovníkmi skupiny Flóra, ktorá dostala pomenovanie podľa Kvetoslavy Viestovej v byte ktorej sa prevažne stretávali, boli okrem nej najmä: Dušan Viest, Juraj Kapinaj, Pavol Blaho, Ján Beharka, Dezider Kišš-Kalina, Mirko Vesel, Elo Šándor, Ján Stanek, Karol Vagač, Július Viktory, Vladimír Žikeš, Štefan Slezák, Jozef Dočkal, Ján Orságh, Viliam Radakovič, Ľudovít Kukorelli a Pavol Neckár. JABLONICKÝ, J.: *Z ilegality do povstania*, s. 130-131.

²⁵ PREČAN, V.: *Slovenské národné povstanie*, s. 44.

Takto ponímaný politický odbojový cieľ Flóry, v slovenskou spoločnosťou najviac akcentovanej problematike riešenia slovenskej otázky, nemohol prirodzene v roku 1943 získať ani širšie odbojové, nieto ešte širšie spoločenské sympatie.²⁶ Na Slovensku bola, po vývoji v tridsiatich rokoch 20. storočia a najmä po niekoľkých rokoch autonómie a samostatnosti, myšlienka československého národa temer úplne mŕtva a mala iba veľmi malú podporu v úzkej časti odboja. To bolo nakoniec i príčinou, prečo odbojová skupina Flóra nezískala v odboji širšie zázemie. Treba mať na mysli ešte i to, že na tomto memorande, ako i na iných odkazoch do Londýna, sa podieľala iba malá skupinka z aktivistov Flóry. Väčšina jej ostatných činiteľov sa z konšpiratívnych dôvodov na tom nezúčastňovala, takže nemožno ani považovať všetky správy Flóry za názory všetkých jej členov a všetkých vo Flóre považovať za čechoslovakistov.²⁷ To sa napokon prejavilo aj v tom, že už o niekoľko mesiacov neskôr sa viacerí členovia a spolupracovníci Flóry podieľali na ideovo-politicky diametrálne odlišných odbojových aktivitách v názorovo značne odlišných odbojových skupinách.²⁸

Druhým významnejším programovým dokumentom odboja na Slovensku v roku 1943 bolo tzv. Šrobárovo memorandum. K jeho spísaniu došlo v byte Dr. Martina Mičuru vo Veľkej Bytči v auguste 1943. Koncipoval ho predovšetkým V. Šrobár, ale zohľadňoval aj názory ostatných jeho signatárov a spolupracovcov - Petra Zaťku, Martina Sokola, Imricha Karvaša, Fedora Houdeka a Jána Bottu. Vo vzťahu k slovenskej otázke sa v memorande píše, že „väčšina na Slovensku by bola za ČSR, ale s výhradami, aby sa neopakovali chyby minulosti“ ... „naše a Vaše plány sú totožné. Jednota štátu bez výhrad. Žiadame si len úplnú rovnosť s bratmi Čechmi“ ... „z psychologických pohnútok treba prehlásiť, že slovenský jazyk bude štátnym jazykom na území Československa a že zaplňovanie miest vo verejnej správe na Slovensku bude zverené príslušnému úradu na Slovensku“.²⁹ Toto tzv. Šrobárovo memorandum treba vnímať minimálne v dvoch

²⁶ Bližšie pozri: PREČAN, V.: *Slovenské národné povstanie*, s. 65; URSÍNÝ, J.: *Spomienky na SNP*, s. 56; JABLONICKÝ, Jozef: *Príprava a vznik Slovenskej národnej rady*. In: Pohľady na slovenskú politiku. Edit. M. Pekník. Bratislava: VEDA, 2000, s. 366.

²⁷ JABLONICKÝ, J.: *Z ilegality do povstania*, s. 131-132.

²⁸ To platí najmä o R. Frašackom, J. Lettrichovi a čiastočne aj o J. Orsághovi. Najsignifikantnejší nečechoslovakistický postoj možno identifikovať najmä u J. Lettricha ešte z jeho publikačných aktivít v tridsiatich rokoch pred II. svetovou vojnou, resp. z jeho politických postojov v hnutí mladých agrárikov. Porovnaj: LETTRICH, Jozef: *K zvolenskému zjazdu*. In: *Mladé Slovensko*, 1933, č. 8-9, s. 114-116; LETTRICH, Jozef: *Dvadsať rokov t. zv. Pittsburskej dohody*. Bratislava: (vydané vlastným nákladom), 1938, 23 s.; HOLZER, Gejza: *Zjazd mladej agrárnej generácie roku 1933*. Historický časopis, roč. 40, 1992, č. 5, s. 557-561.

²⁹ PREČAN, V.: *Slovenské národné povstanie*, s. 90-91. V súvislosti s memorandumom stojí za pozornosť spomienka Petra Zaťka, ktorý v rozpore s dobovými tvrdeniami V. Šrobára popiera, že

rovinách. Prvou je situácia, v ktorej vznikalo resp. pohnútky, ktoré viedli V. Šrobára k tomu, aby došlo k jeho realizácii. Jednou z hlavných príčin tejto akcie (okrem podpory aktivít londýnskeho exilu) bola snaha o rozbitie dovtedajšej relatívne blízkej spolupráce a porozumenia medzi stúpcami Karola Sidora s Jánom Ursíny,³⁰ resp. o odpútanie potencionálnych spojencov Karola Sidora (P. Zaťko, I. Karvaš, M. Sokol) od spolupráce s ním. Tí sa názorovo stretali predovšetkým v pláne na vytvorenie stredoeurópskej federácie, čím de facto akoby pokračovali v hlavnej zahranično-politickej koncepcii M. Hodžu. Táto vízia jednoznačne kolidovala s povojnovými plánmi a politickými koncepciami E. Beneša a jeho okolia. Aj keď sa Hodžova koncepcia stredoeurópskej federácie (s účasťou Slovenska v nej v rámci Československa), ktorú zastával aj J. Ursíny, plne nezhodovala so Sidorovou víziou (samostatné Slovensko v rámci takejto federácie),³¹ strach V. Šrobára z dohody Hodžových a Sidorových prívržencov na Slovensku vo veci spoločného presadzovania povojnového samostatného Slovenska v rámci stredoeurópskej federácie, bol príliš veľký. Svojou akciou sa V. Šrobár snažil eliminovať takéto smerovanie odboja resp. opozície a obrátiť jeho zameranie na obnovenie Československej republiky pod vedením londýnskeho exilu. To sa mu nakoniec aj čiastočne podarilo, aj keď omnoho väčší vplyv na stroskotanie akýchkoľvek vízií o stredoeurópskej federácii mal skôr reálny vývoj na východnom fronte, ktorý skôr nahrával odbojovým a povojnovým plánom a koncepciám E. Beneša a jeho politického okolia.³² Okrem tejto rozkladnej, resp. obrannej dimenzie Šrobárovho memoranda vyplývajúcej už zo samotných príčin jeho vzniku, si treba prirodzene všimnúť aj jeho konkrétny obsah, ktorý do istej miery dokumentuje tiež posun V. Šrobára (ako najbližšieho významného spolupracovníka E. Beneša na Slovensku) v jeho ponímaní slovenskej otázky. Aj keď v prvej ČSR patrilo V. Šrobár nepochybne medzi najvýraznejších

by sa na schôdzke u Šrobára dojednalo akékoľvek konkrétne memorandum, i keď sa diskutovalo o tom, ako by bolo najlepšie previesť prevrat. TEREN, Štefan: *Národohospodár Peter Zaťko spomína*. Liptovský Mikuláš : Transcius, 1994, s. 142-145.

³⁰ JABLONICKÝ, J.: *Príprava a vznik Slovenskej národnej rady*, s. 368.

³¹ Porovnaj: JABLONICKÝ, J.: *Príprava a vznik Slovenskej národnej rady*, s. 367-368; TEREN, Š.: *Národohospodár Peter Zaťko spomína*, s. 138; HODŽA, Milan: *Federácia v strednej Európe*. Bratislava : Kaligram, 1997, s. 230-239, 265-290; JABLONICKÝ, J.: *Z úlegality do povstania*, s. 26.

³² Ešte do leta 1943 sa živili nádeje na oslobodenie Slovenska resp. Československa západnými spojeneckými armádami, čím boli reálne i vízie na vytvorenie stredoeurópskej federácie, ako akéhosi cordon sanitaire voči budúcim veľmocenským aspiráciám ako Nemecka tak aj bolševického ZSSR v tejto oblasti. S nezadržateľným postupom Červenej armády po obrate na východnom fronte po stalingradskej bitke a s naopak problematickým postupom západných spojencov do strednej Európy začínalo byť jasné, že dôjde k presadeniu sovietskeho vplyvu v strednej Európe. Tým sa zrealizovali i východne orientované politické koncepcie E. Beneša, a naopak sa stávali nereálnymi od západných demokracií závislé federalizačné koncepcie M. Hodžu či K. Sidora.

predstaviteľov a presadzovateľov čechoslovakizmu na Slovensku, v období slovenského štátu (na rozdiel od niektorých čechoslovakistických predstaviteľov Flóry) vníma reálnejšie všeobecné postoje Slovákov k problematike existencie slovenského resp. československého národa, postupne opúšťa koncepciu jednotného národa a plne sa prikláňa k myšlienke samobytnosti slovenského národa a potrebe širšej územnej decentralizácie povojnového Československa.³³

Tretím a pre odboj na Slovensku najvýznamnejším programovým dokumentom bola tzv. Vianočná dohoda. Ján Ursíny od leta 1943 dospel k presvedčeniu, že politické rokovania a spolupráca so Sidorovcami nepovedie vzhľadom na vývoj na východnom fronte k etablovaniu sa jeho a jeho politického okolia (blízkeho politickým koncepciám M. Hodžu) v povojnovej slovenskej resp. československej politickej scéne. Reálne predpoklady k tomu dávala iba spolupráca v odboji s komunistami, ako akýmiisi prostredníkmi sovietskej politiky a budúceho vplyvu ZSSR v strednej Európe. Preto sa napriek predošlému odmietnutiu spolupráce s nimi na prelome rokov 1941/1942 na nich v lete 1943 aktívne obracia s ponukou spolupráce v odboji.³⁴ Výsledkom ich neskorších rokovaní na jeseň 1943 bol nakoniec spoločný odbojový program, známy dnes ako Vianočná dohoda, ktorá deklarovala vznik jednotného a vrcholného odbojového orgánu – Slovenskej národnej rady. Obe tieto udalosti možno, pri istej dávke generalizovania a s ohľadom na budúci vývoj, skutočne považovať za spoločný odbojový program a platformu komunistického a nekomunistického odboja, aj keď ho vtedy vytvárali a podpísali iba dve najvýznamnejšie odbojové skupiny, bez participácie či akceptovania inými významnejšími skupinami.³⁵ Vo Vianočnej dohode sa reprezentanti V. ilegálneho vedenia KSS (K. Šmidke, G. Husák a L. Novomeský) dohodli s J. Ursíny a jeho blízkymi odbojovými spolupracovníkmi (J. Lettrichom a J. Joskom), ako reprezentantmi agrárnického resp. občiansko-demokratického odboja, na týchto programových bodoch vzťahujúcich sa k problematike slovenskej otázky: „Želáme si, aby národ slovenský a národ český, ako najpríbuznejšie slovanské národy, utvárali ďalšie svoje osudy v novej ČSR, spoločnom to štáte Slovákov a Čechov a na podklade princípu rovný s rovným“

³³ TEREŇ, Š.: *Národohospodár Peter Zaťko spomína*, s. 142-145; URSÍNÝ, J.: *Spomienky na SNP*, s. 55; PREČAN, V.: *Slovenské národné povstanie*, s. 162-164.

³⁴ Blížšie pozri: SYRNÝ, Marek: *Vznik a pôsobenie Demokratickej strany v SNP*. In: Slovenská republika (1939-1945) očami mladých historikov III. Edit. M. Lacko. Trnava : Katedra histórie FF UCM, 2004, s. 361.

³⁵ Blížšie k problematike pozri: JABLONICKÝ, J.: *Príprava a vznik Slovenskej národnej rady*, s. 384; ŠEVČÍKOVÁ, Mária: *Povstalecká Slovenská národná rada*. In: Slovenská republika (1939-1945) očami mladých historikov II. Edit. M. Lacko. Trnava : Katedra histórie FF UCM, 2003, s. 159-174.

... „O definitívnej úprave týchto otázok rozhodnú - a to menovite o ústavoprávnej úprave pomeru slovenského národa k národu českému - zo slovenskej strany výlučne slobodne zvolení (určení) zástupci slovenského národa.“³⁶ Z uvedenej citácie explicitne nevyplýva, či už vtedy pomýšľali jej signatári (budúci hlavní formovatelia slovenskej otázky v povstaní a krátko po vojne) na federáciu, autonómiu či na nejakú formu širokej národnop politickej samosprávy. Aj keď sa v neskoršom období prezentovali často slovami „rovný s rovným“ ako implicitné vyjadrenie myšlienky federácie,³⁷ neskorší vývoj, konania a spomienky jednotlivých aktérov Vianočnej dohody naznačujú, že tvrdenia o federácii nie sú až tak jednoznačné. Význam Vianočnej dohody nespočíva iba v spojení sa časti nekomunistického a komunistického odboja, či nimi presadzovanej ideí federalizácie resp. národnop politickej samosprávy, ale pre vývoj v samotnom občiansko-demokratickom odboji najmä v tom, že v ňom postupne získava dominantné postavenie odbojová skupina Ursíny-Lettrich. Celé obdobie roku 1944 až do vypuknutia povstania je potom reprezentované snahami najvýznamnejších odbojových skupín – SNR, Šrobárova skupina, Flóra a iné – o strhnutie vedenia odboja vo svoj prospech.³⁸ Najmä na základe dohody s komunistami, širokej podpory v prostredí evanjelickej cirkvi a medzi prívržencami bývalej agrárnej a Slovenskej národnej strany v odboji, a v neposlednom rade aj vďaka už spomínanému presadzovaniu nového riešenia postavenia Slovenska v povojnovej ČSR (reflektujúceho viac reálne požiadavky slovenskej spoločnosti ako napr. Šrobárova koncepcie či predstavy čechoslovakistických predstaviteľov Flóry) sa darí pripútať k sebe skupine Ursíny-Lettrich čoraz viac občiansko-demokratických odbojových skupín či jednotlivcov,³⁹ aj keď koncentrovanie sa ostatných skupín nie je tiež zanedbateľné.

Úplne novou realitou v oblasti vnímania a riešenia slovenskej otázky v odboji je potom najmä Slovenské národné povstanie a z neho vyplývajúce

³⁶ SÚA Praha, f. 100/24, svazek (sv.) 173, a. j. 1542.

³⁷ Porovnaj: GONĚC, Vladimír: *Představy slovenských povstaleckých složek o státoprávním uspořádání v souvislostech evropského odboje*. In: Slovensko na konci druhej svetovej vojny. Bratislava: HÚ SAV, 1994, s. 159-162.

³⁸ Tak sa napr. aj SNR aj V. Šrobár snažil získať pre svoju odbojovú akciu významnejších predstaviteľov vojenského odboja. Taktiež sa významnejšie skupiny, ktoré mali prístup k vysielačkám a spojeniu s londýnskym exilom, snažili presvedčiť londýnsku exilovú reprezentáciu o nutnosti a správnosti poverenia práve ich skupiny vedením odboja, resp. sa vo svojich správach snažili očierňovať konkurenčné odbojové skupiny. Tiež londýnska československá vláda sa snažila do čela odboja nepriamo presadiť V. Šrobára a pod. JABLONICKÝ, J.: *Z ilegality do povstania*, s. 106; *Správa kpt. J. Krátkeho do Londýna z 22. 4. 1944*. VHA Tmava, f. Radiogramy, a. j. 1; *Stanovisko čs. vládnych kruhov k otázke jednoty a k osobe vedúceho činiteľa slovenského odbojového hnutia, 14. 6. 1944*. VHA Tmava, f. Radiogramy, a. j. 1.

³⁹ Bližšie pozri: SYRNÝ, M.: *Vznik a pôsobenie Demokratickej strany v SNP*, s. 360-361, 367.

obdobie odboja do konca II. svetovej vojny. Krátko po vzniku povstania dochádza k pripojeniu sa ostatných relevantných povstaleckých občiansko-demokratických skupín do SNR⁴⁰ a k ich podriadeniu sa programovej línii SNR a skupine Ursíny-Lettrich. Hegemónia tejto skupiny sa potom naplno prejavuje hlavne pri vzniku a formovaní Demokratickej strany v povstaní, čo sa nakoniec prejavilo aj v jej reflexii a riešení slovenskej otázky.⁴¹ Omnoho väčšie problémy, ako malo politické okolie J. Ursínyho pri presadení svojej vízie slovenskej otázky v občiansko-demokratickom odboji v povstaní, mala potom celá SNR s presadením jej riešenia česko-slovenského pomeru vo vzťahu a v súvislosti s československým londýnskym exilom.

Keď Slovenská národná rada vyhlasovala 1. septembra 1944 svoju deklaráciu, ktorou preberala na ňou ovládanom území všetku zákonodarnú a výkonnú moc, nemyslela tým iba také dočasné prebratie moci v revolučnom období, ako si to predstavovali E. Beneš a londýnsky exil resp. V. Šrobár pred povstaním.⁴² Slovenská národná rada nemienila viesť povstanie a politicky vystupovať iba ako neplnoprávny a nerovnocenný revolučný orgán plne podriadený londýnskej československej vláde. Vedúci predstavitelia SNR premýšľali previesť politický prevrat vlastnými silami, bez výraznejšej pomoci zahraničných predstaviteľov odboja v Londýne či Moskve, ako akt domáceho odboja, aby si tým zabezpečili rešpektovanie a plnohodnotné miesto v povojnovej politickej scéne.⁴³ To sa im z veľkej časti i podarilo. SNR získala v povstaní politickú moc, ktorej už nebola ochotná sa vzdať a prebrať úlohu podriadeného orgánu londýnskej vlády, ale vystupovala ako rovnocenný partner Benešovmu politickému okoliu.⁴⁴ S istou dávkou nadsadenia by sa dalo povedať, že to, čo sa nepodarilo M. Hodžovi s parížskou SNR v rokoch 1939-1940, teda donútiť E. Beneša a jeho okolie k diskusii a rešpektovaniu náhľadu SNR na slovenskú otázku, sa podarilo v povstaní cez povstaleckú SNR J. Ursínymu a jeho politickému okoliu.

⁴⁰ Išlo najmä o predstaviteľov Flóry – J. Beharka, P. Blaho, K. Filo, a Jána Ševčíka, ale tiež významnejších predstaviteľov prevažne regionálneho odboja, spolupracujúcich v odboji buď s Ursínyho alebo Šrobárovou skupinou, resp. s viacerými takými významnejšími odbojovými skupinami (napr. L. Šenšel, G. Zeman, M. Polák atď.).

⁴¹ Pozri: SYRNÝ, M.: *Vznik a pôsobenie Demokratickej strany v SNP*, s. 367-371.

⁴² Bližšie pozri a porovnaj: RÁKOŠ, Elo: *Slovenské národné orgány v dokumentoch*. Bratislava : Archívna správa MV SSR, 1977, s. 17-18; PREČAN, V.: *Slovenské národné povstanie*, s. 90-92.

⁴³ LETTRICH, Jozef: *Dejiny novodobého Slovenska*. Bratislava : Archa, 1993, s. 158-159.

⁴⁴ Porovnaj: *Depeša predsedu čs. vlády msgr. J. Šrámka a ministra dr. H. Ripku predsedovi SNR dr. V. Šrobárovi 20. 9. 1944*. VHA Tmava, f. Rádiogramy, a. j. 1; *Depeše prezidenta Beneše čs. veľvyslanci Zd. Fierlingerovi do Moskvy, Londýn, 30. 1. 1945*. SÚA Praha, fond 100/24, sv. 173, a. j. 1542.

Už v období príprav SNP vystupovala do popredia otázka vzájomného pomeru SNR a československej exilovej vlády v Londýne, ich kompetencií a delby moci, hlavne vo vzťahu k správe oslobodeného územia. 8. mája 1944 bola v Londýne podpísaná československo-sovietska Dohoda o vzťahu medzi československou správou a sovietskym hlavným veliteľom po vstupe sovietskych vojsk na československé územie. Táto dohoda bola známa aj predstaviteľom ilegálnej SNR, ktorá sa k tejto problematike vyjadrila ešte koncom júla 1944 v odpovedi na odkazy exilového prezidenta Beneša na Slovensko. V tejto odpovedi vystríhala E. Beneša, že pokiaľ sa má predísť chladnému prijatiu obnovenej ČSR na Slovensku, je potrebná hneď na začiatku záväzná proklamácia, že verejný život na Slovensku budú si spravovať len volení predstavitelia slovenského národa, prostredníctvom svojich demokratických inštitúcií.⁴⁵ Prvé reálne kompetenčné problémy vznikli však až vtedy, keď chcela československá vláda na základe tejto dohody so ZSSR prebrať civilnú správu oslobodených území, teda i povstaleckého územia riadeného SNR, čo SNR rázne odmietla.⁴⁶ Tým dala londýnskemu exilu jasne najavo, že jej nejde iba o revolučnú nutnosť riadenia odboja bližším a kompetentnejším orgánom odboja, ale že jej ide o zásadný princíp zachovania politickej samostatnosti Slovenska v obnovenej ČSR, čiže vlastne zachovávala istú formu autonómie.⁴⁷ Benešovo politické okolie si veľmi rýchlo uvedomilo, že politický charakter prevratu na Slovensku sa neodohráva podľa ich plánov a intencií a viackrát sa snažili (napr. cez apely na im blízkych predstaviteľov SNR ako bol V. Šrobár a pod.) ovplyvniť vývoj na povstaleckom území podľa ich želaní.⁴⁸ Povstalecká SNR sa preto snažila pokiaľ možno taktne, ale rázne odpovedať Londýnu, že spolupráca a zhoda domáceho a zahraničného exilu je, najmä voči zahraničiu, veľmi želateľná, ale nedovolí londýnskemu exilu zasahovať do jej zvrchovanosti na povstaleckom území.⁴⁹ Vnímanie optimálnosti správy oslobodeného územia podľa londýnskeho exilu najlepšie charakterizoval rádiotelegram z Londýna z 24. 9. 1944, ktorý sa niesol

⁴⁵ ŠIMUNIČ, Pavel: *Povstalecká Slovenská národná rada*. In: Pohľady na slovenskú politiku. Edit. M. Pekník, Bratislava : VEDA, 2000, s. 411-412.

⁴⁶ *Správa F. Uhlířa z pobytu vládnej delegácie na povstaleckom území prednesená v Štátnej rade 14. 12. 1944*. VHA Trnava, f. Protifašistický odboj, a. j. 53.

⁴⁷ Porovnaj: PREČAN, V.: *Slovenské národné povstanie*, s. 694; *Správa F. Uhlířa z pobytu vládnej delegácie na povstaleckom území prednesená v Štátnej rade (14. 12. 1944)*. VHA Trnava, f. Protifašistický odboj, a. j. 53.

⁴⁸ Neskôr sa však presvedčili, že idea československého národa a z nej vychádzajúce politické koncepcie nemajú na Slovensku výraznejšiu podporu, ba dokonca túto koncepciu opúšťajú aj jej niekdajší hlavní reprezentanti na Slovensku. Pozri: PROKOP, Drtina: *Československo mŕj osud*. Svazek I. Kniha 2. Praha : Melantrich, 1991, s. 674; PREČAN, V.: *Slovenské národné povstanie*, s. 661; *Odkaz Prokopa Drtinu prezidentovi Benešovi z 19. 10. 1944*. VHA Trnava, f. Radiogramy, a. j. 1.

⁴⁹ *Rozhodnutie SNR o pomere k vládnemu delegátovi zo 16. 10. 1944*. SÚA Praha, fond 100/24, sv. 173, a. j. 1542.

v tom zmysle, že vládny delegát poverený správou oslobodeného územia zastupuje československú vládu na oslobodenom území a národné výbory na oslobodenom území sú podriadené vláde. Národné výbory sú takto nápomocné orgány vlády pri správe územia, menovite pokiaľ ide o SNR ako Krajinský národný výbor pre Slovensko, ktorý zariaďuje všetko čo je potrebné v duchu platnej československej ústavy.⁵⁰ Naproti tejto interpretácii kompetencií londýnskej vlády a jej delegáta na oslobodenom území a vzťahu SNR k nim, poslala povstalecká SNR do Londýna Uznesenie SNR o vzájomnom pomere domáceho a zahraničného odboja. Bolo v ňom konštatované prekonanie mnohých princípov ústavy z roku 1920 faktickým stavom vecí. Z toho sa potom vyvodzovalo, že ústava nemôže byť podkladom pre vnútropolitickú úpravu pomerov ČSR. Takisto sa v uznesení vavrlo, že inštitút vládneho delegáta na Slovensku považuje SNR skutočným stavom vecí a povstaním za prekonaný, a jeho absolútna nadradenosť nad domácimi správnymi orgánmi sa priechi princípu demokracie a znehodnocuje domáci odboj. Na záver sa na stlmenie radikálnosti tejto odpovede ešte uvádzalo, že vládneho delegáta SNR víta v záujme dobrej spolupráce domáceho a zahraničného odboja.⁵¹ Týmto vlastne SNR odsunula vládneho delegáta iba do úlohy prostredníka medzi SNR a československým exilovým vedením v Londýne a takto de facto neuznávala československú exilovú moc na Slovensku. Vládne delegátovi, a samotnému londýnskeму exilu, napokon neostávalo nič iné, iba túto interpretáciu SNR prijať, lebo faktická moc na povstaleckom území patrila SNR a nie londýnskej reprezentácii.⁵² Ale exilový prezident Beneš prirodzene nebol spokojný s kompetenciami SNR, ktoré podľa neho mali vykonávať československé exilové orgány a preto žiada o vyslanie delegácie SNR na politické rozhovory do Londýna.⁵³ Ale ani londýnske exilové prostredie nespôsobilu u reprezentantov SNR akceptovanie takého riešenia slovenskej problematiky, ako si želalo Benešovo okolie. Práve naopak. Delegácia SNR opäť potvrdila snahu povstaleckého Slovenska po uznaní národnej svojbytnosti Slovákov a po jej vyjadrení v samospráve Slovenska v povojnovom Československu.⁵⁴ Akceptovanie zvrchovanosti SNR nad oslobodeným Slovenskom našlo svoje vyjadrenie napokon aj vo vyslaní zástupcov SNR⁵⁵ s vládnyim delegátom do ZSSR, aby preberali správu územia Slovenska oslobodzovaného Červenou armádou.

⁵⁰ Archív Múzea Slovenského národného povstania (AM SNP), f. VI., prírasktové č. 40/63, k. 1.

⁵¹ SÚA Praha, f. 100/24, sv. 173, a. j. 1542.

⁵² Porovnaj napr.: PREČAN, V.: *Slovenské národné povstanie*, s. 878.

⁵³ Bližšie pozri: PREČAN, V.: *Slovenské národné povstanie*, s. 603.

⁵⁴ AM SNP, f. VI., prírasktové č. 40/63; PREČAN, V.: *Slovenské národné povstanie*, s. 922.

⁵⁵ Delegátmi SNR odlietajúcimi 23. 10. 1944 s delegáciou ministra F. Némca boli V. Šrobár a J. Púll a šest' expertov SNR: P. Zafko, T. Tvarožek, I. Štefánik, J. Šoltész, F. Vašečka a M. Falt'an. LETTRICH, Jozef. *O Slovenskej národnej rade*. Bratislava : Povereníctvo SNR pre informácie, 1945, s. 40.

Vládny delegát, minister F. Němec, tu opäť zohrával vo vzťahu k SNR iba úlohu prostredníka, tento raz medzi SNR a sovietskymi orgánmi, aj keď už ako plnohodnotný reprezentant československej exilovej vlády vo vzťahu k zahraničiu.

Poslednou kapitolou riešenia a vnímania slovenskej otázky v občiansko-demokratickom odboji, resp. celkove v domácom odboji, je jej vyformovanie v období moskovských jednaní o zostavení a programe prvej povojnovej československej vlády. Reprezentácia SNR na oslobodenom území východného Slovenska prijala v súvislosti so spomínanými moskovskými rokovaniami 2. marca 1945 zásady o postavení Slovenska v oslobodenej republike a smernice pre hájanie týchto zásad delegáciou SNR na moskovských rokovaniach. Požiadavky na budúce štátoprávne usporiadanie povojnového Československa obsiahnuté v tomto uznesení SNR sa blížili dokonca až k presadzovaniu konfederácie.⁵⁶ Napokon však na samotných moskovských rokovaniach muselo prísť k prirodzeným korekciám a kompromisom ako zo strany SNR a jej koncepcie usporiadania česko-slovenského vzťahu po vojne, tak aj zo strany českých nekomunistických strán, ktoré odmietali akékoľvek hlbšie systémové zmeny do prvorepublikového usporiadania česko-slovenského pomeru.⁵⁷ Výslednicou nakoniec prijatého kompromisu bolo vyjadrenie česko-slovenského pomeru v povojnovej ČSR tak, ako ho neskôr obsahoval tzv. Košický vládný program – program prvej povojnovej československej vlády. Ten síce deklaroval nacionálnu samobytnosť slovenského národa a snahu vlády po uskutočnení zásady „rovný s rovným“ v česko-slovenskom pomere,⁵⁸ faktické nevyriešenie však tohto pomeru a vysvetľovanie si tejto zásady u každého politického tábora rozdielne a svojsky, napokon spôsobilo, že toto nejasné vymedzenie celoštátnych a národných kompetencií najlepšie dokázali v neskoršom politickom boji o moc využiť práve českí resp. československí komunisti.⁵⁹ Ale to už je iná kapitola vo vývoji slovenskej otázky v Československu ako tá, ktorú sme sledovali v prostredí občiansko-demokratického odboja.

⁵⁶ Porovnaj: *Dokumenty slovenskej národnej identity a štátnosti*. II. Bratislava : Národné literárne centrum, 1998, s. 403-406.

⁵⁷ Bližšie pozri: KLIMEŠ, M. – LESJUK, P. – MALÁ, I. – PREČAN, V.: *Cesta ke Květnu*. Praha : ČSAV, 1965, s. 425-431.

⁵⁸ RÁKOŠ, Elo – RUDOHRADSKÝ, Štefan: *Slovenské národné orgány 1943-1968*. Bratislava : Slovenská archívna správa, 1973, s. 547.

⁵⁹ Oportunistické využívanie a lavírovanie československých komunistov v slovenskej otázke sa už krátko po vojne prejavilo najmä pri prejednávaní tzv. pražských dohôd, ktoré v rokoch 1945-1948 vymedzovali postavenie slovenských národných orgánov v Československu. Pozri: KAPLAN, Karel: *Pražské dohody 1945-1947. Sborník dokumentu*. Praha : Ústav pro soudobé dějiny, 1992, 248 s.

SFORMOVANIE RÝCHLEJ DIVÍZIE A JEJ NASADENIE DO BITKY O KYJEV

Pavel Mičianik

This study discusses the role of the Slovak army in one of the greatest battles of the World War 2, the battle of Kyev in september 1941. Mobile troops of the Slovak army were during august 1941 formed into one fully motorized combat division called Rappid division (RD). This division had been firstly well trained and then was sent to the frontline south of Kyev. The battle for the Ukrainian capital was in the full strenght at that time. Slovaks have arrived just to help the Germans to close encirclement of several soviet armies. Positions of the Slovak RD on the Dneper river were quite safe. Intensity of fighting in the Slovak sector was also not very high. There were only some smaller clashes with soviet troops, however, Slovaks managed to capture 1 650 soviet soldiers. Majority of them surrendered voluntarily (they were mostly Ukrainians). Slovak casualties were very small (3 killed, 1 missing and several wounded). Slovak RD thus took an easy success in the shadow of the German Wehrmacht. Within two weeks had been soviet troops defeated and the Ukrainian capital was captured by the Germans. Slovak RD was the only German Axis ally, that took part in this great battle.

Rýchla divízia (RD) vznikla v priebehu reorganizácie slovenskej poľnej armády na konci júla a v prvej polovici augusta 1941. Od začiatku bola budovaná ako vyšší frontový zväzok, ktorý mal v prvej línii nahradiť *Rýchlu brigádu* (RB). Bola vytvorená z jednotiek RB, 1. i 2. divízie v rovnakej štruktúre ako sesterská *Zaisťovacia divízia* (ZD), ale s tým rozdielom, že to mala byť plne motorizovaná divízia. Jej zloženie bolo preto prispôsobené tejto požiadavke.¹ Divízia mala teda len dva motorizované pešie pluky, každý s dvoma prápormi. Mala viac pechoty ako RB, ale menej ako nemecká alebo sovietska motorizovaná divízia (v oboch prípadoch mali po 3 pluky, každý s 3 prápormi). Oproti RB však bola RD oslabená o viac ako jeden celý delostrelecký oddiel (celkom o 4 delostrelecké batérie). RB mala totiž kompletný motorizovaný del. pluk s tromi oddielmi, zatiaľ čo RD ho dostala oslabený na dva oddiely. I/11 del. oddiel mal 3 delostrelecké batérie (každá

¹ Zloženie RD bolo nasledovné: *Veliteľstvo* – štábna rota, strážna čata, štábna autokolóna (ŠAK), oddiel poľ. žandárstva, poľný súd, motocyklová čata; *Motorizovaný peší pluk 20* – 2 pešie prápory (I/20 a II/20), rota kanónov proti útočnej vozbe (KPÚV) 20, rota horskej kanónovej batérie (HKB) 20; *Motorizovaný peší pluk 21* – 2 pešie prápory (I/21 a II/21), rota KPÚV 21, rota HKB 21; *Delostrelecký pluk 11* – 2 del. oddiely (I/11 a II/11); *Priezvedný oddiel 11* (PO 11) – s cyklistickou eskadrónou; *Spojovací prápor 2* – telegrafná rota, rádiorota, divízny spojovací park; *Pioniersky prápor 11* – 2 pionierske roty (I/11 a 2/11), mostná súprava, pioniersky park; rota kanónov proti útočnej vozbe – KPÚV 11; divízna horská kanónová batéria – HKB 11; *Skupina delostreleckého protiletadlového pluku* – 8. ťažká, 13. ľahká protiletadlová delostrelecká batéria; *Pozorovacia letka 1*; *Autodielne 2* a *Správy RD* – intendačný park, poľné pekárne, poľné jatky, zdravotnícka rota, zdravotnícka autokolóna, poľná nemocnica, divízny zbrojný park (DZP), nákladné automobilové kolóny (NAK) 315, 503 a 508, divízne automobilové dielne, družstvo automobilových pohonných hmôt. *Slovenská rýchla divízia v bojoch proti Sovietom od 10. augusta do 21. novembra 1941 (Obdobie pohyblivej vojny)*. Bratislava 1942, s. 11-14 (príloha č. 2 a 3).

batéria mala po 4 ľahké húfnice vz. 30), ale II/11 del. oddiel mal iba 2 batérie (jedna mala 4 húfnice vz. 30 a druhá 4 kanóny vz. 35). Ako záloha boli v muničnom sklade vo Vinnici ponechané 4 húfnice vz. 30 a 2 kanóny vz. 35. Ďalším nedostatkom oproti RB bolo, že divízia nedostala žiadne tanky, hoci podľa pôvodného zámeru mala dostať jednu tankovú rotu.² Príslušníci Pluku útočnej vozby (PÚV) ale nemali najmenšiu chuť zopakovať si lipoveckú tragédiu (RB 22. júla 1941 utrpela pri Lipovci ťažké straty – až 75 mŕtvych). Tanky znepojazdnila a vyhlásila za neschopné boja. Minister NO potom povolil ich návrat na Slovensko, a RD zostala bez tankov.³

K 20. augustu 1941 mala divízia celkom 301 dôstojníkov, 90 rotmajstrov, 8 060 poddôstojníkov a vojakov, čo bolo spolu 8 451 mužov. Vo väčšine prípadov išlo o aktívnych vojakov. Výzbroj divízie tvorilo okrem iného 322 guľometov, 22 mínometov a 36 diel kalibru 75 – 105 mm. K dispozícii bolo spolu 1 289 motorových vozidiel všetkých kategórií.⁴ Divízia mala oproti RB takmer dvojnásobný počet mužstva, ľahkých i ťažkých guľometov, trojnásobný počet horských kanónov, a dostatok mínometov. Horské kanóny boli považované za „ťažkú pechotnú zbraň.“ Mali sa používať v čatách alebo jednotlivo na priamu podporu pechoty, nie v celých batériách v úlohe divízneho delostrelectva. Museli mať zabezpečenú pohyblivosť a zaistenie zo všetkých strán proti peším prepadom. Disponovali nimi velitelia plukov. Pechota ale nemala k dispozícii žiadne samopaly a protitankové delá účinné proti sovietskym stredným a ťažkým tankom (jedine 4 kanóny vz. 35 kalibru 105 mm a 4 protiletadlové kanóny Flak 37 kalibru 88 mm mohli spoľahlivo ničieť tanky T-34 a KV). RD nemala ani žiadne obrnené autá a tanky (na rozdiel od RB, ktorá mala celý prápor útočnej vozby so 43 tankami), čo oslabovalo jej útočnú silu. Ďalšou veľkou nevýhodou bola skutočnosť, že divízia nedisponovala ani jediným pásovým vozidlom!⁵ V náročných

² Tamtiež, s. 13; VHA Trnava, MNO (dôv.), kr. 190, inv. č. 240, Del. pluk 11, č. 8 002/Taj.tech.1942. Technická správa, Žilina 9. január 1942.

³ AM SNP Banská Bystrica, XII, prír. č. S 88/87; BAJTOŠ, I.: *História slovenského pluku útočnej vozby*. Košice 1987. s. 70-73.

⁴ Divízia mala celkom 2 111 pištolí, 4 895 pušiek, 265 ľahkých a 57 ťažkých guľometov, 22 mínometov, 12 protiletadlových kanónov Oerlikon ráže 20 mm, 40 KPÚV vz. 37 ráže 37 mm, 12 horských kanónov vz. 15 ráže 75 mm, 4 protiletadlové kanóny Flak 37 ráže 88 mm, 16 ľahkých húfníc vz. 30 ráže 100 mm, 4 kanóny vz. 30 ráže 105 mm. Dopravu zabezpečovalo 282 bicyklov, 138 motocyklov (z toho 9 s postranným vozíkom), 201 osobných a 893 nákladných automobilov, pravidelnú stravu 57 motorizovaných kuchýň. *Slovenská rýchla...*, c. d., príloha č. 2.

⁵ VHA Trnava, Veliteľstvo armády, 1941, kr. 1, sig. 12, č. 2030/Taj.3.oddel.1941. Osobitný rozkaz č. 3, SV. 17. 8. 1941. Podľa niektorých prameňov mala RD k dispozícii 5 pásových delostreleckých ťahačov

podmienkach výhodného frontu (najmä v jesenných a jarných mesiacoch) sa bez obmedzení mohli pohybovať iba pásové vozidlá. Až o 16 hlavných (8 húfnic vz. 30 a 8 kanónov vz. 35) bolo oproti RB oslabené delostrelectvo, hoci podľa pomeru pechoty ho RD mal 2-krát toľko.

Osobitnou kapitolou bol zlý technický stav a nedostatočný počet motorových vozidiel. Nákladné autá boli získané od vojenských autokolón, PÚV, spojovacieho a pionierskeho vojska, jazdeckých skupín, veliteľstiev divízií a armády. Do každého nákladného auta bol okrem vodiča pridelený aj spolujazdec (musel mať vodičský list), aby sa vodiči príliš nevyčerпали a mohli sa striedať. Veliteľstvo armády takto pre potrebu RD získalo 310 nákladných áut, pričom RB mala dodať ďalších 40 – 50. Z týchto vozidiel bolo do 6. augusta 260 pridelených peším plukom a veliteľstvu RD, a rovných 100 správam RD. Svoje vozidlá totiž mali pion. prápor 11, spoj. prápor 2, KPÚV 11, a jednotky postavené *Rýchlou brigádou* (del. pluk 11, PO 11, HKB). Do RD boli zaraďované výlučne vojenské vozidlá, ktorých bol ale nedostatok. Evidenčné autá (civilné vozidlá povolané na vojenskú službu) nemohli byť pre svoju chatrnosť a zlý technický stav využité a nemecká armáda vozidlá dostať nemohla (sama ich totiž mala nedostatok). Najmä z týchto dôvodov bol početný stav mužstva a výzbroje nižší ako u nemeckej motorizovanej divízie. Opotrebované však boli aj použité vojenské autá, „ktoré už prekonali štyri mobilizácie a tri poľné ťaženia“ (vojna s Maďarskom a Poľskom v roku 1939 a letné ťaženie do ZSSR). Preto sa v žiadnej kategórii motorových vozidiel nepodarilo dosiahnuť predpokladané počty (u motocyklov to bolo iba 50%, pri osobných autách 60-70% a pri nákladných asi 95% predpokladaných počtov). Každému práporu bola pridelená „kolónna autoopravovňa,“ a obidvom plukom autodiely II. stupňa. Veľmi rýchlo sa však ukázalo, že opravovne by potrebovala každá rota. „Tento nedostatok odborného autoperónálu, kolónnych opravovní, dielní a náhradných súčiastok veľmi zdržiaval opravy motorových vozidiel za celého ťaženia RD.“⁶

Za veliteľa *Rýchlej divízie* bol 1. augusta 1941 gen. Čatlošom vymenovaný dovtedajší veliteľ 1. divízie plk.del. Jozef Turanec, ktorý si mohol svoj štáb vybrať sám. Plk. Turanec prevzal velenie 12. augusta 1941.⁷ Velenie nad divíziou prevzal napriek tomu, že poznal nedostatočné

Praga T-9 na ťahanie 88 mm kanónov FLAK 37 (BAJTOŠ, J.: c. d., s. 78). Pôvodné výkazy výzbroje a vozidiel sa však o nich nezmiňujú. *Slovenská rýchla...*, c. d., príloha č. 2.

⁶ Tamtiež, s. 8, 12, 17-18.

⁷ Tamtiež, s. 15.; AM SNP Banská Bystrica, Pozostalost' J. Šolca, kr. 11, príř. č. S 124/86. Armádne veliteľstvo, č. 101.145/taj.boj.Odd.1941, SV 1. august 1941.

možnosti slovenskej armády. Preto patrilo už od konca júla 1941 ku kritikom reorganizácie *armádnej skupiny*. Do svojho denníka si vtedy napísal: „...s doterajšími zastaralými dopravnými prostriedkami nie je vôbec možné dosiahnuť toho, čo zamýšľa p. minister a je nezbytné, aby sme dostali moderné dopravné prostriedky pre všetko, čo divízia prepravovať musí.“⁸

Odhadol, že iba jeden peší pluk potrebuje 250 nákladných áut. Uvedomoval si, že okrem mužstva musí byť autami prevážaný aj materiál a zbrane, a že najmä horské kanóny musia mať zabezpečený nielen presun po cestách, ale i v teréne. Jeho návrhy na odstránenie týchto nedostatkov gen. Čatloš neprijímal. Vo svojom denníku preto iba sucho skonštatoval: „Rýchla jednotka (divízia), ktorá bude teraz doplnená, nie je rýchlou divíziou, ale len pechotou na autách.“⁹

Napriek tomu sa však snáh o posilnenie RD nevzdával. Hneď po vymenovaní za veliteľa tejto divízie, podnikol v dňoch 1. – 3. augusta prieskumnú cestu k jednotkám, ktoré sa mali stať súčasťou RD. Najprv navštívil jednotky 1. a 2. divízie, a posledný deň navštívil veliteľstvo RB v Ilinciach. Tu mal rozhovor s plk. Pilfouskom, ktorý vojakov RB označil za zbabelých. Zároveň sa dozvedel, že v boji bolo zničené „väčšie množstvo špeciálnych zbraní ako aj vozidiel“ RB, ktoré bude treba nahradiť.¹⁰

Na podklade tejto prieskumnej cesty veliteľ RD vypracoval zoznam materiálnych požiadaviek pre divíziu, ktorý zaslal 5. augusta na veliteľstvo poľnej armády. Žiadal vybaviť RD aspoň rovnakým počtom tankov ako mala RB (keďže tá mala iba jeden peší prápor, zatiaľ čo RD až 4), tromi divíznymi rotami KPÚV (aby bol dosiahnutý rovnaký počet protitankových diel ako v nemeckej divízii), dvoma oddielmi ľahkých húfnic vz. 30 (na každý peší pluk jeden oddiel, spolu 24 hlavní), dvoma oddielmi kanónov vz. 35 (tiež 24 hlavní pre „všeobecnú činnosť“) a dvoma batériami ťažkých protiletadlových diel (okrem obrany proti lietadlám aj kvôli obrane „proti väčším tankom, proti ktorým sú KPÚV neúčinné“). Pre každú čatu HKB žiadal aspoň jeden pásový traktor (spolu 6 traktorov MTH, každý mal prepraviť dva kanóny vz. 15 s muníciou do palebného postavenia v ťažkom teréne kam ich nemohli dopraviť nákladné autá) a pre každú rotu aspoň 2 mínomety. Na vzdušnú podporu chcel jednu pozorovaciu, jednu stíhaciu a jednu bombardovaciu letku. Zároveň požadoval vyriešiť plynulé zásobovanie materiálom (týkalo sa to najmä výmeny poškodených a zničených áut), muníciou (obával sa nedostatku munície pre

⁸ Tamtiež, plk. Jozef Turanec: *Vojnový denník* (20. 6. – 16. 9. 1941), s. 37-38.

⁹ Tamtiež, s. 56-57.

¹⁰ Tamtiež, s. 66-67.

húfnice vz. 30, a žiadal dodať pribojné strelivo „pre všetky kalibry diel“ a pohonnými hmotami (zásoby ukoristené od ČA sa už vyčerpali, takže východne od Tarnopolu sa už začal prejavovať nedostatok pohonných látok). Na záver plk. Turanec uviedol, že ak má RD „úspešne bojovať pri minimálnych stratách,“ a zachovať „dobrú bojovú povesť slovenskej armády,“ „je bezpodmienečne nutné“ vybaviť ju uvedenými zbraňami. Predpokladal totiž, že divízia „bude najčastejšie bojovať s odkrytými bokmi.“ Varoval, že v prípade nesplnenia týchto požiadaviek, by utrpela veľké straty a „bola vyradená z ďalšieho boja.“¹¹

Uvedené nedostatky boli známe dôstojníkom slovenského MNO i samotnému gen. Čatlošovi. Ten chcel divíziu z prestížnych dôvodov čo najskôr nasadiť do boja, nemienil však vyhovieť Turancovým požiadavkám. Vybaviť RD podľa jeho požiadaviek síce bolo v silách slovenskej armády, ale znamenalo by to prakticky úplné vyčerpanie skromných zásob modernej výzbroje (najmä tankov, motorizovaných diel a protiletadlových kanónov) a dopravných prostriedkov (nákladných terénnych áut a pásových traktorov) zo stavu slovenskej armády. To minister NO nemienil za cenu vyzbrojenia jednej divízie (kde by bol tento materiál s veľkou pravdepodobnosťou stratený) pripustiť. Oficiálne sa ale tvrdilo, že RD bola vybavená všetkými dostupnými prostriedkami, ktorými slovenská armáda disponovala. Rátalo sa s tým, že divízia bude „po krátkej bojovej činnosti“ z frontu stiahnutá, „aby pre nedostatok potrebných materiálnych doplnkov nebola vystavená úplnému zničeniu.“ Na MNO sa predpokladalo, že ju nahradí nová RD mohutne vyzbrojená a doplnená najmä nemeckými zbraňami a materiálom: „Pre aktívnu účasť slovenskej armády až do ukončenia nemecko – sovietskej vojny, bolo by treba postaviť novú modernú RD s hlavným zreteľom na mohutnú výbavu tankami, účinnými protitankovými zbraňami a silným delostrelectvom.“¹²

¹¹ AM SNP Banská Bystrica, Pozostalosť J. Šolca, kr. 11, príř. č. S 124/86, Vel. 1. divízie, č. 216/Taj.-3.oddel.-1941, SV. 5. august 1941. Tajné.

¹² VHA Trnava, MNO (taj.), kr. 9, i. č. 38. Návrh na zmodernizovanie slovenskej armády. MNO podniklo v tomto smere i patričné kroky. Ešte v júli 1941 sa pokúsilo získať potrebnú výzbroj nákupom v Nemecku cez nemeckého vojenského atašé v Bratislave pplk. Henricha Beckera a šéfa nemeckej vojenskej misie gen. Paula von Otta. Predložené požiadavky zahŕňali: nákladné autá, 27 tankov LT-38 s rádiostanicami a náhradnými dielmi, 2 batérie protiletadlových kanónov ráže 88 mm, 3 batérie protiletadlových kanónov ráže 20 mm, 3 letky stíhacích a 2 letky pozorovacích lietadiel čs. výroby s rádiostanicami, 4 batérie KPÚV vz. 37, 4 batérie kanónov ráže 75 mm, 86 plameňometov, 40 000 ručných granátov a inú muníciu, rôznych spojovacích, ženijných, zdravotníckych, veterinárnych a iný materiál. MNO avizovalo aj záujem získať neskôr 142 nemeckých bombardovacích, dopravných a prieskumných lietadiel. Nemecká odpoveď prišla až 24. januára 1942 a bola pre slovenskú stranu absolútnym sklamaním. Nemecká strana súhlasila iba s čiastočným dodaním automateriálu

Požiadavky plk. Turanca tak zostali nenaplnené. Tanky nedostal vôbec, divíziu rotu KPÚV len jednu (namiesto požadovaných troch), delostrelecké oddiely iba dva s 20 hlavňami (namiesto štyroch so 48 hlavňami), batériu ťažkých protiletadlových diel len jednu (namiesto požadovaných dvoch), pásové traktory žiadne a letku iba jednu (namiesto troch). Materiálne požiadavky zostali tiež nenaplnené. Jedine v prípade mínometov boli požiadavky veliteľa RD splnené. Divízia ich dostala celkom 22. Napriek tomu sa už od začiatku augusta začalo s intenzívnym výcvikom a stmelovaním jednotiek. „Bolo treba napríklad všetky jednotky pechoty precvičiť od základu na motorizovanú pechotu a všetky ostatné jednotky cvičiť v celkovom rámci pochodov a operácií motorizovanej divízie.“ Po dodaní vozidiel sa začal intenzívny výcvik pohybu v kolónach, „rýchle nastupovanie a vystupovanie z dopravných prostriedkov v rozličných fázach boja,“ prepad kolón počas presunu i prestávky. Výcvik kládol mimoriadne nároky aj na veliteľov a štáby divízie, ktoré nemali s pohyblivou vojnou prakticky žiadne skúsenosti. Tu boli nápomocní skúsenejší nemeckí dôstojníci *Nemeckého spojovacie štábu pri RD* pod velením pplk. von Langsdorfa. Títo dôstojníci niektorých prišli od *Nemeckej vojenskej misie* (DHM) v Bratislave. S ich pomocou dosiahla RD v krátkom čase bojovú pripravenosť.

Každý prápor mal 4 dni na doladenie výcviku v čate, rote a prápore s ostrými strelbami. Výcvik napokon vyvrcholil ostrými strelbami obidvoch plukov na delostreleckej strelnici pri Janove (severozápadne od Ľvova). Delostreleckú podporu pri cvičení zabezpečoval I. oddiel del. pluku 31 od ZD (mjr.del. Milan Vesel), pretože del. pluk 11 bol so zvyškami RB v Ilinciach. Cvičenie prebehlo 12. (peš. pl. 20) a 13. augusta (peš. pl. 21) za účasti ministra NO gen. Čatloša, šéfa DHM gen. Otta, a veliteľa RD a zároveň aj veliteľa samotného cvičenia plk. Turanca. Obidva pluky nacvičovali útok s dvoma prápormi v prvom slede, podporovanými všetkými pechotnými zbraňami, ťažkými guľometmi, mínometmi, HKB, a del. oddielom. Útočiaca pechota bola napadnutá „nepriateľskou delostreleckou paľbou“ znázomenou „výbuchmi pionierskeho náloživa na nepredvídaných miestach.“ Cvičenia mali vysokú úroveň priblížením skutočných bojových podmienok, pričom sa dosiahla výborná spolupráca všetkých zbraní. Vojaci a dôstojníci divízie tak dostali kvalitnú prípravu na budúce bojové akcie. Slovenské velenie i samotný minister NO sa totiž chceli vyhnúť ťažkým stratám aké utrpela pri Lipovci *Rýchla*

a munície. Ostatné požiadavky boli odmietnuté (najmä pri letectve). Tamtiež; BYSTRICKÝ, J.: *Ťaženie slovenskej armády na východnom fronte v roku 1941*. Vojenská história, 2, 1998, č. 2, s. 46.

brigáda. Po skončení poľných strelieb sa jednotky RD sústredili západne od Ľvova, a 14. augusta dokončili všetky prípravy na východ.¹³

Ešte v ten deň prišiel na veliteľstvo RD rozkaz k štvordennému presunu cez Ľvov – Tarnopol – Vinnicu do Iliniec, kde sa mala celá divízia sústrediť 21. augusta 1941 a byť k dispozícii skupine armád *Juh*. Začiatok presunu bol stanovený na 16. august. Veliteľ divízie nariadil Osobitným rozkazom č. 1 z 15. augusta pohotovosť všetkým podriadeným jednotkám s okamžitou platnosťou. Ubytovacie priestory mohli opúšťať len spojky. Jazdy motorovými vozidlami musel osobne odsúhlasit' samotný veliteľ RD. Podľa nemeckého vzoru tiež nariadil označiť svoje vozidlá na prednom i zadnom blatníku symbolickým znakom. Veliteľovi to umožňovalo bez zastavenia vozidla identifikovať ku ktorej jednotke patrí.¹⁴ Vojský veliteľ Generálneho Gouvernementu ale presun divízie o dva dni posunul. RD tak vyrazila na východ podľa pôvodného plánu 18. augusta 1941. Velenie divízie kladlo mimoriadny dôraz na šetrenie vozidiel, čo mali prísne kontrolovať všetci dôstojníci. I tak sa všetci velitelia plukov a správ ponosovali plk. Turancovi na zlý technický stav a poruchovosť pridelených vozidiel. Turanec si preto skepticky poznamenal: „Uskutočňuje sa to, čo som predvídal. RD sa nedá ad hoc organizovať, jako si to minister predpokladá... Tiež názov RD je iluzorný, lebo sa nejedná o žiadnu motomechanickú jednotku, ale len o štyri slabé pešie prápory na autách a tieto autá vraj bez akýchkoľvek náhrad. Celá RD nie je tak silná a v boji nie tak pohyblivá ako 1 nemecký peší pluk.“¹⁵

Presun sa začal v skorých ranných hodinách 18. augusta 1941. 23. augusta mala byť divízia k dispozícii skupine armád *Juh* v priestore Il'jiinci. Dopoludnia prešla RD vzorne cez Ľvov, za čo dostala pochvalu aj od miestnych nemeckých hodnostárov. Veliteľ divízie, náčelník štábu, i niekoľko nemeckých dôstojníkov nemeckého spojovacieho štábu sledovali príchody kolón pri Zimnej Vode (asi 8 km západne od Ľvova). Potom divíziu nasledovali špeciálne upraveným veliteľským autobusom *Slovenských železníc* (mal kancelárie pre veliteľa i náčelníka štábu divízie, a pracovnú miestnosť pre 3. oddelenie štábu), v ktorom bol ako vodič pridelený zamestnanec železníc

¹³ VHA Trnava, Veliteľstvo armády, 1941, kr. 1, č. 107.344 Taj.3.odd.1941, SV. 6. 8. 1941; *Slovenská rýchla...*, c. d., s. 9, 17-19.; AM SNP Banská Bystrica, kr. 11, príř. č. S 124/86, plk. Jozef Turanec: c. d., s. 69-77. Filmové zábery z týchto ostrých strelieb boli použité ako „autentické bojové“ zábery v propagandistickom dokumentárnom filme spoločnosti Nástup „*Od Tatier po Azovské more*“.

¹⁴ VHA Trnava, Veliteľstvo armády, 1941, kr. 1, sig. 12, č. 2.010-Taj/3.odd.1941, SV. 15. 8. 1941. Každá jednotka si zvolila vlastné označenie: peš. pl. 20 – štvorlístok d'atelinky, peš. pl. 21 – kométa, del. pl. 11 – morskú pannu, spoj. práp. 2 – siluetu smreka, KPÚV 11 – siluetu hlavy koňa, polné pekárne – rožok, park APH – pumpu a Veliteľstvo RD – znak sv. Huberta. *Slovenská rýchla...*, c. d., s. 24

¹⁵ AM SNP Banská Bystrica, príř. č. S 124/86, plk. J. Turanec: c. d., s. 24

Karol Poskoniar. Podobný autobus mal k dispozícii aj nemecký Spojovací štáb. Toto praktické riešenie veľmi uľahčovalo štábnu prácu. Prvý deň presunu RD prekonala po čiastočne asfaltovej ceste (Rollbahn Süd) smerom na Tarnopol až 150 km, pričom sa v priebehu presunu vyskytli aj menšie nedostatky (nedodržanie predpísanej rýchlosti, vzdialenosti medzi vozidlom, zlé radenie do kopca, atď.) Pre poruchy v tento deň vypadlo 22 vozidiel. Na druhý deň ráno divízia pokračovala zo Zložova ďalej na Tarnopol a Proskurov. Popoludní jednotky divízie prekročili pri mestečku Voločinska staré sovietske hranice.¹⁶

RD postupovala územím, kde na konci júna 1941 zvädzali s nemeckým XIV. motorizovaným zborom (9. a 16. pancierová divízia) 1. pancierovej skupiny zúfale ústupové boje sovietsky 4., 8. a 15. mechanizovaný zbor. Tieto tri zbory boli v týchto bojoch prakticky úplne zničené.¹⁷ Miestne cesty boli nemým svedkom rozsahu porážky sovietskych vojsk:

„Znaky týchto bojov bolo vidieť pozdĺž celej cesty, ktorej okraje boli husto posiate sovietskymi prevrhnutými i spálenými motorovými vozidlami, tankami všetkých typov až po najťažšie, zbraňami všetkého druhu, aj lietadlami. Na mnohých miestach museli sovietske vojská tak rýchlo ustupovať, že batérie zanechali neporušené v pôvodných palebných postaveniach. Medzi Zložovom a Tarnopolom napočítali sme asi 122 tankov rozličných typov, ktoré sovietske vojsko z časti v náhlosti zanechalo neporušené, z časti ich zneškodnili nemecké protitankové zbrane.“¹⁸

Je preto prekvapujúce, že sa plk. Turanec nepokúsil svoju divíziu posilniť kvalitnými sovietskymi tankami (najmä T-34 a KV), pásovými ťahačmi a delami povalujúcimi sa popri cestách prakticky v nepoškodenom stave. Zásobovanie náhradnými dielmi a muníciou by totiž vďaka obrovskej nemeckej koristi nepredstavovalo veľký problém. Svedčia o tom aj prípady nemeckých pancierových i peších divízií, ktoré takýmto spôsobom dost často riešili nedostatok ťažkých zbraní. Táto možnosť však zostala nevyužitá a už sa v takom rozsahu nezopakovala do konca existencie RD. Svoju úlohu tu

¹⁶ *Slovenská rýchla...*, c. d., s. 19, 25-32

¹⁷ PEJČOCH, I. – SPURNÝ, S.: *Obrněná technika 3 (SSSR 1919-1945 – I. část)*. Praha 1999. s. 57, 60.

¹⁸ *Slovenská rýchla...*, c. d., s. 32. Mnohé z týchto diel, tankov a ťahačov boli v plne bojaschopnom stave. Tankom a ťahačom stačilo len doliať palivo, ktorého bolo v ukoristených sovietskych skladoch dostatok, a delá stačilo iba pripnúť za ťahače. Rozbitá útočná skupina 8. mechanizovaného zboru vedená brig.kom. N. K. Popelom počas svojho putovania za nemeckými líniami smerom k vlastným vojskám napríklad využila v boji proti nemeckým jednotkám, ktoré ju prenasledovali 2 húfnice ráže 122 mm nájdené na opustenom bojisku. V lese na čistinke neďaleko mesta Slavuty skupina dokonca našla 20 nepoškodených tankov T-26 s plným palebným priemerom, ktoré strážil jediný vojak! Tanky však nemali benzín. Do jedného tanku pozlievali benzín z ostatných 19, ktoré potom zničili. Posledný tank s doplneným palivom posilnil zdecimovanú skupinu. POPEL, N. K.: *V ťažké době*. Praha 1963, s. 239-241, 249-250.

určite ale zohrala nechť nemeckého velenia poskytnúť túto modernú techniku slovenskej armáde.

Samotný presun prebehol dobre najmä vďaka analýze chýb z predošlého dňa na dôstojníckom zhromaždení. Divízia prekonala pod ochranou zaistovacích skupín (proti prípadným prepadom rozprášených jednotiek ČA) do priestoru Proskurova až 170 km. Ráno 20. augusta 1941 o 6.00 hod. RD vyrazila na Vinnicu. Bolo krásne slnečné počasie, takže počas presunu sa mohlo vykonať aj cvičenie. Peš. pl. 21 postupujúci ako predvoj musel počas presunu zasiahnuť do boja. „Pre niektoré chyby, ktoré sa pri cvičení vyskytli, veliteľ divízie nariadil druhý bojový moment.“ Divízia potom bez problémov dorazila do Vinnice, kde sa jej veliteľ o 19.00 hod. dozvedel od šéfa DHM gen. Otta, že RD nepôjde na Iljinci, ale podľa osobitného rozkazu na Bieloja Cerkov. Vo Vinnici dostala dvojdenný odpočinok, ktorý bol využitý na splnutie s útvarmi bývalej *Rýchlej brigády* (tie sa preto 21. augusta presunuli z Iljinci do Vinnice).¹⁹ Tento proces však narážal na nečakané problémy spôsobené niektorými dôstojníkmi RB (mjr. Kallo, npor. Dualský a ďalší), ktorí sa nepostarali o odsun prebytočného mužstva brigády na Slovensko. RB pritom strávila v Iljinci celé 4 týždne. Niektorí dôstojníci brigády navyše „pobrali všetky dobré autá“ a odišli s nimi „domov na Slovensko!“ Pre RD „nechali len 6 rozheganých vozov miesto 18.“ O odsun prebytočných vojakov sa preto musel postarať plk. Turanec, ktorý neskôr ešte s veľkým rozhorčením zistil, že bývalí príslušníci RB nemajú plášte ani prikrývky!²⁰

Dva dni oddychu okrem toho intenzívne využívali najmä autodiely, ktoré boli „vo dne, v noci v úplnej permanencii.“ Napriek tomu sa ukázalo, že „počet pridelených autodielní nebude dostačovať na opravné práce, lebo pre dlhé a namáhavé pochody čím ďalej tým viac motorových vozidiel vypovedávalo službu.“ Po príchode do Vinnice zostalo totiž nepojazdných celkom 11 motocyklov, 6 osobných a 27 nákladných áut. Z nákladných áut boli najporuchovejšie *Praga RV*, ktoré boli podľa veliteľa divízie „dobré pre bratislavský asfalt, ale nie pre boj.“ Poruchy neboli vážne (vyžadovali len 6 – 8 hodinovú opravu), ale nedostatok dielní a odborného personálu práce predlžoval, takže autodiely museli po odchode divízie zostať jeden až tri dni na mieste. Nové vážne poruchy tak nebolo možné včas odstrániť a divízia prichádzala stále o viac a viac vozidiel najmä z dôvodu preťaženia zvyšných pojazdných áut. Okrem týchto povinností sa popoludní 21. augusta uskutočnila pietna slávnosť

¹⁹ *Slovenská rýchla...*, c. d., s. 32-37.

²⁰ AM SNP Banská Bystrica, príř. č. S 124/86, plk. J. Turanec: c. d., s. 87-91; VHA Trnava, RD, kr. 7, 30/1/7, *Denník gen. Turanca, lb: 17. 9. – 27. 11. 1941*, s. 8.

pri hrobch padlých vojakov v Lipovci. Zúčastnili sa na nej deputácie všetkých jednotiek RD, veliteľ divízie, i šéf DHM gen. Otto. Po položení vencov vojaci zaspievali slovenskú národnú hymnu, počas ktorej nad hrobmi zakrúžilo slovenské lietadlo a zhodilo veniec. Krásne teplé počasie zlepšilo náladu vojakom, ktorí sa v čase voľna mohli vykúpať v rieke Bug, ktorá preteká cez Vinnicu.²¹ Tylové zložky divízie sa stihli zblížiť aj miestnym obyvateľstvom v okolí mesta. Najmä poľné pekárne 11 (mali osem motorových poľných pecí ťahaných *Tatrami* 27), ktorých príslušníci rozvážali chlieb po celom úseku divízie, rozdávali prebytočný chlieb civilistom. Keďže pekárne zostali vo Vinnici takmer mesiac, získali si plnú dôveru miestnych obyvateľov, ktorým všelijako pomáhali a tiež ich vozili na autách, keď hľadali potraviny v okolitých obciach.²²

Ešte 21. augusta dostala RD od „Veliteľa etapnej oblasti skupiny armád Juh“ rozkaz na ďalší presun po trase Vinnica – Machnovka – Bialopol’ – Rollbahn Mitte – Skvir. Presun sa mal začať v skorých ranných hodinách 23. augusta. Divízia sa začala presúvať presne podľa plánu v kolóne, ktorá bola po spojení všetkých častí dlhá až 120 km. (s rozstupmi 25 m medzi vozidlami)! Organizácia presunu bola náročná, pretože v protismere neustále prúdili nemecké zásobovacie kolóny a cesty boli v úbohom stave. Ak na území západnej Ukrajiny (bývalého Poľska) ešte boli cesty s tvrdým podkladom (i keď neudržiavané a rozbité), za starou sovietskou hranicou spreď roku 1939 boli už len cesty bez tvrdého podkladu. Tvrdý podklad s asfaltovým povrchom mali len niektoré cesty spájajúce veľké mestá západne od Kyjeva a Bielovej Cerkvi. Asfaltový povrch bol ale mimoriadne vzácny. Cesty s pevným povrchom boli väčšinou vykladané kameňmi (tzv. *Žabicami*). Aj tie boli veľmi úzke (kvôli nedostatku kamenia), takže protiúbe vozidlá sa mohli vyhnúť iba tak, že obidve vozidlá museli pravými kolesami zísť do blata. To „nivočilo nielen vozy, ale i nervy vodičov.“ Väčšina ciest však bola bez tvrdého podkladu. „Už po nepatrnom daždi stávajú sa tieto cesty celkom nepriechné, lebo zvláštna čierna zem sa stáva mazľavou, husté blato začne sa lepiť na kolesá áut, vozy začnú v pravom slova zmysle tancovať a doprava celkom zaviazne.“ Velitelia a vodiči RD ale tieto špecifické prekážky prekonali, takže 130 km dlhý presun do Skvira bol ukončený okolo 19. 00 hod. 23. augusta. Vďaka neustálym kontrolám veliteľov sa počet defektných vozidiel znížil na rekordných 10 kusov.²³

²¹ *Slovenská rýchla...*, c. d., s. 37-38.; AM SNP Banská Bystrica, príř. č. S 124/86, plk. J. Turanec: c. d., s. 83.

²² BELKO, J.: *Zápisník z východného frontu*. Bratislava 1965, s. 25-26.

²³ *Slovenská rýchla...*, c. d., s. 39-42, 47-48.

Vo Skvire zostala RD od 24. augusta do 12. septembra 1941 ako pohyblivá záloha veliteľstva skupiny armád *Juh*. Takticky bola podriadená skupine armád *Juh*, zásobovaním podliehala veliteľstvu nemeckej 6. armády. Odpočinok sa opäť využil najmä na prisunutie autodielní, ktoré mali aj vo Skvire dosť práce. Ostatné jednotky divízie využívali oddych najmä na rozličné cvičenia, pre ktoré spracúval námety v mnohých prípadoch samotný plk. Turanec. Nacvičoval sa boj proti tzv. „liščím dieram“ (s ktorými sa stretla RB pri Lipovci), proti bunkrom (dobytie a zničenie pomocou výbušnín), útok na protisvahové postavenia. Formou kurzov a pokynov boli vojaci poučení o zaistení jednotiek počas presunu a v ubytovacích priestoroch proti prepadam menších skupín ČA, o ostrážitosti pred mínovými poliami a ich odstraňovaním, o zákerných spôsoboch boja praktizovaných sovietskymi vojakmi, o sprievode zajatcov a o boji proti tankom. Ďalej o činnosti nepriateľského delostrelectva z bočných palebných postavení a o jeho priamej paľbe. 1. septembra sa začalo aplikačné cvičenie, ktoré bolo najprv dôkladne teoreticky pripravené na mape a obhliadkou terénu. Jeho priebeh však narušili prudké lejaky a chlad, takže 3. septembra muselo byť prerušené. V cvičení sa pokračovalo 7. septembra, nepretržitý dážď ho však opäť a definitívne ukončil. Hoci divízia bola v 2. slede vyšších jednotiek, boli prijaté opatrenia pre prípad útokov sovietskeho letectva a vzdušných výsadvok. Všetky vozidlá boli rozptýlené a maskované, platilo zatemnenie v ubytovacích miestach a pri nočných presunoch vozidiel. Boli rozmiestnené pozorovacie hliadky s ďalekohľadmi, vykopané letecké kryty a aktivovaná protivzdušná obrana. Každý peší pluk postavil pohotovostnú jednotku v sile práporu a del. pluk 11 vyčlenil jednu ľahkú batériu. Tieto jednotky museli byť pripravené opustiť ubytovacie priestory polhodinu po prijatí rozkazu. Pohotovosť sa striedala každých 24 hodín. Ostatné jednotky stavali pohotovostné oddiely v sile pešej čaty (1 dôstojník, 30 mužov, 3 ľahké guľomety, 2 ručné granáty na muža).²⁴

Okrem cvičení a iných bojových zamestnaní sa vojaci RD nemali veľa možností zabaviť. Cez nedele a sviatočné dni sa konali Bohoslužby pre katolíkov i evanjelikov, na ktorých sa v hojnom počte zúčastňovalo i miestne obyvateľstvo. To bolo ale všetko. Keď 9. septembra prechádzala cez Skvir nemecká zaistovacia divízia, zostala na žiadosť veliteľa RD jedna plukovná hudba tejto divízie v meste vyhrávať slovenským vojakom. Do Skvira dvakrát zavítalo aj nemecké vojenské rozhlasové a filmové auto, ktoré za účasti až 3 000 vojakov premietlo dve veselohry a najnovší žurnál. Zhoršil sa aj zdravotný

²⁴ Tamtiež, s. 42-47.

stav mužstva, pretože miestna voda vyvolávala silný črevný katar. Velenie divízie zakázalo piť miestnu vodu. Našli sa však takí, ktorí tento zákaz porušovali a ochoreli, pričom im horúčky vystúpili až na 39,5°C! dochádzalo aj k výpadkom v zásobovaní, najmä chlebom. Vojaci preto svojpomocne opravili jeden z miestnych mlynov, na ktorom potom neustále mleli múku z obilia získaného z miestnych zdrojov. Z tejto múky sa po domoch piekol čerstvý chlieb. Bolo to však iba provizórne riešenie. Keďže podľa počasia sa predpokladalo, že divízia stráví vo Skvire dlhší čas, jednotky sa začali zariaďovať na teplejšie ubytovanie. Kvôli tomu boli do Skvira stiahnutý pionierky prápor 11 z Molčanovky (26. augusta), poľné pekárne a poľné jatky z Vinnice (2. septembra) a do priestoru Rozin ostatné zložky správ RD. Na letisko asi 4 km od Skvira sa presunula aj pozorovacia letka 1 pridelená divízii, ktorá bola pred tým dislokovaná na letiskách vo Vinnici a Bieloj Cerkvi.²⁵

Plk. Turanec udržiaval v divízii prísnu disciplínu. Dôstojníkom nariadil sledovať pomocou dôverníkov náladu mužstva a pod hrozbou zbavenia velenia udržiavať v jednotkách poriadok a disciplínu. Sám často navštevoval jednotky, rozprával sa s vojakmi a povzbudzovali ich. Nálada u väčšiny jednotiek bola zatiaľ dobrá. Jedine pri návšteve II/21 práporu sa mu 26. augusta asi 40 šoférov – záložníkov sťažovalo, že už pred jeden a pol mesiacom im minister NO sľúbil v Dobromile návrat na Slovensko v priebehu jedného týždňa. Turanec im vysvetlil, že momentálne to nie je možné. Ministrove sľuby, ktoré považoval za nespiteľné a demagogické, ho riadne nahnevali. Tým sa to ale neskončilo. 1. septembra sa na velenie RD písomne obrátilo 47 šoférov – záložníkov od NAK 315 a Doplnovacieho zbrojného parku s rovnakou požiadavkou, odvolávajúc sa na sľub gen. Čatloša z 9. augusta v Il'jinci o ich vymenení. Nahnevaný Turanec preto požiadal šéfa DHM gen. Otta zariadiť v Bratislave to, „aby sa nešlo na mužstvo politickými rečičkami, ale priamo po vojensky...“ Jeho náladu ešte zhoršoval zjavný protekcionizmus, pretože z MNO mu priamo na útvary neustále prichádzali pre istých jednotlivcov oslobodzujúce dekréty. Turanec však zakázal bez jeho vedomia odosielať vojakov do zázemia bez akejkoľvek náhrady, a tieto protekcie tak zarazil. Týmto opatreniami sa mu darilo udržiavať disciplínu na úrovni. Slovenskí vojaci I/21 práporu 26. augusta dokonca chytili nemeckého zbeha, ktorý sa potuloval v oblasti na voze ťahanom dvoma koňmi vyzbrojený

²⁵ Tamtiež, s. 44-48.

sovetskou puškou a bedničkou nábojov.²⁶ Vďaka Turancovej prísnosti sa takéto prípady v RD zatiaľ nevyskytli.

Ešte 30. augusta sa bol plk. Turanec v Umani hlásiť a predstaviť veliteľovi skupiny armád *Juh* generálovi poľnému maršalovi von Runstedtovi, ktorému divízia priamo podliehala. Prijal ho maršalov náčelník štábu gen. Von Sodenstem, i samotný generál poľný maršal von Runstedt. Turanec bol prijatý „veľmi prívetive,“ a bol pozvaný i na obed. Von Runstedt sa pritom pochvalne vyjadril o RD, ktorú videl na presune z Vinnice do Skvira. Vedúci Ia pre cudzie armády plk.gšt. Bosch sa zasa „veľmi pochvalne“ vyjadril o maďarskom rýchлом zbere. Všetci pritom Turanca titulovali ako generála. Keď ich upozornil, že je plukovník, neskrývali svoje prekvapenie.²⁷ Nové rozkazy tu nedostal, a tak sa vrátil späť do Skvira. Prvý rozkaz z veliteľstva skupiny armád *Juh* prišiel na veliteľstvo RD 9. septembra. Divízia ním bola takticky podriadená 6. armáde (gen. poľný maršal Walter von Reichenau) ako jej pohyblivá záloha. O dva dni neskôr (11. septembra) bola RD začlenená do zostavy XXXIV. armádneho zboru (genpor. Schaal), v rámci ktorého mala byť zasadená do obranných postavení na západnom brehu Dnepra v úseku Ukrajinka – Chodosovka. Divízia tak mala byť nasadená do prebiehajúcej bitky o hlavné mesto Ukrajiny Kyjev. Presný čas nasadenia ale ešte nebol určený. Plk. Turanec preto hneď na druhý deň odišiel v sprievode jedného dôstojníka nemeckého spojovacieho štábu do Kagarlyku na veliteľstvo gen. Schaala, aby si upresnil úlohy. Následkom dlhotrvajúcich dažďov však boli cesty také rozbahnené, že aj terénna *Praga* AV uviazla. Gen. Schaal preto poslal plk. Turancovi terénny WV 82 *Kübelwagen*, ktorý sa vďaka ľahkej konštrukcii dostal aj cez more bahna na ukrajinských cestách. I tak mu 160 km dlhá cesta trvala 6 hodín! Veliteľ XXXIV. zboru upresnil veliteľovi RD úlohu divízie na Dnepri a požiadal ho o osobitnú skupinu zloženú z batérie kanónov vz. 35, čaty 20 mm protiletadlových kanónov, jedného kanónu kalibru 88 mm (na ničenie bunkrov) a celej mostnej kolóny s pioniermi (12 pontónov), ktorá mala pomôcť nemeckej 132. pešej divízii (PD) pri násilnom prechode cez Dneper. Po spoločnom obede vyrazil plk. Turanec späť do Skvira.²⁸

Na spiatocnej ceste sa ešte zastavil u veliteľa nemeckej 294. PD. Od neho sa dozvedel, že RD má vymeniť 514. peší pluk tejto divízie južne od Kyjeva v úseku obcí Chodosovka – Ukrajinka. Hneď sa preto dohodorili aj na

²⁶ AM SNP Banská Bystrica, príř. č. S 124/86, plk. J. Turanec: c. d., s. 88, 95-101, 106, 109. Takýmto spôsobom dostal svojho syna z frontu domov napríklad minister Gejza Fritz. Tamtiež.

²⁷ Tamtiež, s. 102-103.

²⁸ Tamtiež, s. 113-114; VHA Trnava, MNO (taj.), kr. 9, čís.: 82.658 Taj.let.1941. Operačný rozkaz č. 14, SV. 14. 9. 1941; *Slovenská rýchla...*, c. d., s. 50.

vzájomnom vystriedaní a Turanec ešte zo štábu 294. PD telefonicky nariadil veliteľom jednotiek RD (peš.pl. 20 a 21, del. pl. 11, pion. práp. 11 a spoj. práp. 2) vyraziť do budúceho úseku divízie už 13. septembra. Po príchode do Skvira nariadil všetkým jednotkám pochodovú pohotovosť na 14. september 1941 o 7. 00 hod. 13. septembra o 7.30 hod. sa velitelia spomenutých jednotiek zhromaždili u veliteľa RD a po upresnení úsekov vyrazili o pol hodinu do svojich nových úsekov. Plk. Turanec ešte informoval dôstojníkov určených do osobitnej skupiny na podporu 132. PD o ich úlohách, a potom spolu s ubytovateľmi veliteľstva RD odišiel tiež do nového úseku divízie. Presunom celej divízie poveril náčelníka štábu. V ten deň našťastie nepršalo, takže „cesty trochu obschli.“ Nečakaným problémom bol ale nedostatok presných a kvalitných máp. K dispozícii boli len staré ruské mapy, i to väčšinou v azbuke. Názvy väčšiny osád na mape, ani priebeh označených ciest vôbec nezodpovedali skutočnosti! Konfigurácia terénu na nich nebola zaznačená vôbec! To spôsobovalo zmätky i stratu orientácie, takže vo dne bolo istejšie orientovať sa na cestách podľa slnka a v noci podľa Polárky! Situácia sa zlepšila, keď sa podarilo ukoristiť a rozmnožiť najnovšie sovietske vojenské mapy, ktoré „boli podrobné a veľmi dobré.“ V noci z 13. na 14. september opäť mierne pršalo, cesty ale zostali pomerne zjazdne. Jednotky RD tak začali s presunom 14. septembra 1941 v ranných hodinách presne podľa rozkazu.²⁹

Rozsiahla bitka o Kyjev bola v tom čase už v plnom prúde. Na začiatku augusta 1941 ale vôbec nebolo isté, či k nej dôjde. Slabá skupina armád *Juh* totiž postupovala na východ s ťažkosťami. Do 7. augusta 1941 sa jej síce podarilo zničiť sovietsku 6. a 12. armádu obklúčené pri Umani, na ďalší hlboký postup však nemala dost síl. Uvoľnila si cestu k rudným ložiskám Krivého Rogu, čiernomorským prístavom Odesa a Nikolajev, a k obsadeniu západného brehu oblúku Dnepra od mesta Čerkassy po Záporožie, ale oproti skupine armád *Juh* stáli v okolí Kyjeva ešte stále mohutné sily sovietskeho *Juhozápadného frontu* (genplk. Michail Petrovič Kirponos).³⁰ Skupina armád *Stred* naproti tomu už v polovici júla obsadila Smolensk ďaleko na západ od Kyjeva. Gen. Guderian (veliteľ 2. pancierovej skupiny), gen. Hoth (veliteľ 3. pancierovej skupiny) i veliteľ skupiny armád *Stred* gen. Poľný maršal von Bock navrhovali pokračovať v útoku na Moskvu. Guderian bol presvedčený, že do konca augusta by sa mohol dostať do Moskvy. To by podľa neho úplne ochromilo sovietsky odpor. Hitler s tým ale nesúhlasil. Podľa neho nebolo dôležité obsadiť Moskvu, ale dobyť

²⁹ Tamtiež, s. 51-58.

³⁰ CARELL, P.: *Operace Barbarossa*. Plzeň 1996, s. 96.

Krym, priemyselnú a uhoľnú panvu pri Donecku a odrezat' sovietske zásobovacie cesty z kaukazských ropných polí. Debaty o ďalšom postupe sa vliekli niekoľko týždňov. Hitler zmietol návrhy generálneho štábu a frontových veliteľov s poznámkou: „Moji generáli nevedia nič o ekonomických aspektoch vojny.“ 25. augusta prikázal obrátiť časť skupiny armád *Stred* (vrátane Guderianovej 2. pancierovej skupiny) na juh, aby pomohla skupine armád *Juh* zdolať sovietske vojská pri Kyjeve. Potom mala opäť udrieť na Moskvu.³¹

Na sovietskej strane tiež vládla v tom období neistota. Sovietske velenie nemalo istotu kam bude smerovať ďalší nemecký úder, a preto muselo svoje sily rozdeľovať rovnomerne na celej dĺžke frontu. Stalin sa už na začiatku augusta 1941 obával, že Nemci prekročia Dneper a obsadia Kyjev. Gen. Kirponosovi nariadil vybudovať obranu na pravom brehu Dnepra, a „stoj čo stoj“ ju udržať. Rátal dokonca aj s využitím obklúčenej 6. a 12. armády! Po ich zničení navrhol veliteľ *Juhozápadného smeru* maršal S. M. Budonnyj (*Juhozápadný front* spadal pod jeho velenie) hlavnému stanu stiahnuť vojská *Južného frontu* za rieku Ingul, pretože v oblúku Dnepra okolo Kyjeva boli vysunuté ďaleko na západ a hrozilo im obklúčenie. Stalin sa rozzúrnil, zakázal ústup a vytýčil inú obrannú čiaru. *Juhozápadný smer* nariadil posilniť 19 streleckými, 5 jazdeckými divíziami (boli práve sformované, a teda nestmelené, nevycvičené a slabo vyzbrojené), a tankovými zväzkami vyzbrojenými vo veľkom množstve strednými tankami T-28 a T-34. Panike a nepovolenému ústupu sa pokúsil zabrániť rozkazom č. 270 zo 16. augusta 1941. Všetci červenoarmejci zajatí nemeckou armádou boli vyhlásení za „odporných zbehov, ktorých rodiny treba zatknúť ako rodiny vojakov, ktorí porušili prísahu a zradili vlast.“ Zbehovia mali byť na mieste zastrelení, rovnako ako všetci „čo dajú prednosť zajatiu.“ Ich rodiny nemali dostávať žiadnu štátnu podporu a pomoc. Bol to „ten najzúfalejší krok“ aký Stalin urobil, nie však posledný.³²

Velenie *Juhozápadného frontu* medzitým už od začiatku júla 1941 horúčkovo organizovalo obranu Kyjeva. Na prácach sa povinne zúčastňovali

³¹ LIDDELL HART, B. H.: *Dějiny Druhé světové války*. Brno 2000, s. 183-184; STOLFI, R. H. S.: *Armáda pro bleskovou válku a Führer v obležení (Nový pohled na 2. světovou válku v Evropě)*. In: Hitlerova armáda (Vývoj a struktura německých ozbrojených sil v letech 1933-1945). Brno 1997, s. 154.

³² VOLKOGONOV, D.: *Triumf a tragédia (Politický portrét J. V. Stalina)* 2. Bratislava 1990, s. 186-190. Originál dokumentu je dostupný na adrese http://www.battlefield.ru/library/archives/reports/reports6_r.html. Na začiatku júla 1941 sa Štátny výbor obrany ZSSR uzniesol vytvoriť veliteľstvá troch strategických smerov. Severozápadnému smeru (maršal Kliment Vasilijevič Vorošilov) bol podriadený Severný a Severozápadný front, Západnému smeru (maršal Semjon Konstatinovič Timošenko) podliehal Západný front, a Juhozápadnému smeru (maršal Semion Michajlovič Budonnyj) bol podriadený Juhozápadný a Južný front a tiež Čiernomorské loďstvo. Hlavný stan v Moskve zmenil zároveň svoj názor na Hlavný stan vrchného velenia. BAGRAMJAN, I. CH.: *Tak začínala válka*. Praha 1972, s. 201.

obyvatelia mesta (asi 50 000) pričom sa využívali aj pevnostné objekty bývalej *Stalinovej línie* na hraniciach spreď roku 1939. Pevnosťky boli urýchlene opäť vyzbrojené guľometmi a menšími kanónmi, urýchlene boli budované protitankové a protipechotné prekážky. Hlavná obranná línia bola vybudovaná v polkruhu okolo mesta v šírke 55 a v hĺbke 6-10 kilometrov. Od západného okraja mesta bola vzdialená 30-35 km. Veľká časť tejto línie bola zabezpečená protitankovou priekopou, protitankovými stenami a drôtenými prekážkami. Okrem toho boli vybudované ešte dve záložné obranné línie, pričom posledná už viedla po okrajoch mesta. Všetky kamenné budovy na okrajoch mesta boli premenené na pevnostky, na hlavných uliciach boli vybudované protitankové prekážky. Všade sa však prejavoval nedostatok protitankových a protipechotných mín (bolo ich dodaných len 50 000). Mesto bolo pripravené na možné pouličné boje.³³

Útočiace nemecké jednotky sa cez túto obranu spočiatku prebýjali s veľkou námahou. 2. pancierová skupina len s námahou rozširovala predmostie na rieke Desna, aby mohla zaútočiť na juh do tyla sovietskych vojsk brániacich Kyjev. 3. septembra sa však podarilo ukoristiť plán obrany sovietskej 13. a 21. armády, a nájsť slabé miesto na styku týchto armád. Do medzery bola ihneď nasadená 3. pancierová divízia (PzD), ktorá do 9. septembra dosiahla Konotop a odrazila čerstvo prisunutú a len nedávno vytvorenú sovietsku 40. armádu. Za ňou vyrazili i ďalšie mobilné divízie skupiny (4., 17., 18. PzD, 10. a 29. MD) a úspešne rozširovali prielom. 10. septembra zaútočila od juhu v ústrety 2. pancierovej skupine aj 1. pancierová skupina, ktorá v ten deň prekročila Dneper pri Kremenčugu, prelomila slabú obranu sovietskej 38. armády a postupovala na sever. Od západu pritom na sovietske vojská neustále tlačila nemecká 2., 6. a 17. armáda. Nebezpečenstvo obklúčenia celého *Juhozápadného frontu* si už uvedomil i maršal Bud'onnj. Naliehal na Stalina, aby vydal rozkaz k ústupu a povolil vybudovať obranu na rieke Don. Stalin však ústup zakázal a prikázal

³³ Tamtiež, s. 196-197, 207-208, 214-215; *Velikaja otečestvennaja vojna 1941 (V fotografijach i kinodokumentach)*. Moskva 1985, s. 172. Protitankové priekopy boli vybudované v dĺžke 30 a protitankové steny v dĺžke 15 km. Železobetónové bunkre Stalinovej línie boli doplnené 750 drevozemnými palebnými zrubmi, 100 000 mínami, 1000 tonami výbušnín. Prekážky sa improvizovane robili z koľajnic, kovových mreží, plotov a rúr. V uliciach mesta sa stavali barikády. Táto improvizácia sa však nevyrovnala pôvodnej Stalinovej línii, ktorá bola odzbrojená v roku 1940. Okrem toho bolo do 8. júla v Kyjeve vytvorených prevažne z komunistov a komsomolcov 13 stíhacích práporov (vyššie 3500 mužov) a 19 oddielov „ľudoobraný“ (celkom 29 000 mužov). Na Dnepri tiež operovali obmené plavidlá Pinskej riečnej flotily, ktoré pomáhali pri obrane mostov. Závody na opravu lokomotív postavili pre front 2 obmené vlaky, opravárenské závody len v júli – auguste opravili 905 rôznych bojových vozidiel, v iných závodoch bola zavedená výroba mínometov, granátov, zápalných fliaš atď. BAGRAMJAN, I. CH.: c. d., s. 196-215

brániť mesto za každú cenu. Bud'onného 12. septembra zbavil velenia *Juhozápadného smeru* a nahradil ho maršalom Timošenkom.³⁴

Personálne zmeny na veliteľských postoch však nemali veľký vplyv na celkovú situáciu. Stalin sa preto rozhodol upevniť disciplínu a morálku vlastných vojsk ďalším krutým rozkazom. 12. septembra 1941 Stalin osobne nadiktoval smernicu „o boji proti panikárstvu“ ktorou sa vrátil k Trockého myšlienke postaviť vojakov pred voľbu „medzi prípadnou čestnou smrťou vpredu a neodvratnou hanebnou smrťou vzadu.“ V každej streleckej divízii sa mal zo spoľahlivých vojakov vytvoriť „uzáverový oddiel“ aspoň v sile práporu (jedna rota na strelecký pluk. Úlohou týchto oddielov bolo „priamo pomáhať veliteľskému zboru v zavádzaní prísnej disciplíny v divízii, v zmarení úteku vojakov, pričom sa netreba zastaviť pred použitím zbraní...“ Uzáverové oddiely mali byť vytvorené do piatich dní.³⁵ Tento rozkaz ešte upevnil masinériu teroru, ktorá existovala v Červenej armáde od prvých dní vojny. Za necelé 4 mesiace vojny tak bolo od 22. júna do 10. októbra 1941 zvláštnymi oddielmi NKVD, zadržovacími oddielmi NKVD a krycími jednotkami zadržaných celkom 657 364 vojenských osôb. Z nich bolo 25 878 zatknutých, z ostatných boli sformované bojové jednotky a odoslané na front. Zo zatknutých bolo 10 210 vojakov popravených, z toho 3 321 pred nastúpenou jednotkou. Okrem toho ďalších 10 645 ľudí odsúdených vojenskými tribunálmi a civilnými súdmi na trest smrti čakalo vo väzniciach NKVD na potvrdenie rozsudku.³⁶ Uzáverové oddiely celý tento proces zjednodušili, pretože dezertérov mohli bez súdu likvidovať priamo na mieste. Pozitívnu zmenu na fronte však neprinieslo ani toto opatrenie.

Nemecké jednotky postupovali nezadržateľne vpred. 1. pancierová skupina zaútočila 13. septembra na Lubny a po tvrdom boji so sovietskou 297. streleckou divíziou (SD) na druhý deň mesto dobyla. 2. pancierová skupina odrazila protiútoky 293. SD (plk. P. F. Lagutin) a 10. tankovej divízie (gen. K. A. Semenčenko), a 10. septembra obsadila na severe Rommy. V meste sa spojila s leteckým výsadbom, ktorý tu bol zhodený už skôr. Obidve pancierové

³⁴ CARELL, P.: c. d., s. 96-98; LITERA, B.: *Válka a moc v SSSR za druhé světové války*. Slovanský přehled, 88, 2002, č. 2, s. 220. Sovietska 40. armáda (genmjr. Juzma Petrovič Podlas) bola vytvorená Juhozápadným frontom, aby kryla jeho nechránené pravé krídlo. Bola vytvorená narýchlo. Spočiatku ju tvorili 135., 293. SD, 10. TD (mala „niekoľko desiatok bojových vozidiel“), 2. výsadbokový zbor a 5. protitanková delostrelecká brigáda (mala „niekoľko desiatok diel“). Na juhu sa veliteľ 38. armády gen. Nikolaj Čerkassy, kde Nemci dokonca zhodili vzdušný výsadbok. Preto sem presunul 3 zo 7 streleckých divízií armády a aj jedinú svoju záložnú divíziu. Kremenčug bránil len jeden pluk 297. SD (plk. G. A. Aganasejev), pretože z tohto priestoru neočakávalo vážnejšiu nebezpečenstvo ani velenie *Juhozápadného frontu*. BAGRAMJAN, I. CH.: c. d., s. 297-298, 305-311.

³⁵ VOLKOGONOV, D.: c. d., s. 197-198, 284.

³⁶ SUVOROV, V.: *Den „M“ (Jak J. V. Stalin chystal válku na východě v roce 1941)*. Brno 1996, s. 220-221; LITERA, B.: c. d., s. 227.

skupiny tak boli od seba vzdialené len 50 km. 3. PzD vyrazila už 14. septembra na Lochvicu a ďalej na Lubny asi 200 km východne od Kyjeva. Do večera dorazila k Lubnám a nadviazala spojenie s predsunutými jednotkami 1. pancierovej skupiny. Ráno 15. septembra 1941 sa s čelnými jednotkami 3. PzD stretla 9. PzD od 1. pancierovej skupiny postupujúca na sever a pasca za vojskami *Juhozápadného frontu* tak bola pevne uzatvorená.³⁷ V obkľúčení sa ocitla celá 5., 26., 37. a čiastočne útvary 21. a 38. armády. Ešte 11. septembra sa gen. Kirponos pokúsil Stalina cez vysielачku presvedčiť o nevyhnutnosti ústupu. Bola to posledná šanca, ako zabrániť obkľúčeniu a porážke. Stalin však jeho návrh zamietol, rovnako ako aj žiadosť Vojenskej rady frontu zo 17. septembra o prelomenie obkľúčenia. Vojenská rada frontu sa napriek tomu rozhodla v ten večer vyvieť vojská z obkľúčenia. Bolo však už neskoro. Štáb frontu stratil spojenie s armádami, a nemecká obruč bola každou hodinou pevnejšia. Nekoordinované útoky rozptýlených útvarov pokúšajúcich sa prebiť na východ boli väčšinou neúspešné. Nemecké obkľúčenie sa napriek zúrivým útokom do boku 2. pancierovej skupiny zvonku nepodarilo prelomiť.³⁸

Práve v čase uzatvorenia obkľúčovacieho kruhu okolo sovietskych vojsk pri Kyjeve nemeckou 1. a 2. pancierovou skupinou sa do tejto obrovskej bitky zapojila aj slovenská RD. Jednotky divízie sa presunuli do určeného obranného úseku južne od Kyjeva do 8. 00 hod. 15. septembra. Presun komplikoval najmä rozjazdené cesty (niekde boli vyryté koľaje hlboké až 1 m!), ktoré znížili rýchlosť presunu na 6-8 km/h. Presun peš. pl. 21, PO 11 a I/11 del. oddielu skomplikovali aj nemecké regulačné orgány, ktoré im nepovolili odbočiť z hlavnej cesty na rekognoskované vedľajšie cesty. Veliteľstvo RD sa už večer 14. septembra ubytovalo v obci Malá Oľšanka a pripravovalo výmenu nemeckého 514. peš. pluku. Výmena sa uskutočnila do rána nasledujúceho dňa. Len v úseku peš. pl. 21 sa kvôli jeho zdržaniu na presune posunula o jeden deň. 16. septembra 1941 už bola celá RD v obrane na pravom brehu Dnepra. Severným susedom RD bola nemecká 95. PD a južným 294. PD. Osobitná skupina určená na podporu 132. PD pod velením npor. pion. Júlia Orthofera sa v tom čase posunula do Kagarlyku a odtiaľ do Pii. Tu bola južne od 294. PD rozmiestnená 132. PD.³⁹ Slovenskí vojaci sa tak stali účastníkmi jednej z najväčších bitiek 2. svetovej vojny.

Obranné postavenie RD tvorili dva rozsiahle terénne celky. Väčší severný celok tvoril ihličnatý les s mnohými čistinami, ktorý sa tiahol od prednej

³⁷ CARELL, P.: c. d., s. 98-101; BAGRAMJAN, I. CH.: c. d., s. 312-315.

³⁸ Tamtiež, s. 321-336; VOLKOGONOV, D.: c. d., s. 191-192.

³⁹ *Slovenská rýchla...*, c. d., s. 58-62.

línie do hĺbky 3-5 km. Za lesom sa rovnobežne s hlavným obranným postavením tiahol hrebeň vysoký 50 - 100 m. Vo vzdialenosti 50 - 100 m pred obrannou líniou tieklo rameno Dnepra Kozinka. Medzi Dneprom a Kozinkou bol asi 2 km široký ostrov s hustým porastom, ktorý bol územím „nikoho.“ Okraj lesa poskytoval slovenským vojakom dobré a skryté umiestnenie pechotných zbraní s výstrelom na Kozinku i ostrov, záchytné pásmo sa však muselo budovať až na výšiniach za lesom. Užší južný celok bol naproti tomu viac otvorený s väčším počtom osád a samôt, pričom sa v jednej časti dotýkal hlavného ramena Dnepra. Na juhu pri Tirpolje tvoril obranu spomenutý asi 100 m vysoký hrebeň, ktorý sa tu dotýkal Dnepra. Z tohto hrebeňa bol dobrý výhľad na celé obranné pásmo RD, na sovietske pozície na východnom brehu rieky a pri dobrom počasi i na Kyjev. V celom obrannom pásme bola pieskovitá pôda, ktorá sťažovala pohyb motorových vozidiel. Terén bol na mnohých miestach zamínovaný ešte sovietskymi jednotkami. Obranné pásmo bolo rozdelené podľa terénnych celkov aj na taktické úseky. Širší severný úsek obsadil peš. p. 21 v prednej línii dvoma prápormi. Južný úsek obsadil peš. pl. 20 jedným práporom (I/20) a všetkými plukovnými rotami. Divíziu zálohu tvoril II/20 prápor. Severnému úseku bol pridelený I/11 del. oddiel s dvoma batériami, a južnému úseku II/11 del. oddiel tiež s dvoma batériami. Obranné postavenia v celom úseku divízie však neboli prakticky vôbec vybudované, takže ho museli vybudovať slovenské jednotky.⁴⁰

Úlohou RD bolo zabrániť obsadeniu ostrova medzi Kozinkou a Dneprom sovietskymi jednotkami a zabrániť im prekročiť obidve ramená rieky v priestore obce Ukrajinka. V prípade protiútokov boli vyčlenené zálohy: II/20 prápor v Neščerove, PO 11 v Kopači a KPÚV 11 v Malej Olšanke. Sovietske obranné postavenia boli vybudované na východnom (ľavom) brehu Dnepra. Od konca júla 1941 tu bola v obrane 7. motorizovaná divízia (MD) sovietskej 26. armády (genpor. Fjodor Jakovlevič Kostenko). V pásme RD mala vysunuté predsunuté jednotky na západnom brehu Dnepra až po Kozinku. Tieto podnikali len menšie prieskumné a prepadové akcie. Na južnú časť obranného pásma RD mali sovietske jednotky v niektorých miestach dobrý výhľad, rovnako aj na spomenutý hrebeň. Prvý deň v obrane prebehol pokojne. Delostrelecké oddiely sa zastreľovali na sovietske pozície, pion. prápor 11 odstraňoval nášľapné míny zanechané sovietskymi jednotkami a pechota si vylepšovala obranné postavenia. Letka 1 mala vykonať prieskumné lety nad sovietskym územím, kvôli rozmočenému letisku severne od Skvira však lietadlá nemohli vzlietnuť. Sovietske

⁴⁰ Tamtiež, s. 67-68.

jednotky okrem delostreleckej paľby do postavenia I/20 práporu nevyvíjali žiadnu činnosť.⁴¹ V nasledujúcich dňoch sa však situácia rýchlo zmenila.

Velenie XXXIV. zboru plánovalo ráno 17. septembra prekročiť Dneper a prehradiť cestu Perejaslav – Jerkovici, aby zabránilo ústupu obkľúčených sovietskych jednotiek na východ. Útok mali viesť 294. a 132. PD (s pridelenou slovenskou osobitnou skupinou), pričom RD mala klamnou delostreleckou paľbou miast' protivníka. Pozorovacia letka mala zistiť, či je cesta Perejaslav – Borispol' zaplnená sovietskymi kolónami, či proti útočiacim nemeckým jednotkám nastupujú sovietske posily, a kde sa nachádzajú palebné postavenia sovietskeho delostrelectva. S uvedenými úlohami bolo velenie RD oboznámené popoludní 15. septembra. Na druhý deň sa už zaktivizovali aj sovietske jednotky. Okolo 3.00 hod. ešte za tmy sa pokúsila v úseku 2/20 roty prekročiť Dneper menšia sovietska jednotka na 5 člnoch. Bola však spozorovaná a zničená paľbou pechotných zbraní. Časť člnov bola potopená, ostatné voda odplavila južnejšie do úseku nemeckého 515. peš. pluku, ktorý tak získal zajatcov. Letka 1 už od 6.25 hod. vykonávala prieskumný let, ktorý sa mal uskutočniť 15. septembra. V sprievode dvojčlenného stíhacieho roja letci preskúmali priestor Guzentci – Rogosov – Mockovici – Perejaslav – Traktomírov. Pri Perejaslave vykonali dva bitevné nálety na kolónu sovietskych nákladných áut. Prechod cez Dneper prebiehal nerušene, čo nahlásili veleniu XXXIV. zboru. O 9.25 hod. sa letci vrátili na základňu. Od rána viedlo klamlivú paľbu jednotlivými delami aj slovenské delostrelectvo, aby vzbudilo dojem, že útok sa chystá v úseku RD. V priebehu dňa bolo obranné pásmo divízie posunuté viac na sever po čiaru Višenky – Dvor Zaspá – Chodosovka. O 13.20 hod. navštívil RD minister NO gen. Čatloš, ktorý priletel do Malej Olšanky na lietadle Fi-153 Storch vypožičanom od nemeckého velenia. Prezrel si celé obranné postavenie divízia, a s plk. Turancom vyšiel aj na jeho pozorovateľňu na kopci pri Tripolje. Keďže nemeckí letci nemohli lietadlo naštartovať, prenocoval na veliteľstve RD v Malej Olšanke, a na druhý deň o 07.00 hod. odišiel autom do Kazatina.⁴²

Na rozdiel od hlavných síl RD bol 16. september mimoriadne náročný pre osobitnú skupinu npor. Orthofera, ktorá bola pridelená 132. PD. Skupinu tvorila 5/11 del. batéria (3 dôstojníci, 162 mužov a 4 kanóny vz. 35), čata 13.

⁴¹ Tamtiež, s. 62-64, 68-69; BAGRAMJAN, I. CH.: c. d., príloha č. 3. Sovietska 7. MD bola pôvodne súčasťou 8.mz, ktorý bol kvôli nenahraditeľným stratám rozpustený na konci júla 1941. Divízia bola hneď pridelená nanovo sa formujúcej 26. armáde. RJABYŠEV, D. I.: *Ob učasti 8-go mechanizirovanogo korpusa v kontradare Jugo-Zapadnogo fronta (juiň 1941)*. http://www.battlefield.ru/library/battles/bettle19_r.html.

⁴² *Slovenská rýchla...*, c. d., s. 70-76.; AM SNP Banská Bystrica, príř. Č. S 124/86, plk. J. Turanec: c. d., s. 117-118.

ľahkej protiletadlovej batérie (1 dôstojník, 48 mužov, 2 kanóny Oerlikon), mostová súprava (1 dôstojník a 60 mužov) a jeden kanón 88 mm s obsluhou od 8. ťažkej protiletadlovej batérie. Celkový početný stav skupiny bol 7 dôstojníkov, 1 rotník a 320 mužov. 15. septembra sa presunula z Pii do obce Uljanki asi 5 km od koryta Dnepra. Veliteľ skupiny npor. Orthofer nariadil ešte večer dopraviť do obce Balyka, kde sa 132. PD chystala prekročiť rieku, 14 gumených člnov a osobne si prezrel priestor nasadenia svojej skupiny. Balyku i Uljanku celú noc ostrelovalo sovietske delostrelectvo. Nemecký útok sa začal 16. septembra 4.45 hod., teda o deň skôr ako sa plánovalo. O 6.30 hod. dostala skupina rozkaz prisunúť k rieke pontóny na postavenie štvortonového dvojpontonového a štvortonového trojpontonového súlodia. Keďže boj o predmostie na ľavom brehu Dnepra ešte nebol ukončený muselo sa so stavbou súlodií nejaký čas počkať. Do boja sa medzitým zapojili delostrelci skupiny. 5/11 batéria pod velením npor. del. Pavla Palaščáka zaujala palebné postavenie východne od Balyky a čata protiletadlových diel západne od tejto obce. Nemci nemali v tomto úseku ďalekonosné delá, a preto nemohli účinne zasiahnuť proti silnému sovietskemu delostrelectvu. Z pozorovateľne na vyvýšenom pravom brehu rieky slovenskí delostrelci hneď odhalili 4 sovietske batérie. 5/11 batéria sa už od rána zapojila do podpory nemeckého útoku, pričom sa jej v priebehu dňa podarilo vyradiť z boja jednu sovietsku delostreleckú batériu.⁴³

Keď sa nemecké predmostie na ľavom brehu rieky upevnilo, začali slovenskí pionieri stavať prístavný mostík a súlodie. Dôstojníci pracovali spolu s vojakmi. Na pravom brehu rieky viedol práce npor.pion. Ján Lihan so zvk. Pavlom Balážom, na ľavom brehu por.pion. Ján Kollár. Práce na pravom brehu začalo okolo 8.30 hod. silne narúšať sovietske delostrelectvo. Delostrelecké granáty poškodili pontóny aj uskladnený materiál. Zvk. Baláž bol črepinami ťažko ranený, slobodníci Gabudža a Ďureca utrpeli ľahké zranenia. Pionieri sa ukryli v koryte neďalekého potoka, odkiaľ sa ich snažili vypudieť sovietske mínomety. Paľba načas prestala, takže pionieri sa opäť pustili do práce. Sovietske delá a mínomety sa potom ešte niekoľko krátozvali, zamerali sa však na ne nemecké delá, a tak ich paľba už nebola taká koncentrovaná. Slovenskí pionieri v krátkom čase postavili prístavný mostík, a spustili na vodu štvortonové dvojpontonové súlodie naložené materiálom na stavbu protiľahlého mostíka. Súlodie bezpečne pristálo na druhom brehu rieky. Skôr ako sa začalo so stavbou mostíka bolo potrebné vyčistiť breh od sovietskych

⁴³ *Slovenská rýchla...*, c. d., s. 93-97.

mín. Na pravom brehu sa medzitým zostavovali ďalšie súlodia. Jedno trojtonové súlodie bolo vybavené propulzorom a ním sa rozhodol preplaviť na ľavý breh i npor. Orthofer. Keď už súlodie prekonalo asi 2/3 šírky rieky, nečakane ho napadli palbou palubných zbraní tri sovietske stíhačky I-16. Stíhačky podnikli dva nálety na súlodie i na obidve miesta stavby. Na pravom brehu ich palba zabila stk. Františka Medového, ťažko zranila strelníkov Pyšného a Štajgera, ľahko slob. Cífra. Na súlodí bol zabitý veliteľ skupiny npor. Orthofer a zranený strojník pri propulsore.⁴⁴ Súlodie bolo preplnené materiálom a vojakmi. Tí v zmatku povyskakovali do vody, priplávali k brehu a skryli sa v blízkom lese. Motor propulsoru sa zastavil a súlodie začal unášať prúd. Kormidelník súlodia rtk. Štefan Nypča však nespanikáril a neopustil svoje plavidlo. Podarilo sa mu znovu naštartovať motor a bezpečne priviesť súlodie na určené miesto. Vďaka jeho chladnokrvnosti bolo zachránené súlodie i cenný materiál určený pre jednotky na predmostí.⁴⁵

Po smrti npor. Orthofera prevzal velenie nad osobitnou skupinou veliteľ mostovej súpravy npor. Lihan. Ten nechal padlých hneď dopraviť do Balyky a ranených do poľnej nemocnice v Kagarlyku. Poškodené pontóny boli vymenené a opravené. Iné škody nálet nespôsobil, hoci sovietske stíhačky záútočili aj na nákladné autá. Po dostavaní prístavných mostíkov a súlodí, začali slovenskí pionieri s prevážaním nemeckých jednotiek. Ako prví boli na druhý breh prevezení delostrelci. Prevážanie už prebiehalo hladko až do večera. Boli postavené aj dve ďalšie štvortonové dvojpontonové súlodia, na ktorých sa bez svetla a bez nehody prevážalo celú noc! Pred večerom došlo k menšej potýčke aj v úseku RD. Veliteľ I/20 práporu stot. Šmigovský spozoroval na Dnepri za ostrovom Kozinka sovietsku ozbrojenú loď patriacu Pinskej riečnej flotile. Na loď okamžite spustila palbu HKB 20, ktorú osobne riadil jej veliteľ npor.del. Jozef Špalko. Horské kanóny batérie loď naplno zasiahli, a tá sa do 17.15 hod. potopila. Potopenie riečnej bojovej lode bol raritný úspech slovenských delostrelcov. Pred večerom sa dostali do akcie aj letci pozorovacej letky. Od 16.00 do 17.31 hod. vykonali prieskumný let bez stíhacej ochrany v priestore Perejaslav – Staroje – Sofijevka –a Ržičev – Kagarlyk. Všade pozorovali ustupujúce kolóny sovietskych nákladných áut.⁴⁶ Prvý deň nemeckého útoku tak skončil pre osobitnú skupinu tragicky, zatiaľ čo v úseku RD k žiadnym väčším aktivitám nedošlo.

⁴⁴ Tamtiež, s. 94-95.

⁴⁵ *Z galerie nositeľov Železného kríža (V boji pri Kijeve)*. Slovenský vojak, 30. 6. 1943, č. 27.

⁴⁶ *Slovenská rýchla...*, c. d., s. 74-75, 95.

Nemecký útok pokračoval úspešne aj 17. septembra. Nemecké lietadlá neustále zhadzovali bomby až sa chvela zem a padali stromy. Sovietske vojská sa ale tvrdo bránili. V úseku RD boli zaznamenané pokusy menších sovietskych jednotiek vniknúť do obranného postavenia. K niekoľkým prestrelkám došlo v úseku peš. pl. 20, kde sa sovietske jednotky začali odpútať a ustupovať. Peš. pl. 21 čelil v úseku I/21 práporu dopoludnia len zvýšenej hliadkovej činnosti na ostrove Kozinka. Popoludní sa do jeho obranného postavenia pokúsila preniknúť čata sovietskej pechoty, ktorá však bola prinútená k ústupu. Oveľa väčšiu činnosť vyvíjali delostrelci, ktorí celý deň ostreľovali ustupujúce sovietske automobilové kolóny, zhromaždiská trénov, mínometné hniezda a iné ciele. V priebehu dňa bol vydaný rozkaz na ďalšie rozšírenie obranného úseku RD, tentokrát ale smerom na juh. Slovenské jednotky mali vymeniť útvary 294. PD až po Grebeni. Úsek Ukrajinka – Tripolje obsadil peš. pl. 21 s I/11 pion. rotou, a peš. pl. 20 vymenil nemecké jednotky v úseku Tripolje – Grebeni. I/11 del. oddiel bol podriadený peš. pl. 21, a II/11 del. oddiel peš. pl. 20. V zálohe divízie zostal PO 11 v obci Obuckov a 2/11 pion. rota. 18. septembra bola 294. PD vyňatá z obrany a podriadená XXIX. zboru. Jej obranný úsek Mirovka – Černiachov – Stajky – Staroje prevzali slovenské jednotky. Nemecké jednotky sa sťahovali z obrany na ľavý breh Dnepra, aby mohli prenasledovať ustupujúce sovietske vojská. Úlohou RD bolo aj naďalej pútať čo najväčšie sily ČA a nedovoliť im prechod na pravý breh rieky.⁴⁷

K žiadnym takým pokusom 18. septembra nedošlo, zato v celom úseku RD už bolo možné pozorovať rozsiahle prípravy sovietskych jednotiek na ústup. Automobilové kolóny, tanky, jazdectvo i pechota sa sťahovali na východ a juhovýchod. Ich ústup narúšalo slovenské delostrelectvo, horské kanóny a mínomety. Na ustupujúce kolóny niekoľkokrát úspešne zaútočili aj letci pozorovacej letky. Tieto útoky spôsobovali medzi sovietskymi jednotkami taký veľký zmätok, že niektoré kolóny sa nedokázali opäť sformovať ani za dva dni! V ranných hodinách 19. septembra zaujala RD svojim II/20 práporom bývalý úsek 294. PD až po Stajky, pričom úsek Tripolje – Ukrajinka prevzala I/11 pion. rota. V priebehu dňa sa obranný úsek divízie rozšíril aj na severe až po Vltu Litovskaja, kde musel veliteľ peš. pl. 21 nasadiť svoje zálohy. Nemecké jednotky totiž vnikli do Kyjeva a opúšťali svoje pozície na Dnepri. Obrovský úsek RD sa tak rozšíril z 20 na takmer 40 km! Napriek tomu bol v ten deň divízii doručený rozkaz o ďalšom rozšírení jej úseku až po južný okraj Kyjeva! Divízia síce nebola zatiahnutá do bojov, takýto široký úsek však bol vzhľadom na jej nízky početný stav dosť veľký. Na sovietskej strane sa už zhromažďovali „tisíce

⁴⁷ Tamtiež, s. 76-79.

motorových vozidiel bez maskovania a rozčlenenia v teréne.“ Na tieto početné ustupujúce kolóny opäť úspešne útočili letci pozorovacej letky, pričom sa im množstvo áut podarilo zapáliť. Rovnako aj delostrelci del. pl. 11 opäť účinne zasiahli proti zisteným cieľom. Pechota sa v ten deň obmedzila na prieskum ostrova Kozinka. Zistilo sa, že ostrov je stále obsadený sovietskymi jednotkami. Hliadky peš. pl. 21 sa ale s podporou mínometov dostali až k hlavnému ramenu Dnepra, pričom sa im podarilo zajať „niekoľko desiatok“ červenoarmejcov. Príslušníci osobitnej skupiny pri 132. PD naproti tomu celé tri dni vo dne v noci prevádzali na druhý breh rieky nemecké jednotky. Napriek občasnému ostreľovaniu sovietskym delostrelectvom pracovali hladko bez ďalších strát a bez nehody.⁴⁸

Na sovietskej strane sa medzitým schyľovalo k tragédii. Hlavný stan vrchného velenia ČA v Moskve si neuvedomoval rozsah hroziacej katastrofy. Na zúfalé prosby velenia *Juhozápadného frontu* o povolenie prelomiť nemecké obkľúčenie odpovedala Moskva 18. septembra rádiogramom, ktorým len povoľovala vyprázdniť Kyjevský opevnený priestor a prepraviť vojská 37. armády (gen. Andrej Andrejevič Vlasov) na ľavý breh Dnepra: „O stiahnutí hlavných síl frontu sa tylovú čiaru opäť ani slovo.“ Vojenská rada frontu však prikázala všetkým armádam prebiť sa z obkľúčenia na východ. 37. armáda dostala zároveň rozkaz vyprázdniť Kyjev. Armáda sa z mesta začala sťahovať 19. septembra, pričom v zadnom boji zostala 87. SD (plk. N. I. Vasiljev) a 4. divízia NKVD (plk. F. M. Mažirin). Nemci ústup spozorovali a okamžite zaútočili. Pred poludním sa im podarilo vniknúť do mesta a do večera ho úplne ovládli. 20. septembra bola 37. armáda rozčesnutá na dve časti. Časť jej síl sa podarilo preraziť obkľúčenie smerom na juh, väčšina jej jednotiek však bola v kotli zničená. Preraziť obkľúčenie pri Lochvici sa rozhodla aj vojenská rada a štáb *Juhozápadného frontu*. Na cestu vyrazili v noci 18. septembra pod ochranou 289. SD (plk. D. F. Makšanov). Na druhý deň sa v obci Gorodišči spojili so štábom 5. armády a zbytkami 31. streleckého zboru. Skupina mala spolu asi 3 000 mužov, 6 obrnených áut a niekoľko protiletadlových guľometov. Neustále ju napádalo nemecké letectvo. Ráno 20. septembra skupina vedená gen. Kirponosom dobyla Voroňki, prepravila sa cez rieku Mnohu a zastavila sa v lesíku 15 km juhozápadne od Lochvice. Nemci ju však objavili a na lesík zaútočili. Boj trval do večera, pričom bol mínometnou strelou zabitý veliteľ frontu gen. Kirponos. Časť štábu sa v noci z obkľúčenia prebila, zvyšní dôstojníci

⁴⁸ Tamtiež, s. 80-86, 96; VHA Trnava, RD, kr. 7, 31/1/7, URBAN, E.: *Naša rýchla divízia hrdinsky bojuje proti bolševikom*, s. 3.

a vojaci sa ešte jeden deň v lesíku bránili. Potom boli zajatí alebo zabití.⁴⁹ Vojenská rada a štáb *Juhozápadného frontu* boli zničené. Obkľúčené vojská tým pádom stratili pevné velenie a boli odsúdené na zánik. Vypukla medzi nimi panika a chaos, v ktorom sa jednotlivé divízie a pluky snažili uniknúť z obkľúčenia na vlastnú päsť.

Tieto symptómy „bezhlavného ústupu“ bolo možné pozorovať aj v úseku RD, kam sa zo severu i z juhu sťahovali sovietske vojská snažiace sa uniknúť na východ. Mnohí červenoarmejci ukrajinskej národnosti sa pod vplyvom zúfalej situácie a letákov zhadzovaných slovenskými letcami rozhodli vzdať. Nasadli na člny alebo naskákali do vody, a plávali na breh obsadený slovenskými vojakmi. Len 20. septembra sa takto slovenským jednotkám vzdalo takmer 700 červenoarmejcov. Peš. pl. 21 využil túto situáciu a bez vlastných strát vyčistil od zvyškov sovietskych jednotiek ostrov Kozinka. V menších prestrelkách bolo zajatých okolo 60 červenoarmejcov. Pluk tak v celom svojom úseku dosiahol západný breh Dnepra. Jednotky peš. pl. 20 však už vysielali svoje hliadky na východný breh rieky. V menších prestrelkách dokonca zajali jedného sovietskeho dôstojníka a jedného komisára.⁵⁰ Pri týchto akciách sa vyznamenal por.pion. Juraj Pihurik, ktorý ako veliteľ gumového člna prevážal pešie družstvá cez Dneper. So svojimi vojakmi potom postupoval spolu s priezvednou hliadkou do hĺbky sovietskej obrany. Keď narazil na mínové pole, vlastnoručne odistil a zneškodnil 120 nášľapných mín! Týmto príkladom motivoval aj svojich vojakov. Na spätočnej ceste cez rieku zasa bezpečne previezol späť prieskumnú hliadku, zajatcov i ukoristené zbrane.⁵¹ Z pešiakov sa pri podobnej akcii odvážne zachoval stk. Viliam Pejko, ktorý sa na výzvu npor.pech. Jána Vojčeka dobrovoľne prihlásil k prekonaniu mohutného toku Dnepra. Obidvaja šťastne prekročili rieku a ako prví sa dostali na druhý breh. Narazili tu však na veľké mínové polia, ktoré bolo treba preskúmať a zneškodniť. Podarilo sa im v nich vyčistiť priechod a preniknúť do najbližšej obce. Obec bola opustená, takže prieskumníci sa s touto správou vrátili späť, aby informovali velenie svojho pluku.⁵²

Najväčšiu aktivitu v ten deň opäť vykazovala letka 1, ktorá podnikla niekoľko prieskumných letov. V priestoroch Voronkov a Revnoje letci zistili okolo 700 nákladných áut, a 2 km východne od obce Žerebiatin zaútočili na trojdelovú batériu 152 mm húfnic ťahanú traktormi. Veliteľ RD požiadal

⁴⁹ BAGRAMJAN, I. CH.: c. d., s. 336-360.

⁵⁰ *Slovenská rýchla...*, c. d., s. 86-87.

⁵¹ *Z galerie nositeľov železného kríža (Pionieri pri práci)*. Stráž vlasti, 2, 1944, č. 33, s. 10.

⁵² *Z galerie nositeľov železného kríža (Cez Dneper a mínové polia)*. Stráž vlasti, 1, 1943, č. 15, s. 8.

veliteľstvo vzdušných zbraní o okamžitý bitevný nálet na zistené vozidlá. Nálet však mohol byť podniknutý až na druhý deň. V noci 20. septembra došlo aj k poslednému rozšíreniu úseku RD smerom na sever až po predmestia Kyjeva. Jednotky nemeckej 95. PD tu vystriedal PO 11, posledná záloha plk. Turanca. Obranný úsek RD tak dosiahol šírku až 48 km! Hneď ráno 21. septembra sa uskutočnil nálet plánovaný predchádzajúci deň.⁵³ O 5.35 hod. vzlietol do cieľovej oblasti jeden Š-328 v sprievode dvoch stíhačiek B-534, aby upresnil vytipované ciele. Po prelete Dnepra boli lietadlá napadnuté sovietskou protilietadlovou paľbou, ktorá zasiahla jednu B-534. Jej pilot čtk. Vojtech Kaliský zahynul. Pozorovateľ na stroji Š-328 však potvrdil nahromadenie zhruba 800 motorových vozidiel v okolí Rogosova. O 9.00 hod. vyštartovalo do cieľovej oblasti 7 lietadiel Š-328 letky 1, ku ktorým sa pred cieľovou oblasťou pripojilo 5 stíhačiek B-534 stíhacej letky 12. Útok bombami a palubnými zbraňami z minimálnej výšky bol úspešný. Veľa áut bolo zničených, kolóny boli rozbité, a medzi ustupujúcimi jednotkami „bol spôsobený veľký zmätok.“ Presný rozsah spôsobených škôd nebolo možné zistiť kvôli silnej protilietadlovej paľbe. Napriek tomu sa všetky lietadlá bez poškodenia vrátili na základne.⁵⁴ Nálet bol teda úspešný a prehĺbil zmätok medzi ustupujúcimi sovietskymi jednotkami.

Väčšina sovietskych vojsk sa už od Dnepra stiahla, takže popoludní 21. septembra dostala RD z veliteľstva XXXIV. zboru rozkaz na presun do priestoru Bielaja Cerkov. V pôvodnom obrannom úseku RD malo v noci z 21. na 22. septembra zostať len slabé zaistenie. V priebehu dňa sa ešte niektoré jednotky peš. pl. 20 preplavili na ukoristených člnoch na druhý breh Dnepra, kde našli „ohromnú korisť.“ „Našlo sa veľké množstvo neporušených motorových vozidiel, z ktorých niektoré boli naplnené stravou, čokoládou, rumom a pod.“ Keďže divízna mostová súprava bola stále u 132. PD, bolo možné odviezť len „nepatrnú čiastku“ tejto koristi (predovšetkým čokoládu). Zvyšok, najmä motorové vozidlá, „ktoré by bola divízia veľmi potrebovala na výmenu už dosť veľkého počtu porúchaných nákladných áut,“ sa museli zanechať na mieste a stali sa korisťou nemeckých jednotiek.⁵⁵ Podobne sa aj na ostrove pri Tripolje zistilo množstvo oviec a baranov. Slovenskí veliteľia sa však s tým neprezieravo pochválili nemeckým kolegom, a o korisť prišli. Rozhorčený plk. Turanec bol presvedčený, že divízia musela rýchlo odísť do Bielaj Cerkví práve preto, aby si Nemci mohli prisvojiť korisť zaistenú slovenskými vojakmi. V ten deň sa ale

⁵³ *Slovenská rýchla...*, c. d., s. 87-89.

⁵⁴ RAJNINEC, J.: *Slovenské letectvo 1939-1944 (I)*. Bratislava 1999, s. 130-131.

⁵⁵ *Slovenská rýchla...*, c. d., s. 89-90.

slovenským jednotkám ešte vzdalo 650 červenoarmejcov.⁵⁶ Celkový počet zajatcov získaných RD pri Kyjeve tak stúpol na 1 650.⁵⁷ Podvečer 21. septembra sa už RD pripravovala na presun do Bielaja Cerkov, kam mala doraziť 23. septembra. Divízia bola preradená do zálohy skupiny armád *Juh*. Presun začala hneď na druhý deň, pričom bývalý úsek divízie prevzal 513. peš. pl. nemeckej 294. PD.⁵⁸ Účasť slovenskej RD v gigantickej bitke o Kyjev sa tak presne po týždni skončila.

Osobitná skupina, ktorá pod velením npor.pion. Jána Lihana pôsobila v rámci 132. PD, však s divíziou neodišla ako celok. K RD sa vrátila čata protiletadlových kanónov a 5/11 del. batéria. Obidve tieto jednotky bojovali úspešne. Protiletadloví delostrelci niekoľkokrát prinútili sovietske stíhačky opustiť priestor prievozu, pričom sa im podarilo zostreliť jednu stíhačku I-16, ktorá bola prinútená núdzovo pristáť. Delostrelci 5/11 batérie rozbili a umlčali ďalšie dve sovietske delostrelecké batérie (okrem tej, ktorú vyradili 16. septembra). Ich činnosť ocenil veliteľ 132. PD v prípise, ktorý zaslal ešte 18. septembra plk. Turancovi. V podriadenosti 132. PD zostala po 22. septembri iba mostová súprava 11. Slovenskí pionieri pracovali pre nemeckú divíziu až do 25. septembra. Do 19. septembra prevážali nemecké jednotky na ľavý breh Dnepra. Z ľavého brehu zasa prevážali sovietskych zajatcov (ktorých bolo zhruba 10 000), ukoristené motorové vozidlá, kone a muníciu. Nemeckým jednotkám privážali muníciu, proviant a zásobovacie trény. Prevážalo sa vo dne i v noci, čo kládlo na pionierov veľké psychické i fyzické nároky. Na opravy prístavných mostíkov boli preto použité aj sovietski zajatci. Po zničení sovietskych jednotiek za Dneprom previezli slovenskí pionieri nemecké jednotky späť na pravý breh rieky. 21. septembra postavili ďalšie štvortonové trojpontonové súlodie na vedľajšom ramene Dnepra, kde boli dovtedy používané len ukoristené sovietske gumové člny. Celkom tak postavili a prevádzkovali 3 štvortonové súlodia. Prácu ukončili 25. septembra, kedy s pomocou nemeckých pionierov rozobrali a naložili na vozidlá prístavné mostíky i súlodia. Na druhý deň vyrazila mostová súprava 11 za *Rýchlou divíziou*, ktorú po namáhavom presune dostihla 28. septembra 1941 v Onufrijevke.⁵⁹

Bitka o hlavné mesto Ukrajiny sa medzitým skončila. Posledný odpor obklúčených sovietskych jednotiek bol zlomený 26. septembra 1941. Bolo

⁵⁶ VHA Trnava, RD, 30/1/7, Denník gen. Turanca (Ib: 17. 9. – 27. 11. 1941), s. 4.

⁵⁷ VHA Trnava, RD, 29/1/7, Dejiny RD (prílohy); *Slovenská rýchla...*, c. d., s. 90.

⁵⁸ Tamtiež, s. 90-91.

⁵⁹ Tamtiež, s. 91, 96-98; *Z galerie nositel'ov železného kríža (Pionieri pri plnení povinnosti)*. Stráž vlasti, 2, 1944, č. 12, s. 12.

zničených päť sovietskych armád (5., 21., 26., 37. a 38.). Červená armáda stratila takmer 1 milión mužov (padlých, ranených, nezvestných a zajatých). Korisť *Wehrmachtu* bola obrovská. Nemci zajali 665 000 sovietskych vojakov, zničili alebo ukoristili 3 718 diel a 884 tankov.⁶⁰ Bitka o Kyjev sa tak stala jednou z najväčších a najzničujúcejších bitiek 2. svetovej vojny a celého 20. storočia. Obrovským počtom zajatcov drží dokonca primát medzi všetkými bitkami moderných ľudských dejín. *Wehrmacht* dosiahol oslňujúce víťazstvo. Sovietsky zväz stratil celú Ukrajinu a Nemcom sa otvorila cesta na Krym a do Doneckej panvy. Hitler bol presvedčený, že Červená armáda už nebude schopná klásť na juhu vážny odpor. Ešte pred príchodom zimy nariadil dosiahnuť Don a obsadiť tak celú Doneckú panvu.⁶¹ Bitka o Kyjev však skončila až na konci septembra 1941. „Lesk víťazstva skalil tiež zima, ktorá so sebou prinášala historickú hrozbu pre útočníka v Rusku. Ukázalo sa, že dva premárnené letné mesiace sa stali osudnými – zmazali nádej na dosiahnutie Moskvy.“ Nemci sa tak pripravili o možnosť dobiť Moskvu a oblasti východne od nej, čo by znamenalo porážku Sovietskeho zväzu.⁶²

Slovenské jednotky po dobití prechádzali zničeným mestom. I tu boli ešte vítaní ako osloboditelia. Veliteľ družstva 8. guľometnej roty na to nezabudol: “Napokon Kyjev Nemci obsadili. Nevieť koľko zajali ľudí, ale viem, že som si vtedy myslel, že tam nebude ani jeden celý dom, jediný živý človek, nič... Keď sme ale prechádzali cez mesto, bolo tam veľa ľudí, čo prežili schovaní v pivniciach. Niektoré ženy nám dokonca hádzali kvety a chlieb. Víťali nás, že sme ich prišli oslobodiť!”⁶³ Slovenská *Rýchla divízia* bola jedinou cudzou vojenskou jednotkou, ktorá sa tejto bitky zúčastnila na strane *Wehrmachtu*. Bola nasadená na pokojný obranný úsek, pričom aktívnych operácií sa zúčastnila len vyčlenená osobitná skupina. Slovenskí vojaci sa tu držali dobre. Z osobitnej skupiny dezertovali len dvaja vojaci, ktorí sa však onedlho vrátili späť k svojej jednotke. Zistili totiž, že nemajú čo jesť.⁶⁴ Plk. Turanec mal ale nepríjemné ťažkosti s veliteľom II/11 del. oddielu mjr.del.

⁶⁰ CARELL, P.: c. d., s. 101; LIDDELL HART, B. H.: c. d., s. 184; STOLFI, R. H.: c. d., s. 155. Sovietska historiografia tajila rozsah vlastných strát v tejto bitke až do 80-tych rokov 20. storočia. Neskôr sa tvrdilo, že „v obkľúčení sa ocitlo 452 720 mužov“ (VOLKOGONOV, D.: c. d., s. 192). Najnovšie ruské údaje sa však už počtom „takmer 600 tisíc vojakov, zabitých či zajatých“ približujú nemeckým. LITERA, B.: c. d., s. 220.

⁶¹ CARELL, P.: c. d., s. 102.

⁶² LIDDELL HART, B. H.: c. d., s. 184; STOLFI, R. H. S.: c. d., s. 155-156.

⁶³ LACKO, M.: *Dramatická bitka o Kyjev*. Historická revue, 12, 2001, č. 9, s. 23.

⁶⁴ MICHALIČKA, I.: *Spomienky na Východný front*. SA M. Lacko, s. 2. Jedným z nich bol stk. Ignác Michalička, meno druhého nie je známe. Tamtiež.

Jozefom Voglom, ktorého už 17. septembra našiel úplne opitého. Vogl bol taký opitý, že musel pri Turancovej návšteve ležať! Podobná situácia sa opakovala 22. i 23. septembra. Turanec preto Voglovi navrhol, aby od divízie odišiel, pretože je alkoholik.⁶⁵ To bol však extrémny prípad. Disciplína v divízii bola na dobrej úrovni, hoci už prichádzali prvé správy o nacistickom „novom poriadku.“ Už 10. septembra hlásil veliteľ poľnej nemocnice mjr.zdrav. Dr. Mráz plk. Turancovi, že medzi 4.00 – 8.00 hod. nemecká polícia zastrelila v Rozyne „asi 670 Židov podozrivých zo sabotážnych činov.“⁶⁶ Ďalšia podobná informácia sa k Turancovi dostala 23. septembra, keď sa do počul o poprave „900 Židov sabotérov“ vo Skvire.⁶⁷ Tieto informácie však medzi vojakov divízie neprenikli. O popravách vo Skvire sa dozvedeli jedine príslušníci niektorých tylových zložiek RD, ktoré tam zostali počas nasadenia divízie pod Kyjevom.⁶⁸ Vojaci nasadení na fronte väčšinou nemali možnosť oboznámiť sa s tým, čo sa deje v tyle.

Za týždeň nasadenia divízia získala v tieni nemeckých jednotiek ľahký úspech. Zajala 1 650 sovietskych vojakov, potopila jednu ozbrojenú riečnu loď, zostrelila jedno sovietske stíhacie lietadlo, vyradila minimálne 3 sovietske delostrelecké batérie a zničila niekoľko desiatok nákladných áut. Na tomto úspechu sa podieľali vojaci divízie i letci pozorovacej letky. Divízia mohla získať aj veľkú materiálnu korisť, tú jej však doslova „vyfúkli“ nemecké jednotky. Straty utrpené v boji boli minimálne. Padli len 3, nezvestný zostal 1 a ranení boli 5 slovenskí vojaci.⁶⁹ Činnosť RD ocenil v liste zaslanom 22. septembra veliteľovi slovenskej poľnej armády gen. II.tr. Antonovi Pulanichovi aj veliteľ nemeckej 6. armády gen. poľný maršal Walter von Reichenau:

„Pán generál,

v spoločnom boji našich spojeneckých národov proti bolševizmu mal som česť mať pod svojím velením slovenskú rýchlu divíziu a slovenskú stíhaciu letku.

Pri odchode týchto jednotiek z mojej veliteľskej právomoci je mi veľkým potešením, keď Vám, pán generál, môžem vysloviť, ako sa Vaše jednotky veľmi osvedčili a akú úctu nemeckých vojakov si získali. Rýchla divízia bola za veľkej zničujúcej bitky o Kyjev dôležitým členom. Pionieri a delostrelectvo mali

⁶⁵ VHA Trnava, RD, 30/1/7, Denník gen. Turanca: c. d., s. 1, 4-5. 22. septembra mjr. Vogla vo funkcii vystriedal mjr. del. Čilík. *Slovenská rýchla...*, c. d., príloha č. 3.

⁶⁶ AM SNP Banská Bystrica, príř. Č. S 124/86, plk. J. Turanec: c. d., s. 112.

⁶⁷ VHA Trnava, RD, 30/1/7, denník gen. Turanca: c. d., s. 5.

⁶⁸ BELKO, J.: c. d., s. 26-27.

⁶⁹ *Slovenská rýchla...*, c. d., príloha č. 21. Pri Balyke zahynul okrem npor. pion. Júliusa Orthofera len stk. František Medový. 22. septembra zahynul pri Starokonstantinove por. del. František Deřeni. *Padli za vlasť*. In: Kalendár slovenského vojska (1943). Bratislava 1943, s. 58, 59.

rozhodujúci podiel na prechode nemeckej divízie cez Dneper. Slovenská stíhacia a pozorovacia letka v nebojzlivých letoch ukázala veľkú odvahu a veľké letecké umenie, a tým preukázala nemeckému veleniu najvzácnejšie služby.

Blahoželám Vám, pán generál, k tejto jednotke, ktorá svojimi výkonmi a spravovaním zaslúžila si náš ozajstný obdiv.

Prosím, aby ste slovenským jednotkám tlmočil najsrdečnejšiu vďaku a úplné uznanie moje i armády.

Moje najlepšie želanie nech sprevádza všetkých slovenských kamarátov v konečnom boji proti červenému nepriateľovi.

*Von Reichenau, generál – poľný maršal*⁷⁰

Tento list uverejnili jednotky RD vo svojich rozkazoch a bol prečítaný všetkým príslušníkom divízie. Štyrom príslušníkom divízie bol navyše udelený Železný kríž II. triedy. Vojakom tak stúplo sebavedomie i hrdosť, čo bolo cenné pre upevnenie morálky. Plk. Turanca preto riadne nahnevalo jednanie dôstojníkov nemeckého spojovacieho štábu. Spravodajský dôstojník RD ich totiž práve 22. septembra počul diktovať hlásenie, že mužstvo a dôstojníci divízie potrebujú výcvik, motory opravy, a preto treba RD poslať na zimu späť na Slovensko. Rozladený Turanec si do denníka zaznamenal:

„Nie je mi to hlásenie po vôli z toho dôvodu, lebo to tak vypadá, ako keby sme my chceli preč, kdežto vec je tá, že silou mocou sa chystajú páni od DHM domov a nechcú tu zostať oni cez zimu.“⁷¹

Pravdou ale je, že aj väčšina slovenských vojakov by najradšej šla domov. O tom však nerozhodoval ani nemecký spojovací štáb, ani veliteľ RD. Rozkaz skupiny armád *Juh* bol jasný. Divízia mala postupovať ďalej na východ, aby sa zúčastnila záverečnej etapy operácie BARBAROSSA.

⁷⁰ *Slovenská rýchla...*, c. d., s. 99.

⁷¹ VHA Trnava, RD, 30/1/7, Denník gen. Turanca: c. d., s. 4.

НОТАТКИ ДО ПИТАННЯ ПРО УЧАСТЬ СЛОВАЦЬКИХ ВІЙСЬК У БОЯХ ПРОТИ РАДЯНСЬКОГО СОЮЗУ

Олексій Кафтан

The study deals with the issue of function and operation of Slovak army troops in the east front alongside the German forces that occupied the area of USSR in the years of WWII. First of all it evaluates Soviet, rather Russian and Ukraine historiography concerned on the issue of allied military formations of German army, it points at present evaluation of the function of Slovak divisions – Fast and Covering party, it maps its military path and analyzes relations with mostly Ukraine inhabitants and points at its destinies in the east front.

За десять з гаком років існування пострадянської історичної науки в Україні відбулося багато позитивних змін. Приміром, почалися ґрунтовні дослідження тем націоналістичного повстанського руху, повсякденного життя за умов окупаційного режиму, колаборації та добровольчих частин у складі Вермахту. Проте наражається на увагу той факт, що участі в бойових діях на Східному фронті збройних сил країн-союзниць¹ Третього Рейху досі приділяється вкрай мало уваги. І якщо часом в дослідженнях трапляються уривчасті відомості про фінські, італійські, мадярські та румунські формування, то про хорватські чи, скажімо, іспанські підрозділи за звичай бачимо лише побіжні згадки.

Не краща ситуація склалась і з інформацією про участь словацьких збройних сил у війні проти СРСР. Приміром, видані московським видавництвом АСТ праці німецьких істориків-колишніх військових – Еріха Манштейна (“Утерянные победы”), Курта Гіппельскірха (“История Второй мировой войны”) та колективна праця “Вторая мировая война 1939-1945” – містять лише незначні зауваги щодо словаків.

У 2001 році те ж видавництво випустило переклад книги П. Еббота, Н. Томаса й М. Чапела “Союзники Германии на Восточном фронте 1941-1945”, що вийшла трьома роками раніше в Osprey Publishing Ltd. Цей ілюстрований гід з історії військової форми супроводжують стислі відомості про війська, що протистояли Червоній армії. Однак через значну кількість помилок у розділах, що стосуються словацької, угорської та румунської армій, ця книга складає враження аматорської розвідки.

¹ Я вважаю не дуже точним стосовно словаків та інших малих народів термін “союзники”, але, на жаль, у нас поки не існує відповідного терміну, аналогічного англійському “co-belligerents” (букв. “співвороги”).

Набагато ґрунтовнішою є видана в 2003р. тим же АСТ монографія М. Зефірова “Асы второй мировой войны. Союзники Люфтваффе”. В ній добре висвітлено дії словацьких пілотів-винищувачів, проте, як на мене, мало уваги присвячено питанням організації ВПС Словаччини й діям транспортних, бомбардувальних та розвідувальних частин. Між іншим, словаки залучали свої ВПС до антипартизанських акцій, надавши відповідні підрозділи Охоронній дивізії (до речі, американці прийшли до такої схеми взаємодії лише під час В’єтнамської війни).

Україна наразі не може похвалитись навіть такими успіхами в дослідженні цієї проблематики. Як приклад стану досліджень у цій галузі хотілося б навести роботу А. В. Русака “Армии союзников гитлеровской Германии в войне против СССР 1941-1945 гг.”, опубліковану Інститутом історії України в 2002 році. Як часто буває, назва обіцяє багато, але, на жаль, глибини цьому твору відверто бракує. Він ґрунтується переважно на джерелах, опублікованих ще за комуністичних часів, причому розділ, що стосується збройних сил Словаччини, скомпільований на основі робіт, які вийшли в Радянському Союзі у 1950-х – 1980-х роках. Відтак, він повністю повторює погляди того часу і того режиму. Дивно також, що працюючи над цією розвідкою, автор вдався лише до джерел Національного архіву США, проігнорувавши архіви країн, про які йдеться в книзі.

Попри це, було б неправильним пояснювати такий стан досліджень військових формувань країн, що брали участь у бойових діях проти Радянського Союзу браком зацікавленості. Почасті проблема полягає в елементарній недоступності першоджерел, перш за все, архівних матеріалів, пов’язаних із даною тематикою.

Ця розвідка є результатом аналізу даних, які вдалося здобути з доступних в Україні джерел.

Словацька республіка, зобов’язана своїм створенням й існуванням Третьому Райху не могла уникнути участі у бойових діях проти СРСР. Уряд Тісо оголосив війну Радянському Союзу 22 червня, а за три дні війська республіки перетнули ворожий кордон. Протягом місяця цей контингент зазнав кількох реорганізацій із метою зведення моторизованих підрозділів до частини, яка могла б просуватися вглиб радянської території разом з авангардом німецьких військ. Результатом цих перетворень стало створення за наказом міністра оборони Словаччини ген. Чатлоша 23 липня 1941 року двох дивізій 1-ї Мобільної (Rýchla divízia –RD, надалі – РД) та 2-ї Охоронної (Zaist’ovacia).

Влітку 1941 року українське населення вітало словаків. До того ж, нерідкими були й антибільшовицькі настрої (особливо в західних регіонах, що увійшли до складу СРСР 1939-1940рр.), посилені масовими репресіями, влаштованими радянськими каральними структурами. Словацьким воякам довелося побачити наслідки таких дій у Добромилі, де перед відходом органи НКВС знищили 1080 людей.

Вже 30 червня всі словацькі частини отримали спеціальний наказ за №1, який містив вказівки щодо того, як поводитись з мешканцями: “Всі командири є відповідальні за збереження добрих стосунків з місцевим населенням. Вони повинні слідкувати, аби його приватну власність не було знищено, тому мають попереджати своїх людей про неприпустимість крадіжок, бо в словацькому вояку мають бачити захисника держави й особистої власності, а не більшовика-комуніста”. Загалом словаки дотримувались цього правила й надалі союзники неодноразово закидали їм (переважно службовцям охоронної дивізії) надто добрі й “неформальні” стосунки з місцевим населенням, особливо жінками.

Мобільна дивізія провела майже три роки на південному напрямку Східного фронту. Її формування почалось у Львові, де протягом трьох тижнів відбувалися навчання у взаємодії артилерії й піхоти. По тому РД рушила до Білої Церкви, де була доукомплектована.

На 22 серпня до складу РД входили 20-й та 21-й моторизовані піхотні полки; 11-й моторизований артилерійський полк, посилений протитанковою ротою, зенітним дивізіоном та батареєю гірських гармат; батальони зв'язку та інженерний, а також допоміжні служби.²

Мобільна дивізія, що за штатом мала 8451 чоловіка особового складу, брала участь у боях за Київ, обороні азовського узбережжя в районі Маріуполь-Таганрог, а також штурмі Ростова. За останню операцію 29 словаків отримали Залізні хрести.

Наприкінці липня 1942р. дивізія увійшла до складу 37-го танкового корпусу й, прикриваючи оголений західний фланг 5-ї моторизованої дивізії SS “Wiking”, 8 серпня форсувала ріку Кубань. У вересні дивізія дійшла до ріки Псекупс, населених пунктів Абхазька та Гарячий Ключ в районі Туапсе, де й закінчила своє просування. Тут словаки лишились до січня 1943р., коли радянські війська перейшли у наступ на Кавказі.

² KLIMENT, Charles: *Germany's First Ally. Armed Forces of the Slovak State 1939-1945*. NY 1993, p. 93.

16 січня 1943р. вони прорвали фронт в смузі правого сусіди РД бойової групи „де Ангеліс”. Становище ставало критичним, і 23 січня Мобільній дивізії було наказано відступити. Однак ситуація на фронті не дозволяла цього зробити негайно. Жорстокі бої тривали до кінця місяця. Лише 1 лютого РД було наказано відійти за Кубань, в напрямку Краснодару. Частина РД вирушила в напрямку Краснодар-Новомишастівська-Івановська до аеродрому в Слов’янській (зараз Слов’янськ-на-Кубані), де почала евакуацію повітрям. Вже 8 лютого в такий спосіб було вивезено 500 чоловік. Евакуація стала хаотичною 12 числа, коли група словаків опинилась аж в Бухаресті. Однак, до 24 числа вдалося вивезти не менше половини особового складу РД, щоправда лише з легким озброєнням.³

Решті дивізії було наказано відійти на Тамань, звідки 2500 словацьких вояків було переправлено морем 26 лютого-5 березня через Керч в Крим. Так, ті, хто вцілів, успішно евакуювались.

Незважаючи на те, що дивізію було позбавлено важкого озброєння, бойові здібності словаків цінувались високо.⁴ Попри катастрофу під Сталінградом та панібратські стосунки з противником в грудні 1942р., масових здач і дезертирства не було. Словаки добре тримали фронт навіть в оточенні і зуміли в січні 1943р. повернути частину втрачених позицій. Також не спостерігалось масової паніки, як це було в угорських, румунських чи італійських частинах на Дону. Але справедливо зазначимо, що їм не доводилося протистояти масованим танковим ударам. За стійкість під час радянського наступу на Кавказі німці нагородили трьох достойників Залізними хрестами I класу, ще 18 солдат (в основному артилеристів) отримали Залізні хрести II класу.

Наприкінці березня РД вирушила в район Генічеськ – Ссалково-Ново-Городок-Кам’янський в північному Криму, де мала змінити німецькі й румунські частини та охороняти затоки Перекоп, Арбат, Салків з портами Генічеськ, Хорли й Сіваш, а також район Севастополь-Саки. В червні 1943р. дивізію перейменували в 1-у піхотну (офіційний наказ про це вийшов 1 серпня).⁵ На той час вона налічувала 11631 чоловік у складі 20 і

³ RAJNINEC, J.: *Slovenské letectvo 1939-1945*. Bratislava 1997, с. 117.

⁴ Наприклад, К. Типпельскірх писав: “Хорватія и Словакия... выставили небольшие контингенты, которые, однако, не уступали русским в стойкости.” (Курт Типпельскірх. *История...*, с. 236)

⁵ KLIMENT, Ch.: *Germany's First Ally...*, p. 100.

21 піхотних, 11 артилерійського полків, 13-ї легкої та 9-ї важкої батареї ППО, 5-ї розвідувальної групи, 41-о інженерного полку.

Досить спокійний час у Криму, заповнений навчаннями та патрулюванням узбережжя закінчився 23 вересня, коли 1-у дивізію було перекинуто в район Асканія-Новодмитрівка. Дивізію було відправлено туди, незважаючи на протести словацького міністра оборони, який вимагав, аби її застосовували лише для охоронних функцій. Катастрофа прийшла 30 жовтня 1943р. разом з радянськими танковими частинами, які захопили в полон під Мелітополем 2500 чоловік.⁶ Дивізії довелося будувати нові позиції в тилу німецьких військ, але з'ясувалось, що перед словаками вже не було німецьких частин. Без протитанкової зброї словаки не мали шансів встояти.⁷ Згодом це було представлено як “організовану здачу”.⁸ Проте якоюсь мірою це було пропагандистською витівкою; один з офіцерів дивізії згадував: “Нас захопили так швидко, що ми навіть не встигли підняти руки.”⁹ 2/11 артилерійський дивізіон під проводом надпоручика Юліуса Флешка (Július Fleško), підпорядкований німецькій 50-й дивізії взяв участь в бою за передмостне укріплення в Каховці. До словацьких позицій прорвалось 10-12 радянських танків, але гармати було настільки добре замасковано, що танкісти їх не помітили й повернули, не доїхавши якихось 100м.¹⁰ 10-12 листопада словаки організовано відійшли. Зібравши 150 піхотинців, Флешко організував підтримку дивізіону, й на подив німців пройшов, зберігаючи порядок, до Миколаєва. Загальні втрати дивізіону склали 6 вбитих, 22 поранених і 31 зниклого. В штабі німецької 101-ї сгерської дивізії весь особовий склад дивізіону було нагороджено за хоробрість, сам же Флешко отримав Залізний хрест I класу.¹¹

На відміну від решти окупантів, словаки, усіляко намагались допомогти населенню. Чи то давала себе знати релігійна підготовка замість політичної, чи то відчуття слов'янської спільноти, а можливо

⁶ *Slovensko – Dejiny*. Bratislava 1971, с. 743.

⁷ Протитанкові гармати калібрів 37 мм та 50 мм (РАК-38) не могли боротися з бронею радянських танків. Останні з 1943 р. Вермахт почав замінювати на потужніші 75 мм РАК-40. Ті ж РАК-38, що лишились, було передано в навчальні й окупаційні частини. Звичайно, щось перепало й союзникам. Див.: *Оружие Вермахта*. Минск: Харвест, 1999, сс. 165-166.

⁸ *Slovensko – Dejiny*. Bratislava 1971, с. 743.

⁹ VNUK, František: *Kritický a odpatizovaný pohľad na SNP*. Bratislava 1994, с.10.

¹⁰ KLIMENT, Ch: *Germany's First Ally...*, p. 48.

¹¹ Там само. Клімент називає 101-у дивізію гренадерською. Це, однак, помилка. Див. напр.: Приложение 3 к Эрих Манштейн. *Утерянные победы*. Москва : АСТ, 1999, с. 726, або *Оружие Вермахта*. Минск : Харвест, 1999, с. 454.

і те, й друге. Юліус Флешко¹² розповідав про ситуацію, яка мала місце в Криму: “вони (місцеві) скаржилися, що в них немає хліба. Німці вивозили зерно човнами. Я сказав одному німецькому унтер-офіцеру дати трохи людям. Селянам я сказав узяти шість возів. На околиці Генічеська були великі купи зерна. Він (унтер-офіцер) сказав, що це заборонено. Я спитав: “А коли вони тебе пристрілять, буде дозволено?” тоді, не побачивши поруч своїх, він погодився. Кричати не наважився. Ніхто нічого не втратив. Ми добре ладнали з місцевими, вони давали нам рибу, ми теж їм щось давали.”

Нерідко словаки рятували місцевих жителі від відправки на примусові роботи в Німеччину. Такий випадок мав місце в Миколаєві, де було звільнено понад 70 осіб, а також в Мелітополі, де словаки звільнили 500 осіб, переважно жінок, з німецького ешелону. Ще 500 осіб було звільнено з ешелону у Воїнці, та багато менших груп в усіх місцях дислокації словаків.¹³ Юліус Флешко також згадував, що його люди звільняли людей: „Ми не дали їм забрати жінок. Вони (німці) закрили їх в якомусь сараї, а наші солдати відкрили його з іншого боку й випустили. Багато хто там і одружився.“

9 грудня 1943р. фельдмаршал Кейтель підписав наказ, яким було задоволено вимоги словацького уряду щодо використання 1-ї дивізії для охоронних завдань. Але проіснувала вона в такому вигляді недовго. В 1944р. її перетворили на 1-у технічну бригаду і відправили на будівництво фортифікацій в Румунії й Угорщині.¹⁴ Це, звичайно, не додавало оптимізму, й без того неблагонадійна частина стала абсолютно небоєздатною. На початку вересня 1944р. її було роззброєно й перетворено на трудовий загін. В такому вигляді вона здалась Радянським військам в лютому 1945р. біля західних кордонів Угорщини.

Охоронну дивізію було створено 15 вересня 1941 року. В її складі налічувалось 8000 вояків. Структурно до неї входили два піхотні полки (101 та 102), артилерійській полк, розвідувальний відділок, саперний та залізничний батальйони, запасна рота й допоміжні підрозділи.

¹² Тут і далі слова очевидців подій цитуються за MIČIANIK, Pavel: *Slovak armed forces 1939-1943*. Central European University, 1999 (якщо не зазначено інше).

¹³ KUCHAR, Bohuš: *Pokus o prechod k Sovietskej armade*. Nedel'ná Pravda (19. серпня 1988 р.), с. 7. Більшої достовірності (принаймні для мене) надають цим фактам розповіді моєї бабці Канигіної Явдохи Федорівни, яку в такій же ситуації врятували словаки.

¹⁴ PIRES, Richard: *Slovakian Axis Forces In: WW II*. // <http://www.feldgrau.com>.

Дивізію було розгорнуто в північній Україні та південній Білорусії у трикутнику Фастів-Житомир-Овруч.¹⁵ Вона мала захищати дороги й патрулювати залізничні шляхи, а також боротися з партизанами. Складність ситуації полягала в тому, що дивізія мала виконувати ці завдання на території, яка була принаймні вдвічі більша за всю тогочасну Словаччину. До того ж, болотиста й лісиста місцевість була дуже зручною для партизанської війни. Втім, до 1942 року відкритих сутичок із партизанами Охоронна дивізія не мала: противник ухилився від боїв, а словаки не прагнули їх зав'язувати. Більше того, розвідувальний відділок дивізії уклав з партизанами перемир'я: словаки не атакували їх, а ті, в свою чергу, не чіпали словаків.¹⁶ Бувало, що сторони взагалі розходилися без жодного пострілу.¹⁷ Це сильно контрастувало з ситуацією, що складалася в районах, підконтрольних німцям і мадярам, де партизанські рейди відбувалися практично щоночі.

Генерал Кітцінгер, військовий командувач в Україні, знав про такий стан речей і добився зміни командування дивізії. Замість полковника Куни цю посаду 10 серпня 1942 року обійняв полковник Рудольф Пілфоусек, (майбутній штурмбанфюрер Waffen SS).

Пілфоусек звинуватив розвідників у панібратському ставленні до населення, браку бойового духу, дезертирських настроях та поганих стосунках з німецькою поліцією й есесівцями.¹⁸ Після цього перемир'я з партизанами було порушено, і патрулювання стало серйознішим, а отже й небезпечнішим.

Серйозні сутички з партизанами тривали всю першу половину 1943 року. Вже 1 січня словацькі й німецькі частини атакували й захопили селище Салізовка. Акція була успішною, й партизани втратили 30 чоловік убитими й п'ятьох полоненими. Втрати словаків склали 3 вбитими й 8 пораненими. Двома днями пізніше партизани зненацька атакували невеличкий словацький гарнізон у селищі Рубеш. Словаки втратили 6 убитими й 13 пораненими.¹⁹

1 лютого словаки атакували партизанський відділок із загону Ковпака біля села Красносілля. В бою було вбито 18 партизанів та

¹⁵ Vojenský historický archív (VHA) Trnava, ZD, I/35/2. Čis.: 1733/dôv. 1. odd. 1943.

¹⁶ KLIMENT, Ch.: *Germany's First Ally...*, p.102.

¹⁷ Там само, p. 103.

¹⁸ KLIMENT, Ch.: *Germany's First Ally...*, p.103.

¹⁹ Для останніх це означало гарантоване повернення додому. Слід зазначити, що в радянських військах теж траплялись подібні випадки "самострілів" із тієї ж причини.

захоплено багато зброї. У відповідь ковпаківці 12 лютого влаштували засідку неподалік від Мозиря, в яку трапила словацька артбатарея, що змінювала позицію. Внаслідок бою з 80 озброєними автоматичною зброєю партизанами двоє солдат загинули, один отримав незначне поранення. Натомість партизани втратили п'ятьох людей.

Проте, як і раніше, не всі зустрічі з партизанами закінчувалися застосуванням зброї. Наприклад, 22 квітня словацький патруль у складі дев'яти бійців був оточений 30 партизанами, серед яких було двоє словацьких же дезертирів. Вони агітували патруль перейти на радянський бік. Вояки вдали, що погоджуються і змогли переконати партизанів відпустити їх, "аби привести інших і принести кулемети". Звісно, партизани їх більше не бачили. Час, коли словацькі частини масово переходили на бік партизанів, прийшов лише наступного, 1944 року. Доти мало хто зі словацьких солдатів хотів ризикувати життям, живучи в лісі. Проте партизани не припиняли спроб агітувати їх, активно використовуючи листівки. Наприклад, 3 травня в розташуванні 12 роти 101 полку було знайдено купу таких агіток словацькою мовою, що містили заклик переходити до партизанів та наводили прізвиська вояків 101 полку які вчинили в такий спосіб.

Партизанська пропаганда, але набагато більшою мірою німецький терор проти місцевого населення призвели до занепаду моралі не лише словацьких, але й інших союзних німцям підрозділів. 5 березня 1943 року командування охоронної дивізії отримало таємне повідомлення, що 20 козаків, які охороняли залізничну станцію Єльськ, планували перехід на бік партизанів. Аби роззброїти потенційних дезертирів, на станцію послали 10 солдатів та 2 танки. Вони виконали завдання, не зустрівши спротиву.

Солдати Охоронної дивізії мали чи не кращі стосунки з місцевим населенням, аніж бійці РД. Тут доходило навіть до виходу окупантів на роботу в окуповані поля. Самі селяни, вони легко розумілися з місцевими мешканцями. Схожість мов також зіграла в тому неабияку роль. Юліус Коллар (Július Kollár), колишній головний лікар 101-го полку охоронної дивізії, згадував: "Місцеві жили у великих злиднях і голоді. Ми допомагали їм їжею й медикаментами. В мене були великі проблеми, тому що я витрачав багато ліків на місцевих, до яких німці ставились як до худоби."

Той факт, що дивізія понад рік не міняла місця дислокації, призвів до натуральної фратернізації. Часом стосунки словаків з

населенням, особливо молодими жінками, ставали аж надто теплими. Прохання дозволити шлюб з українками й росіянками стали настільки частими, що Міністерству оборони довелося видати спеціальний наказ, що забороняв солдатам одружуватись з іноземками. Але що цікаво, це мотивація такої заборони. Жодної мови про расову політику чи щось подібне не було. Обґрунтування було зовсім іншим: солдати були державними службовцями, які мали доступ до державних таємниць.²⁰

Деякі вояки контактували з партизанами й інформували їх про акції, що їх планували німці.²¹ Наприклад, так було у грудні 1942 – січні 1943 року, коли німці планували каральну операцію поблизу Селізовки.²² В акції мали брати участь три дивізії. Словацька артилерія завдяки капітанові Яну Налепці обстріляла німецькі частини, й у хаосі, що виник внаслідок цього, партизани вийшли з оточення.²³

До осені 1942 року траплялися поодинокі випадки дезертирства. Проте пізніше на бік ворога переходили цілі групи. Так, 15 вересня дезертувало 33 солдати, а в середині жовтня (точніших даних немає) до партизанів перейшли 49 вояків. Проте найвідомішою стала втеча трьох офіцерів 101 полку – капітана Яна Налепки, надпоручика Лісяка й поручика Петра – 15 травня 1943 року.²⁴ Їх особисто привітав генерал Сабуров, командувач партизанського руху в Україні. До речі, після цієї зустрічі Сабуров надіслав листа з пропозицією про перехід на радянський бік полковнику Чані, командирю 101 полку. Проте Чані на той час вже поїхав до Словаччини

18 травня капітан Налепка став командиром 1-го Чехословацького загону, створеного за особистим наказом Сабурова. Пізніше Налепка намагався встановити контакт з бандерівцями, проте знайти спільну мову не вдалося (вірогідно, через світоглядні розбіжності – Налепка був комуністом). Згодом, 16 листопада 1943 року він загинув у бою під Овручем. На той час охоронну дивізію було виведено з цього району.²⁵ Налепці посмертно було присвоєно звання

²⁰ Його прообразом став наказ Командування охоронної дивізії від 7. червня 1943 року, що обмежував кількість шлюбів.

²¹ Spomienky spolubojovníkov na kpt. J. Nálepku. *Bojovník*, 25 (01.12.1994).

²² Там само.

²³ Там само. Див. також RIEČAN, Jozef: *Na Slovákov nezabúdajú*. *Bojovník*, 13 (15. 06. 1995).

²⁴ KLIMENT, Ch.: *Germany's First Ally...*, p.104.

²⁵ ZÁLETA, Michal: *Naozaj odchádzate, kapitan?* *Pravda na nedeľu*, 24. 01. 1992.

Героя Радянського Союзу. Перший Чехословацький партизанський загін було розформовано за три дні по загибелі командира.

Незважаючи на добрі стосунки з населенням і партизанами (Налепка переконав командування не атакувати словацькі частини), сутички з недавно сформованими загонами все таки траплялися. Один з найбільших рейдів відбувся 7 травня 1943 року. О третій ночі близько 600 партизанів атакували словацький гарнізон у Скригалово. Бій тривав до 11 дня, коли словакам вдалося відбитись. Словаки втратили 18 бійців убитими й 16 пораненими, проте партизани відійшли, лишивши 56 трупів.

Зазначимо, що такі масштабні бої траплялися лише з радянськими партизанами. З УПА ситуація була дещо іншою. 28 жовтня командир УПА Клим Савур видав наказ “Про припинення бойових дій проти представників тих національностей, котрі з примусу гітлерівців опинилися в німецькій армії”. В ньому, зокрема містилася вимога „Припинити всі дії проти мадярів, румунів, словаків, латвійців та інших, які перебувають на нашій території і, з примусу під німецьким терором, виконують німецькі накази...Згадані національні військові частини гостинно приймати на наших землях, навіть помагати харчами”.²⁶ Радянські партизани не відрізнялися таким глибоким аналізом ситуації. Настанови більшовицької влади лишали це на розсуд партизанських ватажків на місцях.²⁷

Дивізія опинилась у скрутному становищі: стосунки з німцями погіршувались, з мадярами вони були природно поганими. Малі ізольовані відділки, розкидані по величезній території, не могли проводити повноцінних операцій, тому їхня цінність в очах Вермахту знижувалась. До того ж словаки потерпали як від партизанських атак, так і від натиску українських жінок. Аби запобігти подальшій дезорганізації, 20 травня 1943 року командування дивізії звернулося до німців з проханням змінити місце дислокації, яке вона займала з

²⁶ Див. Володимир Сергійчук. *Новітня каторга. Військовополонені та інтерновані Другої світової війни в УРСР*. Київ : ТОВ “Українська Видавнича Спілка”, 2001, с. 42.

²⁷ Там само, с. 8. Показовою видається телеграма начальника Українського штабу партизанського руху Тимофія Строката командуванню з’єднання на чолі з Таранушенком від 15. 08. 1943: “Питання з полоненими вирішуйте на місці, виходячи з обстановки” (Центральний державний архів громадських об’єднань України: Ф. 62. – Оп.1. – Спр. 1292. – Арк. 27. Себто “під настрій” вояка, що здався, могли розстріляти – це твердження чудово ілюструє робота Сергійчука. Ймовірно, довгий час ці міркування зупиняли словаків від масового переходу на радянський бік.

осені 1941 року.²⁸ Німці, що вже почали називати дивізійників “напівпартизанами” й “партизанами другої хвилі”,²⁹ погодилися перевести дивізію до району Заславль-Мінськ-Слуцьк.³⁰ Проте вже 15 червня 1943 року словаків замінили мадярські охоронні частини. Партизани “провели” словаків, висадивши в повітря ешелон з I/102 батальйоном 23 червня 1943 року поблизу Рехіце. П’ятеро солдатів загинули, восьмеро зазнали важких поранень.

Аби припинити втечі бійців, командир дивізії 15 липня полковник Рудольф Пілфоусек запровадив воєнний трибунал за “злочин дезертирства до ворога й злочин воєнної зради”. Проте це рішення було не більше ніж поліативом.

На вересень 1943 року дезертирства й занепад моралі стали настільки загрозливими, що полковник Пекнік висловив занепокоєння з приводу переходу на бік ворога цілих взводів. Він поінформував міністра оборони генерала Чатлоша про неможливість подальшого перебування дивізії на фронті. За результатами бойової діяльності 2-ї дивізії німецьке командування вирішило роззброїти її й переформувати в технічну бригаду й перекинути до північної Італії. Реорганізація відбулася 25 жовтня 1943 року, хоча офіційно статус бригади за підрозділом було закріплено лише 15 листопада, вже після передислокації.³¹ Так закінчилися для словаків бойові дії проти Радянського Союзу.

Хоча завдання й театри бойових дій, на яких довелося воювати словацьким з’єднанням, були різними, їхній шлях закінчився однаково. Мобільна дивізія, пізніше 1-а піхотна дивізія пройшла за 1941-1943 роки всі види боїв. Вона брала участь в операціях з оточення радянських частин протягом кампанії 1941р., позиційних боях на Міусі взимку 1941-42рр. та навесні 1942р., “блискавичному” просуванні та вуличних боях в Ростові протягом літнього наступу 1942р. Словакам довелося воювати за складних умов на Кавказі, і, нарешті, оборонятися й відступати восени 1943р. незважаючи на погану мотивацію, протягом цих років вони загалом показали себе добрими вояками як у наступі, так і в обороні, здобувши повагу союзників. Однак, після поразок Осі під Сталінградом та на Дону, в

²⁸ KLIMENT, Ch.: *Germany's First Ally...*, p.105.

²⁹ RJABIK, Michal: *Pred päťdesiatimi rokmi – komplikované začatky v bieloruských lesoch*. *Bojovník*, 6 (13. 03. 1993).

³⁰ RAJNINEC, J.: *Slovenské letectvo 1939-1945*, p.157.

³¹ KLIMENT, Ch.: *Germany's First Ally...*, p.105.

словаків не лишилося жодних імперативів продовжувати війну (коли про них взагалі можна говорити). Німеччина програвала на всіх фронтах, і навряд чи можна було знайти словака, який погодився б помирати за Третій Райх, чию долю вже було визначено. Багато солдатів дезертувало (близько 200 в Криму, ще 300 в Одесі), і німці нарешті зрозуміли, що не можуть більше покласти на словаків. Так дивізія, яка добре показала себе протягом перших двох років війни, закінчила її “землерийною” частиною.

Охоронній дивізії довелося воювати за умов, які радикально відрізнялися від того, з чим довелося стикнутись Мобільній дивізії. Майже два роки (з вересня 1941 до червня 1943) охоронна дивізія не змінювала місця розташування. Її бійці мали набагато більше шансів побачити політику німецької окупаційної адміністрації щодо мирного населення, аніж солдати, що діяли на передовій. Це, вкупі з дружнім ставленням до місцевих жителів, налаштувало більшість з них проти нацистського “нового порядку”. Будучи слов’янами, словаки не могли погодитись із нацистською теорією зверхності германської раси. Будучи християнами, вони не могли сприйняти політику репресій. Чим далі, тим частіше словацькі вояки допомагали не лише мирним жителям, але й партизанам. Немало було й тих, хто за ці два роки перейшов на їхній бік.³² Однак більшість солдат воліла радше повернутися додому, аніж піти ризикувати життям до лісів. Попри це, саме через охоронну дивізію німці втратили довіру до словацьких союзників. Лише її бійців командування Райху вважало потенційними партизанами. З іншого боку, навряд чи німці могли сподіватися, що словаки, етнічно набагато ближчі до українців і білорусів, аніж до них, охоче братимуть участь у каральних заходах та репресіях.

³² Комуністична пропаганда стверджувала, що їх чисельність перевалювала за тисячу. Насправді ж кількість вояків, які добровільно перейшли до партизанів в Україні й Білорусії, не перевищувала 200-300 чоловік.

ZÁSAH NĚMECKÝCH VOJENSKÝCH SIL Z PROTEKTORÁTU PROTI SLOVENSKÉMU NÁRODNÍMU POVSTÁNÍ

Jan Vajskebr

The study deals with the German troop's intervention from the Protectorate of Czech and Moravia to Slovakia in the year of the Slovak National Uprising (SNU). In August 1944 two military forces of "Ohlen" and "Schill", composed of logistic forces "Waffen SS", were garrisoned to this operation. The intervention was planned as a short-term "police" action, what appeared as unrealistic and the garrison of German troops prolonged to two months. And this fact was the key moment that leads to the unsuccessful uprising. However, we should consider tying of forces in Slovakia as an undisputed contribution of SNU to the war efforts of Alliance.

Válečné události z léta 1944 měli pro nacistické Německo velmi nepříznivý dopad, který se projevil mj. i ve ztrátě prestiže u spojeneckých a satelitních států. Nejinak tomu bylo i v případě Slovenska, kde se u moci držel autoritativní luďácký režim. Aktivizovala se demokratická a komunistická opozice, což vyvolalo vnitropolitickou krizi. Vláda navíc přišla po porážkách na východní frontě o loajalitu značné části důstojnického sboru. Ve slovenských horách začali operovat partyzánské skupiny, z části pod vedením sovětských instruktorů. Bezpečnostní složky postupně ztrácely kontrolu na rozsáhlými částmi slovenského území.

Protiněmecké aktivity na Slovensku byly pozorně sledovány v sousedním protektorátu. Státní ministr a vyšší vedoucí SS a policie pro Čechy a Moravu SS-Ogruf. K. H. Frank dostával pravidelně svedky slovenských novin i obsáhlejší studie, jejichž nejčastějším námětem byla partyzánská činnost, která se projevovala narušováním komunikačních linií a zbrojní výroby pro potřeby „říše“ a útoky proti příslušníkům německé menšiny. Největším podnětem pro Franka však bylo potencionální nebezpečí, které by odpadnutí Slovenska představovalo pro nacistickou okupační moc v protektorátu. Koncem srpna se z tohoto důvodu stal jedním z hlavních iniciátorů a zastánců preventivního zásahu na Slovensku. Jeho memoranda dostali na stůl v průběhu 26. do 28. srpna šéf říšské kanceláře Lammers, náčelník vrchního velitelství Wehrmachtu Jodl, šéf hlavního říšského bezpečnostního úřadu Kaltenbrunner i říšský vůdce SS Himmler. Frank v nich vyjadřoval vážné znepokojení nad děním na Slovensku, přičemž poukazoval na obojetnost slovenské vlády a nespolehlivost armády. Řešení viděl v okamžitém zásahu německých jednotek,

kteřé měly dosáhnout obnovení pořádku s nevelkými silami. K tomuto účelu dával k dispozici již připravené jednotky Waffen-SS.¹

K projednání celé záležitosti odjel Frank ještě před polednem 28. srpna do Berlína. Návrh na nasazení Waffen SS se však setkal s odporem šéfa hlavního řídicího úřadu SS SS-Ogruf. Jüttnera, který odmítal použití výcvikových jednotek mimo území protektorátu, neboť se obával narušení výcviku nových branců. Alarmující zprávy z různých zdrojů však nakonec skutečně donutily Hitlera k rozhodnutí zasáhnout proti svému stále méně spolehlivému vazalovi. Se souhlasem Jüttnera byl vrchním velením Wehrmachtu vydán rozkaz k vyslání jednotek Wehrmachtu i Waffen SS z protektorátu na Slovensko.

Okupační režim v protektorátu disponoval pro případný zásah na Slovensku značnými prostředky. Hlavní silou německé armády ve branném okruhu Böhmen u. Mähren byly dvě zeměbranecké divize a množství útvarů ve třech výcvikových prostorech. Svým vlastním polygonem zde disponovaly také Waffen SS, jejichž stav narostl v průběhu srpna z 31 894 na 47 460 mužů.² Přibližný počet příslušníků armády a Waffen SS se ve sledovaném období mohl pohybovat na území Čechy a Moravy okolo 120 – 150 tisíc. Počty vojáků a výbroje tedy dostačovaly k vytvoření dostatečně silných expedičních jednotek, aniž by byla ohrožena stabilita okupační moci v protektorátu.

Zformování a způsob nasazení těchto sil nebyl pouhou improvizací, ale výsledkem dlouhodobého plánování a příprav. Od roku 1942 dochází v souvislosti s vývojem na východní frontě k vytváření pohotovostních plánů, které umožňovaly mobilizaci útvarů náhradního vojska v zázemí. Ty byly využívány zejména při nepřátelských průlomech fronty, jako například vyhlášením hesla „Gneisenau“ proti spojenecké kombinované operaci Market-Garden, nebo „Walküre“ a „Brunhilde“ při sovětských průlomech za východní frontě.³

V protektorátu, který se zatím nacházel v hlubokém týlu fronty, nebyla pro nacisty tato hrozba až do sklonku války aktuální. O to více zde

¹ *Slovenské národní povstanie. Nemci a Slovensko 1944.* (Ed.) V. Prečan. Bratislava 1971, dokumenty č. 74, 77, 78, 79, 80, s. 166, 168-174; Národní archiv (NA), fond (f.) Úřad říšského protektora (ÚŘP), sign. 114-117.

² NA, f. Německé státní ministerstvo pro Čechy a Moravu (NSM), sign. 110-7/59.

³ *Kriegstagebuch des Oberkommandos der Wehrmacht 1944-1945.* Teilband I, (Hrsg.) P. E. SCHRAMM, München 1982, s. 391; TESSIN, Georg: *Verbände und Truppen der deutschen Wehrmacht und Waffen-SS im Zweiten Weltkrieg 1939-1945.* Bd. 1 Waffengattungen. Gesamtübersicht, Osnabrück 1977, s. 131-135.

bylo po atentátu na Heydricha vnímáno nebezpečí vnitřních nepokojů podpořených leteckými výsadky ze zahraničí. K jejich eliminaci byl postupně vytvořen propracovaný systém koordinující síly Wehrmachtu, Waffen SS, pořádkové a bezpečnostní policie a některých paramilitárních organizací. Již v průběhu jara a léta 1943 byly z jednotek v protektorátu zformovány mobilní bojové skupiny připravené k aktivnímu zásahu. Ze zbylých útvarů byly vytvořeny tzv. zabezpečovací síly k ochraně důležitých objektů a institucí.⁴

Do stavu bojové pohotovosti byly veškeré ozbrojené složky v branném okruhu Böhmen u. Mähren uváděny hesly „Götterdämmerung“, případně „Festversammlung“, která byla uplatňována společně s vyhlášením vojenského výjimečného stavu. Od května 1944 zároveň platil speciálně pro Waffen-SS a policii plán „Scharnhorst“, který umožňoval jejich hromadné nasazení při civilním výjimečném stavu. K realizaci uvedených plánů byly využity části výcvikových, záložních, strážních i přechodně umístěných polních jednotek. Celkem se podařilo zformovat dvě brigádní bojové skupiny Wehrmachtu a jednu Waffen SS, které zahrnovali 14 samostatných bojových skupin.⁵

Ačkoliv nebylo ani jedno z těchto hesel v inkriminovaném období na konci srpna 1944 vyhlášeno, přípravy vykonané při jejich sestavování výrazně urychlily přípravu expedičních sil pro operace na Slovensku. Šlo například o výběr jednotek a výzbroje, způsoby spojení a zásobování, doplňování vozového parku z civilních zdrojů, ap. Formování dvou nově vytvořených bojových skupin – armádní Ohlen a „esesácké“ Schill, které se staly základem německých sil na západním Slovensku, lze tedy z organizačního hlediska považovat za dílčí aplikaci plánů na potlačení ozbrojeného povstání v protektorátu. Ostatně útvary, ze kterých byl složen „Schill“, byly stále vedeny v soupisu pro „Scharnhorst“ s poznámkou „im Einsatz“.⁶

K vytvoření bojové skupiny Wehrmachtu, která byla nazvána podle svého velitele plk. Ohlena, došlo postupně na konci srpna. Jeho jádro tvořil náhradní pluk tankových granátníků, dva zeměbrancecké prapory, bojová skupina Senica a tanková rota.⁷ Na rozdíl od zplnomocněnci Wehrmachtu, který mohl využít záložních útvarů, musel velitel Waffen SS vyčlenit síly z podřízených výcvikových jednotek. Ten k tomuto kroku přistoupil se značným předstihem, což je okolnost, která stojí za podrobnější vysvětlení.

⁴ NA, f. ÚŘP, sign. 114-10/51.

⁵ NA, f. ÚŘP, sign. 114-11/17.

⁶ NA, f. ÚŘP, sign. 114-11/14.

⁷ *Slovenské národné povstane. Nemci a Slovensko 1944*, příloha A, s. 504-505.

Na počátku srpna 1944 dal SS-Ogruf. K. H. Frank podnět k vytvoření speciální skupiny Waffen SS. Již 10. srpna byly vybrány vhodné jednotky a o den později je zvláštním rozkazem velitele Waffen SS v protektorátu SS-Gruf. hrabětem von Pücklerem vytvořena bojová skupina Schill, nazvaná podle německého důstojníka Ferdinanda von Schill z období protinapoleonských válek. Jednotka byla složena výhradně z výcvikových útvarů SS dislokovaných v protektorátu. Tvořilo ji 9 pěchotních a 1 ženijní rota doplněné dělostřeleckou a obrněnou technikou. Velitelem byl jmenován SS-Ostufaf. Koegel. Jednotky z benešovského cvičiště byly plně motorizovány z vlastních zdrojů, zatímco útvarům z Olomouce a Josefova muselo být vypomoženo civilními vozidly zařazenými pod poplachové heslo „Scharnhorst“.⁸ Obecně šlo o dobře vyzbrojený elitní útvar složený z instruktorů a nejvycvičenější frekventantů, což byl velký rozdíl oproti Ohlenu, který tvořili z velké části příslušníci zeměbrany.

Důvody, které vedly k postavení Schillu, se již dříve staly předmětem některých fundovaných hypotéz. Problém spočíval v otázce, zda byl určen pro nasazení v protipartyzánských akcích na východní Moravě, či jako operační záloha v důsledku zhoršující se situace na Slovensku.⁹ První teze má oporu v archivních pramenech, druhá v dalším vývoji událostí a struktúře jednotky. Plně motorizovaná bojová skupina, která disponovala obrněnou technikou (útočná a samohybná děla, průzkumná vozidla) a těžkým dělostřelectvem se skutečně hodila mnohem více pro regulérní samostatné bojové vystoupení, než pro guerillovou válku. Zároveň však nesmíme zapomínat na známou megalomanií K. H. Franka, která se například projevila protipartyzánskou operací Tetřev v listopadu 1944 v Beskydech.¹⁰

Při vzájemném porovnávání dobových pramenů lze však dospět k názoru, že obě varianty nestojí vůči sobě v protikladu, nýbrž navzájem spolu souvisí. Schill byl zplozencem Frankových představ o velkém povstání v protektorátu, které ho koncem války pronásledovaly stále častěji. Podnětem pro ně bylo mj. vzrůstající se partyzánské hnutí v horách východní Moravy, které tvoří hranici právě se Slovenskem. Při Frankově velmi dobré informovanosti o nestabilních poměrech na Slovensku pak nebylo obtížné určit směr, ze kterého by podnět k povstání mohl přijít. Schill tedy skutečně vznikl jako záloha k obraně nacistického (rozuměj Frankova) panství

⁸ NA, f. NSM, sign. 110-10/58.

⁹ TESAŘ, Jan – ŠTĚPÁNEK, Zdeněk: *Slovenské národní povstání a české země*. In: Slovenské národní povstanie roku 1944. Bratislava 1965, s. 470-501.

¹⁰ SLÁDEK, Oldřich: *Ve znamení smrtihlava*. Praha 1991, s. 98-110.

v českých zemích. Tu však nebylo možné chápat pasivně, tedy jako trpné vyčkávání věcí příštích, ale jako agresivní a bezohlednou akci, což potvrzují Frankova memoranda z konce srpna 1944.

Rychlost zásahu vojenských jednotek z protektorátu byla jedním z faktorů, které odsoudily sotva vypuknuvší povstání k neúspěchu. Rozkaz k nasazení skupiny Ohlen vydal řídicí štáb Wehrmachtu prostřednictvím zplnomocněnce v protektorátu gen. Tousainta. Již 28. 8. 1944 byly do ochranné zóny vyslány 2 prapory podporované 1 dělostřeleckou baterií Hlavním úkolem bojové skupiny Ohlen byla ochrana zbrojního průmyslu nejen v Pováží a postup k předpokládanému centru nepokojů na středním Slovensku. K prvnímu bojovému vystoupení proti vypuknuvšímu povstání pak došlo o dva dny později, tedy 30. srpna 1944. Jednotka posléze zaútočila proti povstaleckému území ve směru Žilina – Vrútky jako tzv. severní skupina.¹¹

Schill se v této době nacházel ve výhodné pozici mezi Brnem a Olomoucí. Velitel Waffen SS v protektorátu SS-Gruf. Pückler však velkým nadšením pro nasazení Schillu pod vedením Wehrmachtu netrpěl. Ve shodě s původním stanoviskem svého nadřízeného SS-Ogruf. Franka viděl jeho hlavní úlohu při udržování pořádku v protektorátu a zároveň varoval před důsledky, které by narušením výcviku mohly vzniknout. Na rozkaz z Berlína přesto nakonec k použití „Schillu“ došlo a to pod přímým Pücklerovým velením. Pückler nakonec s plukem prodělal část tažení až do svého odjezdu zpět do protektorátu 23. 9. 1944. Bojová skupina Schill vkročila do Bratislavy v noci z 31. srpna na 1. září 1944. Po odzbrojení bratislavské posádky pokračovala v bojové činnosti proti povstaleckému území jako tzv. jižní skupina.

Bojové skupiny z protektorátu tvořily hlavní síly v první polovině září hlavní síly německého velitele na Slovensku. Zatímco armádní Ohlen byl po příchodu štábu divize Tatra včleněn do této jednotky, Schill pokračoval v samostatném bojovém vystoupení až do porážky SNP. Na Slovensko si ovšem obě ozbrojené složky s sebou přinesly i vzájemnou řevnivost. Ta se projevovala chronickými spory mezi SS a armádou, personifikovanými především SS-Ogruf. Bergerem a SS-Gruf. Pücklerem na jedné a gen. von Hubicki na straně druhé.¹²

Frank nepřestal vývoj na Slovensku intenzivně sledovat. Svědčí o tom porady ve Vídni a Brně a korespondence s německým velitelem na Slovensku i říšskými orgány. Poté co se ukázala být lichá představa o policejní akci, napsal

¹¹ NA, f. ÚŘP, sign. 114-11/7; *Slovenské národné povstanie. Nemci a Slovensko 1944*, příloha B, s. 533.

¹² Srovnej *Slovenské národné povstanie. Nemci a Slovensko 1944*, dok. 149, 157, s. 284-287, 302-305.

6. 9. 1944 Jüttnerovi o naléhavé potřebě Schill posílit.¹³ K dalšímu přesunu vojenských útvarů z protektorátu však již nedošlo. Důvodem, proč byla pro operace na Slovensku vyčleněna jen malá část sil umístěných v českých zemích, byl výcvikový charakter značné části jednotek a zejména pak obavy z rozšíření povstání na území protektorátu. Ty ovládly nejen K. H. Franka, ale i jeho nadřízeného – říšského vůdce SS Himmlera, o čemž svědčí i známý dálnopis z 26. 9., ve kterém Himmler předpokládá vypuknutí povstání každým dnem.¹⁴ Přesto Frank a Pückler svou žádost o posílení Waffen SS v ještě zopakovali. Na Pücklerovu žádost z 15. září o posily odpověděl o den později sám Himmler, který zakázal Frankovi nasazovat jiné síly, než které na Slovensku již působily. Proběhlo tak pouze střídání velitelů a mužstva v rámci příslušných jednotek na přelomu září a října 1944.¹⁵

Vojenský zásah nacistických jednotek z protektorátu na slovenském území byl proveden na rozkaz OKW za aktivní účasti státního ministra pro Čechy a Moravu a vyššího velitele policie a SS SS-Ogruf. Franka. Zpočátku byl plánován jako krátkodobá „policijní“ akce, což se ovšem záhy ukázalo být nereálné. Společně s odzbrojením východoslovenské armády představovaly jejich operace v prvních dnech povstání klíčový faktor, který odsoudil povstání k neúspěchu.

Z vojenského hlediska byla jeho úspěšnost zabezpečena předchozími přípravami prováděnými v rámci bezpečnostních opatření proti „vnitřním nepokojům“ v protektorátu. Bojové skupiny Wehrmachtu a Waffen SS tak mohly být postaveny s předstihem a pro předpokládané nasazení byly více než dobře připravené. V průběhu bojů se však ukázaly i limity jejich bojového vystoupení. Personál bojových skupin se skládal z velké části z instruktorských kádřů výcvikových jednotek dislokovaných v protektorátu. Účast v bojích na Slovensku znamenala dočasné, či v případě úmrtí nebo těžkých zranění trvalé, vyřazení z jejich primární role téměř na tři měsíce. Na tento fenomén by se nemělo při hodnocení úspěchů SNP zapomínat.

¹³ NA, f. ÚŘP, sign. 114-11/6.

¹⁴ *Slovenské národné povstanie. Nemci a Slovensko 1944*, s. 283 (poznámka).

¹⁵ *Slovenské národné povstanie. Nemci a Slovensko 1944*, dok. 148, s. 282-283.

VÝZBROJ, VÝSTROJ A DOPRAVNÉ PROSTRIEDKY 2. SLOVENSKEJ PARTIZÁNSKEJ BRIGÁDY GEN. M. R. ŠTEFÁNKA¹ Ich získavanie, použitie a dodávky

Marian Uhrin

There was not a big concern about M. R. Štefánik in spite of great interest about partisans during communist treatment. This squadron wasn't a typical representative of present design. The main function of this study is acquaint oneself with concept of achieving for accessories, equipment and carriage facilities of squadron. Partially it's also about their putting in a action and their destiny after the war. This study is a part of complex research of interpret squadron.

V minulosti sa toho o partizánoch popísalo veľa. Dodnes však chýbajú práce, ktoré by mali snahu objektívne zmapovať a zhodnotiť ich materiálne zabezpečenie. V tejto štúdii som sa pokúsil čiastočne osvetliť túto problematiku v rámci 2. slovenskej partizánskej brigády gen. M. R. Štefánika.

Jej budúce jadro začalo vznikáť 6. 7. 1943, keď npor. del. v. z. Viliam Žingor odmietol nastúpiť službu v poli a ukryl sa v horách. Čoskoro sa okolo neho zhromaždila skupina asi 15 osôb podobného zmýšľania. Medzi nimi bolo aj niekoľko sovietskych vojnových zajatcov, ktorí utiekli z nemeckých zajateckých táborov. Ak chcela táto skupina pomýšľať na ozbrojený odpor musela si nevyhnutne zaobstarať zbrane. Tie pochádzali z viacerých zdrojov.

Prvými zbraňami skupiny npor. Viliama Žingora bolo niekoľko pušiek vz. 24 a M98k, ktoré odcudzil počas Malej vojny a poľského ťaženia. Ukryl ich v lesoch pri obci Bystrička. Táto jeho činnosť neostala utajená a na základe udania bol vyšetrovaný, nič mu ale nebolo dokázané.² Predbežné vyšetrovanie pre vojenskú prokuratúru totiž viedol jeho priateľ Viliam Záthurecký.³

Okrem týchto zbraní boli k dispozícii aj rôzne poľovnícke zbrane.

V marci 1944 sa podarilo získať z kasární Pluku útočnej vozby (ďalej PÚV) v Turč. Sv. Martine dva sovietske samopaly PPŠ-41. Išlo o sovietsky korisťný materiál uskladnený v kasárňach, ktorý poskytol stot. Brodský, prípadne Bohuš Žingor.⁴

¹ Názov brigády sa udáva v rôznych podobách. Zvolil som tú, ktorá je na pečiatke dochovanej na jednom zachovanom rozkaze. Inde sa udáva aj ako skupina „Žingor“, 2. brigáda gen. M. R. Štefánika, či 2. Čsl. partizánska brigáda gen. M. R. Štefánika.

² HALAJ, D.: *Generálmajor Viliam Žingor*. Banská Bystrica : DATAPRESS, 1990, s. 5-6.

³ Npor. V. Záthurecký bol počas povstania príslušníkom partizánskej brigády gen. M. R. Štefánika.

⁴ Slovenská armáda ukoristila na východnom fronte väčšie množstvo zbraní, ktoré sa skladovali aj u posádk. Išlo najmä o poškodený, neúplný a menejhodnotný materiál, ktorý sa ako v tomto prípade, vyradený nakoniec dostal k žingorovcom. V kasárňach PÚV boli uskladnené v plechových garážach spolu so zastaralou technikou. Mal ich na starosti rtm. Ďurkáč. BAJTOŠ, I.: *História pluku útočnej vozby*.

V tomto období Vojenské ústredie (VÚ) ešte s pochopiteľných dôvodov váhalo dodať partizánom zbrane. Prebehlo viacero rokovaní (napr. 2. júna a 22. júla 1944) medzi zástupcom VÚ mjr. J. Markom a Prof. V. Jeršovom, ktorého vyjednávaním poveril V. Žingor. Až potom bolo dodané väčšie množstvo zbraní od Spojovacieho práporu 11 (SP 11) v Turč. Sv. Martine a z Popradu, zbrane do Sklabine doviezol por. Šimon.⁵

Dňa 15. 8. 1944 odviezol na základe dohovoru pplk. J. Goliana s P. A. Veličkom na osobnom aute mjr. A. Korda a por. Ferjanc na rozkaz pplk. J. Hluchého 11 debničiek ručných granátov (RG) do Sklabine. O deň neskôr, (16. 8. 1944) na rozkaz mjr. Kordu odviezol por. P. Šimon do horáme Pod Stráňami 200 pušiek, 30 ľahkých guľometov vz. 26 (LG vz. 26) a strelivo.⁶ Od SP 11 dostali 640 pušiek vz. 24, 8 LG vz. 26, 38 pištoľí, 9 tisíc RG a 190 tisíc nábojov.⁷

Po dlhom úsilí sa podarilo presvedčiť aj rtm. Alojza Ritnošíka, aby obstaral nejaké zbrane. Ten pod tlakom udalostí 22. 8. 1944 dezertoval od PÚV aj s nákladným autom Praga RN, patriacim zbrojnici pluku. Dodnes sa traduje, že bolo plné zbraní. V skutočnosti doviezol len niekoľko pušiek vz. 24 a tri samopaly MP-40, tri pištole vz. 24 a niekoľko RG vz. 34.⁸

Ďalším vhodným zdrojom ľudí a zbraní sa stala pešia rota Pešieho pluku 6 (PPI 6, veľ. pplk. pech. Albrecht) z Dolného Kubína. Dňa 23. 8. 1944 prišiel na veliteľstvo PPI. 6 rozkaz vyslať rotu 120 vojakov proti partizánom do priestoru Sklabiňa-Sklabiňský Podzámok. Veliteľ pluku určil na jej veliteľa rtm. I. Bugára.⁹ Mužstvo bolo zostavené od všetkých jednotiek pluku.

Ak predpokladáme, že bola vyzbrojená a vystrojená tabuľkovo prispela partizánskej brigáde asi 100 puškami vz. 24, 9 LG vz. 26, 9 pištoľami vz. 24, 4 osvetľovacími pištoľami vz. 34 a 180 ručnými granátmi vz. 21 a vz. 34. V septembri mala už k dispozícii aj niekoľko ťažkých guľometov vz. 12/24 (ĎG vz. 12/24).

Dňa 24. 8. sa vojaci tejto rotu presúvali autami do určeného priestoru.¹⁰ Počas zastávky pred Martinom sa veliteľ od jedného vojaka dozvedel, kde je

Rkp., s. 110. Archív Múzea Slovenského národného povstania (AM SNP) B. Bystrica. Fond XII, sign.88/87

⁵ GEBHART, J. – ŠIMOVČEK, J.: *Partizáni v Československu 1941-1945*. Bratislava : Naše vojsko – Pravda, 1984, s. 195.

⁶ Správa pplk. J. Hluchého. AM SNP, f. VII/B, pr. č. 278/60.

⁷ Spomienky E. Urbanca – z pozostalosti V. Jeršova, archív autora.

⁸ Svoj sľub musel splniť pod hrozbou zastrelenia. Spomienka J. A. Sitára, archív autora.

⁹ V tom čase dirigent plukovnej hudby.

¹⁰ Autá boli civilné mobilizované v počte asi 3-4 neznámeho typu. 1. čata ostala pre nedostatok áut v posádke a k rote sa mala presunúť neskôr. Veliteľmi čiat boli: rtk. P. Bumbera, čat. G. Gabány, čat. O. Szabadoš, rtm. J. Németh.

partizánsky štáb a po porade s poddôstojníkmi sa rozhodli dezertovať k partizánom. Večer už bola v Sklabini, zaradená ako I. rota 2. partiz. brigády.¹¹

K 28. 8. 1944 mala mať brigáda 113 pušiek, 5 pištolí, 4 samopaly, 3 LG vz. 26, 100 RG a niečo málo munície. Tieto údaje zrejme nezahŕňujú výzbroj roty PPl 6 a oddielu J. Reptu.

Oddiel J. Reptu, ktorý v počte 25 mužov odišiel do priestoru myjavských kopaníc s výzbrojou asi 22 pušiek vz. 24, jedným LG vz. 26, jedným samopalom MP-40 a jedným PPS-41. Mali k dispozícii ručné granáty Škoda vz. 34 a nemecké M24/39. Vystrojení boli do vojenských uniforiem, niektorí príslušníci oddielu mali prilbu vz. 32, a niektorí na ľavom rukáve našitú trikolóru.

V priebehu septembra 1944 mal štáb brigády takéto zloženie:

Veliteľ: npor. del. Viliam Žingor.

Zástupca veliteľa: Ján Repta.

Náčelník štábu: Ladislav Nosák.

Politický komisár: Anton Sedláček.

Hospodár: Jozef Fraňo.

Vojenský poradca: st. serž. Konstantin Popov.

Bojové jednotky boli rozdelené na sedem oddielov:

1. oddiel: šrtm. I. Bugár, zást. rtk. Bumbera – 110 osôb.

2. oddiel: čtk. Ritnošík – 70 osôb.¹²

3. oddiel: des. P. Duháček.

4. oddiel: čat. Hruška – 84 osôb.

5. oddiel: des. Rovňák – 112 osôb.

6. oddiel: por. V. Záthurecký.

7. oddiel: Dr. K. Stráňai - 78 osôb.¹³

Hlavnou vojenskou silou brigády sa stala rota z Dolného Kubína, vyššiu bojovú hodnotu mali aj oddiely Ritnošík a Hruška.

Brigádu dopĺňali: náhradná rota por. Zimana; zásobovací oddiel pod vedením J. Talacku; autokolóna pod vedením V. Erdelyho a 38 mužov rozvedky pod velením por. Zilberta.¹⁴ Každý oddiel sa členil na čaty, tie mali niekoľko družstiev po 8-9 mužov.

¹¹ Spomienka I. Bugára. AM SNP, f. XII, pr. č. S-123/83.

¹² Jednotka mala jeden ŤG vz. 37 a niekoľko LG vz. 26.

¹³ 1. čata: O. Bayer, výzbroj: 1 ŤG vz. 24, 1 LG vz. 26, pušky vz. 24 a RG vz. 34. 2. čata: J. Krošlák. 3. čata: T. Bayer. *Výkonný rotmajster*: rtm. Handrych. Spomienka O. Bayera. AM SNP, f. XII, pr. č. S-11/83.

¹⁴ K 15. 9. 1944 mala 375 mužov, 80 pušiek, 11 pištolí, 1 guľomet a dva mínomety.

Potom, čo 6. 9. 1944 bola vyhlásená mobilizácia, nastúpilo k brigáde 1097 mužov. Časť z nich bola poslaná domov pre nedostatok zbraní a výstroja, ale tiež aj pre príslušnosť k HG. V tom čase viazlo z rôznych príčin zásobovanie. Prechádzalo totiž po trase Banská Bystrica-Handlová-Gajdel-Fačkov, a tá bola na niektorých miestach podmínaná, pretože hrozil rýchly postup nemeckej jednotky SS-Kampfgruppe „Schill“ od juhu. Touto zásobovacou cestou dostala brigáda od veliteľstva 1. ČSA, dva ŤG vz. 24 a menší počet sovietskych PTP, samopalov (z toho štyri americké UD M42), RG a streliva.

Zásobovaciú situáciu sťažovala skutočnosť, že dodávky prichádzali cez nepriateľské územie. Napr. pri obci Gajdel boli zničené tri autá s muníciou určené pre partizánsku brigádu. Jedno z nich viezlo 3 tisíc RG.¹⁵ Prepadla ich ozbrojená skupina slovenských Nemcov.

Z vojenskej roty por. Polonca a miestneho obyvateľstva, bol v priestore Nemeckého Pravna zorganizovaný ďalší oddiel. Mal 158 mužov, disponoval výzbrojou: 146 pušiek, 8 LG vz. 26 a dvoch samopalov.¹⁶

Dňa 4. 9. 1944 nemecké jednotky od 178. divízie „Tatra“ zaútočili na postavenia Žingorovej brigády v priestore Rajeckých Teplíc. Ich útok bol odrazený. Naopak partizáni brigády prešli do útoku a obsadili obec Poluvsie. V boji ukoristili dve nákladné autá, jeden mínomet 8-cm M34, dva ŤG, 5 LG a 250 pušiek.¹⁷ Korisť aj do budúcnosti predstavovala významnú časť vybavenia brigády.

Historická spisba udáva, že 12. septembra 1944 brigáda mala v stave 20 ŤG, 60 LG, 856 pušiek, 10 samopalov, 86 pištolí, dva granátomety, 13 PTP, 8 tisíc RG, tri mínomety a tri horské kanóny vz.15.¹⁸ V skutočnosti mala batériu „Duchoň“ pridelenú len od 15. 9. do 20. 9. 1944.

Z desiatich samopalov boli tri MP-40, zvyšok PPŠ-41. Protitankové pušky boli sovietskeho typu PTRD-41. Mínomety boli ukoristené, už spomínaný 8-cm M34 a dva „rotné“, zrejme 5-cm M36. Ich bojové využitie bolo minimálne vzhľadom na nedostatok munície a nevytváňanosť obslúh.

Spočiatku využívala brigáda na spojenie a prepravu motocykel FN 500, príležitostne aj služby taxikára Kamenického a jeho Tatry 54/30.

¹⁵ Spomienka Velebára. AM SNP, f. XII, pr. č. S-25/84. V rukopise K. Stráňana *Príspevok k dejinám* v časti knihy *Rajecká dolina v SNP*, sa píše o zničení 30 samopalov, 80 pušiek, 12 PTP, pištolí a 3 tisíc RG.

¹⁶ HALAJ, D.: *Príspevok k bojovej činnosti 2. Partizánskej brigády gen. M. R. Štefánika (september 1944)*. In: Zborník múzea SNP, č. 2. Martin : Vydavateľstvo Osveta, 1977, s. 69-90.

¹⁷ Počet pušiek je zrejme nadnesený, avšak údaje o guľometoch a mínomete sa zdajú byť pravdivé. Mínomet nemal praktické použitie. Nemal zameriavač a k dispozícii bolo len asi 20 mín. Koncom septembra bol na neznámom mieste zakopaný.

¹⁸ PLEVZA, V. a kol.: *Dejiny SNP 1944, encyklopédia odboja a SNP*. Bratislava : Pravda, 1985, s. 103.

V auguste pribudla Praga RN od PÚV a rota z Dolného Kubína, ktorá prišla na troch nákladných autách. Neskôr brigáda získala, prípadne ukoristila, ďalšie vozidlá ako motocykle DKW, Puch, či štyri nemecké nákladné automobily. Štáb brigády používal aj jeden autobus. Celkom k 10. septembru boli k dispozícii asi štyri motocykle, 4-6 osobných áut, 5-6 nákladných áut, a tiež 33 koní.

Na rozkaz K. K. Popova bola 18. 9. 1944 z vojakov náhradnej rotý postavená bojová jednotka pod velením npor. pech. J. Zimana. Zástupcom veliteľa sa stal por. Štok. Spolu mala 102 mužov a disponovala 5 ŤG, 8 LG, 3 PTP, 61 pušiekami, 10 puškovými granátometmi, a k nim 62 granátmi.¹⁹ Rota sa presunula autami do Fačkovho sedla, ktoré obsadila a vybudovala si tu zákopy. Brigáda sa v tom čase už presúvala do hôr a tak bol odpor neorganizovaný.

Hoci zámok v Kunerade padol 25. 9. 1944, oddiel Hruška bránil ešte dva dni záver doliny kde boli dislokované zásoby a autá brigády. Potom pod tlakom nemeckých jednotiek ustúpil oddiel na Martinské hole.²⁰ Tak sa skončil priamy odpor brigády, voči nemeckej armáde.

Začiatkom októbra rapidne poklesol početný stav brigády. Okrem zabitých, ranených a zajatých, ho spôsobila aj Popovova výzva „že kto chce môže domov“. Podobnú výzvu o dobrovoľnom pokračovaní v boji dal aj V. Žingor.²¹ V jednotke M. Hrušku táto výzva spôsobila pokles počtu z vyše 200 mužov na 37, s výzbrojou 22 pušiek, 9 samopalov a 3 LG (k 3. 10. 1944).²²

Začiatkom októbra 1944 došlo pod tlakom nemeckých jednotiek k rozdeleniu brigády. V dôsledku rozdrobenia, stratili oddiely medzi sebou spojenie. Časť okolo Popova sa osamostatnila úplne ako „2. slovenská národná partizánska brigáda“ a so Žingorovou skupinou sa už viac nespojila. Napriek tomu sa ich osudy čiastočne prelínajú a aj v archívnych prameňoch je niekedy ťažké ich odlíšiť.

Časom sa postupne podarilo V. Žingorovi časť svojich jednotiek znovu zorganizovať. V tomto (november-december 1944) období brigáda prechádzala do pasivity podobne ako všetky partizánske oddiely. Nedostatok výzbroje, potravín, tlak nemeckých jednotiek a vysoký sneh prinútili partizánov

¹⁹ Spomienka J. Zimana. AM SNP, f. XII, pr. č. 249/74 Zloženie: 1. čata - vel. čat. J. Rovňák; 2. čata - vel. čat. M. Kereš; 3. čata - vel. čat. Š. Susa; Družstvo PTP - vel. dest. J. Záborský.

²⁰ Spomienka M. Hrušku. AM SNP, f. XII, pr. č. S-124/83.

²¹ Je možné povedať, že iná možnosť nebola. Zásobovanie väčšieho počtu bojovníkov nebolo v danej dobe možné.

²² Spomienka M. Hrušku. AM SNP, f. XII, pr. č. S-124/83.

obmedziť bojovú činnosť na obranu vlastných táborov. K aktivizácii dochádza začiatkom roka 1945. Tomu zodpovedala aj nová organizácia.

Po 1. 1. 1945 bol štáb brigády organizovaný nasledovne:

Veliteľ: npor. del. Viliam Žingor.

I. zástupca veliteľa: Ján Repta.

II. zástupca veliteľa: Andrej Ťahúň.

Náčelník štábu: npor. Eduard Hurta.

Osvetový dôstojník: Ján A. Sitár.

Spravodajskí dôstojníci: Emil Šútovec, Miroslav Knoško.

Zbrojní dôstojníci: Viliam Felcan, zást. rtm. Slavomír Sýkora.

Proviantsní dôstojníci: Miloš Frkáň, zást. Andrej Jančovič.

Adjutant veliteľa: Ivan S. Ibin.

Zdravotná služba: MUC. Eduard Sitár, Dr. Sergej Kulikov, Mária Štubnerová a Pavol Buocik.

Koncom januára 1945 bola brigáda rozdelená na tieto oddiely:

Oddiel „Helena“ – veliteľ čtk. Alojz Ritnošík. Asi 70 mužov.²³

Umiestnená čiastočne vo veliteľskom tábore Na Bani. Ten mal asi 25 ľudí, výzbroj: dva ŤG vz. 24, jeden ŤG vz. 37, jeden ĽG vz. 26. Ďalej mali štyri samopaly UD M42, jeden MP-40, jeden PPS-41, jeden 39M, pušky vz. 24, jedna vz. 33, jedna automatická SVT-40 a jedna protitanková PTRD-41. Výzbroj dopĺňali pištole a ručné granáty rôznych typov.²⁴ Pod oddiel patrili aj tieto podskupiny: I. rtm. Miloslava Lepeja, II. por. Záthureckého, v doline Malá. V činnosti od 25. 3. 1945.

Oddiel „Fatranský Kriváň“ – veliteľ des. Ladislav Nosák. Asi 120 mužov. Spočiatku mali len 1 ĽG vz. 26, 2 samopaly a 19 pušiek.

Oddiel „Ludmila“ – veliteľ por. Rudolf Maršala. Tvorilo ho asi 45 mužov, neskôr 100. V mesiacoch november – december 1944 mal dva ĽG vz. 26, dve pištole, jeden samopal, niekoľko pušiek a ručných granátov. Problémom bol nedostatok munície. Od marca 1945 mal k dispozícii aj dva nemecké ŤG, pribudol aj ďalší samopal PPS-43.²⁵

Oddiel „Samo“ – veliteľ slob. Samuel Bibza, dislokovaný v priestore Gaderskej doliny. Mal asi 85 mužov. K nemu patrila podskupina: Hyneka Floreka.

²³ Brigáda Štefánik, poznámky J. Šolca. AM SNP, S-54/91, inv. č. 150, č. kr. 9/3.

²⁴ Spomienky J. A. Sitára, archív autora.

²⁵ Spomienka J. Garaja. Archív Ing. V. Žingora, kópia archív autora.

Oddiel „František“ – zást. František Kriegera. Umiestnený v doline Veľká, neskôr na vrchu Turatín. Mal 54 mužov, vo februári 1945 sa k nim pridalo aj 25 maďarských vojakov.²⁶

Oddiel „Emília“ – des. Ladislav Felcan. Svoju činnosť začal po 13. januári 1945 v doline Valaská pri Bystričke.

Koncom januára 1945 doplnili brigádu ďalší partizáni, čo následne vyvolalo potrebu doplniť výzbroj. Do priestoru Hlboké boli vyslané skupiny, ktoré mali za úlohu vyhľadávať zbrane. Priniesli 9 pušiek a dva ŤG. Okrem toho priviedli aj dvoch Rusov v nemeckých uniformách s plnou výzbrojou, ktorí dezertovali od svojej jednotky.

Príslušníci oddielov brigády zabezpečovali, výmenou za iný materiál zhadzovanie zbraní na Martinských holiach pre oddiel Pogudin. Po dohode mala časť automatických zbraní zostať 2. partizánskej brigáde.²⁷ V skutočnosti sa pogudinovci deliť nechceli vôbec, časť výzbroje zozbierali Nemci a gardisti, zo zvyšku dostala brigáda len jeden nemecký guľomet MG-34, s rozbitou pažbou.²⁸

V priebehu februára 1945 sa k brigáde dostalo aj niekoľko desiatok maďarských vojakov hlavne od 16. pešej divízie.

Koncom februára bol jeden ŤG vz. 12/24, bez podstavca, poskytnutý partizánskej skupine kpt. Klokova.²⁹

Charakteristiku výzbroje môžeme zhrnúť nasledovne: hlavnou výzbrojou boli pušky opakovačky vz. 24, M98k, menej maďarské 35M. K dispozícii bolo niekoľko samopalov typu PPŠ-41, MP-40 a UD M42. Pričom nemecké MP-40, nazývané „plechové“ boli cenené najviac.

Americké UD M42 boli náročné na čistenie a ich zásobníky často vypadávali. V menšom množstve boli k dispozícii aj maďarské samopaly 39M. Prevažovali ľahké guľomety, hlavne vz. 26 a niekoľko nemeckých MG-34. Paradoxne ŤG vz. 26, označované odbornou literatúrou za najlepšie v 2. svetovej vojne trpeli údajne na silné mrazy a museli im byť zdvojené vzpruhy.³⁰ Do výzbroje patrili aj ťažké guľomety, československé vz. 12/24, ale tiež nemecké MG-34 a MG-42, spočiatku aj dva ŤG vz. 37. Maďarskí vojaci priniesli tri ŤG 7/12M. Strelné zbrane dopĺňalo niekoľko kusov loveckých pušiek a pištole rôzneho pôvodu (československé vz. 22 a 24,

²⁶ Spomienka F. Kriegera. AM SNP, f. XII, pr. č. S-29/84

²⁷ HALAJ, D.: *Príspevok k bojovej činnosti 2. Partizánskej brigády...*, s. 69-90.

²⁸ Spomienky M. Šútovca, archív autora.

²⁹ List V. Žingora, kpt. Klokovi. AM SNP, f. 110, pr. č. 191/65, 9-24 a 25.

³⁰ *Príspevky k dejinám SNP v Turci*. Martin : Nákladom Turčianskej partizánskej brigády gen. M. R. Štefánika, 1947, s. 191.

nemecké P-08 Parabellum, P-38 Walther, C96 Mauser a rakúsky Steyr vz. 1912). Ručné granáty boli tiež rôzneho pôvodu, hlavne československé vz. 21, vz. 34 a nemecké St. Hgr. 24, Ei. Hgr. 39 a St. Hgr. 43.

Celkovo však prevládal nedostatok munície a aj tá čo bola k dispozícii nevhodným skladovaním bola často znehodnotená. Rovnako sa nedostávalo prostriedkov na údržbu zbraní, čo ovplyvňovalo bojaskopnosť oddielov.

Ďalším veľkým problémom bola výstroj. Brigáda sa ju snažila získať rôznymi spôsobmi, čomu zodpovedalo aj jej rôznorodé zloženie.

O výstroji partizánov po príchode do Kuneradu píše A. Pačan vo svojom zápisníku takto: „...za Rajcom nasledujú Rajecké Teplice a tu sa stretávam s divným obrazom! Pekné kúpeľné miesto je preplnené hosťami, ale akými! Jeden má na kabáte hitlerovský odznak, druhý gardistický“.³¹

Pri celkovom nedostatku výstroja bolo takéto oblečenie bežné. Vojenské rovnošaty mali len zbehovia z armády. Prvé väčšie dodávky výstroja od armády prišli až v septembri počas evakuácie skladu intendenčného materiálu (SIM) vo Vrútkach. Vtedy do Kuneradu priviezli asi 60 párov topánok, vyše 200 ks prádla, 500 opaskov, 300 nohavíc, 180 sumiek, 40 puzdier na mapy, 50 puzdier na pištole, 60 ks kompasov a väčšie množstvo chlebníkov.

Celý výzbrojný a výstrojný materiál, ktorý nebol pridelený bojovým jednotkám obhospodarovala náhradná rota npor. J. Zimana.

Stávalo sa, že niekedy aj vojenské jednotky prenechali brigáde potrebný materiál. Napríklad náhradná rota brigády prevzala, niekedy v septembri 1944 od jednotky por. del. P. Bielika, 1 ďalekohľad, 1 Pi. vz. 22, 1 samopal PPŠ-41, 15 pušiek, 52 sumiek, 11 stanových dielcov, 8 prikrývok, 15 bodákov, 15 prilieb vz. 32, 10 lopatiek, 3 batohy, 22 RG vz. 34, 1 plášť vz. 30, 1 S-šálku, 5 zásobníkov do LG vz. 26 a muníciu.³²

Dňa 19. 10. 1944 malo byť skupine „Žingor“ letecky dodaných 150 kusov zimných pulóvrov, 150 kusov zimných košiel, 80 kusov zimných spodkov, 300 párov zimných onucí. Okrem toho 100 kusov nohavíc a 80 čiapok. Pripravených bolo aj 142 tisíc kusov cigariet Detva, 8000 kusov cigariet Lipa a 10 litrov liehovín. Okrem toho aj liečivá, obvazy a chirurgické nástroje. Ešte 24. 10. bol však materiál na letisku Tri Duby a nie je jasné či sa vôbec k adresátovi do porážky povstania kompletne dostal.³³ Zhodené mali byť asi štyri balíky s onucami a ovinkami.

³¹ Zápisník A. Pačana. AM SNP, f. IV, pr. č. 75/65.

³² Zápisník J. Zimana. AM SNP, f. IV, pr. č. A-38/76, č. kr. 11.

³³ Listy S. Bibzu V. Žingorovi zo 19. 10. a 24. 10. 1944. Archív J. A. Sitára, kópia archív autora.

Hoci oblečenie a výstroj boli rôzne, každý sa snažil získať vojenskú rovnošatu a výstroj pre jej kvalitu. Časť bola dodaná počas povstania, časť bola získaná v zime 1944-1945 od jednotiek domobrany, „Stačilo len odpárat rukávovú pásku“ – spomína Ján A. Sitár.³⁴

O tvorivosti svedčí, že partizáni vyrobili a aj používali snežnice vyrobené z perforovaných debničiek od ručných granátov vz. 34, firmy Škoda.³⁵

Partizáni nosili prilby minimálne a ak, tak štandardné vz. 32, ale na jednej fotografii je vidieť aj partizán s nemeckou prilbou M35 označenou červenou hviezdou. Samozrejme v boji by bola takáto prilba veľkou nevýhodou. Vzniká dojem, že bola zrejme použitá len pre toto fotografovanie.

Počas zimy 1944/1945 bolo používané rôzne oblečenie, napr. kombinácie slovenskej uniformy a uniformy SS s civilným odevom. Vo veľmi chladnom počasí sa v tábore Na Bani používala do strážnej služby aj letecká kombinéza.³⁶

Po príchode 1. Čsl. armádneho zboru, došlo k pokusu odzbrojiť brigádu. Tá však výzbroj neodovzdala, ale ju uložila v budove hasičskej jednoty. Dva mesiace tu bolo deponovaných 8 ks ŤG vz. 12/24, 1 ks ŤG vz. 37, niekoľko ĽG, do 200 pušiek, niekoľko desiatok samopalov PPS-41 a MP-40 a jeden puškový granátomet. V júni 1945 boli zbrane tajne prevezené do priestorov statku v Trebostove, kde boli ukrývané až do ich odhalenia ŠTB v roku 1949.³⁷

Vtedy sa tu našlo 5 ks ĽG vz. 26, 5 ks ĽG MG, 1ks ĽG DP-27 a niekoľko samopalov. Otázkou zostáva, čo sa stalo s ostatnými zbraňami.

Mnohé zo zbraní si partizáni ponechali v osobnej držbe.

Vzhľadom na to, že výskum problematiky 2 partizánskej brigády gen. M. R. Štefánika je len na začiatku, táto práca kompletne nevyčerpáva túto problematiku. Pri plánovanom komplexnom spracovaní bude štúdiá tvoriť jeho organickú súčasť spolu s ďalšími kapitolami.

³⁴ V Turč. Sv. Martine boli vo februári 1945 dislokované Pionierske stavebné rotý PSR 76, 77 a 78. Ich velenie spolupracovalo s brigádou.

³⁵ Spomienky J. A. Sitára a S. Pšenku. Zvukový záznam, archív J. A. Sitára – kópia archív autora.

³⁶ Spomienky J. A. Sitára a S. Pšenku. Zvukový záznam, archív J. A. Sitára – kópia archív autora.

³⁷ Spomienky J. A. Sitára, archív autora.

PRÍPAD PORUČÍKA ANTONA HIRNERA A SPOL. (O jednom mýte slovenskej vojenskej historiografie)

Martin Lacko

Unreliability of Slovak Army in fighting against the USSR is one of the myths created by Marxist historiography which still linger on in works of historians. Unreliability and opposition against war were allegedly displayed by mass defections already in 1941. First defected officer is said to be Lieutenant Anton Hirner. Indeed, officer of engineers Anton Hirner was captured during tragic Battle of Lipovec on 22 July 1941. Many sources confirm this fact. Together with him, another servicemen of Mobile Brigade were captured. Most of them managed to escape from Soviet captivity. However, Anton Hirner was not so fortunate.

„Nestal sa slepým nástrojom v rukách slovenských klérofašistov a nesplnil ich rozkaz. Nezdvihol zbraň proti hrdinsky sa brániacim sovietskym vojakom ... spolu so skupinou sedemnástich vojakov a poddôstojníkov ako prvý slovenský dôstojník prešiel na stranu Červenej armády” – tieto slová napísal v slávnostne ladenom úvode k vydaniu Hirnerových memoárov v roku 1981 ich editor. Snáď týmto citátom, by sme mohli otvoriť túto, až do posledných rokov mýtizovanú problematiku údajných prvých slovenských dezercíí na sovietsku stranu.

Kto vlastne bol Anton Hirner a čím si zaslúžil, že sa dostal do príručiek a encyklopédií odboja vydaných v bývalom Československu?¹ A prečo máme vôbec dnes zameriavať svoju pozornosť na zdanlivo tak periférnu otázku, akou bolo nasadenie radového dôstojníka Rýchlej brigády, ktorých bolo len v tejto formácii okolo dvoch stoviek? Tým skôr, že podnes nemáme zmapované ani osudy generálov slovenskej armády? V slovenskej (resp. československej) historiografii a publicistike dodnes vládne názor vytvorený komunistickou propagandou o tom, že slovenskí vojaci a dôstojníci vraj túto vojnu od počiatku odsudzovali, prejavovali mizernú bojovú morálku, s úctou a obdivom hľadeli na Stalínov Sovietsky zväz a najmä využívali akúkoľvek možnosť dezercie na sovietsku stranu, ktorá sa im naskytla.

Práve preto sa pre marxistických autorov stal Hirner prototypom uvedomelého vlastenca, akýmsi predchodcom legendárneho kapitána

¹ Encyklopédia SNP ho predstavuje nasledovne: „Hirner, Anton (18. 5. 1915, Smolenice) – študent. R. 1937 – 1939 dôstojník čs. armády, potom študent vysokej školy lesníckej..., roku 1941 povolaný do slovenskej armády, odvelený na východný front, kde 22. 7. 1941 pri Lipovci so skupinou vojakov uskutočnil prvý prechod slov. vojakov na sov. stranu. Po absolvovaní špec. výcviku spolu s V. Medekom 23. 7. 1944 vysadený pri Bojniciach, vedúci spravodajskej skupiny Bohuš-Viktor, od pol. okt. 1944 na pokyn veliteľa HŠPO K. Šmidkeho utvoril spolu s F. Lipkom skupinu Smrek-Bohuš.“ *Dejiny SNP*. V. zv. (Zost. V. Plevza). Bratislava : Pravda, 1984, s. 154.

Nálepku. Údajne ako vôbec prvý slovenský dôstojník na východnom fronte dezertoval k Sovietom, čím sa vraj začala celá reťaz prechodov, ktorá pokračovala por. Drugdom, por. Gajdošom a Pfliegelom, npor. Marcelym, dôst. z. Mravcom, skupinou stot. Nálepku, až nakoniec vrcholila v „dezercii“ vyše dvoch tisícok príslušníkov niekdajšej Rýchlej divízie na sovietsku stranu v októbri 1943 pri Melitopoli (Kachovke).² Hirnerovo gerojstvo malo vyčnievať tým viac, že jeho „prechod“ sa udial hneď na počiatku vojny, v období, kedy bola Stalinova armáda v úplnej defenzíve.

Na počiatku bol Hirner, na konci Kachovka

Zdeformovaným výkladom najnovších dejín sa vyznačovalo najmä obdobie tzv. normalizácie. Problematika (údajnej) odbojovej činnosti príslušníkov slovenskej poľnej armády bola integrálnou súčasťou diel o odboji v druhej svetovej vojne. Tak napr. autori plevzovskej encyklopédie SNP z roku 1984 sa usilujú navodiť zdanie akejsi fiktívnej kontinuity dezercíí v slovenskej armáde tvrdením, že „základ k prechodom na stranu sovietskej armády položila skupina poručíka Hirnera už 22. 7. 1941.“³ Táto téza bola do roku 1989 kánonom pre historikov: Odpor slovenských vojakov k vojne sa vraj rozvíjal kontinuálne, od prvých dní leta 1941 až do jej konca. Umelo vytvorená červená niť fiktívnych prechodov sa však ukázala použiteľnou aj po páde totality v roku 1989, ako to dosvedčujú niektorí autori.⁴ Názor o „prechode“ totiž našiel svojich vytrvalých stúpencov aj v ich radoch. Tak napr. Pavel Šimunič. Keď pri príležitosti 50. výročia povstania vyšla publikácia *Vojenské aspekty SNP*, Šimunič v príspevku nemohol obísť otázku „reťaze“ slovenských dezercíí. Všetko sa vraj spustilo už 22. júla 1941

² Po kritickom pohľade na tieto prípady v skutočnosti zisťujeme, že okrem skupiny stot. Nálepku išlo vo všetkých ostatných o púhe pády do zajatia. Posledne menovaný mýtus o 1. pešej divízii som vyvrátil na inom mieste (*Udalosti pri Kachovke – mýty a legendy*. In: Slovenská republika 1939 – 1945 očami mladých historikov II. Bratislava : Mercury, 2003.).

³ *Dejiny SNP*. V. zv., s. 480. Ján Šimovček v roku 1979 píše, že „medzi prvými už pri Lipovci v júli 1941 prešla skupina poručíka v zálohe Antona Hirnera.“ ŠIMOVČEK, J.: *K prechodu na ozbrojené formy protifašistického odboja na Slovensku po prepadaní ZSSR fašistickým Nemeckom*. In: Štúdie k čs. vojenským dejinám. Praha : VHA, 1979, s. 49. V inej práci o odbojovej činnosti slovenských vojakov v ZSSR sa tvrdí, že „...skupina vojakov využila útok na Lipovec k tomu, aby prebehla cez front – k Sovietskej armáde. Nebolo to ľahké podujatie. Veď to znamenalo prebehnúť doslova ohňom, riskujúc pritom život“ skoro teatrálny dramatizoval zas Bohuš Kuchár. Spolu s ním prebehlo vraj aj iných 17 príslušníkov brigády. KUCHÁR, B.: *Ostali verní prísaha. (K prejavom protifašistického odporu v slovenskom vojsku, najmä v rýchlej divízii)*. Bratislava : ÚV SZPB, 1989, s. 24.

⁴ Tiež niektorí „publicisti-odbojáři“. „Na sovietsku stranu prešla už v roku 1941 prešla ako prvá jednotka pod velením npor. Hirnera“, presvedča napr. článok v časopise *Bojovník* ešte 15 rokov po páde diktatúry (č. 1, 30. 12. 2004, s. 6.).

pri Lipovci. „Oficiálne sa uvádzalo, že straty pri Lipovci predstavovali 75 mŕtvych, v skutočnosti ich však bolo iba 61. Chýbajúcich ďalších 14 mužov pod vedením Antona Hirnera prešlo k Červenej armáde. Bol to vôbec prvý prechod na sovietsku stranu. Ním sa však začala celá séria, ktorá nakoniec vyústila do stiahnutia slovenských vojsk z operačného nasadenia v ZSSR.”⁵

V inej jeho práci – *Slovenská armáda a SNP* – z roku 1996 sa píše to isté: „Oficiálne uvádzané straty pri Lipovci boli 75 mŕtvych, v skutočnosti ich však bolo 61. Chýbajúcich 14 mužov pod vedením por. Antona Hirnera prešlo k Červenej armáde. Bol to vôbec prvý prechod na sovietsku stranu. Ním sa však začala celá séria prechodov, ktorá nakoniec vyústila do stiahnutia slovenských vojsk z operačného nasadenia v ZSSR v období 1943 – 1944.”⁶

Presne tú istú formuláciu Šimunič predostrel na inom odbornom fóre aj v roku 1999: „Oficiálne uvádzané straty pri Lipovci boli 75 mŕtvych, v skutočnosti ich však bolo 61. Chýbajúcich ďalších 14 mužov pod vedením Antona Hirnera prešlo k Červenej armáde. Bol to vôbec prvý prechod na sovietsku stranu. Ním sa začala celá séria, ktorá nakoniec vyústila do stiahnutia slovenských vojsk z operačného nasadenia v ZSSR.”⁷ Veľmi zaujímavým faktom však je, že Šimunič neuvádza žiaden prameň, o ktorý opiera túto svoju istotu. Každopádne sa však táto téza zakorenila a pretrváva až do dnešných dní.⁸

22. júl pri Lipovci – mýty a realita

Ako to teda bolo s onou bitkou a slovenskými zajatcami pri Lipovci?⁹ Najskôr treba krátko pripomenúť všeobecné fakty o prvej fáze

⁵ ŠIMUNIČ, P.: *Slovenská armáda v kontexte II. svetovej vojny a predpoklady povstania*. In: *Vojenské aspekty SNP*. (Zost. J. Korček). Bratislava : VHÚ, 1994, s. 17. Pochopiteľne, musela sa spomenúť aj „dezercia” npor. Marcelyho a samozrejme „prechod” pri Kachovke 30. 10. 1943. Tamže, s. 19, 20.

⁶ ŠIMUNIČ, P.: *Slovenská armáda a SNP*. Bratislava : Metodické centrum, 1996, s. 5.

⁷ ŠIMUNIČ, P.: *Slovensko v druhej svetovej vojne – vojenské predpoklady SNP*. In: *SNP 1944. Vstup Slovenska do demokratickej Európy*. Banská Bystrica : Adabe, 1999, s. 116. Vyústením sa pochopiteľne myslí „dezercia 2731 vojakov pri Melitopole 30. 10. 1943”. Tamže.

⁸ Niektorí historici boli na toto svoje tvrdenie tak hrdí, že ho zapracovali pod heslom „Prví prebehlici na druhú stranu“ do *Kroniky Slovenska* ako „vedecký poznatok“, zosmiešňujúc pritom oficiálne tvrdenia Čatlošovho MNO. Kol.: *Kronika Slovenska II*. Bratislava : Fortuna print, 1999, s. 264, či do najnovšej encyklopédie *Vojenské osobnosti čs. odboje 1939 – 1945*. Praha, Bratislava : VHÚ, 2005, s. 95. Podobne posledná kniha *Za frontou na východe* Jiřího Šolca z roku 2003 je pri hesle *Hirner Anton*, plná chýb. O. i. tu stojí, že bol „...odvelený na východný front 22. 7. 1941, kde 6. 10. 1941 (sic!) prešiel pri Lipovci ako prvý slovenský dôstojník so skupinou vojakov k sovietskej armáde. Od tej doby slúžil v Červenej armáde a tu bol tiež získaný sovietskou spravodajskou službou pre poslanie za nemeckými líniami.” (Čo, mimochodom, tiež nie je pravda, lebo „od tej doby”, bol temer celé tri roky bol v zajatí a zbraň do rúk nedostal!).

⁹ Bližšie o lipoveckej bitke pozri napr. KLUBERT, T.: *Bitka pri Lipovci*. In: *Vojenská história*, č. 1/2003, MIČIANIK, P.: *Rýchla brigáda a bitka pri Lipovci*. Rkp. (Text neskôr publikovaný v zborníku *Historické rozhľady* č. 2/2005. (Zost. M.Duchoň-M.Lacko-I.Varšo). Tmava : KH FF UCM, 2005. Cenné informácie

ťaženia slovenskej armády, ktoré tvoria rámec nielen lipoveckej bitky, ale aj Hirnerovho „prechodu“. V poľnej armáde vládla v letných týždňoch nasadenia mimoriadne dobrá bojová morálka a silný antagonizmus voči Sovietom. Bol to v prvom rade dôsledok neuveriteľne brutálnych masakrov politických väzňov, ktoré prevádzala NKVD na územiach, ktoré ZSSR získal v roku 1939.¹⁰ Mnohí vojaci Rýchlej skupiny a neskôr Rýchlej brigády videli následky týchto atrocít na vlastné oči. Tieto obrazy, spolu s katastrofálnou hospodárskou situáciou sovietskej Ukrajiny, vyliečili z predchádzajúcich ilúzií aj tých najväčších snílkov. Silným faktorom boli aj skúsenosti so zákerným spôsobom boja sovietskych jednotiek.¹¹ Suma-sumárum, v tomto období nenachádzame – až na jeden prípad – ani náznak nejakých pokusov o prebehnutie na stranu nepriateľa.¹² Nik zo slovenských vojakov o to nestál, a ak o dezercii aj niektorí vojaci pred vstupom na územie ZSSR spočiatku uvažovali, po prekročení hraníc a prvých „zážitkoch“ si to rýchle rozmysleli.¹³ A žeby bol práve Anton Hirner tak uvedomelým antinacistom, ktorý si svoj prechod vopred naplánoval? Všetky okolnosti a súvisiace fakty to vyvracajú.

Počas najkrvavejšej bitky, akú slovenská armáda absolvovala na východnom fronte, sa dostalo do obklúčenia v Lipovci dňa 22. júla približne 250 slovenských a nemeckých vojakov. Medzi nimi sa ocitlo aj viacero dôstojníkov – zo slovenskej strany napr. stot. Duchnovský, npor. Demčák, npor. Ďurana por. Miartuš, por. Dananaj, por. Vančo a i. A takisto por. Anton Hirner.¹⁴ Väčšine z nich sa nakoniec – potom, čo nemecké veliteľstvo odmietlo podniknúť kroky na ich vyslobodenie – podarilo zo zajatia prebojovať sa, či doslova vyklznuť. Jediný dôstojník Rýchlej brigády,

poskytujú aj dobové publikácie MNO: OHRIVAL, P.: *Návrat stratených*; PYŠNÝ, E.: *Ocel' a myšlienka*; VAŠKO, A.: *Ranení rozprávajú* či *Ťaženie slovenskej rýchlej skupiny (brigády) v SSSR*.

¹⁰ Túto problematiku najpodrobnejšie spracoval nemecko-poľský autor Bogdan Musial v diele *Rozstrelac' elementy kontrrewolucyjne! (Brutalizacija wojny niemiecko-sowieckiej latem 1941 roku)*, Warszawa : Fronda, 2001. O masakroch však podrobne informovala už dobová slovenská tlač.

¹¹ Úplne bežným bola napr. strelba spoza chrbta, používanie zakázaných tzv. dum-dum striel, rovnako ako uniforiem protivníka, predstieranie mŕtveho resp. zajatého a následná strelba, mučenie a popravy zajatcov na a pod. Stalinov ZSSR bol známy tým, že nepodpísal a nerešpektoval medzinárodné vojnové konvencie. Pozri napr. KUBÍK, P.: *Rudé stíny*. Praha : Mladá fronta, 2003. Aj z tohto dôvodu bola väčšina nemeckých vojakov zajatých Sovietmi do roku 1943 likvidovaná. MUSIAL, B.: c. d., s. 200.

¹² Výnimkou bol len jediný prípad dvoch zbehov od Rýchlej skupiny – stk. Trnavského a Kamila, ktorých však vzápätí po prebehnutí Sovieti zavraždili. Pozri MIČIANIK, P.: *Slovenská Rýchla skupina v začiatkovej fáze operácie Barbarossa*. Vojenská história, č. 4/2004, s. 64.

¹³ Túto problematiku som spracoval v štúdiách *Slovenskí vojaci a sovietsky raj (Dotyky Slovákov s komunizmom v lete 1941)*. In: *Historické rozhľady*, č. 2/2005, tiež *Sovietske vojnové zločiny na západnej Ukrajine v lete 1941 a ich vplyv na bojovú morálku slovenského vojska*. In: *Politické vedy*, č. 1/2005. (V tlači).

¹⁴ KLUBERT, T.: c. d., s. 29

ktorému sa to nepodarilo, bol veliteľ 2. čaty 1. pionierskej roty A. Hirner, ktorý sa spolu s inými obklúčenými vojakmi Sovietom napokon vzdal.¹⁵

V publikovaných spomienkach však priebeh a okolnosti tejto drámy Hirner celkom prekrútil. Tvrdil, že vlastne nepadol do zajatia, ale už vopred sa pripravoval s vojakmi na dezerciu. „Podali sme si ruky a odovzdali pozdravy domov. Tí, čo chceli ísť so mnou, nastúpili do radu, vybili si pušky, odhodili granáty a s puškami na remeni sme sa pobrali na východ smerom k blízkeму kolchozu za riekou...“, píše.¹⁶ V poli za kolchozom chceli údajne za tmy vyčkať na sovietske hliadky, ktoré budú prečesávať okolie. V skupine uvádza týchto vojakov: Ján Patlevič, Ján Klesniak, Rudolf Daubner, Jozef Mazár, Juraj Timko, Karol Gašparík, Pavel Fečko, Ondrej Liga, Michal Staško, Anton Mäsiarik, Ján Mitrus, Fabián Hlúbik, (Jozef) Ocel, (Ondrej) Brašeň, Brezina, Bučko a (Július) Medvecký. Menovaní vraj boli zaangażovaní do prechodu a dobrovoľne poslúchli všetky jeho pokyny, ako sa dostať na druhú stranu. Svoju vernosť a oddanosť mu dokonca údajne potvrdili slovami: „Pán poručík, s vami žijeme a mrieme!“ a potom sa vybrali v ústrety osudu.¹⁷

Netrvalo dlho a rojnica sovietskych vojakov za pomoci svietiacich striel skupinu nepriateľských vojakov odhalila a zajala. Keď boli Sovieti už v tesnej blízkosti Slovákov, Hirner údajne zakričal: „Nestriľať, svoji!“ odpoveďou mu však bol príznačný výkrik sovietskeho seržanta: „Kakije vy naši!“¹⁸ Nasledujúci opis stretnutia sa so sovietskymi vojakmi je v Hirnerovej knihe akoby vystrihnutý z nejakej romantickej novely: Zvítanie, dojatie, porozumenie, radosť – to všetko tu vraj bolo možné nájsť.

Skutočnosť však bola zasa iná. Podľa zachovaných výpovedí príslušníkov 1. pionierskej roty Fabiána Hlúbika a Rudolfa Daubnera, ktorí sa dostali do zajatia spolu s Hirnerom, nebol „prechod“ zďaleka tak idylický a skupina rozhodne nemala úmysel nechať sa zajať. „Do zajatia som sa dostal dňa 22. júla 1941 spolu s p. por. pion. Hirnerom (...) Stalo sa to pri ústupe

¹⁵ Tamže, s. 30. Naopak, druhému zajatému poručíkovi Dananajovi sa zo zajatia podarilo utiecť.

¹⁶ HIRNER, A.: *Trpký začiatok slávneho konca*. Kultúrny život, č. 35, 26. 8. 1966, s. 7. V knihe rozvádza „prípravu“ o čosi podrobnejšie: „Vydal som povel nastúpiť, vybiť, predložiť pušky na prehliadku a odložiť granáty. Určil som svojho zástupcu, ktorý sa postavil na koniec radu a s povelom vpravo bok a za mnou sme sa za šera pobrali na východ.“ HIRNER, A.: *Boje za frontom*. Bratislava: Pravda, 1981, s. 25.

¹⁷ Aby opis vyznieval dôveryhodne, pridáva aj akési pseudofilozofické úvahy o zmysle svojho života: „Ponorený v d'ateline, uvažoval som nad jeho zmyslom. Pociťil som nevýslovné rozhorčenie nad toľkou zlobou a predajnosťou nás všetkých, čo nás nahnali sem a ešte sa nám snažili nahovoriť, že prepadnutie cudzej krajiny je v súlade s nejakou božou spravodlivosťou.“ Tamže, s. 25.

¹⁸ Tamže, s. 26.

z dediny Lipoviec, asi o pol deviatej večer. Narazili sme na nich. Strieľali sme do poslednej chvíle, čo bolo márne“, tvrdil Daubner po návrate zo zajatia, keď opisoval situáciu z onoho júlového večera.¹⁹ Podobne opisoval udalosť aj Hlúbik. „Do zajatia som sa dostal dňa 22. 7. 1941 s p. por. pion. Hirnerom, des. Daubnerom, voj. Gašparikom a s jedným pešiakom, ktorého meno neviem. Pri útoku na Lipovec sme boli obkľúčení ruským vojskom, napriek všetkému odporu, čo sme kládli, pri ústupe sme boli zajatí.“²⁰

Zajatím sa však dráma len začínala. Slovenských zajatcov zhromaždili na blízkom majeri za Lipovcom a po polnoci so zviazanými očami odvážali hlbšie do vnútrozemia, do Starého Dašova. Slovenského dôstojníka Sovietsi od pôvodnej skupiny oddelili a odvtedy ho držali aj vyšetrovali extra.²¹ Najlepšie z vyšetrovania vyšli radoví vojaci, ktorých vypočúvali skôr formálne, pričom vyšetrovatelia sa k nim správali vcelku slušne.²² Osobitne a podrobnejšie už boli vypočúvaní poddôstojníci, ktorí pri výsluchoch utŕžili aj bitku.²³ Najhoršie však obišiel oficer Hirner. Pre sovietsky režim boli práve dôstojníci cudzej armády skutočnými reprezentantmi buržoázie, a podľa toho sa k nim aj správali. Na samom začiatku síce zajatci počuli optimistický slogan „Ste po prvý raz slobodní v slobodnej krajine!“, no ako v slobodnej krajine sa aspoň Hirner rozhodne cítiť nemohol. Pri vyšetrovaní musel odpovedať na zaujímavé otázky, napr. typu „koľko našich ste zabili“, „koho z vojakov hnal do boja“, no najzaujímavejšou bola bezpochyby otázka „kde a aké fabriky vlastní“. Táto časť ako jediná z celého Hirnerovho opisu vyznieva dôveryhodne. (Rovnaké otázky dostávali aj zajatí poľskí dôstojníci predtým, než boli popravení v Katyni).²⁴ Po skončení výsluchu nasledoval klasický postup – zviazanie rúk a odvedenie hlbšie do vnútrozemia.²⁵ Ba jestvujú indície o krutom mučení, ktoré ho malo postihnúť.²⁶

¹⁹ Vojenský historický archív (VHA) Trnava, fond (f.) 55, 55-36-1, zápisn. s des. Rudolfom Daubnerom z 26. 7. 1941.

²⁰ VHA Trnava, f. 55, 55-36-1, zápisnica so stk. Fabiánom Hlúbikom z 26. 7. 1941.

²¹ V Starom Dašove na druhý deň s ním niektorí vojaci ešte krátko boli. Pozri napr. VHA Trnava, f. 55, 55-36-1, zápisnica so stk. Jozefom Strakotom z 26. 7. 1941, tiež zápisnica s Jozefom Beňom z 12. 8. 1941.

²² VHA Trnava, f. 55, 55-36-1, zápisnica so stk. Fabiánom Hlúbikom a des. Rudolfom Daubnerom z 26. 7. 1941.

²³ VHA Trnava, f. 55, 55-36-1, zápisnica so stk. Jozefom Beňom z 12. 8. 1941. Beňo tvrdil, že v Starom Dašove ich vypočúvala istá Češka ako aj dôstojník-žid, pravdepodobne ukrajinského pôvodu.

²⁴ KAISER, G.: *Katyn. Státní zločin – státní tajemství*. Praha : BB art, 2003, s. 215. „...sa pýtali na niečo, čo bolo mnohým našim dôstojníkom úplne nepochopiteľné. Vypytovali sa na ich príslušnosť k určitej spoločenskej vrstve...“, spomínal si po rokoch jeden z vypočúvaných Poliakov na výsluchy NKVD.

²⁵ Sám to potvrdzuje: „Nato mi zviazali ruky a vyviedli na dvor. Priznám sa, nebolo mi všetko jedno.“ *Boje...*, s. 26.

²⁶ Bezprostredne po návrate k armáde dvaja z navrátilcov tvrdili, že Sovietsi zajatého Himera kruto mučili. Bol údajne uviazaný za koňom a tak vláčený po zemi. Uvádza to vo svojich spomienkach jeho brat

Aj iné veci usvedčujú Hirnera z klamstiev. Tak v prvom rade nie všetci, ktorých uvádza vo svojej „skupinke“, aj spolu s ním padli do zajatia na identickom mieste. Tak napr. stk. Ján Mitrus od guľometnej roty bol zajatý nie v Lipovci, ale pri Kamionke, keď jeho čatu obkľúčili Sovieti.²⁷ Veľmi zvláštne je aj to, že viacerí z vojakov, ktorých uvádza ako skupinku sebe oddaných dezertérov utiekli v nasledujúcich hodinách späť k slovenskej armáde. Vyvstáva potom otázka, ako je možné, že to spravili presné tí istí muži (napr. Hlúbik, Daubner, Medvecký), ktorí vraj Hirnera tesne predtým presvedčovali o svojej vernosti na život a na smrť? Prečo zrazu vojaci, ktorí mali údajne vojny plné zuby utekali späť k „fašistickej“ armáde, ktorej sa zbavili len pred niekoľkými hodinami?

Fakt, že totiž nie všetci zajatí na sovietskej strane aj ostali, nemohol obísť ani Hirner. Musel ho však prekrútiť. Píše totiž, že na otázku sovietskeho majora, „*ktorých privedených poddôstojníkov a vojakov by som odporúčal, aby sa vrátili k slovenským jednotkám*“ uviedol vraj dvoch vojakov a jedného poddôstojníka. Aj tu pravdepodobne nedocenil dôvtip čitateľa: On, ako poručík nepriateľskej armády, len niekoľko hodín po zajatí, s drôtom poviazanými rukami, nemohol svojim bývalým podriadeným odchod ani nariadiť, ani zakázať, maximálne ho mohol prekaziť vyzradením. Mohol alebo nemusel s ich útekem súhlasiť, schváliť či neschváliť, ale to bolo všetko. Okrem toho je z vojensko-strategického hľadiska absurdnou predstava, aby jedna strana v čase, kedy jej hrozilo obrovské nebezpečenstvo blízkeho úderu zo strany nepriateľa, krátko pred týmto prepúšťala svojich zajatcov, ktorí by následne mohli svoju stranu informovať o jej obrannom postavení. Vyvracajú to konečne aj výpovede utieknuvších Slovákov, ktorí jasne tvrdili, že Sovieti ich do vnútrozemia viedli so zaviazanými očami.²⁸

O osud svojho prvého zajatého dôstojníka sa zaujímal aj sám minister národnej obrany gen. Čatloš. Na istom mieste svojich spomienok sa k prípadu po rokoch vrátil. Píše, že „s ním spolu (myslí sa s Hirnerom – pozn. M. L.) sa dostalo do sovietskeho zajatia²⁹ aj niekoľko vojakov, ako Daubner, Hlúbik, Mitrus, Beňo, Ťaptík, Sekáč, Straka (správne Strakota –

Alexander. Pochopiteľne, že správu hodnotí z povojnovej perspektívy a navyše ako „veľký antifašista“ negatívne a takmer výsmešne. HIRNER, Alexander.: *Matičná myšlienka*. Bratislava : S. spisovateľ, 1992, s. 28. Takéto a iné atrocitu neboli v tomto čase zo strany Sovietov žiadnou raritou.

²⁷ VHA Trnava, f. 55, 55-36-1, zápisnica so stk. Jánom Mitrusom z 26. 7. 1941.

²⁸ VHA Trnava, f. 55, 55-36-1, zápisnica so stk. Fabiánom Hlúbikom a des. Rudolfom Daubnerom z 26. 7. 1941.

²⁹ Aj Hirnerovi rodičia dostali z MNO oficiálne oznámenie o zajatí ich syna. HIRNER, A.: c. d., s. 31.

pozn. M. L.) , Martinovič, Svitek. Vojaci pri najbližšej príležitosti za odsunu do sovietskeho zázemia sa vymkli eskorte a šikovne sa dali na útek i podarilo sa im prejsť cez front nazad k svojim jednotkám. Spytovali sme sa ich, prečo to neurobil aj nadporučík Hirner? Odpovedali nám, že on nemohol, lebo bol zviazaný drôtom na rukách v aute, ktoré dostalo šmyk a len oni s voľnými údami sa mohli pri tejto príležitosti oslobodiť.³⁰ Na inom mieste toto tvrdenie Čatloš opakuje, keď vraví, že „z výpovede des. Daubnera, ktorý zo sovietskeho zajatia po bitke u Lipovca s jeho druhmi utiekol nazad k slovenskej Rýchlej brigáde, vyjasnila sa príčina, prečo npor. Hirner sa nedostal tiež späť zo zajatia. Daubner hlásil, že Hirner mal ruky drôtom zviazané a nemohol si pomôcť pri vyskočení z auta tak, ako to urobili vojaci s Daubnerom. O prebehnutí – podľa Daubnera – nemohlo byť ani reči.“³¹

Hirnerove tvrdenia o prebehnutí zvyšku vojakov spochybňuje aj výpoveď npor. pech. Františka Kellera. V decembri 1941, krátko nato, ako vojenské spravodajstvo zachytilo prejav Jána Klesniaka, ďalšieho údajného člena Hirnerovej „skupinky“ v moskovskom rozhlase, bol jeho bývalý veliteľ roty npor. Keller vyzvaný, aby podal podrobnú správu, ako sa dostal do sovietskeho zajatia. Keller v odpovedi spravodajskému oddeleniu napísal: „Dňa 22. júla 1941 pri útoku na Lipovec menovaný bol pridelený k čate, ktorej bol veliteľom por. pech. Nikolaj Mikulaš, ktorý padol. Rota večer asi v 16.00 hod. dostala rozkaz, že dedina Kamionka má byť znovu obsadená. Rota v sile čiat po znovu vyrazení k útoku dosiahla prostred dediny Kamionka. Strel. Klesniak Ján bol u družstva, ktoré postupovalo so mnou. Po dosiahnutí prostred dediny bol na rotu so strany ruskej spustený protiútok. Nariadil som ústup na okraj dediny kde sme prešli do obrany. Nakoľko rota ustupovala v hustej palbe dosiahla okraj dediny len prískokami. Niekolko vojakov však bolo zaskočené ruskými vojakmi. Títo ostali za nami. Po dosiahnutí okraja dediny som sa pýtal vel. družstiev, že kde sú ostatní vojaci.

³⁰ Archív literatúry a umenia Slovenskej národnej knižnice (ALU SNK) Martin, f. F. Čatloš, sign. 129 H5, dodatok, s. 6. Potvrďuje to aj výpoveď Jozefa Beňu (VHA Trnava, f. 55, 55-36-1) z 12. 8. 1941, ktorý videl Hirnera v Starom Dašove. „Mal sviazané ruky (...) bol poranený na rameni. Toto zranenie nastalo, keď sa prevrátilo auto, ktorým bol vezený do tábora.“

³¹ ALU SNK, f. F. Čatloš, sign. 129 H5, s. 4. Porovnávajúc Hirnerove tvrdenia o „prechode“ označil ich ako také, ktoré sú „v značnom rozpore s tým, čo vykladali slovenskí vojaci, ktorí sa zo sovietskeho zajatia vrátili od Lipovca a ktorí – podľa ich slov – neboli poslaní späť s nejakým odkazom, ale zbehli z neho!“ Na svoj útek z boľševického zajatia však Daubner neskôr kruto doplatil – ešte pred povstaním ho vyhládala sovietska rozviedka obávaného kata Jurija Černogorova, náčelníka štábu 1. čs. partizánskej brigády M. R. Štefánika, ktorý ho dal zavraždiť. Pozri ALU SNK, f. F. Čatloš, sign. 115 N 47, tiež MIČIANIK, P.: *Rýchla brigáda...*, rkp., s. 32.

Odpovedali mi, že nemali času ustúpiť a že ich zajali ruskí vojaci. Na okraji dediny rota zostala v obrane asi ¾ hod. načo musela ustúpiť nakoľko mužstvo, ktoré bolo v prvej línii ustúpilo a rota zostala iba už s 2 čatami na okraji dediny. Pri presile nepriateľa obidve čaty ustúpili do východišťa k úteku.

Po organizácii roty zistilo sa podľa výpovedi vel. družstiev, že Klesniak Ján bol zajatý. Na druhý deň po boji rota išla zbierať mŕtvych. Klesniaka Jána však nenašla a je teda najväčšia pravdepodobnosť, že padol do zajatia, nakoľko mŕtvy nájdený nebol a ani do nemocnice odvezený z bojišťa nebol.³²

Dodajme už len to, že slovenskí vojaci v tomto prípade naleteli na lesť nepriateľa – viacero sovietskych vojakov bolo totiž pri Kamionke poobliekaných v ukoristených slovenských uniformách.³³

Pre úplnosť dodajme, že ani samotní Sovieti v júli 1941 Hirnera za dezertéra nepokladali. Podľa denníka 44. divízie, ktorá stála práve 22. júla oproti slovenskej Rýchlej brigáde, získala divízia v tento deň „9 diel, 3 tanky, 2 ťažké guľomety a niekoľko zajatcov.“³⁴ Ak by v prípade skupiny Slovákov išlo o dezerciu, nepochybne by sa s tým nepriateľská strana pochválila a pomohla tak pozdvihnúť bojovú náladu príslušníkov zväčša aziatskej 44. divízie v situácii katastrofálnych porážok júlových dní roku 1941.³⁵

Genéza Hirnerových výmyslov

Kde hľadať korene výmyslov o údajnej prvej dezercii na východnom fronte? Faktom je, že v lete 1941 Hirnera za prebehlika nik – ani on sám – nepokladal. Skôr naopak, považoval sa za obyčajného zajatca, akých bolo v druhej svetovej vojne milióny. Jasne to možno vidieť aj text jeho prvého letáka, ktorý zoštylizoval na politickom oddelení jedného z útvarov Červenej armády pre potreby sovietskej propagandy krátko po 22. júli 1941. „*Slováci dôstojníci a vojaci na fronte! Ja, Anton Hirner, poručík*

³² VHA Trnava, f. 53, 95-2-47, kartón (k.) 95, hlásenie č. 22.664 dôv. zo 16. 12. 1941. Hirnerovo zajatie potvrdzuje aj iný prameň, ktorý jednoznačne konštatuje, že „u Lipovca bola 1. pionierska rota zasadená ako pešia jednotka ... Hrdinnou smrťou tu zahynul jeden dôstojník a štyria vojaci. Dvaja dôstojníci (Ide o F. Dananaja a A. Hirnera – pozn. M. L.) a menší počet mužstva sa dostali do ruského zajatia, z ktorého sa skoro všetci hrdinsky vrátili.“ VHA Trnava, f. MNO dôv., k. 131, hlásenie o činnosti pionierskeho práp. 2, Michalovce, 29. 10. 1941.

³³ MIČIANIK, P.: *Rýchla brigáda...*, rkp., s. 30.

³⁴ MASLOV, A. A.: *Zajatí sovětské generály*. Praha : BB Art, 2004, s. 30.

³⁵ Tamže. Rovnako aj Hirnerovo ďalšie mesiace v zajatí, už z toho, ako ich prezentuje v spomienkach, jasne napovedajú, že Sovieti sa k nemu ako k prebehlíkovi rozhodne nesprávali. Zbraň dostal do rúk až v roku 1944!

ženijného vojska v zál., veliteľ druhej čaty prvej ženijnej roty motorizovanej brigády, som v zajatí Červenej armády.“, píše v ňom doslova.³⁶ Bol si totiž dobre vedomý, že ak by napísal „prebehol som k Červenej armáde“, bývalí podriadení, ako aj kolegovia z dôstojníckeho zboru, by ho iste vysmiali.

Nepriamo to dosvedčuje v smolenickej kronike národného povstania z roku 1945 aj jej miestny pisateľ, ktorý svojho významného rodáka-odbojára Hirnera obísť nemohol. „Medzi zaslužilých našich rodákov z povstania patrí aj Anton Hirner, ktorý u bojov u Lipovca sa dostal k Červenej armáde, kde bol sprvoti tlmočníkom zajatcov, potom pomáhal organizovať čs. brigádu.“³⁷ Ani on totiž nepoužil termín „prebehol“, „dezertoval“, ale dvojsmyselné „dostať sa“ – podľa všetkého totiž aj on vedel, aká bola realita. Rovnako tak Samo Falťan, ktorý už od roku 1945 mapoval zbehnutia slovenských vojakov, bol známy tým, že tieto počty postupne nafukoval, a vo všetkých slovenských vojakoch videl potencionálnych zbehov, toto o Hirnerovi netvrdil ani vo svojej monografii *Slováci v partizánskych bojoch v Sovietskom sväze* z roku 1957. Naopak, o prípade sa vyjadril len veľmi váhavo a nejasne, použijúc podobne alibistický termín „dostať sa na druhú stranu“.³⁸ Rovnako to platilo aj v prvej polovici 60-tych rokov.³⁹

Hirner sám o tomto svojom „slávnostnom“ prechode dlho mlčal, asi vedel prečo. Takéto tvrdenie si totiž mohol dovoliť až po zmene politického režimu a hlavne s istým časovým odstupom. Prvá konkrétna a rukolapná zmienka o údajnej dezercii sa objavuje až v roku 1966. V odmäku 60-ych rokov, keď sa začala postupne vracat' sláva bývalým vojenským účastníkom odboja, snažil sa aj on zviest' na tejto vlne. Pri príležitosti štvrtstoročnice tragickej bitky pri Lipovci vyrukoval s objavom, že vlastne nebol zajatý, ale dobrovoľne prešiel. V Kultúrnom živote v roku 1966 vyšiel jeho veľký článok *Trpký začiatok slávneho konca*. Mladému redaktorovi nahovoril nové legendy, priam nezmysly o tom, aký bol vraj on silný antifašista už od leta 1941. A pochopiteľne nielen on, ale celé slovenské vojsko. Redaktor tak na základe spomienok inžiniera-odbojára poučoval veci neznalých čitateľov o tom, že „masa slovenských vojakov od

³⁶ „Dlho som rozmýšľal nad nešťastím, do ktorého sa dostala naša armáda a náš národ. Sovieti nie sú takí, ako ich kreslí naša propaganda. Cesta domov je len cez ZSSR. Máme zaručený šťastný návrat do vlasti. Obráťte zbrane proti Hitlerovi a poďte za nami! Slovania k svojmu!“ *Boje...*, s. 30.

³⁷ Slovenský národný archív, zbierka SNP, k. 17, kronika národného povstania obce Smolenice.

³⁸ „Už pri Lipovci 22. júla 1941 dostal sa k sovietskej armáde por. Anton Hirner a ďalších 13 vojakov.“ FALŤAN, S.: *Slováci v partizánskych bojoch v Sovietskom sväze*. Bratislava : SVPL, 1957, s. 157, s. 181.

³⁹ Keď Jan Paulík v doslove k spomienkam A. N. Saburova rekapituloval prechody slovenských vojakov, prvé objavil až „od konca roka 1941“. SABUROV, A. N.: *Stopy vedou do lesu*. Praha : NV, 1965, s. 219.

začiatku nechcela bojovať po boku Nemcov a hľadala každú príležitosť alebo sa aktívne zúčastniť boja proti nim, alebo sa vyhnúť boju a vrátiť sa domov.“⁴⁰ Hirner sa tu takisto sám štylizoval do polohy obľúbeného veliteľa, ktorý od počiatku nasadenia nielenže sabotoval a svojim podriadeným zakazoval akúkoľvek bojovú činnosť, ale aktívne plánoval skupinový prechod na druhú stranu. Jeho rozsiahle spomienky *Boje za frontom* sú v tomto smere už zväčša len opakovaním a rozširovaním téz článku z roku 1966. Avšak aj Hirnerov osud po zajatí je veľmi zaujímavý.⁴¹

Čo dodať na záver? Hirnerove tvrdenia o dobrovoľnom a uvedomelom prechode, ako sa to pokúšal čitateľom nahovoriť v rokoch totality sú lživé, avšak nie až tak výnimočné: Podobne si o svojej činnosti (resp. nečinnosti) na východnom fronte vymýšľali aj desiatky, možno stovky iných bývalých dôstojníkov a vojakov, ktorí po vojne prekvapivo zisťovali, akú úžasnú odbojovú činnosť celé roky v armáde vyvíjali. Nepochopiteľné je skôr to, že mnohí publicisti ba aj profesionálni historici tieto ich výmysly bez akéhokoľvek kritického uváženia preberali a konkrétne v prípade Hirnera spravili z praobyčajného zajatia akciu mimoriadneho významu – prvú skupinovú dezerciu Slovákov na sovietsku stranu. Toto tvrdenie sa však ukazuje ako mýtus a prázdny bluf. Je preto veľmi zvláštne, že toto a množstvo ďalších nezmyselných tvrdení sa objavujú aj v posledných rokoch, namiesto toho, aby boli prehodnotené a vyvrátené. Práve bájky o masovom odboji v slovenskej armáde a v ich rámci fiktívna reťaz prechodov slovenských dôstojníkov je jedným z najtuhších mýtov slovenskej ponovembrovej historiografie. Výskumom prameňov však možno všetky tieto mystifikácie jednoznačne vyvrátiť. Prípád Antona Hirnera je len jedným z tohto radu.

⁴⁰ HIRNER, A.: *Trpký...*, s. 6. Nezmysly popísané v tomto článku boli silnou kávou aj pre F. Čatloša, ktorý na ne písomne reagoval. Charakterizoval ho ako „*poznačený prehánaním vecí*“, niektoré jeho pasáže za „*demagogické*“, ktorým navyše chýba logika, preto ich prirovnával k rozprávke. ALU SNK, f. F. Čatloš, sign. 115 N 47.

⁴¹ V lete 1944 bol ako agent NKVD spolu s Vincentom Medekom vysadený na Slovensku ako spravodajská „skupina“ Smrek-Bohuš. Aj o tejto epoche sa začali neskôr písať – jemne povedané – nezmysly. Tak napr. z dvojice s vysielackou bol spravená 500-členná partizánska skupina. DUBOVSKÝ, J. M.: *Partizánske skupiny v Malých a Bielych Karpatoch*. In: Protifašistický odboj v okrese Trnava. (Zost. Ľ. Žvach-L. Packa.) Bratislava : Obzor, 1987, s. 15-16.

ZAJATECKÝ TÁBOR V GRINAVE

Peter Kaššák – Marián Hrodegh – Boris Súdny

Slovak government faced a reality of air war in summer 1944. During the air battles over Slovakia in 1944, first US airmen were captured in Slovakia. So decision was made and new Slovakian POW camp was built. Camp was established in village Grinava near Pezinok, in the Western part of Slovakia, near Schutzzone, because most of the US planes were shot down in this area. Final number of the airmen in the POW camp claimed to 31 men by the end of summer 1944. Its end is dated with the start of Slovak National Uprising by the end of August and early September 1944.

Pätnásta letecká armáda Spojených štátov amerických (15. USA AF) operovala z talianskych základní nad južnou, strednou a východnou Európou od prelomu rokov 1943/1944. Najnavštevovanejšími cieľmi posádok štvormotorových bombardérov B-17 a B-24 boli ropné rafinérie v Blechhammeri, Odertale a Moravskej Ostrave ležiace v Sliezske, a taktiež ropno-spracujúci priemysel, sklady a továrne v oblasti Viedne. Letový koridor k obom z týchto priemyselných oblastí a pre spojencov strategických cieľov viedol ponad juhozápadné Slovensko. Preto nečudo, že aktivita leteckých stretnutí nad Európou v lete roku 1944 kulminovala a bola spojená so zostrelmi a haváriami bombardérov a doprovodných stíhačiek, čo znamenalo aj život v oblastiach juhozápadného Slovenska.

Slovensko sa stalo jedným z vyzdvihovaných území už na briefingoch posádok 15. USA AF. Informácie, ktoré boli letcom predkladané, upozorňovali posádky, že obyvatelia Slovenska pomôžu zostrelým americkým letcom. Táto snaha bola podporovaná existenciou partizánskeho hnutia a silným protifašistickým zmýšľaním slovenského obyvateľstva. To bolo veľké pozitívum a vytváralo šancu na úspešné zdolanie nástrah nepriateľského zázemia po zostrení a úspešnom výskoku na padáku nad územím vtedajšej Slovenskej republiky. Výnimku tvorila snáď iba oblasť nemeckého obranného pásma tzv. Schutzzone, ktorá bola pod správou nemeckej brannej moci. Tam bola pravdepodobnosť pomoci menšia, to však americkí letci nevedeli a v mnohých prípadoch sa to ani nepotvrdilo, pretože obyvatelia kopanic pomohli „bezmocným“ letcom vyhnúť sa nemeckému zajatiu.

Dňa 16. júna 1944 sa letecká vojna na Slovensku naplno prihlásila o pozornosť. Cieľom sa stala rafinéria Apollo v Bratislave, pričom bola zasiahnutá aj príľahlá časť hlavného mesta. O desať dní neskôr sa letecké sily oboch znepriatelených strán stretli opäť nad južným Slovenskom. Gigantické rozmery bombardovacích zväzov diktovali

rozsah bojov a tak boli havárie lietadiel registrované od Balatonu v Maďarsku až po moravský a viedenský vzdušný priestor, okupovaného Rakúska, Slovensko nevynímajúc. Letci, zostrelení nad Slovenskom, ktorým sa podarilo zachrániť na padákoch, sa dostali do rúk slovenským štátnym orgánom.

V bratislavskej vojenskej nemocnici sa po 26. júni 1944 ocitli štyria americkí letci z posádky 2nd Lt. Artza. Avšak ďalšie predpokladané letecké strety a s nimi aj narastajúce množstvo amerických zajatcov prinútilo Ministerstvo národnej obrany (MNO) nájsť iné umiestnenie zajatcov ako v nemocnici. Vydalo preto rozkaz o zriadení tábora pre zajatých amerických letcov vo Vojenskom vysokoškolskom internáte v Bratislave. Dozor nad táborom mal mjr. del. Miloš Vesel. Po leteckom strete dňa 7. júla sa počet zajatcov zväčšil. Nemaľý záujem a solidarita vyjadrovaná letcom zo strany Bratislavčanov prinútili MNO premiestniť zostrelených letcov do zajateckého tábora v Grinave.

Predsedníctvo Vlády č. 1454/44

MNO, Bratislava

Dňa 13. 7. 1944

Vláda sa vo svojom zasadnutí dňa 11. 7. 1944 uzniesla, že má byť zriadený zajatecký tábor, ktorý bude podliehať MNO. Do tohto zajateckého tábora majú byť umiestnení aj nepriateľskí letci, zoskočivší na území Slovenskej Republiky alebo inak na tomto území chytení.

Predsedníctvo vlády upozorňuje na ustanovenia Ženevskej dohody o zaobchádzaní s vojnovými zajatcami, uvedenej pod č. 240/41 Sb.z.

Vláda sa súčasne uzniesla, že pre účely zajateckého tábora má dať k dispozícii MNO svoje baraky v Grinave slovenská pracovná služba. V náhrade za tieto baraky má dostať iné baraky.

Na stráž ¹

Za veliteľa tábora bol vymenovaný npor. jazd. Ján Šavel. Tábor pozostával z 26 drevených barakov a dvoch latrín. Každý zo zajatcov dostal

¹ Slovenský národný archív Bratislava, fond Úrad Predsedníctva vlády, zákl. č. 1454/44, šk. č. 17.

postel', dve prikrývky, podhlavník a stolnú lampu. Podľa vyjadrenia letcov bola strava veľmi dobrá a pozostávala z polievok, zeleniny, mäsa a kávy. Nepotrebovali preto ani balíčky Červeného kríža. Dostávali z nich iba 150 kusov cigariet doplnených o 150 korún mesačne. K službám bol aj vlastný duchovný. V tábore, ktorý sa nachádzal v Grünfeldovom mlyne, sa letci pohybovali voľne. Niekedy sa v sprievode stráží chodili kúpať do jazera Dolná tehelňa, kde sa kúpali spoločne s Pezinčanmi. Často trávili čas hraním volejbalu. Dokonca mali možnosť napísať jeden list rodine za týždeň, ktorý sám veliteľ tábora posielal prostredníctvom Červeného kríža ich rodinám do USA. Avšak poštu letci nedostávali. Raz letci absolvovali aj návštevu jednej z neďalekých vinných pivníc u Ing. Michalka v Modre^{2,3}. Podľa letcov bolo víno výborné, no a, niektorí z nich vypili trochu viacej ako mali...

Konečný počet zostrelých zajatcov v tábore sa vyšplhal na 31 mužov. Písomný materiál z obdobia po 7. júli 1944 uvádza počet dvadsiatich šiestich amerických letcov, ktorí boli internovaní v tábore v Grinave, alebo boli zajatcami a skončili tam neskôr po prepustení z nemocnice v Trenčíne a Bratislave. Boli to:

- 2nd Lt. Lincoln E. Artz a traja členovia jeho posádky, Sgt. Richard W. Moulton, Sgt. Edward E. Donatelli a T/Sgt. Frank E. Fuquay, ktorí na Slovensko zoskočili 26. 6. 1944.

Ostatní zajatci boli uväznení 7. júla 1944. Boli to:

- 2nd Lt. Frank C. Soltész, stíhač;
členovia posádky 2/Lt. Greena - 2/Lt. George O. Winberg,
- 2nd Lt. Neal T. Cobb,
- T/Sgt. Claude H. Davis,
- S/Sgt. Gerald E. Howland,
- S/Sgt. Jesse C. Houston a
- S/Sgt. John J. Schianca;
- 1st Lt. John B. Wilson a jeho posádka v zložení:
 - 2nd Lt. Maurice W. Terry,
 - 2nd Lt. Gerald K. Rothermel,
 - 2nd Lt. George L. Fernandes,
 - T/Sgt. Karl. G. Rienert,
 - T/Sgt. Nick Yezdich (dočasne v nemocnici v Trenčíne),

² NARA, MACR 6398 – statement of Donatelli and Fuquay.

³ Spomienky Jána Šavela, archív autorov.

- S/Sgt. Robert J. Fleharty,
- T/Sgt. Robert E. Hede (dočasne v nemocnici v Trenčíne) a
- S/Sgt. Charles W. Benner;

dvaja členovia posádky Íra B. Corpeninga:

- T/Sgt. Norton D. Skinner a
- S/Sgt. Samuel L. Strode;

a nakoniec štyria členovia posádky stroja "*Tepee Time Gal*", ktorý sa zrútil v Maďarsku:

- S/Sgt. Thomas O. Maloney,
- S/Sgt. Leo S. Kituskie (dočasne v nemocnici v Trenčíne),
- Sgt. Ernest H. Coleman a
- Cpl. Frank J. Bulfin (dočasne v nemocnici v Trenčíne).

Neskôr sa počet zajatcov rozšíril na dvadsaťdeväť letcov. Dňa 14.7.1944 pribudol 1/Lt. John N. Grimm zostrelený 7.7.1944 na Morave, a po 22. auguste 1944 pribudli:

- S/Sgt. Ralph F. Fuchs a
- Sgt. Clyde M. Thompson z bombardéru, ktorý havaroval v Korytnej na Morave.

Do počtu 31 zajatcov, ktorý vo svojich spomienkach niektorí letci uvádzajú, sa započítavajú i Gordon Follas a David McSorley, ktorí sa vydávali za letcov. Tí po úspešnom úteku spolu s ďalšími tromi zajatcami od Arbeits Kommando 768 Kumau v Sliezske prenikli vo dvojici na Slovensko, kde boli v júni 1944 zajatí a umiestnení v zajateckom tábore v Grinave. To bol stav tábora, ktorý vydržal až do prelomu mesiacov august a september 1944.

Dňa 29. augusta 1944 vypuklo Slovenské národné povstanie a slovenské vojenské posádky ukončili svoju spoluprácu s nemeckou brannou mocou a odchádzali na povstalecké územie. V ten deň večer sa správy o SNP dostali až do tábora k americkým letcom. Tí začali snovať plány na útek. Tak sa sformovalo niekoľko malých skupiniek o počte troch až štyroch osôb, ktoré sa vydali na vlastnú päsť do hôr Malých Karpát nad Pezinkom so zámerom stretnúť sa s partizánmi a za ich pomoci sa dostať do Banskej Bystrice. Doposiaľ sa podarilo identifikovať skupiny nasledovného zloženia:

- Skinner, Donatelli, Fuquay a Rienert
- Hede, Fernandes, Coleman
- Cobb, Soltesz, Winberg
- Houston, Davis, Follas
- Moulton, Artz, Wilson, Grimm, Howland
- Kituskie, Schianca, Maloney a Sekereš (slovenský sprievodca) +1

- Yezdich, Benner, Terry
- Strode a McSorley
- Fuchs a Thompson

Počas svojej cesty na povstalecké územie letci hľadali pomoc u civilného obyvateľstva. Pripájame spomienky niektorých z nich na stretnutie s Američanmi.

Ludovít Kľúčovský z obce Lúka spomínal: "V septembri 1944, asi dva týždne po vypuknutí povstania, večer prišli dvaja letci na Lúku. Jeden bol Američan, volal sa Šoltés (Frank Soltesz – *pozn. autorov*) a druhý bol Angličan, volal sa Kops (ide o amerického letca Neala Cobba – *pozn. autorov*). Američan vedel po slovensky. Hovoril, že jeho rodičia pochádzajú z východného Slovenska. On sa narodil v Amerike. Druhý letec nevedel po slovensky ani slovo. Boli v modrých uniformách. Potrebovali získať mapu a informácie, ako sa dostanú do Banskej Bystrice. Tvrdili, že idú z väzenia (tábor v Grinave – *pozn. autorov*), nakoľko vypuklo povstanie. V noci prespali v stodole. Na druhý deň som ich zaviezol svojím autobusom za obec Svinná, smer Bánovce nad Bebravou. Zastavil som za obcou v malom lesíku, kde som ich vyložil. Do Bánoviec som sa bál ísť, nakoľko tam už boli Nemci. Na pamiatku som dostal od nich jeden dolár. To, že sa šťastne dostali do Banskej Bystrice a prežili, som sa dozvedel, až keď som dostal dekrét od amerického prezidenta Eisenhowera.

Asi o tri – štyri dni prišiel ďalší americký letec. Ten sa u nás nezdržal. Dali sme mu najesť a nasmerovali ho na cestu do Banskej Bystrice. Jeho identita nám zostala neznáma".⁴

Ďalším, ktorý sa s Američanmi stretol bol František Sečkář, hostinský z Častej - Píly: "Dňa 2. septembra 1944 prišli do našej obce piati americkí letci, ktorým sa podarilo utiecť zo zaisťovacieho tábora v Grinave (Boli to Lincoln E. Artz, Richard W. Moulton, Gerald Howland, John N. Grimm a 1/Lt. John B. Wilson – *pozn. autorov*). Hneď sa zbehlo okolo nich veľa ľudí. Nemci v tom čase mali obsadené všetky cesty a stanice. Keďže sme nechceli, aby sa im dostali do rúk, museli sme ich niekde ukryť. Preto som ich odviedol do svojho domu a ubytoval ich na povale. Celú noc sme sa radili, že kde ich ubytujeme natrvalo. V noci im členovia žandárskej stanice v Častej (Majerník, Horníček a iní) požičali zbraň, aby sa mohli brániť. Ráno som ich v sprievode Jozefa Ochabu, Vizinu, Hrdloviča a Schwandtnera odviedol do hájovne menom Rybník.

⁴ Interview via Bohuš Ferianec.

Tu sme sa dohodli s miestnym horárom Michalom Mihálikom, že on bude variť a my dáme potrebné zásoby. Potom sme im dali v lese na dobre ukrytom mieste bunker. Bunker vykopali Vizina, Ochaba a Mihálik”.⁵ Letcov neskôr nemecké vojská zajali.

Fotografia dvoch amerických letcov zo zajateckého tábora počas ich cesty na stredné Slovensko. Modra, jeseň 1944

Ostatní letci z Grinavy mali väčšie šťastie a za pomoci partizánskych spojok a slovenských obyvateľov sa skôr či neskôr dostali do Banskej Bystrice – do centra Slovenského národného povstania. McSorley a Sam Strode sa dostali z Grinavy do obce Ružindol, kde ich obyvatelia nakontaktovali na príslušníkov odboja. Za ich pomoci sa obaja dostali do Banskej Bystrice.

V noci z 1. na 2. septembra 1944 sa posádka tábora v Grinave zachovala ako mnoho iných na Slovensku. Npor. jazd Ján Šavel s posádkou piatich až šiestich mužov pootvárali brány tábora a spolu so zvyšnými americkými zajatcami opustili tábor smerujúc na povstalecké územie. Pre

⁵ SLÁDEK, Č.: *Americká vojenská misia na Slovensku*. In: *Spojenecké misie*. Banská Bystrica : Múzeum SNP, 1990.

utajenie totožnosti zajatcov ich stráže poobliekali do slovenských uniforiem. Išlo o týchto letcov, ktorí boli prevezení z nemocnice v Trenčíne alebo nemali odvahu vydat' sa na vlastnú päsť do lesov.

Autobus, ktorým Štefan Pátek viezol letcov a posádku grinavského tábora do Banskej Bystrice

Na udalosti z tejto noci spomína Štefan Pátek, šofér z Pezinku: "Hodinu pred polnocou búchali na okno môjho bytu traja muži, z nich dvaja vo vojenskej uniforme. Povedali, že prišli od môjho zamestnávateľa Tumu a že s jeho súhlasom mám odviezť amerických letcov z tábora v Grinave, a to čo najrýchlejšie. Jeden z vojakov sa ma opýtal, či som ochotný to spraviť, aby som si odpoveď rozmyslel, nakoľko sa už nazad možno nevrátim. Odpovedal som bez dlhého rozmýšľania áno, pôjdem. Na to som sa pobral k pánu Tumovi, natankoval som a odišiel do Grinavy.

V tábore už čakalo zo tridsať chlapov (letci a posádka tábora – *pozn. autora*). Všetci boli v uniformách slovenskej armády. Hneď som

zbadal, že do slovenských uniforiem boli prezlečení aj všetci Američania.⁶ Bez slov mi naložili na auto zbrane a tuším aj jedlo. Veliteľ, nadporučík, mi povedal: "Pôjdete vozom tade, kade vám ukáže tento čatár," a ukázal na toho, čo stál vedľa neho. Na vrch auta mi ešte postavili guľomet, čatár si sadol vedľa mňa, na kolenách rozprestrel vojenskú špeciálku a ostatní povyskakovali hore.

Bola jasná noc, išiel som bez svetiel. Cez Šenkvice, Blatné, Kaplnú smerom na Sered'. Stále poľnými cestami. V Seredi na moste cez Váh nás zastavovala slovenská vojenská stráž a gardisti. Mal som rozkaz nezastavovať, nevšimáť si žiadnej stráže, preto som stúpol na plyn až na doraz a most doslova preletel. Potom sme zase išli poľnými cestami. Preto som ani nevedel, kade ideme. Mestám a dedinám sme sa vyhýbali. Ako išlo k ránu, ponúkli ma dajakým páleným. Dobré mi to padlo, ale aj trochu unavilo. K tomu sa hlásila noc za volantom. V tej tme som sa iba ťažko mohol orientovať, kde vlastne sme, ale tuším to bolo kdesi za Zlatými Moravcami, smerom ku Hronu, kde som zastal, aby som si trochu oddýchol. Dovolili mi. Položil som si hlavu na volant a hneď som zadriemal. Keď som sa prebral, nemal som na aute jediného chlapa. Blízko bolo kukuričnisko, opodiaľ hora, pomyslel som si teda, že tade prešli do vrchov, lebo riskovať autom cestu cez úzku dolinu popri Hrone bolo nebezpečné. Ešte chvíľu som čakal, a keď sa nikto neobjavil, vrátil som sa domov".

A stalo sa presne to, čo si myslel pán Pátek. "Ľudský náklad" jeho auta sa v malých skupinkách vydal peši cez hory do Banskej Bystrice.

Letci, ktorí sa dostali bezpečne do Banskej Bystrice pred 7. októbrom 1944 boli evakuovaní v dvoch vlnách z povstaleckého letiska Tri Duby na palube 8 bombardérov B-17 do Bari v Taliansku. Prvýkrát pristáli na Slovensku dva bombardéry dňa 17. septembra 1944. Priviezli materiál na podporu partizánov a povstaleckých vojsk a do Talianska odviezli 12 letcov a jedného Škóta. Druhá, väčšia skupina šiestich bombardérov B-17 od 483. bombardovacej skupiny pristála na letisku Tri Duby 7. októbra a do bezpečia v Taliansku odviezla 29 zostrelých letcov. Tak sa podarilo zachrániť 41 amerických letcov z okupovaného územia Slovenska. Množstvo z nich pochádzalo zo zajateckého tábora

⁶ Výpoveď svedka sa nezhoduje s archívnou fotografiou, ktorá dokumentuje, že nie všetci americkí letci boli oblečení v uniformách slovenskej armády. Archív Múzea SNP v Banskej Bystrici, (poznámka editorov).

v Grinave. Zvyšok tvorili letci z posádok bombardérov zostrelených nad Slovenskom počas SNP.

Skupina amerických letcov na letisku Tri Duby, 7. októbra 1944

Podarilo sa identifikovať nasledujúce osoby (z ľava): Nick Yezdich, neznámy, Manley Fliger (?), neznámy, James Pittman, dvaja neznámi, George Winberg.

Dňa 2. septembra 1944 o 09.00 hod. sa do opusteného zajateckého tábora dostavili dve nemecké nákladné autá s posádkou asi 20 mužov, ktorí naložili na autá prikrývky a rôzny iný vojenský materiál. Dvere tábora, ktoré boli uzamknuté, povylamovali. Veci odviezli smerom do Bratislavy. Nasledujúci deň sa o 17.00 hod. do opusteného tábora nast'ahovala nemecká posádka z obce Hliník v počte asi 150 mužov.⁷

Tak sa skončila krátka existencia zajateckého tábora na Slovensku, ktorá tak veľmi zmenila osudy mnohých amerických letcov.

⁷ Štátny archív Bratislava pobočka Modra, Hlásenie Žandárskej stanice v Pezinku, 5. september 1944

PROTIFAŠISTICKÉ LETÁKY, ICH ÚLOHA A VÝZNAM NA SLOVENSKU V ROKOCH 1938 – 1945

Iveta Fedorová

The work is devoted to anti-fascist leaflets from the period 1938 – 1945 and their role in the anti-fascist movement and the Slovak National Uprising. The leaflets can be sorted according to their publishers, specifically communist leaflets, civil anti-fascist movement leaflets, partizan leaflets, then leaflets published by the Slovak National Council and by the Army. In the introductory part we specify what the term leaflet means and we also describe the research task solved by the State Scientific Library in Banská Bystrica "Printings of the labour and communist movement and the anti-fascist movement in Slovakia during the period 1938 – 1945". This task was solved by the library from the year 1986 to 1989. At present, there is intention of continuing the research, completing it and publishing the results.

Témou nášho príspevku sú protifašistické letáky rokov 1938 – 1945 a ich význam, ktorý plnili v odboji a v Slovenskom národnom povstaní. Rozdeľujeme ich podľa toho, kým boli vydávané. Na úvod treba stručne predstaviť pojem slova leták.

Leták je definovaný ako neperiodické tlačivo menšieho formátu, ktoré vychádza vo vysokom náklade s malým rozsahom, obyčajne na jednom liste. Leták má propagačný a agitačný charakter a je výrazne emocionálne podfarbený. Dôležitú úlohu pri ňom hrá nápad, pohotovosť, rýchlosť vytlačenia a rozšírenia. Leták sa rozšíril vzápätí po vynájdení kníhtlače. Ako prvý zachovaný sa uvádza leták z roku 1493 z lipskej univerzitnej knižnice. V najstaršom období sa ním šírili správy o významných alebo zvláštnych udalostiach, manifesty, traktáty a pamflety. Postupne nadobúdal výrazný politický charakter a bojovný, útočný tón. Prvé letáky mali charakter novinových letákov. Na Slovensko sa dostávali vo veľkej miere zo zahraničia, najmä z Nemecka, Čiech, Poľska a Viedne, lebo vývoj kníhtlače v Uhorsku zaostával. Najstaršie doteraz známe letákové noviny na Slovensku vytlačil pod názvom *Zwo Wahrhaftige Newezeitung* 1594 v Bratislave kočovný tlačiar Ján Valo. Začiatkom 17. storočia vychádzalo už aj v slovenských tlačiarňach veľa letákových novín a pamfletov v latinčine, nemčine a maďarčine. Osobitne významnú úlohu zohrávali u nás letáky v politických zápasoch počas revolúcie roku 1848 a niekoľkokrát v 20. storočí. Podstatnú úlohu zohrávali letáky sociálnej demokracie, neskôr komunistické letáky pri rozličných štrajkoch a manifestáciách. V časoch ilegality KSC sa stali prostriedkom mobilizácie nás. Dôležité poslanie mali letáky v protifašistickom období za slovenského štátu a po ústupe SNP do hôr.¹

¹ *Encyklopédia Slovenska*. K – M. III. zväzok. Bratislava : Veda, 1979, s. 344-345.

Od roku 1986 sa Štátna vedecká knižnica v Banskej Bystrici podieľala na riešení výskumnej úlohy Ministerstva kultúry 534-31-17-04 *Tlač robotníckeho a komunistického hnutia a protifašistického odboja na Slovensku v rokoch 1938 – 1945*, ktorá bola čiastkovou úlohou rezortného plánu výskumu MK SSR s názvom Výskum dejín knižnej kultúry na Slovensku a realizácia Programu slovenskej národnej retrospektívnej bibliografie. Hlavným riešiteľom a koordinátorom výskumu bola Matica slovenská.

Cieľom výskumu bola dokumentácia letákov, plagátov, periodík, brožúr a kníh z obdobia rokov 1938 – 1945, ktoré sa nachádzajú v rôznych inštitúciách na Slovensku, a ich bibliografické spracovanie.

V r. 1986 bol uskutočnený literárny výskum – oboznámenie sa a porovnanie základných bibliografií, prezretie ďalších prameňov, excerpovanie publikácií o archívoch a archívnych pomôcok. V Štátnej vedeckej knižnici v Banskej Bystrici boli budované pracovné kartotéky letákov a periodík daného obdobia ale aj vyexcerpovaných archívnych pomôcok. Terénny výskum sa začal v roku 1987. Zameraný bol na prieskum a oboznámenie sa s pomocnými kartotékami v jednotlivých inštitúciách na území mesta. V Banskej Bystrici boli spracované materiály v Múzeu SNP, Stredoslovenskom múzeu, Literárnom a hudobnom múzeu, Okresnom archíve a Okresnej knižnici. Bolo skonštatované, že zbierka drobných tlačí je rozsiahla a skupina letákov nachádzajúcich sa v Múzeu SNP v Banskej Bystrici sa vyznačuje rôznymi osobitosťami.

Za priamej spolupráce Krajského národného výboru v Banskej Bystrici boli v rámci stredného Slovenska do výskumu zapojené aj regionálne knižnice, ktoré sa zaviazali zmapovať situáciu vo vlastných regionálnych inštitúciách. V Stredoslovenskom kraji boli prebádané fondy štátnych okresných archívov – Zvolen, Považská Bystrica, Liptovský Mikuláš, Lučenec, Veľký Krtíš, Čadca, Martin. Taktiež fondy v Múzeu revolučnej tlače vo Vrútkach, v Slovenskom národnom múzeu v Martine, v Múzeu SNP v Banskej Bystrici a v Ústrednom banskom archíve v Banskej Štiavnici. V Západoslovenskom kraji – ŠOKA v Tmave a Trenčíne. Vo Východoslovenskom kraji bol výskum uskutočnený v Oblastnom archíve v Levoči, vo Vlastivednom múzeu v Levoči, Štátnom okresnom archíve v Spišskej Novej Vsi – pobočka v Levoči, Štátnom oblastnom a okresnom archíve v Prešove a Vlastivednom múzeu v Prešove. Ďalší výskum zastavila politická situácia, ktorá nastala po novembri 1989.

Všetky získané bibliografické záznamy boli zaradené do pracovnej kartotéky. Jedná sa predovšetkým o letáky z obdobia rokov 1938 – 1945. V súčasnosti pracovná kartotéka obsahuje cca 1000 bibliografických jednotiek

rôznej úrovne spracovania. Väčšina z nich nie je spracovaná metódou de visu, a preto získané informácie nie sú verifikované na spracovanie podrobnej štúdie.

V tomto roku Štátna vedecká knižnica plánuje ďalej vo výskume pokračovať, v budúcnosti ukončiť výskum a prezentovať danú problematiku Tlačí robotníckeho a komunistického hnutia a protifašistického odboja na Slovensku v rokoch 1938 – 1945. Kvôli týmto skutočnostiam náš príspevok je len úvodom do problematiky protifašistických letákov.

Vývoj na Slovensku, podobne ako v celej ČSR, v roku 1938 bol poznamenaný nebezpečenstvom fašizmu. Po mníchovskej kapitulácii došlo k udalostiam, ktoré viedli k rozpadu Československa. Preskupenie politickej moci na Slovensku – začalo 6. októbra 1938, prinieslo upevňovanie monopolného postavenia Ľudákov v politickom, hospodárskom a kultúrnom živote. Slovenská autonómna vláda rôznymi administratívnymi opatreniami upevňuje svoje pozície. Postupne zakazuje činnosť politických strán z prvej republiky, hlavne Komunistickej strany Československa a sociálnodemokratickej strany, agrárna a národná strana splynuli s HSLŠ, rozpustené boli všetky národnostné rady, začína protičeská a protižidovská kampaň.

Najsilnejší a najväčší podiel na odboji a vydávaní letákov mala komunistická strana, ktorá po 1938 prešla do ilegality. V prvých rokoch Slovenskej republiky odbojová činnosť komunistov pozostávala z budovania organizačnej siete, z propagandy a agitácie, rozširovania ilegálnej tlače a letákov.

Prvé protifašistické letákové akcie KSČ sa začali v prvých dňoch po správach o mníchovskej kapitulácii. Medzi príslušníkmi vojenských útvarov sa rozširovali letáky vyzývajúce vojakov na neuposlušnosť rozkazu o vydaní pozícií nepriateľovi a k aktívnej obrane republiky. K významným protil'udáckym akciám ilegálnej komunistickej strany došlo v súvislosti s voľbami do slovenského snemu v decembri 1938. Zjavili sa letáky, ktoré vyzývali voličov, aby bojkotovali voľby alebo hlasovali proti HSLŠ. Pripravilo ich ilegálne Krajinské vedenie KSČ pod názvom *Slovenským voličom, Slovenskému ľudu a Kto chce v službách vojny, hlasuje áno. Kto chce pokoj a mier, hlasuje nie!*. Autormi letákov boli Július Ďuriš a Koloman Moškovič. Boli podpísané ako Priatelia ľudu, lebo strana iným podpisom na letákoch nechcela upozorniť vládne orgány a represívne zložky na to, že strana organizuje svoju sieť. Letáky vysvetľovali zmysel a ciele volieb do prvého slovenského snemu, odhaľovali „zradcovskú činnosť“ Sidora, Ďurčanského a Tuku. Vyzývali všetkých Slovákov vo voľbách 18. decembra vyjadriť rozhodné: Nie!

Vzhľadom na nové štátoprávne pomery po 14. marci 1939 sa v máji 1939 organizačne osamostatnila od KSČ Komunistická strana Slovenska. Vytvorilo sa prvé ilegálne vedenie KSS. Územie Slovenska sa rozdelilo do štyroch stranických oblastí: bratislavskej, banskobystrickej, prešovskej a žilinskej, z ktorej sa roku 1940 vyčlenila piata – trenčianska oblasť. V rámci týchto regiónov pracovali okresné výbory, miestne a závodné bunky KSS, ktoré takisto ako ústredné vedenie KSS a jednotlivé oblastné vedenia KSS pripravovali a vydávali letáky. V tlačových materiáloch sa strana vyjadrovala ku všetkým domácim i zahraničným politickým udalostiam.

Keď slovenská vláda vydala nariadenie, podľa ktorého mali všetci Slováci povinne vstúpiť do Hlinkovej gardy, komunistická strana podchytila prirodzený odpor obyvateľstva, najmä robotníctva a patrične ho aj politicky využila. Okrem iných akcií rozširovala aj leták *Čítaj a daj ďalej* ostro zameraný proti slovenskej – podľa nich fašistickej vláde. V súvislosti s aktivitou okolo 1. mája 1939 sa po mnohých mestách a dedinách Slovenska rozširovali ilegálne letáky KSS vyhranene politického, protifašistického a protirežimového charakteru. Veľmi často sa v letákoch zjavovalo heslo „Nech žije ZSSR!“. Medzi robotníckymi vrstvami boli rozšírené letáky *Na pôžičku nech platia bohatí!, Splňte sľuby!, Dajte prácu!, Dajte chleba!, Znížte dane!, Slováci, Slovenky, robotníci, roľníci, úradníci, vojaci!, Robotníci, roľníci a pracujúca inteligencia!, Slovenský robotník, Kamaráti, robotníci, Bratia proletári!, Bratia roľníci* a pod.

Od mája 1939 do februára 1940 sa koncipovali, rozmnožovali a rozširovali letáky, ktoré niesli v záhlaví úryvok z básne Sama Chalupku „Mor ho!“ Letáky mali protifašistický náboj, útočili proti ľudáckej vláde a fašistickému Nemecku. Hlásali slovanskú vzájomnosť a priateľstvo.

Po vypuknutí druhej svetovej vojny Ústredné vedenie KSS vydalo začiatkom septembra 1939 *Ohlas k slovenskému ľudu a armáde*, ktorý bol rozširovaný po celom území Slovenska. Strana vydala aj letáky, v ktorých upozorňovala na imperialistický charakter nemeckého prepadu Poľska a rozširovala medzi vojakmi na rozličných miestach protivojnové letáky, ktoré sa končili výzvou, aby odmietali bojovať proti bratskému poľskému národu.

Leták *Slováci a Slovenky* informoval členov strany o uzavretí nemecko-sovietskeho paktu a o napadnutí Poľska Nemeckom. Bol rozširovaný hlavne v okresoch východného Slovenska.²

Veľký ohlas na Slovensku vyvolala aj krutá perzekúcia v českých krajinách (v spojitosti s pohrebom študenta Jana Opletala 15. 11. 1939).

² *Dejiny Slovenského národného povstania 1944*. 1. zväzok. Bratislava : Pravda, 1984, s. 104

Komunistická strana rozšírila letáky *Na pomoc bratskému českému národu a Slováci za bratskú pomoc českému národu*, v ktorých nielenže informovala slovenský ľud o nacistickej brutalite, ale v mene slovenského národa sa prihlásila do boja proti spoločnému nepriateľovi.

I. ilegálne ústredné vedenie KSS začalo novú etapu činnosti strany na Slovensku v októbri 1939 vydaním *Smerníc pre vnútrostranícku, organizačnú i ideologickú kampaň*, podľa ktorých sa strana mala riadiť pri vykonávaní svojej činnosti. Hlavné myšlienky tohto dokumentu sa rozširovali formou letákov.³

Účinným prostriedkom politickej agitácie boli letákové akcie a iné akcie organizované pri výročí VOSR. Ďalší z dokumentov ilegálneho vedenia KSS bol *Ohlas Komunistickej strany Slovenska k 14. marcu*, pripravený na rozmnožovanie vo februári 1940. Z obsahu tohto dokumentu vidieť, že vývoj politickej línie KSS ovplyvňovali vonkajšie i vnútorné faktory (zahraničnopolitická situácia, smernice Komunistickej internacionály a moskovského vedenia KSČ či politické, hospodárske a spoločenské pomery na Slovensku). Po vydaní *Ohlasu* sa strana začala výraznejšie orientovať na politickú prácu medzi obyvateľstvom Slovenska.⁴

Rozsiahlu masovopolitickú kampaň na strednom Slovensku rozvinula KSS v súvislosti s prvým výročím vzniku Slovenského štátu. V letákoch sa prihovárala celému národu, všetkým triedam, skupinám a vrstvám obyvateľstva. Demaskovala reakčnú a protinárodnú politiku režimu, diskreditovala v očiach širokej verejnosti vládnych činiteľov, nabádala k aktívnemu protifašistickému boju po boku ZSSR. Najrozšírenejším letákom v tomto období bol článok pod názvom *Odpoveď Tukovi* prevzatý z Hlasu ľudu, v ktorom vyzývala strana pracujúce triedy do boja za zvýšenie miezd.

K 1. máju 1940 sa na Slovensku objavilo veľké množstvo letákov malého formátu s päťcípou hviezdou, kosákom a kladivom a obsahovali heslá „Slováci so ZSSR!“, „Robotníci jednotne!“, „Príde deň komunistov!“, „Sloboda Slovákom!“, „Von s nemeckými policajtní!“.

Komunistická strana venovala pozornosť aj roľníckej problematike. Napr. bol skoncipovaný a rozšírený leták *Máme novú pozemkovú reformu, ktorá je stará*. Leták poukazoval na falošnosť pozemkovej reformy „klérofašistického“ režimu. O vzťahujúcom sa odpore pracujúcich proti režimu, vojne a útlaku Slovenska svedčia aj hospodárske boje a štrajky, predovšetkým štrajk baníkov v Handlovej v dňoch 30. 10 – 4. 11. 1940, ktorý mal nielen veľký hospodársky ale najmä politický dosah. KSS vydala v slovenčine leták *Pravda o Handlovej* a v nemčine

³ Tamže, s. 118.

⁴ Tamže, s. 118-119.

V Handlovej štrajk a štatárium, aby informovala verejnosť o pozadí a priebehu udalostí. Tieto letáky sa dostali takmer do všetkých okresov Slovenska.

Po začatí vojny proti Sovietskemu zväzu sa letáková kampaň strany zameriavala predovšetkým na podporu obrannej vojny občanov Sovietskeho zväzu, na vyjadrenie nesúhlasu voči účasti slovenských vojakov na „bratovražednom“ boji proti ZSSR, na šírenie nenávisťi k fašistickým okupantom a ich domácim pomáhačom. V letáku *Slováci, Slovenky, robotníci, úradníci a vojaci* rozširovanom v polovici júla 1941 sa apelovalo na slovenských vojakov, aby obrátili zbrane proti hitlerovcom a domácim zradcom a aby prechádzali k Sovietskej armáde. Politickú líniu ústredného vedenia KSS po 22. júni 1941 môžeme poznať najmä z letákov *Náš boj započal* a *Po boku ZSSR za slobodu slovenského národa*. Vedenie KSS ich pripravilo v júli 1941 po prejave J. V. Stalina. Možno sa v nich už stretnúť aj s myšlienkou o potrebe zjednotenia celého národa v boji proti hitlerovcom a ich domácim posluhovačom a vytvárania revolučných národných výborov. V letáku *Náš boj započal* vedenie KSS vyzvalo členov strany i ostatných Slovákov, aby škodili nepriateľovi všade, kde sa dá: na fronte, v kasárňach, vo fabrikách, na dedinách, či v armáde.

Ilegálna KSS vo svojich kľúčových dokumentoch po 22. júni 1941 *Prevolanie Komunistickej strany Slovenska, Náš boj započal, Po boku ZSSR za slobodu slovenského národa, Smernice pre okresné a miestne vedenia strany* a iných stanovila hlavné úlohy slovenského protifašistického hnutia. V decembri 1941 bol po celom Slovensku rozšírený leták *Problémy vojny a naše úlohy*. Vedenie strany v ňom vyslovilo presvedčenie, že hitlerovskí agresori budú porazení, zároveň vyzývalo do boja a upozorňovalo na škodlivosť tvrdenia, že Sovietska armáda sama premôže fašistického protivníka. Základné ciele protifašistického odboja a partizánskeho hnutia, ako aj zásady jeho organizačnej výstavby a činnosti strana zhrnula v dokumente známom pod názvom *Organizačný štatút bojových janošíkovských družín*. V prvej polovici roku 1943 sa ilegálna KSS nachádzala vo veľmi ťažkej situácii, čo spôsobila skutočnosť, že bolo zatknutých a väznených niekoľko desiatok ilegálnych pracovníkov KSS z okresov a aj členovia všetkých štyroch ilegálnych ústredných výborov KSS.

Začiatkom augusta 1943 sa utvoril V. ilegálny ústredný výbor KSS. Ilegálna tlač, ktorá v predchádzajúcich rokoch bola vyhotovovaná a rozširovaná na širokej základni, bola v nasledujúcom období obmedzená na minimum. Nevydávali sa žiadne ilegálne noviny, časopisy, letáky, vyhlásenia. V. ilegálny ÚV KSS sa sústredil na obnovenie siete straníckych orgánov, nadviazanie spolupráce s občianskym odbojom, ktorej výsledkom bolo vytváranie ilegálnych

revolučných národných výborov a ilegálnej SNR, na prípravu ozbrojeného povstania a organizovanie a podporovanie partizánskeho hnutia na Slovensku.

Po vypuknutí Povstania KSS vystúpila z ilegality a rozvinula širokú politickú, uvedomovaciu a organizačnú činnosť. Dňa 2. septembra 1944 vydala prvý verejný dokument *Prehlásenie KSS*, v ktorom analyzovala politickú a spoločenskú situáciu na Slovensku. Dokument bol rozširovaný z Banskej Bystrice aj formou letáka po celom povstaleckom území Slovenska. Vysvetľoval program KSS a vytyčoval ciele ozbrojeného boja až do úplného víťazstva. Vyzýval do boja a hlásal, že komunisti boli a budú predvojom národnooslobodzovacieho boja a že ostanú verní socialistickému programu.

Popri komunistickom odboji pôsobil na Slovensku aj občiansko-demokratický odboj, ktorý už existoval na Slovensku od roku 1939. Orientoval sa na československých činiteľov v zahraničí a jeho programom bolo obnovenie Československej republiky. Jadro tvorili bývalí členovia agrárnej a národnej strany, bývalí legionári, českí občania žijúci na Slovensku, antifašistickí dôstojníci a príslušníci stredných vrstiev slovenského národa. Slovenská historiografia pred rokom 1989 spomína činnosť tohto odboja len okrajovo, bola poznačená vtedajším politickým kurzom a po roku 1989 sa snaží naprávať závažnejšie polopravdy a venovať sa výskumu problematiky, ktorá doposiaľ nebola komplexne spracovaná. Keďže výskum protifašistických letákov stále pokračuje, v tomto momente nemôžeme podávať presné a úplné informácie.

Prvý leták nekomunistickej proveniencie bol rozšírený už v októbri 1938 pod názvom *Hej, Slováci* a mal protiľudácky charakter. Pred voľbami v decembri 1938 boli vytlačené ďalšie druhy letákov, ako *Chceš nové a slobodné Slovensko?* a *Ľude slovenský, jednotne do obrany*. V rokoch 1939 – 1940 vznikli a pôsobili na Slovensku niektoré občianske protifašistické skupiny, smery, zložky, ktoré vydávali letáky v menšej miere ako KSS. Dôležitou súčasťou nekomunistického smeru bol odboj evanjelickej cirkvi a. v., ktorý sa nestotožnil s ľudáckym režimom v Slovenskej republike, s jej existenciou a zánikom Československa. Aj evanjelická cirkev sa zapojila do letákových akcií. Napr. letákové akcie skupiny mládeže v Slovenskej Ľupči pod vedením ev. farára Jána Chabadu vyvrcholili v priebehu roka 1943. V marci 1943 vylepovali po Slovenskej Ľupči protiľudácky leták pod názvom *Už Slovensko vstáva, putá si strháva!*. Leták oznamoval ľuďom, že budú vyzývaní pomáhať Nemcom v boji. Radil im nechodiť na práce do Nemecka, nerukovať a nebojovať proti Rusom. Vyzýval ujsť do hôr a stať sa partizánmi, aby čím skôr zmizla postupná hladová „sloboda“ slovenských zradcov aj s nimi. Skupina podpisovala letáky ako

Jánošíkovskí partizáni. Na 1. mája 1943 pripravili ďalšie letáky s nadpisom *Slováci, Slovenky!*, v ktorých vyzývali slovenských vojakov, aby „nebojovali proti bratom Rusom, ale aby prebehli na ich stranu“. Okrem toho letáky vyjadrovali ostrý protest proti politike Jozefa Tisu, Vojtecha Tuku a generála Ferdinanda Čatloša. Letáky sa opäť končili podpisom Jánošíkovskí partizáni.⁵

Letáky vydávali aj rôzne ilegálne skupiny, za všetky uvádzame ilegálnu skupinu NO-PASARAN, ktorú tvorili továrenskí robotníci a jej letáky *Hitlerovské jarmočné komedianstvo s paktom proti kominterne* a *Naša pieseň po vyhnaní Nemcov z Ruska, Pieseň slovenská* a skupinu Československý národný protiboj vydávajúcu letáky, ktoré obsahovali pokyny pre ilegálnu činnosť a boli zamerané proti tzv. „tukomachistom“, napr. leták *Čsl. nár. protiboj. Slovenskí tukomachisti neslávne skončia svoj život...* Proti ľudáckej vláde a jej politike boli namierené letáky *Slovenské zrkadlo slovenským tukomachistom!* a *Tukomachizmus zapísal Slovensko skaze a smrti*.

Odbojová skupina Victoira vydávala letáky, ktoré boli rozširované hlavne v armáde. Leták *Victoire*, ktorý bol odoslaný z Bratislavy nadp. Lehotskému vo Zvolene a vyzýval vojakov k odboju; leták *Máte zbrane, slovenské hory, ale nikdy boj proti bratom Rusom* bol rozširovaný v druhej polovici roka 1941 a posielaný predovšetkým na adresy dôstojníkov.

Letáky vydávali aj iné ilegálne skupiny, ako Výbor slovanského sjednotenia, Flóra, Justícia, Kotva, Obrana národa na Slovensku.

Protifašistické letáky vydávala aj armáda. Prípravy celonárodného ozbrojeného povstania, najmä po stránke vojenskej, zabezpečovalo ilegálne Vojenské ústredie, ktoré sa sformovalo začiatkom mája 1944 na čele s Jánom Golianom a sídlilo v budove Veliteľstva pozemného vojska v Banskej Bystrici. Po vypuknutí Povstania bolo premenované na Veliteľstvo čs. armády na Slovensku a od 1. 10. 1944 na Prvú československú armádu na Slovensku. Ako organizovaný vojenský celok Prvá československá armáda na Slovensku zanikla 28. 10. 1944.⁶ I za toto krátke pôsobenie rozmnožila veľa letákov. Boli to hlavne mobilizačné vyhlášky, rozhodnutia a obežníky povolávajúce brancov a mužov do armády. Ale vydávala aj letáky, v ktorých upozorňovala na výčiny „nemeckých vojenských bánd“, upozorňovala aj príslušníkov povstaleckej armády na dôsledky návratu domov, napr. leták *Beštiálne výčiny nemeckých okupantov a ozbrojených banditov* a letáky písané v nemčine *Deutsche Soldaten*

⁵ *Účasť kresťanov v protifašistickom odboji v strednej Európe v rokoch 1933 – 1945*. Liptovský Mikuláš : Tranoscius, 2001, s. 181.

⁶ *Dôstojníci a štáby povstaleckej armády*. Banská Bystrica : Múzeum SNP, 1994, s. 12-15.

pre nemeckých vojakov, v ktorých ich vyzývala zložiť zbrane a nebojovať proti povstalcovi. V letákoch *Československí vojaci, občania* a *Četníci* vyzývala II. československá paradesančná brigáda v ZSSR, aby sa všetci zapojili do oslobodzovacieho boja a nabádala k ostražitosťi. V letáku *Železničiar* nabádala železničiarov k sabotážam pri ústupe Maďarov a Nemcov.

Množstvo letákov s výzvou určenou vojakom k obrane vlasti vydalo ešte ilegálne Vojenské ústredie SNR, napr. *Slovenskí dôstojníci, poddôstojníci a vojaci*. V letáku *Bratia Slováci! Robotníci, roľníci a úradníci! Dôstojníci a vojaci!* vojenské velenie oznamovalo skorý koniec vojny a vyzývalo všetkých Slovákov, aby pomáhali pri oslobodzovaní vlasti.

Do letákových akcií v čase Povstania bola zapojená aj kombinovaná letka, ktorá sa vytvorila na letisku Tri Duby. Letka plnila nielen bojové úlohy v prospech obranných skupín, ale mala aj propagačné, kuriérne či zásobovacie poslanie. Piloti na rôznych typoch lietadiel zhadzovali letáky, ktoré pochádzali z tlačiarne leteckej školy v Banskej Bystrici.

Početnú skupinu tvoria aj partizánske letáky. Prvé partizánske družiny na Slovensku sa začali utvárať už v druhej polovici roku 1941. Ich činnosť bola zameraná najmä na sabotáže, napr. ozbrojená deväťčlenná partizánska skupina Sitno na čele s Ladislavom Exnárom, ktorá pôsobila na území stredného a južného Slovenska, rozširovala letáky a pripravovala pôdu pre ozbrojený boj.

Partizánska skupina Čapajev z východného Slovenska vo svojich letákoch vyzývala obyvateľstvo k spolupráci s partizánmi. O jej masovopolitickej činnosti svedčia letáky *Bratia vojaci, žandári a občania, Bratia, vojaci, občania!*. V letáku *Bratia železničiar* z augusta 1944 vyzývala železničiarov, aby nepomáhali Nemcom, „lebo Červená armáda bola len 14 km od hraníc“. Po zatlačení Povstania letáky vydávali takmer všetky významnejšie partizánske oddiely. Napr. I. československá partizánska brigáda M. R. Štefánika po celé obdobie bojov vydala a rozšírila medzi obyvateľstvom a vojakmi nemeckej a maďarskej armády asi 20 000 letákov, napr. *Občania!, Občania! Veliteľstvo I. slovenskej partizánskej brigády generála M. R. Štefánika vydáva obyvateľstvu nasledovné pokyny:...*, v ktorých žiadala občanov, aby pokračovali v práci v každom podniku, aby zabezpečovali zásobovanie obyvateľstva a chránili štátne a súkromné majetky. Letáky vydávala aj I. československá partizánska brigáda J. V. Stalina (20 000) a Brigáda Klementa Gottwalda (10 000 letákov).

Hlavný partizánsky štáb na Slovensku v letákoch *Bojujte proti banditom* a *Nemecké letáky!* upozorňoval obyvateľstvo, aby sa nenechalo ovplyvniť nemeckými letákmi a správami bratislavského rozhlasu. Leták *Varujeme v 12.*

hodine vyzýval občanov k záchrane vlastných životov, rodín, spoluobčanov a majetku pred Nemcami. Zaujímavý je tlačený leták pod názvom *Roduverní Slováci*, ktorý spolu vydali, a sformulovali svoj program, tri partizánske jednotky (Jegorovova, Bielikova a Sečanského) ako Spojové oddiely slovanských partizánov.

Na Slovensku okrem Hlavného partizánskeho štábu letáky vydávalo aj Maďarské partizánske veliteľstvo. V letákoch *Ha partizán lép be ajtóm...*, *Magyar vasutasok!* vyzývalo obyvateľstvo poskytovať pomoc partizánom a v *Magyar honvédek!* maďarských vojakov nebojovať s Nemcami a utvárať partizánske skupiny.

Veľmi dôležitú skupinu tvoria letáky SNR. Vydávalo ich buď Predsedníctvo SNR alebo jednotlivé Povereníctva. Sú to hlavne nariadenia, smernice, vyhlášky, obežníky, oznámenia, príkazy, výzvy.

Jeden z najvýznamnejších dokumentov SNR *Deklarácia Slovenskej národnej rady* vydaný aj vo forme letáku, vysvetľoval poslanie a postavenie SNR, ktorá preberala na celom Slovensku zákonodarnú a výkonnú moc, ako aj obranu Slovenska. Vyjadroval ciele, ktoré spájali všetky odbojové sily na Slovensku v boji proti fašizmu a volal celý národ do zbrane za nové Československo. SNR vydala aj letáky, v ktorých vyzývala obyvateľov Slovenska pomáhať Červenej armáde, napr. *Slováci, Slovenky!* podpísaný Gustávom Husákom, Ladislavom Novomeským, Jozefom Stykom, Vavrom Šrobárom a Jánom Ursíny. Leták *Nové Československo bude...* podpísaný Predsedníctvom SNR v siedmych bodoch obsahoval zásady, podľa ktorých sa malo žiť po vojne. Tiež vyzýval pomáhať Červenej armáde. Významnú informačnú hodnotu má leták *Slovenská pôda prechádza do slovenských rúk* vydaný SNR v roku 1945 v Košiciach. Nachádza sa v ňom stručný prehľad nariadenia SNR z apríla 1945 o pôde, ktorého programom bola pozemková reforma opierajúca sa o konfiškáciu pôdohospodárskeho majetku Nemcov, Maďarov, zradcov a nepriateľov slovenského ľudu. Početné sú aj letáky jednotlivých Povereníctiev SNR so stručnými prehľadmi nariadení, obežníkov, smerníc a vyhlášok. Napr.:

Povereníctvo SNR pre veci hospodárske a zásobovacie:

- Nariadenie pre povinné odovzdávanie hovädzieho dobytku;
- Obežník o nahlásení množstva zemiakov z úrody 1944 v súvislosti s ich nákupom;
- Obežník o preberaní agendy Štátneho pozemkového úradu;
- Obežník o predávaní mäsa v utorok a piatok;
- Smernice o zaistení koní a postrojov ukrajinským utečencom a iné.

Poverenictvo SNR pre veci vnútorné:

- Vyhláška o dodržiavaní cenových predpisov v zásobovaní;
- Oznámenie o uznesení Predsedníctva SNR vyplácať rodinám partizánov vyživovací príspevok atď.

Do vydávania letákov bola zapojená i ilegálna organizácia Revolučná mládež Slovenska založená vo februári 1939 v Žiline. Na jej čele stál Jozef Opavský. I napriek tomu, že rozvíjala svoju činnosť len niekoľko mesiacov (polícia ju odhalila v lete 1939), pracovala veľmi aktívne a pôsobila po celom Slovensku. Skupina mládeže v Turci tlačila na vlastnej amatérskej tlačiarňi letáky v Turanoch u Štefana Hromeka a odtiaľ boli roznášané do Martina, Ružomberka, Liptovského Mikuláša a inde. Pri domovej prehliadke u Štefana Hromeka 19. júna 1939 našla polícia letáky *Mor ho!, Preč s fašizmom!* atď. Letáky Revolučnej mládeže Slovenska v Turci sa tlačili aj v skleníku záhradníka Jozefa Daneka v Martine a u Vojtecha Hrušku v Sučanoch. Rozširovali ich aj do iných okresov železničari, študenti, mládež a rozposielali ich aj poštou v nenápadných firemných obálkach, najmä v obálkach Matice slovenskej. Skupina mládeže v Novom Meste nad Váhom rozniesla asi 5 000 kusov letáka *Spolu s bratským českým národom* po meste, na Myjave, v Piešťanoch a na celom okolí. Prešovská mládež sa v letákoch zamerala najmä na vojakov a mládež. Používali v nich skratku JOD – Junácka obrana demokracie. Písal ich na voskovú blanu väčšinou Štefan Tarčák a rozmnožoval ich na rotaprinte v kancelárii školského inšpektora Ľudovíta Hrnčiara. V Dolnom Kubíne rozmnožoval letáky na cyklostyle V. Halaša. Obsahovali aj odpisy Benešových článkov z Newyorských listov, preklady z protifašistických novín, ale aj texty koncipované radikálnejšie – *Slovania a Germáni, Bratia Slováci, prečo spíte?, Tiso – Tuka zradca, Edo Beneš, vráť sa!*. Boli posielané poštou v obálkach, rozdávané alebo vylepované, napr. v noci 4. júna 1939 sa na stenách dolnokubínskych domov objavilo 40 letákov *Slováci, prečo spíte?*.

Významným mobilizačným a organizačným nástrojom odboja bola povstalecká tlač. Formou tlačeného letáka vychádzal denník *Útok*. Tlačený bol v Harmanci, prvé číslo vyšlo 31. 8. 1944 s dátumom 1. 9. 1944 v náklade až 50 000 výtlačkov. Bol zhadzovaný aj na celom okupovanom území. Vychádzal do 9. 10. 1944, keď väčšina redaktorov a technických pracovníkov odišla na front. Hlavnými redaktormi boli Ján Zdražil a František Holdoš, pomáhal im Jozef Púčik. *Útok* možno charakterizovať ako frontové noviny pre partizánov, vojakov ale aj širokú

verejnosť, ktoré v letákovvej forme informovali o situácii na povstaleckých frontoch, prinášali postrehy z bojov, mobilizačné výzvy a správy zo zahraničia.⁷

Protifašistické letáky rokov 1938 – 1945 svojim propagačným a agitačným charakterom ovplyvňovali povedomie obyvateľstva, prinášali mu pravdu o činnosti slovenskej vlády, o vojne a Povstaní. Autori v nich upozorňovali, naliehali, vystríhali, žiadali a vyzývali obyvateľstvo, aby sa zapojilo do boja proti fašizmu a nepriateľom vlasti.

Vo svojej štúdií rozčleňujeme letáky podľa pôvodcu, ale dovoľujeme si poznamenať, že sme v štúdií neobsiahli všetky skupiny vydávajúce protifašistické letáky, ako revolučné národné výbory, tzv. sidorovská opozícia, ktorá sa aktivizovala v HSLŠ a ďalšie. Letáky sme rozdelili len podľa jedného kritéria, ale môžeme ich posudzovať aj podľa iných kritérií, ako jazykového, územného, časového, podľa spôsobu reprodukcie atď.

Veríme, že výskum tlače robotníckeho a komunistického hnutia a protifašistického odboja na Slovensku v rokoch 1938 – 1945, ktorý plánuje Štátna vedecká knižnica dokončiť, prinesie nové a objasní staré skutočnosti, a tak pomôže pri odhaľovaní poloprávd a právd o odboji a Slovenskom národnom povstaní.

Použitá literatúra:

- Dejiny Slovenského národného povstania 1944*. 1. zväzok. Bratislava : Veda, 1982. 373 s.
Dejiny Slovenského národného povstania 1944. 2. zväzok. Bratislava : Veda, 1984. 645 s.
Dôstojníci a štáby povstaleckej armády. Banská Bystrica : Múzeum SNP, 1994. 230 s. ISBN 80-85342-05-7
GEBHART, J. – ŠIMOVIČEK, J.: *Partizáni v Československu 1941-1945*. Praha : Nakladateľstvo Praha, 1984. 553 s.
CHOVANEC, J.: *Revolučný a štátoprávny odkaz Slovenského národného povstania*. Bratislava : Pravda, 1980. 456 s.
JABLONICKÝ, J.: *Povstanie bez legend*. Bratislava : Obzor, 1990. 356 s. ISBN 80-215-0077-8
JABLONICKÝ, J.: *Samizdat o odboji : Štúdie a články*. Bratislava : Kalligram, 2004. 523 s. ISBN 80-7149-681-2
JABLONICKÝ, J.: *Z ilegality do povstania*. Bratislava : Epoque, 1969. 530 s.
KOVÁČIKOVÁ, T. – BAKOŠOVÁ, M.: *Pamäť ľudu I*. Bratislava : Pravda, 1989. 242 s.
PLEVZA, V.: *Slovenské národné povstanie – začiatok národnej a demokratickej revolúcie v Československu*. Bratislava : Práca, 1984. 197 s.
SNP v pamäti národa. Bratislava : NVK International, 1994, 389 s. ISBN 80-85727-22-6

⁷ *Encyklopédia Slovenska*. T-Ž. VI. zväzok. Bratislava : Veda, 1982, s. 222

Iveta Fedorová: *Protifašistické letáky, ich úloha a význam na Slovensku v rokoch 1939 – 1945*

Účasť kresťanov v protifašistickom odboji v strednej Európe v rokoch 1933-1945. Liptovský Mikuláš : Tranoscius, 2001. 195 s. ISBN 80-7140-140-4

URSÍNY, J.: *Spomienky na Slovenské národné povstanie.* Liptovský Mikuláš : Tranoscius, 1994. 124 s. ISBN 80-7140-046-7

Východoslovenská armáda a odboj. In: *Materiály z vedeckého seminára Prešov 12. – 13. novembra 1992.* Banská Bystrica : DATEI, 1992. 154 s. ISBN 80-85306-11-5

BISKUP P. P. GOJDIČ A GRÉCKOKATOLÍCKA CIRKEV V OBDOBÍ SLOVENSKEJ REPUBLIKY (1939-1945)

Peter Borza

The Greek Catholic Church in Slovakia in 1939 – 1945 has been managed by P. P. Gojdic OSBM, the Bishop of territorially extensive Presov's bishopric, in which 189 333 of the Greek Catholics were involved in 201 parishes all over the territory of the Slovak Republic and Protectorate Czech and Morava. The position of the Bishop P. P. Gojdec OSBM was strongly influenced by the nationalism of the Government and its endeavours to weaken his authority. However, he was supported by the help of the Vatican. In diplomatic way he kept his position of the Bishop and delayed the menace of destruction of Presov's bishopric. He kept the unity and the development of the Greek Catholics of the Slovak nationality. On the other hand, he could at least a while delayed the assimilation of the Greek Catholics of Ruthenian nationality to which he personally belonged.

Zánik Československa a vznik Slovenskej republiky priniesol veľa nových zmien do organizácie Gréckokatolíckej cirkvi na území Slovenska. Zmeny sa dotkli Prešovskej a Mukačevskej eparchie prostredníctvom ktorých boli spravovaní gréckokatolíci v Československu. Následkom Viedenskej arbitráže z 2. novembra 1938 muselo Československo odstúpiť časť územia Slovenska Poľsku a Maďarsku. V prospech Maďarska pripadla časť Podkarpatskej Rusi. Tieto zmeny hraníc postihli viac Mukačevskú eparchiu ako Prešovskú eparchiu. Mesto Užhorod, kde sídlil Mukačevský biskup ako aj väčšia časť farností veľkej Mukačevskej eparchie pripadla Maďarsku po Viedenskej arbitráži. Zostávajúcu časť Mukačevskej eparchie nachádzajúcu sa v okypenej Československej republike na území Podkarpatskej Rusi a východnom Slovensku spravoval Svätou stolicou poverený apoštolský administrátor ThDr. Dionýz Nyarády (križevacký biskup) so sídlom v Chuste na Podkarpatskej Rusi.¹ Apoštolská administratúra so sídlom v Chuste mala však krátke trvanie, keďže už 14. marca 1939 bola vyhlásená Slovenská republika a medzi novovzniknutým štátom a Maďarskom došlo k vojnovému konfliktu, ktorý vyústil do ďalších územných zmien v prospech Maďarska. Skoro celé územie Mukačevskej eparchie sa znovu ocitlo v rámci jedného štátneho útvaru – Maďarska. Na území Slovenska zostalo 47 farností, pre ktoré Svätá stolica zriadila administratúru a zverila ju pod správu otca biskupa P. P. Gojdiča, OSBM.²

Vinou rozhodnutia z Viedne ako aj vojnového konfliktu prišla aj Prešovská eparchia o jedenásť svojich farností Hostovického a Košického dekanátu. Spolu sa tak za hranicami Slovenskej republiky ocitlo 11 171

¹ Porov. ŠTURÁK, P.: *Dejiny Gréckokatolíckej cirkvi v Československu v rokoch 1945-1989*. Prešov 1999, s. 63.

² AGKB Prešov, Prezidiálne spisy, inv. č. 74, sig. 20/1939. Oznámenie o ustanovení Apoštolskej administratúry z nunciatúry v Budapešti č. 2213/1939 zo dňa 13. apríla 1939.

gréckokatolíkov Prešovskej eparchie. Okrem farností nachádzajúcich sa v teritóriu Slovenskej republiky zostala pod správou prešovského biskupa aj farnosť v Prahe, ktorej podliehalo 11 226 gréckokatolíckych veriacich celého Protektorátu Čechy a Morava.³ Na druhej strane okolnosti súvisiace s vytvorením nového štátu priniesli aj vznik nových farností. Najvýznamnejšou bola farnosť v Bratislave, ktorá sa stala hlavným mestom Slovenskej republiky a sídlom najvyšších štátnych úradov. Tieto okolnosti boli azda najdôležitejším motívom k zriadeniu novej farnosti dňa 6. októbra 1939.⁴

V rokoch 1939 – 1945 pozostávalo Prešovské biskupstvo z 154 farností a 870 filiálok (tabuľka I.) a 47 farností Mukačevskej eparchie (tabuľka II.), ktoré sa nachádzali na území Slovenska a boli Svätou stolicou organizované ako Apoštolská administratúra Mukačevskej eparchie na území Slovenska. Pod vedením biskupa P. P. Gojdiča, OSBM sa tak spolu ocitlo 189 333 veriacich, ktorí žili v 201 farnostiach a 924 filiálkach na území Slovenskej republiky a Protektorátu Čechy a Morava.⁵

Biskup Pavol Peter Gojdič, OSBM bol v poradí siedmim biskupom Prešovskej eparchie od jej vzniku v roku 1818 a súčasne posledným pred násilnou likvidáciou v roku 1950. V čase prevratných územno-politických zmien v rokoch 1938-1939 mal biskup P. P. Gojdič, OSBM za sebou jedno desaťročie spravovania Prešovskej eparchie. Svätá stolica ho 14. septembra 1926 vymenovala za apoštolského administrátora Prešovskej eparchie. Vedenia eparchie sa ujal 20. februára 1927 a 25. marca 1927 v Bazilike sv. Klimenta v Ríme prijal biskupskú vysviacku.⁶ Za jedno desaťročie vo vedení Prešovského biskupstva nadobudol nemalé skúsenosti a prejavil hlbokú oddanosť gréckokatolíckym veriacim, ktorých bezhranične miloval. Jeho pozornosti neunikla ani po Európe sa zlovestne šíriaca nacistická ideológia, na ktorej zhubné účinky upozornil už 25. januára 1939 vo svojom liste adresovanom všetkým kňazom Prešovského biskupstva. V liste prvýkrát otvorene informoval duchovenstvo o nacistickej ideológii, ktorá je v priamom rozpore s učením Cirkvi o láske k blížnemu, rovnosti ľudí pred Bohom. Upriamil pozornosť na zločinnosť ideológie pohrdajúcej človekom kvôli jeho príslušnosti k inému národu alebo rase. Napísal:

³ Porov. *Schematismus Prešovskej eparchie 1944*, s. 113.

⁴ Tamtiež, s. 112.

⁵ Tamtiež.

⁶ Porov. ŠTURÁK, P.: *Otec biskup Pavol Gojdič, OSBM (1888 – 1960)*. Prešov 1997, s. 51-52.

„Terajší, uvedomelý nacionalista sa nevie spriatelit' s myšlienkou, že každý človek, či je biely alebo čierny, Tatár alebo Turek, je rovnakým stvorením Božím, a preto má rovnaké právo na život a na všetko, čo je mu milé, či už to je [rodná] reč, vzácne zvyky alebo starobylé milé tradície. Nechce uznať, že Stvoriteľ netriedil ľudí na skupinu vyvolených a skupinu druhoradých, že Spasiteľ sveta za každého zomrel, každého vykúpil a vyzdvihol k dôstojnosti dieťaťa Božieho. (...) Milovať svoje, to neznamená nenávidieť cudzie, to nedáva nikomu právo robiť inému krivdu, škodu, roztrpčovať, ujarmiť svojho blížneho“.⁷

List je vzácnym dobovým dokumentom o postojoch prešovského biskupa P. P. Gojdiča, OSBM k nacizmu a zároveň odhaľuje veľkosť jeho kresťanskej osobnosti. Upozornenie, ktoré predostrel svojim kňazom korešpondovalo so stanoviskom Svätej stolice vyjadreným v encyklike *Mit brennender Sorge*.⁸

Prvý rok existencie Slovenskej republiky prežívala hierarchia Gréckokatolíckej cirkvi v zápase o svojho biskupa, ktorý sa stal terčom nebývalého útoku zo strany štátnej moci, ale žiaľ aj z radov vlastného duchovenstva. V auguste 1939 vzniklo memorandum gréckokatolíckych duchovných Slovákov, v ktorom duchovní vyjadrili nespokojnosť s postupom otca biskupa voči gréckokatolíkom Slovákom. Riaditeľ policajného riaditeľstva v Prešove, označil memorandum za sťažnosť proti administrátorovi Prešovskej eparchie a súčasť akcie na utvorenie slovenského biskupstva v Prešove.⁹

Hrozba rozdelenia biskupstva podľa národnostného princípu bola iste vážnym dôvodom k tomu, aby biskup potom zaujímal značne obozretný postoj k organizovaniu rôznych akcií pod hlavičkou gréckokatolíkov Slovákov. Záujem na zachovaní jednoty biskupstva viedol biskupa P. P. Gojdiča, OSBM k rezervovanému postupu voči duchovným slovenskej národnosti, ktorý bolo badať pri vzniku spolku Jednoty sv. Cyrila a Metoda v máji 1941. Po prvotných obavách napokon biskup tento spolok slovenských gréckokatolíkov podporoval a tým napomohol k pozdvihnutiu duchovnej a kultúrnej úrovne gréckokatolíkov slovenskej národnosti.¹⁰

⁷ AGKB Prešov, sign. 8, Prezidiálne spisy, rok 1939. Pastiersky list o rasizme a medzinárodnej situácii č. 400/39. Prešov, 25. januára 1939.

⁸ Porov. *S úzkostlivou starostlivosťou. O postavení katolíckej Cirkvi v Nemecku*. In: Encykliky Pia XI. (preklad Dr. M. Salatňay). Trnava 1937.

⁹ SNA Bratislava, fond (f.) 209, kr. 290. List prezídia policajného riaditeľstva v Prešove č. 7.764/39 prez. zo dňa 22. decembra 1939.

¹⁰ AGKB Prešov, Prezidiálne spisy, inv. č. 76, sign. 21, rok 1941. Správa o založení Jednoty sv. Cyrila a Metoda v Michalovciach. Schválenie stanov Jednoty zo dňa 17. mája 1941.

Jednota sv. Cyrila a Metoda sa stala navzdory rozpačitému začiatku a obavách hierarchie Gréckokatolíckej cirkvi na Slovensku hybnou silou poháňajúcou náboženský a kultúrny rozkvet gréckokatolíkov. Hlavnou činnosťou spolku bolo vydávanie kalendára, podielových kníh a časopisu „*Jednota sv. Cyrila a Metoda*“. Od roku 1942 spolok organizoval cyrilometodské slávnosti v Michalovciach, na ktorých sa pravidelne zúčastňoval biskup P. P. Gojdič, OSBM. Po dvoch rokoch činnosti bolo v Jednote sv. Cyrila a Metoda 3000 riadnych a 96 zakladajúcich členov.¹¹

Vláda Slovenskej republiky naďalej podnikala kroky na zdiskreditovanie a odvolanie administrátora Prešovskej eparchie. Zložky ministerstva vnútra zašli až tak ďaleko, že určitým spôsobom obmedzovali slobodu cestovania biskupa P. P. Gojdiča, OSBM. V auguste 1939 si plánoval cestu do USA, kde ho pozval gréckokatolícky farár Pavol Monkovič. Táto cesta mu mala byť podľa rozhodnutia Ministerstva zahraničných vecí za každú cenu znemožnená, keďže spomínaného duchovného pokladali za hlavného propagátora myšlienky veľkého Maďarska. Biskupovi sa to malo odôvodniť, ako odklad dovolenia k vycestovaniu do vtedy, kým USA neuznajú Slovenskú republiku. Ak by predsa trval na vycestovaní, tak mu mal byť odňatý cestovný pas.¹²

Koncom roku 1939 vrcholila kampaň na odvolanie biskupa P. P. Gojdiča, OSBM z úradu administrátora eparchie. V búrlivej atmosfére sa otec biskup rozhodol k podaniu abdikácie z vedenia eparchie, aby jeho osoba nebola, ako sám povedal, prekážkou dobrých vzťahov medzi Gréckokatolíckou cirkvou a Slovenskou vládou. Abdikáciu podal listom č. 51/1939 zo dňa 22. novembra 1939 adresovaným Svätému Otcovi do Ríma, aby Svätý Otec zveril správu biskupstva inej osobe, ktorá má absolútnu dôveru zo strany slovenskej vlády.¹³ Vatikán vyše polroka zrejme skúmal pozadie rezignácie a zvažoval alternatívy riešenia a napriek vzájomnej zhode

¹¹ Porov. SIROCHMAN, E. – ZAJACOVÁ, S.: *Ján Murín v srdciach zakotvený*. Košice 2002, s. 27-28.

¹² SNA Bratislava, f. 209, kr. 290. List Ministerstva zahraničných vecí Slovenskej republiky č. 9690/1939 zo dňa 18. augusta 1939.

¹³ „Beatissime Pater! Infrascipus ad pedes Sanctitatis Vestrae provolutus profundissima venerantia et humilitate ferventissime exorat, ut ab administratione Dioeceseos Fragopolitanae /Presoviensis/ necnon Administraturae Apoastolicae Mukacensis - clementissime liberaretur. Propter mutatas circumstantias et politicas et dioecesanones necnon privatas meas bonum Dioeceseos omnimoefflagitat, ut in locum infrascripti constituatur homo manus fortioris et fiduciam Gubernii absolute habens. Itero et itero preces meas humillimas et cum osculo SS. Pedum emorior Sanctitatis Vestrae filiorum minimus. Paulus Gojdic, OSBM, m.p.“ AGKB Prešov, Prezidiálne spisy, inv. č. 74, sign. 51, rok 1939. Žiadosť o uvoľnenie z vedenia eparchie č. 51/1939 zo dňa 22. novembra 1939.

otca biskupa a vlády Slovenskej republiky vo veci jeho abdikácie bola odpoveď Svätej stolice skutočným prekvapením pre obe strany. Namiesto uvoľnenia prišla menovacia bula zo dňa 19. júla 1940, ktorou bol biskup P. P. Gojdič, OSBM uvoľnený z postu apoštolského administrátora a zároveň menovaný za sídelného biskupa Prešovskej eparchie.¹⁴ Biskup P. P. Gojdič, OSBM sa po potvrdení vo funkcii ocitol pod drobnohľadom UŠB, ktorá sledovala jeho činnosť. V dňoch 10. – 14. marca 1941 cestoval do Bratislavy, kde sa 12. marca zúčastnil slávnostnej bohoslužby v Dóme sv. Martina pri príležitosti výročia Svätého Otca Pia XII. Na slávnostnom obede, konanom na farskom úrade, rokoval aj s vatikánskym charge d'fer G. Burziom. Podrobné informácie o tejto ceste podali traja agenti UŠB, ktorí ho nepretržite sledovali počas pobytu v Bratislave¹⁵. V nasledujúcich mesiacoch sa predstavitelia Slovenskej republiky pokúšali odstrániť Prešovského biskupa z úradu diplomatickými cestičkami.¹⁶

Postavenie biskupa P. P. Gojdiča, OSBM sa menovaním za definitívneho Prešovského biskupa značne upevnilo, ale napätie medzi ním a predstaviteľmi Slovenskej republiky pretrvalo až do konca vojny v roku 1945.

Popri úsilí vládnych orgánov odvolať biskupa P. P. Gojdiča, OSBM z úradu administrátora Prešovskej eparchie bola najháklivejšou záležitosťou vo vzťahu medzi Gréckokatolíckou cirkvou a vládou Slovenskej republiky už od jej vzniku v roku 1939 snaha vstupovať do riadenia cirkvi. Za prvý incident, ktorý naznačil takýto postup vlády, možno považovať zásah Ministerstva školstva a národnej osvety v prospech kňazských svätení bohoslovcov slovenskej národnosti. Rozhodnutie o udelení sviatosti kňazstva pritom patrí výlučne do kompetencie biskupa. Zo strany ministerstva, však došlo k vytvoreniu neprípustného nátlaku za účelom vysvätenia týchto bohoslovcov. Administrátor Prešovskej eparchie P. P. Gojdič, OSBM bol o probléme svätenia bohoslovcov slovenskej národnosti upovedomený MŠaNO 11. októbra 1939 listom č. 27.059/1939-V. Samotné ministerstvo už mesiac pred tým viedlo tajné vyšetrowanie ohľadom daného problému, ale až v októbri pristúpilo k zaslaniu oficiálneho listu.¹⁷ Ministerstvo si vyžiadalo

¹⁴Porov. J. E. Pavel Gojdič ČSVV. *K jeho dvadcaťročnému jubileju so dňa jep. Posväščenija*. Prešov 1947, s. 104.

¹⁵SNA Bratislava, f. 209, kr. 290. Hlásenie o sledovaní otca biskupa P. P. Gojdiča, OSBM počas jeho návštevy Bratislavy v dňoch 10. – 14. marca 1941.

¹⁶Porov. SZEKELY, G.: *Totalitne praktiky národného socializmu na Slovensku voči Gréckokatolíckej cirkvi*. Archív autora.

¹⁷SNA Bratislava, f. 209, kr. 290. List policajného riaditeľa Prezídia policajného riaditeľstva v Prešove č. 5900/1939 zo dňa 11. septembra 1939.

mená bohoslovcov, ktorým bola vysviacka odmietnutá, ako aj vysvetlenie príčin takéhoto postupu zo strany biskupstva. Zároveň žiadalo oznámiť, kedy biskupstvo hodlá usporiadať ich záležitosť s udelením sviatosti kňazstva a umiestnením vo farnosti na území Slovenskej republiky.¹⁸

Postup MŠaNO vyvolal oprávnené pobúrenie u biskupa P. P. Gojdiča, OSBM, ktorý na list obšírne odpovedal listom č. 274/1939 zo dňa 22. októbra 1939. Tu však spomína aj iné nedostatky, ktoré sa vyskytli vo vzájomných vzťahoch Gréckokatolíckej cirkvi a vládou Slovenskej republiky. Svoj postup biskup P. P. Gojdič, OSBM odôvodnil obsadením kňazských a kaplánskych miest na území Apoštolskej administratúry Mukačevskej eparchie, pričom podľa cirkevného práva, ako píše: „biskup nemôže vysvätiť kňaza bez kanonického titulu, to jest bez titulu benefícia, pretože v protivnom páde je povinný takto vysväteného kňaza vydržiavať z vlastných prostriedkov.“ V nasledujúcich riadkoch biskup P. P. Gojdič, OSBM vyratúval aj finančné problémy, ktoré mu bránia vydržiavať vysvätených kňazov z vlastných prostriedkov. Za týmito ťažkosťami boli aj opatrenia vlády Slovenskej republiky, ktoré mali znemožňovať prácu Gréckokatolíckej cirkvi na Slovensku. Išlo najmä o zastavenie štátnej subvencie pre Gréckokatolícky učiteľský ústav – Preparandiu a gymnázium v Prešove, ako aj krátenie dotácie pre sirotinec. O tieto ústavy sa potom muselo biskupstvo postarať z vlastných zdrojov.¹⁹

O riešenie stupňujúceho sa napätia medzi Gréckokatolíckou cirkvou a najvyššími úradmi Slovenskej republiky požiadal biskup P. P. Gojdič, OSBM aj prezidenta republiky ThDr. J. Tisu. V liste z 12. novembra 1939 hlavu štátu informoval o falošných obvineniach týkajúcich sa jeho ako aj seminára a gréckokatolíckych duchovných. Obvinenie MŠaNO prezentované v liste z 11. októbra 1939 označil za nepravdivé, zlobné obviňujúce a očierňujúce gréckokatolícke duchovenstvo i jeho biskupa. K týmto útokom sa pridali aj množiace sa bezočivé obvinenia na adresu duchovenstva a biskupského ordinariátu v slovenských novinách. K nastoleniu dobrých vzťahov nepospelo ani zatýkanie gréckokatolíckeho duchovenstva po vykonštruovaných obvineniach, ktoré prebiehalo počas celého trvania Slovenskej republiky.²⁰

¹⁸ SNA Bratislava, f. 209, kr. 290. List MŠaNO č. 27.059/39-V zo dňa 11. októbra 1939.

¹⁹ SNA Bratislava, f. 209, kr. 290. List Gréckokatolíckeho biskupského ordinariátu v Prešove č. 274/1939 zo dňa 22. októbra 1939.

²⁰ AGKB Prešov, Prezidiálne spisy, inv. č. 74, sig. 34, rok 1939. List otca biskupa P. P. Gojdiča, OSBM zo dňa 15. septembra 1939.

Popri bežných záležitostiach, ktoré vedenie biskupstva muselo denne vybavovať a tým zabezpečovať chod eparchie sa biskupovi P. P. Gojdičovi, OSBM spolu s duchovenstvom podaril zorganizovať dva výnimočné duchovné aktivity. Stali sa nimi Eucharistický a Mariánsky rok.

Eucharistický rok slávnostne vyhlásil biskup P. P. Gojdič, OSBM pastierskym listom č. 3440/43 z roku 1943: „Nastupujúci školský rok, od sviatku Krista Kráľa /31. októbra 1943/ až do sviatku Najsvätejšej Eucharistie /18. júna 1944/, vyhlasujem Eucharistickým rokom. Využime tento rok na zadosťučinenie Božej spravodlivosti, na vyprosenie čím skôr spravodlivejšieho sveta.“²¹

Slávenie Eucharistickeho roku v Prešovskom biskupstve prinieslo najmä mohutnú duchovnú obnovu veriacich a v neposlednom rade aj mocnú oporu pri prekonávaní vojnových udalostí od ktorých bolo Slovensko do roku 1944 v podstate uchránene. Slávnostne zakončenie Eucharistického roku sa uskutočnilo 18. júna 1944 v Prešove za účasti veriacich z celej Prešovskej eparchie. Ocenenie za zorganizovanie tejto krásnej duchovnej aktivity prišlo aj zo strany Svätej stolice. Biskup P. P. Gojdič, OSBM obdržal z nunciatúry v Bratislave pochvalný list, v ktorom sa písalo o radosti Svätého Otca z uskutočnenia Eucharistického roku. Zároveň otcovi biskupovi ako aj všetkým, ktorí sa podieľali na jeho uskutočnení poslal Svätý Otec svoje apoštolské požehnanie.²²

Cez prechod zničujúcej vojnovéj búrky mal veriacich preniesť Mariánsky rok vyhlásený po skončení roku Eucharistie. Zámer bol jednoznačný – odovzdať veriaci ľud i celú cirkev pod ochranu Matky Božej. Pastiersky list vydaný Prešovským biskupom P. P. Gojdičom, OSBM dňa 14. októbra 1944 znamenal začiatok Mariánskeho roku v Prešovskej eparchii. Slova biskupa Pavla hovoria jasnou rečou: „V našom hroznom nešťastí aj my, ku komu inému sa máme utiekať o pomoc a potechu, o skrátenie týchto dní Božieho trestu, ak nie k našej Nebeskej Matke, k Prečistej Panne Márii.“ Mariánsky rok slávnostne ukončili už po skončení druhej svetovej vojny počas veľkolepej púte v Lutine.²³

Prešovský biskup P. P. Gojdič, OSBM a gréckokatolícke duchovenstvo sa v období Slovenskej republiky postavilo na obranu utláčaných a prenasledovaných. V liste chargé d'affaires G. Burziovi zo dňa 16. mája 1942

²¹ Porov. ŠURÁK, P.: *Dejiny Gréckokatolíckej cirkvi v Československu v rokoch 1945-1989*. Prešov 1999, s. 52.

²² Porov. POTAŠ, M.: *Dar lásky. Spomienky na biskupa Pavla Gojdiča, OSBM*. Prešov 2001, s. 94.

²³ Porov. J. E. Pavel Gojdič *ČSVV. K jeho dvadcaťročnému jubileju so dňa jep. Posväščenija*. Prešov 1947, s. 142-144.

ostro odsúdil deportácie židov a upozornil na krutosti, ktorých sa dopustili príslušníci HG na bezbranných židoch. Navrhol odstúpenie prezidenta J. Tisa alebo ak si to okolnosti vyžadujú aspoň jeho laicizáciu, keďže hrozilo, že vina za tieto ukrutnosti voči Židom padne na celú katolícku cirkev.²⁴

V obrane Židov sa vyznamenali mnohí gréckokatolícki duchovní. Medzi nimi aj o. Michal Mašlej, vďaka ktorému sa len v Ofšavici zachránilo niekoľko desiatok ľudí, odsúdených na smrť v koncentračných táboroch. Dospelí, ale aj deti sa skrývali v horách. Hlad a zima ich prinútili zísť do dediny. Skrývali ich, kde sa dalo – v senníku, na povale, v drevárni alebo v komore... Všetci, ale prežili. Za svoju činnosť v prospech ohrozených ľudí bol vyznamenaný Československou vojenskou medailou za zásluhy I. stupňa v roku 1947 a titulom „Spravodlivý medzi národmi“ in memoriam v roku 1999. Gréckokatolícke farské úrady sa na mnohých farnostiach stali štábmí partizánskych odbojových skupín²⁵. Biskup P. P. Gojdič, OSBM sa v roku 1944 počas púte v Lutine stretol s partizánmi, ktorých približne 50 pristúpilo k sviatosti zmierenia a biskup P. P. Gojdič, OSBM ich podporil aj finančným darom.²⁶

Blížiac sa Červená armáda tlačila pred sebou aj veľké množstvo utečencov, medzi ktorými bolo aj duchovenstvo s rodinami. Biskup P. P. Gojdič, OSBM spolu so svojimi kňazmi sa usiloval týmto utečencom pomôcť v ich krajnej sociálnej núdzi. Pre všetky farské úrady vydal usmernenie, v ktorom požiadal kňazov Prešovského biskupstva aby na farskom úrade uvoľnili aspoň jednu izbu a tak ponúkli pomoc kňazovi a jeho rodine v ťažkej situácii. „Vmyslime sa drahí oltárny Bratia, do ich strašnej situácie, a to čo by sme v takom položení žiadali pre seba, urobme teraz pre nich.“²⁷ Na otca biskupa sa s prosbou o pomoc obrátilo približne 120 duchovných aj s rodinami, z ktorých 58 sa mu podarilo umiestniť vo farnostiach Prešovského biskupstva. Utečencom zabezpečoval doklady, stravu, oblečenie ako aj základné hygienické potreby.²⁸

Samotné bojové operácie na území Slovenska spôsobili aj nemalé hmotné škody na majetku Gréckokatolíckej cirkvi. Bombardovaním bola poškodená budova seminára, sirotinec, ale aj biskupská rezidencia. Podľa správy otca biskupa zo septembra 1944 bol najžalostnejší stav na dedinách na

²⁴ Porov. KAMENEC, I. – PREČAN, V. – ŠKORVÁNEK, S.: *Vatikán a Slovenská republika (1939-1945). Dokumenty*. Bratislava 1992, s. 124-125.

²⁵ Porov. MAŠLEJ, J.: *Michal Mašlej (1903-1986)*. In: BABJAK, J.: *Zostaly verný IV*. Košice 1999, s. 80-84.

²⁶ Porov. POTAŠ, M.: *Dar lásky*. Prešov 2001, s. 110.

²⁷ Porov. POTAŠ, M.: *Dar lásky*. Prešov 2001, s. 345.

²⁸ AGKB Prešov, Prezidiálne spisy, inv. č. 79, sig. 55, rok 1944. Zoznam umiestnených duchovných – utečencov v prešovskej eparchii.

východnej hranici v okresoch Medzilaborce, Svidník, Bardejov, Stropkov, kde boli dediny vypálené, alebo pre stále prestrelky a bombardovanie úplne prázdne. Obyvateľstvo sa skrývalo v horách alebo bolo na úteku.²⁹

Gréckokatolícka cirkev v rokoch 1939-1945 zaujala odmietavé stanovisko k nacistickej ideológii, ktorá sa snažila rozdeliť ľudstvo podľa príslušnosti k jednotlivým rasám a národom. Reprezentovaná svojim biskupom sa postavila na obranu menšín a duchovenstvo sa zapojilo aj do aktívneho odboja. Biskup P. P. Gojdič, OSBM ukázal veľkosť svojej osobnosti pri obrane utláčaných a pomoci ľuďom v núdzi. Napriek všetkým negatívam režimu Slovenskej republiky a napätiu, ktoré bolo badať vo vzťahu ku Gréckokatolíckej cirkvi kvôli podpore gréckokatolíkov Slovákov zo strany štátu, musíme konštatovať, že táto podpora sa neminula účinku a priniesla zásluhou činnosti spolku *Jednoty sv. Cyrila a Metoda* vzrast duchovnej a kultúrnej úrovne všetkých gréckokatolíkov.

²⁹ AGKB Prešov, Prezidiálne spisy, inv. č. 79, sig. 49, rok 1944. Hlásenie biskupa Gojdiča o vojnových pomeroch v Prešove a škodách na cirkevných objektoch spôsobených bombardovaním.

Tabuľka I.
Organizačná štruktúra Prešovskej eparchie v rokoch 1939 – 1945

Archidiakonát	Dekanát	Farnosti	Filiálky	Počet veriacich v roku 1944
Katedrálny	Bardejov	12	41	9245
	Sabinov	6	68	5803
	Prešov	9	125	10 337
	Poprad	11	31	9410
	<i>Spolu</i>	38	265	34 795
Makovický	Bukovce	13	30	8668
	Makovica	12	23	9526
	V. Svidník	10	36	6556
	<i>Spolu</i>	35	89	24 750
Abonovohradský	Košice	2	15	1458
	<i>Spolu</i>	2	15	1458
Gemerský a Spišský	Gemer	3	64	4886
	Levoča	5	44	5080
	Spišský N.	5	68	6174
	Spišský V.	9	105	13 358
	<i>Spolu</i>	22	281	29 498
Zemplínsky	Humenné	8	48	5678
	Krajné	6	5	4614
	Laborce	8	10	7679
	Lomná	7	29	3488
	Stropkov	11	49	8866
	Vranov	7	30	5619
	Világy	7	12	6070
	<i>Spolu</i>	54	183	42 014
	Bratislava	1	37	2276
	Praha	1		11 226
Spolu v eparchii		154	870	146 017

Prameň: *Schematizmus Prešovskej eparchie 1944.*

Tabuľka II.
Organizačná štruktúra Apoštolskej administratúry Mukačevskej eparchie na území Slovenska

Dekanát	Farnosti	Počet veriacich v roku 1944
Michalovce	Pusté Čemerné	584
	Michalovce	2100
	Poša	1343
	Rakovec nad Ondavou	1264
	Strážske	550
	Topoľany	940
	Voľa	1130
	<i>Spolu v dekanáte</i>	7911
Sečovce	Bačkov	857
	Bánske	622
	Cabov	904
	Davidov	800
	Dvorianky	650
	Sečovská Polianka	808
	Sačurov	1215
	Sečovce	2005
	Stankovce	510
	Vojčice	1350
	Zbehňov	628
	<i>Spolu v dekanáte</i>	10 349
	Trebišov	Čelovce
Hardište		547
Kerestúr		715
Veľký Ruskov		750
Stanča		910
Trebišov		2812
Uhorský Žipov		456
<i>Spolu v dekanáte</i>		6916
Trhovište		Dúbravka
	Falkušovce	1384
	Laškovce	811
	Lastomír	550
	Markovce	526

	Petrikovce Slavkovce Šamudovce Trhovište <i>Spolu v dekanáte</i>	125 385 880 874 7044
Ujlak	Kolbaš Kuzmice Lastovce Veľaty <i>Spolu v dekanáte</i>	400 809 412 584 2205
Vinné	Hažin Ľňačovce Jovsa Klokočov Krášok Blatné Revištia Tarnava Úbrež Vysoká nad Úhom <i>Spolu v dekanáte</i>	1207 965 1122 1158 659 336 1291 953 1200 8891
Mukačevský vikariát	Spolu 47 farností	43 316

Prameň: *Schematismus Prešovskej eparchie 1944.*

RUSÍNSKA A UKRAJINSKÁ MENŠINA PO VZNIKU PRVEJ SLOVENSKEJ REPUBLIKY

Stanislav Konečný

The author of this contribution suggests the political and social status of Ruthenians and Ukrainians after the establishing of the Slovak Republic in 1939. It deals with their reactions to the constitutional and political changes in Central Europe at the end of thirties and with the changes of regime in Slovakia that had to be accepted and their adaptation to it. It characterizes in brief the ambitions of Ruthenian and Ukraine minorities in Slovakia in the first decade of the war in the Slovak Republic as well as their activities that had to be done to succeed in difficult conditions, to preserve and to develop their national identity and culture. However, the efforts were not successful; it was the basis for the national movement of minorities in the next years.

*„Ak podkarpatskí Rusíni budú mať ešte niekedy nejakú históriu, terajšie obdobie budúci dejepisec označí iste ako periódu najhlbšieho temna.“*¹ Týmito slovami charakterizoval významný rusínsky žurnalista Alexej Il'kovič situáciu rusínskeho obyvateľstva v období druhej svetovej vojny. Hoci sa mýlil, pretože to najhoršie obdobie nastalo až po odstúpení Podkarpatskej Rusi Sovietskemu zväzu a víťazstve KSČ v Československu, ocitli sa Rusíni pod Karpatami a na východnom Slovensku vo veľmi ťažkej situácii už v roku 1939.

Okupácia Podkarpatska Maďarskom v marci 1939 totiž priniesla len niekoľko formálnych funkcií exponentom maďarofilského hnutia, ale pre masu rusínskeho obyvateľstva fakticky znamenala, až na pár kozmetických úprav, návrat do obdobia 19. storočia. Horthyho režim nesplnil takmer nič zo sľubov o veľkorysej národnostnej politike a Rusínov vnímal viac-menej len ako rusínsky hovoriacich maďarských občanov. Postavenie Rusínov na Slovensku bolo síce priaznivejšie, avšak boj za svoje národné práva museli absolvovať skoro odznova.

Oficiálna ideológia za slovenského štátu považovala národný princíp za hybnú silu všetkých štátotvorných procesov a základ politického života v krajine. Táto doktrína rozdeľovala obyvateľstvo do troch skupín. Slováci a Nemci predstavovali občanov prvej kategórie, kým príslušníci maďarskej a rusínskej menšiny boli akceptovaní len ako „trpené“ spoločenstvá. Židia a Rómovia, ktorých vyhlásili za „škodcov národa“ a „nepriateľov štátu“, boli fakticky zbavení občianskych, a neskôr i ľudských práv.

¹ Štátny archív (ŠA) Prešov, fond (f.) Odbočka Ústredne štátnej bezpečnosti (O ÚŠB), inventárne číslo (i. č.) 1477, signatúra (sign.) Mat 3/30, kartón (kart.) 25. Rusíni v Maďarsku, č. 3645/41 prez., s. 32.

Postoj k rusínskej menšine komplikovali nejasné predstavy o jej národnej identite, ale aj veľmi silné rusofóbne a hungarofóbne predsudky, ktoré propaganda úspešne živila. Z tohto dôvodu aj opatrenia limitujúce politický život rusínskej menšiny boli prijaté so súhlasom a podporou zo strany slovenskej verejnosti. Týkali sa nielen potlačenia politickej aktivity Rusínov, ale aj zastavenia tlače a obmedzovania rusínskeho školstva. Preto v tejto súvislosti je zaujímavé poznať, ako reflektovali hlavní predstavitelia menšiny jej postavenie a možnosti v novej politickej realite.

Požiadavky Rusínov na Slovensku sa zmiernovali od ich rozhodnutia zotrvať v rámci autonómneho Slovenska v novembri 1938. Na porade ich predstaviteľov 12. januára 1939 vznikol istý reprezentatívny orgán nazvaný *Vedúci výbor Rusínov na Slovensku*, ktorý „bratské spolunažívanie Rusínov a Slovákov v rámci jednotného Slovenska v jeho doterajších hraniciach“ charakterizoval už ako historickú nevyhnutnosť.² Memorandum slovenskej autonómnej vláde a vedeniu Hlinkovej slovenskej ľudovej strany ale výbor predložil až 2. februára 1939.

Žiadalo uznať svojbytnosť karpatoruského (rusínskeho) národa, vytvoriť sieť ruských škôl všetkých stupňov, zastaviť útoky vedené proti gréckokatolíckej cirkvi pre jej rusínsky charakter a zriadiť funkciu štátneho tajomníka pre záležitosti rusínskej menšiny. Od slovenskej vlády ale výbor očakával, „*aby nám ponechala voľný kultúrny vývoj a nenanucovala nám z politickej oportunity kultúru, resp. jazyk ukrajinský, po prípade slovenský.*“ Pravda, niektoré požiadavky boli preexponované, ako napríklad vyučovanie ruského jazyka v triedach nad 20 % žiakov gréckokatolíckeho vyznania, resp. vytváranie ruských oddelení na vysokých školách.³

18. februára 1939 bola v Prešove za účasti dr. G. Fritza podpísaná slovensko-rusínska dohoda. V nej sa už nehovorilo o autonómii, ale len o kultúrno-národných požiadavkách.⁴ Významnú úlohu v prospech ústupkov Rusínov v tomto smere zrejme zohrali aj poplašné správy, že sa Maďarsko a Poľsko dohodli na rozdelení Podkarpatskej Rusi a v tejto súvislosti môže byť anektované aj východné Slovensko až po Prešov.⁵

² Tamže. Ruská otázka na Slovensku. Memorandum slovenskej vláde, č. 239/1939 prez., z 12. 1. 1939.

³ ВАНАТ, І.: *Нариси історії українців східної Словаччини II (1938-1948)*. Братіслава, Пряшів : СПН – Відділ української літератури, 1985, s. 82.

⁴ КОВАЧ, А.: *До проблеми словацько-українських міжнаціональних взаємин*. In: ЧУЧКА, П. et al. (eds.): *Українські Карпати: етнос, історія, культура*. Ужгород : Видавництво “Карпати”, 1993, s. 245.

⁵ VÁVRA, F.- EIBEL, J.: *Viedenská arbitráž – dôsledok Mníchova*. Bratislava : Osveta, 1963, s. 103-104.

Vznik Slovenskej republiky a maďarská okupácia Podkarpatskej Rusi i časti východného Slovenska znamenali isté izolovanie tunajších Rusínov a ďalšie oslabenie ich politických ambícií. V dôsledku tzv. malej vojny koncom marca 1939 Maďarsko totiž získalo časti okresov Sobrance a Snina o rozlohe 1 897 km² so 69 630 obyvateľmi, vrátane 36 rusínskych obcí.⁶ Rusíni žili vo väčšom či menšom počte v ôsmich okresoch Šarišsko-zemplínskej župy, ktorá bola zriadená zákonom č. 190/1939 Slovenského zákonníka s pôsobnosťou od 1. januára 1940.

Obmedzenia zo strany nového režimu sa najzreteľnejšie prejavili v politickej oblasti. *Ruská národná rada* pod vedením kanonika Teodora Rojkoviča síce formálne jestvovala aj naďalej, tajomník V. Karaman bol však zatknutý a činnosť Rady župné orgány zastavili ústnym zákazom. Prvý pokus o založenie *Ruskej strany* a *Ruskej gardy* v novembri 1939 nebol úspešný a rovnaký osud postihol aj *Rusínsku národnú stranu*, ktorú na jar roku 1940 zakladal poslanec Anton Simko.

Общество имени Александра Духновича, ktoré viedol kanonik Simeon Smandray, vyvíjalo len kultúrno-osvetovú a spoločenskú činnosť. Spoločnosť dobre pracovala v Medzilaborciach, kde na jej čele stáli dr. I. Pješčak, V. Kolenka, I. Prokypčak a G. Mlynarič. Malo značnú podporu v redakcii tamojšieho týždenníka *Новое время*. Pod vedením ruského emigranta Ing. M. Bilinského tam pôsobil aj Ruský skaut, ktorý v letných mesiacoch v Palote organizoval tábory pre mládež.⁷ *Общество имени А. Добрянского* v Bratislave a spolok *Вагабунт* boli študentskými organizáciami bez politického vplyvu, rovnako ako spolky ruských a ukrajinských emigrantov.⁸

V roku 1939 sa začali aktivizovať aj bývalí exponenti autonómnej vlády Podkarpatskej Rusi A. Vološin, S. Kločurak a J. Revay, ktorí svojho času navrhovali vytvoriť konfederáciu Zakarpatska a Slovenska pod záštitou Nemecka. Politické organizovanie menšiny však čiastočne ovplyvnil len J. Revay, ktorý sa istý čas zdržiaval na Slovensku. Prispel k aktivizácii utečencov, ale aj tých príslušníkov tunajšej minority, ktorí sa hlásili za Ukrajincov.

⁶ DEÁK, L.: *Hra o Slovensko: Slovensko v politike Maďarska a Poľska v rokoch 1933 – 1939*. Bratislava : Veda, 1991, s. 192. Pozri tiež TENŽE: *Agresia Maďarska proti Slovensku v marci 1939*. In: Malá vojna. Vojenský konflikt medzi Maďarskom a Slovenskom v marci 1939. Bratislava : Slovakia Plus, 1993, s. 20.

⁷ Archív Ministerstva vnútra Slovenskej republiky v Levoči (A MV SR), f. B 10 – 7, inventárna jednotka (i. j.) 75. Zápis o výpovedi s obvineným A. Kavčákom z 18. 8. 1952, s. 5-6.

⁸ Podrobnejšie pozri A MV SR, f. B 10, i. j. 1.

Ich vedúcim predstaviteľom sa stal dr. Ing. Vojtech Geletka, bývalý úradník autonómnej vlády v Chuste, ktorý sa stal pracovníkom Slovenskej národnej banky v Bratislave. Vypracoval plán riešenia rusínskej otázky vychádzajúci z tézy o ukrajinskej národnostnej príslušnosti Rusínov, ktorá vtedy vyhovovala cieľom nemeckej politiky v strednej a východnej Európe. Z jeho iniciatívy v novembri 1939 obnovila svoju činnosť aj organizácia *Просвіта*, ktorej predsedom bol kanonik Jozef Ďulaj.⁹

V. Geletka a jeho stúpenci síce nevyklúčovali istú spoluprácu s RNR, avšak jej vedenie obviňovali z maďarónstva. Týmto spôsobom získavali aj sympatie slovenskej vlády, ktorá súhlas so vznikom politickej strany, ale aj oficiálne akceptovanie národnej skupiny, podmienila zjednotením *ruského* a ukrajinského smeru. Pokus o dohodu „vo vyššom záujme“ medzi lídrami oboch táborov sa uskutočnil pod záštitou eparchie 17. novembra 1940, no viedol len k dočasným úspechom.¹⁰

Jedným z nich bolo odovzdanie memoranda podpredsedovi vlády Alexandrovi Machovi 1. decembra 1940 počas jeho návštevy v Prešove. Požadovalo povolenie novín, registráciu rusínskej politickej strany, ako aj vydávanie ruských učebníc, pomerné zastúpenie Rusínov a Ukrajincov v štátnych službách a účinnú investičnú politiku v regióne východného Slovenska. Priamou reakciou vlády bolo povolenie vydávania rusínskeho týždenníka *Новое время*, ktorého prvé číslo vyšlo 14. decembra 1940.¹¹

Značné napätie v regióne vyvolávali prípravy na sčítanie ľudu ku dňu 15. decembra 1940. Biskup P. P. Gojdič obežníkom z 21. októbra 1940 vyzval správcov farností, aby vhodne poučili veriacich o význame sčítania a o ich mravnej povinnosti prihlásiť sa k svojej národnosti. Súčasne doporučil, aby Rusíni, Rusi, Ukrajinci, Rusnáci atď. kvôli jednotnosti uvádzali rusínsku národnosť.¹² Napriek tomu, v dôsledku celkovej atmosféry, sa v porovnaní s rokom 1938 k Rusínom prihlásilo o 7 471 osôb menej.¹³

Uvedené sčítanie obyvateľstva bolo od začiatku zo strany Rusínov predmetom ostrej kritiky. Zákon č. 265/40 zo dňa 8. októbra 1940, ako aj

⁹ ВАНАТ, І.: *Нариси історії...*, s. 86-89.

¹⁰ ŠA Prešov, f. O UŠB, i. č. 1477, sign. Mat 3/30, kart. 25, č. 7927/40 prez.

¹¹ КОВАЧ А.: *Національна політика Словацької Республіки по відношенню до русинів-українців (1939-1945 з.з.)*. In: Жовтень і українська культура. Пряшів : КСУТ, 1968, s. 139-140.

¹² *Распоряжения Епархіального Правительства Пряшевскаго и Апостольской Администрации епархіи Мукачевской въ Пряшеве*, гоѣ. 1940, ч. 9, s. 70.

¹³ ВАНАТ, І.: *Нариси історії...*, s. 91.

vládne nariadenie č. 275/40 Slov. zák. z 13. októbra 1940 totiž sčítanie upravovali tendenčným spôsobom. Údaje o sčítaných osobách evidovali komisári, v prípade ich pochybností rozhodovali okresné úrady, pričom odvolanie sa poškodeného nemalo odkladný účinok.

Zákon mal súčasne represívny aspekt. Veľmi voľnou formuláciou stanovoval tresty za tzv. nabádanie k uvádzaniu nepravdivých dát, ktoré štátna moc v maximálnej miere využívala. Hoci obvinil biskupa P. Gojdiča sa neodvážila, viaceré osoby, ktoré propagovali jeho výzvu, najmä gréckokatolícki kňazi a učitelia ruských škôl, boli trestne stíhaní a odsúdení na vysoké peňažité tresty s alternatívou väzenia.

Výsledok sčítania z decembra 1940 vládne štruktúry využívali na ďalší tlak smerujúci k obmedzeniu počtu rusínskych škôl na východnom Slovensku. Začalo sa hovoriť o likvidáciu ruskej učiteľskej akadémie v Prešove, resp. o jej nahradení paralelnou triedou na učiteľskom ústave v Michalovciach. Pripravoval sa návrh na limitovanie kapacity ruského gymnázia, resp. na jeho premiestnenie do Medzilaboriec, a na zavedenie slovenského vyučovacieho jazyka aj na národnom stupni škôl. Župné a policajné orgány v Prešove už v máji 1940 presadzovali zrušenie ruskej meštianskej školy v Prešove vedenej D. Zubrickým s tým, že môže ďalej fungovať ako gréckokatolícka meštianska škola s vyučovacím jazykom slovenským.¹⁴

Vďaka zákonu č. 309/1940 z 26. novembra 1940, ktorým ľudové školstvo prešlo do kompetencie cirkví, bola situácia na národných školách síce priaznivejšia, ale napriek tomu v 75 školách a v 113 triedach bola zavedená ako vyučovací jazyk slovenčina. Práve túto skutočnosť vytkol biskup Gojdič A. Machovi v príhovore na slávnostnej večeri v Prešove v decembri 1940.¹⁵ Napokon, rusínske národnostné školstvo tvorili dve materské školy, 165 ľudových škôl s 368 triedami, jedna meštianska škola so šiestimi a 2 stredné školy s 11 triedami.¹⁶

Ďalším problémom sa stali spory ohľadom veľmi populárneho Gréckokatolíckeho kalendára. Do roku 1941 bol eparchiou vydávaný jednotný juliánsky kalendár v Prešove. Od roku 1941 vychádzali dva kalendáre: rusínsky (juliánsky) a slovenský (gregoriánsky). Ordinariát bol ochotný ustúpiť a prijať gregoriánsky kalendár, žiadal to však formulovať

¹⁴ КОВАЧ, А. М.: *Крокували в ногу з часом*. Школа і життя, точ. 6, 1969, ч. 8, с. 3.

¹⁵ ŠA Prešov, f. O UŠB, i. č. 1477, sign. Mat 3/30, kart. 25, č. 829/1940 prez.

¹⁶ MÁTEJ, J.: *Školská výchova za takzvaného slovenského štátu (so zreteľom na všeobecnovzdelávaciu školu)*. Bratislava : Slovenské pedagogické nakladateľstvo, 1958, s. 64.

ako vládne nariadenie. Pravdepodobne išlo aj o reminiscenciu na obdobný pokus biskupa Š. Novaka v roku 1915 a na jeho neúspech.¹⁷

Existujúce pomery vyžadovali využiť všetky možnosti na ochranu a podporu záujmov rusínskej a ukrajinskej menšiny a v prospech rusínskeho národného hnutia. Predseda RNR T. Rojkovič sa v tomto zmysle obracal aj na nemecký konzulát v Prešove. Pomáhal mu v tom vedúci Deutsche Partei v Prešove dr. Bruno Kolb. Už od polovice októbra 1940 existovala v tomto smere spolupráca aj s predstaviteľom maďarskej národnej skupiny v meste dr. J. Kissóczym, ktorý bol právnym zástupcom eparchie.

T. Rojkovič koncom roku 1940 pripravil koncept memoranda pre nemeckého konzula v Prešove Petra von Woinowicha, ktoré odôvodňoval zastavením činnosti RNR, zatknutím V. Karamana, novými prekážkami pri zakladaní rusínskej politickej organizácie zo strany slovenských úradov a prípravami sčítania obyvateľstva. V zmysle Ústavy Slovenskej republiky sa dožadoval zriadenia štátneho sekretariátu pre rusínsku národnú skupinu a formuloval požiadavky menšiny, ktoré boli v kompetencii ministerstva vnútra a ministerstva školstva a národnej osvety (MŠaNO).

Na úseku ministra vnútra išlo o primerané zastúpenie a rovnoprávne postavenie Rusínov v štátnej a verejnej správe, o priznávanie slovenského štátneho občianstva rusínskym a ukrajinským utečencom, ako i o opätovné povolenie ruských nápisov a tlače. MŠaNO malo zabezpečiť umiestnenie rusínskych učiteľov do rusínskych škôl, zastavenie prebiehajúcich previerok štátneho občianstva profesorov na stredných školách a primerané finančné dotovanie rusínskeho školstva.¹⁸

Podľa priznania T. Rojkoviča, pamätný spis nemeckému konzulovi napokon neodovzdal, avšak obdobný dokument poslal nemeckým orgánom už predtým. Urobil tak prostredníctvom sekretariátu Deutsche Partei v Prešove a P. Mittnacha, pracovníka propagačného oddelenia nemeckej okupačnej správy v Prahe. Cieľom tejto akcie podľa slov autora bolo, aby nemecké vládne miesta vhodne pôsobili na slovenských predstaviteľov a presvedčili ich k chápacejšiemu prístupu k Rusínom a k ich problémom.¹⁹

V priebehu roku 1941 sa T. Rojkovič stal pôvodcom iného nemecky koncipovaného memoranda, ktoré sa okrem nemeckých orgánov dostalo do rúk vtedajšiemu vedúcemu predstaviteľovi rusínskej a ukrajinskej menšiny

¹⁷ DUDÁŠ, A.: *Rusínska otázka a jej úzadie*. Buenos Aires : Zahraničná Matica slovenská, 1971, s. 81-82.

¹⁸ ŠA Prešov, f. O UŠB, i. č. 886, sign. R 82/152, kart. 16. Teodor Rojkovič, gr.kat. kanonik, návrh na dodanie do zaisťovacieho tábora.

¹⁹ Tamže. Zápisnica napísaná s vypočúvaným Teodorom Rojkovičom dňa 3. februára 1941, s. 8.

Ing. Vojtechovi Geletkovi. Memorandum nazvané *Příčiny nespokojnosti a rozšíření sa bolševického zmysľania medzi Rusínmi (Ruthenmi) na východnom Slovensku* vychádza z kritiky národnostnej politiky Slovenskej republiky vo vzťahu k Rusínom. Ich „neudržateľné“ postavenie považuje aj za hlavnú príčinu šírenia komunistických názorov v ich radoch.

Konkrétne sťažnosti autor formuluje v podobe dvadsiatich bodov, ktoré sa týkajú všetkých oblastí života menšiny. Základ odnárodňovania videl v snahe skresľovať početnosť Rusínov pri sčítaniach obyvateľstva. Za hlavné nedostatky v politickej sfére označil absentovanie politickej strany rusínskej menšiny, nekompetentnosť poslanca Antona Šimku a spôsoby získavania Rusínov za členov HSL'S. Na druhej strane, vláde vyčíta, že neriešila otázku zaostávania regiónu, zvlášť nízku úroveň komunikácií.

Vo verejnom živote regiónu pôsobili hlavne Slováci, ktorým radili často neschopní karieriisti, pričom rusínski úradníci boli bez miesta alebo premiestnení do iných častí Slovenska. Rusíni boli veľmi slabo zastúpení aj v ozbrojených zložkách, zvlášť v radoch dôstojníkov. K denacionalizácii, podľa memoranda, smerovalo tiež zastavenie nezávislej rusínskej tlače, provládny duch novín *Новое время* a protirusínske články v slovenských periodikách.

Najviac výhrad sa dotýkalo rusínskeho školstva. Išlo o zavedenie slovenského vyučovacieho jazyka do 75 rusínskych ľudových škôl podľa výsledkov sčítania obyvateľstva i o snahu zrušiť ruskú učiteľskú akadémiu v Prešove a premiestniť ruské cirkevné gymnázium do Medzilaboriec. Isté protesty vyvolávali aj rôzne prietahy pri udeľovaní slovenského občianstva profesorom ruských stredných škôl a odmietanie subvencií týmto školským inštitúciám.

Ako veľkú krivdu vnímal osnovateľ memoranda zastavenie kongruy 24 kňazom, ktorí sa podieľali na rusínskej kampani pri sčítaní obyvateľstva v decembri 1940, sponzorované vydanie modlitebnej knižky a kalendára v slovenskom jazyku a zatknutie aktivistov, ktorí presadzovali zavedenie rusínskeho vyučovacieho jazyka v slovenskej škole v Závadke, v okrese Spišská Nová Ves, vrátane bojkotovania povinnej školskej dochádzky.²⁰

V záujme odstránenia príčin všeobecnej nespokojnosti rusínskeho obyvateľstva na východnom Slovensku autor memoranda uviedol celkom 19 požiadaviek. V politickej oblasti žiadal hlavne zriadenie úradu štátneho tajomníka, menovanie Rusínov do štátnych úradov a verejných funkcií, a to

²⁰ Tamže. Referátny hárok č. 237/2/1942, s. 1-3.

vrátane župana, výmenu pasívneho poslanca A. Simka, povolenie rusínskej politickej strany i novín a realizáciu spravodlivého sčítania obyvateľstva s uverejnením jeho výsledkov v lehote troch mesiacov.

Druhá skupina požiadaviek sa týkala otázky rusínskeho školstva, jazyka a nápravy krívd, ktoré v tejto súvislosti vznikli. Autor memoranda predpokladal vytvorenie rusínskych škôl v rusínskych obciach a výučbu cirkevno-slovanského jazyka a cyriliky na gréckokatolíckych školách. Na úseku stredných škôl sa požadovala štátna finančná podpora, priznanie štátneho občianstva profesorom, učiteľom a kňazom i obnovenie jazyka rusínskeho ako vyučovacieho jazyka na meštianskej škole v Prešove.²¹

Rok 1941 bol posledným z vojnových rokov, v ktorom sa ešte aktivizoval aj ukrajinský prúd. Dňa 2. marca 1941 sa v Prešove uskutočnilo valné zhromaždenie spolku Прогвіта, ktorý mal vtedy 70 členov, z toho 30 v Prešove. Spolok sa pokúsil vydávať časopis *Народне слово*, avšak po vydaní prvého čísla bol zastavený. Za predsedu bol opäť zvolený J. Ďulaj, za podpredsedu I. Nevická a za tajomníka dr. V. Ivančo.²²

V apríli roku 1941 V. Geletka cestoval po východnom Slovensku s cieľom získať podporu obyvateľstva pre ukrajinský smer. Pomáhal mu v tom protoihumen baziliánov v Medzilaborciach Š. Sebastián Sabol.²³ Jednania medzi predstaviteľmi „ruského“ a ukrajinského smeru, ktoré inicioval V. Geletka z poverenia vlády, nepriniesli úspech. K dohode nedošlo, ba tieto aktivity vyvolali protesty rusínskych aktivistov okolo novín *Новое время*. Jedného z nich, Michala Boňka, v novembri 1941 vymenoval prezident dr. Jozef Tiso za poslanca slovenského snemu.²⁴

Ako skutočný ochranca rusínskej menšiny, jej jazyka, školstva a kultúry vystupoval biskup Pavol Peter Gojdič.²⁵ Dostal sa tak do nemilosti vládnych kruhov, ktoré už kalkulovali s menovaním slovenského biskupa, resp. s prenesením sídla eparchie do Medzilaboriec. Množili sa sťažnosti na činnosť biskupského úradu, ktoré sa ukázali neopodstatnenými. Na druhej strane, postavenie a vplyv P. Gojdiča

²¹ Tamže, s. 4-5.

²² A MV SR, f. B 10 - 7, i. j. 2. Spolok Prosvita v Prešove – usporiadanie valného zhromaždenia 2. 3. 1941, hlásenie.

²³ AMV SR, f. U O12, i. j. 750. Ukrajinci východného Slovenska (prehľad z roku 1962), s. 32.

²⁴ KOVAČ, A.: *Rusíni - Ukrajinci a upevňovanie národnostného súladu v Slovenskej republike (v intenciách národnostného katastru)*. In: BYSTRICKÝ, V. (Ed.): *Slovensko v rokoch druhej svetovej vojny*. Bratislava : Slovenská národná rada – Historický ústav SAV, 1991, s. 137.

²⁵ ŠTURÁK, P.: *Otec biskup Pavol Gojdič, OSBM (1888-1960)*. Prešov : Vydavateľstvo Michala Vaška, 1997, s. 80-81.

posilnila bula z 19. júla 1940, ktorou bol pápežom menovaný za sídelného biskupa prešovského.²⁶

Pravda, župani Š. Haššík ani jeho nástupca A. Dudáš biskupovi ani jeho kapitule naďalej nedôverovali, jej činnosť prostredníctvom orgánov polície i odbočky ÚŠB starostlivo sledovali, pretože z cirkevných kruhov spravidla pochádzali vodcovia Rusínov a Ukrajincov na Slovensku. Pravda, od leta 1941, po napadnutí ZSSR Nemeckom a jeho satelitmi, sa podmienky pre národné hnutie menšiny výrazne skomplikovali, preto sa dostalo do zjavnej defenzívy.

Prirodzene, isté aktivity sa prejavovali aj v nasledujúcich rokoch, avšak nevedli k reálnym výsledkom. Takýto charakter mal škandál okolo kritického vystúpenia rusínskych poslancov v roku 1942, resp. snaha RNR presadiť zákon u rusínskej národnej skupine v slovenskom sneme. Naopak, druhý dych rusínske hnutie získalo po prelome na frontoch druhej svetovej vojny a po rozvinutí protifašistického odboja na Slovensku. To je však už ďalšia dejinná kapitola.

²⁶ POTÁŠ, M.: *Dar lásky: Spomienky na biskupa Pavla Gojdiča, OSBM*. Prešov : Rád sv. Bazila Veľkého vo Vydavateľstve USPO, 1999, s. 321.

RUSÍNSKA OTÁZKA NA SLOVENSKU V ROKOCH 1939 – 1945 A ALTERNATÍVY JEJ RIEŠENIA¹

Martin Pekár

Tolerance towards the political activities of the Ruthenian minority represented the specific phenomenon of the political life in the Slovak state, particularly in the eastern part of Slovakia. According to the census from the year 1940, more than fifty thousand Ruthenians lived in the county. The attitude of the regime towards the minority was generally marked with the attempts to assimilate and discredit the minority. The efforts made by the Ruthenians were continuously confronted not only with the interests of the state, but often with personal opinions of local officials as well. During the existence of the Slovak state Ruthenians were not given the right to establish their own political party. They were, however, under specific circumstances, permitted to become members of Hlinka's Slovak People's Party and its affiliated organizations.

Špecifickým javom politického života slovenského štátu a osobitne Šariško-zemplínskej župy boli tolerované politické aktivity rusínskej menšiny. Podľa sčítania ľudu z roku 1940 bolo v župe evidovaných viac ako 50 000 Rusínov. Predstavovali najvýraznejšiu, viac ako 11 percentnú menšinu.² Žili v celej Šariško-zemplínskej župe. Aj v okresoch, kde ich bolo najmenej, sa v percentuálnom zastúpení mohli porovnávať s nemeckou či maďarskou menšinou. Najviac sa však koncentrovali na severovýchode župy v oblasti Medzilaboriec a Vyšného Svidníka, kde tvorili viac ako polovicu obyvateľstva. V medzivojnovom období boli predstavitelia menšiny členmi viacerých, i národnostne orientovaných, strán celého politického spektra. Ich činnosť sa najvýraznejšie realizovala na Podkarpatskej Rusi. Po strate tohto územia a vzniku SR nemali Rusíni vlastnú stranu. Prirodzeným strediskom ich politických aktivít na východe Slovenska bol Prešov, ktorý bol centrom rusínskej vzdelanosti a sídlom gréckokatolíckeho biskupstva. Druhé centrum sa sformovalo v Medzilaborciach.

Politické ambície Rusínov sa nestretli s pochopením, a to napriek faktom, že na východe republiky tvorili relevantnú časť obyvateľstva a že systém strán v štáte bol založený na národnostnom princípe. Počas existencie SR márne bojovali o možnosť založenia vlastnej politickej strany. Politické záujmy mohli nanajvýš prezentovať v sneme prostredníctvom svojich zástupcov – gréckokatolíckeho farára Antona Šimku a učiteľa Gejzu Horňáka

¹ Tento príspevok vznikol v rámci riešenia grantového projektu VEGA č. 1/0371/03.

² K výsledkom sčítania je potrebné pristupovať s rezervou. V čase sčítania totiž napriek zákazom dochádzalo k rôznym presvedčovacím akciám v prospech tej ktorej národnosti či konfesie. Navyše o Rusínoch bolo známe, že ich národnostné cítenie bolo vlažné a ľahko manipulovateľné. Štatistika z roku 1940 neuvádza Rusínov, ale Ukrajincov. V skutočnosti mali Ukrajinci na celkovom počte len malý podiel.

(v roku 1941 bol na jeho miesto kooptovaný učiteľ Michal Boňko). V roku 1940 si mnoho sľubovali od pripravovaného zákona o politických stranách národnostných skupín, avšak ich snahy aj po jeho prijatí narážali na nepochopenie, strach, resp. nezáujem kompetentných. Predstavitelia štátu vnímali menšinu ako veľmi náchylnú podľahnúť či už bolševickej alebo maďarskej propagande. Veľmi vhod im preto prišla tradičná heterogénnosť (nielen politická, ale aj konfesijná, sociálna atď.) rusínskej minority. Tá sa stala azda najsilnejším a zároveň pravdivým argumentom, ktorý vláda využívala. Postoj režimu voči menšine bol vo všeobecnosti poznačený snahou o poslovenčovanie a tiež o diskreditáciu menšiny.

Rusíni vystúpili so svojimi politickými požiadavkami viackrát ešte pred vznikom SR.³ Po kratšej odmlke, spôsobenej nezáujmom slovenskej vlády a neúspechom ich snažení, sa koncom roka (1. novembra) 1939 v Ruskom dome v Prešove konalo stretnutie politických predstaviteľov menšiny z celého východného Slovenska. Hlavným bodom programu bol referát rusínskeho poslanca Simku o výsledkoch rokovania s J. Tisom. V súlade s vnútropolitickým vývojom na Slovensku a v súlade s prebiehajúcim procesom formovania politického spektra v duchu nových legislatívno-politických podmienok sa od snemu ďalej očakávalo presné určenie programu pre založenie samostatnej rusínskej politickej strany. Zjazd zvolil užší prípravný výbor, ktorý mal pripraviť ustanovujúce zhromaždenie Ruskej strany (partie) v Prešove. Členmi tohto prípravného výboru sa stali Štefan Gojdič (brat biskupa P. P. Gojdiča), Vasil' Karaman, Ondrej Ňahaj a Ivan Židovský. Na čele výboru stál poslanec A. Simko.⁴ Ustanovujúce valné zhromaždenie zvolané na 22. apríla 1940 do Ruského domu ale nebolo povolené a jeho účastníci sa museli rozísť. Až po intervencii poslanca Simku ministerstvo vnútra na čele s F. Ďurčanským povolilo na nasledujúci deň informačnú politickú poradu, avšak bez možnosti spísania stanov. Nepripúšťalo sa ani spísanie verejného memoranda alebo rezolúcie. Úrady povolili len napísanie petície adresovanej vláde. Porada sa 23. apríla uskutočnila. Za prítomnosti 51 delegátov boli prečítané staršie stanovky Ruskej strany a Ruskej gardy (vytvorené podľa vzoru HSLS a HG). Taktiež došlo k modifikácii prípravného výboru, ktorý tvorili A. Simko, I. Pješčak, P. Židovský a V.

³ Bližšie KONEČNÝ, Stanislav: *Rusínska otázka v období prvej Slovenskej republiky*. In: Slovenská republika (1939 – 1945). Zost. J. Bobák. Martin : Matica slovenská, 2000, s. 174-175.

⁴ Štátny archív (ŠA) Prešov, fond (f.) ÚŠBO, Mat 30/3.

Karaman. Poslanec Simko následne rozposlal viacerým okresným náčelníkom listy, v ktorých oznamoval založenie strany a organizovanie jej pobočiek. To spôsobilo nejasnosti, pretože okresní náčelníci neboli o veci ani ministerstvom ani županom vopred informovaní. V tejto súvislosti župan Štefan Haššík listom z 30. apríla 1940 informoval A. Simku o protiprávnosti jeho krokov a vyzval ho, aby počkal, kým vstúpi do platnosti zákon o politických stranách menšín, ktorý presne stanoví podmienky registrácie strany. Zákon vstúpil do platnosti v polovici mája, ale riešenie problému nepriniesol. Navyše v máji 1940 bola pri domovej prehliadke u Vasiľa Karamana zabavená agenda vznikajúcej strany.⁵ Sám Karaman bol vzatý do väzby, no zakrátko ho na kauciu prepustili.⁶ V nasledujúcich mesiacoch organizoval prípravný výbor zasadnutia na úrovni okresov, na ktorých sa prezentovali rusínske požiadavky. Podporu najvyšších miest si predstavitelia Rusínov snažili zabezpečiť verejným vyhlasovaním lojality.⁷

Na jeseň roku 1940 bola z prostredia gréckokatolíckeho biskupstva zorganizovaná rozsiahla tajná kampaň v súvislosti so sčítaním ľudu. Biskup Gojdič sa do nej pokúsil zapojiť siet' gréckokatolíckych kňazov, ktorí mali nabádať svojich veriacich, aby sa hlásili za Rusínov.⁸ Kvôli nízkemu národnému povedomiu prostých veriacich a kvôli protiopatreniam úradov dopadlo sčítanie z pohľadu rusínskeho vedenia neúspešne, dôsledkom čoho došlo k útlmu činnosti na prelome rokov 1940/1941.⁹

Ako bolo spomenuté, prirodzeným strediskom politických aktivít rusínskej menšiny bol Prešov. Politické rozhodnutia nejednotnej menšiny, resp. jej často samozvaných zástupcov sa však realizovali aj na iných miestach župy. Z hľadiska ďalšieho vývoja mala veľký význam udalosť z 29. novembra 1940, kedy vzniklo memorandum zástupcov „ruského“ obyvateľstva, podpísané M. Ťahlom, A. Molčaním a M. Žatkovičom v Medzilaborciach. Memorandum obsahovalo 5 požiadaviek, okrem iných vydávanie politického časopisu *Novoje vremja*, zaregistrovanie politickej strany a pomerné zastúpenie v štátnych službách. Koncom novembra 1940 sa k memorandu prihlásili Rusíni z bývalého sninského okresu.¹⁰ To svedčí o skutočnosti, že memorandum neostalo bez ohlasu a nebolo iba

⁵ ŠA Prešov, f. SZŽ, 324/18-40 ŠB.

⁶ Od januára 1941 žil pod policajným dozorom v Spišskej Novej Vsi. ŠA Prešov, f. SZŽ, 140/IIIIf-41 ŠB.

⁷ PAŽUR, Štefan: *Protifašistický odboj na východnom Slovensku*. Košice: Východoslovenské vyd., 1974, s. 43.

⁸ DUDÁŠ, Andrej: *Rusínska otázka a jej úzadie*. Buenos Aires: Zahraničná Matica slovenská, 1971, s. 45-46.

⁹ ŠA Prešov, f. SZŽ, 228/Ib-41 ŠB.

¹⁰ ŠA Prešov, f. SZŽ, 1486/18-40 ŠB.

obmedzenou akciou jednotlivcov, a zároveň poukazuje na známu nejednotnosť v rusínskom tábore. Minister Mach povolil v decembri 1940 vydávanie cenzurovaného časopisu *Novoje vremja*.¹¹ Pokyny cenzúre vypracoval v zmysle Machovho nariadenia ešte v decembri 1940 župan Andrej Dudáš. Zdôraznil, že je potrebné predchádzať najmä šíreniu myšlienky veľkoruskej politiky.¹² Šéfredaktorom novín sa stal učiteľ Gabriel Mlinarič, vydavateľom M. Boňko¹³. *Novoje vremja* vychádzali ako ilustrovaný politicko-kultúrny týždenník s prílohou *Junošstvo* v Medzilaboriach od 14. decembra 1940 do 29. júla 1944.¹⁴ Verejnosť o ne neprejavovala väčší záujem a inteligencia ich často ignorovala. Povolenie novín malo predovšetkým psychologický účinok a spôsobilo upokojenie medzi Rusínmi. V nasledujúcom období sa do vedenia rusínskej menšiny dostala práve skupina okolo periodika *Novoje vremja*. Jej členmi boli aj angažovaní ľudáci ako M. Žatkovič a M. Boňko, ktorí propagovali myšlienku organizovania Rusínov v rámci HSLS. V zhode s predstavami režimu pracovala táto skupina mimo Prešov a nebola výraznejšie ovplyvňovaná gréckokatolíckym biskupstvom, preto sa tešila viac či menej citelnej podpore štátnych úradov. Iné skupiny a predstavitel'ov sa ľudácka propaganda snažila diskreditovať (napr. biskupa Gojdiča).

Rusínske obyvateľstvo bolo síce početne silné, ale v dôsledku ťažkých životných podmienok národne i názorovo vlašné.¹⁵ Vznikala tu preto živná pôda pre viaceré nerusínske politické smery a prúdy, ktoré sa pokúšali manipulovateľnú masu ľudí zamestnanú každodennými problémami zneužiť na vlastné ciele. Oficiálne sa o to pokúšala HSLS podporou skupiny okolo časopisu *Novoje vremja* a (neveľmi úspešne) budovaním vlastných štruktúr v etnicky rusínskych oblastiach. Zo staršej správy Ústredného veliteľstva Rodobrany z januára 1940 vyplynulo, že v rusínskom prostredí „propaganda Maďarska a B (bolševická – pozn. M. P.) si konkurujú, prvá bez úspechu, druhá s úspechom“.¹⁶ Rusíni sa skutočne často dostávali pod vplyv

¹¹ ŠA Prešov, f. ŠZŽ, 1488/18-40 ŠB.

¹² ŠA Prešov, f. ÚŠBO, Mat 30/3.

¹³ Michal Boňko, pôvodne učiteľ z Vyšného Svidníka, bol jedným z rusínskych predstaviteľov, ktorí svoje politické pôsobenie zaštitili členstvom v HSLS. Bol revízorom župnej organizácie HSLS a v roku 1941 bol kooptovaný za poslanca snemu.

¹⁴ *Súpis novín a časopisov na Slovensku za roky 1939-44*. Zost. M. Fedor. Martin : Matica slovenská, 1960, s. 154.

¹⁵ Často o tom píšu napr. regionálni historici v prácach venovaných dejinám tunajších obcí. Napr. DERFIŇÁK, Patrik: *Rakovčik 1572 – 2002*. Rakovčik : OcÚ Rakovčik, 2002, s. 30-32 a pod.

¹⁶ ŠA Prešov, f. ŠZŽ, 95/18-40 ŠB.

komunistickej propagandy, hoci bežné obyvateľstvo jej ideologickú podstatu vôbec nepoznalo, prípadne nechápal. Existenciu komunistickej propagandy priznávali aj hlásenia okresných úradov v Stropkove a Medzilaborciach, ktorých predstavitelia úspech propagandy najčastejšie odôvodňovali chudobou a blízkosťou hraníc. Z hlásení ďalej vyplýva, že rusínske obyvateľstvo v komunizme videlo najmä možnosť rozdelenia majetkov bohatších dedičanov a že Slováci tam žijúci, ako aj Rusíni z iných okresov si tieto názory poväčšine neosvojili. Promaďarskú propagandu úrady najčastejšie spájali s pôsobením časti gréckokatolíckeho duchovenstva, na čo Mach reagoval v decembri 1940 príkazom usporiadať v rusínskych oblastiach gardistické, hospodárske a historické kurzy a vymaniť tak obyvateľstvo spod vplyvu promaďarských gréckokatolíckych kňazov.¹⁷

Približne na prelome rokov 1940 a 1941, teda v čase po sčítaní, keď bolo zrejmé, že ani hungaristi ani skupina okolo biskupa Gojdiča so svojimi akciami neuspeli a aj komunistické akcie prežívali dočasný útlm, sa do popredia dostávala dovtedy málo výrazná ukrajinská propaganda. Etnickí Ukrajinci tvorili len malú časť obyvateľstva a pracovali na báze sociálnych a kultúrnych spolkov. Ukrajinské hnutie tiež nebolo jednotné, delilo sa podľa toho, od ktorej veľmoci očakávalo podporu pri vzniku samostatného štátu, na prúd nemecký, anglický a sovietsky. Na Slovensku mali Ukrajinci svoje politické centrum v Bratislave a v ich čele stál Vojtech Geletka. V Prešove pracovali v spolku *Prosvita*. Ich politická činnosť bola tiež iba „trpená“. Ukrajinský smer súperil s predstaviteľmi Rusínov o politické uznanie jednej alebo druhej národnej skupiny na Slovensku. V tejto súvislosti došlo k rozbúreniu hladiny politického života Rusínov, keď v polovici apríla Geletka už ako poverenec vlády pre riešenie rusínskej otázky pricestoval na východné Slovensko. Na stretnutí s predstaviteľmi Rusínov (viedol ich G. Mlinarič) a zástupcami ukrajinského smeru v Medzilaborciach sa nepodarilo dospieť k spoločnej dohode. Hlavným cieľom schôdzky bolo navrhnúť referenta pre rusínske veci na župnom úrade. Porada skončila neúspešne, jej jediným výsledkom bolo len ďalšie vyostrenie rozporov.¹⁸ Ich narastaniu dočasne zabránilo upriamenie pozornosti obyvateľstva na domáce hospodárske problémy a vstup Slovenska do vojny a snád' tiež zriadenie cirkevno-politickej

¹⁷ ŠA Prešov, f. ŠZŽ, 1488/18-40 ŠB.

¹⁸ ŠA Prešov, f. ŠZŽ, 464/1b-41 ŠB.

komisie pre gréckokatolíkov a rusínske otázky pri Ministerstve školstva a národnej osvety a na župnom úrade koncom mája 1941.¹⁹

Vojnové udalosti z júna 1941 výrazne ovplyvnili náladu chudobného rusínskeho obyvateľstva odkázaného na pomoc štátu. V praxi to znamenalo, že miera jeho lojality a poslušnosti zodpovedala stavu zásobovania.²⁰ Bolo celkom prirodzené, že sa prestávalo zaujímať o politické dianie, ktoré v stále väčšej miere ostávalo doménou nepočítanej rusínskej inteligencie, názorovo dost' vzdialenej od pospolitého ľudu. Keďže väčšina rusínskej inteligencie neprijímala myšlienku slovenskej štátnosti²¹, museli sa predstavitelia režimu sami aktívne usilovať o vyriešenie rusínskej otázky. V politickej oblasti to znamenalo rozhodnúť, akou formou bude umožnené Rusínom zapojiť sa do politického života – či v rámci HSLS, alebo či bude vytvorená samostatná rusínska politická strana. To, že režim považoval de facto za predstaviteľov menšiny skupinu okolo časopisu *Novoje vremja*, bolo už zrejmé. Ďalšie dve skupiny – skupina okolo biskupa Gojdiča a ukrajinský smer – boli pod tlakom propagandy²² a vplyvom okolností odstavené na vedľajšiu koľaj.

Otázka politického organizovania Rusínov akcelerovala v roku 1942 a nanajvýš páľčivou sa stávala v súvislosti s vývojom na bojiskách v roku 1943. Vyvolávala ostré polemiky ako v radoch predstaviteľov štátu a HSLS, tak aj v rusínskom prostredí.²³ Mienka oboch strán sa postupne prikláňala k názoru, že z viacerých dôvodov bude lepšie, ak budú Rusíni organizovaní v HSLS. Tento názor presadzovala vplyvná proľudácka rusínska skupina

¹⁹ PAŽUR, Š.: *Protifašistický odboj...*, s. 46.

²⁰ Okresný náčelník v Stropkove Neupauer vo svojej správe o rusínskej otázke z decembra 1942 doslova napísal: „Keďže tunajší rusínsky ľud na svoju politickú situáciu díva sa takmer výlučne cez svoj žalúdok, som toho názoru, že pri prezieravej hospodárskej a budovateľskej práci nášho štátu nemusíme sa obávať nám nepriateľských naložených živlov nijakých vážnych následkov a preto navrhujem, aby sa tomuto chudobnému ľudu dalo i v budúcnosti tak ako doteraz vždycky dostatočnej príležitosti k zárobku.“ ŠA Prešov, f. ŠZŽ, 27/III f-43 ŠB.

²¹ ŠA Prešov, f. ŠZŽ, 27/III f-43 ŠB, správa Okresného žandárskeho veliteľstva Medzilaborce zo 7. 10. 1942.

²² Napr. veľmi nepriateľsky vystupoval proti gréckokatolíckemu biskupstvu a biskupovi Gojdičovi župan Dudáš, ktorý v máji 1942 žiadal listom ministerstvo zahraničných vecí, aby vo Vatikáne intervenovalo za jeho odvolanie. ŠA Prešov, f. ŠZŽ, 280/III f-42 ŠB.

²³ Menej ho vnímala verejnosť v slovenských oblastiach župy a mimo nej. Z politických dôvodov cenzúra nepovoľovala uverejňovať články ohľadom rusínskej otázky. V dennej tlači tak možno nájsť len rôzne príležitostné články deklarujúce politickú jednotu Slovákov a Rusínov (napr.: *Rusíni a 14. marec*. Slovenská sloboda, roč. 6, 14. 3. 1943, č. 61, s. 2) či vyjadrenia odmietajúce existenciu problému, ako napr. článok *Strana reprezentuje národ*, v ktorom ústredný tajomník HSLS Anton Moravčík napísal, že „...takýchto problémov v župe Šarišsko-zemplínskej jednoducho niet“. Slovenská sloboda, roč. 5, 22. 2. 1942, č. 44, s. 3.

okolo poslanca Boňku. Ako opodstatnený sa javil i z pohľadu štátnej správy, ktorej predstavitelia na základe vlastnej skúsenosti tiež navrhovali prijať toto riešenie²⁴, umožňujúce lepšiu kontrolu minority a jej pozvoľnú asimiláciu. Treba dodať, že tento návrh, hoci bol v rozpore s platnou legislatívou i s podstatou režimu, vychádzal z dobovej reality. Po tom, čo v rokoch 1939 – 1940 Rusínom nebolo povolené vytvorenie vlastnej politickej strany, sa mnohí (predovšetkým z radov inteligencie) rozhodli často zo zisťujúcich dôvodov vstúpiť do HSLŠ. Problémom ale ostávala väčšina Rusínov, žijúca na vidieku. Ich politická organizovanosť bola aj napriek rozsiahlym náborovým kampaniam nízka, resp. klesala.²⁵

V tejto súvislosti vystupovala vo vidieckom prostredí oveľa viac ako v mestách do popredia sociálna otázka. Chudobní Rusíni očakávali od členstva v strane materiálne výhody, čo nebolo vzhľadom na dobovú situáciu možné. Dokonca aj tie zdroje, ktoré ešte boli k dispozícii, sa v skorumpovanom prostredí straníckych a štátnych štruktúr nevyužívali na podporu štátneho záujmu, teda na riešenie rusínskej otázky. Bolo napr. bežnou praxou, že v rusínskom prostredí bol pri arizácii uprednostnený Slovák z iného okresu pred miestnym angažovaným Rusínom.²⁶ Logickým dôsledkom takýchto praktík bolo, že u Rusínov narastala nespokojnosť a nedôvera voči režimu. Hoci jestvovala snaha vzniknutú situáciu riešiť,²⁷ v niektorých obciach začali na protest hromadne žiadať o vylúčenie z HSLŠ²⁸. Na sympatiách režimu nepridávali ani permanentné finančné problémy provládneho časopisu *Novoje vremja*, ktorému neraz hrozilo zastavenie vydávania.²⁹ Bez väčšieho ohlasu ostali snahy Rusínov z bardejovského okresu, ktorí chceli pokračovať v politickom osamostatňovaní sa menšiny.³⁰

²⁴ Najmä okresní náčelníci z okresov Medzilaborce a Stropkov tvrdili, že záujem o také riešenie prejavuje samotná menšina (ŠA Prešov, f. ŠZŽ, 568 a 641/IIa-42 ŠB.). Ako už bolo vyššie spomenuté, tézu o slovenskom pôvode Rusínov presadzoval župan Dudáš.

²⁵ Napr. v okrese Stropkov bolo v septembri 1942 v 51 obciach len 38 miestnych organizácií HSLŠ a 5 organizácií HG. ŠA Prešov, f. ŠZŽ, 568/IIa-42 ŠB.

²⁶ ŠA Prešov, f. ŠZŽ, 1118/IIb-41 ŠB.

²⁷ ŠA Prešov, f. ŠZŽ, 105/IIa-42 ŠB.

²⁸ ŠA Prešov, f. ŠZŽ, 5/IIa-43 ŠB.

²⁹ Brzdzenie finančnej podpory periodika sa stalo účinným nástrojom kontroly tolerovaných rusínskych aktivít, ktoré občas najmä v Medzilaborciach, kde časopis vychádzal, prekračovali prijateľné hranice. V kultúrnom spolku *Duchnovič* sa aktivizovala rusínska mládež. V roku 1943 už jej činnosť pod vedením G. Mlinariča podľa okresného náčelníka Skalníka naberala politický význam a hovoril o potrebe vytvoriť jeho protiváhu v podobe odboru Matice slovenskej alebo Slovenskej ligy. ŠA Prešov, f. ŠZŽ, 358/IIa-43 ŠB.

³⁰ ŠA Prešov, f. ŠZŽ, 696/IIa-42 ŠB.

Úsilie režimu o vyriešenie rusínskej otázky kulminovali v prvých mesiacoch roku 1943, kedy aktivity menšín (aj nemeckej a maďarskej) povzbudila realizácia zákona č. 308/1940 Sl. z. o ľudových školách. Paragraf 30 spomínaného zákona hovoril o tom, že ak je v obci 30 školopovinných príslušníkov menšiny, môže v nej byť zriadená škola s vyučovacím jazykom príslušnej menšiny. V tejto súvislosti sa na krátko aktivizovala oslabená ukrajinská propaganda a potláčaná hungaristická propaganda, vychádzajúca najmä z prostredia staršej generácie gréckokatolíckych duchovných. Ministerstvo vnútra vyzvalo štátne úrady, aby pripravili materiál, v ktorom sa vyjadria k pomerom medzi Rusínmi, k oprávnenosti ich požiadaviek a k otázke ich politického organizovania. Hlavným cieľom opatrení však nebolo definitívne vyriešiť politický problém, ale udržať východ štátu za každú cenu pokojný.³¹

Rusínska otázka bola špecifickou z viacerých dôvodov. Rusíni boli koncentrovaní v Šarišsko-zemplínskej župe a boli minoritou bez materskej krajiny. Z pohľadu bratislavskej vlády, ktorá musela riešiť naliehavejšie problémy, sa jednalo o záležitosť viac či menej lokálnu, preto prenechávala väčší priestor aktivitám tunajších úradov a úradníkov. Snahy Rusínov boli tak permanentne konfrontované nielen so záujmami štátu, ale často aj s osobnými názormi a postojmi týchto funkcionárov. Ich mienka sa stávala smerodajná v rozhodovaní o podobe štátnej politiky v rusínskej otázke. Takmer každý z nich mal vlastný pohľad na vec.

Azda najmenej pochopenia pre potreby Rusínov prejavil prvý šarišsko-zemplínsky župan Haššík. Viackrát poukazoval na chaos pri riešení rusínskej otázky. Sám považoval za reálne i optimálne riešenie sústrediť túto menšinu do dvoch okresov – medzilaboreckého a ním navrhovaného vyšnosvidnickeho, a na ostatnom území presadzovať nacionalistický kurz. Ideálnym riešením problému bolo podľa jeho názoru systematické a sústavné poslovenčovanie.³² Tento názor vychádzal zo skúsenosti, že rusínska menšina bola rozdelená a nemala jednotné vedenie, s ktorým by bolo možné politicky spolupracovať. Podľa jeho informácií existovali v tom čase minimálne 3 rôzne záujmové skupiny. Prvou mala byť ukrajinská, ktorá bola početne najmenšia a združovala sa okolo spolku *Prosvita*. Najpočetnejšou mala byť skupina okolo gréckokatolíckeho biskupa Gojiča a spolku *Duchnovič*. Samostatnú

³¹ ŠA Prešov, f. ŠZŽ, 51/III f-43 ŠB.

³² ŠA Prešov, f. ŠZŽ, 95/18-40 ŠB.

skupinu tvorili „hungaristi“ pod vedením užhorodského biskupa Alexandra Stojku. Haššík presadzoval názor, že problém rusínskej menšiny nebol charakteru národnostného, ale sociálneho.³³ Popredného zástupcu Rusínov Vasil'a Karamana označil za osobu nečestnú a nepripúšťal s ním žiadnu spoluprácu. Ani o poslancovi Simkovi nemal dobrú mienku. V dôvernom liste ministromi Ďurčanskému z apríla 1940 ho označil za politického diletanta, človeka naivného a ľahko manipulovateľného.³⁴ Haššík odmietal nielen povolenie rusínskej politickej strany, ale aj vydávanie časopisu priamo v Prešove. Časopis bol ochotný povoliť nanajvýš vo Vyšnom Svidníku alebo v Medzilaborciach. Pre tento svoj názor (vyjadril ho už v správe pre MV vo februári 1940³⁵) sa Haššík netešil obľube rusínskej menšiny a v rusínskych kruhoch ho považovali za jednu z najväčších prekážok pri konsolidácii vzájomných vzťahov Slovákov a Rusínov. Domnievali sa, že Haššík (a spolu s ním aj poslanci Germuška a Hutka) podával centrálnym úradom do Bratislavy informácie skreslené v neprospech Rusínov.³⁶

Vláda a prezident sa však v politických záležitostiach neuspokojovali informáciami z jedného zdroja. Aj v rusínskej otázke sa nechali informovať nielen županom a policajným riaditeľom, ale k dispozícii mali aj iné správy, dnes ťažko identifikovateľnej proveniencie. Na správe podanej prezidentovi Tisovi v januári 1940 Ústredným veliteľstvom Rodobrany (podpísaná iniciálkami M.R.) jasne vidieť iný uhol pohľadu pri vnímaní problému. Vzhľadom na zásadné odlišnosti je možné predpokladať, že niektoré úradné správy skutočne neboli objektívne a kompetentné, vyjadrovali skôr osobný názor či pranie autora. Zo správy vyplynulo, že rusínska inteligencia i celá pospolitosť prejavovali na jednej strane značnú nespokojnosť, ktorá pramenila z nepochopenia potrieb tohto menšinového obyvateľstva (nielen potrieb národno-politických, ale aj hospodárskych a kultúrnych), na druhej strane ukazovali ochotu spolupracovať. Tým, že im nebolo priznané právo vlastnej politickej strany a tlačového orgánu, bolo rusínskemu obyvateľstvu znemožnené oficiálne presadzovať svoje požiadavky.

³³ O sociálnej a kultúrnej zaostalosti Rusínov a Ukrajincov na východnom Slovensku sa vôbec nepochybovalo. Bol to názor všeobecne prijímaný a opodstatnený. Často bol odôvodňovaný lenivosťou a pasivitou samotnej menšiny.

³⁴ ŠA Prešov, f. ŠZŽ, 324/18-40 ŠB.

³⁵ ŠA Prešov, f. ŠZŽ, 735/18-40 ŠB.

³⁶ ŠA Prešov, f. ŠZŽ, 95/18-40 ŠB.

Veliteľstvo Rodobrany v snahe predísť väčším komplikáciám navrhlo povoliť, aj za cenu finančnej obete, vydávanie cenzurovaného časopisu. Okolo časopisu by boli združení politickí činitelia menšiny, ktorí inak pracovali oddelene. Ich spojenie by potom umožnilo lepšiu kontrolu. Zároveň sa neodporúčalo povoliť rusínsku politickú stranu, nakoľko existovalo reálne nebezpečenstvo jej zneužitia. Uvedené návrhy Haššik úplne odmietol. Akcentoval názor, že problém rusínskej menšiny nebol charakteru národnostného, ale sociálneho. Odmietol tvrdenie informátora, že vedúcou osobnosťou medzi Rusínmi je Vasil' Karaman (o ktorom, ako bolo uvedené vyššie, nemal dobrú mienku), odmietol aj vydávanie časopisu priamo v Prešove. Ani komunistickej propagande medzi rusínskou menšinou neprípisoval význam. Jeho postoj bol zrejmy: „...treba sústavne pokračovať v poslovenčovaní kraja. Je štátnym a národným záujmom, aby ma vláda všemožne podporovala v mojich predsavzatiach, lebo pomery bude treba v mnohých odvetviach bezohľadne prebudovať, najmä po stránke personálnej.“³⁷

Tolerantnejšie sa k záujmom menšiny staval policajný riaditeľ Gustáv Pongrácz, ktorý vo svojej správe z 10. apríla 1940 vyzval k rešpektovaniu zmýšľania a zvykov Rusínov, pričom navrhoval zlepšením hospodárskych a sociálnych pomerov a osvetovo-politickou prácou propagovať Slovenskú republiku, a tak predísť zneužitiu politickej neinformovanosti a dôverčivosti ľudu.³⁸ Prikláňal sa však k Haššikovmu názoru na Karamana. Považoval ho za človeka cítažného, ľahkomyselného a bezcharakterného. Na základe znalosti jeho politickej minulosti³⁹ ho odôvodnene podozrieval z promaďarskej orientácie a označil ho za „škodcu slovenského národa“.⁴⁰ Práve tieto podozrenia policajného riaditeľa sa stali podnetom na spomínané zatknutie Karamana v máji 1940 a domovú prehliadku v jeho byte.

Osamotený ostal aj postoj ďalšieho prešovského policajného riaditeľa Pavla Macháčka, ktorý vo svojej správe o rusínskej otázke zo 17. septembra 1942 napísal: „Poslovenčovanie sa rusínskej inteligencie mohlo by byť vítané len v tom prípade, keď by sa ono dialo postupne a dobrovoľne, evolučným vývojom a malo by za sebou i masy uvedomelého gr. kat. ľudu, ktorý sa teraz proste nazýva „rusňáckym“, lebo

³⁷ ŠA Prešov, f. ŠZŽ, 95/18-40 ŠB.

³⁸ ŠA Prešov, f. ŠZŽ, 92/85-40 ŠB.

³⁹ Karaman bol pôvodne funkcionárom agrárnej strany, neskôr spolupracoval s maďarskou iredentou na Podkarpatskej Rusi.

⁴⁰ ŠA Prešov, f. ŠZŽ, 140/III f-41 ŠB.

nevie, či je Rusínom alebo Slovákom. (...) Charakterný človek svoj národ nikdy nezradí. a ten, ktorý by to urobil, nezostal by verný ani nám.⁴¹

Najpodrobnejšie a najkomplexnejšie sa rusínskej problematike venoval druhý šarišsko-zemplínsky župan A. Dudáš. Svoje poznatky a skúsenosti zhrnul do rozsiahlej dôvernej správy v roku 1943. V nej nešetril kritikou ani na adresu slovenskej strany. Podobne ako Haššík upozornil na neznalosť, neujasnenosť a nejednotnosť v tejto otázke. Uvedenému pripisoval závažné dôsledky. Následkom nekompetentného postoja slovenských úradov sa podľa neho politické vedenie Rusínov dostalo celkom do područia hungaristických živlov. Usídlilo sa v etnicky slovenskom meste Prešov, nadviazalo množstvo významných politických kontaktov a získalo takmer neobmedzený vplyv na formovanie názorov rusínskeho obyvateľstva. Dudáš bol presvedčený, že Rusíni sú „*pôvodom a charakterom slovenskí*“. Riešenie otázky videl v odstránení rôznych vedľajších, neslovenských (najmä maďarských a ruských) vplyvov a deformácií.⁴² V konečnom dôsledku sa tak príliš neodlišoval od svojho predchodcu v úrade a od jeho koncepcie poslovenčovania.

Vzhľadom na prevládajúci názor o problematike, na zhoršovanie hospodárskej situácie štátu a na celkovú vojnovú situáciu bol v rusínskej otázke neoficiálne udržiavaný až do pádu režimu status quo, čo znamenalo, že Rusínom nebolo priznané právo založiť vlastnú menšinovú politickú stranu. Bolo im však za špecifických podmienok umožnené členstvo v HSLS a jej pridružených organizáciách. Aktivity samotnej menšiny vo vzťahu k založeniu vlastnej politickej organizácie späť s režimom upadli.

⁴¹ ŠA Prešov, f. ŠZŽ, 27/III f-43 ŠB.

⁴² DUDÁŠ, A.: *Rusínska otázka...*, s. 225-228.

POLITICKO-VOJENSKÉ AKCIE II. RZECZPOSPOLITY NA PODKARPATSKEJ RUSI¹ A VÝCHODNOM SLOVENSKU NA PRELOME ROKOV 1938-1939.

Juraj Kredátus

Sub – Carpathian Rus formed significant point of Warszawa's and Budapest's plans. From 1933 there was political co-operation and in 1938 it increased a military co-operation to build common Polish and Magyar border. In autumn in 1938 the Polish party arranged the operation "Lom" to support Magyar ambitions by diversionary activities of Polish paramilitaries in Sub – Carpathian Rus. The operation did not destabilize the inner political situation in the region. The second Polish attempt from the beginning of 1939 by the Polish legation in Prague stayed in plan only and its execution did not happen. These events used to get negative responses between the Ukrainian in Poland who supported the independent government in Sub-Carpathian Rus.

Územie Slovenska a Podkarpatskej Rusi nadobudlo v poľskej politike dôležitý význam najmä po roku 1932, keď sa ministrom zahraničných vecí stal plukovník J. Beck. Po svojom nástupe do funkcie vydal dôvernú správu pre poľské zastupiteľstvá, podľa ktorej Podkarpatská Rus sa priznáva Maďarsku.² Varšava a Budapešť podporovali na Podkarpatskej Rusi autonomistické hnutia, ktoré chceli využiť pre vytvorenie spoločnej poľsko-maďarskej hranice. Poľská strana podporovala od prvej polovice 30. rokov S. Fencika³ a Budapešť A. Bródyho⁴. Spolupráca oboch politických skupín však prakticky viazla až do roku 1938, keď sa Varšava definitívne rozhodla presunúť Fencika pod kuratelú Budapešti.⁵

Spolupráca budapeštianskej a varšavskej vlády však nebola len politická. Pripojenie Podkarpatskej Rusi k Maďarskému kráľovstvu sa dalo

¹ Územie súčasnej Zakarpatskej oblasti Ukrajiny sa v prvej ČSR nazývala Podkarpatská Rus, po získaní autonómie zákonom NZ z 22. 11. 1938 od 1. 1. 1939 oficiálne Karpatská Ukrajina. V našej práci používame jednotné označenie Podkarpatská Rus.

² Archív ministerstva zahraničných vecí Českej republiky Praha, fond Politické správy Varšava, bežná správa č. 29 z 30. marca 1934 (ďalej AMZV ČR Praha, f. PZ Varšava, č. 29, 30. III. 1934).

³ FENCIK, Štefan (1892-1945) – predstaviteľ ruského politického smeru podporovaného Poľskom, zakladateľ Ruskej nacionálno-autonómnej strany, od 1935 poslanec Národného zhromaždenia, od 11. 10. 1938 – 26. 10. 1938 minister autonómnej vlády Podkarpatskej Rusi, po 26. 10. – obvinený z protištátnej činnosti a zatknutý, od 1939 pôsobil v Maďarsku, v roku 1945 odsúdený a popravený.

⁴ BRÓDY, Andrej (1895-1946) – predstaviteľ rusínskeho politického smeru, jeho politika bola podporovaná Budapešťou, 11. 10 – 26. 10. 1938 – prvý predseda autonómnej vlády Podkarpatskej Rusi, potom odhalený ako agent Budapešti, cieľom jeho činnosti bola autonómia Podkarpatskej Rusi v rámci veľkého Maďarska.

⁵ K vnútropolitickému vývoju na Podkarpatskej Rusi v rokoch 1933 – 1939 pozri napr.: ŠVORC, P.: *Zakliata krajina. Podkarpatská Rus 1918-1946*. Prešov 1996; *Krajinská hranica medzi Slovenskom a Podkarpatskou Rusou (1919-1939)*. Prešov 2003; SUŠKO, L.: *Podkarpatská Rus ako autonómna krajina pommichovskej – druhej ČSR*. In: Česko-slovenská historická ročenka 1997. Bmo 1997, s. 145-163; *Rokovania o autonómii Zakarpatskej Ukrajiny od roku 1936 do leta 1938*. In: Nové obzory, 15. Košice 1973, s. 33-59.

realizovať len vojenskou akciou. Budapešť si do roku 1938 netrúfala začať vojenskú akciu proti československému štátu, pretože čs. armáda ČSR bola lepšie vyzbrojená a vycvičená ako armáda maďarská. Dúfala však v spoločnú vojenskú akciu s Poliakmi. Varšava si však s politických dôvodov nemohla dovoliť podkarpatskoruské dobrodružstvo a odmietla maďarské návrhy na spoločnú vojenskú akciu. Po Mníchove sa však pozícia ČSR zmenila a vo Varšave sa predsa len začalo uvažovať s neoficiálnou vojenskou podporou maďarskej akcie. Napriek tomu, že Poliaci nepodnikli oficiálne vojenské kroky (t. j. priamy vojenský útok proti Podkarpatskej Rusi) na podporu maďarských ambícií, a prezentovali len silnú politickú podporu budapeštianskej vláde, začalo varšavské Ministerstvo zahraničných vecí v spolupráci s príslušnými vojenskými predstaviteľmi najvýznamnejší poľský projekt na Podkarpatskej Rusi s krycím názvom – Akcia „Lom“.⁶

7. októbra 1938 vydal náčelník generálneho štábu gen. W. Stachiewicz⁷ rozkaz na prípravu diverznej a sabotážnej akcie na Podkarpatskej Rusi a za veliteľa akcie „Lom“ vymenoval majora F. Ankersteina. Akcia „Lom“ prebiehala v prípravnej a dvoch základných etapách. Prípravná etapa: organizačné vytvorenie bojových oddielov „Rozlucz“ – od 7. októbra do 20. októbra, 1. etapa: organizačná a diverzná činnosť na Podkarpatskej Rusi zabezpečená bojovým oddielom Rozlucz (ďalej BO Rozlucz) a partizánskymi oddielmi (*pol. watahy*) zmobilizovaných pomocou Zväzu Strelcov⁸ – od 20. októbra do 10. novembra a 2. etapa: organizácia a sformovanie partizánskych oddielov, ich prípravná činnosť v očakávaní rozkazu na plné rozbehnutie akcie, ako aj likvidácia celej akcie – od 5. novembra do 10. decembra 1938.⁹ Základ

⁶ K akcii „Lom“ pozri napr.: STOLARCZYK, J.: *Oddziały bojowe „Rozlucz“ w akcji dywersyjnej „LOM“ na Rusi Zakarpackiej*. In: *Rocznik Historyczno-Archiwalny*, tom XI. Przemysł 1996, s. 81-99; *Zarys polskiej akcji dywersyjnej „Lom“ na Rusi Zakarpackiej w 1938 r.* In: *Rocznik Przemyski*, r. XXXIII, 1997, zošit 3, Historia, s. 81-98; SAMUŚ, P., a kol.: *Akcja „Lom“*. *Polskie działania dywersyjne na Rusi Zakarpatskiej w świetle dokumentów Oddziału II Sztabu Głównego WP*. Warszawa 1998; KUPLIŃSKI, J.: *Polskie działania dywersyjne na Ukrainie Zakarpackiej w 1938 roku*. In: *Wojskowy Przegląd Historyczny*, Nr. 4 (158). Warszawa 1996, s. 65-83; DABROWSKI, D.: *Kwestia Rusi Zakarpackiej w stosunkach między Czechosłowacją, Polską i Węgrami przed wybuchem II. wojny światowej*. In: *Česká a polská historická tradice a její vztah k současnosti*. Praha 2003, s. 149-156.

⁷ STACHIEWICZ, Waclaw Teofil (1894-1973) – 1923-1928 – pedagóg na Vyššej vojenskej škole, 1928-1932 veliteľ divíznej pechoty I. divízie, 1933-1935 – veliteľ 7. divízie pechoty, od roku 1935-1939 náčelník Generálneho štábu poľskej armády, 1940-1943 v Alžírsku, 1943-1945 – v Británii, po 1945 v Kanade.

⁸ Zväz Strelcov (Zwiazek Strzelecki) – spoločensko-mládežnícka organizácia, existovala v rokoch 1919-1939. Štruktúra Zväzu kopírovala vojensko-územnú štruktúru Poľska. Počas akcie „Lom“ spolupracovali vojenské kruhy so skupinami Zväzu Strelcov z oblasti Lesko, Sanok a Turka.

⁹ K činnosti pozri „Správa z akcie skupiny Lom“ napísanej majorom Feliksom Ankersteinom (strojopis). Centralne Archiwum Wojskowe, zespól Oddział II. Sztabu Głównego, Ekspozytura nr. 2, Oddziału II. Sztabu

akcie tvorili členovia diverzných oddielov, pôsobiacich v predchádzajúcom období v Tešínsku a prevelení k ďalšej činnosti do Karpát. 8. októbra 1938 vydal major E. Charaskiewicz,¹⁰ vedúci expozitúry č. 2, druhého odboru Generálneho štábu poľskej armády pokyn na zorganizovanie strediska teroristickej činnosti v tábore Rozlucz, neďaleko poľsko-podkarpatskorúskej hranice. Predstavitelia BO Rozlucz začali v dňoch 10. – 13. októbra úzko spolupracovať pri organizačnom a technickom zabezpečení s veliacimi dôstojníkmi VI. armádneho zboru, X. armádneho zboru ako aj ďalšími vojenskými predstaviteľmi Zboru ochrany pohraničia (KOP)¹¹ a predstaviteľmi rozviedky a kontrarozviedky. Veľmi dôležité bolo nadviazanie spolupráce s kapitánom W. Guttrym, ktorý pôsobil v Užhorode na poľskom konzuláte. Jeho úlohou bolo poskytovať informácie pre určenie cieľov diverznej akcie.¹² V čase od 14. do 22. októbra zorganizoval mjr. Ankerstein vyškolenie a materiálne zabezpečenie OB Rozlucz. Piaty inštruktori zabezpečili nielen odbornú, ale aj ideologickú prípravu a vyškolili celkovo 46 ľudí, ktorí tvorili jadro akcie. Napriek snahe predstaviteľov OB Rozlucz zabezpečiť čo najlepšiu výstroj, výzbroj a materiálne podmienky, nie vždy sa to podarilo. V samotnom tábore Rozlucz zaviedol jeho veliteľ vojenský režim, s ostrahou a prísny režimom. Rozvrh dňa začínal ráno o 7.00 a končil o 22.00 hod.¹³

Príprava účastníkov akcie „Lom“ bola urýchlená, potom ako maďarské diverzné oddiely začali 15. októbra akciu bez konzultácie s poľskou stranou. Maďarský oddiel v sile práporu bol československými jednotkami rozbitý a časť maďarskej jednotky sa zachránila prechodom do

Glównego w Warszawie, I 303.4.5755 (ďalej CAW, O.II.SG WP, Warszawa, I 303.4.5755, Sprawozdanie z akcji grupy „Lom“). O akcji „Lom“ pozri aj Správa mjr. Edmunda Charaskiewicza – „Działania dywersyjne na Rusi Zakarpackiej“ napísaná 12. marca 1940 v Paríži. In: *Zbiór dokumentów ppłk. Edmunda Charaskiewicza*. Fundacja Centrum dokumentacji czynu niepodległościowego. Kraków 2000, s. 106-130. (CHARASKIEWICZ, E.: *Zbiór dokumentów...*, c. d.). Charaskiewicz na rozdiel od Ankersteina považuje za začiatok druhej etapy Akcie „Lom“ 12. november, keď sa podľa neho začala reorganizácia akcie. Charaskiewicz písal svoju správu v marci 1940 v Paríži. Spracované pramene k akcii „Lom“ sú v už spomínanej práci SAMUŠ, P.: *Akcja „Lom“...*, c. d.

¹⁰ CHARASKIEWICZ, Edmund (1895-1975) – od roku 1914 člen Poľských légii, 1917 člen Dočasnej vojenskej komisie Štátnej rady, 1920 účastník poľsko-sovietskej vojny. Od 1926 referent pre ukrajinskú problematiku v II. odbore Generálneho štábu, 1928 šéf 2. expozitúry II. odboru, zaoberajúcej sa problematikou neruských národov ZSSR, po roku 1939 v exile, člen Poľskej ligy nezávislosti.

¹¹ Zbor Ochrany Pohraničia (Korpus Ochrony Pogranicza – KOP) – vojenská formácia vytvorená v roku 1924 za účelom ochrany východnej hranice Poľska pred prenikaním agentov a teroristov najmä zo Sovietskeho zväzu.

¹² STOLARCZYK, J.: *Oddziały bojowe „Rozlucz“ w akcji dywersyjnej „Lom“ na Rusi Zakarpackiej*. In: *Rocznik Historyczno - Archiwalny*, Tom XI. Przemysł 1996, s. 82.

¹³ STOLARCZYK, J.: *Oddziały bojowe...*, c. d., s. 82.

Poľska.¹⁴ V dňoch 17. – 19. októbra poľská strana na územie Podkarpatskej Rusi distribuovala promadarské letáky a 19. októbra major Ankerstein dostal priamo vo Varšave rozkaz na začatie akcie. Jej úlohou bolo ničenie zariadení vojenského, ale aj civilného charakteru, ako aj drobné údery na územie ČSR v priestore – na západe po líniu Pryslop (ukr. Prysliip) – Topola (ukr. Topoľa) – Podhradie, na východe po líniu Bystrá (ukr. Bystra) – Krasnicovo a na juhu po líniu Podhradie – Perečín (ukr. Perečyn) – Svaljava (ukr. Svaľava) – Krasnicovo. V prvom rade išlo o prerušenie komunikačnej siete spájajúcej Podkarpatskú Rus so Slovenskom. Po niekoľkých dňoch však prišiel rozkaz vylúčiť z priestoru činnosti územie Slovenska. Z tohto dôvodu bol plán akcie upravený. Jeho podstatou sa stalo použitie malých skupín v počte 3 až 5 mužov, ktorí mali vykonávať bombové útoky na strategické objekty, aktívna činnosť väčších oddielov v počte okolo 20 ľudí, zverbovaných pomocou Zväzu Strelcov, vyzbrojených dlhými palnými zbraňami, plus minerská skupina. Úlohou týchto oddielov bolo podnikáť útoky na stanovištia četníctva a hraničnej stráže spojené s ničením objektov verejného charakteru.¹⁵ Organizačné zabezpečenie a vojenské velenie zabezpečovali v tábore Rozlucz – kpt. J. Mielczarski (Boniecki) – veliteľ bojových oddielov Rozlucz, kpt. A. Romiszowski (Florian) – operačný dôstojník, mjr. W. Nowożeniuk (Nowy) – veliteľ východnej diverznej podskupiny, kpt. J. Bortkiewicz (Baczyński) – veliteľ západnej diverznej podskupiny a už spomínaný kpt. W. Guttry (Grodzki) – zabezpečujúci terénny prieskum pre diverznú činnosť.¹⁶ Diverzná činnosť bola dôkladne organizovaná. Všetky akcie boli pripravované v najväčšej tajnosti a jednotlivé skupiny sa dozvedali o podrobnostiach akcie tesne pred odchodom z tábora Rozlucz.¹⁷

OB Rozlucz sa delili na dve základné podskupiny – podskupina Nowy s piatimi partizánskymi oddielmi v sile 15 – 20 ľudí, štyrmi menšími skupinami. Podskupina Adam vytvorila štyri partizánske oddiely v sile 15 – 20 ľudí.¹⁸ Aké boli výsledky prvej etapy akcie „Lom“: OB Rozlucz uskutočnili samostatne 6 akcií, počas ktorých zlikvidovali 4 mosty a 1 cestný

¹⁴ KUPLIŃSKI, J.: *Polskie działania dywersyjne na Ukrainie Zakarpaciej w 1938 roku*. In: *Wojskowy Przegląd historyczny*, nr. 4 (158). Warszawa 1996, s. 69.

¹⁵ CAW, O.II.SG WP, Warszawa, I 303.4.5755, Sprawozdanie z akcji grupy „Lom“.

¹⁶ CAW, O.II.SG WP, Warszawa, c. d.

¹⁷ STOLARCZYK, J.: *Oddziały bojowe...*, c. d., s. 85-86, por. 8. 10. 1938. Šifrovaný telegram ministra zahraničia Kányu varšavskému maďarskému vyslancovi Horymu. *Československá otázka...*, c. d. In: *Historický časopis*, č. 2, 1967, s. 255.

¹⁸ CAW, O.II.SG WP, Warszawa, c. d.

prejazd.¹⁹ Okrem toho dodali OB Rozlucz partizánskym oddielom 6 mínerských skupín. Uskutočnila sa aj akcia Konrad III (K III), na ktorej sa zúčastnilo 18 bojovníkov Rozluczu a 16 členov partizánskych oddielov. Jej výsledkom bola likvidácia dvoch četníkov, zajatie 20 četníkov a príslušníkov Stráže obrany štátu a do vzduchu boli vyhodené dva mosty. Podskupina „Nowy“ uskutočnila 9 akcií z výsledkom – likvidácia železničného mosta, jedného cestného mosta, jednej vodnej nádrže, budovy pošty, dvoch malých mostov, uskutočnilo sa päť bojových stretov s československými jednotkami. Podskupina mala straty v počte päť členov. Podskupina „Adam“ uskutočnila dve akcie s výsledkom – vysadenie koľajníc (1x), vysokého napätia (1x), uskutočnili sa tri bojové strety s čs. jednotkami. Vlastné straty – 4 zajatí, z toho jeden zastrelený, traja sa vrátili.²⁰ Celkové výsledky prvej etapy akcie „Lom“ zhrnul mjr. Ankerstein takto:

„A. Činnosť malých bojových oddielov (2+1) prinášala výsledky do chvíle, kým neboli objekty strážené, po začatí strázenia nemohli oddiely nič urobiť, aj veľké oddiely (4+1) mali sťaženú činnosť. Zloženie bojových oddielov v Rozluczi – pôvodom Slezania, nepoznali terén a rusínsky jazyk, ich použitie záležalo od nájdenia spoľahlivých a dobrých prevádzáčov, čo bolo ťažké. Bojovníci z Rozlucza vykazovali vedomie povinnosti a svedomitosť, okrem niekoľkých prípadov zachovali sa odvážne v nebezpečenstve, jednako nevyhľadávali boj. Výdrž počas záťaže celkovo dobrá.

B. Partizánske oddiely – zorganizované iba z členov Zväzu Strelcov, dosahovali úspech len v prípade ak boli pod vedením veľmi dobrých dôstojníkov. V opačnom prípade partizánske oddiely nepredstavovali veľkú cenu vďaka malej súdržnosti, slabej disciplíne a malej schopnosti odolávať záťaži slabej výžive a nedostatočnému výcviku. Vďaka tomu partizánske oddiely v niekoľkých prípadoch mali straty. Z tohoto dôvodu som rozhodol: prerušiť akciu partizánskych oddielov na týždeň, prijať a skoncentrovať dobrovoľníkov do akcie v spolupráci so Zväzom Strelcov, uskutočniť selekciu a zosúladiť ich s velením.“²¹

Zmeny sa začali, neboli však realizované. Prišiel nový rozkaz a diverzná akcia bola reorganizovaná. Druhá etapa akcie „Lom“ započala novým ústnym rozkazom vydaným mjr. E. Charaskiewiczom 5. novembra. Akcia bola postavená na organizácii siedmich skupín, zložených

¹⁹ V samostatných akciách BO Rozlucz, bez partizánskych oddielov, bola okrem verejných budov (úradu, pošta a školy) v jednej z akcií zničená aj budova ukrajinskej organizácie Prosvita.

²⁰ CAW, O.II.SG WP, Warszawa, c. d., por. KUPLIŃSKI, J.: *Polskie dzialania...*, c. d., s. 70.

²¹ CAW, O.II.SG WP, Warszawa, c. d., por. KUPLIŃSKI, J.: *Polskie dzialania...*, c. d., s. 72.

z profesionálnych dôstojníkov a poddôstojníkov a vojakov činnnej služby – špecialistov a dobrovoľníkov. Celkový stav členov jednej skupiny bol okolo 80 – 100 ľudí.²² Zároveň sa malo pokračovať vo využití členov OB Rozlucz a partizánskych oddielov. Skupiny boli definitívne pripravené k 12. novembru. Úlohou bola činnosť v priestore Užok – Berezina, Klimiec – Svaljava, Oporzec – Svaljava a Vyškov (ukr. Vyškivci) – Volové. Spočiatku boli podnikané jednoduché akcie, neskôr viacdňové podľa pripravenosti členov skupín. Zároveň boli vyriešené problémy s výzbrojou, výstrojom a stravovaním účastníkov akcie. Štáb skupiny „Lom“ bol premiestnený do Ľvova. Činnosť vykonávali partizánske podskupiny „Nowy“, „Adam“, „Boniecki“ a „Suliński“.²³ Dostatočný počet dobrovoľníkov zabezpečovali paramilitaristické organizácie – Federácia poľských zväzov obrancov vlasti,²⁴ Zväz sliezkych povstalcov,²⁵ Zväz Strelcov. Predstavitelia týchto organizácií vytvorili spoločný Vlastenecký výbor obrany vlasti.²⁶

Akcie reálne začali 14. novembra uskutočnením drobných prepádov a distribúciou letákov. Skupiny vysielali po jednom, dvoch oddieloch, každý v sile 8 – 10 ľudí do predpolia hranice. 18. novembra bola akcia „Lom“ podriadená priamo veleniu VI. armádneho zboru v Ľvove. Najväčšia akcia tejto etapy, priamo z rozkazu vedúceho II. odboru Generálneho štábu, sa mala uskutočniť v priestore Prislop. Hromadného útoku na Prislop sa malo zúčastniť niekoľko desiatok členov diverzných a partizánskych skupín.²⁷ Nepriniesla výsledok, pretože oddiel československého četníctva sa pred presilou stiahol. Úlohou akcie v priestore Prislop bola podpora predpokladaného generálneho útoku maďarských vojsk na Podkarpatskú Rus, ktorý sa mal začať v noci na 20. novembra, ale neuskutočnil sa.²⁸ 21. novembra vydalo veliteľstvo v Ľvove

²² CHARASKIEWICZ, E.: *Zbiór dokumentów...*, c. d., s. 126. V jednej skupine bolo približne: 6 dôstojníkov, 10 poddôstojníkov, 12 špecialistov (vojakov) a okolo 70 dobrovoľníkov. V skupine boli: veliteľ, zástupca veliteľa, lekár a tri oddiely.

²³ CAW, O.II.SG WP, Warszawa, c. d. Celkový stav profesionálov, t. j. vojakov bol 46 dôstojníkov, 67 poddôstojníkov a 70 vojakov činnnej služby.

²⁴ Federácia poľských zväzov obrancov vlasti (Federacja Polskich Związków Obrońców Ojczyzny) – združenie vojakov v zálohe, založené v roku 1928. Cieľom organizácie bolo činnosť zameraná na školenia vojenského charakteru, občianska a telovýchovná výchova občanov.

²⁵ Zväz Sliezkych povstalcov (Związek Powstańców Śląskich, ZPŚ) – polovojenská organizácia založená v roku 1923 účastníkmi sliezkych povstaní z rokov 1919 – 1921. V medzivojnovom období organizovala propoľskú propagandu medzi obyvateľstvom Horného Sliezska.

²⁶ CAW, O.II.SG WP, Warszawa, c. d.

²⁷ SAMUŚ, P.: *Akcja „Lom“...*, c. d., s. 244. Meldunek situacyjny o akcji specjalnej z dnia 25. XI. 1938.

²⁸ CAW, O.II.SG WP, Warszawa, c. d., por. BORÁK, M.: *Obrana Podkarpatské Rusi (říjen 1938 – březen 1939)*. In: Česko-slovenská historická ročenka 1997. Brno 1997, s. 171.

rozkaz o ďalšej činnosti – vysielanie malých skupín. O tri dni však prišiel telefonický rozkaz o ukončení akcie „Lom“ a jej likvidácii.²⁹ Počas druhej etapy akcie „Lom“ sa uskutočnilo 38 akcií – z toho päť akcií s cieľom ničenia síl nepriateľa. Ostatných dvadsaťdeväť (29) akcií sa uskutočnilo s cieľom – prieskum, rozširovanie letákov, ničenie telefonického spojenia, znepokojovanie nepriateľských hliadok. Najväčšími akciami, pri ktorých došlo k priamemu stretnutiu s čs. ozbrojenými oddielmi, boli: 15. – 16. novembra stretnutie oddielu por. Szymańskiego s čatou nepriateľa, 17. – 18. novembra 10 členná skupina por. Drelicharza zlikvidovala ostrohu mosta a udržala nepriateľa až do času podmínovania mosta, 18. novembra – vyhnanie posádky pevnosti Serbin a zničenie telefónnej ústredne – akciu uskutočnilo 15 mužov pod velením kpt. Prusa, 18. novembra – prebitie sa por. Burila a 9 mužov z obkľúčenia pri obci Vyšné Studené, 21. novembra – útok na Toruň (mal podporiť akciu v priestore Prislop) celej siedmej skupiny por. Szymańskiego a boj s jednotkou četníctva a dvomi čatami pechoty čs. armády.³⁰

Akcia „Lom“ prebiehajúca ako najväčšia vojenská akcia poľských vojenských kruhov na území Podkarpatskej Rusi priniesla tieto výsledky: poľské oddiely zničili 1 železničný most (prerušili dopravu na štyri dni), 12 cestných mostov, 1 priehradu, 1 telefónnu centrálu a jednu budovu pošty, prerušili na jednom mieste koľajnice, 27 telefónnych trás, jednu trasu vysokého napätia. Podľa poľských zdrojov mali čs. jednotky straty: 23 zabitých, 15 ranených, 20 zajatcov,³¹ odvedených na poľské územie a piati zajatci boli prepustení po ich odzbrojení. Vlastné straty boli: 8 zabitých v akcii, 3 zastrelení (popravení čs. jednotkami), 3 zajatí, ale vrátili sa, 2 zahynuli počas akcií a dvaja po skončení akcie na následky zlého zdravotného stavu.³² Výsledky akcie „Lom“ boli lepšie ako obdobnej akcie maďarskej. Pri menšom nasadení účastníkov ako Maďari dosiahli Poliaci väčšie úspechy. Akcia bola ukončená v dôsledku neuskutočnenia maďarského generálneho útoku na Podkarpatskú Rus, ako aj z dôvodu zostrenia poľsko-nemeckých vzťahov. Nemecká strana dokonca zorganizovala návštevu Podkarpatskej Rusi skupinou zahraničných novinárov, ktorej hlavnou úlohou bolo prezentovať svetovej verejnosti poľskú a maďarskú diverznú činnosť na tomto území. Novinári boli

²⁹ SAMUŠ, P.: *Akcja „Lom“...*, c. d., s. 244, por. CAW, O.II.SG WP, Warszawa, c. d.

³⁰ CAW, O.II.SG WP, Warszawa, c. d.

³¹ Československí zajatci boli prepustení až 20. marca 1939.

³² CAW, O.II.SG WP, Warszawa, c. d., por. údaje československé – BORÁK, M.: *Obrana Podkarpatské Rusi...*, c. d., s. 172.

prekvapení, že napriek informáciám maďarských a poľských médií o nepokojoch a revolučnej situácii na východe ČSR je tam pokoj. Skupina novinárov navštívila severné oblasti regiónu a prezreli si následky poľských útokov, diskutovali s miestnym obyvateľstvom. Výsledkom ich návštevy boli informácie, že napriek poľskej snahe sa nepodarilo vytvoriť diverzantom atmosféru v súlade s plánmi Budapešti a Varšavy, t. j. presvedčiť domáce obyvateľstvo o potrebe pripojenia Rusi k Maďarsku.³³

25. novembra 1938 vydal mjr. Ankerstein rozkaz na ukončenie akcie a do 17. decembra boli posledné zbrane a materiál odovzdané poľskej armáde. Zároveň sa ďalším osudom účastníkov akcie, najmä o dobrovoľníkov začal zaoberať Vlastenecký výbor obrancov vlasti, ktorý zabezpečoval ich opätovný návrat do „civilného života“.³⁴

Napriek neúspechu akcie „Lom“, pokračovali v Poľsku plány na diverznú činnosť. Už niekoľko dní po skončení „Lom-u“ bol prezentovaný nový projekt k dosiahnutiu spoločnej poľsko-maďarskej hranice. Na rozdiel od akcie „Lom“, kde boli použítí poľskí vojaci a dobrovoľníci, tu sa uvažovalo, že v tomto prípade pôjde o:

„a) využitie miestnych obyvateľov na bojové, diverzné a propagandistické akcie,

b) využitie významného ľudského potenciálu z oblastí obsadených Maďarskom na vytvorenie základne pre školenie, zaopatrenie a vedúce kádre,

c) vytvorenie dôkladného operačného štábu (na maďarskom území – pozn. J. K.), ktorého členmi by boli okrem domácich predstaviteľov odborníci poľskí a maďarskí.“³⁵

Cieľom bola sabotážna činnosť proti československým vládnym organizáciám, ničenie komunikačných liniek vedúcich na Podkarpatskú Rus (od 1. 1. 1939 oficiálne – Karpatská Ukrajina) zo Slovenska a Rumunska a šírenie promaďarskej propagandy. Poľská strana sa predpokladala oprieť najmä o členov a sympatizantov Autonómneho poľnohospodárskeho zväzu a Ruskej nacionálno-autonómnej strany. Z maďarskej strany mal akciu zabezpečovať

³³ Na Verchovyni spokij. Po slidach teroristov. In: Nova Svoboda, 8. december 1938, č. 132, r. I. (XXXIX.), s. 2, pozri aj BORÁK, M.: *Obrana Podkarpatské Rusi...*, c. d., s. 172.

³⁴ CAW, O.II.SG WP, Warszawa, c. d. K ukončeniu aktivít akcie „Lom“ pozri: *1938 grudzień 10, Lwów – Meldunek Feliksa Ankersteina o postepowaniu mjra Krysy wobec ochotników akcji specjalnej na Rusi Zakarpaciej*. In: SAMUŠ, P.: *Akcja „Lom“...*, c. d., s. 261.

³⁵ STOLARCZYK, J.: *Próby polskich działań dywersyjnych na Rusi Zakarpaciej (listopad 1938 – marzec 1939)*. In: Rocznik Wschodni, Nr. 7. Rzeszów 2001, s. 160.

Dr. Július Marina.³⁶ Najdôležitejšie miesto mal mať v pripravovanej akcii užhorodský konzul M. Chalupczyński, ako človek znály podmienok a ľudí. Návrh projektu na poľskú akciu na Rusi sa objavil 5. januára 1939 a jeho autormi boli pracovníci poľského vyslanectva v Prahe. Politicko-diverzná akcia mala prebiehať súčasne z dvoch centier – Prešova a Užhorodu. Prešovská akcia mala mať v zásade politicko-agitačný charakter (letáky, nelegálna literatúra, štrajky, demonštrácie a podobne). V štábe akcie mali byť, podľa poľských plánov: I. Pješčak,³⁷ P. Židovský,³⁸ P. Kossej³⁹ a kpt. J. Bortkiewicz (pseudonym Baczynski) – účastník akcie „Lom“. Poliaci uvažovali doplniť štáb aj o človeka z okruhu biskupa Gojdiča, ktorého mal pre spoluprácu presvedčiť konzul Chalupczyński. Akcia mala byť po definitívnom utvorení štábu koordinovaná poľským konzulátom v Bratislave, do tej doby poľským konzulom v Sevljuši P. Kurnickim.⁴⁰ Prešovský štáb sa mal stretávať v Prešove alebo Krynici. Pre prešovskú akciu požadovalo pražské vyslanectvo mesačne okolo 60 000 korún československých. Užhorodská akcia mala byť riadená generálnym štábom vo Varšave, cez vojenského pridelenca pri konzuláte v Užhorode. Činnosť užhorodskej akcie mala spočívať v diverzii a šírení teroru, najmä medzi lokálnymi ukrajinskými organizáciami, štátnymi úradmi, ale aj medzi ukrajinskými emigrantmi z Malopoľska a ukrajinskými inštruktormi z Nemecka. Akcia mala mať tak vojenský ako aj politický charakter. Užhorod mal s podporou budapeštianskeho poľského vyslanca Orlowského⁴¹ nadviazať

³⁶ MARINA, Július (1901-1983) – kňaz, pedagóg, politický činiteľ promaďarskej orientácie, v rokoch 1930 – 1939 zástupca rektora na gréckokatolíckom seminári v Užhorode, v rokoch 1935 – 1939 predstaviteľ Autonómneho poľnohospodárskeho zväzu, po roku 1939 poradca maďarského regentského komisára na Podkarpatskej Rusi, od roku 1944 v emigrácii v USA.

³⁷ PJEŠČAK, Ivan (1904-1972) – pedagóg, právnik, predstaviteľ proruskej orientácie, 1933-1934 advokát v Užhorode, 1934-1944 v Medzilaborciach, 1937-1938 poslanec NZ, v prvej autonómnej vláde Podkarpatskej Rusi štátny tajomník práva a financií, v novembri 1938 založil Ruskú ľudovú stranu na Slovensku, ktorej cieľom bolo pripojenie Prjaševčiny k Podkarpatskej Rusi, 1945 zakladal Ukrajinskú národnú radu Prjaševčiny, po roku 1948 sa politicky neangažoval.

³⁸ ŽIDOVSKÝ, Peter (1890-1947) – predstaviteľ proruskej jazykovej orientácie na severovýchodnom Slovensku, pôsobil v agrárnej strane, v roku 1938 sa účastnil v hnutí za pripojenie východného Slovenska (až po Poprad) k Podkarpatskej Rusi, 1939 väznený v Ilave, po roku 1945 zakladateľ Ukrajinskej národnej rady Prjaševčiny, 1945 člen Demokratickej strany, od 1947 člen Komunistickej strany Slovenska.

³⁹ KOSSEJ, Pavel (Pavol) (1896-?) – politický predstaviteľ ruského (rusínskeho) smeru na Podkarpatskej Rusi, od 1935 poslanec Národného zhromaždenia.

⁴⁰ KURNICKI, Piotr (1899-?) – úradník poľského MZV, referent politicko-ekonomického odboru, neskôr pracovník konzulátu a vicekonzul v Kyjeve (1932-1936), od roku 1936 referent na odbore administratívnom a politicko-ekonomickom, 1938-1939 konzul na Podkarpatskej Rusi (Karpatskej Ukrajine).

⁴¹ ORLOWSKI, Leon (1891-1976) – poľský diplomat, absolvent dôstojníckej školy v St. Petersburgu. Od roku 1918 dôstojník 15. a neskôr 17. pluku jazdectva, od 1919 pracovník ministerstva zahraničných vecí. Od 1936 – vyslanec v Budapešti, po vstupe Maďarska do vojny odišiel do Londýna a potom do USA. V roku 1973 sa vrátil do vlasti.

kontakt aj z predstaviteľmi maďarského generálneho štábu. V Užhorode mal zabezpečiť vojensko-strategickú prípravu účastníkov akcie kpt. J. Urbaniec, dôstojník II. odboru generálneho štábu vo Varšave.⁴² 12. januára sa projekt dostal na II. odbor generálneho štábu. O šesť dní neskôr bol predstavený maršalovi E. Rydz-Śmiglymu⁴³ a v nasledujúcich dňoch začali na jeho rozšírení a úprave pracovať pracovníci odboru vojenského plánovania generálneho štábu. Definitívne bol plán na diverznú činnosť pripravený 4. februára 1939. Jeho podstatou bolo: „1. diverzná spolupráca Poliakov s Maďarmi, opierajúc sa – Poliáci o element karpatoruský a Maďari o element maďarský..., spolupráca sa bude odvíjať len na stupni veliteľskom; 2. zabezpečenie poľskej skupiny primeranými podmienkami pre prácu a rešpektovanie ich potrieb spojenia, konšpirácie a eventuálne zaopatrenie – na území Maďarska..., diverzná akcia sa skladá z dvoch základných činnosti vykonávaných súčasne: 1. politickej diverzie; 2. vojenskej diverzie.“⁴⁴ Súčasťou vojenskej diverzie malo byť, tak ako to navrhli už v Prahe, ničenie železničného spojenia so Slovenskom a Rumunskom. V Užhorode mal vzniknúť Karpatoruský výbor, zložený z predstaviteľov – „Karpatorusov“, ktorý mal koordinovať činnosť veliteľstva poľných vojenských akcií, zloženého z veliteľa, dvoch zástupcov a dvoch inštruktorov.⁴⁵ Plán predpokladal vytvorenie nelegálnej bojovej organizácie promaďarského zamerania a politickej organizácii. Diverzná činnosť mala prebiehať v malých skupinách (najviac 1+2 členovia), alebo individuálnymi akciami (1) diverzantov. Projekt si podľa prepočtov vyžadoval na úvod 10 000 zlotých a 100 000 korún. Tento plán sa však nestretol v Budapešti s výrazným ohlasom. Preto sa Varšava pokúsila o jeho inováciu. 20. februára sa Poliáci pokúsili presadiť túto možnosť: „uskutočnenia akcie na Podkarpatskej Rusi, aj z maďarského územia, opierajúc sa výlučne o autochtónne karpatoruské obyvateľstvo, bez účasti Maďarska.“⁴⁶ Ani tento návrh neprešiel v Budapešti, pretože: „oni sami (t. j. maďarské vládne a vojenské kruhy – pozn. J. K.) sa nachádzajú pod silným tlakom Nemecka a Talianska, takže nemôžu uskutočniť akcie diverzijné, len propagandistické.“⁴⁷ Na konci

⁴² STOLARCZYK, J.: *Próby polskich działań dywersyjnych...*, c. d., s. 159-161.

⁴³ RYDZ-ŚMIGLY, Edward (1886-1941) – poľský politik a druhý poľský maršál, spolupracovník Pilsudského, 1921-1935 – inšpektor armády, od 1935 – generálny inšpektor ozbrojených síl, od 1936 maršál Poľska. Po septembri 1939 internovaný v Rumunsku, v roku 1940 sa pod cudzím menom vracia do Poľska.

⁴⁴ CAW, O.II.SG WP, I. 1773.89.374.

⁴⁵ Zloženie poľného veliteľstva: veliteľ – mjr. Stanislaw Gliński; zástupcovia – kpt. Julian Bortkiewicz, kpt. Wincenty Medyński; inštruktori – ing. Miloslaw Hiszpański, Wladyslaw Makay.

⁴⁶ STOLARCZYK, J.: *Próby polskich działań dywersyjnych...*, c. d., s. 170

⁴⁷ STOLARCZYK, J.: *Próby polskich działań dywersyjnych...*, c. d., s. 170

februára (28. 2. 1939) informoval poľský vojenský ataché v Budapešti, že ďalšie pokusy o zblíženie s maďarskou stranou v otázke diverzných akcií na Rusi nemajú už žiadnu šancu a zároveň hodnotenie poľského konzulátu v Sevljuši k prípadným ďalším akciám bolo jednoznačne negatívne: „V krajine neexistuje organizovaná opozícia. ... Práca v teréne sa opiera iba na platených agentoch a mnohonásobne prevyšuje ich možnosti. V súvislosti s tým poľské plány na utvorenie spoločnej hranice s Maďarskom vďaka spoločnej diverzii proti Československu sa skončili neúspešne.“⁴⁸ V tom čase čakala Budapešť na definitívny súhlas Berlína k okupácii Podkarpatskej Rusi a poľská akcia už nemala pre ňu absolútne význam. Varšava chápala, že nasledujúce rozhodnutia nemôže ovplyvniť. Napriek tomu sa uskutočnila ešte v prvých dňoch marca 1939 návšteva Chalupczyńského na Podkarpatskej Rusi, kde sa pokúšal ovplyvniť situáciu v prospech poľských politických cieľov. Udalosti však už smerovali ku konečnému riešeniu otázky celej ČSR a nielen Podkarpatskej Rusi. Od 14. marca 1939 prebiehala vojenská okupácia Podkarpatskej Rusi maďarskými vojskami a už 16. marca sa poľské pohraničné jednotky stretli s maďarskými na hrebeni Karpát.

Plán akcie zo 4. februára 1939 bol jediným realisticky koncipovaným návrhom pre ďalšiu prípadnú diverznú činnosť na Podkarpatskej Rusi po neúspechu akcie „Lom“. Plán však vychádzal z vojenskej a politickej situácie a podmienok, ktoré ovplyvňovali poľsko-maďarské vzťahy na jeseň 1938. Na začiatku roku 1939 bola situácia úplne odlišná. Budapešť pochopila, že pre získanie Podkarpatskej Rusi je dôležité spolupracovať s Nemeckom a Varšava reálne nemá možnosť tomuto zabrániť. Zároveň si poľské politické kruhy začali uvedomovať, že medzinárodná situácia sa zhoršila a II. Rzeczpospolita sa dostáva pod priamy nemecký tlak. Napriek tomu, že v marci 1939 sa splnil poľský sen o spoločnej hranici s Budapešťou, nemala Varšava možnosť reálne využiť tento zisk pre svoje geopolitické ciele. O necelý polrok poľský štát zanikol v priamej konfrontácii so svojimi najväčšími susedmi a poľský národ musel bojovať o svoju holú existenciu.

Otázka autonómnej Podkarpatskej Rusi nebola len poľským zahranično-politickým problémom. Na jeseň 1938 čoraz výraznejšie proti poľskej politike v tomto regióne protestovali príslušníci ukrajinskej menšiny v Poľsku. Už 26. septembra sa v Ľvove uskutočnila protimaďarská demonštrácia študentov. Vytvorenie podkarpatskoruskej autonómnej vlády v Užhorode sa stretlo so silným ohlasom. 11. októbra, po ukončení pobožnosti

⁴⁸ CAW, O.II.SG WP, I.303.4.1898.

v katedrále Sv. Juraja v Ľvove, sa spontánne sformovala demonštrácia na podporu a za nezávislosť Podkarpatskej Rusi za účasti asi 20 000 ľudí, ktorá nabrala protipol'ský a protimaďarský charakter. Takéto demonštrácie sa uskutočnili aj v iných mestách východného Poľska.⁴⁹ Zároveň 21. októbra splnomocnenec poľských Ukrajincov A. Vitošinskij navštívil Prahu a informoval československých predstaviteľov o promaďarskej činnosti A. Bródyho.⁵⁰ Pretože udalosti, ktoré sa odohrávali v ČSR veľmi pozorne sledovali aj predstavitelia najsilnejšej legálnej ukrajinskej organizácie v Poľsku – Ukrajinského národnodemokratického zjednotenia (UNDO) rozhodli sa 10. októbra 1938 odovzdať poľskej vláde list, v ktorom protestovali proti poľskej snahe o vytvorenie spoločnej poľsko-maďarskej hranice.⁵¹

Zároveň v rozhovore s poľským premiérom ukrajinský poslanec Pelenskij interpretoval postoj, že: „Ukrajinci v Poľsku uvítali vytvorenie autonómnej vlády podkarpatskoruskej, nechápu však, prečo sú vo vláde ľudia, ktorých maďarofilská minulosť je všeobecne známa (hlavne Fencik, ktorý bral peniaze od poľského konzula v Užhorode).“⁵² Zároveň podľa informácii čs. vyslanectva vo Varšave, „Ukrajinci zahájili veľkú akciu proti snahám maďarským o získanie Podkarpatskej Rusi. Podnikli kroky na príslušných miestach v Berlíne aj v Ríme (zariadili článok v Popolo d'Italia o ukrajinskom stanovisku).“ Ďalšie informácie čs. zdroja hovorili, „taktiež na Podkarpatskej Rusi pracujú Ukrajinci, zástupca štábu tajnej vojenskej ukrajinskej organizácie je vraj v Užhorode, poľskí Ukrajinci by mohli dodať veľký káder zdatných mladých agitátorov, už dnes prechádza mnoho ukrajinskej mládeže cez hranice na Podkarpatskú Rus.“⁵³

Na list z 12. októbra reagovala aj poľská tlač, obhajujúca poľskú politiku v karpatskom regióne. Noviny „Gazeta Polska“ analyzovali ukrajinské politické snahy v Haliči a poľský postoj k nim takto: „Je jasné, že zmeny v ČSR, ktoré sa nedávno stali, majú vplyv na myslenie a cítenie ukrajinského národa. Preto, že väčšia časť ukrajinského národa sa nachádza pod bolševickým panstvom, je v záujme Ukrajincov Haliče spojiť Poľsko,

⁴⁹ CHIMINEC, J.: *Moji sposterežeňna iz Zakarpat'ta*. New York, 1984. In: <http://www.geocities.com.ukrexlibris2002/zakarpatia/index.htm>

⁵⁰ SAMUŠ, P.: *Akeja „Lom“...*, c. d., s. 40, resp. pozri VANAT, I.: *Narysy novitnoj istorii Ukrajinciv schidnoj Slovaččiny*. Knyha druhá (vereseň 1938 r. – Ľutij 1948 r.). Prešov 1985, s. 37-38. Vanat uvádza počet účastníkov demonštrácie vo Ľvove – 4000 osôb.

⁵¹ AMZV ČR, Praha, f. PZ Varšava, č. 59, 14. X. 1938. List je vedený ako príloha v poľskom a českom jazyku.

⁵² AMZV ČR, Praha, f. PZ Varšava, č. 59, 14. X. 1938.

⁵³ AMZV ČR, Praha, f. PZ Varšava, č. 59, 14. X. 1938.

Maďarsko a Rumunsko v boji proti bolševizmu. A do tohto patrí aj otázka spoločnej poľsko-maďarskej hranice. Ukrajinci a Poliaci by sa mali z dôvodu politického realizmu, túto koncepciu podporiť. Očakáva sa od Ukrajincov, občanov poľského štátu, že spolu s ostatným obyvateľstvom zahraničnú politiku poľského štátu.⁵⁴

Problematika Podkarpatskej Rusi dostal aj na rokovania poľského Sejmu. Kritiku poľskej politiky viedol V. Mudrij, vedúci predstaviteľ UNDO a zároveň vicemarsálek Sejmu. Upozornil, že: „Netreba zabúdať, že ukrajinský národ cez spriaznenosť krvi, spoločné tradície, spoločný národný duch tvorí jednu, nerozdielnu jednotu, nezávisle od toho, v akom štáte a pod akou vládou žije.“⁵⁵ Kritizoval vysielanie poľských oddielov teritórium Podkarpatskej Rusi. Zároveň „Mudrij informoval, že ukrajinská parlamentná reprezentácia príde s návrhom zákona teritoriálnej autonómie ukrajinských území.“⁵⁶ V jeho preambule stálo: „Ukrajinský národ, obývajúc územie východnej Haliče, Volyne a Polisia, požaduje vytvorenie územnej autonómie týchto oblastí, aby sa zrovnoprávnil v občianskych právach s poľským obyvateľstvom a bola potvrdená ukrajinskému národu politická, kultúrna a hospodárska rovnoprávnosť. Autonómne teritórium sa nachádza približne na jedenej tretine územia Poľska s 9 miliónmi obyvateľov, s centrom Lvov, kde sa nachádza samostatný ukrajinský Snem. Je nutné poznamenať, že v septembri 1922 mali Halič a Volyň poľským zákonodarnými orgánmi garantované právo na širokú samosprávu. Jednako tento zákon, nebol nikdy uvedený do života. Pre taký štát ako je Poľsko, ktorý sa skladá vo veľkej miere z národnostných menšín, kde sa národnostné, kultúrne a hospodárske vplyvy prekrývajú, nemôže byť jeden zákon pre všetkých, nezohľadňujúc špecifiká národnostných menšín. Ukrajinský národ v Poľsku má svoje národné cítienie a históriu, čo mu pripomína jeho krajšia minulosť. Toto národné cítienie ukrajinského národa nemôže byť pestované v takej politickej atmosfére, aké je v súčasnosti v Poľsku. Projektovaná autonómia vytvára nielen zabezpečenie ukrajinského národného života v Poľsku, ale súčasne normalizuje poľsko-ukrajinské vzťahy.“⁵⁷ Počas svojich vystúpení v Sejme opätovne „Mudrij protestoval proti poľskej zahraničnej politike v karpatoukrajinskej otázke a vyslovil sympatie ukrajinskému národu, autonómnemu ukrajinskému

⁵⁴ CHIMINEC, J.: *Moji sposterežeňňa*..., c. d.

⁵⁵ CHIMINEC, J.: *Moji sposterežeňňa*..., c. d.

⁵⁶ *Karpatska Ukrajina v poľskomu sojmí*. In: *Nova Svoboda*, č. 131, r. I. (XXXIX.), 7. december 1938.

⁵⁷ CHIMINEC, J.: *Moji sposterežeňňa*..., c. d.

štátu, Karpatskej Ukrajine.⁵⁸ Ukrajinskí poslanci interpelovali v otázkach týkajúcim sa priamo aj Podkarpatskej Rusi.⁵⁹ Poľské médiá reagovali, že: „Projekt vicemarsalka poslanca Mudrého sa protiví jednote a nedeliteľnosti poľského štátu. Poľská vláda nie je úplne zaskočená novým projektom autonómie, lebo my vieme, že je výtvorom vyfabrikovaným za hranicami s cieľom rozbiť jednotu poľského štátu.“⁶⁰ – napísala „Gazeta Polska“. Poľské snahy pozorne sledovala aj ukrajinská tlač na Podkarpatskej Rusi. Autonómna vláda však verila, že nemecká podpora bude mať trvalejší charakter a ochráni ju pred jej pripojením k južnému susedovi.⁶¹

Tieto nádeje sa však ukázali nereálne a Podkarpatská Rus sa od roku 1939 uberala iným historickým vývojom ako predpokladali jej vtedajší predstavitelia.

⁵⁸ *Karpatska Ukrajina v poľskomu sojmi*. In: Nova Svoboda, č. 131, r. I. (XXXIX.), 7. december 1938.

⁵⁹ *Pozri Ukrajins'ke interpelaciji v poľskomu sojmi*. In: Nova Svoboda, č. 135, r. I. (XXXIX.), 11. december 1938.

⁶⁰ CHIMINEC, J.: *Moji sposterežennja ...*, c. d.

⁶¹ Pozri napr.: *Pol'sko-maďarska radiova propahanda*. In: Nova Svoboda, č. 128, r. I. (XXXIX.), 3. december 1938; *Mrij Polšči i Maďarščiny pozvijani*. In: Nova Svoboda, č. 127, r. I. (XXXIX.), 2. december 1938; *Na Verchovyni spokij*. In: Nova Svoboda, č. 132, r. I. (XXXIX.), 8. december 1938; *Halerija zradnykiv*. In: Nova Svoboda, č. 132, r. I. (XXXIX.), 8. december 1938; *Zamitnij ukrajins'kyj holos pro Karpats'ku Ukrajinu*. In: Nova Svoboda, č. 147, r. I. (XXXIX.), 27. december 1938.

SLOVENSKO-POLSKÉ VZŤAHY OD MARCA DO SEPTEMBRA 1939

Martin Holák

Die slowakisch-polnische Beziehungen waren während der Zeit von März bis September des Jahres 1939 aus begreiflichen Gründen stark von der letzten Periode beeinflusst. Während des Jahres 1938 hat zwar Polen beim großen Teil des slowakischen Volkes ihre Sympathien verloren, nach dem 14. März hat sich aber die Situation geändert und die Polen waren unter den ersten, die diplomatisch den Slowakischen Staat anerkannt haben. Die sich immer besser entwickelnde Beziehungen hat aber das Deutsche Reich beeinflusst, welches offen von Polen Teile seines Gebietes erfordert hat. Die Situation hat gradweise bis zu dem Angriff vom Deutschen Reich auf Polen gekommen, auf dem sich auch die Armee des Slowakischen Staats aktiv beteiligt hat. Die Studie handelt über die kurze Periode in den mitteleuropäischen Beziehungen vor dem zweiten Weltkrieg, über die ersten Schritte der slowakischen Diplomatie, sowie auch über die Beteiligung des Slowakischen Staats an dem Krieg gegen Polen.

Slovensko-poľské vzťahy v období od 14. marca do 1. septembra 1939 boli z pochopiteľných príčin silne poznačené predchádzajúcim obdobím.¹ Na jednej strane nemalá časť Slovákov pokladala Poliakov za svoj bratský národ, na strane druhej bola slovenská verejnosť znechutená stratou zo svojho severného územia (jeho časti) v prospech Poľska, ktorá sa odohrala v roku 1938.² Nové impulzy vo vzájomných vzťahoch očakávali prirodzene obe strany po vzniku Slovenského štátu, kedy sa mohli naplno prejavíť toľko prezentované sympatie medzi oboma národmi.

Keď 14. marca 1939 poslal Ferdinand Ďurčanský pod hlavičkou Ministerstva zahraničných vecí (MZV) vládam všetkých krajín, s ktorými chcel Slovenský štát nadviazať normálne diplomatické styky list so základnými údajmi o novom štáte a s prosbou o urýchlené uznanie daného stavu,³ na túto výzvu medzi prvými (16. 3. 1939) zareagoval poľský minister zahraničných vecí Jozef Beck: „Mám česť ubezpečiť Vás, že Poľská vláda

¹ K politickým, hospodárskym a kultúrnym vzťahom medzi Slovenskom a Poľskom do roku 1939 pozri napr. BATOWSKI, H.: *Z poľsko-slovenských vzťahov v období rokov 1931 – 1939*. Historické štúdie, 15, 1970; DEÁK, L.: *Hra o Slovensko. Slovensko v politike Maďarska a Poľska v rokoch 1933 – 1939*. Bratislava : VEDA, 1991; ŠTEFÁNIKOVÁ, A.: *Poľská otázka v slovenskej spoločnosti v rokoch 1938 – 1939*. Historické štúdie 38, 1997; BARTLOVÁ, A.: *Slovensko-poľské vzťahy v rokoch 1918 – 1939*. In: Historické a kultúrne zdroje Slovensko-poľských vzťahov. Bratislava : LUFEMA, 2000.

² Aj vari najznámejší polonofil tohto obdobia – Karol Sidor neskôr napísal: „To sa nemalo stať, aj keď vieme, že Poliáci ešte pred Nemcami žiadali tieto zeme na Sliezske a mali svoje požiadavky i voči nášmu Spišu a Orave. Aj bez týchto zemí bolo Poľsko dosť veľké. No stala sa z poľskej strany chyba, alebo využitie vhodnej chvíle. Narobilo to viac zla ako dobra...“ SIDOR, K.: *Šesť rokov pri Vatikáne*. Scraton, Pa. : Obrana Press, 1948, s. 66. Porov. Slovenský národný archív (SNA) Bratislava, fond (f.) Ministerstvo vnútra (MV), k. 1121.

³ SNA, f. Ministerstvo zahraničných vecí (MZV), k. 112, fascikel (fasc.) Politické správy 1939, dok. č. 1/1939 zo 14. 3. 1939.

vždy uznávala právo slovenského národa slobodne rozhodnúť o forme svojej politickej existencie.⁴ Poľsko bolo zároveň prvou krajinou, ktorá si v Bratislave zriadila svoje vyslanectvo, pričom chcelo týmto krokom pravdepodobne zabrániť, aby sa Slovensko dostalo pod úplný nemecký vplyv.⁵ Beck celú situáciu vysvetlil v depeši poľským vyslancom v Londýne a v Paríži v tom zmysle, že Poľsko nie je viazané Mníchovskou dohodou, Česko-slovensko bolo nestabilizované a Poliaci musia chrániť svoj záujem.⁶

Aj slovenská vláda sa promptne rozhodla poslať do Poľska svojho zástupcu,⁷ pričom voľba bez diskusie padla na pracovníka MZV dr. Karola Klinovského.⁸ Klinovský odcestoval z bratislavskej hlavnej stanice už 20. marca o 9:30 ráno a hneď na druhý deň nadviazal diplomatické styky s poľským Ministerstvom zahraničných vecí.⁹ 23. marca prijal Klinovského J. Beck ktorý skonštatoval, že „poľská vláda a poľský národ budú vždy rešpektovať vôľu slobodného slovenského národa.“¹⁰

V prvých dňoch po 14. marci bolo pre bratislavskú vládu najdôležitejšie zabezpečiť hospodársku prosperitu Slovenska. To si bez pochyb uvedomoval i Klinovský, ktorý usmerňoval spoločné rozhovory práve týmto smerom. Po prvých rokovaníach bolo poľské Ministerstvo zahraničných vecí ochotné vyslať do Bratislavy zvláštnu komisiu, ktorá by nadviazala hospodársky kontakt so Slovenskom. Spomínaná komisia mala v Bratislave so svojimi slovenskými partnermi prejednať nasledujúce

⁴ Archiwum Akt Nowych (AAN) Varšava, Ministerstwo Spraw Zagranicznych (MSZ), Akta centrali, Sign. 114. Beckova správa Lacinskému z 15. 3. 1939. Materiál z AAN mi láskavo poskytol PhDr. Ladislav Deák, CSc., z HÚ SAV v Bratislave. Porov.: *Slovák*, 17. 3. 1939; VNUK, F.: *Slovenská otázka na západe v rokoch 1939 – 1940*. Cleveland, Ohio : PKSJ, 1974, s. 75. Beck zároveň vymenoval Mieczysława Chalupczynského za diplomatického reprezentanta poľskej vlády v Bratislave. Chalupczynski predtým pôsobil ako konzul v Užhorode. Do Bratislavy pricestoval 17. marca 1939.

⁵ DEÁK, L.: *Hra o Slovensko*, c. d., s. 195 a n.

⁶ KOŽMIŇSKI, M.: *Polska i Wegry przed druga wojna światowa*. Wrocław : WPAN 1970, s. 236.

⁷ Slovenská vláda predpokladala, že vo Varšave čoskoro zriadi svoje vyslanectvo, ktoré by malo teritoriálnu pôsobnosť pre Poľsko a Sovietsky zväz. HOLÁK, M.: *Vznik Ministerstva zahraničných vecí prvej Slovenskej republiky s dôrazom na personálne otázky*. Historický zborník, 14, 1, 2004, s. 170.

⁸ Ako neskôr nechalo ministerstvo zverejniť prostredníctvom Slovenskej tlačovej kancelárie, Klinovský neprichádzal do Varšavy ako človek cudzí: „už za študentských dôb chodieval do Poľska a neskôr ako predseda federácie slovanských katolíckych študentov účastnil sa mnohých úradných zájazdov do Poľska. Preto i jeho poslanie ... bude len pokračovaním jeho doterajšej práce na poli zblíženia slovensko-poľského a utúženia bratských sväzkov medzi národom poľským a slovenským.“ SNA, f. MZV, k. 112, fasc. Poľský vyslanec o situácii, dok. č. 110 z 20. 3. 1939.

⁹ Tamže, dok. bez čísla. Záznam Klinovského telefonátu (Cieker) z 21. 3. 1939. Klinovský na záver svojej správy skonštatoval: „Všeobecný dojem mám dobrý a vykonávam všetko, čím ma slovenská vláda poverila a čo záujem slovenský od mňa žiada. Poľské noviny sú plné správ o Slovensku.“

¹⁰ Tamže, dok. bez čísla. Záznam Klinovského telefonátu (Cieker) z 23. 3. 1939.

otázky: 1. modus vivendi v bežných obchodných stykoch /malá obchodná dohoda/, 2. otázku vzájomnej výmeny tovarov /dohoda o kontingentoch/, 3. clearingovú dohodu a 4. dohodu turistickú.¹¹

K rokovaniu skutočne prišlo, ale bolo značne ovplyvnené paralelným jednaním bratislavskej vlády s Nemeckou Ríšou ohľadne realizácie ochrannej zmluvy. Je zaujímavé, že ako prvé vyjadrilo nespokojnosť s nemecko-slovenskou ochrannou zmluvou prostredníctvom svojho zástupcu v Berlíne práve Poľsko. 21. marca v spoločnom rozhovore uistil nemecký minister zahraničných vecí Joachim von Ribbentrop poľského vyslanca Lipského (ktorý mu spomínaný protest poľskej vlády predniesol), že túto „otázku bude možné raz spoločne prerokovať ... [a] ak sa všeobecné nemecko-poľské vzťahy uspokojivo vyvinú, bude možné pomýšľať aj o účasti Poľska na garancii slovenského štátu.“¹² Poľská vláda však i napriek Ribbentropovým ubezpečeniam dočasne odvolala svojho zástupcu z Bratislavy.¹³

Už v apríli 1939 však začala Varšava postupne meniť svoj pohľad na Slovensko. Poľskí politici a diplomati začali dávať Klinovskému neraz najavo, že slovenskú vládu nepokladajú za samostatný subjekt, ale len za nástroj Nemeckej ríše.¹⁴ Poľská strana zároveň jednostranne prerušila diplomatické rokovania o konečnej úprave spoločných hraníc, pričom ako dôvod uviedla protipoľské vystúpenie predstavitel'a slovenskej vlády dr. Vojtecha Tuku.¹⁵ Bratislavskému MZV neostávalo nič iné, len vysvetliť poľskému vyslanectvu, že „slovenská vláda nemá žiadne protipoľské tendencie a chce s Poliakmi čo najpriateľskejšie spolupracovať.“¹⁶ Slovenská politická reprezentácia si tak po prvých diplomatických skúsenostiach začala uvedomovať, že „Poľsko zrejme z obavy o svoju existenciu priklonuje sa k obkľučovacej politike západných mocností. Preto

¹¹ Tamže, dok. bez čísla. Klinovského „Zpráva o rokovaniach v ministerstve zahraničných vecí vo Varšave“ z 5. 4. 1939.

¹² *Akten zur deutschen auswärtigen Politik 1918 – 1945, aus dem Archiv des auswärtigen Amts.* (ADAP), Serie D: 1937 – 1941, Band VI. (D/VI). Baden – Baden : P. Keppler Verlag, 1950, dok. č. 61; *Gesichtes des Zweiten Weltkrieges*, c. d., s. 62. Keď sa o necelé dva mesiace so svojim poľským kolegom stretol slovenský vyslanec v Berlíne Matúš Černák Lipský povedal, že 21. marca Nemci iba naznačili možnosť garancie Slovenska – písomný návrh však nebol podaný žiaden. Podľa Lipského on sám Ribbentropovi odvetil, „že s nami ako s každým iným chcú priamo vyjednávať, lebo nás nepovažujú za objekt medzinárodnej politiky, ale za subjekt v nej.“ SNA, f. MZV, k. 112. Černákova správa z Berlína z 23. 5. 1939.

¹³ ŠTEFÁNIKOVÁ, A.: *Poľská otázka v slovenskej spoločnosti*, c. d., s. 73.

¹⁴ SNA, f. MZV, k. 133, fasc. Poľský vyslanec o situácii, dok. bez čísla a dátumu.

¹⁵ Išlo o prejav v Žilíne zo začiatku apríla 1939, kde V. Tuka obvinil Poľsko, že sa spolu s Maďarskom dohodli na rozdelení Slovenska.

¹⁶ SNA, f. MZV, k. 133, fasc. Poľský vyslanec o situácii, dok. bez čísla a dátumu.

nemôžeme čakať od Poľska viac ako korektný pomer. V slovenskom štáte vidí nebezpečenstvo nemecké proti sebe. Zdá sa, že len najnutnejšie hospodárske a diplomatické vzťahy budú nás viazať.“¹⁷

Slováci sledovali všetky spomínané detaily, ako i celkovú situáciu v Nemecku a Poľsku veľmi pozorne a postupne pravdepodobne prišli k názoru, že len zhoršenie nemecko-poľských vzťahov môže uchrániť Slovensko od zániku a následného rozdelenia medzi svojich susedov. Ríša by vzhľadom na eventuality neúspech pri rokovaní ohľadne Gdaňska upriamila svoju pozornosť nielen na Poľsko, ale aj na Maďarsko, ktoré už dlhšiu dobu deklarovalo k poľskej strane svoje sympatie. Maďari navyše ťažko skrývali svoje nároky na celé územie Slovenska a svoj záujem o spoločne maďarsko-poľské hranice.¹⁸ Podľa viacerých správ, ktoré obdržalo bratislavské MZV aj „poľskí priatelia Maďarov súhlasia s obnovením Veľkého Maďarska. Obyvateľstvo ... verejne prejavuje sympatie k Poľsku ... i [maďarská] vláda neoficiálne sa priateli s Poľskom a priateľstvo s Nemeckom deje sa len na oko. Odzneli prejavy a články proti Nemecku, až sám minister zahraničných vecí musel zakročiť.“¹⁹ Maďari sa snažili informácie takéhoto typu vyvrátiť počas návštevy svojho predsedu vlády Telekiho a ministra zahraničných vecí Csákyho u A. Hitlera v Berlíne, ktorá sa uskutočnila 5. mája 1939. Teleki Hitlera uistoval, že: „pokiaľ sa týka Poľska ... Maďarsko sa chová celkom neutrálne v spore o Gdansk.“²⁰ Nemecká vláda vzala Telekiho ubezpečenie na vedomie, upozornila ho však, že v prípade „priostrenia konfliktu“, musí sa Maďarsko úplne oddialiť od Poľska.²¹

Napriek zrejmemu vyostrovaniu sa medzinárodnej situácie bratislavská vláda pokračovala v nadväzovaní základných diplomatických kontaktov s Poľskom. 2. mája bola v Bratislave podpísaná medzi oboma krajinami obchodná zmluva a očakávalo sa skoré prijatie dohody o vzájomnom turistickom ruchu, ako aj ďalších doplňovacích zmlúv týkajúcich sa dovozných kvót.²² V lete²³ navyše vyslala slovenská vláda do

¹⁷ Tamže, k. 112, fasc. Politická správa číslo 1/1939, dok. bez čísla z 27. 4. 1939.

¹⁸ Magyar Országos Levéltár (MOL) Budapešť, f. Küm. pol. 1939. Csákyho správa do Varšavy z 11. 5. 1939. Materiál z MOL mi láskavo poskytol PhDr. Ladislav Deák, CSc., z HÚ SAV v Bratislave.

¹⁹ SNA, f. MZV, k. 112, fasc. Zprávy z Maďarska, dok. č. 42/1939 z 20. 8. 1939.

²⁰ Tamže, fasc. Budapešťianske vyslanectvo – správy, dok. č. 5160/39 z 5. 5. 1939.

²¹ Tamže. 24. mája 1939 nakoniec maďarská vláda rozhodla, že z morálnych dôvodov sa Maďari nemôžu zúčastniť žiadnej ozbrojenej akcii proti Poľsku. BATOWSKI, H.: *Agonia pokoju i poczatek wojny. Sierpień-wrzesień 1939*. Poznań : Wyd. Poznańskie, 1984, s. 335.

²² Archív Národnej banky Slovenska (ANBS) Bratislava, f. Karol Markovič (KM), k. 1. Spomienky na účasť v protifašistickom odboji a v Slovenskom národnom povstaní v rokoch 1939 – 1945. Porov. Public Record Office (PRO) Londýn, f. Foreign Office Papers (FO), 371 (Czecho-Slovakia,

Varšavy svojho riadneho vyslanca a splnomocneného ministra Ladislava Szathmáryho,²⁴ ktorý sem z Bratislavy so sebou priniesol návrh na kultúrnu dohodu, ako i zmluvu o malom pohraničnom styku.

Szathmáryho príchod do Poľska ihneď zaujal miestne médiá, ktoré sa pretekali v žiadostiach o interview s novým slovenským vyslancom. Ten poskytol prvý rozhovor začiatkom júla novinám Kurjer Polski, kde poľských čitateľov prakticky zoznamoval s politickou situáciou na Slovensku a snažil sa načrtnúť budúce poľsko-slovenské vzťahy.²⁵ Rovnaký záujem vzbudil L. Szathmáry aj u diplomatov akreditovaných pri poľskej vláde, ktorí očakávali prísun nových – overených informácií zo slovenskej strany. Už 17. júla navštívil slovenského diplomata vyslanec Švajčiarska Henry Martin. Počas hodinového rozhovoru Szathmárymu povedal: „1. Poľsko očakáva priostrenie konfliktu s Nemeckom koncom augusta tohto roku. Dovolienky dávajú v štátnych úradoch poľských teraz údajne iba do polovice augusta, 2. Poľsko vraj nemá teraz viac vojska v zbrani, než pol milióna. 3. Poľsko opevňuje svoje západné hranice voči Nemecku. Tieto narýchlo robené práce sa samozrejme nemôžu rovnať s francúzsskou Maginotovou líniou, ktorá sa budovala štyri roky.“²⁶

Stretnutie so švajčiarskym vyslancom samozrejme nebolo jediné, ktoré L. Szathmáry absolvoval. 3. augusta navštívil britského vyslanca H. W. Kennarda, ktorého v mene slovenskej vlády ubezpečil, že v prípade nemecko-poľského konfliktu chce Slovensko zaujať prísne neutrálne stanovisko.²⁷ Anglická vláda si ale veľmi dobre uvedomovala akúkoľvek nereálnosť takéhoto kroku a po Kennardovom zaslaní správy o rozhovore so Szathmárym na britské Foreign Office bolo k jej textu úradníkom ministerstva J. Troutbeckom doplnené: „Neviem, ako si Slováci predstavujú, že zostanú striktne neutrálni v prípade vojny. Zdá sa, že Dr. Szathmáry zabudol na slovensko-nemeckú dohodu.“²⁸ 14. augusta

General Correspondence), fasc. 22903, č. 287. Kennardova správa z 26. 5. 1939. Materiál z PRO mi láskavo poskytol Dr. Petr Suchý z Prahy.

²³ Poľská vláda udelila Szathmárymu agrément 19. júna 1939. Kurjer Polski 20. 6. 1939. Uložené v SNA, f. MZV.

²⁴ NĚMÉČEK, J.: *Ladislav Szathmáry – portrét diplomata*. Slovanský přehled, 2, 1994, s. 227.

²⁵ Kurjer Polski 6. 7. 1939. Uložené v SNA, f. MZV.

²⁶ SNA, f. MZV, k. 112, fasc. Diplomatické návštevy vyslanectva vo Varšave, dok. č. 683/1939 z 18. 7. 1939.

²⁷ PRO Londýn, f. FO, 371, fasc. 22903, č. 341. Kennardova správa z 5. 8. 1939

²⁸ Podrob. VNUK, F.: *Prvé kroky slovenskej diplomacie (marec 1939 – február 1940)*. In: Ferdinand Ďurčanský (1906 – 1974). Martin : Matica slovenská, 1998, s. 25. V máji 1939 hlásil Černák po stretnutí s britským vyslancom v Berlíne Hendersonom do Bratislavy: „Anglicko má tak

Szathmáry potom vykonal dôležitú návštevu u pápežského nuncia Msgr. Philippe Cortesiho²⁹ a 25. augusta sa bol rozlúčiť s rumunským vyslancom Franassovicim, ktorý odchádzal na diplomatický post do Paríža. Na druhý deň slovenský vyslanec ešte rokoval o nových udalostiach s vyslancami Belgicka a Švédska. Obe stretnutia boli veľmi srdečné, no na druhej strane však diplomati neskrývali obavy z nasledujúcich dní.³⁰

Ani prítomnosť nového slovenského vyslanca vo Varšave však zďaleka nemohla vyriešiť všetky komplikácie v spoločných vzťahoch. Stále sa na oboch stranách prezentovali čoraz ostrejšie výpady proti druhému partnerovi, ktoré logicky neraz vyústili do protestov zastupiteľských úradov v danej krajine. Tak sa napr. 28. júla dostavil na MZV v Bratislave poľský chargé d'affaires Chalupczynski, ktorý tu protestoval „proti celej rade prejavov členov vlády slovenskej, ako i iných dôležitých činiteľov slovenských.“³¹ Všetky tieto prejavy³² boli podľa Chalupczynskeho „pre Poľsko neprijateľné a preto musí proti nim kategoricky protestovať Poľský chargé d'affaires ešte dodal: „táto séria polonofobských prejavov je celkom nepochopiteľná, pokiaľ zo strany poľskej a poľských vládných činiteľov nebola daná žiadna príčina k tomu, aby slovenské zodpovedné kruhy zahájili takúto ostrú protipoľskú akciu. Naznačil, že vec je vysvetliteľná len tým, že táto akcia bola slovenským činiteľom vnuknutá cudzinou. Myslel tým prirodzene Nemecko.“³³

mnoho záujmov v rôznych svetadieloch a Slovensko je hodne stranou týchto záujmov, že – ako to bolo z reči vidiac, ten anglický záujem sa mení skôr na rezignáciu; Anglicko sa nemieni v náš prospech nijako angažovať. Maximálne im zostáva pre nás rada, aby sme sa usilovali neutralizovať sa – lepšie ako to urobila bývalá ČSR, ktorej to bolo životným príkazom.“ SNA, f. MZV, k. 112. Černáková správa z Berlína z 23. 5. 1939.

²⁹ SNA, f. MZV, k. 112, fasc. Zprávy, dok. č. 1008/1939 zo 14. 8. 1939.

³⁰ Tamže, fasc. Diplomatiecké návštevy vyslanectva vo Varšave, dok. č. 1157/1939 z 26. 8. 1939. Ihneď po návšteve na belgickom vyslanectve zašiel L. Szathmáry aj na plánované stretnutie s vyslancom Švédskeho kráľovstva Joenom de Labebergom, ktorý kedysi pôsobil ako diplomat v Prahe. Aj z tohoto stretnutia mal Szathmáry dobrý dojem, pričom mu švédsky vyslanec potvrdil, že „Švédsko sa vynasnaží zachovať za každú cenu neutralitu a že Poľsko sa bude brániť, i keby sa to rovnalo so sebevraždou.“ Tamže, fasc. Zprávy, dok. č. 1158/1939 z 26. 8. 1939.

³¹ Tamže, dok. č. 8926/39 z 28. 7. 1939.

³² Poľský vyslanec protestoval proti konkrétnym prejavom predsedu vlády Tisu, ministra národnej obrany Čatloša, ministra dopravy Stana a Generálneho tajomníka HSLŠ Kirschbauma.

³³ SNA, f. MZV, k. 112, fasc. Zprávy, dok. č. 8926/39 z 28. 7. 1939. Odpoveď MZV Chalupczynskemu sa nachádza v SNA, f. MZV, k. 112, fasc. Záznam, dok. č. 8927/tajné z 31. 7. 1939. Poľskému vyslanecovi v Bratislave bolo okrem iného oznámené, že „slovenská vláda vôbec nezmenila svoj postoj voči Poľsku a že nijako nemienila vyvolať proti Poľsku kampaň, alebo dať jej zahraničnej politike protipoľskú tendenciu pokiaľ je, a i naďalej zostane snahou Slovenskej vlády, aby styky Slovensko-poľské boli čo najkorektnejšie a úprimné. Slovenskej vláde záleží na tom veľmi.“

S vývojom situácie začal v nemeckých vojenských a politických kruhoch prevládať názor, že vojna s Poľskom je nevyhnutná. Zo slovenského pohľadu prijali Nemci asi najvýznamnejšie rozhodnutie 10. augusta, kedy sa A. Hitler v prítomnosti poľného maršala W. Keitela rozhodol vo vojne proti Poliakom využiť aj slovenskú armádu. Jej stav bol zároveň definitívne určený na počet 125.000 mužov + bola ponechaná výzbroj pre ďalších 25.000 mužov.³⁴ To však neznamená, že predstavitelia slovenskej a nemeckej brannej moci dovtedy nespolupracovali na spoločných protipolských plánoch. Už 17. júla 1939 prebehlo v Bratislave zasadanie medzi členmi slovenskej vlády (predseda vlády Tiso, ministri Ďurčanský, Tuka, Čatloš a legačný radca Paulíny) a predstaviteľmi nemeckej armády (konzul von Druffel, generálporučík Barckhausen, major Becker, legačný radca Hofmann a stotník Nagel), z ktorého je jasne cítiť nemecký záujem o vojnu proti Poľsku. Slovenská vláda zaujala k predneseným požiadavkám zástupcov nemeckej armády nasledujúce stanovisko: „Slovenská vláda podnikne všetko, aby zamedzila nemeckým záujmom odporujúce záväzky /spojenia/ k Poľsku v každom ohľade. Obmedzenia sa budú vzťahovať na nasledujúce polia: a/ prísna kontrola slovensko-poľskej hranice, b/ odstránenie nespoľahlivých živlov zo slovenskej pohraničnej služby a ich nahradenie spoľahlivým personálom pod vojenským dozorom..., c/ Zamedzenie akéhokoľvek prílivu do „Českých légií“, d/ Podviazanie a najostrejšie potlačovanie akejkolvek protinemeckej poľskej propagandy a e/ poľskej špionáže.“³⁵ Slovenská vláda na záver rokovania prisľúbila, že „povedie vnútropolitický vývoj na Slovensku voči Nemecku v naprosto pozitívnom a priateľskom duchu, ... je ochotná zriadiť na území svojho štátu obrannú ochranu proti špionáži a sabotáži v rámci a mimo rámca armády podľa v Nemecku platiacich smerníc a v úzkom spojení s príslušnými nemeckými miestami a získaný zpravodajský materiál dať k dispozícii nemeckým miestam“³⁶

Vzhľadom na nemecko-slovenské rokovania dostalo 16. augusta 1939 Ministerstvo zahraničných vecí od svojho vyslanca vo Varšave L. Szathmáryho podrobnú analýzu situácie v Poľsku. Táto správa je veľmi zaujímavá, pretože nestavia poľskú vládu do úlohy „obetného baránka“, ale skôr do pozície možného agresora. Z dnešného pohľadu je však otázne,

³⁴ ADAP, D/VII, dok. č. 41. Porov. SNA, f. S, k. 424, fasc. S – 424 – 5. Barckhausenov záznam o rozhovore s Tukom zo 7. 8. 1939.

³⁵ SNA, f. S, k. 424, fasc. S – 424 – 5. Správa von Druffela a Barckhausena o „Výsledku zasadania s členmi slovenskej vlády“ zo 17. 7. 1939.

³⁶ Tamže.

nakoľko Poliáci mysleli uvedené vyhrážky vážne a či náhodou z ich strany nešlo len o odradenie slovenských politikov od spolupráce s Hitlerom.³⁷ Pri tejto súvislosti netreba podceňovať ani na ostrú protislovenskú mienku, ktorá sa prejavovala hlavne v miestnej tlači,³⁸ ako i organizovanie "Česko-slovenských légii" na poľskom území.³⁹ Varšavská vláda navyše sústredila na slovensko-poľských hraniciach početný stav svojej armády, vďaka čomu tu dochádzalo k častým incidentom.⁴⁰

Začiatok konca slovensko-poľských vzťahov sa uskutočnil prekvapivo v Moskve. Práve tu totiž podpísal nemecký minister zahraničných vecí J. von Ribbentrom so svojim sovietskym partnerom V. Molotovom "Zmluvu o neútočení medzi Nemeckou Ríšou a Zväzom sovietskych socialistických republík", ktorá jednoznačne predznamenalala počiatok nemeckého útoku na Poľsko.⁴¹ Aj Taliansko, ktoré sa spočiatku snažilo držať nad Poľskom ochrannú ruku, zmenilo pod nátlakom Nemcov svoj postoj. Nepochybne k tomu prispelo aj uzavretie tzv. "Oceľového paktu", čiže úplnej vojenskej aliancie medzi Talianskym kráľovstvom a Nemeckou Ríšou 22. mája 1939. V spomínanej dohode si Hitler s Mussolinim sľúbili vzájomne poskytnúť pomoc pri zabezpečení nevyhnutného životného priestoru a ako je aj vidieť z denníka talianskeho ministra zahraničných vecí Ciana, von Ribbentrop sa už pri rokovaníach o tomto pakte netajil tým, že Nemecko by chcelo najradšej Poľsko celé a nie len akúsi jeho časť.⁴² Zo správy, ktorú poslal približne mesiac pred vypuknutím vojny pracovník vyslanectva v Ríme Jozef Mikuš sa dozvedáme: „V pomere k Poľsku prekonalo Taliansko v ostatných týždňoch veľký obrat. Podľa tunajšej mienky Poľsko zradilo svoje poslanie vo východnej Európe. Preto vraj vlni mohol ešte Mussolini hájiť poľský záujem vo veci Tešínska a spoločnej hranice [Poľska] s Maďarskom, lebo Poľsko vtedy bolo dôležitým mierovým činiteľom v jeho plánoch na úpravu Podunajska. Dnes však, keď zapojilo sa do obkľučovacej

³⁷ HOLÁK, M.: *Aktivity Jana Šrámka v prvých rokoch druhého odboja a jeho vzťah k slovenským politikom v exile*. In: Jan Šrámek, kněz – státník – politik. (Zost. P. MAREK). Olomouc : Moneta-FM, 2004, s. 194.

³⁸ Protesty slovenského vyslanectva vo Varšave proti článkom v poľských novinách útočiacich na Slovensko sa nachádzajú v SNA, f. MZV, k. 112, pod číslami: 628/1939 a 843/1939. Spomínané výstrižky z poľských novín sa nachádzajú tamže.

³⁹ Slováč, 1. 6. 1939; SNA, f. MZV, k. 112, fasc. Organizovanie Československých légii v Poľsku, dok. č. 10.354/1939 zo 4. 8. 1939 a dok. č. 151033/1939 z 26. 8. 1939; TÁBORSKÝ, E.: *Pravda zvíťazila*, c. d., s. 274-275; BROD, T. – ČEJKA, E.: *Na západní frontě*, c. d., s. 536 a n.

⁴⁰ SNA, f. MZV, k. 133, dok. bez čísla. Správa STK o slovensko-poľskom pomere.

⁴¹ BROD, T.: *Pakty Stalina s Hitlerem. Výběr dokumentů z let 1939 a 1940*. Praha : Naše vojsko, 1990, dok. č. 8, s. 32-33.

⁴² *Cianův denník 1939-1943*. Praha : Melantrich, 1948, s. 85.

politiky západných demokracií, zpreneverilo sa svojmu poslaniu a teraz zahráva si s vlastnou existenciou. Preto Taliansko keď to bude treba v spravodlivom záujme Nemecka, vykoná voči nemu svoju povinnosť a dokáže nezlomnosť osi. Podľa dobrých informácií ani Vatikán v spore o Danzig [Gdansk] nesúhlasí s neústupnosťou Poľska.⁴³

Minister zahraničných vecí F. Ďurčanský si uvedomoval vážnosť situácie, ako i nemecký záujem na účasti Slovenska na pripravovanom konflikte. Ďurčanský sa napriek tomu snažil oddialiť nevyhnutné rôznymi spôsobmi, medzi ktoré patrilo aj upokojovanie poľskej verejnosti. Pravdepodobne z tohto dôvodu poskytol viacerým poľským novinám rozhovory a zároveň okamžite prikázal, aby bola vyslancovi Szathmárymu do Varšavy poslaná šifrovaná telegrafická správa, ktorá mala byť kvôli kontrole zaslaná aj v expresnom liste: „Zájdite ihneď na ministerstvo zahraničných vecí ... urobte tak prv, ako by odznel z poľskej strany protest a keby sa už tak bolo stalo upozornite ich, že príkaz Vášho ministerstva je z doby, kedy ešte protest neodznel. Vyhlásenie zneje: V posledných dňoch v nemeckej tlači uverejnené boli referáty o prejavoch Šaňa Macha, respektívne jeho článok, ktorý by mohol byť vykladaný spôsobom Poľsku nepriateľským. Ubezpečte poľskú vládu, že nič nie je také ďaleké slovenskej vláde ako nejaká protipol'ská kampaň a že v dôsledku toho bude dbať o to, aby tento klamný dojem nemohol byť vyvolaný, lebo jej záleží na udržaní doterajších stykov medzi dvoma susednými národmi.“⁴⁴

Ospravedlnenie slovenskej vlády však neprišlo v najvhodnejšej dobe. Aby Nemci vyhrotili na Slovensku náladu proti Poliakom, zorganizovali spolu s vedením HG „pod hlbokým dojmom historického obratu medzi Moskvou a Berlínom“⁴⁵ na 22. augusta do Bratislavy veľkú protipol'skú manifestáciu. Na tejto manifestácii, chápanú ako oslava paktu Berlín – Moskva, vystúpil opäť A. Mach, ktorý z pódia „prečítal seznam slovenských obcí, za navrátení ktorých “Slovensko je odhodlané na všetchno“.⁴⁶ Mach tak podľa vlastných spomienok učinil napriek presvedčeniu, že „ani najradikálnejší nepředpokládali válku, zejména když

⁴³ SNA, f. MZV, k. 113, dok. č. 424/39. Správa z Ríma z 18. 8. 1939.

⁴⁴ SNA, f. S, k. 429, fasc. S – 429 – 4, dok. bez čísla a dátumu.

⁴⁵ Slovenská politika, 23. 8. 1939. Autor článku “Obrovský nástup Slovákov a Nemcov v Bratislave“ považoval uvedenú demonštráciu za jasný znak „potvrdenia slovensko-nemeckého spoločenstva v našom štáte.“ Porov. ŠTEFÁNIKOVÁ, A.: *Pol'ská otázka v slovenskej spoločnosti*, c. d., s. 76.

⁴⁶ SNA, f. S, k. 501, fasc. S – 501 – 4. Spomienky Alexandra Macha. Historie Slovenského štátu. Porov. Slovák, 23. 8. 1939.

Polsko bylo mezi západem a východem bez spojení a když daleké západní Francouzsko a Anglie nebyli ani připravené a zdálo se, že ani ochotné zastat se vojensky Polska.⁴⁷ Po Machovi vystúpil v krátkom prejave aj Franz Karmasin, ktorý nezabudol zdôrazniť, že ríšsky vodca A. Hitler si na rozdiel od diplomatických manévrov používaných Anglickom a Francúzskom osvojil metódu činov.⁴⁸ Demonštrácia zjavne neskončila úspechom a tak aspoň príslušníci nemeckých ozbrojených jednotiek napadli spolu s vybranými gardistami byt poľského vyslanca Chalupczynskeho, od ktorého žiadali urýchlene vrátenie slovenského územia zabratého Poliakmi.

Vzhľadom na vážnosť situácie poveril J. Tiso bývalého chargé d'affaires vo Varšave, teraz úradníka Ministerstva zahraničných vecí K. Klinovského, aby 25. augusta navštívil „šéfa poľského vyslanectva v Bratislave a vyslovil mu poľutovanie nad udalosťami, ktoré sa stali v noci zo dňa 22. na 23. augusta 1939.“⁴⁹ Pokiaľ však išlo o Machov prejav ohľadne navrátenia územia Slovensku vláda len skonštatovala, že sa Slováci žijúci doma „nemôžu vzdať myšlienky na tých Slovákov, ktorí dnes žijú za hranicami.“⁵⁰ Oficiálny protest Varšavy vyvolalo aj vyhlásenie J. Tisu, ktorý 28. augusta (čiže po príchode nemeckého vojska na Slovensko) v bratislavskom rozhlase ohlásil hroziace nebezpečenstvo z poľskej strany, pričom vyzýval verejnosť, aby sa pozerala na nemeckých vojakov, ako na našich dobrých priateľov a aby s nimi spolupracovala.⁵¹

Bratislavská vláda nebola v otázke vojny proti Poľsku jednotná. Najviac sa proti účasti slovenskej armády na konflikte angažovalo polonofílske krídlo okolo vyslanca vo Vatikáne K. Sidora. Podľa spomienok A. Macha sa Sidor snažil až do poslednej chvíle prekaziť účasť Slovenska vo vojne a aj preto na poslednú chvíľu pricestoval do Bratislavy.⁵² Podobne „Durčanský po intervenciách vyslanca Szakmaryho [Száthmaryho] byl odpůrcem války ... taktéž v sněmu Sokol, Zaťko a jiné, vě vládě Stano a Medrický snažili se odvrátit ozbrojený útok.“⁵³ Proti vojne otvorene vystupovali aj poslanci Čarnogurský a Moravčík, ktorí si tak vyslúžili

⁴⁷ SNA, f. S, k. 501, fasc. S – 501 – 4. Spomienky Alexandra Macha. Nástup proti Poľsku a SSSR.

⁴⁸ ŠTEFÁNIKOVA, A.: *Poľská otázka v slovenskej spoločnosti*, c. d., s. 76.

⁴⁹ SNA, f. S, k. 429, fasc. S – 429 – 4, dok. č. III z (23., resp. 24). 8. 1939.

⁵⁰ Tamže, f. MZV, k. 133, dok. bez čísla a dátumu.

⁵¹ *Slovák*, 29. 8. 1939; AAN Varšava, MSZ, Konsulat R.P. w Bratislawe, sign. 6471.

⁵² SNA, f. S, k. 501, fasc. S – 501 – 4. Spomienky Alexandra Macha. Nástup proti Poľsku a SSSR. Sidor aj neskôr vo svojich pamätiach spomína, že keď sa „slovenské vojsko dalo na pochod proti Poľsku, mňa to veľmi zabolelo.“ SIDOR, K.: *Šesť rokov pri Vatikáne*, c. d., s. 66.

⁵³ SNA, f. S, k. 501, fasc. S – 501 – 4. Spomienky Alexandra Macha. Nástup proti Poľsku a SSSR.

zvýšenú pozornosť zo strany ÚŠB.⁵⁴ Vojenské vystúpenie slovenskej armády po boku Nemecka zas podporoval A. Mach, V. Tuka a generálny tajomník strany J. Kirschbaum. Tiso podľa Macha „nejdříve vyčkával, potom se rozhodl pro válku.“⁵⁵ Nemecký vyslanec v Bratislave Hans Bernard vo svojej správe do Berlína neskôr dokonca hovoril až o troch možných skupinách v slovenskej politike: „Politické kruhy ... okolo Tisu, Tuku, Čatloša a Macha včas pochopili, že Slovensko nemôže ostať v nemecko-poľskom konflikte neutrálne, pretože Nemecko potrebuje Slovensko ako svoje nástupné územia. Táto politická skupina pomerne zavčasu rozpoznala, že Slovensko sa v tomto konflikte musí 100% postaviť na stranu Nemecka, že bez ťažkých politických dôsledkov nemôže ostať neutrálne. Iné skupiny, ktoré sa združujú okolo osobností Sidora ... stáli voči tomu jasne v opozícii. Medzi týmito dvoma táborami stála politicky veľmi opatrne manévrujúca skupina okolo ministra zahraničia Ďurčanského, ktorý až do konca chcel zachovať úplnú neutralitu Slovenska voči Poľsku.“⁵⁶ Z ďalšej správy do Berlína dokonca vyplýva, že vláda na svojom zasadnutí prijala rozhodnutie, podľa ktorého si musí Slovensko bezpodmienečne zachovať neutrálny pomer voči Poľsku a len naliehavým Tisovým postojom sa podarilo zvrátiť toto väčšinové (vraj až trojštvrťinové) rozhodnutie.⁵⁷

F. Ďurčanský v roku 1971 na prednáške organizovanej Svetovým kongresom Slovákov⁵⁸ spomínal: „Úzkostlivo som sa snažil, aby Slovenská republika nebola do nej [do vojny proti Poľsku] zatiahnutá. Veľmi mi záležalo na tom, aby Slovensko zachovalo de facto neutralitu počas vojny. Bolo nemysliteľné pre mňa, aby Slovenská republika bola zatiahnutá do konfliktu, na príčiny, priebeh a výsledky ktorého Slovensko nemohlo mať žiaden vplyv.“⁵⁹ Účasť v nemecko-poľskej vojne bola podľa Ďurčanského výnimkou. Slovenské jednotky na Spiši prekročili slovensko-poľskú hranicu a okupovali len územie, ktoré po prvej svetovej vojne a po Mníchove Poľsko zabralo a obsadilo. F. Ďurčanský zároveň zdôrazňoval, že politiku neutrality nechápal

⁵⁴ Tamže, f. 209 (ÚŠB), k. 122, fasc. 209 – 122 – 20, dok. č. 12069/1939prez. z. 27. 9. 1939.

⁵⁵ Tamže, f. S, k. 501, fasc. S – 501 – 4. Spomienky Alexandra Macha. Nástup proti Poľsku a SSSR.

⁵⁶ Vojenský historický archív (VHA) Trnava, f. Nemecké dokumenty (ND), Auswärtiges Amt (AA), dok. č. 443019. Bernardova správa Woermannovi zo septembra 1939. Viacero dokumentov z uvedeného fondu cituje ŠTEFANSKÝ, V.: *Slovenská armáda v rokoch 1939 – 1945*. In: Slovenská republika (1939-1945). (Zost. J. BOBÁK). Martin : Matica slovenská, 2000, s. 182-189.

⁵⁷ VHA Trnava, f. ND, AA, dok. č. 588946 z 28. 9. 1939.

⁵⁸ Ďurčanského prednáška v Toronte bola na tému: *The political Background of the origin of the Slovak Republic* [Politické pozadie vzniku Slovenskej republiky] a tlačou vyšla v publikácii: *Slovakia in the 19th and 20th Centuries*. Toronto, Ont. : Slovak World Congress, 1973, s. 124-155.

⁵⁹ *Slovakia in the 19th and 20th Centuries*, c. d., s. 140.

ako „prázdne vyhlásenie“, ale skôr ako postoj a činnosť Slovenskej republiky k občanom štátov, ktoré s nemeckom viedli ozbrojený konflikt: „Slovenská republika nevydala Nemcom žiadneho utečenca, alebo vojnového zajatca štátov, ktoré boli vo vojne s Nemeckou Ríšou, neobmedzovala, ani zle s nimi nezachádzala, ako bolo zvykom s občanmi nepriateľských štátov, ale zaobchádzala s nimi v súlade s praktikami neutrálnych štátov.“⁶⁰ Podobne ako Ďurčanský sa po vojne vyjadrovali aj J. Tiso a V. Tuka. Podľa Tisu vojna proti Poľsku „nebola vyhlásená, začatá z našej strany nebola“⁶¹ a Tuka dokonca tvrdil, že o jej prípravách nemal ani tušenia.⁶²

V konečnom dôsledku však údajná Ďurčanského snaha nemala v augustovej kríze žiaden praktický význam a jej dosah bol viac-menej nulový. 23. augusta 1939 žiadal štátny podtajomník nemeckého Ministerstva zahraničných vecí Ernst Woermann v telegrame H. Bernarda, „aby slovenskej vláde bez odkladu predostrel nasledujúce: Podľa tunajších správ možno v každej chvíli rátať s poľskými akciami proti slovenskej hranici. V záujme ochrany Slovenska pred prekvapením prosí nemecká vláda slovenskú vládu, aby ihneď dala súhlas s nasledovným: 1. Aby hlavný veliteľ nemeckej armády v záujme zabezpečenia severnej hranice Slovenska ihneď disponoval Slovenskou armádou, 2. Aby hlavný veliteľ nemeckých leteckých síl disponoval letiskom v Spišskej Novej Vsi a v prípade potreby vydal všeobecný zákaz štartu slovenských leteckých síl.“ Nemci naopak, „ak [by] sa zo slovenskej strany stretli s očakávanou lojálnou spoluprácou“ Slovensku ponúkli: „1. garantovať [slovenské] hranice voči Maďarsku, 2. zasadiť sa za prinavrátenie pohraničných oblastí, odstúpených Poľsku na jeseň 1938 v prípade, že sa Poľsko dostane do vojny s Nemeckom, 3. Potvrdiť, že sa v prípade, ak by sa Poľsko pustilo do vojny s Nemeckom, Slovenská armáda sa nenasadí mimo Slovenska.“⁶³

Bernard informoval predstaviteľov bratislavskej vlády (Tiso, Čatloš a Polyák) o Woermanových inštrukciách hneď na druhý deň. Slováci boli ubezpečení, že za lojálnu spoluprácu im bude garantovaná maďarská hranica, ako i prinavrátenie obcí, zabraných v rokoch 1920 a 1938 Poľskom. Vyslanec Bernard spolu s generálom Barckhausenom zároveň prítomných politikov

⁶⁰ Tamže, s. 142.

⁶¹ SNA, Zbierka (Zb.) Igor Daxner a Národný súd (ID-NS), k. 1. Tnľud 7/46 33. Stenografický záznam z pojednávania proti dr. V. Tukovi z 1. 8. 1946. Svedok J. Tiso.

⁶² Tamže. Stenografický záznam z pojednávania proti dr. V. Tukovi z 30. 7. 1946.

⁶³ VHA Trnava, f. ND, AA, dok. č. 248244. Woermannov telegram Bernardovi z 23. 8. 1939; ŠTEFANSKÝ, V.: *Slovenská armáda 1939-1941*. Historický zborník, 10, 1, 2000, s. 77.

informoval, že sa slovenská armáda nebude musieť priamo zúčastňovať vojenských operácií. Ako neskôr nemecký vyslanec napísal v telegrame do Berlína: „Slovenská vláda ... prijala všetky požiadavky bez výhrad.“⁶⁴

Po stretnutí s H. Bernardom slovenská vláda ihneď poslala Szathmárymu „Prísne dôverné informácie“: „1. Maďarské vyslanectvo dalo najavo, že maďarská vláda bola paktom nemecko-sovietskym veľmi nepríjemne prekvapená. V Maďarsku panuje presvedčenie, že po utvorení sa tejto situácie význam Maďarska veľmi poklesol, 2. Nemecké vojenské jednotky v smysle dohody, ktorou bola prevedená zmluva slovensko-nemecká z 23. marca 1939, pochodujú na sever. Tu sa počíta v krátkom čase s vypuknutím vojenského konfliktu, 3. Slovensko sa bude domáhať korektúry hraníc podľa stavu z novembra 1938, ba je pravdepodobné, že bude uplatňovať svoje hranice dľa stavu pred odstúpením Poľsku slovenských obcí v roku 1920. Rokovania v tomto smere z iniciatívy nemeckej už sú v prúde.“⁶⁵

V auguste 1939 sa situácia stala nezadržateľnou a v slovenskej vláde už definitívne zvíťazila skupina požadujúca spoluprácu s Nemcami pri útoku na Poľsko. Počas zasadnutia spoločnej – tzv. „dopravnej komisie“ sa dohodlo, že „v dobe zvýšeného válečného ohrozenia a vo vojne má sa na celom území Slovenska ... používanie železničných dráh, ciest a hradských ... diať podľa smerníc Hlavného veliteľstva nemeckej brannej moci.“⁶⁶ Slovenská vláda dala okrem toho nemeckému letectvu k dispozícii letiská v Spišskej Novej Vsi, Piešťanoch a vo Vinnom.⁶⁷ Na Slovensko zároveň prešli nemecké pancierové a horské jednotky, aby sa mohli včas prichystať na útok. 12. augusta 1939 došlo medzi slovenskou a nemeckou vládou k podpísaniu štatútu o ochrannom pásme⁶⁸ a čoskoro na to bol z popudu Ministerstva národnej obrany zastavený poštový, telegrafický a telefónny styk s cudzinou mimo Nemecka a Protektorátu.⁶⁹ 28. augusta nariadil minister obrany F. Čatloš mobilizáciu slovenskej armády, aby bola pripravená na boje a o deň neskôr J. Tiso – ako najvyšší veliteľ slovenskej brannej moci podriadil slovenské vojsko nemeckému

⁶⁴ VHA Trnava, f. ND, AA, dok. č. 248244. Bernardov telegram Woermannovi z 24. 8. 1939.

⁶⁵ SNA, f. S, k. 424, fasc. S – 424 – 7. dok. bez dátumu a čísla.

⁶⁶ Tamže, fasc. S – 424 – 5. Zápis von Diersburga z 2. 8. 1939.

⁶⁷ Už koncom júla 1939 bolo nemeckej armáde umožnené, aby uskladnila na letisku v Spišskej Novej Vsi šesť vagónov päťstokilogramových leteckých bômb a asi 200.000 litrov leteckého benzínu. Tamže, Zb. ID-NS, k. 1. Tnľud 7/46 33. Stenografický záznam z pojednávania proti dr. V. Tukovi z 30. 7. 1946.

⁶⁸ ĐURICA, M. S.: *La Slovacchia e le sue relazioni politiche con la Germania (1938 – 1945) I. Dagli accordi di Monaco all'inizio della guerra mondiale (Ottobre 1938 – Settembre 1939). Con 85 documenti inediti.* Padua : Marsilio Editori, 1964, dok. č. 85.

⁶⁹ SNA, f. MZV, k. 112, fasc. Poštový styk s cudzinou – zastavenie, dok. č. PV-201-taj-P-39 z 26. 8. 1939.

veleniu.⁷⁰ 1. septembra potom už len Čatloš vydal slovenskej armáde rozkaz, v ktorom skonštatoval: „Naše záujmy nás spojili s nemeckou armádou a postavili do nepriateľského pomeru s Poľskom. Nepriateľstvo sa započalo už dnes.“⁷¹ Čatloš zároveň odovzdal funkciu ministra obrany F. Ďurčanskému a do 7. októbra 1939 zastával len hodnosť hlavného veliteľa slovenskej poľnej armády.⁷²

Slovenskú propagandu, vedenú popri útoku na Poľsko asi najviac vystihuje „Prejav hlavného veliteľa HG A. Macha, nastúpeným vojakom a gardistom dňa 1. septembra 1939“⁷³: „Poľské noviny a poľský rozhlas [ešte aj včera a v posledných dňoch chceli sa] predstaviť v úlohe nevinného baránka ... Vtedy, keď sme krvácali na juhu a naši najlepší boli proti svojej vôli hodení napospas Maďarom, vtedy Poliak, ktorý nám 20 rokov sľuboval lásku a pomoc, pomohol nám tak, že aj on nám vzal, čo len mohol a tých, ktorých dostal pod moc, mučil a prenasledoval s najväčšou surovosťou. Odvtedy, čo nám Poliaci falšou, zradou a využitím chvíľkovej situácie odrezali bez boja a bez každej obeti také veľké kusy z nášho tela, odvtedy sa usilovali o to, aby nám odtrhli [aj] ďalšie kraje a spolu s Maďarmi stále brojili proti Slovensku ... Ale sa mýlili. [Nemecký] spojenec slovenského národa [je] nielen vo svojej sile mocný, ale i vo svojom priateľstve veľký a v svojom slove čestný. Keď sme videli, čo nám hrozí, [ihneď sme požiadali] na základe smlúv a dohôd o obranu [svojich bratov] ... Celé Slovensko, všetci Slováci spolu s našimi priateľmi Nemcami stojíme pripravený [v tejto chvíli, [že] vyplníme] rozkaz nášho najvyššieho veliteľa ... My Slováci máme právo brániť sa proti tomu, aby sme sa dostali do [žalára], máme právo brániť sa proti otroctvu a [máme právo urobiť] všetko, aby Slovák slobodne žil vo vlastnom štáte ... Na rozkaz nášho najvyššieho veliteľa a po boku s našimi [pôvodne dopísané „nemeckými“, neskôr vyčiarknuté] kamarátmi splníme všetko, čo prikazuje česť.“⁷⁴

Poliaci, pokiaľ im to možnosti dovoľovali sa taktiež pokúšali o istú formu propagandy, vďaka ktorej by zabránili útoku na svoje územie zo

⁷⁰ ŠTEFANSKÝ, V.: *Generál Ferdinand Čatloš. (Biografický náčrt)*. Bratislava : MO SR, 1998, s. 40.

⁷¹ Slovák, 3. 9. 1939. Dňa 1. septembra o 9:30 ráno telefonoval z Berlína vyslanec Matúš Černák, ktorý ministerstvu hlásil: „Dnes o desiatej hodine zasadne parlament a prehovorí vodca A. Hitler. Gdansk sa dnes ráno pripojí k ríši.“ Černák mimo toho ako svoj subjektívny dojem oznámil: „Je malá nádej, že k vojne nedojde.“ SNA, f. MZV, k. 112, fasc. Pripojenie Gdanska k ríši, dok. č. 11.441/39 z 1. 9. 1939.

⁷² ŠTEFANSKÝ, V.: *Generál Ferdinand Čatloš*, c. d., s. 41.

⁷³ SNA, f. S, k. 424, fasc. S – 424 – 7, dok. bez čísla a dátumu. Uvedený prejav má formu konceptu a je doplnený Machovými poznámkami, ktoré v texte uvádzam v zátvorkách

⁷⁴ Tamže.

slovenskej strany. Asi z tohto dôvodu odznela 1. augusta o 20:00 v slovenských a českých správach poľského rozhlasu v Katoviciach správa: „Nemci zahájili rozhodné rokovanie s Maďarskom o pripojenie Slovenska do Maďarska. Na druhej strane sľúbilo Maďarsko Nemecku, že môže postaviť vojenské základne na maďarsko-poľsko-rumunských hraniciach a že dovoľí, aby nemecké vojská prešli maďarským územím. Anglické vládne kruhy hovoria, že takéto plány Nemecka sú im už dávno známe.“⁷⁵ Ešte na konci augusta poľské orgány finančnej pohraničnej stráže a polície rozširovali letáky s obsahom: „Slováci!!! My sme Vaši bratia, nechceme do Vás strieľať, nepočúvajte zradcov Vašich a našich smrteľných vrahov!“⁷⁶

Samotná vojna o poľské územie bola v uplynulých rokoch predmetom množstva odborných štúdií a je preskúmaná do najmenších detailov, ostatne vymedzený priestor mi nedovoľuje, aby som sa jej bližšie venoval. Po skončení bojov poslal A. Hitler Tisovi telegram, v ktorom mu ďakoval za „odhodlané stanovisko a za osvedčené bratstvo v zbrani ... nemecký národ a jeho vláda toto stanovisko plne hodnotí a ním dokázané zmýšľanie bude v plnej miere opätovať.“⁷⁷ Zároveň pri rozhovore s vyslancom Černákom, ktorý sa uskutočnil 21. októbra 1939 Hitler pochválil postoj slovenskej vlády počas septembrových udalostí, pričom dodal: „Váš postoj upevnil Slovenský štát.“⁷⁸ Slovensko navyše získalo územia o ktoré usilovalo, ba dokonca odmietlo Hitlerovu ponuku o pripojenie ďalších, čisto poľských dedín. Aj pozícia voči „najnebezpečnejšiemu“ susedovi – Maďarskému kráľovstvu bola na dlhšiu dobu poistená.⁷⁹

Slovenská vláda tým pokladala otázku okolo poľskej vojny za skončenú⁸⁰ a prostredníctvom oficiálnych vládnych novín Slová

⁷⁵ Rovnakú správu hlásil aj Moskovský rozhlas 1. augusta o 21:30. SNA, f. MZV, k. 112, fasc. Zvesti z rozhlasu z Katovic, dok. č. 10279 z 2. 8. 1939.

⁷⁶ Tamže, fasc. Situačné politické správy, dok. č. 11.078/39 z 2. 9. 1939.

⁷⁷ SNA, f. S, k. 424, fasc. S – 424 – 2. Hitlerov telegram Tisovi z 15. 9 1939.

⁷⁸ ADAP, D/VIII, dok. č. 286, s. 256. Černák neskôr do Bratislavy hlásil: „1. Štátny tajomník Woerman [ma] upovedomil o tom, že nemecká vláda súhlasí s prevzatím správy slovenskými orgánmi v obciach na Orave a Spiši, ktoré boli obsadené našim vojskom, 2. Pri mierovom vyjednávaní bude Nemecko všetkými prostriedkami podporovať uplatnenie nášho nároku na Slovenské kraje, 3. Štátny tajomník Wechter [Wächter] nebol splnomocnený o týchto veciach jednať, 4. Nášmu honorárnemu konzulovi vo Viedni Rudolfovi Vávrovi bol udelený konzulský patent, v dôsledku čoho konzulát vo Viedni môže ihneď zahájiť svoju činnosť pre celé územie bývalého Rakúska.“ SNA, f. MZV, k. 112, dok. bez čísla z 22. 10. 1939.

⁷⁹ ADAP, D/VIII, dok. č. 67, s. 49.

⁸⁰ Ministerstvo zahraničných vecí 7. septembra 1939 hlásilo svojmu vyslancovi do Ríma Zvrškovcovi: „Na tvoj dopyt č. 474/39 [ktorý sa dotýkal otázok možného pokračovania vojnového konfliktu] z príkazu pána ministra Ti oznamujem, že rozšíreniu [rozšírenie] konfliktu nemecko-poľského pokladáme hľadiac na

verejnosti oznamovala: „Slovenská vláda vedená duchom mierumilovnosti a znášalivosti, vedela sa doteraz vyhnúť každému vojnovému konfliktu a je presvedčená, že touto mierumilovnou politikou podarí sa jej aj v budúcnosti zabrániť vojnovým konfliktom. Ak slovenská vláda bola prinútená urobiť určité vojenské opatrenia, stalo sa to len preto, aby v týchto búrlivých časoch zaistila ochranu príslušníkov slovenského národa, znemožnila vpád cudzích vojsk na slovenské územie, aby sa nestalo bojiskom. Slovenská vláda urobí všetko, čo je v jej politických možnostiach, aby prispela k lokalizovaniu jestvujúceho konfliktu a aby myšlienka mieru ... zvíťazila medzi národmi.“⁸¹

Z uvedeného by mohlo vyplávať, že spoluúčasť na poľskom ťažení Slovensko nepoškodila, práve naopak. Nie je to však pravda. Veľká Británia⁸² a Francúzsko ešte 1. septembra odvolali zo Slovenska svojich zástupcov a uzavreli v Bratislave svoje diplomatické misie,⁸³ čo vzhľadom na ďalší vývoj znamenalo pre slovenskú zahraničnú politiku obrovskú stratu. Pádom Poľska zároveň prudko vzrástol v stredoeurópskom priestore nemecký vplyv, z ktorého sa bratislavská vláda už nevymanila. Tú navyše zasiahlo prekvapujúce vystúpenie slovenského vyslanca pri poľskej vláde L. Szathmáryho, ktorý v liste z 1. septembra adresovanom J. Beckovi „v mene slovenského národa a jeho reprezentantov, ktorí pod nátlakom Tretej Ríše boli prinútení k mlčaniu a stali sa puhyými nástrojmi záujmov Nemecka“ protestoval proti „brutálnemu odzbrojeniu slovenskej armády, proti svojvoľnému obsadeniu Slovenska vojskami Nemeckej ríše.“⁸⁴

Po obsadení Varšavy Nemcami sa L. Szathmáry dostal do rúk Gestapa, ktoré ho však následne prepustilo.⁸⁵ Szathmáry sa ešte rozhodol

priaznivú vojenskú situáciu Nemcov v Poľsku a na málo účinné zásahy západných mocností za pravde nepodobnú.“ SNA, f. MZV, k. 112, dok. č. 11.557/1939 zo 7. 9. 1939.

⁸¹ Slovák, 19. 9. 1939.

⁸² Veľká Británia dokonca uvažovala aj o vyhlásení vojny Slovensku. IVANIČKOVÁ, E.: *Zahraničnopolitická orientácia Slovenska v dokumentoch britskej Foreign Office (1939-1941)*. Historický časopis, 44, 2, 1996, s. 217.

⁸³ Po prerušení vzájomných diplomatických vzťahov bol 1. septembra o 11:00 hod. na telefonické vyzvanie francúzskeho konzula v Bratislave vyslaný jeden policajný úradník s dvoma detektívmi, aby zapečatili miestnosti konzulátu. 18. septembra 1939 boli miestnosti a inventár Francúzskeho konzulátu v Bratislave na pokyn MZV odovzdané do rúk španielskeho chargé d' affaires, ktorý prevzal ochranu francúzskych záujmov. SNA, f. MZV, k. 56, dok. č. 10.762/39. Porov. tamže, f. Ministerstvo zahraničných vecí /dodatky/ (MZV-D), k. 112, dok. č. 14.503/39.

⁸⁴ HOLÁK, M.: *Vznik Ministerstva zahraničných vecí*, c. d., s. 173; ŠTEFÁNIKOVÁ, A.: *Poľská otázka v slovenskej spoločnosti*, c. d., s. 78.

⁸⁵ SNA, f. MZV-D, k. 112, dok. č. 11.777/II z 11. septembra 1939.

osloviť všetkých slovenských diplomatických zástupcov v cudzine,⁸⁶ na Slovensko sa však už nevrátil, ale emigroval do Paríža a čoskoro spolu s bývalým konzulom v Londýne Milanom Harmincom⁸⁷ ako i vojenským dôstojníkom Rudolfom Viestom prešiel k Benešovmu odboju.⁸⁸ Ostatní pracovníci slovenského vyslanectva vo Varšave boli prevezení cez Rumunsko do Bratislavy.⁸⁹

Čo sa týka poľských diplomatov, akreditovaných na Slovensku – už 1. septembra o 18:30 hod. telefonoval na políciu tajomník poľského vyslanectva v Bratislave Dr. Križanovský, ktorý žiadal, aby bola budova poľského zastupiteľského úradu zapečatená. „Hneď tam bol vyslaný policajný úradník s dvoma detektívmi, kde ich už čakal nemecký stotník Dr. Nagel, ktorý osobne doručil poľskému vyslancovi prípis od nemeckého generála Barkhausena“ v ktorom sa hovorilo, že poľské vyslanectvo musí byť urýchlene vysťahované z územia Slovenského štátu.⁹⁰ Keď bola budova poľského vyslanectva zapečatená, vypravdil vyslaný slovenský policajný úradník spoločne s Dr. Nagelom a náčelníkom polície Dr. Brichtom poľského vyslanca a aj s jeho personálom na maďarské hranice, kde ich o 20:00 hod. Dr. Nagel odovzdal do rúk maďarskej polície.⁹¹ Akékoľvek oficiálne kontakty medzi Slovenskom a Poľskom tak boli definitívne pochované.

⁸⁶ Podrob. HOLÁK, M.: *Karol Sidor a druhý zahraničný odboj (1939 – 1943)*. Prednesené na konferencii: *Zjednocovanie antifasistických síl na Slovensku v roku 1943. Vznik a činnosť ilegálnej SNR*. Banská Bystrica, 19. – 20. 11. 2003. V tlači.

⁸⁷ Archív Kanceláre prezidenta republiky (AKPR) Praha, f. Londýnsky archív (LA), k. 15, fasc. Harminc Milan. Harminc bol bratislavskou vládou 11. septembra 1939 vyzvaný, aby sa vrátil domov, ten to však otvorene odmietol. SNA, f. MZV, k. 112, dok. č. 11.777/II z 11. 9. 1939.

⁸⁸ Archív Ústavu T. G. Masaryka (AÚTGM) Praha, tzv. Benešov archív (BA), f. 40, k. 16, fasc. IV/28/13. Nemecký vyslanec Bernard neskôr skonštatoval, že “zrada“ vyslancov Szathmáryho, Harminca a vojenského dôstojníka Viesta sa udiala len vďaka „nešťastnej a nebezpečnej personálnej politiky ministra Ďurčanského“. ADAP, D/VIII, dok. č. 205. Bernardove “Nemecké pripomienky voči Slovensku“.

⁸⁹ SNA, f. MZV, k. 112. Úradný záznam o telefonickom rozhovore medzi Klinovským a Černákom zo 14. 9. 1939.

⁹⁰ Tamže, f. MZV-D, k. 112, dok. č. 11.557/39/prez. z 9. 9. 1939. Policajná správa o zapečatení francúzskeho konzulátu a poľského vyslanectva.

⁹¹ Tamže.

MAĎARSKO-SLOVENSKÉ DIPLOMATICKÉ VZŤAHY V ROKOCH 1939 – 1941

István Janek

The Hungarian-Slovak relations were completely embittered by the Vienna Awards of November 2nd, 1938, majority of the Czechoslovak territories inhabited by Hungarians were re-annexed to Hungary. Apart from the Hungarian intentions to completely annex Slovakia, the relations of the two countries were influenced significantly by the requirement of the Slovak government to revise the Vienna Awards. It did not want to nullify the Vienna Awards, or to get back the whole annexed territory, it only wanted the correction of certain borders, where lived many Slovaks. The Hungarian government completely kept aloof from it. In the period between 1939 and 1941 both governments made the life of the minority living in its territory difficult by several measures. The Slovak government applied reprisals on Hungarians in Slovakia, and the tough moral of "an eye for an eye and a tooth for a tooth" was ruling on both sides of the borders. By applying the principle of reciprocity, the Slovak politics tried to protect the interests of the Slovaks in Hungary sufficiently, but this tool often became the tool of political, social and economic discrimination of Hungarians. The negotiations of the two governments about the mutual settlement of their minorities - instead of the real needs - were influenced by the principle of 'reciprocity': a school for school, an association for association, party was allowed in return for a party, and so on, including issuing of trade licences and visas. The embassies in Bratislava and Budapest closely followed the life of the minority, they communicated their observations with their governments, and they were questioning each other for many protests, notes, and trespasses. The Slovak ministries always asked the opinion of the Slovak Ambassador in Budapest on the permissions for the programs of the United Hungarian Party, and the basis of the decision was always based on the viewpoint, whether the Hungarian authorities would give the requested permission for the similar Slovak party in Hungary. The final result of this policy was the reciprocity.

Systém versajllskej mierovej dohody celkom pomenil mapy východných štátov Európy. Severným susedom Maďarska sa stal novo vzniknutý štát, Československá republika, ktorú zostavili z kúskov Rakúsko-uhorskej monarchie. 30. októbra 1918 v Turčianskom Svätom Martine deklarovala Slovenská národná rada odtrhnutie sa Slovenska od Uhorska a jeho pripojenie sa k Československej republike, ktorá bola vyhlásená 28. októbra 1918 v Prahe. V Československu sa tamojší Maďari jednoznačne pokladali za zlomky národa, veď ich odtrhnutosti od materskej krajiny nepredchádzali žiadne udalosti či okolnosti a preto svoje postavenie vnímali ako dočasné. Posun medzinárodných mocenských pomerov v prospech Nemecka, ku ktorému dochádzalo koncom tridsiatych rokov, principiálne zmenil historické možnosti malých štátnych útvarov na území strednej Európy. Následkom toho, že západné štáty strácali vplyv v regióne, resp. pre posilnenie a napredovanie Nemecka maďarské snahy o opätovné získanie území, koreniace v Trianone, stratili svoj zakázaný charakter.

V zmysle viedenskej arbitráže zo dňa 2. novembra 1938 Maďarsko získalo späť územie o rozlohe 11927 kilometrov štvorcových s obyvateľstvom nad milión osôb.¹ Slovensko stratilo svoje najcennejšie poľnohospodárske územia, čo zvestovalo ťažké hospodárske problémy a nezrovnalosti v zásobovaní. V denníku *Slovák*, vychádzajúcom v Bratislave, sa Jozef Tiso vyjadril nasledovne: „obe centrálné mocnosti zaobchádzali so Slovákami rovnako ako s Čechmi v Mníchove“² Tiso sa snažil podľa komentára odvrátiť od seba úlohu previnilca a na sebaobranu vymenoval tieto argumenty: „Za túto územnú stratu nesie zodpovednosť predošlá československá vláda. Veľmoci sa o nej vopred rozhodli, nič proti nej nespravíme, môžeme len skloniť hlavy a pracovať“.³ Oficiálna slovenská propaganda odvtedy takmer až do posledného roku vojny s premenlivou intenzitou, avšak bez prestávky hlásala potrebu oslobodenia uzurpovaných území a Slovákov, ktorí sa ocitli v otroctve, ako aj správy o neľútostnom osude a útrapách Slovákov pod maďarským útlakom.

Vznik reciprocity vo vzťahu dvoch štátov

Diplomatické vzťahy Slovenska a Maďarska sa od počiatkov odvíjali od troch hlavných otázok: od tej, kam patria bývalé hornouhorské územia, od problému menšín žijúcich na týchto územiach, resp. od snahy získať si priazeň Nemcov na úkor druhej strany. Slovenská zahraničná politika orientovala na Nemecko a pokiaľ mala určitý stupeň autonómnosti, jej hlavné úsilie sa sústreďovalo na slovensko-maďarské vzťahy.⁴

Slovensko o rozlohe 38 000 kilometrov štvorcových a s 2,6 miliónmi obyvateľov bolo jedným z najmenších štátov Európy. Takmer 85 % celkového počtu obyvateľstva tvorili Slováci, zvyšné percentá Maďari, Nemci a Rusíni. Slovensko malo troch susedov: Nemecko, Maďarsko a až do septembra r. 1939 aj Poľsko. Vedúci predstavitelia Slovenska sa zo začiatku snažili presvedčiť svojich spoluobčanov o reálnosti tej ilúzie, že Slovensko môže plniť medzi Nemeckom, Maďarskom a Poľskom podobnú úlohu ako neutrálne Švajčiarsko, táto predstava sa však nemohla uskutočniť.⁵ Slovensko po svojom vzniku čoskoro stratilo svoju nezávislosť, pretože 23. marca 1939 podpísalo s

¹ Ignác Romsics, *Magyarország története a XX. században* (Dejiny Maďarska v XX. storočí). Osiris. Budapest 2000, 244. p.

² *Prejav Jozefa Tisa*, in: *Slovák* 1938. nov. 4.

³ Tamže.

⁴ Ivan Kamenec: *Hľadanie a blúdenie v dejinách*. Kalligram. Bratislava 2000. 233. p.

⁵ Loránt Tilkovszky: *Revízió és Nemzetiségpolitika Magyarországon 1938-1941*. (Revízia a Národnostná politika v Maďarsku.) Budapest 1967. 110. p.

Nemeckom „zmluvu o ochrannom pomere“, tzv. „*Schutzvertrag*“. V nej Nemecká ríša zaručila dvadsaťpäťročnú nezávislosť Slovenska, kým Slovensko sa zaviazalo, že svoju zahraničnú politiku bude viesť v úzkej zhode s nemeckou vládou, organizovanie svojej vojenskej sily zase v úzkej zhode s nemeckou brannou mocou. Okrem toho Slovensko súhlasilo aj s vytvorením tzv. Schutzzone. Slovenský štát bol od začiatku iba figúrkou na šachovnici nemeckej veľmocenskej politiky a jeho štátna samostatnosť závisela od nemeckých zahraničnopolitických záujmov. Na čele štátu stál Jozef Tiso. Na Slovensku sa vytvoril monolitný stranický systém Hlinkovej slovenskej ľudovej strany.

Začiatkom apríla r. 1939 vzhľadom na „*Malú vojnu*“⁶ sa na území Slovenska rozprúdila protimaďarská kampaň. Následkom udalostí „Malej vojny“ maďarská vláda stratila aj tú miernu popularitu, ktorú v okruhu slovenského ľudu si získala tým, že ako prvá uznala samostatnosť ich štátu. Slovenské nacionalistické kruhy mohli takto využiť protislovenské útoky ako ideologickú zbraň, následkom čoho sa vzájomné vzťahy oboch štátov pretvorili na politiku krívd, založenú na vzájomnej antipatii a reciprocite. Je potrebné poznamenať, že tak v prejavoch vedúcich slovenských politikov ako aj v masovokomunikačných prostriedkoch sa kladol veľký dôraz na huckanie proti Maďarom, čoho bol výdatnou živnou pôdou slovenský iredentizmus, usilujúci sa o znovu nastolenie štátnych hraníc spred čias prvej viedenskej arbitráže. Zo slovenskej strany začali so „spracovaním“ verejnosti už 10. apríla 1939. Bolo v záujme slovenskej vlády nabádať proti Maďarom, lebo sa obávali, že pod vplyvom maďarskej propagandy by mohla časť Slovákov podporovať pripojenie sa k Maďarsku. Slovenská polícia vykonala domovú prehliadku v bratislavskej redakcii novín *Új Hírek*, potom ich zakázala. Tento krok odôvodnili tým, že slovenská vláda získala informácie, podľa ktorých maďarské úrady nepovoľujú vydanie istých nových národnostných novín Slovákov v Maďarsku. Pod vplyvom udalostí 17. apríla 1939 maďarský vyslanec v Bratislave oznámil slovenskej vláde, že v Maďarsku medzičasom už povolili vydávanie novín pre Slovákov v Maďarsku. Intenzita inzultácií Maďarov sa neznížila ani pod vplyvom oznámenia maďarského vyslanca. Okrem slovenských úradných kruhov sa protimaďarské prejavy vyskytovali aj medzi slovenským obyvateľstvom. 17. apríla 1939 strhli Maďarom, prechádzajúcim sa po bratislavských uliciach,

⁶ O Malej Vojne: Ladislav Deák: *Malá Vojna, Píspevky a materiály z konferencie v Michalovciach*, 30. 3. 1993. Bratislava 1993. István Janek, *Az elfelejtett háború. (Zabudnutá Vojna)* In: *Történelmi Szemle* 2001. 3-4. sz. 299-313. p.

ich stránke odznaky a viacerých Maďarov zbili. Podľa informácií maďarského vyslanca v Bratislave organizovala protimaďarské vyčíňania Hlinkova garda. Jej členovia sa odvolávali na to, „že podľa rozkazu ich nadriadených sú povinní ubližovať Maďarom“.⁷ Slovenské orgány tieto protimaďarské postoje buď podnecovali, alebo sa pokúšali o ich utíšenie podľa toho, ako si to vyžadovali ich aktuálne politické záujmy.

Po rozdrvení Československa si Hitler vytýčil za cieľ obsadenie Poľska, a požiadal maďarskú vládu o súhlas k tomu, aby nemecké vojenské jednotky mohli používať železničné trate severného Maďarska. Za to – ako východisko rokovaní – ponúkol určité časti Slovenska. Maďarská vláda odmietla Hitlerovu ponuku a zostala neutrálnou vo vojne. Vtedy ešte boli také predstavy maďarskej diplomacie o možnosti zachovať nezávislosť zahraničnej politiky aj v spojení s nacistickým Nemeckom, čo znamenalo angažovať sa podľa vlastného programu za svoje revízie záujmy, ale nie v rámci vojenských plánov Hitlera.⁸

Slovensko sa zúčastnilo vojny proti Poľsku na strane Nemecka, za čo bolo odmenené vrátením územia pripojených k Poľsku v roku 1938, a navyše dostalo aj niekoľko poľských dedín. Maďarský vyslanec v Bratislave vo svojom hlásení zo dňa 2. októbra 1939 referuje o tom, že po skončení výpravy proti Poľsku sa istá slovenská vojenská jednotka vzbúrila proti zlým stravovacím podmienkam. Ich veliteľ ich upokojil s tým, „že o týždeň sa budú môcť dosýta najesť klobásy a paprikovej slaniny v Debrecíne“⁹ – nato nepokoj stíchol. Maďarský vyslanec v Bratislave, György Szabó upriamil pozornosť svojej vlády na to, že pre neuspokojené slovenské revizionistické nároky sa môžu stať obeťami Maďari a ich majetky.

Jeho predpoveď sa onedlho splnila, lebo slovenská politická elita, oduševnená svojím územným ziskom, vydala príkaz vojenským a policajným jednotkám na zatknutie maďarských menšinových vodcov a členov strany, následkom čoho dochádzalo vo viacerých slovenských mestách opätovne ku konfliktom. Aj slovenská tlač ostro napádala Maďarov. Na základe intervencie nemeckého vyslanca v Bratislave začiatkom októbra roku 1939 Alexander Mach, vedúci propagandista slovenskej vlády, skončil agitáciu proti Maďarsku a Maďarom žijúcim na Slovensku, a vydal takýto

⁷ Magyar Országos Levéltár (MOL) Külügyminisztérium (KÜM) (Ministerstvo Zahraničných Vecí) K-63 1939–65. Krabica: 456. Číslo: 51/pol 1939. Dátum: 1939. apríl 17.

⁸ Dagmar Čierná Lantayová: *Podoby Česko-Slovensko-Maďarského vzťahu 1938-1949*. Bratislava 1992. 26. p.

⁹ MOL, KÜM, K-63 1939/65. Krabica: 456. Číslo: 35/pol 1939 Dátum: 1939. okt. 2.

príkaz aj slovenským médiám. Maďarský vyslanec v Bratislave, György Szabó vo svojom hlásení napísal, že na Slovensku sa po poľskej výprave šíri povera, podľa ktorej Hitler – z vďaky za účasť slovenských jednotiek – im vráti ich južné územia vrátane Košíc. Podľa maďarského vyslanca môže tento omyl koreniť v tom, že Hitler poslal Tisovi ďakovný telegram, v ktorom vyjadril svoju vďaku za pomoc Slovenska vo výprave proti Poľsku. Hitlerov telegram dodal slovenskej vláde nádeje. Mach sa nedal vyrušiť ani nemeckými protestmi, a vo svojich prejavoch naďalej hlásal územné požiadavky Slovenska. Avšak pre upozornenia z Nemecka už to robil prefikanejšie, bez vyslovenia názvu Maďarska. 21. septembra 1939 mal Mach prejav pred slovenskou posádkou v Zakopanom: „Slovensko si pre seba nikdy nechcelo cudzie a ani teraz také nežiada, čo je však jeho, to si vždy a všade zoberie.“¹⁰ 24. septembra Mach rečnil aj pred prešovskou posádkou, kde povedal: „hlavné je, aby sme si zachovali pevné nervy a vo všetkom vyčkali vhodnú chvíľu.“¹¹ Neskôr sa Mach stal jedným z hlavných rečníkov slovenských nacionalistických kruhov.

György Szabó viedol začiatkom októbra 1939 rozhovor s vedúcim jedného politického odboru slovenského Ministerstva zahraničných vecí o vzťahu dvoch krajín. Jeho spolubesedník mu navrhol, aby tak Maďari ako aj Slováci odložili minulosť bokom. Vyhlásil, že Slováci považujú Maďarov za svojich učiteľov, ktorí podľa jeho slov viedli revizionistickú politiku celých dvadsať rokov, kým mohli dosiahnuť svoje ciele. Slovensko bude robiť to isté hlásajúc heslá „*nie, nie, nikdy*“ a „*všetko naspäť*“, kým im nebudú vrátené ich stratené územia.¹² Revizionizmus a protimaďarské postoje boli – i keď nie vždy s rovnakou intenzitou – celý čas prítomné v oficiálnej slovenskej propagande, v prejavoch politikov i vo verejnej mienke. Ministerský predseda Vojtech Tuka vo svojom príhovore pred snemom Slovenskej republiky, adresovanom Esterházyemu, vo veci reciprocity povedal, že Slovensko nemôže dať viac práva Maďarom než majú Slováci v Maďarsku. „Nech sa vedúci maďarskej národnostnej skupiny presvedčí o tom – povedal – koľko práv sa dostane Slovákom v Maďarsku, a keď sa o tom presvedčí, kedykoľvek nech príde za mnou a nech mi oznámi, že Slováci v Maďarsku toto právo dostali, a ešte v ten deň

¹⁰ Tamže.

¹¹ Tamže.

¹² Tamže.

dostanú na milimeter rovnaké práva tunajší Maďari...”¹³ Z tej časti odpovede premiéra Tuku, ktorá bola venovaná národnostnej otázke vo všeobecnosti, sa črtala aj myšlienka vysídlenia ako jedno alternatívne riešenie národnostnej otázky.¹⁴ Tukov prejav sa potom stal vo vzťahu dvoch štátov všeobecnou základnou tézou. Vedúci slovenskej politiky mohli rad radom odmietat’ Esterházyho žiadosti s odvolaním sa na nevyriešenú situáciu Slovákov v Maďarsku. Esterházy poukázal na reciprocitu v trefnej forme: „Kedykoľvek v tejto súvislosti nastolím konkrétnu maďarskú krivdu a požiadam o jej nápravu, kompetentní činitelia na všetkých fórach, počnúc ministerským predsedom, vyťahujú reciprocitu namiesto toho, aby poskytli nápravu.“¹⁵

Slovensko-maďarské diplomatické rozbroje

Do januára r. 1940 sa maďarsko-slovenské vzťahy dostali na mŕtvy bod. 1. januára píše Mach v denníku Slováč o tom, že prihraničné územia, obývané kompaktno Slováckmi, by bolo treba Slovensku vrátiť, a bola by potrebná aj výmena obyvateľstva k tomu, aby sa napravil dobrý vzťah medzi oboma štátmi. Ak sa tieto podmienky uskutočnia, podľa Macha sa môže vytvoriť s maďarskou vládou priateľský, resp. bezproblémový vzťah. Maďarský vyslanec v Bratislave, György Szabó komentoval Machovu činnosť nasledovne: „Je niekoľko Slovákov, ktorým dvaja mocní susedia vstúpili do hlavy a nahovárajú si, že oni balansujú so susedmi, a nie tí sa zahrávajú s nimi ako s loptami, keď sa im zachce. Tento optický klam ich nabáda k tomu, aby bagatelizovali Maďarov, aj ako dopad dvadsaťročného českého školenia.”¹⁶ Szabó vo svojom liste napísal, že slovenská vláda sa pre rozjatrenú situáciu vyvršuje na tamojších Maďaroch. Podľa neho v pozadí slovenských útokov stáli Nemci, ktorí chceli týmto posunúť stupňujúcu sa protinemeckú náladu iným smerom a zároveň chceli vyvolať nepokoj aj v Maďarsku, všetko na základe princípu „*divide et impera*”. Vo svojom hlásení Szabó vyzdvihol aj to, že slovenská vláda sama započala protimaďarský útok, lebo v kruhu slovenského obyvateľstva za začala šíriť

¹³ Tesnopisecká zpráva o 17. zasadnutí snemu Slovenskej republiky v Bratislave v utorok 29. novembra 1939. 2. p.

¹⁴ MOL, KÚM, K-28. Číslo: 59-1939-P-20777. Krabica: 18. Hlásenie maďarského vyslanca z Bratislavy.

¹⁵ Prejav Jánoša Esterházyho v Slovenskom Parlamente. In: Új Hírek, 1939. decembra 23.

¹⁶ MOL, KÚM, K-63. Krabica: 460. Číslo: 2/pol 1940. Dátum: 1940. januára 2.

protinemecká nálada, čo mohlo vyvolať nepokoje, preto bolo pre nich jednoduchšie vytiahnuť „maďarskú kartu“.

Začiatkom roku 1940 sa v Maďarsku začali šíriť také chýry, že Slovensko chce napadnúť Maďarsko, na Slovensku sa zase hovorilo o tom, že sa Maďarsko chystá proti Slovensku. Okolnosti udalostí, súvisiacich so zhoršením sa vzťahu, môžeme rekonštruovať na základe rozhovoru medzi Jozefom Tisom a ministrom zahraničných vecí Ferdinandom Ďurčanským, ktorý viedli pri príležitosti odovzdávania poverovacích listín maďarského vyslanca. Ten sa rovno spýtal Tisu o realnosti zámerov Slovenska napadnúť Maďarsko, ktorý to jednoznačne poprel. Tiso vo svojej odpovedi komentoval informácie maďarského vyslanca nasledovne: „Slovensko chce pretrvať v mieri. Záujmom nás všetkých, ktorí sme tu, je, aby sme si podľa možnosti ochránili svoju etickú a fyzickú celistvosť v dnešnej svetovej kataklizme, lebo tým najlepšie môžeme zabezpečiť záujmy našich národov, preto musíme nažívať vo vzájomnom mieri.“¹⁷ Maďarský vyslanec upriamil pozornosť svojich spolubesedníkov na to, že úlohou oboch vlád je hľadať cestu pochopenia aj v najťažších otázkach prostredníctvom rozvahy a pokoja. Diplomatické vzťahy dvoch štátov sa však ani napriek tomu nezlepšili.

Situáciu vyplývajúcu zo zlého vzťahu oboch štátov môžeme ozrejmiť nasledujúcou smutnou príhodou. Začiatkom januára 1940 z obce Veľké Košariská vyniesli slovenskí četníci 70 ročnú bezvládnú ženu maďarskej národnosti vozom na hranice. Slovenské sily žiadali od maďarskej cestnej hliadky v Šamoríne, aby prevzala starú ženu. Žena už nebola schopná prehovoriť. Slovenskí četníci nepovedali nič maďarskej hraničnej strážii o jej príslušnosti. Keďže žena nemala preukaz na prekročenie hraníc, Maďari ju odmietli prevziať. Napriek tomu slovenskí četníci dali ženu dole z vozidla a položili ju na zem na slovenskom území, na vzdialenosť jedného metra od hraníc. O hodinu neskôr prišiel na miesto maďarský výbor, pozostávajúci z tamojšieho hlavného slúžneho, veliteľa hliadkujúcej roty, úradného lekára a troch svedkov. Lekár mohol konštatovať už len smrť ženy.¹⁸

V druhej polovici januára r. 1940 uskutočnila slovenská vláda kroky na zlepšenie, resp. stabilizáciu vzťahu dvoch štátov. Maďarský vyslanec informuje o tom vo svojom hlásení zo 16. januára nasledovne. Szabó počas svojej dovolenky viedol rozhovor v Budapešti so slovenským vyslancom Jánom Spišiakom, počas ktorého nadobudol dojem, že Slováci majú dosť z

¹⁷ MOL, KÚM, K-63 Krabica: 459 Číslo: 106. pol./1940. Dátum: 1940. januára 13.

¹⁸ MOL, KÚM, K-63 Krabica: 459, Číslo: 397. Dátum: 1940. január 15.

doterajšej situácie a že ju chcú zlepšiť. Maďarský vyslanec informoval o tom, že jeho reč, ktorú predniesol pri príležitosti odovzdávania svojich poverovacích listín, mala priaznivý ohlas v slovenskej tlači, čo si on vysvetľuje ako znak zblíženia. Mal aj iné pozitívne zážitky na Slovensku, počas slávností pri príležitosti vymenovania Vojtecha Tuku za rektora, kde sa mu dostalo až demonštratívne priateľského prijatia „až na Ďurčanského, ktorý celý čas chodil so zvesenou hlavou”.¹⁹ Počas oslavy členovia slovenskej vlády vyhľadávali každú príležitosť na komunikáciu a spriatenie sa so všetkými členmi maďarského diplomatického zboru. Aj Mach sa dal do reči s maďarským vyslancom, ktorého manželka poukázala na to, že jej manžel bol prvý, kto podporil slovensko-maďarské priateľstvo. Mach vysvetlil, že vtedy sa dostal do duševnej krízy ohľadom Maďarov, keď ich letectvo rozbombardovalo letisko v Spišskej Novej Vsi a chvastalo sa s tým v maďarskej tlači. Maďarský vyslanec vysvetľoval príval priateľských krokov nemeckým vplyvom, podľa ktorého pre nich je vyhovujúci priateľský slovensko-maďarský vzťah, keďže vo východnej Európe chcú dosiahnuť nerušený pokoj. Maďarský vyslanec vysvetľoval nemeckou intervenciou aj to, že sa zmiernili útoky slovenskej tlače a rozhlasu proti Maďarom. Svoj názor videl podložený aj preto, lebo nemecký vyslanec v Bratislave mu porozprával, že hovoril s ministrom zahraničných vecí Ďurčanským a že ho dokonca zobral na zodpovednosť pre jeho nadutý článok, v ktorom prekreslil mapu strednej Európy a hranice Slovenska posunul na úkor Maďarska. Ďurčanský sa pred nemeckým vyslancom bránil s tým, že práve dostal hlásenie o maďarských priestupkoch, a bol ním silne ovplyvnený. Ďurčanský sľúbil počas tohto rozhovoru nemeckému vyslancovi, že v budúcnosti sa to už nebude opakovať. Začiatkom apríla r. 1940 János Esterházy poslal ministerskému predsedovi Tukovi prepis svojho prejavu predneseného pred Prezidiálnou radou Maďarskej strany. Sledoval pritom zámer upozorniť slovenskú vládu na Maďarov žijúcich na Slovensku. „My, Maďari na Slovensku si neželáme nič iné, len aby sme žili spolu priateľsky so všetkými tu žijúcimi národnosťami.”²⁰ Vo svojej reči sa Esterházy vyjadril tak, že od roku 1939 mlčal o krivdách, ktoré utrpeli Maďari žijúci na Slovensku. Preto sa podujal mlčať dobrovoľne, lebo nechcel ďalej stupňovať beztak napätú situáciu, sťažnosti však napriek tomu mal: „...pociťujeme dennodenne

¹⁹ MOL, KÜM, K-63 Krabica: 459 doboz Číslo: 15/pol 1940. számú jelentés, Dátum: 1940. január 16.

²⁰ MOL, KÜM, K-63. Krabica: 459 doboz. Prejav Jánosa Esterházyho v Slovenskom Parlamente. Dátum: 1940. apríla 6.

opatrenia úradov, ktoré nás utláčajú, to však neznamená, že by sme nedokázali dať odpoveď na protimaďarské útoky, ktoré v poslednom čase vychádzajú v dennej tlači takmer každý deň tak, aby sme od základov vyvrátili útoky proti Maďarom a v nich obsiahnuté tvrdenia.”²¹ Esterházy sa nemohol nečinne prizerať, keď bez akejkoľvek príčiny ukracovali a zašľapávali práva Maďarov na Slovensku. Od kompetentných slovenských osôb žiadal, aby nechali Maďarov na Slovensku žiť v mieri a pokoji. Vzťahy dvoch štátov ohodnotil nasledovne: „Tak slovenská vláda ako aj maďarská vláda si zvolila správnu cestu, keď v rámci medzištátnych rokovaní sa snažia vzájomne si pomôcť a práve preto nedokážem pochopiť, akému cieľu slúži slovenské správanie, keď v čase týchto rokovaní neustále akoby ihlou pichali do Maďarov na Slovensku, ale zároveň by chceli bodnúť aj Maďarsko.”²² Ak by sa podarilo dospieť k dohode, podľa jeho mienky by to bolo osočné pre oba národy a pre ich menšiny. V mene svojej strany očakával od slovenskej vlády, aby napravili jeho oprávnené sťažnosti.

22. apríla 1940 sa v Bratislave konali demonštrácie proti Maďarom, kde sa rozdávali letáky s požiadavkou likvidácie Maďarov žijúcich na Slovensku. 24. apríla v Nitre odstránili tabule s maďarskými nápismi sekerami a inzultovali Maďarov, ktorí sa prechádzali po ulici. 27. apríla boli demonštrácie proti Maďarom v Kežmarku a rozdávali sa kresby haniace Maďarov. 1. mája sa protimaďarské útoky zopakovali v Levoči aj Nitre. Spomedzi páchatel'ov boli viacerí členmi Hlinkovej gardy. Demonštrujúci dav vylepoval plagáty s týmto textom: „Od Vacova po Miškovec - Poprad je všetko naše. Vám patrí Ázia, táto zem je naša! Zoberte pušky a helmy proti klamárom Maďarom! Slovensko Slovákom, Áziu Maďarom! Ihneď chceme všetko naspäť!”²³ Esterházy komentoval udalosti nasledovne: „...poslaním gardy v žiadnom prípade nemôže byť, aby jej členovia hádzali v noci kamene do okien nič netušiacich ľudí, aby inzultovali maďarsky hovoriacich, aby zhadzovali firemné tabule a páchali podobné činy. Rád by som veril v to, že tieto znaky sú len dočasné, a že aj tu sa nastolí tá politika triezveho úsudku, ktorá sa zakladá na princípe „Leben und Leben lassen”²⁴.

Huckanie proti Maďarom pokračovalo na Slovensku ďalej. Maďarský vyslanec v Berlíne, Döme Sztójay bol nútený protestovať u nemeckého štátneho tajomníka Ernsta Woermanna kvôli útokom nemeckej a slovenskej

²¹ Tamže.

²² Tamže.

²³ MOL, KÚM, K-63 Krabica: 460. Číslo: 15178/1940. Dátum: 1940. mája 18.

²⁴ MOL, KÚM, K-63 Krabica: 459. Dátum: 1940. mája 7.

tlačé proti Maďarom. Podľa jeho názoru to boli niektorí členovia slovenskej vlády, ktorí podnecovali protimaďarskú náladu. Vyjadril, že záujmom maďarskej vlády je vytvorenie dobrých susedských vzťahov a pripomenul, že maďarská tlač nereagovala na slovenské útoky a správala sa pasívne. Woermann poznamenal, že nedávno bol u neho slovenský vyslanec v Berlíne a povedal mu pravý opak toho ohľadom Maďarov, a pozornosť maďarského vyslanca upriamil na to, že Slovensko nateraz prežíva mladý vek dospievania. „Oni to vidia, a ako rodičia sa na neho snažia vplývať s výchovným zámerom...“ Maďarský vyslanec na to odvetil: „ak sú oni rodičia, tak musíme tým skôr od nich očakávať, aby ho upozornili na vhodné správanie, keď nevychované vyplazuje jazyk na svojich tisícročných starých rodičov.“²⁵ Woermann sľúbil, že upozorní slovenskú vládu v záujme zastavenia útokov proti Maďarom. Zároveň povedal, že tak môže učiniť len s veľkou obozretnosťou, lebo Slovensko je mimoriadne citlivé v každej otázke súvisiacej s jeho suverenitou. Maďarský vyslanec v Berlíne na základe konklúzie z rozhovoru upriamil pozornosť maďarskej vlády na to, aby nepočítali s nemeckou vládou pri nastoľovaní promaďarskej nálady na Slovensku.

1. mája 1940 rečnil Ďurčanský v Bratislave, a v svojom prejave ostro napadol Maďarsko. Haniť „grófov“ a vyzdvihol ich ako najdôležitejšie prekážky pred dohodou oboch krajín: „nie je to však vinou slovenskej vlády, že tam na juhu sedia na takých vysokých koňoch, že hovoria so Slovákmí tak povýšenecky a posielajú im svoje odkazy z takých výšin, že nedovia dole na zem. A keď sa jazdec nedíva koňovi pred nohy, nezistí, že kôň sa môže potknúť a on z neho môže spadnúť. A taktiež nie je vinou slovenskej vlády, že Slovák nedokáže pochopiť, že môžu síce na juh od neho rozprávať o bratskosti, ak on má také skúsenosti, že tvár, ktorá sa k nám obracia, je veľmi podobná tej Káinovej. Ubezpečujeme však každého o tom, že my nezahráme Ábelovu rolu.“²⁶ Ďurčanský potom povedal, že Slováci chcú mier. Zo Slovenska chcú vytvoriť štát, v ktorom si každý Slovák nájde teplý domov.

Maďarská vláda protestovala proti týmto prejavom u Nemcov. Maďarský vyslanec v Bratislave nadobudol dojem, že nemecké vedenie chcelo v tejto veci šetriť sebavedomie Slovákov a nechcelo ich otvorene brať na zodpovednosť za ich prejavy v parlamente. Nemci nechceli odradiť Slovákov tým, že im zmariť revizionistické snaženia. Chceli im dať šancu na elimináciu vnútorného napätia, aby sa náhodou verejnosť neobrátila proti Nemcom. Podľa

²⁵ MOL, KÜM, K-63 Krabica: 459. doboz. Číslo: 97/pol 1940. Dátum: 1940. apríla 15.

²⁶ MOL, KÜM, K-63 Krabica: 459. Číslo: 120/pol 1940 Dátum: 1940. mája 7.

maďarského vyslanca druhým dôvodom, prečo Nemci prehliadli štvanie proti Maďarom, bol strach z toho, že by si Slováci hľadali nového patróna u Jozefa Beneša či v Moskve. Maďarský vyslanec v Bratislave sa nazdával, že Slováci neuvažujú o tom, že by vtiahli do Maďarska spoločne s nemeckými vojskami, ba dokonca niektoré zdroje sa báli aj toho, že maďarsko-nemecké vzťahy sa môžu vyvinúť aj v ich neprospech.

28. júla 1940 navštívili slovenskí politici pod vedením Tisu Hitlera v Salzburgu. Odovzdali mu memorandum ilustrované mapami, ktoré pertraktovalo situáciu slovenskej menšiny v Maďarsku a poukazovalo predovšetkým na symptómy maďarizácie, pričom paralelne sa uvádzali údaje nemeckej menšiny v Maďarsku. Memorandum vyzdvihovalo šesť uzavretých oblastí, a to: 1. Vrábľa-Šurany; 2. Lučenec; 3. Jelšava; 4. Košice; 5. územie na sever od mesta Sátoraljaújhely (Nové Mesto pod Šiatrom); 6. celý sobranceký okres. Doslov k memorandu vyzdvihoval, že mier v strednej Európe môžu zaručiť len spravodlivé hranice stanovené na etnickom princípe. Slovensko sa usiluje o realizáciu tohto princípu, svoje ciele chce dosiahnuť tak, že by k slovenskej materskej krajine pripojili Slovákov žijúcich na odtrhnutých územiach. V tých oblastiach, kde obyvateľstvo je z etnického hľadiska výrazne zmiešané, previedli by výmenu obyvateľstva medzi Slovenskom a Maďarskom. Podľa slovenskej vlády je počet Slovákov žijúcich v Maďarsku privysoký na to, aby sa ich slovenský štát mohol zriecť, preto je nútená podstúpiť cestu revízie. Hitler počas rokovaní potvrdil slobodu a suverenitu slovenského štátu, avšak územnú revíziu nesľúbil a ani nevyvrátil jej možnosť. Konečné vyriešenie otázky ponechal na povojnové vysporiadanie. Slovenské vedenie to chápalo ako výsledok a menšie víťazstvo. Ich propaganda sa to snažila aj využiť. 30. júla Tuka aj odcitoval vyhlásenie Ribbentropa, podľa ktorého „Slováci sú srdcovou záležitosťou Vodecu“. Maďarský vyslanec v Bratislave – s odvolaním sa na spoľahlivého informátora – hlásil maďarskej vláde, že po skončení vojny Slováci môžu vystúpiť s určitými územnými nárokmi. Podľa týchto informácií by Slováci žiadali od Nemcov referendum v oblasti Košíc, Šurian a Komjátic.

Bratislavský maďarský vyslanec Szabó zašiel za tamojším nemeckým vyslancom, u ktorého sa informoval ohľadom nemeckého stanoviska vo veci slovenských územných nárokov. Vyslanec mu odpovedal, že v Salzburgu Hitler nerokoval so Slovákami o územných otázkach. Oproti tomu Tuka maďarskému vyslancovi naznačil, že počas rokovaní s Hitlerom bola z nemeckej strany prejavená ochota uspokojiť slovenské územné požiadavky na etnickom princípe, za čo by Maďarsko malo dostať „odškodné“ v

Sedmohradsku. V slovenskej tlači vyšla nasledovná informácia: „Nepochybujeme o tom, že po skončení rokovaní medzi Rumunskom, Bulharskom a Maďarskom konečne dôjde aj ku spravodlivému vysporiadaniu slovensko-maďarských hraníc.“ Mach napísal 13. augusta úvodník do „Grezbote“ pod názvom „Po Salzburgu“, v ktorom tvrdil, že v slovensko-maďarskej otázke Salzburg dodá Slovákom nádej na splnenie ich oprávnených požiadaviek. Pripojenie Sedmohradska k Maďarsku na základe druhej viedenskej arbitráže zanechalo hlboké stopy v slovenskej verejnosti. Videli v ňom nárast sily a politickej váhy Maďarska, ako aj neúspech slovenskej propagandy, hlásajúcej, že Slovensko môže dostať naspäť isté Slovákmi obývané územia. Argumentovala tým, že Maďari sú dvojtvarní, preto nemôžu počítať s podporou zo strany Nemcov, táto argumentácia však padla. Slovenská vláda sa tak ľahko nevzdávala a 16. augusta 1940 oznámila Jánosovi Esterházyemu slovenské územné požiadavky voči Maďarsku. Ich požiadavky zahŕňali v sebe územie s rozlohou takmer 2500 kilometrov štvorcových s asi 140 000 obyvateľmi. Esterházyho žiadali o to, aby ich stanovisko oznámil maďarskému ministerskému predsedovi tak, akoby sa bol o ňom dozvedel počas rozhovoru s dvoma vedúcimi slovenskými politikmi. Tuka svoje územné požiadavky opäť ozrejmil 1. septembra 1940, a to pred maďarským ministrom priemyslu Józsefom Vargom. Tuka ho požiadal o to, aby bol hlásateľom v Budapešti toho, aby z maďarskej strany zobrali slovenské požiadavky vážne. „Má dôvod tvrdiť, že skôr-neskôr dôjde k vyriešeniu otázky, preto by bolo z maďarskej strany šťastným gestom, ak by započali vysporiadanie dobrovoľne, veď jeho absencia znemožní a čoraz viac zhorší vzťah medzi nimi, kým jeho vykonanie by mohlo byť základom najpevnejšieho priateľstva oboch štátov.“²⁷ Varga sa snažil vyhnúť sa rozboru otázky, ohľadom územnej otázky vyslovil svoju vlastnú, neoficiálnu mienku. Podľa neho by z maďarskej strany mohli prísť do úvahy územia okolo Šurian, zdôraznil však, že maďarská vláda už nie je zástancom vymieňania sú území. Tuka vyhlásil, že územné nároky slovenskej vlády predloží maďarskej vláde aj oficiálne.

Napriek vyššie uvedeným sa o územných nárokoch Slovenska vôbec nehovorilo v čase druhej viedenskej arbitráže, ktorej sa Slovensko zúčastnilo ako pozorovateľský štát. S pripojením Sedmohradska k Maďarsku sa tam dostali aj obyvatelia slovenskej národnosti. Maďarský vyslanec v Bratislave, Szabó, dospel po analýze udalostí k záveru, že slovenským vedúcim činiteľom Nemci odporúčali, aby rokovali

²⁷ MOL, KÜM, K-63 Krabica: 459. Číslo: 193/pol 1940. Dátum: 1940. septembra 4.

bezprostredne s Maďarmi. Zdá sa, že Szabóho domnienky potvrdzuje fakt, že potom, ako sa maďarská vláda postavila odmietavo k oficiálnym rokovaniam, slovenská diplomacia prestala preferovať túto otázku.

27. septembra 1940 si Mach predvolal Esterházyho. Načrtol mu zhoršujúce sa postavenie Slovákov v Maďarsku a povedal, že denne dostáva listy od takých Slovákov, ktorí sa na územiach, pripojených k Maďarsku, zamestnali v štátnych podnikoch či verejnej správe. Vo svojich listoch prosia o to, aby mohli patriť k Slovensku, lebo v Maďarsku nevydržia tie ponižovania, ktorým sú vystavení každý deň. Ťaživo na nich dopadali predovšetkým prehmaty nižších úradov. Keďže Slováci v Maďarsku nemali zabezpečené menšinové práva, veľmi to iritovalo slovenskú verejnosť. Boli reálne obavy, že v celej krajine vypuknú protimaďarské demonštrácie. Mach pohrozil Esterházymu, že ak sa nedosiahne v sporných otázkach pozitívna dohoda, tak vydá najprísnejšie opatrenia voči Maďarom žijúcim na Slovensku, a nestrpí ani fungovanie Maďarskej strany. Mal aj konkrétnu žiadosť na maďarskú vládu, ktorú mal tlmočiť Esterházy. Podľa toho majú v Maďarsku dovoliť Slovákom založiť kultúrny spolok (Spolok svätého Vojtecha), ktorý by mohol vyvíjať svoju činnosť na území celého Maďarska. Okrem toho majú umožniť, aby sa tamojší Slováci mohli združovať v politickej strane, ďalej majú zabezpečiť prevádzkovanie slovenských škôl a nesmú sa snažiť o sťažovanie ich činnosti. Ak tieto želania splnia, ihneď zaregistrujú Maďarskú stranu. Mach povedal Esterházymu aj vlastnú mienku o Slovákoch v Maďarsku, podľa ktorej „... čím viac tlačia na tamojších Slovákov, o to bude istejší a úspešnejší výsledok ich revizionistickej propagandy, ale zatiaľ nevedno, kedy k tomu dôjde a preto by chceli uľahčiť situáciu Slovákov v Maďarsku”.²⁸ Esterházy upozornil maďarskú vládu na to, že postavenie Maďarov je v súčasnosti také neútešné, že by bolo osudné vystaviť ich takémuto slovenskému tlaku. Ak sa dvom vládam nepodarí dohodnúť sa, potom Maďarská strana sa rozpadne. Esterházy predpovedal tri možnosti ohľadom budúcnosti Maďarov žijúcich na Slovensku: 1. budú sa orientovať na Nemcov, 2. poddajú sa Slovákom, 3. posunú sa smerom k maďarským nacistom, tzv. "nyilas"-om. Esterházy pokladal túto tretiu možnosť za najhoršiu.

V r. 1940 sa Slovensko pripojilo k Trojdohode a slovenská vláda prezentovala tento fakt svojej verejnosti tak, že vedúce veľmoci prijali medzi seba Slovensko ako rovnocenného člena. Ako druhý výsledok prízvukovali,

²⁸ MOL, KÚM, K-63 Krabica: 459. Dátum: 1940. septembra 27. Bez čísla.

že týmto je zabezpečené tak pretrvanie ako aj samostatnosť Slovenska. V slovenskej tlači potom vychádzali články, ktoré nahovárali, že Slováci si musia v záujme svojej budúcnosti pretvoriť svoj štát na národno-socialistickej báze. Podľa informácií maďarského vyslanca v Bratislave Tuku v Berlíne Hitler upozornil, že Slovensko, ako štát pod ochranou Ríše, sa musí prispôbiť a musí skoncovať s kňazským „*Wirtschaft*“-om.

Ďalšie úsilie slovenskej vlády, vynaložené u nemeckej vlády v záujme uskutočnenia svojich revizionistických snáh, môžeme sledovať na nasledujúcom prípade. Slovenský premiér Tuka v spojitosti s maďarsko-slovenskými rokovaniami o hraniciach prehlásil pred vyslancom Kuhlom, že slovenská vláda nepovažuje za aktuálne definitívne stanovenie hranice medzi dvoma štátmi, lebo časom predloží svoje revizionistické požiadavky proti viedenskej arbitráži. Maďarský vyslanec v Berlíne, Döme Sztójay informoval o tomto prípade nemeckého štátneho tajomníka Weizsäckera, a požiadal ho o to, aby nemecká vláda upozornila slovenskú vládu na to, že jej snaženia nebudú úspešné, nakoľko s takýmto prístupom by narušili mier štátov v dunajskej kotline. Sztójay počas ich skoršieho rozhovoru v spojitosti s revíziou hraníc navrhol Ribbentropovi, aby oficiálne nezačal preberať otázku slovensko-maďarskej hranice, lebo tá by mala katastrofálny vplyv na maďarsko-nemecký vzťah. Sztójay maďarskej vláde navrhol, aby nebrali slovenské revizionistické snahy na ľahkú váhu, lebo časom môžu Slováci dosiahnuť určité výsledky prostredníctvom svojej propagandy, vyvíjanej v Nemecku. „Slováci, ako je známe, urobia všetko servilne preto, aby získali podporu Nemcov a priazeň Vodcu.“²⁹

Diplomatická kríza vo vzťahu dvoch štátov

2. novembra 1941, v deň výročia viedenskej arbitráže z roku 1938 slovenská tlač a rozhlas ostro napadli Maďarov a zvýraznili nespravodlivosť územného usporiadania na základe arbitráže. Následkom štvania slovenských médií rozhorčený dav sa vo všetkých Maďarmi obývaných mestách dopustil násilných činov. V Prešove 2. novembra davy rozbili zariadenie budov Maďarského kasína a Maďarskej strany. K podobným demonštráciám došlo aj v Trnave, Banskej Bystrici, Bratislave, Zvolene, Žiline a v iných mestách. V pozadí organizovania demonštrácií stála slovenská vláda, veď ničenie a násilnosti sa všade diali za pasívnej asistencie polície, miestni policajti sa ani nepokúsili zabrániť demonštrantom v týchto činoch. Slovenská vláda chcela prostredníctvom konfliktov dať pocítiť, že to

²⁹ MOL, KÜM, K-63 Krabica: 462. Číslo: 92/ pol 1941. Dátum: 1941. júla 25.

môžu pocítiť Maďari na Slovensku, ak sa nezmení prístup k Slovákom v Maďarsku. Slovenské obyvateľstvo demonštrovalo proti tomu, že v juhoslovanskom Petrovci, ktorý sa medzitým dostal pod maďarskú vládu, maďarské štatariálne sudy vyniesli v ôsmich prípadoch trest smrti v obci, obývanej väčšinou Slovákami. Spomedzi popravených šiesti boli slovenskej národnosti. Maďarský vyslanec v Bratislave oznámil protest maďarskej vlády slovenskej vláde kvôli demonštráciám, a odvolával sa na to, že v Petrovci nedošlo k prenasledovaniu Slovákov, popravených súd odsúdil pre komunistické sabotážne akcie. Ministerský predseda Vojtech Tuka si to zobral na vedomie s poznámkou, že ak by boli podobné činy spáchali na Slovensku, aj on by bol dal vinníkov zastreliť. Ako odpoveď dal Tuka v Bratislave zatknúť 14 členov Maďarskej strany za správanie podozrivé z komunistických aktivít. Slovenské úrady pozastavili vydávanie bratislavských maďarských novín *Esti Újság*. Maďarský vyslanec protestoval proti retorziám u Tuku. Tuka vo svojej odpovedi celú záležitosť odbavil s tým, že nemôže zistiť, kto za to nesie zodpovednosť. László Bárdossy hodnotil odpoveď slovenskej vlády maďarskému vyslancovi v Berlíne, Döme Sztójajmu nasledovne: „Táto odpoveď zo strany slovenskej vlády je buď cynickou nepravdou, alebo dokazuje takú nemohúcnosť, ktoré v oboch prípadoch robia nemožným tamjšie fungovanie maďarského vyslanca. Kým táto situácia pretrváva, nemá zmysel, aby náš vyslanec bez slova asistoval v Bratislave pri protimaďarských demonštráciách, opakujúcich sa každý deň, a aby bol nútený znášať, že osobnej a majetkovej bezpečnosti Maďarov sa nedostane žiadnej ochrany“.³⁰ Bárdossy dal slovenskej vláde vedieť, že nezverejnil zavolanie bratislavského maďarského vyslanca do Budapešti. Vyslancovi nariadil, aby svoj dočasný odchod oznámil len slovenskému ministerskému predsedovi a nemeckému a talianskemu vyslancovi v Berlíne. Dve vlády viedli pred demonštráciami rokovania v súvislosti s registráciou Maďarskej strany a povolenia Maďarského vzdelávacieho spolku na Slovensku (SZEMKE). Podľa Maďarov oddaľovalo ukončenie týchto rokovaní to, že slovenská vláda spájala svoje ústupky v jednotlivých konkrétnych otázkach vždy s novšími a novšími podmienkami či ich pomenila dodatočnými modifikáciami, takže nemohlo dôjsť k dohode.

5. novembra 1941 Esterházy hovoril s nemeckým vyslancom, načrtol mu vzniknutú situáciu. Vyslanec sľúbil, že zájde za Tisom a rázne ho bude žiadať, aby pozastavil agitáciu proti Maďarom, lebo tá nevyhovuje

³⁰ MOL, KÚM, K-63 Krabica: 462. doboz. Číslo: 6833. Dátum: 1941. novembra 8.

záujmom nemeckej politiky. Pod vplyvom uvedených slovenský vyslanec v Budapešti, Spišiak oznámil maďarskej vláde, že Maďarskú stranu zaregistrovali a aj SZEMKE dostal povolenie činnosti. Zmiernili sa aj útoky proti Maďarom v slovenskej tlači. Po registrácii Maďarskej strany nastalo zlepšenie menšinovej situácie, rôzne inzultácie boli zriedkavejšie, avšak politická činnosť strany bola naďalej pozastavená. Esterházy adresoval slovenskej vláde žiadosti, vymenúval krivdy maďarskej menšiny na zasadnutiach parlamentu, a viackrát žiadal od maďarskej vlády zlepšenie postavenia Slovákov v Maďarsku s tým zámerom, aby s tým uvoľnil tlak uvalený na Maďarov žijúcich na Slovensku. Napriek tomu sa v útokoch pokračovalo ďalej, zničili zariadenie a vybavenie viacerých maďarských ustanovizní a slovenská polícia tomu všade nečinne prizerala. Časť slovenských orgánov považovala inštitúcie Maďarov aj naďalej za ústredia iredentizmu, bezpečnostné orgány zase odhalili vždy novšie a novšie protištátne sprisahania. Stupňovanie a zhoršovanie sa situácie nakoniec Bárdossyho prinútilo k tomu, aby zahlásil prerušenie diplomatických vzťahov so Slovenskom, ak sa neskončí prenasledovanie Maďarov.

10. novembra 1941 boli v Košiciach a Spišskej Novej Vsi opäť demonštrácie proti Maďarom, ktoré vyústili do zdemolovania miestnych maďarských kultúrnych domov. Zaužívaným prostriedkom štvania proti Maďarom a častým dôvodom diskriminačných opatrení bol údajný iredentizmus Maďarov žijúcich na Slovensku. Niekoľko ojedinelých prípadov sa skutočne vyskytlo medzi Maďarmi, avšak vo väčšine prípadov to boli falošné dôvody. Tamojšie úrady vyhlásili maďarskú Hymnu, básne s názvom Szózat (Ohlas) a Nemzeti dal (Národná pieseň) ako aj diela klasických maďarských spisovateľov za iredentistické. Slovenské úrady vykladali tieto diela ako také, ktoré poburujú a štvú proti Slovenskej republike. Správy o iredentizme Maďarov, založené väčšinou na nepravde alebo polopravde, vždy znovu podnecovali protimaďarské prejavy Slovákov.

Zhoršovanie sa vzťahu medzi oboma krajinami nakoniec viedlo k tomu, že 11. novembra 1941 maďarský vyslanec v Bratislave opustil Slovensko a odcestoval do Budapešti. Bárdossy oznámil slovenskej vláde, že dovedy nepoše nazad vyslanca na jeho stanovište, kým nedostane zadosťučinenie za krivdy spáchané na Maďaroch žijúcich na Slovensku, a neuvidí pozitívne znaky toho, že maďarský vyslanec bude môcť vykonávať osožnú službu v záujme vysporiadania medzištátnych vzťahov. Tuka počas svojho stretnutia s vyslancom Kuhlom vyjadril svoje poľutovanie nad situáciou a nádej, že domáce povinnosti vyslanca neoddiaľia jeho skorý

návrat. Keď sa lúčil s nemeckým vyslancom, poprosil ho, aby povedal Bárdossymu, nech nestratí svoju trepezlivosť voči Slovákom a aby bol k nim chápvavý. Sľúbil, že o niekoľko dní bude môcť poskytnúť informácie o takých opatreniach, ktoré už hovoria o vyriešení situácie. Vyslanec Kuhl po Tukovi navštívil nemeckého vyslanca v Bratislave, ktorého informoval o svojom rozhovore s Tukom. Nemecký vyslanec Ludin prehlásil, že súhlasí s krokmi maďarskej vlády a medzi dvoma spojencami Nemecka by sa takáto situácia nesmela vytvoriť. Vyslanca Kuhla upokojil, že „sa postará o to, povedal, aby sa nám dostalo zadost'učinenia a aby som sa ja mohol čím skôr vrátiť do Bratislavy. Nakoniec so smiechom poznamenal, že Mach bude v ťažkej situácii, lebo on bude musieť konať vo veci demonštrácií, ktoré sám zorganizoval.“³¹ Nemci nemohli pripustiť, aby sa diplomatické vzťahy jeho spojencov rapídne zhoršili, preto vyzvali slovenského a maďarského ministerského predsedu, ktorí sa v dňoch 25. a 27. novembra 1941 zdržiavali v Berlíne pri príležitosti predĺženia paktu proti Kominterne, aby sa vzájomne porozprávali o sporných otázkach. Každá strana obviňovala tú druhú z podpory komunistov. Podľa Bárdossyho argumentácie dve vlády by mali spolupracovať proti komunistom, namiesto toho sa ich Tuka zastáva ako Slovákov a retorziami sú stíhaní tamojší nevinní Maďari. Nakoniec na tlak Nemcov Tuka bol nútený ustúpiť, ale neskôr už vždy spomínal na toto stretnutie v Berlíne tak, že ho Bárdossy doslova terorizoval. Tuka požiadal Bárdossyho o to, aby neprerušil diplomatické vzťahy. Sľúbil vyšetrenie kauzy zatknutých členov Maďarskej strany, náhradu škôd spôsobených demonštrantmi a potrestanie vinníkov. Potom, ako si tieto otázky objasnili v diplomatickom vzťahu dvoch štátov, prešli aj na ostatné sporné otázky. Tuka považoval etnickú revíziu hraníc za podmienku zlepšenia medzištátnych vzťahov. Bárdossy zase trval na tom, že najskôr sa musí vytvoriť úprimný a priateľský vzťah medzi dvoma štátmi, od ktorého sa etnické otázky samé vyriešia. Nakoniec sa dohodli na tom, že slovenská strana už nebude stavať prekážky pred registráciu Maďarskej strany a schváli štatút Maďarského kultúrneho spolku na Slovensku, maďarská vláda zase schváli organizačný poriadok Strany slovenskej národnej jednoty a schváli štatút Spolku svätého Vojtecha v Maďarsku. Na príkaz Bárdossyho sa 8. decembra 1941 maďarský vyslanec vrátil.

Dohoda neznamenalala zrušenie retorzií a diskriminačných opatrení. Princíp reciprocity aj naďalej zostal východiskom praxe, sledovanej v

³¹ MOL, KÚM, K-63 Krabica: 462. Číslo: 7098. Dátum: 1941. novembra 10.

národnostnej politike oboch štátov. Na oboch stranách platilo až do konca vojny, že sa pravidelne objavovali novšie a novšie krivdy z neho prameniace, čo zabránilo zblíženiu sa dvoch štátov, resp. vo vhodnej chvíli aj možnosti spoločného vystúpenia proti Nemcom.

ROZKLAD ŽUPNÉHO ZRIADENIA V ROKOCH 1944 – 1945 NA PRÍKLADE TRENČIANSKEJ ŽUPY

Karol Janas

The so called župa institution was restored in 1940 in Slovakia. In spite of all the attacks it sustained until the end of the war. However, its decline started in the middle of 1944. This was influenced by many events, the most important being the Slovak National Uprising, then occupation of Slovakia by the German army and the Soviet Army arrival. Župas were losing their importance and they started to decay gradually. The Trenčín župa was a particular case as it was in function for the longest time. It was also special by the fact that it worked even when its representatives did not have any direct superiors. The government had emigrated and the župa employees could rely only on themselves. In spite of that, in the hard conditions of German occupation, they were keeping the administrative system in function up to the Soviet Army arrival.

Vznik a vývin župného zriadenia v rokoch existencie slovenského štátu neprebíhal jednoducho ani priamočiari. Názory na veľkosť, kompetencie, či vôbec existenciu nových žúp sa rôznili. Od podpory a presadzovania župného systému, cez pokusy o obmedzovanie právomocí župných orgánov až po snahy o jeho úplnú likvidáciu. Trenčianska župa a jej župný úrad sa tvorili po reforme verejnej správy, ktorá vstúpila do platnosti v roku 1940. V rokoch 1940 – 1941 sa jej župné orgány etablovali a preberali pridelené kompetencie. V roku 1942 však prišli nečakané útoky na župy. Napriek množstvu pridelenej agendy sa ozývali hlasy, najmä z vlády, ktoré volali po zrušení žúp.¹ Argumentovali nízkou kvalifikovanosťou a odbornosťou župných zamestnancov, no najmä množstvom duplicitných úradov, ktoré vykonávali podobnú činnosť, čím sa výkon štátnej správy výrazne predražoval. Vrcholom snáh o likvidáciu župného zriadenia bola príprava zákona, ktorý mal župy zrušiť a ich kompetencie preniesť na okresné úrady. Paragrafové znenie bolo predložené do snemu, no ten sa ním nakoniec nezaoberal. V čele týchto snáh boli a po zrušení žúp volali najmä radikáli z Ministerstva vnútra. Nízkou odbornosťou a kvalifikovanosťou používali len ako zásterku skutočných dôvodov, pre ktoré volali po zrušení župných úradov. V župných predstaviteľoch videli, celkom oprávnené, prívržencov konzervatívneho krídla v Hlinkovej slovenskej ľudovej strane (HSĽS). I preto minister vnútra A. Mach dlho odmietal menovanie členov župného výboru. Ustúpil až keď už začínalo byť jasné, kto v boji o moc vnútri HSĽS zvíťazí. Snaha o likvidáciu žúp tak nebola

¹ Vojenský historický archív (VHA) Trnava, fond (f). Ministerstvo národnej obrany – spisy dôverných, šk. 423, č. j. 99932/III/27 - 1942.

úspešná, župy pretrvali a župné úrady pracovali nerušene ďalej. Každoročne zasadala župná kvalifikačná komisia a z rozpisov práce župného úradu vidieť, že náplň práce sa zásadnejšie nezmenila. Neistota v prvých rokoch existencie župného zriadenia sa však prejavovala i v ďalších rokoch. Útoky na župy znižovali už i tak nízku atraktivitu zamestnania pre mladých, ambicióznějších odborníkov. Keď sa k tomu pridružilo i povolávanie zamestnancov úradov do vojenskej činnejšej služby, začal sa ich odliv. Mnohí, v snahe vyhnúť sa službe v armáde, využili možnosť a zapísali sa na vysokú školu, kde boli ako študenti dočasne oslobodení od vojenskej služby.² Získať mladých kvalitných a najmä kvalifikovaných zamestnancov bolo veľmi zložitú. A navyše, ako sa blížil koniec vojny, čoraz menej odborníkov sa chcelo zaväzovať s vládnucim režimom. Hospodárstvo napojené na nemecký priemysel začalo pociťovať prvé ťažkosti. V prvej polovici roka 1944 sa na Slovensku začali naplno prejavovať odbytové problémy a neskôr aj poruchy zapríčinené leteckými poplachmi a náletmi.³ Už porážka Talianska a jeho vystúpenie z vojny začali krízu režimu. Ťažké porážky nemeckej armády na viacerých frontoch sa taktiež podpísali na náladách slovenskej spoločnosti.⁴ Diery v totalite sa zväčšovali. Kríza režimu sa prehlbovala a spätne aktivovala opozičné nálady. Tie sa nevyhli ani župným úradom. Štátny rozpočet, ktorý bol čoraz viac zaťažovaný nákladmi na armádu, nevládal uniesť množstvo verejných úradov. Vláda preto pristúpila k šetreniu v štátnej správe. Zavedené reštrikcie sa dotýkali aj župných úradov, ktoré obmedzovali svoju činnosť. Na úradoch zanikali celé oddelenia, prípadne dochádzalo k ich spájaniu.⁵

Situácia sa dramaticky zhoršila v druhej polovici roka 1944. Župné zriadenie sa začalo úplne rozkladať. Pri hľadaní príčin rozkladu a zániku župného zriadenia môžeme prísť k jednoznačnému záveru. Hlavným dôvodom rozkladu bol blížiaci sa front a s ním neúprosná istota zmeny

² Štátny archív Bytča pobočka Považská Bystrica (ŠAP Považská Bystrica), f. Okresný úrad (OÚ) Púchov, šk. 97, č. j. 75/1943 prez.

³ FABRICIUS, M.: *Hospodárstvo v Trenčíne v rokoch vojny*. In: Trenčín II. Vlastivedná monografia. (Zost. J. Šišmiš). Bratislava : Alfa - Press, 1997, s. 51. ISBN 80-88811-62-7.

⁴ Je prekvapivé, že napriek cenzúre o porážkach nemeckej armády otvorene písal týždenník *Trenčan*. Od januára 1943 sa objavujú články, ktoré priznávajú obrovskú vojenskú silu Sovietskeho zväzu, píšu o porážke pri Stalingrade, či o opustení Charkova. Objavil sa aj článok, v ktorom sa píše o prechode Talianska k protihitlerovskej koalícii. Pozri *Trenčan*, roč. XX, 29. januára 1943, s. 1; 6. februára 1943, s. 1; 10. apríla 1943, s. 1; 17. apríla 1943, s. 1; 18. septembra 1943, s. 1.

⁵ ŠAP Považská Bystrica, f. OÚ Púchov, šk. 102, č. j. D1-383/1944. prez. Taktiež *Úradné noviny*, roč. XXVI, 13. mája 1944, s. 565-569. Na Župnom úrade v Trenčíne vďaka zlučovaniu sa zmenšil počet právnych oddelení a úplne zanikli veterinárne a poľnohospodárske oddelenie.

politických pomerov. V obrat vo vojne a nemecké víťazstvo verili už len tí najväčší radikáli. Ľudia pracujúci na úradoch boli zväčša dobre informovaní o politických pomeroch. Uvedomovali si, že dni slovenského štátu sú zrátané a župy ako produkt tohto štátu sú vážne ohrozené. Rozhodujúcim momentom, ktorý poznačil župy, bolo vypuknutie Slovenského národného povstania (SNP). Nemecká okupácia a vojnové operácie znefunkčnili župné zriadenie takmer na celom území štátu. Po okupácii sa župné úrady dostali pod priamy vplyv predstaviteľov nemeckej brannej moci. Obnovenie autority župných úradov nepriniesol ani príchod Červenej armády. S ňou prichádzajúce československé orgány mali vlastnú predstavu o organizácii verejnej správy. A v nej nebolo miesto pre župy, ktoré vznikli ako produkt slovenského štátu. Župy tak postupne zanikali. Výnimočné postavenie mala Trenčianska župa, ktorá sa udržala najdlhšie a existovala až do začiatku mája 1945. Pri hodnotení činnosti župného úradu v Trenčíne v sledovanom období môžeme zaregistrovať javy typické pre celé Slovensko, i celkom jedinečné. Povstanie župu zasiahlo len okrajovo a vojenské operácie sa jej celý rok 1944 prakticky vyhýbali. Ani represálie nemeckej okupačnej moci neboli v prvých dňoch také silné ako v iných župách. Pritom Trenčianska župa sa ničím nelíšila od zvyšku Slovenska. Na jej území žili tak prominenti režimu a jeho hlasní podporovatelia, ako aj odporcovia. Nie všetci občania boli s režimom v slovenskom štáte spokojní, a to sa prejavilo aj v rezistencii tak spontánnej, ako organizovanej. No s množstvom nemeckých porážok a blížiacim sa frontom narastala aj nespokojnosť s pronemeckou politikou u širokých vrstiev obyvateľstva. To sa o politiku zväčša nezaujímal a nemožno ani tvrdiť, že to boli odporcovia štátu, no v každom prípade odmietali stále užšiu previazanosť slovenskej politiky s nemeckou. Prejavilo sa to demonstráciami v Trenčíne a Žiline pri odchode vojenských transportov, ktoré smerovali na východné Slovensko. O tom, že je niečo nepravdivé v oficiálnom podaní situácie na frontoch i doma, ľudí presvedčila aj zvýšená činnosť partizánskych skupín a hlavne vyhlásenie stanného práva. Naviac v Piešťanoch žili, prekvapivo celkom voľne, predstavitelia talianskeho veľvyslanectva verní Badogiovej vláde.⁶

V lete 1944 sa vojna a s ňou spôsobené hrôzy nezadržateľne začali blížiť k Trenčianskej župe. Okrem sporadických správ v tlači sa o tom jej obyvatelia mohli presvedčiť takmer denne. S približujúcim sa frontom sa

⁶ PREČAN, V.: *SNP. Nemci a Slovensko – dokumenty*. Bratislava : Epoque, 1971, s. 290 a 298.

nad župou čoraz častejšie objavovali lietadlá protihitlerovských spojencov. A slovenské územie veľmi nešetrili. Prvé spojenecké lietadlá sa nad župou začali objavovať koncom júna 1944 a územie župy bolo bombardované prakticky celú jeseň. Nálety smerovali na viaceré mestá a mnoho ľudí prišlo o život. Ak si niekto príchod frontu nechcel pripustiť, tak práve nálety mu neúprosne pripomínali realitu. Blížiaci sa front mal aj sociálne dopady. Do armády boli povolávaní dôstojníci v zálohe.⁷ V Trenčíne, kde sídlila posádka, to spôsobilo bytovú krízu. V auguste 1944 začali cez župu prúdiť skupiny civilných utečencov z Ukrajiny a Poľska, čo ľuďom nepríjemne naznačilo, že podobné hrôzy môžu postretnúť aj ich.⁸

Zásadné zmeny do života župy, podobne ako inde na Slovensku, priniesli augustové udalosti a vypuknutie SNP. Poverenie na vojenské prípravy na Považí dostal major Jozef Zadžora, veliteľ trenčianskej posádky.⁹ V byte trenčianskeho občana V. Chovana sa konalo niekoľko stretnutí civilných i vojenských činiteľov zapojených do prípravy povstania, no ich plány sa nerealizovali. Trenčianska posádka sa do povstania nezapojila. J. Zadžora po vyhlásení povstania odišiel do Banskej Bystrice a už sa nedokázal vrátiť. Nemci tak obsadili Trenčín bez boja 1. septembra 1944.¹⁰ Posádka bez veliteľa nebola schopná zúčastniť sa stretu s nemeckou armádou. Vojakom chýbalo rozhodné velenie, no i ochota bojovať, a preto sa posádka vzdala. Do nemeckých rúk sa dostali zbrane a dôležité vojenské sklady v Kubrej.¹¹ No horšie bolo, že v dôsledku váhavosti a zlej koordinácie padlo Nemcom do rúk hneď v prvých dňoch takmer celé Považie vrátane dôležitých zbrojárskych závodov, ktoré tak boli pre povstanie stratené. Na území župy sa nachádzali veľké zbrojárske závody v Dubnici nad Váhom a v Považskej Bystrici, ktorých zbrane mohli povstaniu pomôcť. Boli však pod prísnou nemeckou kontrolou a pre povstanie sa z nich nepodarilo zabezpečiť žiadne zbrane a muníciu. Závody ani neprerušili výrobu.¹²

⁷ KAMENEC, I.: *Trenčín v rokoch 1938 – 1945. Politický a spoločenský vývin*. In: Trenčín II. Vlastivedná monografia. (Zost. J. Šišmiš). Bratislava : Alfa - Press, 1997, s. 35. ISBN 80-88811-62-7

⁸ ŠAP Považská Bystrica, f. Obvodný notársky úrad (ONÚ) Bolešov, šk. 11, č. j. 84/1945 prez. Od januára 1945 boli zriaďované evakuačné komisie. Mali zabezpečovať ubytovanie pre evakuantov z iných okresov a v prípade evakuácie okresu zabezpečovali evakuáciu obce.

⁹ JABLONICKÝ, J.: *Povstanie bez legend*. Bratislava : Obzor, 1990, s. 15. ISBN 80-215-0077-8

¹⁰ JABLONICKÝ, J.: ref. 9, s. 234.

¹¹ KAMENEC, I.: ref. 7, s. 35.

¹² KAMENEC, I.: *Výroba vojenského materiálu v čase Slovenského národného povstania*. In: Zborník múzea SNP, roč. 2. Martin : Osveta, 1977, s. 124.

Hoci v župe našlo SNP medzi vojakmi odozvu, ich vystúpenia boli epizodické, nemali na situáciu vážnejší dosah a organizácie verejnej správy sa nedotkli. Cez povstanie sa skupina dôstojníkov zmocnila vojenského kúpeľného ústavu v Trenčianskych Tepliciach, no ostali osamotení a museli ustúpiť cez Machnáč na povstalecké územie. Do povstania sa zapojili aj letci z Piešťan. Pod vedením kapitána Ivana Haluzického¹³ opustili Piešťany a prešli na povstalecké územie, kde sa zapojili do bojov.¹⁴ Napriek významu ich činu je nutné skonštatovať, že to boli letci a na povstalecké územie prešli bez lietadiel, čím sa ich bojová sila znížila. Hoci bojovali hrdinsky, povstaniu by viac prospeli s lietadlami, tie však padli do rúk Nemcom. Podobne to bolo i s lietadlami, ktoré sa nachádzali na Nemcami obsadenom letisku v Trenčianskych Biskupiciach.¹⁵ Jediným významnejším bojovým aktom posádok v Trenčianskej župe ostalo vystúpenie žilinskej posádky. Major Jozef Dobrovodský, hoci nebol jej veliteľom, sa postavil do čela posádky a pod jeho velením dokázali niekoľko dní odolávať nemeckému tlaku v Žiline. Po páde Žiliny 1. septembra 1944¹⁶ sa obrana presunula do strečianskej úžiny, kde sa zvädzali ťažké boje.¹⁷ Po vytlačení povstalcov zo strečianskej úžiny bojové akcie povstania definitívne opustili územie župy. Celá župa bola v rukách Nemcov a to vrátane letísk v Trenčíne a Piešťanoch.¹⁸ Územný rozsah povstania bol v župe obmedzený len na okolie Žiliny a Rajeckú dolinu, ktorú na čas ovládli partizánske skupiny, no i tam spôsobili len dočasný rozpad štruktúr štátnych orgánov. V tejto súvislosti je zaujímavé, že napriek povstaleckej aktivite nepretržite fungovalo spojenie so župným úradom.

Povstanie našlo odozvu aj na župnom úrade. Jeho pracovníci boli valiacimi sa udalosťami zneistení a úrad ostal dočasne úplne ochromený. Zamestnanci úradu nevedeli čo robiť. Pridať sa k povstaniu, či zachovať vernosť bratislavskej vláde? Ak si uvedomíme, že rovnako neistí ostali aj vojaci, ktorí mali predsa len viac informácií, je pochopiteľné, že zachovali úplnú pasivitu. A tak v prvých dňoch povstania neregistrujeme na úrade takmer žiadnu činnosť, nieto ešte nejaké verbálne vyjadrenia k súčasnej situácii.

¹³ JABLONICKÝ, J.: ref. 9, s. 15.

¹⁴ Bližšie pozri STANISLAV, J.: *Letectvo v prípravách na ozbrojené vystúpenie a jeho účasť v SNP*. Bratislava : Veda, 1996. ISBN 80-224-0449-7.

¹⁵ PREČAN, V.: ref. 6, s. 531.

¹⁶ PREČAN, V.: *SNP – Dokumenty*. Bratislava : Vydavateľstvo politickej literatúry, 1965, s. 437.

¹⁷ PREČAN, V.: ref. 16, s. 417.

¹⁸ PREČAN, V.: ref. 6, s. 530.

Zmena nastala po príchode nemeckej armády. Nemecká armáda, ktorá už v prvých septembrových dňoch získala takmer celé územie župy pod kontrolu, začala okamžite zasahovať aj do činnosti župného úradu. Jeho pracovníci vrátane samotného župana museli vydávať mnohé nariadenia, ktoré im boli nemeckou brannou mocou vnútené. Objavujú sa prípisy župného úradu, ktoré sa začínajú: „*Župný úrad z nariadenia nemeckého vojenského veliteľstva...*“.¹⁹ I to ukazuje, že význam úradu v čase nemeckej okupácie hlboko upadol. Niektorí zamestnanci boli podozriví zo stykov s povstalcami a partizánskym hnutím. Na župnej a okresnej úrovni sa vyšetrovala spoľahlivosť štátnych a verejných zamestnancov.²⁰ Vláda v období od 4. októbra 1944 vymenovala vládnych poverencov pre župy. Mali mimoriadne právomoci ako styčný orgán pre spoluprácu s nemeckými vojenskými a policajno-bezpečnostnými zložkami pri potláčaní SNP, partizánskeho hnutia, riadenie evakuácie (z titulu hlavného evakuačného komisára vo zverenom obvode). Pre Trenčiansku župu bol menovaný Dr. Jozef Buček, no k významnejšej práci sa nedostal. Život v Trenčianskej župe riadila nemecká armáda, ktorej spočiatku velil major Merkl. Tá spolupracovala so Župným úradom v Trenčíne. Jeho zamestnanci poslušne plnili príkazy okupačnej armády. Voči nim neboli potrebné takmer žiadne mimoriadne opatrenia. Nemci sa na území župy správali ako na dobytom území. Pre svoju potrebu zaberali verejné i súkromné budovy, výučba na školách buď prestala, alebo bola len sporadická. Vedenie župného úradu sa nezmohlo ani na verbálny protest.²¹ Ba naopak, 8. septembra 1944 sa konalo v hoteli Tatra zhromaždenie zástupcov mesta, okresu, župy, vojska, HSLŠ, HG, DP, škôl a cirkví za prítomnosti nemeckých vojakov. Hlavnými rečníkmi boli župan Kallay a poslanec Hudec. Všetci príchod nemeckej armády vítali a sľubovali úplnú poslušnosť. V podobnom duchu sa niesli aj propagandistické akcie a články v Trenčane. Nakoľko boli ich vyhlásenia úprimné je dnes už ťažké hodnotiť. Svoju rolu zohral iste strach a alibizmus. No ťažko dnes súdiť ľudí, ktorí sa v tom čase snažili zachrániť svoju slobodu a v mnohých prípadoch i život. Jediné chybné vyhlásenie ich mohlo existenčne ohroziť

¹⁹ Štátny archív Bratislava pobočka Trenčín (ŠAP Trenčín), f. ONÚ Trenčín, šk. 18, č. j. 136/1944 prez.

²⁰ KORČEK, J.: *Modifikácie režimu Slovenskej republiky*. In: Slovensko na konci druhej svetovej vojny. (Zost. V. Bystrický, Š. Fano). Bratislava : Národná rada SR - Historický ústav SAV, 1994, s. 30. ISBN 80-967150-1-1. Podľa autora bol najmiernejšou formou disciplinárne pokračovanie, najrozšírenejšou prepustenie zo zamestnania a najprísnejšou uväznenie bez vypočutia.

²¹ V Trenčianskej župe sa nenašlo až toľko úradníkov, ktorí by boli činnosť nemeckej okupačnej moci viditeľne sabotovali. Výnimkou sú predstavitelia mesta a okresu Piešťany, ktorí neskrývali svoj negatívny vzťah k Nemcom, no robili to takým spôsobom, že sa snažili neskompromitovať v nemeckých očiach. Tí tento postoj zaregistrovali a požadovali ich výmenu. Pozri PREČAN, V.: ref. 6, s. 598-599.

a zničiť spolu s rodinami. Viac možno pochopiť zo zápisov trenčianskeho notárskeho úradu, ktorý mal k ľuďom najbližšie. Podľa jeho správ boli k porážkam armád Osi ľahostajní a úspechy ZSSR sledovali pokojne,²² no na úrade panoval strach, napätie, apatia a nedôvera v budúcnosť. Úradníci síce pracovali ďalej, no bola to práca pod kontrolou okupačnej armády, ktorá vojnu evidentne prehrávala a ani blížiaci sa Červená armáda nemohla zvýšiť záujem o pracovnú činnosť. Je to pochopiteľné najmä z ľudského hľadiska. V myšliach mnohých, a treba povedať, že nielen štátnych zamestnancov, sa zákonite objavovali základné existenčné otázky. Strach nevzbudzovali len obavy o zamestnanie, no často o holý život. A to nielen u prominentov režimu, ktorí si v minulosti „pošpinili ruky“, ale aj u obyčajných ľudí. Vedť sa blížil front a s ním aj všetky hrôzy vojny, od ktorých boli doteraz uchránení. A v neposlednom rade ani Červená armáda a jej správanie, či už skutočné, alebo nafúknuté propagandou, nedávalo veľa dôvodov na pokojný spánok. Niet sa preto čo diviť, že na úradoch sa ľudia venovali viac zaisteniu vlastnej existencie ako plneniu svojich pracovných povinností. Pred mnohými zamestnancami úradu sa vynárala rovnaká otázka: „Aktívne pracovať a tým riskovať, že po vojne bude označený za exponenta režimu a za svoju aktivitu potrestaný, či prácu a najmä tú, na ktorej vykonaní nástojili Nemci sabotovať, či aspoň spomaľovať alebo sa jej vyhnúť?“ To mohlo okamžite priniesť nekompromisný trest. Nemecká prítomnosť bola stále citelná a represálie až príliš viditeľné. Župní úradníci boli navyše v ťažkej a často paradoxnej situácii. Uvedomovali si realitu a zánik okolitých žúp, no úrad naďalej udržiavali v činnosti. Navyše po úteku vlády zo Slovenska ostali odkázaní na seba. Nedostávali už žiadne inštrukcie od nadriadených orgánov, ktoré zanikli. Útek vlády a prezidenta pritom jasne signalizoval, že štátny aparát sa zrútil. Ostali však Nemci a tí úrad naďalej kontrolovali.

Celkový úpadok pracovnej morálky na úrade je možné sledovať pri porovnávaní množstva a kvality vydávaných dokumentov. V roku 1945 chýbajú viaceré základné dokumenty, ktoré mali v minulosti vplyv na chod úradu. Nezachovali sa dokumenty o prípadnom povyšovaní zamestnancov úradu. Z archívnych materiálov nie je jasné, či bol na rok 1945 vôbec vypracovaný Rozpis práce Župného úradu. V materiáloch v archíve župného úradu sa nenachádza a nepodarilo sa ho objaviť ani v materiáloch okresných úradov a obvodných notárskych úradov, kde boli rozpisy práce dovtedy

²² ŠAP Trenčín, f. ONÚ Trenčín, šk. 18, č. j. 102/1943 prez.

bežne zasielané.²³ Nie je preto možné ani zachytiť prípadné zmeny v jeho štruktúre v poslednom roku existencie, ani vznik prípadných nových oddelení, ktoré by zabezpečovali súčinnosť s nemeckou brannou mocou pri potláčaní povstania alebo pri organizácii verejnej správy. Zachovali sa ale materiály o zriadení orgánov určených na preverovanie zamestnancov úradu. V januári 1945 bola zriadená Župná legitimačná komisia, ktorá skúmala prepojenie zamestnancov na partizánske hnutie.²⁴ Okrem nej pri Župnom úrade pracovali Disciplinárne senáty prvej stolice. Zostavil ich župan Kállay a predsedom všetkých bol námestník župana Bartáky. Úlohou disciplinárnych senátov bolo preverovanie činnosti štátnych a verejných zamestnancov počas povstania. Žiaľ, výsledky previerok sa nezachovali. Pri župnom úrade pracovali senáty:

1. Pre verejnú správu vnútornú.
2. Pre obecných a obvodných notárov.
3. Pre zamestnancov Ministerstva dopravy a verejných prác.
4. Pre zamestnancov Ministerstva hospodárstva..
5. Pre štátnych lekárov a personál štátnych nemocníc v Žiline, Piešťanoch a Trenčíne, štátne kúpeľné nemocnice v Piešťanoch a štátny detský domov v Horovciach.²⁵

Z materiálov, ktoré sú k dispozícii je možné zovšeobecniť, že oddelenia, ktoré pracovali v uplynulých rokoch na úrade pokračovali normálne v ďalšej práci. Istý je len pokles pracovníkov na župnom úrade. V marci 1945 bolo na úrade zamestnaných už len tridsaťšesť zamestnancov²⁶ oproti maximálnemu počtu šesťdesiatdeväť z roku 1942.²⁷

Na jar tak všetci s obavami očakávali prechod frontu. Ten nakoniec mestom prešiel prekvapivo pokojne a bez ďalších zbytočných strát. Nemci z Trenčína ustúpili bez boja. Červená armáda vstúpila do mesta 30. apríla 1945 a tento dátum znamená aj faktický koniec činnosti Župného úradu. Na oslobodenom území prevzali moc národné výbory. Začalo sa s prípravami na

²³ V snahe objaviť Rozpis župného úradu v Trenčíne na rok 1945 som prešiel fondy všetkých okresných úradov a viacerých obvodných notárskych úradov v Trenčianskej župe za roky 1944 – 1945. Nie je publikovaný ani v *Úradných novinách*. V úradných novinách je len vyhláška Župného úradu v Trenčíne o rozpočte župného hospodárstva na rok 1945. Pozri *Úradné noviny*, roč. XXVII, 20. januára 1945, s. 74.

²⁴ Štátny archív Bytča (ŠA Bytča), f. Trenčianska župa (TŽ), šk. 62, č. j. 10/1945 prez.

²⁵ ŠA Bytča, f. TŽ, šk. 62, č. j. 275/1945 prez. Vyhláška prezídia Župného úradu v Trenčíne č. 275/1945 prez. Informácia o zostavení disciplinárnych senátov pri Župnom úrade v Trenčíne bola publikovaná aj v *Úradných novinách*. Pozri *Úradné noviny*, roč. XXVII, 3. februára 1945, s. 125.

²⁶ ŠA Bytča, f. TŽ, šk. 62, č. j. 270/1945 prez.

²⁷ ŠA Bytča, f. TŽ, šk. 59, č. j. 1211/1944 prez.

likvidáciu Župného úradu. Tá prebehla v dňoch 16. mája až 22. júna 1945. Budovu župného úradu, ktorá bola štátna, prevzalo mesto Trenčín, ktoré už v poslednom roku existencie úradov platilo za nájom 36 000 Ks. Likvidáciu depozita uskutočnili pracovníci Povereníctva vnútra za pomoci pracovníkov Okresného národného výboru v Trenčíne. Pokladničný zbytok sa vyúčtoval na Povereníctvo pre financie. Nehnutel'ný majetok preberali okresy, z ktorých bol pôvodne prevzatý a keďže župa vlastný majetok pri svojom vzniku nemala, celý ho prebrali okresné národné výbory. Na okresy sa vracali nezrušené fondy a do ich právomocí prešli aj vicinálne cesty, spolu s majetkom, inventárom, aktívnymi a pasívnymi závislosťami. Povereníctvo vnútra urobilo revíziu účtov do dňa oslobodenia a pokladničný prebytok prikázalo rozdeliť medzi okresy podľa ich daňového základu. Problémom pri spracovávaní záverečných účtov a revízie bola neúplnosť materiálov. Posledné zasadnutie župného výboru bolo 8. januára 1945, no zápisnica nebola hodnoverná. Odmietol ju podpísať predseda župného výboru Emil Cihó. Neporiadok bol aj v archívnych spisoch, lebo vedúci župného archívu Imrich Nátly bol posledné tri mesiace existencie župy väznený gestapom. Archivovanie materiálov bolo neúplné a malo veľký sklz.²⁸

Napriek týmto problémom bol Župný úrad v priebehu roka 1945 zlikvidovaný a štátna a verejná správa sa prispôsobila novým spoločenským pomerom. Župy ako produkt Slovenského štátu boli nežiaduce, podobne ako väčšina ich predstaviteľov. Odbornosť a skúsenosti s prácou v štátnych službách už neboli prvoradé. Nahradzovali ich zásluhy v odboji a neskôr, po nástupe komunistov, členstvo v strane. Zamestnanci župného úradu, ktorí mali záujem pracovať v štátnej a verejnej správe prechádzali previerkami a v mnohých prípadoch o prácu prišli.²⁹ Niektorí boli postihnutí nielen existenčne, ale i trestne. No to už je iná kapitola vývoja administratívneho a správneho usporiadania Slovenska.

²⁸ ŠA Bytča, f. TŽ, šk. 442, č. j. 8600/1945.

²⁹ Príkladom môže byť župan Kallay. Od roku 1944 podporoval odbojové hnutie. No ani to ho nechránilo pred komunistickými perzekúciami. Po vojne pracoval v rokoch 1945 – 1949 na Povereníctve vnútra. V roku 1949 prešiel ako vedúci odboru na krajský úrad do Žiliny. Po čase musel štátnu a verejnú službu úplne opustiť. Pozri KORČEK, J.: *Slovenská republika 1943 – 1945*. Bratislava : Ministerstvo obrany SR, 1999, s. 80. ISBN 80-88842-22-0.

VYUŽÍVANIE „NÁRODNÝCH STEREOTYPOV“ A LAVÍROVANIE KOMUNISTICKEJ STRANY V OTÁZKE ČESKO-SLOVENSKEHO POMERU V OBDOBÍ DRUHEJ SVETOVEJ VOJNY (Krátky exkurz)

Mária Rusková-Sučanská

The main sense and reason of policy of the Communist party was the acquirement of power in the new state after the war. This reason caused that policy of Communist party was ambiguous and varied according to social situation in the state. So it happened that policy of the communist party was not the same in the „national question“ in different periods and it was full of „national stereotypes“, which talked about „slovak nationalism“ and „separatism“ and about the need to centralize the policy of the state. In the period of the II. world war communist party talked that main aim of its national policy is to establish a federative republic of equal nations and they talked about a „peer to peer“ conception. But this conception was altered already after 1945. It couldn't exist because communist party existed on the base of „democratic centralism“. Another reason of this impossibility were „national stereotypes“, which were among Czech people and Czech communists as well and both of them were influenced by these stereotypes. On the other hand, these stereotypes served the Communist party for the ending of Slovak national efforts in the whole period of the existence of the communist power.

Historická veda sa otázkou riešenia povojnového usporiadania Československa v kontexte vplyvu zahraničného a domáceho odboja na toto riešenie zaoberala už v značnej miere. Proces profilácie politických koncepcií o budúcom usporiadaní ČSR, kroky, ktoré podnikali jednotliví predstavitelia českej i slovenskej politickej scény, vplyv „Západu“ i „Východu“ na povojnové usporiadanie ČSR bol skúmaný a veľmi dobre zaznamenaný vo viacerých historiografických dielach, či štúdiách.¹ Preto

¹ Nie je možné vymenovať všetky, ale za celú plejádu tých, ktoré približujú aj v tejto štúdiu skúmanú problematiku spomenieme aspoň RYCHLÍK, Jan: *Češi a Slováci ve 20. století. Československé vztahy 1914-1945*. I. Díl. Bratislava, Praha : AEP, Ustav T. G. Masaryka, 1997. 360 s. ISBN 80-88880-10-6. ZUDOVÁ-LEŠKOVÁ, Z.: *Postavenie Čechov v Slovenskej republike 1939-1945*. Historie a vojenství, roč. 40, 1991, č. 1, s. 48-76. Napríklad Michal Barnovský rozdelil projekty obnovy alebo povojnového usporiadania Slovenska a Československa do ôsmich bodov 1. „sovietske Slovensko“ – ako súčasť ZSSR alebo stredoeurópskej federácie. 2. Obnovenie predmníchovskej republiky v koncepcii E. Beneša. 3. Československo-Poľská federácia, koncepcia dočasne prítomná v predstavách E. Beneša. 4. Slovensko ako súčasť katolíckej federácie – Sidorova predstava. 5. „Hodžova“ stredoeurópska federácia. 6. Obnovenie stavu ako po 6. októbri 1938 – autonómia Slovenska v rámci ČSR. 7. Československá federácia. 8. Zachovanie slovenskej samostatnosti – myšlienka hlavných politických predstaviteľov Slovenského štátu. BARNOVSKÝ, Michal: *Koncepcie a varianty začlenenia a štátoprávneho postavenia Slovenska (1944-1948)*. In: *Slovenská otázka v dejinách Česko-Slovenska (1945-1992)*. Zborník príspevkov z vedeckého kolokvia, ktoré sa konalo 20. októbra 1993. Michal Barnovský (Ed.), Bratislava : HÚ SAV, 1994. 86 s., s. 5. ISBN 80-967150-3-8. Zaujímavé štúdie sa tiež nachádzajú v zborníku *Slovensko na konci druhej svetovej vojny (stav, východiská a perspektívy)*. Zborník materiálov zo sympózia v Častej-Papierničke 23. 11. – 25. 11. 1993. Valerián Bystrický, Štefan Fano (Ed.). Bratislava : HÚ SAV, 1994. 272 s. ISBN 80-967 150-1-1.

tieto teraz už všeobecne známe, a do značnej miery historickou vedou prijaté, súvislosti nebudú predmetom našich úvah.

V tejto štúdií sa zameriame na významný fenomén česko-slovenských vzťahov – „národné stereotypy“. Tento fenomén ovplyvňoval spolužitie českého a slovenského národa a zároveň bol prítomný v koncepciách obnovy budúcej ČSR. Vžitú predstavu jedného národa o druhom, vyplývajúce z historickej skúsenosti predošlého spoločného štátneho spolužitia ovplyvnili tak českých politických predstaviteľov ako aj slovenských a poznačili na dlhé roky vzťahy oboch národov. Možnosť odvolávať sa na minulosť, dejiny, vytvárať zámerne skreslené predstavy jedného o druhom a zároveň ich náležite politicky využiť, je vždy v politickej manipulácii nebezpečným elementom a potvrdilo sa to aj pri obnovovaní ČSR, no v oveľa väčšej miere po nástupe totalitnej komunistickej moci v roku 1948.

Využívanie a posilňovanie zakódovaných „národných stereotypov“ prameniáciach z vlastnej historickej skúsenosti malo dôležitú psychologizujúcu úlohu. Práve emotívnosť, s akou boli jednotlivé stereotypy na verejnosti, alebo v súkromných, neformálnych rozhovoroch jednotlivých politických predstaviteľov prezentované, mala často za úlohu ovplyvniť individuálny postoj jednotlivcov. V „spolupráci“ s politickým cieľom sa potom prezentácia daných „národných stereotypov“ stala významným činiteľom formovania názorov a úvah na formu budúceho usporiadania ČSR. Z pozície využívania národných stereotypov (prítomných v česko-slovenských vzťahoch) v procese vytvárania konkrétnych krokov pri obnove ČSR sa môžeme odraziť od dvoch hlavných prúdov – centralistického a autonomistického, pričom špecifickú úlohu tu zohrávala KSČ, ktorá nás bude v tejto štúdií prednostne zaujímať.

Špecifickosť postavenia KSČ sa odrážala od jej politiky sledujúcej svoje vlastné mocenské ciele s maximálnym vnímaním „reality doby“. Táto reflexia reality a prispôsobovanie sa danému stavu spoločensko-politického vývoja spôsobovala v prezentácii postojov KSČ v otázke riešenia vzájomného pomeru Čechov a Slovákov nejednoznačné a časom často protirečivé stanoviská, teda môžeme povedať, že jej postoj bol plný lavírovania a prispôsobovania sa danej politicko-spoločenskej situácii.

Podstatou tvrdení KSČ, prítomných v jednotlivých úvahách o povojnovom usporiadaní ČSR bolo „právo slovenského národa na vlastné sebaurčenie“, podporené programovým heslo „rovný s rovným“. Prezentáciou

tohto „práva“² nadväzovala KSČ na svoje postoje z predvojnového obdobia, kedy v rámci 1. ČSR veľmi emotívne a cielene využívala a do spoločnosti postupne zakódovala stereotypy „českého buržoázneho kolonializmu“, v čom sa veľmi nápadne podobala radikálnym autonomistickým kruhom (podobou prezentácie tohto stereotypu). Operovanie s „národnostnou otázkou“ však bolo v komunistickej strane podriadené triednemu, nie národnému princípu a bolo jedným z taktických krokov KSČ a KSS na získanie národnej cítiacej skupiny slovenského národa.

Pokiaľ sa nekomunisti, na čele s prezidentom Benešom, nijako netajili obnovou ČSR v predmníchovskej „verzii“ a ideou československého národa, komunistická strana nechávala vo svojich vyhláseniach priestor na úvahy o „rovnoprávnom“ postavení slovenského národa. Istú váhu pri vyhláseniach o rovnoprávnosti českého a slovenského národa v roku 1945 zohrala celková politická situácia v ČSR ako takej a na Slovensku zvlášť. Vyhlásenia a postoje DS k tejto otázke, ktorá sa tiež vyhlasovala za „politickú organizáciu všetkých vrstiev občianstva“ a zastávala myšlienku „nedeliteľnej Československej republiky s rovnoprávnym postavením národa slovenského a národa českého. Je za republiku demokratickú, pokrokovú a sociálne spravodlivú, ktorá vo vzťahoch medzinárodných bude sa v prvom rade opierať o Sovietsky zväz, úzko spolupracovať s ostatnými slovanskými štátmi a udržiavať priateľské styky so západnými demokraciami...“³ boli pre slovenského občana a najmä, ak uvážime, že DS sa opierala hlavne o roľníctvo⁴ a teda nádejného voliča prítiažlivé.

Ako sme už vyššie uviedli, KSČ nadväzovala v období II. svetovej vojny na svoje postoje v národnostnej otázke na predvojnové roky, kedy bol jej postoj v národnostnej otázke radikálne „proslovenský“, čo sa týka práva slovenského národa (v dobovej terminológii hlavne slovenského proletariátu) na vlastné národné sebaurčenie, avšak v súlade s bojom proti českej a slovenskej „buržoázii“.

Jedným z typických príkladov narábania s citlivými, už v medzivojnovom období zakódovanými negatívnymi stereotypmi o česko-

² Úvodzovky používame vzhľadom na postoj KSČ, ktorá s otázkou práva na sebaurčenie slovenského národa, či faktickou „rovnosťou“ s českým národom aj v povojnovom usporiadaní narábala len do tej miery, do akej jej to prinášalo faktické výhody v politickom smerovaní.

³ Za demokratickú, pokrokovú a sociálne spravodlivú republiku. Čas, č. 4, 22. 4. 1945. Porovnaj tiež ŠUTAJ, Štefan: *Občianske politické strany na Slovensku v rokoch 1944 – 1948*. 1. vyd. Bratislava: Veda, 1999. 308 s., s. 55. ISBN 80224-0583-3

⁴ ŠUTAJ, Š.: *Občianske politické strany na Slovensku v rokoch 1944-1948...*, s. 48.

slovenskom vzťahu a postavení Slovenska v Československu bol prejav Václav Kopeckého⁵ na Zjazde mladej slovenskej inteligencie v Trenčianskych Tepliciach 25. – 26. júna 1932, kde priamo povedal: „...Správně jste vystihli, že hospodářský úpadek Slovenska, jeho krutá sociální poroba, nejsou jen důsledkem všeobecné hospodářské krise, jak se uvádí, nýbrž jsou důsledkem také toho, že slovenský národ není ve své domovině pánem, že s bohatstvím země nemůže svobodně hospodařit, nýbrž že hospodářský a sociální osud slovenského pracujícího lidu diktuje cizí vláda a že česká buržoazie může na bedra slovenského lidu převalovat břemena krise a tak zachraňovat sobecky svůj blahobyt cestou doslovního ubíjení slovenského národa...“⁶

Podobná myšlienka v postojoch KSČ sa objavuje aj v rokoch II. svetovej vojny. Václav Kopecký vo svojom súkromnom liste Jánovi Švermovi z 5. augusta 1942 hovorí o využití autority československých zahraničných orgánov komunistickou stranou v apeli na slovenský ľud. Pre zaujímavosť tohto dokumentu, rozhodli sme sa odcitovať jeho väčšiu časť⁷: „...Existenci čsl. zahraniční vlády a obnovením Československa jest určeno, že za př. nastavíme heslo (v souvislosti s ukončením války slovenské) – heslo separátního míru (Slovensko není maďarské), neboť bychom tím dávali uznání nynější vládě slovenské oproti československé vládě... Bojujeme proti svržení bratislavské vlády ... avšak nastavíme proti ní ani heslo nové nějaké slovenské vlády, ale ani nemůžeme doma říci, že legitimní, povolanou vládou Slováků jest londýnská čsl. vláda. To by na Slovensku nemohlo působiti mobilizačně. Musíme mýti pozitivní poměr k zahraničním čsl. orgánům a přitom dělati Slovenskou politiku samostatně. Musíme se vkládati do mikroskopického vývoje doma ... prostě: kombinovati slovenskou linii s československou linií. A držeti se všeobecného hesla „za slovenskou

⁵ V tejto štúdii využívame prednostne prejavy Václava Kopeckého, ktorý bol považovaný za „dvorného ideológa KSČ“ a v jeho postojoch bol prítomný silný propagačný a tendenčný prvok, využívajúci práve „národné stereotypy“ existujúce v česko-slovenskom vzťahu, pričom je považovaný zároveň za nielen šíriteľa, ale aj tvorca „komunistických mýtov“ – aj o vzťahu Čechov a Slovákov. Zároveň, o súkromných a verejných prejavoch Václava Kopeckého sa sarkasticky i kriticky vyjadrovali mnohí politici tej doby. V. Clementis dokonca spomínal, že pri rozhovore s E. Benešom padli na adresu V. Kopeckého aj takéto slová „...*Mluví-li Václav Kopecký, jsou vždy dány dvě možnosti: První možnost je, že neví co mluví, druhá možnost, celkem vzácnější je, že ví co mluví a že také ví, proč mluví...*“ NA ČR, fond (f.) 100/24 Klement Gottwald, sv. 103, a. j. 1176. Prepis článku „Beneš, komunisté a odsun“, uverejneného v periodiku Svobodný zítřek, 24. 12. 1948, Paríž.

⁶ Tvorba, č. 28, 14. júl 1932.

⁷ Text zachováваме v pôvodnom prepise.

svobodu“, poněvadž tímto nic nezkažíme ani z hlediska slovenského ani z hlediska československého...Musíme mysliti na to, aby náš vliv na Slovensku byl naší oporou pro všechny eventuality vývoje...“⁸

Najrozšírenejším „národným stereotypom“, ktorý určoval charakter česko-slovenských vzťahov nielen tesne po vzniku Slovenského štátu v roku 1939 a počas vojny, ale aj po nástupe komunistickej moci v roku 1948 bol stereotyp „slovenského nacionalizmu a separatizmu“, majúci konotáciu predsudku. KSC dokázala s týmto stereotypom, postupne stále viac a viac zakódovaným vo vedomí hlavne českej spoločnosti, umne narábať a využívať ho pre svoje mocenské zámery. Už tesne po vzniku Slovenského štátu sa verejné prejavy KSC priostřili a razantne operovali so „slovenskou črtou“ nacionalizmu a separatizmu, avšak zatiaľ „len“ ako charakteristickým prejavom politickej elity slovenského národa. V čase vyhlásenia Slovenského štátu sa s týmito stereotypmi stretne pomerne často „...Slaboštvím a reakčným kapitulanstvím byl vyhýčkan zrádný slovenský separatismus do té míry, že Tisové a Ďurčanští, jímž česká reakce dopomohla k moci a jichž činnost si pochvalovala, dnes v otevřeném spojení s německým fašismem vrážejí dýku do zad republiky...“⁹

Nielen pojem „separatizmus“, ale aj slovné spojenie „dýka do zad“ boli často prítomné v oficiálnych prejavoch českých komunistických, ale aj nekomunistických politikov (hlavne E. Beneša) a svojou rezistentnosťou a trvácnosťou sa stali typickým príkladom „národného stereotypu“ o slovenskej zrade a neustálej hrozbe tejto zrady.

Komunistická strana, ako sme už vyššie uviedli, dokázala tieto národné stereotypy využívať v spojitosti s ich aktuálnou potrebou a prínosom pre politické smerovanie strany. Jedným z príkladov tejto lavírovateľnosti je aj zmena verejných prejavov komunistických funkcionárov k „slovenskej otázke“ v roku 1943. V tomto roku sa KSC prostredníctvom V. Kopeckého obrátila k českému národu a vyzvala ho k nutnej „sebakritike“ za jeho necitlivý pomer k národu slovenskému. Zmena terminológie bola spôsobená celkovou zmenou politickej a mocenskej reality v roku 1943, súvisiacej s postupným otváraním sa európskeho priestoru sovietskym vojskám, s čím súviselo aj postupné zvyšovanie intenzity KSC prezentovať svoju politiku ako politiku obhajcov slovenských záujmov v kontexte česko-slovenskej spolupráce

⁸ SÚA Praha, f. 100/45 Václav Kopecký. Korešpondencia V. Kopeckého, sv. 15, aj. 265.

⁹ NA ČR, A ÚVKSC, f. 100/45, sv. 1, a. j. 7. Prejav V. Kopeckého k vyhláseniu Slovenského štátu.

„...trpké skúsenosti päti let a všetky ty události, jenž slovenskou otázku postavily do tak nepříznivého světla, mají nás, Čechy, vésti i k vážne sebakritice a odhodlanému pozitivnímu činu k rozhodnému obratu. A nikoliv jen k zatrpknutosti a zlobě...Slovenský problém je vážným státním problémem naší republiky od jejího počátku, takovým vážným problémem zůstal a takovým se jeví i do budoucna...“¹⁰

Okrem tejto „kajúcnosti“ však V. Kopecký išiel ďalej a vyjadril „ústretoivosť“ pre tzv. „slovenskú nacionálnu líniu“ prítomnú v boji slovenského národa za obnovu ČSR, čo znie veľmi paradoxne, keď si uvedomíme, že práve „nacionálna línia“ sa v neskoršom období stala jedným z najväčších „prehreškov“ slovenských komunistov, obvinených z tzv. buržoázneho nacionalizmu „...když si uvědomíme, že ... většina Slováků společně, s námi bojuje za jeden cíl, za svobodné Československo, byť na samostatné slovenské nacionální linii – pak pochopíme, že jediné správným...vodítkem v poměru k Slovákům se jeví zásadní uznání jejich nacionální svébytnosti a uznání bratrské rovnosti českého a slovenského národa...“¹¹ Táto nejednoznačnosť a neustála zmena postojov je prejavom spomenutého lavírovania a využívania „národných stereotypov“ v takej podobe a v takej intenzite, ako to bolo momentálne potrebné.

Komunistická strana však musela prísť s konkrétnou koncepciou budúceho usporiadania ČSR, čo však prinieslo isté „nezrovnalosti“ v postoji českých a slovenských komunistov. V prvom rade išlo o, pomerne krátky čas existujúcu, koncepciu „sovietskeho Slovenska“, ktorú prezentovalo V. ilegálne vedenie KSS. Táto koncepcia vychádzala z „možností“ spojenia Slovenska so ZSSR, teda v podstate neobnovenia ČSR. Podľa M. Barnovského však táto koncepcia slúžila skôr ako varovanie Benešovým kruhom¹², ktoré neustále operovali s predstavou „predmníchovskej“ republiky.

Druhá koncepcia z „dielne“ komunistov hovorila o federatívnom usporiadaní ČSR. Myšlienka federácie bola pre slovenských komunistov skutočne zárukou „rovnoprávnosti“. KSČ predstavu KSS o federatívnom

¹⁰ NA ČR, A ÚV KSČ, f. 100/45, sv. 1, a. j. 36. „Česi a Slováci“ – článok uverejnený v periodiku „Československé listy“, 15. 9. 1943.

¹¹ NA ČR, A ÚV KSČ, f. 100/45, sv. 1, a. j. 36. „Česi a Slováci“ – článok uverejnený v periodiku „Československé listy“, 15. 9. 1943.

¹² BARNOVSKÝ, Michal: *Kontinuita a diskontinuita štátoprávných predstáv povstaleckej reprezentácie po porážke povstania*. In: Slovensko na konci druhej svetovej vojny (stav, východiská a perspektívy). Zborník materiálov zo sympózia v Častej-Papierničke 23. 11. – 25. 11. 1993. V. Bystrický, Š. Fano (Ed.). Bratislava : HÚ SAV, 1994. 272 s., s. 74. ISBN 80-967 150-1-1.

usporiadaní spočiatku podporovala, čo bolo zjavné hlavne na začiatku roku 1945, ako „dozvuk“ sovietskeho postoja reprezentovaného Dimitrovom v decembri 1944:

„...Pokud já znám zájem Sovětského svazu, tak zájmem je, aby Češi a Slováci žili ve společném státě. A aby žili ve bratrském svazku se Sovětským svazem, přičemž by tento svazek mohl se vyvinout až do té míry, aby, jak Lenin to kdysi předvídal, mohl býti jednou skutečně konfederativní vztah demokratických států k SSSR. Domnívám se, že nejlepším řešením budoucího poměru Čechů a Slováků v osvobozené ČSR by bylo, aby Češi a Slováci byli v rovnoprávním postavení, aby v Čechách byla česká vláda, aby na Slovensku byla slovenská vláda a aby byla společná federativní vláda československá...“¹³

KSČ však, podľa všetkých dostupných indícií, nemala skutočnú snahu vytvoriť federatívnu republiku. Hlavnou príčinou bola jej jednoznačná snaha centralizovať moc v jednom centre, v intenciách zásady marxizmu-leninizmu o nutnosti „demokratického centralizmu“. No teória a ideológia bola doplnená veľmi reálnymi skutočnosťami, kde jednou z nich bola faktická nedôvera českých komunistov v prácu slovenských komunistov, poznačená do istej miery už existujúcou predstavou (stereotypom) „slovenskej zrady“. Práve takéto historické vedomie českého národa – o „zrade“ slovenských ľudákov a „nacionalistov“ „na spoločnom díle v dobách ňejtžších“¹⁴ – bolo vhodným prostriedkom na usmerňovanie postupnosti krokov KSČ v procese uchopovania moci. Komunistická strana mohla dokonale využiť a je zrejmé, že aj využila nálady medzi českým obyvateľstvom, ktoré boli ovplyvnené minulosťou s autonomistickými požiadavkami slovenských politikov, i vyhlásením Slovenského štátu. Zároveň naďalej pretrvávala predstava, utvrdzovaná českými nekomunistickými stranami a hlavne E. Benešom o jednotnom československom národe a hrozbe po opätovnom rozbití republiky. Z výskumu verejnej mienky z decembra 1946 vyplynulo, že až podľa 65 % českého obyvateľstva boli Slováci a Češi dvomi vetvami jedného národa,

¹³ Vyjadrenie Dimitrova k česko-slovenským vzťahom na porade s predstaviteľmi KSČ 6. decembra 1944. *Pražské dohody 1945-1947. Sborník dokumentů*. Praha : ÚSD AV ČR, 1992. Dok. č. 1, s. 10-11. Túto problematiku rozoberá aj KOCIÁN, Jiří: *Ústavněprávní poměr Čechů a Slováků v návrzích politických stran při přípravě Ústavy ČSR v letech 1946-1948*. Soudobé dějiny, roč. II., 1995, č. 2-3, s. 400.

¹⁴ KOCIÁN, J.: *Ústavněprávní poměr Čechů a Slováků v návrzích politických stran...*, s. 400.

len 21 % uvažovalo o dvoch národoch a 14 % sa k tejto problematike nevedelo vyjadriť, alebo nemalo žiadny názor.¹⁵

Vladimír Goněc, v súvislosti s federatívnym návrhom KSČ konštatuje, že „...komunistům nešlo o federaci, ale celkově o sovětský model mocenského mechanismu, s jeho fiktivní federací a fiktivní samosprávou, s federací a svébytností Slovenska a s „lidosprávou“ umně manipulovali, aby je ve výhodném momentě vyměnili za jednoznačnější mechanismy extrémně centralizovaného státu.“¹⁶ O nemožnosti federácie hovorí aj Jan Rychlík, podľa ktorého podstatou nereálnosti skutočnej federácie v komunistickej totalite je tzv. „demokratický centralizmus“, ktorý je nezlučiteľný s myšlienkou delenia suverénit národov vo federácii.¹⁷

Podľa nás je problém odmietnutia federácie ešte širší, a to minimálne o problém ťažko presaditeľnej myšlienky federácie medzi českou verejnosťou a napokon aj medzi samotnými českými komunistami. K tomuto presvedčeniu nás doviedla analýza spomienok Antonína Novotného, ktoré sme zároveň porovnali s vyššie spomenutým prieskumom verejnej mienky ukazujúceho faktické odmietanie myšlienky rovnocenného postavenia slovenského a českého národa v očiach českej populácie. Antonín Novotný vo svojich spomienkach jednoznačne odmietal možnosť federácie Československa a zároveň ani v 60-tych rokoch túto federáciu neschvaľoval. Podľa jeho slov, ak ho niekto na základe odmietania federácie obviňuje z protislovenského nacionalizmu až šovinizmu, musí z toho obviniť aj Gottwalda a Zápotockého.

„...Vždyť právě oni dva chtěli vyloučit jakékoliv rozdělování našich národů tím, že se snažili o vzájemné prorůstání. Jakápak federalizace, když v tomto státě nejsou jen Češi a Slováci. Z této skutečnosti vznikal, jak tomu teď říkají „necitlivý poměr“...“¹⁸

Možno však povedať, že prvotnou politickou príčinou odklonu, predovšetkým, slovenskej politickej reprezentácie pri príprave Košického vládného programu v roku 1945 od požiadavky federalizácie republiky bola

¹⁵ Veřejné mínění, č. 7, 1947.

¹⁶ GONĚC, Vladimír: *Expertí při ústavním výboru Národního shromáždění (1946-1948). Postavení Slovenska, decentralizace, samospráva.* In: *Od diktatury k diktaturě. Slovensko v letech 1945 – 1953. Zborník materiálů z vedecké konference v Smolenicích 6. – 8. decembra 1994.* Michal Barnovský (Ved. red.). 1. vyd. Bratislava : Veda, 1995. 200 s., s. 33. ISBN 80-224-0407-1.

¹⁷ RYCHLÍK, Jan: *Možnosti řešení česko-slovenského vztahu 1945-1948.* In: *Od diktatury k diktaturě...*, s. 25

¹⁸ ČERNÝ, Rudolf: *Antonín Novotný. Pozdní obhajoba.* Praha : Kiežler, 1992. 123 s., s. 47-48.

celková zmena spoločensko-politickej situácie a „zásadové“ odmietnutie federalizácie krajiny v stanovisku národných socialistov. Pri moskovských rokovaníach, prebiehajúcich od 25. marca 1945 došlo k vyhroteniu rozporu medzi národnými socialistami a SNR. Tento spor mal byť podľa viacerých zdrojov vyriešený „politickým kompromisom“, ktorého autorom mala byť práve KSČ. Jej zaangažovanie sa pri rokovaníach znamenalo pre slovenskú stranu spomenuté „kompromisné“ vzdanie sa myšlienky federatívneho usporiadania ČSR s tým, že bude všeobecne prijatá zásada „rovný s rovným“. ¹⁹ Zároveň však stúpol „kredit“ KSČ, ktorá sa vďaka vhodnému využitiu spomenutého sporu posunula do pozície „zmieriteľa“ a zároveň „riešiteľa“ národnostného sporu medzi českými a slovenskými politickými reprezentantmi ²⁰. KSČ si zároveň bola vedomá svojej, aspoň psychologickej, sily, ktorá plynula z prítomnosti sovietskych vojsk na území budúcej obnovenej republiky. Závery moskovských rokovaní boli zhrnuté do tzv. „Košického vládneho programu“ (KVP), ktorý bol posudzovaný aj ako „program komunistické strany, prijatý na základe jej jeho mocenského postavení, jež však nespočívá na domáci púď, nýbrž v zahraničnopolitickej situácii a v okolnosti, že téměř celé státní území jest obsazeno vojskem Sovětského svazu...“ ²¹

Otázkou česko-slovenského pomeru sa KVP zaoberal vo svojej VI. hlave, ktorú Klement Gottwald nazval „Magnou chartou slovenského národa“. Na tomto mieste je vhodné pozastaviť sa pri názore Gustáva Husáka, ktorý aj napriek tomu, že v roku 1945 priamo proti takémuto charakterizovaniu VI. hlavy Košického vládneho programu neprotestoval,

¹⁹ PREČAN, Vilém: *Záznam o zasedání Ústředního výboru KSČ 17. a 18. července 1945*. In: Česko-Slovenská historická ročenka, 1997. Brno : Masarykova univerzita, 1997. 335 s., s. 204. ISBN 80-210-1701-5. Porovnaj tiež: VARTÍKOVÁ, Marta: *K problému postavenia Slovenského národa v ČSR v rokoch 1945-1948*. In: 50 let (1918-1968) Československa. Ke vztahu Čechů a Slováků. Praha : Ideologické oddělení KSČ, 1968. 114 s., s. 74. HUBENÁK, L.: *Riešenie národnostnej otázky v politike KSČ*. In: Rozvoj Slovenska v politike a programe KSČ. Zborník referátov z vedeckej konferencie Ekonomického ústavu SAV, Sociologického ústavu SAV a Ústavu štátu a práva SAV. Vratislav Bauch (ed.). 1. vyd. Bratislava : SAV, 1973. 340 s., s. 141.

²⁰ Priebehom moskovských rokovaní sa veľmi podrobne zaoberá KRÁL, Václav: *Cesta ke květnu. Vznik lidové demokracie v Československu*. 1. Svazek. Praha : Nakladatelství Československé akademie věd, 1965. 453 s., s. 425-437.

O pozícii KSČ ako solitéra medzi „dvomi extrémami“ hovorí aj VARTÍKOVÁ, Marta: *Zjazdy komunistické strany Československa*. Bratislava : SPN, 1986. 233 s., s. 84. LONDÁK, Miroslav: *Otázky industrializácie Slovenska (1945-1960)*. 1. vyd. Bratislava : Veda, 1999. 150 s., s. 11. ISBN 80-224-0570-1.

²¹ *Tři roky. 1. díl. Přehledy a dokumenty k československé politice v letech 1945-1948*. 1. vyd. Brno : Melatrich, (bez udania roku). 498 s., s. 7. ISBN 80-7023-081-9.

v 60-tych rokoch už zaujal jednoznačne negatívne stanovisko a vyjadrenie o Magne charte považoval cez nepriame naznačenie za, môžeme povedať, druh nadradenosti a nerešpektovania slovenskej zásluhy pri oslobodení slovenského národa v čase SNP.

„...slovo magna sme považovali za nadsadené. A charty dávali feudálni panovníci svojim poddaným. Riešenie slovenskej otázky, ako bolo formulované vo vládnom programe, si slovenský ľud vybojoval. Nikto mu ho nedaroval...“²²

Zmena postoja G. Husáka v intenzite kritiky Magny charty je predovšetkým obrazom zmeny mocenského vplyvu G. Husáka, ktorá súvisela s jeho postupným návratom do politiky ako „národného hrdinu“, takto vnímaného v očiach slovenského národa. Nie je potrebné hľadať za tým väčšie morálne ciele, nakoľko v politike a mocenských krokoch G. Husáka sa síce preukazovala jeho „národná profilácia“ v zmysle obhajoby slovenských záujmov, ale keď sa G. Husák dostal k moci po roku 1968, slovenské národné záujmy už boli aj pre neho len formálnym cieľom.

Košický vládny program navonok rešpektoval výdobytky SNP ako „trvalý stav“²³, ktorý mal byť upravený v budúcej ústave. No aj napriek tomu, že zásada „rovný s rovným“ mala odstrániť teóriu čechoslovakizmu v česko-slovenskom pomere a úloha KSC a KSS tak dostala podobu „obrancov“ rovnosti práv národného sebaurčenia českého a slovenského národa, prijatím tejto zásady sa neodstránila samotná podstata teórie čechoslovakizmu. Oslabila sa „len“ otvorenosť jej prejavu, no jej skrytá podoba zostala v česko-slovenskom pomere naďalej, a to hlavne vďaka samotnej KSC²⁴ cez prizmu postupného oslabovania právomocí slovenských národných orgánov a postupnou politickou a mocenskou centralizáciou.

KSC sa vo svojej politike neštítala, napokon ako väčšina politických strán, nielen využívať „národné stereotypy“ z minulosti, ale ich aj postupne dopĺňať, rozširovať, prípadne úplne obsahovo obrátiť. V čase druhej svetovej vojny boli najrozšírenejšími z nich stereotypy o „slovenskom nacionalizme a separatizme“, pričom samotná česká časť komunistickej strany bola viditeľne „nacionalistická“ (ak máme tomuto pojmu prisúdiť len negatívny obsah). Jej

²² HUSÁK, Gustáv: *Svedectvo s Slovenskom národnom povstaní*. 1. Vyd. Bratislava : Vydavateľstvo politickej literatúry, 1964. 617 s., s. 595.

²³ KRÁL, V.: *Cesta ke květu...*, s. 438.

²⁴ LONDÁK, M.: *Otázky industrializácie Slovenska (1945-1960)*, s. 12.

politika bola účelová a vnútorná logika hodnotiacich súdov v národnostnej otázke bola veľmi krehká až chatrná.

Touto štúdiou si nenárokujeme priniesť principiálne nové poznatky k dejinám česko-slovenských vzťahov v období druhej svetovej vojny. Veď napokon, historickej obci je problematika mytologizácie a využívania „národných stereotypov“ v dejinách pomerne známa. No napriek tomu je aj v historickej obci stále prítomná snaha „majorizovať“ výskum politicko-hospodárskeho druhu, pričom vzťahová, kultúrno-psychologická stránka dejín ešte zostáva v úzadí. Snažili sme sa aspoň vo veľmi „zhutnenej“ podobe priblížiť problematiku existencie, využívania a ďalšieho kreovania „národných stereotypov“ v česko-slovenských vzťahoch, špeciálne v politike KSČ. Aj keď bol tento pokus veľmi „rýchly“, veríme, že sme aspoň čiastočne prispeli k pochopeniu jednej z „mocenských ciest“ KSČ, ktoré táto strana využívala v procese uchopenia moci.

HISTÓRIA 1. SLOVENSKEJ REPUBLIKY VO VÝUČBE DEJEPISU

Miroslav Kmet'

The content of this study is above all the way how this topic is reflected in the History curriculum at primary and secondary schools in Slovakia (and partially at Slovak schools in Hungary, Romania, Serbia and Montenegro). The topic of the first Slovak republic according to the curricula and course books has following "key" points: the circumstances under which the Slovak State came into existence, the character of the personality of the President J. Tiso, the part Slovakia played in the holocaust (and in other war crimes), participation of Slovaks in the front battles, the resistance and Slovak National Uprising. However, there are apparently important points that did not as yet find their way into the History teaching. Some of them include the problem of Ukrainian refugees, the persecution of Slovak Roma (Gipsy) population, the fate of Hungarian Slovaks and their resistance in the Lowland (Hungary), the participation of Slovak Germans and Hungarians in the fight against Nazism, or the reprisals of the partisans against the Carpathian Germans and against the supposed or real representatives of the ruling regime. It depends from the personality of the teacher, whether he or she manages to render these topics to the students in an attractive way. The controversy of these issues can have a positive influence on the students' motivation. Their awakened interest can in turn open up other possibilities for the History teaching.

Dejiny 1. Slovenskej republiky (1939-1945) tvoria po novembri 1989 významnú súčasť obsahu vyučovania dejepisu. Rôznosť pohľadu viacerých slovenských historikov na túto problematiku však v učiteľskej verejnosti niekoľko rokov (hlavne v poslednom decéniu 20. storočia) spôsoboval rôznosť prístupu vo vzťahu voči nej, čo sa prejavovalo niekedy dezorientáciou z faktografického aj hodnotového hľadiska, v ambivalencii postojov, v absencii kreativity pri spracovaní učebnej látky, zotrvávaním pri výučbe v zmysle prednovembrových „štandardov“. Istá kontroverznosť problematiky našla svoj výraz aj v tvorbe a vydávaní učebníc, čo odráža fakt existencie alternatívnej učebnice k učebnici pre 9. ročník ZŠ, hoci iné učebnice základnej sady alternatívy nemajú. Mohla byť aj jednou z príčin, prečo dosiaľ nevyšla učebnica dejepisu pre 3. ročník gymnázií (aj keď už uplynulo neuveriteľných 15 rokov od nežnej revolúcie). Obsah učiva má byť najpodrobnejšie rozpracovaný v učebniciach ako základných didaktických prostriedkoch, v ktorých sa najvernejšie odrážajú učebné osnovy, a práve na gymnáziách je najväčší priestor pre výučbu dejepisu a formovanie historického vedomia študujúcej mládeže.

Problematika 1. Slovenskej republiky je spracovaná pre žiakov základných škôl v učebnici *Dejepis 4. Slovensko v novom storočí* od autorov Dušana Kováča, Ivana Kamenca a Viliama Kratochvíla¹ a v alternatívnej

¹ KOVÁČ, D. – KAMENEC, I. – KRATOCHVÍL, V.: *Dejepis 4. Slovensko v novom storočí*. Bratislava : Orbis Pictus Istropolitana, 1997. 71 s. ISBN 80-7158-067-8.

učebnici *Slovensko v 20. storočí. Dejepis pre 9. ročník základných škôl* od Róberta Letza². V oboch učebniciach autori tematický celok rozčlenili na 7 kapitol (tém) a v oboch má rovnaké pomenovanie *Slovensko v rokoch 1938 – 1945*. Jednotlivé kapitoly sú obsahovo podobné, odlišujú sa však v rozsahu a v množstve uvádzaných detailov. Kapitoly v učebnici od R. Letza sú vždy rozsiahlejšie. V prvej učebnici má 1. kapitola názov *Mračná nad Česko-Slovenskom* a je venovaná situácii pred Mníchovom ako dôsledku vývoja medzinárodných vzťahov počas 30. rokov. Záverečný odsek stručne informuje o Mníchovskej konferencii. Súčasťou textov je aj úryvok z vyhlásenia poslancov a senátorov HSL'S z 19. septembra 1938, v ktorom ešte nie je zmienka o samostatnosti Slovenska: „Chceme slobodný a spokojný slovenský národ, autonómne a šťastné Slovensko, konsolidovanú republiku Československú“.³ V Letzovej učebnici má 1. kapitola názov *Cesta k Mníchovu*. Text je podrobnejší, viac reflektuje vnútropolitickú situáciu, najmä vo vzťahu k politickým aktivitám strán a predstaviteľov národnostných menšín (spomenutí sú K. Henlein a J. Eszterházy). Viac ako v prvej učebnici sa zdôrazňuje myšlienka „oprávnených nárokov na autonómiu Slovenska“⁴ a uvedená je aj manifestácia za autonómiu 5. júna 1938, na ktorú predseda Slovenskej ligy v Amerike Peter Hletko priniesol originál Pittsburskej dohody. Väčší priestor autor venuje aj Mníchovskej konferencii, 1. Viedenskej arbitráži, ako aj ďalším územným stratám Slovenska v prospech Poľska a Nemecka.

2. kapitola sa v prvej učebnici nazýva *Od autonómie k samostatnosti*. Začína sa problémom Viedenskej arbitráže ako priamym dôsledkom mníchovskej dohody a na rozdiel od druhej učebnice zaznamenáva nielen geografické vymedzenie, ale aj straty na počte obyvateľov Slovenska. V oboch učebniciach predchádza téma arbitráže problematiku vyhlásenia autonómie. Text 2. kapitoly v prvej učebnici je ďalej venovaný problému utečencov z odstúpených území, dôsledkami postupujúceho územného rozkladu štátu, vyhláseniu autonómie, zosilneniu skupiny radikálnych politikov HSL'S (na čele s V. Tukom, A. Machom a F. Ďurčanským) a ich úsilíu o vytvorenie samostatného štátu, smerovanie HSL'S k autoritatívnemu režimu a uvedené sú tiež prejavy „porušovania základných občianskych práv“ (s. 36). V Letzovej učebnici má 2. kapitola názov *Autonómia Slovenska skutočnosťou*. Obsahuje informácie o rokovaniach

² LETZ, R.: *Slovensko v 20. storočí. Dejepis pre 9. ročník základných škôl*. 2. vyd. Bratislava : SPN, 2000. 94 s. ISBN 80-08-03104-2.

³ KOVÁČ, D. – KAMENEC, I. – KRATOCHVÍL, V.: *Dejepis 4...*, s. 35.

⁴ LETZ, R.: *Slovensko...*, s. 36.

predchádzajúcich vyhlásení autonómie, samotné vyhlásenie autonómie, vznik HSLS – Strany slovenskej národnej jednoty a problémy, ktoré slovenská vláda musela riešiť (utečenci z Maďarska, odchod Čechov).

Vznik samostatného štátu je spracovaný v oboch učebniciach v kapitolách s takmer rovnakými názvami (*Vznik nového štátu* v prvej a *Vznik prvej Slovenskej republiky* v druhej učebnici). Učebnica kolektívu autorov zaznamenáva udalosti od začiatku marca 1939, vysvetľuje okolnosti vzniku samostatného Slovenska, uvádza tiež vynútenú tzv. ochrannú zmluvu s Nemeckom a v jednom odseku situáciu v českých krajinách. Kapitulu uzatvárajú vety: „Slovensko sa tomuto tragickému osudu vyhlo. Jeho obyvatelia prijali utvorenie samostatného štátu so zmiešanými pocitmi strachu, nádeji, uľahčenia i hrdosti“ (s. 38). Zaujímavé je uvedenie protichodných spomienok na atmosféru v slovenskom sneme 14. marca 1939 od účastníkov A. Macha a P. Zaťka (aj s úlohami pre žiakov). Letzova učebnica zachytáva fakt častých sporov medzi českými a slovenskými ministrami v období po vyhlásení autonómie, diferencuje politickú scénu HSLS na umiernené a radikálne krídlo, podrobnejšie charakterizuje vojenský zákrok pražskej vlády na Slovensku a nasledujúce udalosti, hlavne Hitlerove návrhy na budúce osudy Slovenska, Tisovo rozhodnutie po rokovaní 13. marca v Berlíne a udalosti dní 14. a 15. marca 1939. Autor k tomu uviedol len jedno hodnotiace konštatovanie: „Vznik nového štátu bol zložitý, ale podarilo sa vyhnúť krviprelievaniu“ (s. 42).

Svojím charakterom a obsahom sa podobajú aj 4. kapitoly v oboch učebniciach. V prvej učebnici má kapitola názov *Slovenská republika na mape Európy* a autori v nej charakterizujú novovzniknutú 1. Slovenskú republiku a jej medzinárodné postavenie s dôrazom na slovensko-nemecké a slovensko-maďarské vzťahy a účasť slovenskej armády na frontoch 2. svetovej vojny (okrem útoku na Poľsko sa uvádza aj vypovedanie vojny Sovietskemu zväzu, Veľkej Británii a USA). Autori venujú pozornosť aj situácii Slovákov, ktorí žili na južných územiach Slovenska odstúpených Maďarsku, avšak ani jedna z učebníc nereflektuje situáciu všetkých (t. j. aj dolnozemskej) Slovákov na celom území horthyovského Maďarského kráľovstva.⁵ V závere kapitoly je odsek, v ktorom autori uvádzajú rezervovaný vzťah Vatikánu voči režimu 1. Slovenskej republiky.

⁵ Slovákov – obyvateľov horthyovského Maďarska v rokoch 1941–1945 – môžeme z územného a chronologického hľadiska rozdeliť (1.) na tých, ktorí sa do Maďarska dostali po 1. viedenskej arbitráži, (2.) na tých, ktorí boli pričlenení po tzv. Malej vojne, (3.) na pôvodne rumunských Slovákov zo Sedmohradského rudohoria, ktorí boli pričlenení po 2. viedenskej arbitráži, (4.) na Slovákov z Báčky, ktorí sa dostali do

Na začiatku 4. kapitoly svojej učebnice s názvom *Prvé kroky samostatného štátu* R. Letz podáva hodnotiace stanovisko: „Vyhlásenie samostatnosti Slovenska bolo jediným reálnym východiskom z rušných marcových dní. Vďaka nemu sa podarilo zabrániť rozdeleniu Slovenska medzi susedov, okupácii a možnej národnej záhube. Nebolo iba východiskom z krízy. Bolo naplnením práva slovenského národa na sebaurčenie, na život vo vlastnom štáte, tak ako si ho budovali aj iné európske národy“ (s. 44).⁶ Autor sa ďalej venuje tzv. Malej vojne, dôsledkom ochrannej zmluvy s Nemeckom, medzinárodnému postaveniu slovenského štátu, zvlášť komplikovaným vzťahom s Maďarskom a Poľskom a v závere účasti slovenskej armády na ťažení proti Poľsku (na rozdiel od prvej učebnice však uvádza, že „Slovensko netúžilo pripojiť si územie obývané Poliakmi. Za svoju účasť na vojne dostalo územia obývané slovenskou menšinou, ktoré Poľsko získalo na úkor Slovenska v rokoch 1920 a 1938“ (s. 44). Obe učebnice v úvode 4. kapitoly prinášajú aj údaje o národnostnom zložení obyvateľstva. Prvá učebnica okrem Slovákov spomína Nemcov, Maďarov, Rusínov (a Ukrajincov). Druhá učebnica udáva aj počet Židov a Čechov. Rozdielnosti sú aj v počte Nemcov, v prvej učebnici je ich počet uvedený 140 tisíc, Letz uvádza 130 tisíc. Ani jedna z učebníc si nevšimá Rómov, hoci jestvovali aj dobové oficiálne štatistiky.⁷

Osudy slovenských Rómov v období 1. Slovenskej republiky a 2. svetovej vojny sú didakticky spracované v knižke *Rómsky dejepis* od Arneho B. Manna, ktorá je doplnkovou učebnicou dejepisu pre 2. stupeň základných škôl a stredné školy.⁸ Spomínaným obdobím sa zaoberá 4.

Maďarska po napadnutí a rozdelení Juhoslávie a (5.) na najpočetnejšiu skupinu Slovákov - občanov tzv. trianonského Maďarska. Uvedené rozdelenie odráža aj organizačná sieť Strany slovenskej národnej jednoty v Maďarskom kráľovstve. Pod generálny sekretariát v Budapešti patrili obvodné sekretariáty v Nových Zámkoch, Lučenci, Košiciach, Sobranciach, Békešskej Čabe a Petrovci. Okrem toho boli zriadené dve expozitúry v Gemelčičke (Sedmohradsko) a v Pivnici (Báčka). BÖHM, E.: *V šesťročnom zajatí. Spomienky na roky 1938-1945*. Martin : MS, 1994, s. 174. ISBN 80-7090-295-7.

⁶ V podstate vecný opis udalostí súvisiacich so vznikom Slovenského štátu uviedol vo svojej učebnici aj František Hrušovský, včítane nemeckého politického tlaku: „...Nemeckí štátnici... upozornili predsedu slovenskej vlády na nebezpečenstvo hroziace Česko-Slovenskej republike, ktorá nevie zaistiť bezpečnosť svojich občanov a poriadok v štáte. Súčasne upozornili Dr. Jozefa Tisu, že toto nebezpečenstvo môže priniesť pohromu i slovenskému národu, ak sa Slováci nebudú vedieť rýchle rozhodnúť...“ HRUŠOVSKÝ, F.: *Obrázkové slovenské dejiny*. Martin : MS, 1942, s. 346.

⁷ Oficiálny údaj pre rok 1930 je 30 tisíc Cigánov (Rómov) na území Slovenska a pre rok 1938 (po arbitráži) je 26 265. ŠTEFÁNEK, A.: *Slovenská vlastiveda III. Základy sociografie Slovenska*. Bratislava : SAVU, 1944-1945, s. 95.

⁸ MANN, A. B.: *Rómsky dejepis*. Bratislava : KALLIGRAM, 2000. 56 s. ISBN 80-7149-316-3. Napriek aktuálnosti rómskej problematiky sa učebnica na školách používa len zriedkavo. Podobné

kapitola: *Obete vojny*. Autor sa v texte venuje hlavne osudom českých a slovenských Rómov, rôznym obmedzeniam, zákazom, zriadeniu pracovných útvarov pre asociálov, včítane „Cigánov bez pracovného pomeru“, v ktorých museli vykonávať zemné práce, pracovať pri regulácii riek a na stavbách. Charakterizuje vzťahy majoritného obyvateľstva voči nim. Zaznamenal aj transporty Rómov do koncentračného tábora v Dachau z území pričlenených k Maďarsku a masové popravy rómskeho obyvateľstva na Slovensku v čase od jesene 1944 do jari 1945 zo strany špeciálnych jednotiek SS s uvedenými miestami a počtom obetí (s. 16).⁹

5. kapitola v oboch učebniciach má v podstate rovnaký názov *Aká bola Slovenská republika?* (v Letzovej učebnici *Aká bola prvá Slovenská republika?*). V textoch je 1. Slovenská republika charakterizovaná z vnútropolitického hľadiska, značná pozornosť je venovaná problematike slovenských Židov od rôznych protižidovských opatrení cez deportácie až po tragický osud zostávajúcich slovenských Židov po potlačení SNP. V Letzovej učebnici sa časť textu zaoberá účasťou slovenských divízií na východnom fronte. V tejto učebnici je text 5. kapitoly takmer dvojnásobkom textu v učebnici od kolektívu autorov.

V prvej učebnici má 6. kapitola názov *Život v Slovenskej republike*, v druhej *Rozmach kultúry a hospodárstva*. V oboch učebniciach majú texty podobný obsah, t. j. prezentujú hospodársky a kultúrny život 1. Slovenskej republiky a sociálne podmienky obyvateľstva. V Letzovej učebnici je väčší priestor venovaný oblasti školstva a kultúry. V prvej učebnici je hodnotenie určitých aspektov hospodárskeho života kritickejšie a nie sú uvedené len pozitíva, napr. v nasledujúcom úryvku: „Hospodársky sa vzťahovali aj remeselníci a obchodníci. Z nich sa vytvorila aj skupina vojnových zbohatlíkov – „ziskožravcov“, ktorí ťažili z takzvaného arizačného procesu, čiže z prebratia podnikov, obchodov a domov, ktoré predtým vlastnili židovskí občania“ (s. 44).

osudy má aj ďalšia doplnková učebnica o dejinách a živote Rómov pre základné školy – CANGÁR, J.: *Ludia z rodiny Rómov. Manuša andar e Familia Roma*. Nové Zámky : CROCUS, 2002. 239 s.

⁹ Oficiálny postoj voči slovenským Rómom dokumentuje úryvok z odbornej publikácie: „Cigáni patria k posledným zvyškom primitívov na Slovensku, ktorí svojou početnosťou a nekultivovaným životom sú stále ešte pravou pliahou štátu i obyvateľstva. Nepatria medzi ľud ani plemenom, ani rečou, ani náboženstvom a zamestnaním. Sú viac-menej opovrhovaní, často nenávidení, ba obávaní quasi vývrheli spoločnosti. Cigáni bývajú za dedinou ako páriovia v polodivom stave, podobnom zvieraciemu životu. Mnohé rodiny nemajú vôbec príbytkov ani murovaných, ani drevených, ale sídlia v treskúcej zime len pred chatrnými stanmi, pod ktorými každoročne zmrzne istý počet najmä detí a starých Cigánov. Vedú život kočovný a žijú sa viac z krádeže a zbroty, než z kováčstva a iných remesiel, muziky a podobne“. ŠTEFÁNEK, A.: *Slovenská vlastiveda...*, s. 95.

Záverečné 7. kapitoly sú tiež obsahovo podobné, odlišujú sa však v rozsahu, tak ako aj predchádzajúce kapitoly. V prvej učebnici má kapitola jednoduchý názov *Slovenské národné povstanie*, v druhej učebnici sa nazýva *Príchod vojny na Slovensko, Povstanie a nemecká okupácia*. Učebnicové texty v oboch prípadoch sa odlišujú skôr v uvádzaných detailoch, zachytávajú odboj, prípravy SNP, priebeh bojov, reálnu moc a represálie nemeckej okupačnej armády. R. Letz prezentuje kritickejší pohľad na pôsobenie partizánov a podporu zo strany Sovietskeho zväzu (napr. „Sovietski partizáni, ktorých zhadzovali nad slovenským územím, odmietli spolupracovať so SNR. Začali robiť záškodnícku činnosť zameranú najmä proti nemeckému obyvateľstvu a niektorým Slovákom, ktorí mali dôležitejšie postavenie v politike. Svojimi akciami privolali nemeckú pozornosť a urýchlili vojenský zásah proti Slovensku“, s. 55-56). Podiel partizánskych akcií a teror voči istej časti obyvateľstva sa v prvej učebnici nespomína. Oslobodzovanie Slovenska spojeneckými vojskami je v oboch učebniciach už súčasťou nasledujúceho tematického celku (v prvej učebnici s názvom *Slovensko v obnovenom Československu*, resp. v druhej *Slovensko súčasťou obnoveného Československa – 1945-1968*).

Učebnice sú veľmi dobre didakticky vybavené, obsahujú bohatý obrazový materiál, úryvky z prameňov, slovníky pojmov, rôzne otázky a úlohy a biografické rubriky. Letzova učebnica obsahuje podrobnejšie biografické portréty, vždy jedna osobnosť na jednu kapitolu, kým v prvej učebnici je predstavených viac osobností, ale stručnejšie, niektoré len tým, akú úlohu zohrali v uvádzaných udalostiach. Učebnice tak predstavujú žiakom celý rad postáv – M. Hodžu, Š. Osuského, J. Tisa, K. Sidora, F. Ďurčanského, A. Macha, I. Karvaša, F. Čatloša, V. Tuku, J. Goliana, R. Viesta, K. Šmidkeho a J. Ursínyho.

Vybrané témy z dejín 1. Slovenskej republiky sa vyučujú aj na slovenských školách v Srbsku v rámci predmetu dejepis (Slovensko sa uvádza ako spojenec Trojpaktu a zdôraznená je téma SNP), v Rumunsku v osobitnom predmete *dejiny a tradície Slovákov v Rumunsku* a v Maďarsku v predmete *slovenská vzdelanosť*.¹⁰

¹⁰ Napr. v učebných osnovách pre 8. ročník slovenských menšinových škôl v Maďarsku je uvedený tematický celok *Slovensko v 2. svetovej vojne a v povojnových rokoch (1939-1948)*. Osnovy v kognitívnej časti obsahujú: „Územné straty Slovenska – Malá vojna. Slovenská republika – štát totálnej diktatúry. Antisemitizmus v slovenskom štáte. Hospodársky rozvoj v SR – nemecké dlžoby. Nové slovenské inštitúcie. Vstup Slovenska do vojny. Vznik československého oddielu v Sovietskom zväze. Ilegálne politické smery na Slovensku – ich dohoda (1943) – Slovenská národná rada – vedúce osobnosti.

Na rozdiel od susedných krajín, kde sú na stredných školách bežné aj alternatívne učebnice, na Slovensku máme v súčasnosti len jeden ucelený súbor stredoškolských učebníc – a to pre stredné odborné školy a stredné odborné učilišťa. Problematiku 1. Slovenskej republiky spracoval kolektív autorov v učebnici *Od 2. svetovej vojny k dnešku (4)*¹¹ v tematickom celku *Slovensko v čase druhej svetovej vojny*, ktorý rozdelili na 4 kapitoly: 1. *Slovensko na mape Európy*, 2. *Slovenská republika a vojna*, 3. *Domáci a zahraničný odboj* a 4. *Obnovenie Československej republiky*. Každá kapitola je spracovaná na dvoch stranách podľa 3- alebo 4-bodovej osnovy v pomerne hutných textoch. Autori obsahovo dostatočne vyčerpávajúco prezentujú spomínanú učebnú látku a je na učiteľovi akým spôsobom a do akej miery ich využije podľa stanoveného učebného plánu.

Na gymnáziu sa v 3. ročníku (4-ročných gymnázií) stále používajú dočasné učebné texty *Kapitoly z dejín pre stredné školy* od D. Kováča a L. Liptáka.¹² Problematika 1. Slovenskej republiky je spracovaná L. Liptákom v pomerne rozsiahlych textoch troch kapitol¹³ dostatočne podrobne. Medzi textami oboch učebníc nie sú žiadne podstatné rozpory v uvádzaných faktoch ani v interpretáciách udalostí. K istým odlišnostiam patrí absencia údajov o národnostných pomeroch za 1. Slovenskej republiky v Liptákových textoch a v časti o prenasledovaní židovských spoluobčanov na Slovensku v r. 1941 je uvedený nadsadený počet „vyše sto tisíc Židov“ (s. 45), avšak v 2. doplnenom vydaní z r. 1992¹⁴ už tento údaj chýba. K pozitívam *Kapitol z dejín...* určite patrí časť venovaná osudom slovenskej minority v horthyovskom Maďarsku,

Partizánske boje – Slovenské národné povstanie – nemecká pomsta – oslobodenie Slovenska. Vznik novej československej vlády – odvetné opatrenia: osud Nemcov a Maďarov. Československo – maďarská výmena obyvateľstva (1946-1948). Posledné demokratické voľby. Komunistický prevrat – prevzatie vládnej moci“. Medzi požiadavkami „na zbehlosti, zručnosti“ je uvedené: „Pochopiť pojem obmedzenej samostatnosti a pojem vazalského štátu na príklade „samostatného“ Slovenska. Pochopiť, že niekedy je hospodársky rozvoj výsledkom diskutabilných politických a etických cieľov, a nie organického rozvoja. Byť schopný hodnotiť protirečivú rolu Slovenska vo vojne. Spoznať pozitívne zmeny v povojnovom Slovensku, ale aj jadro chybných, mylných vnútropolitických uznesení. Vidieť – ako sa odzrkadľuje v povojnových pomeroch vplyv medzinárodnej politiky“. *Rámcové učebné osnovy pre slovenské školy v Maďarsku (1.-10. trieda)*. Budapešť : OKSZI, 1996, s. 131.

¹¹ VARINSKÝ, V. – ŠTEFANSKÝ, M. – CHYLOVÁ, E. – ŠTEFANSKÝ, V. – FREMAL, K.: *Od 2. svetovej vojny k dnešku (4)*. Bratislava : Orbis Pictus Istropolitana, 2002. 79 s. ISBN 80-7158-405-3.

¹² KOVÁČ, D. - LIPTÁK, E.: *Kapitoly z dejín pre stredné školy*. Bratislava : SPN, 1990. 80 s. ISBN 80-08-01270-6.

¹³ VI. *Slovenská republika v tieni Hitlera* (s. 40-46), VII. *Proti fašizmu* (s. 46-51), VIII. *Slovenské národné povstanie* (s. 52-59).

¹⁴ KOVÁČ, D. – LIPTÁK, E.: *Kapitoly z dejín pre stredné školy*. 2. vyd. Bratislava : SPN, 1992. 87 s. ISBN 80-08-01090-8.

a to nielen z územia, ktoré Maďarsko získalo po 1. viedenskej arbitráži a tzv. Malej vojne, ale spomenutá je aj Báčka a Sedmohradsko (s. 50-51). K dôležitým faktorom kvalitnej prezentácie tematiky patrí hlavne odborná fundovanosť vyučujúceho a jeho schopnosť zmocniť sa témy a následne ju realizovať vo vyučovacom procese. Učitelia majú v súčasnosti k dispozícii pomerne široký repertoár odbornej literatúry, dobových memoárov a literatúry faktu, ktorým môžu dopĺňať svoje vedomosti a používať jednotlivé tituly vo výučbe uvedenej problematiky na hodinách dejepisu i na seminároch z dejepisu.

Problematika histórie 1. Slovenskej republiky má podľa učebných osnov a učebných textov nasledujúce „uzlové“ body:

- okolnosti vzniku Slovenského štátu,
- charakter režimu,
- osobnosť prezidenta J. Tisu (jeho politické aktivity),
- podiel 1. Slovenskej republiky na holokauste (a na ďalších vojnových zločinoch),
- účasť Slovákov na frontoch 2. svetovej vojny,
- odboj a SNP.

Zjavne však jestvujú témy, ktoré nemajú v intenciách prijatých pedagogických dokumentov a schválených učebníc priestor v dejepisnom vyučovaní. Preto je na učiteľovi (napr. na gymnaziálnych seminároch z dejepisu), či problematike (kontroverzné) témy dokáže žiakom prezentovať. Ide napr. o problém ukrajinských utečencov, o perzekúciu slovenských Rómov, osud Slovákov a ich odboj na Dolnej zemi, účasť slovenských Nemcov a Maďarov v boji proti nacizmu, represálie partizánov voči karpatským Nemcom a domnelým alebo skutočným reprezentantom vládnuceho režimu.

Žiaci na druhom stupni základných škôl a hlavne stredoškôláci majú určité znalosti o niektorých témach z problematiky dejín 1. Slovenskej republiky ešte predtým, ako sa o nej začne učiť v škole. Preto každá výučba, ak má byť urobená dobre, musí brať do úvahy už existujúce vedomosti žiakov (často ovplyvnené médiami alebo rodinou). Aj na základnej škole môžu mať niektoré deti sformované politické, morálne a sociálne predispozície k určitému druhu správania a postojuv.¹⁵ Učiteľ musí dobre zvážiť aké spôsoby, metódy a prostriedky výučby použije. V prvom rade treba žiakom ozrejmiť kľúčové pojmy. Nezriedka sa stáva, že žiaci nevedia rozlíšiť pojmy „štát“ a „národ“. Preto je o to závažnejšie venovať dostatočný priestor pojmom ako „židovská problematika“, „konečné

¹⁵ MEŠŤAN, P. – POLÁKOVÁ, E.: *Otázky a problémy výučby o holokauste*. Bratislava : IK RE, 2001, s. 4.

riešenie“, „rasová otázka“, „antisemitizmus“, „vojnové zločiny“, „odboj“, „kolaborácia“, „partizánske hnutie“ atď. Žiaci by mali rozlíšiť aj pojmy ako „náboženská identita“ a „eticita“, aby bolo možné vyhnúť sa dojmu, že každý Žid, ktorý bol zavraždený nacistami alebo gardistami, bol oddaný judaizmu, podobne ako nie každý verejný činiteľ bol v tom čase hlboko veriacim kresťanom.

Problematika výučby dejín 1. Slovenskej republiky si vyžaduje aj silný emocionálny dosah, ktorý môže učiteľ podporiť vhodne zvolenými pomôckami (úryvkami zo spomienok, z beletrie, videofilmami, fotografiami, empatickými úlohami, simulačnými hrami), a pritom sa vyhnúť dvom protichodným javom – zmyslovému presýteniu, resp. zmyslovej deprivácii. Súčasťou výučby dejepisu je aj etická problematika, včítane výchovy k náboženskej a etnickej tolerancii. Učiteľ musí jednoznačne postupovať vo svojej didaktickej stratégii k jasnému rozlíšeniu etických kategórií dobra a zla a pritom sa vyhnúť určitej dezorientácii žiakov v zmysle rôznych stereotypov ako napr. odsúdenie všetkých Nemcov za zločiny nacizmu alebo názor, že všetci Židia boli bohatí obchodníci či krčmári a teda v zásade nesú svoj podiel viny na tragédii holokaustu. Veľmi dôležitý je problém zodpovednosti za jednotlivé činy, preto má zmysel, aby sa učiteľ nevyhýbal diskusií so žiakmi a dokázal adekvátne reagovať na ich otázky a názory.

Dejiny 1. Slovenskej republiky poskytujú viacero možností pre realizáciu vyučovacieho procesu, ktorého rozhodujúcim faktorom je osobnosť učiteľa dejepisu, včítane jeho odbornej erudície, morálnych postojov, didaktických schopností a zručností. Kontroverznosť niektorých tém má výrazný vplyv na motiváciu žiakov a ich prebudený záujem poskytuje ďalšie možnosti pre dejepisné vyučovanie.

BLOK II.:

**Azyl, migrácia, emigrácia na Slovensku a v strednej
Európe v rokoch 2. svetovej vojny
(Prezentácia výskumu realizovaného v rámci riešenia
grantovej úlohy VEGA č. 1/1214/04)**

**UKRAJINSKÍ UTEČENCI NA SLOVENSKU NA KONCI
2. SVETOVEJ VOJNY
(Niekoľko poznámok k realizácii grantového projektu VEGA
č. 1/1214/04)**

Pavol Martuliak

The study presents the grant project “Ukraine refugees in Slovakia at the end of the WWII”, carried out at the Department of History, Faculty of Humanities, University of Matej Bel in Banská Bystrica. It focuses on the formation of the idea to deal with the historical mapping of the issue of almost 20 thousand refugees, mainly from the west Ukraine and south-east Poland that left their houses in consequence of nearby east front. They were moved by the German authorities to the Slovak Republic area. The author evaluates the results of contemporary research and indicates the issue of further tendencies to deal with this not very known research question.

Inšpirácia zaoberať sa výskumom problematiky, ohľadom príchodu a pobytu tzv. ukrajinských utečencov na Slovensku, pramenila nie len zo stručnej informácie, ktorú nachádzame na stránkach knihy B. Chňoupeka¹ ale aj z vlastnej skúsenosti, ktorá sa mi ešte ako chlapcovi v útľom veku hlboko vryla do pamäti ešte v období vojnového detstva.

Neraz sa mi v mysli vynoril zážitok, s ktorým som sa stretol vo svojom rodisku, dedinke pod Javorím, Dolný Tisovník, ktorá susedila s chotárom obce Turie Pole, v ktorom sa nachádzala známa vojenská zberná základňa Oremov Laz. Bolo to niekedy v augustových dňoch roku 1944, keď sme ako hrajúce sa deti, videli prichádzať do obce vozy so záprahmi, plné ľudí, oblečených v zvláštnych, nám dovedy neznámych odevoch, či krojoch. Časť z nich sa potom usadila na niekoľko dní v našej obci. Hovorili nám nie celkom zrozumiteľnou, aj keď dosť blízkou rečou. Starší nám povedali, že sú to Ukrajinci. Po niekoľkých dňoch sa z obce všetci vzdialili.

Neskôr som sa o osudy týchto Ukrajincov viackrát zaujímal. Nikdy som pritom nedospel k bližšiemu poznaniu. Prišlo mi preto práve vhod, keď v roku 2003 prišli za mnou dvaja mladší pracovníci Katedry histórie FHV UMB v Banskej Bystrici s myšlienkou pomôcť im vypracovať projekt, ktorý by sa zapodieval osudom niekoľkých tisíc ukrajinských utečencov, ktorí si v povestnom roku 1944 na území Slovensku našli na niekoľko mesiacov svoje útočisko. A tak skupina pracovníkov Katedry histórie FHV

¹ CHŇOUPEK, Bohuš: *Banderovci*. Bratislava 1989, s. 230–232.

UMB v Banskej Bystrici² vypracovala projekt a začala realizovať výskum problematiky, ktorá v slovenskej historiografii doposiaľ nebola rozpracovaná. Chýbalo aj zmapovanie a zhodnotenie tohto jedinečného historického javu, akým bolo udelenie azylu na území 1. Slovenskej republiky takmer 20 000 skupine cudzích štátnych príslušníkov – Ukrajincom, Rusom, Rusínom (poľským Lemkom) a príslušníkom iných národností z územia dnešnej Ukrajiny, východného Poľska, Bieloruska a Ruska, poznačených udalosťami 2. svetovej vojny.

Na začiatku riešenia grantovej úlohy si riešiteľský kolektív vytýčil nasledujúce ciele.

Na prvú etapu riešenia:

- otvoriť historickú otázku udelenia azylu a príchodu ukrajinských utečencov na Slovensko začiatkom augusta 1944 na základe dohody uzatvorenej medzi predstaviteľmi 1. Slovenskej republiky a Nemeckom,
- poukázať na príčiny a motívy, ktoré viedli ukrajinských utečencov k ich odchodu z vlasti,
- zmapovať presnú trasu postupu ukrajinských utečencov do cieľovej krajiny,
- vo svetle nadobudnutých skutočností a na základe analýzy a syntézy dostupných prameňov a materiálov poukázať na proces príchodu utečencov na Slovensko v roku 1944 a ich následné rozmiestnenie, pobyt a zaradenie do pracovného procesu na území Slovenska.
- zistiť presný počet ukrajinských utečencov, ktorí prišli na územie Slovenska na základe udelenia azylu štátnymi orgánmi 1. Slovenskej republiky. Zmapovať počet utečencov a ich následné rozmiestnenie v jednotlivých okresoch Slovenskej republiky,
- určiť presnú lokalizáciu rozmiestnenia utečencov na území 1. Slovenskej republiky.

Na druhú etapu riešenia:

- poukázať na vplyv Slovenského národného povstania na proces adaptácie ukrajinských utečencov v Slovenskej republike. Zdokumentovať vývoj situácie po vojenskom potlačení SNP

² V zostave: prof. PhDr. Pavol Martuliak, CSc. (vedúci projektu), prof. PhDr. Karol Fremal, CSc., PhDr. Peter Mičko a PhDr. Michal Šmigel.

s ohľadom na azyľantov – ukrajinských, ruských a poľských utečencov,

- vysvetliť príčiny, ktoré viedli orgány nemeckej brannej moci na Slovensku k zmene taktiky nakladania s utečencami na Slovensku – ich odtransportovaním do Ríše,
- preskúmať a poukázať na možné príbuzenstvo časti ukrajinských utečencov s príslušníkmi 14. Waffen-Grenadier Division der SS (Galizien Nr. 1), ktorá sa zúčastnila na vojenskom potláčaní SNP a protipartizánskej vojne na Slovensku,
- dokázať, že po príchode Červenej armády na Slovensko, sa rozbehol proces pátrania a následnej repatriácie príslušníkov ZSSR, ktorí sa zdržovali na území Slovenska a hlavná pozornosť bola sústreďovaná na emigráciu z územia ZSSR. V tomto prípade na zbytky ukrajinských utečencov, ktorým slovenské úrady udelili trvalý pobyt na Slovensku, a ktorí neboli odtransportovaní do Nemecka;
- informovať slovenskú laickú a odbornú verejnosť o procese pobytu ukrajinských utečencov na území 1. Slovenskej republiky v rokoch 1944 – 1945, prostredníctvom výstupov na vedeckých konferenciách na Slovensku i v zahraničí. Výskum prezentovať aj prostredníctvom publikácií vedeckého rázu, odborných štúdií a článkov.³

Podľa nášho názoru, spracovanie problematiky ukrajinských utečencov na Slovensku v roku 1944 výrazne prispeje k spoznávaní jedinečného procesu udelenia azyľu tak veľkej skupine cudzích štátnych príslušníkov, počas existencie Slovenskej republiky (1939-1945). Zároveň priblíži doteraz neznámu a nespracovanú epizódu pobytu ukrajinských utečencov na Slovensku a vysvetlí aj určité súvislosti s ňou spojené. Napríklad ich preberanie a umiestňovanie na území republiky, zapájanie do pracovného procesu vojnového slovenského hospodárstva, SNP a pobytu utečencov v povstaleckom priestore, ich odchod a súvislosti okolo sovietskej repatriáčnej akcie atď.⁴

³ Základné informácie o grantovom projekte VEGA 1/1214/04 „Ukrajinskí utečenci na Slovensku na konci 2. svetovej vojny“, ako aj výsledky práce a výskumu k uvedenej problematike sú zverejnené na internetovej stránke Katedry histórie FHV UMB v Banskej Bystrici www.fhv.umb.sk/Katedry/Katedra%20historie/ v kolónke „Granty, projekty, publikácie“.

⁴ Pozri www.fhv.umb.sk/Katedry/Katedra%20historie/

Z pohľadu takmer pol druhu ročnej práce na projekte je možné konštatovať, že členovia riešiteľského tímu úspešne napĺňajú vytýčené ciele. Podarilo sa nám niektoré predpoklady a hypotézy vedecky potvrdiť, iné naopak prehodnotiť.

Doterajší výskum je v pokročilom (nie však v konečnom) štádiu riešenia. Tak napríklad z predpokladaného odhadu 30 000 utečencov sa podarilo zistiť presnejší počet utečencov, ktorý podľa oficiálneho stanoviska, predstavoval takmer 20 000 osôb.⁵ Podarilo sa zmapovať organizačnú štruktúru príchodu utečencov na Slovensko v auguste roku 1944, ich rozmiestnenie na území republiky a zapájanie do pracovného procesu vojnového obdobia.⁶

Riešiteľom projektu sa doteraz podarilo zhromaždiť takmer 4 tisíc kartotečných listov – evidenciu utečencov,⁷ ktoré obsahujú veľmi cenné informácie o pôvode, rodinnom stave, veku, vzdelaní, mieste predchádzajúceho pobytu, národnostnej a konfesionalnej príslušnosti utečencov.⁸ V žilinskom okresnom archíve bolo objavených ďalších takmer 2000 kartotečných listov, ktoré čakajú na svoje spracovanie a vyhodnotenie.⁹ V každom prípade, už aj na báze takéhoto získaného druhu materiálu, je možné poukázať na zaujímavé výsledky, napríklad v súvislosti so štruktúrou utečencov, kde prevažne miesto zaberajú azylanti pochádzajúci z územia západnej Ukrajiny (Generálneho gubernátu, vtedajšieho Haličského dištriktu) a juhovýchodného Poľska – ukrajinskej národnosti.¹⁰

⁵ Vojenský historický archív Trnava, f. Ministerstvo národnej obrany, č. 474.063/1944, k. 429.

⁶ MIČKO, Peter – ŠMIGEL, Michal: *Organizačná štruktúra príchodu a odchodu ukrajinských utečencov na Slovensko na konci druhej svetovej vojny*. In: Acta historica Neosoliensia, tomus 7. Banská Bystrica 2004, s. 133-136.

⁷ Štátny archív Banská Bystrica pobočka Zvolen, f. Okresný úrad (OÚ) Krupina 1923-1945, č. D1-1326/1944, k. č. 95-96.

⁸ Pri vstupe utečencov na Slovensko im bol vypísaný kartotečný list. Kartotéka bola vystavená všetkým utečencom nad 15 rokov trojmo. Jeden exemplár obdržal príslušný okresný úrad, ktorý ho postúpil žandárskej stanici na vykonanie dozoru a robenie úradných záznamov o správaní sa utečenca. Druhý exemplár dostal príslušný úrad práce, ktorý začleňoval utečencov do práce. V prípade presunu na iné pracovisko postupoval kartotečný list s utečencom. Tretí list bol zaslaný pre centrálnu evidenciu MNO, konkrétne Veliteľstvu starostlivosti o utečencov. Takéto kartotečné listy sa našli v okresných archívoch Zvolena, Žiliny a Lučenca. Štátny archív Banská Bystrica pobočka Lučenec, f. Okresný notársky úrad Tomášovce 1932-1944, č. 105/1944, k. č. 5.

⁹ Štátny archív Bytča pobočka Žilina, f. OÚ Žilina 1923-1945, č. 230/45, k. 56 prez.

¹⁰ ŠMIGEL, Michal – MIČKO, Peter: *K problematike takzvaných ukrajinských utečencov na Slovensku v roku 1944*. In: Acta historica Neosoliensia, tomus 6. Banská Bystrica 2003, s. 122-123.

V pokročilom štádiu riešenia je problematika ukrajinských utečencov v povstaleckom priestore počas trvania SNP na strednom Slovensku. Dáva sa do súvisu a preveruje sa predpoklad, či časť utečencov, ktorí získali na Slovensku azyl, boli rodinnými príslušníkmi vojakov 14. haličskej divízie SS, a tento fakt doslova nadobúda reálnu podobu, čím sa otvára zaujímavá kapitola k pôsobeniu uvedenej divízie na Slovensku počas povstania.¹¹ Podobne sa intenzívne pracuje na otázke transportovania utečencov do Nemecka v dôsledku vypuknutia SNP a približujúceho sa východného frontu v novembri – decembri roku 1944, ako aj osudu utečencov, ktorí zostali na Slovensku, v povojnovom období.

Na základe heuristického prieskumu uskutočneného v literatúre, sa podarilo získať poznatky o utečencoch a ich kontaktoch so slovenským civilným obyvateľstvom, respektíve o ich prijatí na Slovensku. Aj keď sú tieto informácie viac-menej elementárneho charakteru, predsa do určitej miery naplňajú reálny obraz riešenej problematiky v slovenskej vojnovnej spoločnosti.¹²

Aj primárny výskum uskutočnený v archívoch na Slovensku prináša zaujímavé informácie okolo pobytu utečencov na slovenskom území v roku 1944. Vzhľadom na masu zachovanej dobovej dokumentácie úradného charakteru sa postupne vykryštalizoval a dopĺňa celkový obraz skúmanej otázky. Celkovo do tohto obdobia bolo uskutočnené bádanie problematiky v ústredných archívoch – SNA Bratislava, Vojenský historický archív Trnava a desiatkach okresných archívoch najmä na strednom a východnom Slovensku.¹³

¹¹ Pozri ŠMIGEL, Michal – MIČKO, Peter: *K problematike ukrajinských, ruských a poľských utečencov na Slovensku v roku 1944*. In: Slovenská republika (1939–1945) očami mladých historikov. Povstanie roku 1944. Zborník príspevkov z tretieho sympózia Katedry histórie FF UCM Trnava, Lúka 21. – 22. mája 2004. Trnava 2004, s. 153-156. Problematikou 14. haličskej divízie v historickej spisbe protifašistického odboja a SNP sa zaoberá v rámci grantovej úlohy K. Fremal. Pozri FREMAL, Karol: 14. Waffen-Grenadier Division der SS (Galizien Nr. 1) v historickej spisbe o slovenskom hnutí odporu v rokoch druhej svetovej vojny. Rukopis, s. 1-12.

¹² Poznatky o utečencoch na Slovensku v roku 1944 boli zachytené najmä v literatúre faktu. Napríklad HRONSKÝ, Jozef: *Svet na trasovisku*. Martin 1991; VNUK, František: *Katynské lesíky na Slovensku*. In: Horúce témy. Zost. Ján Čomaj. Bratislava 1991; SLOBODNÍK, Dušan: *Paragraf: Polárny kruh*. Bratislava 1991; TAKÁČ, L.: *Kordovci*. Nepublikovaný rukopis, s. 13; či ANDRUCHOWYCZ, Jurij – STASIUK, Andrzej: *Moja Europa*. Wolowiec 2001. Na aktívnu účasť príslušníkov 14. Waffen – Grenadier Division der SS (Galizien Nr. 1) pri potlačení SNP poukázal vo svojom románe L. Ťažký. ŤAŽKÝ, Ladislav: *Pivnica plná vlkov*. Bratislava, 1969.

¹³ Doteraz bol uskutočnený výskum v okresných archívoch v Banskej Bystrici, Zvolene, Rimavskej Sobote, Lučenci, Veľkom Krtyši, Starej Ľubovni, Poprade, Michalovciach, Svidníku, Žiline, Topoľčanoch, Liptovskom Mikuláši, Martine a zároveň v oblastnom archíve v Banskej Bystrici.

S čiastkovými výsledkami výskumu členovia riešiteľského tímu vystúpili a grantovú úlohu prezentovali na vedeckých konferenciách na Slovensku a v zahraničí.¹⁴ Doteraz bolo publikovaných celkovo päť vedeckých štúdií,¹⁵ zároveň sa tri pripravujú do tlače. Problematika sa popularizuje aj medzi laickou verejnosťou.¹⁶ Príspevky, ktoré odznejú na tunajšej konferencii, budú neskôr publikované v zborníku z konferencie, čím rozšíria celkovú štruktúru prezentácie problematiky pôsobenia ukrajinských, poľských a ruských utečencov na Slovensku na sklonku druhej svetovej vojny.

Aktuálnou sa rysuje spolupráca so zahraničnými pracoviskami, pracovníci ktorých sa podieľajú na výskume podobných tém, spojených s migráciou v strednej a východnej Európe, najmä v povojnovom období. Ich príspevky odznejú spolu s našimi v rámci druhého tematického bloku dnešnej konferencie s názvom „Azyl, migrácia, emigrácia na Slovensku a v strednej Európe v rokoch 2. svetovej vojny“.

¹⁴ V Banskej Bystrici v dňoch 19. – 20. novembra 2003 na odbornom seminári „Zjednocovanie antifašistických síl na Slovensku v roku 1943. Vznik a činnosť ilegálnej SNR“ a v dňoch 30. – 31. augusta 2004 na medzinárodnej vedeckej konferencii „Slovenské národné povstanie 1944. Súčasť európskej antifašistickej rezistencie v rokoch druhej svetovej vojny“. V dňoch 21. – 22. mája 2004 na konferencii v Lúke „Slovenská republika 1939-1945 očami mladých historikov III.“. V Kežmarku (17. júna 2005) na odbornom seminári usporiadanom Karpatskonemeckom spolkom a SNM – Múzeom kultúry karpatských Nemcov pod názvom „60. rokov od skončenia 2. svetovej vojny“. V zahraničí bola problematika prezentovaná na medzinárodnej vedeckej konferencii doktorandov a mladých vedeckých pracovníkov v Pardubicích (Česká republika) 22. – 24. apríla 2004 z názvom „Slovanství ve středoevropském prostoru. Iluze, deziluze a realita“ a na medzinárodnej vedeckej konferencii „Medzi vynúteným priateľstvom a naozajstnou solidaritou. Česi – Poliaci – Slováci 1938/1939-1945-1989“, ktorá sa uskutočnila vo Vroclavi (Poľsko) v dňoch 4. – 6. novembra 2004.

¹⁵ Ide celkovo o vedecké štúdie: ŠMIGEL, Michal – MIČKO, Peter: *K problematike takzvaných ukrajinských utečencov na Slovensku v roku 1944*. In: Acta historica Neosoliensia, tomus 6. Banská Bystrica 2003, s. 115-124; ŠMIGEL, Michal: *Ruskaja i ukrajinskaja emigracija v Českoslovakii (1918-1945)*. In: Jevropa. Žurnal Poľskoho instituta međunarodnych diel (v rus. jazyku), t. 4, 2004, č. 3 (12), s. 127-143; ŠMIGEL, Michal – MIČKO, Peter: *K problematike ukrajinských, ruských a poľských utečencov na Slovensku v roku 1944*. In: Slovenská republika (1939–1945) očami mladých historikov. Povstanie roku 1944. Zborník príspevkov z tretieho sympózia Katedry histórie FF UCM Trnava, Lúka 21. – 22. mája 2004. Trnava 2004, s. 137-158; MIČKO, Peter – ŠMIGEL, Michal: *Organizačná štruktúra príchodu a odchodu ukrajinských utečencov na Slovensko na konci druhej svetovej vojny*. In: Acta historica Neosoliensia, tomus 7. Banská Bystrica 2004, s. 133-139; ŠMIGEL, Michal: *Ruská a ukrajinská politická emigrácia v Česko-Slovensku (1918-1945) a spôsoby jej likvidácie v povojnových rokoch*. In: Slovanství ve středoevropském prostoru. Iluze, deziluze a realita. Praha 2005, s. 326-344.

¹⁶ ŠMIGEL, Michal – MIČKO, Peter: *Ukrajinskí utečenci skomplikovali SNP*. Historická revue, XV., č. 2, 2004, s. 28-29.

14. WAFFEN-GRENADIER DIVISION DER SS (GALIZIEN NR. 1) V HISTORICKEJ SPISBE O SLOVENSKOM HNUTÍ ODPORU V ROKOCH DRUHEJ SVETOVEJ VOJNY

Karol Fremal

To know basic facts about German occupational forces in Slovakia that war against 1. Czechoslovakian army and partisan forces in the Slovak national uprising, we can find in the Slovak historical literature unexpected gaps and inexactitude data about enemy. It refers also to the 14. SS division "Halic" that were the biggest German occupational force and it set against the insurgents three military troops. The study specified the data and other facts about this troop that had an important role in uprising suppression in Slovakia.

V poznání základnej faktografie o nemeckých okupačných silách na Slovensku, ktoré bojovali proti 1. československej armáde na Slovensku (1. ČSA) a partizánskym jednotkám v Slovenskom národnom povstaní (SNP) sú v slovenskej historickej literatúre prekvapujúce medzery a „doslova komické údaje o protivníkovi“.¹ Viacerí autori, najmä do roku 1989 uvádzajú v bojoch na Slovensku aj neexistujúce divízie a jednotky alebo také, ktoré nepôsobili na slovenskom území. Okrem toho sa počet nemeckých jednotiek na frontoch SNP nesmierne zveličoval. Aj odborná či umelecká literatúra hovorila až o 8 – 9 divíziách.² Po roku 1989 sa počet a sila nemeckých jednotiek nasadených priamo do bojov SNP odhaduje na dve divízie v prvej fáze bojov do začatia nemeckej generálnej ofenzívy 18. októbra 1944 (okolo 20 tisíc mužov) a po tomto termíne na 4 divízie v úhrnnej sile okolo 40 tisíc vojakov a dôstojníkov. Skutočnosťou však zostáva, že na jeseň 1944 sa na Slovensku formovali ešte ďalšie tri divízie, medzi ktorými dominovala 14. Waffen-Grenadier Division der SS (Galizien Nr. 1), ktorá bola početne najsilnejšia (väčšina prameňov uvádza počet 286 dôstojníkov a 13 999 poddôstojníkov a vojakov)³ a ktorá do bojov proti povstalcov nasadila dve bojové skupiny (Kampfgruppe) Wittenmayer (1300 vojakov a dôstojníkov) a Wildner (900 vojakov a dôstojníkov). Okrem nich v povstaleckých bojoch v Rajeckej doline, v Turčianskej kotline, vo Veľkej Fatre spolu so 178. divíziou tankových

* Štúdiá je výstupom z grantového projektu VEGA č. 1/1214/04 „Ukrajinskí utečenci na Slovensku na konci 2. svetovej vojny“.

¹ KORČEK, J.: *Slovenská republika 1943-1945*. Bratislava : MNO, 1999, s. 138.

² KROPILÁK, M.: *Účasť vojakov v SNP*. Bratislava : SAV, 1960, s. 52; LAZAROVÁ, K.: *Neznámy vojak*. In : *Neznámy vojak Povstania*. Zborník k 20. výročiu SNP. Bratislava : 1964, s. 40.

³ *Dejinná križovatka*. Bratislava : VPL, s. 421; BOSÁK, P.: *Z bojových operácií na fronte SNP*. Bratislava : Pravda, 1979, s. 116; ŠTEFANSKÝ, V.: *Armáda v SNP*. Bratislava : Pravda, 1983, s. 208; NOSKO, J.: *Takto bojovala povstalecká armáda*. Bratislava : NVK International, 1994, s. 176.

granátnikov Tatra a trestaneckou brigádou SS Dirlewanger bojovali ďalšie roty zo 14. SS divízie Halič. V tejto súvislosti nemecký historik R. Michaelis hovorí o tretej samostatnej bojovej skupine vyčlenenej na boj proti povstalcom z divízie Halič.⁴

Slovenskí vojenský historici názvy, počty a čísla nemeckých jednotiek nasadených do bojov na Slovensku v roku 1944 získali až v polovici 60. rokov minulého storočia, keď vyšla kniha nemeckého historika W. Venohra – *Povstanie za Československo*⁵ a *Dokumenty SNP* (II. diel) od V. Prečana,⁶ v ktorých boli presné údaje. Najpresnejšie údaje o 14. SS divízii Halič uviedol J. Korček až v roku 1999.⁷

So vznikom 14. SS divízie Halič súvisia viaceré chronologické údaje. Prvým údajom je 28. apríl 1943, keď na podnet vedúceho činiteľa OUN A. Meľnyka a so súhlasom samotného A. Hitlera sa začalo s náborom dobrovoľníkov do „Ukrainische SS Wachtmanschaft“ najmä na území západnej Ukrajiny (Haliče).⁸ Nábor dobrovoľníkov prebiehal v máji a júni 1943 a jeho hlavným strediskom bol Lvov. V presnom dátume oficiálneho vzniku divízie sa autori rozchádzajú. Divízia bola sformovaná na základe rozkazu H. Himmlera z 30. júla 1943, čo potvrdzujú údaje z nemeckých prameňov.⁹ Iní autori uvádzajú dátum vzniku divízie 27. júna¹⁰ alebo 30. júna 1943.¹¹ Ostatní pre istotu neuviedli presný chronologický údaj, ale datovali vznik divízie na júl 1943, „keď sa začalo s jej výcvikom“.¹²

⁴ MICHAELIS, R.: *Grenadierdivision der Waffen SS*. 1. diel. Wiessbaden, 1994. Prevzaté z SCHVARC, M.: *Formationen der Waffen-SS bei der Niederschlagung des slowakischen Nationalaustandes*. Nepochikovaný rukopis, 2005, s. 14.

⁵ VENOHR, W.: *Das Astand für die Tschechoslowakei*. Hamburg, 1969 (knižku však malo k dispozícii len veľmi málo slovenských historikov – pozn. K. F.).

⁶ PREČAN, V.: *SNP. Dokumenty. II. diel. Nemci a Slovensko*. Bratislava : Pravda, 1971.

⁷ KORČEK, J.: *Slovenská republika 1943-1945*. Kapitola VI.: Protipovstalecká aktivita ľudských a nemeckých okupačných síl (september – október 1944), s. 142, 155-156.

⁸ Na tomto dátume sa zhodli všetci autori, ktorí sa vo svojich prácach dotkli aj problematiky 14. SS divízie Halič: CHŇOUPEK, B.: *Banderovci*. Bratislava : Smena, 1989, s. 220; ŠMIGEL, M., MIČKO, P.: *K problematike ukrajinských, ruských a poľských utečencov na Slovensku v roku 1944*. In: Slovenská republika 1939-1945 očami mladých historikov III. Povstanie v roku 1944. Trnava : UCM, 2004, s. 139; AUSKÝ, A. S.: *Dobrovoľníci. Európska politika a druhá svetová válka*. Praha : Dita, 2002, s. 218; TEJCHMAN, M.: *V službách Třetí říše. Hitlerovi zahraniční jednotky*. Praha : Mladá fronta, s. 160, atď.

⁹ KORČEK, J.: *Slovenská republika 1943-1945*, s. 155. MICHAELIS, R.: *Grenadierdivision der Waffen SS*, prevzaté z SCHVARC, M.: *Formation...*, s. 12.

¹⁰ TEJCHMAN, M.: *Ve službách Třetí říše...*, s. 161.

¹¹ AUSKÝ, A.S.: *Dobrovoľníci...*, s. 218.

¹² CHŇOUPEK, B.: *Banderovci*, s. 224; ŠMIGEL, M., MIČKO, P.: *K problematike ukrajinských, ruských a poľských utečencov na Slovensku v roku 1944*, s. 139.

Výsledok náboru do ukrajinskej (haličskej) divízie SS všeobecne prekvapil. Podľa niektorých prameňov sa prihlásilo 80 tisíc dobrovoľníkov, podľa nemeckých prameňov až 100 tisíc.¹³ Väčšinou prichádzali dobrovoľne, pretože „možnosť bojovať proti ruským bolševikom bola nad všetky argumenty najsilnejšia“.¹⁴ Prihlásených bolo ďaleko viac ako na plánovanú pešiu divíziu v počte 13 – 14 tisíc vojakov a dôstojníkov. Časť z nich využili na sformovanie piatich policajných plukov. Na rozdiel od týchto údajov autori spreď roku 1989, najmä B. Chňoupek, napísali, že „obyvateľstvo k náboru ostalo vlažné a ukrajinská mládež ho prijala chladne. Museli byť vydané povolávacie rozkazy potom, čo dobrovoľný nábor zlyhal. Násilné verbovanie malo za následok, že mnohí sa pridali k UPA. Do plánovaných počtov divízie chýbala jedna tretina.“¹⁵ J. Fiala v knihe *Správá o akcií B* z roku 1994 zase napísal: „Banderovci divíziu SS odmietli, o služby v nej nebol medzi haličskou mládežou veľký záujem a odvody do nej sa konali nútene.“ Podobné tvrdenie nájdeme aj v knihe J. Mlynárika *Osud banderovcú a tragedie řeckokatolicke cirkve*. Autor ešte v roku 2005 doslova napísal: „Vázlo i formovaní divize SS-Galizien, do níž Nemci naháňali mladé Ukrajince, a to i za použití násilí“.¹⁶

Jadro mužstva divízie tvorili Ukrajinci pochádzajúci zo Západnej Ukrajiny (Haliče) gréckokatolíckeho vierovyznania (v divízii slúžilo 9 gréckokatolíckych kňazov) a Rusíni z Podkarpatskej Rusi. Dôstojníci a poddôstojníci (asi 3000 mužov) boli väčšinou Volksdeutschen z tohto územia a z Generálneho Gouvernementu, z menšej časti Ukrajinci. Všetky dôležité funkcie a posty držali v rukách Nemci, ktorých počet v divízii bol okolo 3 100. Typická je pre marxisticko-leninskú spisbu charakteristika ukrajinských dobrovoľníkov ako ju chápal B. Chňoupek: „Boli to starí zarytí reakcionári, bývalí členovia kontrarevolučných armád a ozbrojených bánd proti bolševikom, sfašizovaní fanatici, náboženská vizionári, synovia statkárov, gréckokatolíckych farárov, nezanedbateľný počet inteligencie a samozrejme

¹³ AUSKÝ, A. S.: *Dobrovoľníci...*, s. 218. Tiež TEJCHMAN, M.: *V službách Třetí říše...*, s. 160, MICHAELIS, R.: *Grenadierdivision der Waffen SS*, prevzaté z SCHVARC, M.: *Formation...*, s. 12.

¹⁴ TEJCHMAN, M.: *Ve službách Třetí říše...*, s. 161.

¹⁵ CHŇOUPEK, B.: *Banderovci*, s. 224.

¹⁶ FIALA, J.: *Správá o akcií B*. Praha : Vyšehrad, 1994, s. 36. MLYNÁRIK, J.: *Osud banderovcú a tragedie řeckokatolicke cirkve*. Praha : Libri, 2005, s. 14. Autor samozrejme nemá pravdu. B. Chňoupek si tiež protirečí, pretože napísal, že mnohých Ukrajincov do boja proti bolševizmu viedla „žeravá nenávisť“, ale tiež „nereálna snaha“ vytvoriť samostatný ukrajinský štát. CHŇOUPEK, B.: *Banderovci*, s. 161.

deklasované a kriminálne živly“.¹⁷ Z odporcov totalitného bolševického režimu na nikoho nezabudol. Sú tam triedni nepriatelia (statkári, napodiv chýba buržoázia), cirkev, buržoázni nacionalisti, najväčší nepriateľ totality – inteligencia, kontrarevolucionári a prirodzene fašisti a rôzne živly. Nebol by som rád, keby sa predchádzajúce riadky a hodnotenia brali ako ospravedlnenie boja príslušníkov 14. SS divízie Halič na strane nacistického Nemecka. Ďalšie časti tejto štúdie to úplne vyvrátia. Musíme však vychádzať z reality, aká sa vytvorila na Ukrajine nielen v období druhej svetovej vojny, ale aj pred jej začiatkom a aj po jej skončení.

Z prihlásených niekoľko desať tisíc dobrovoľníkov vybrali zhruba 14 tisíc pre výcvik v novej SS divízii. Prebiehal na mnohých miestach Európy. Pramene uvádzajú najčastejšie Ukrajinu (počas výcviku na Ukrajine sa príslušníci divízie podieľali na odvetných protipartizánskych, represívnych a teroristických akciách aj proti civilnému obyvateľstvu),¹⁸ Poľsko (Debice), Nemecko (Lauenberg, Treskau, Mníchov, Berlín), Francúzsko (Méty, Alsasko) a nechýba ani Benešov v Čechách, kde výcvik absolvovalo 350 dôstojníkov a 2000 poddôstojníkov. Ako prvý veliteľ 14. SS divízie Halič vystupuje brigadeführer SS a generálmajor Walter Schimann. Po ňom v tých istých hodnostiach už len Fritz Freitag (až do 15. novembra 1944 – *pozn. K. F.*). Koncom roka 1943 velil 12 634 vojakom a dôstojníkom.¹⁹ Divízia mala dva pešie pluky, jeden delostrelecký pluk a zásobovací prápor. Pred nasadením na Východný front sa 22. februára 1944 uskutočnila slávnostná prisaha a 17. mája 1944 príslušníkov divízie navštívil aj veliteľ jednotiek SS H. Himmler.²⁰

Najviac zhodných údajov autori a pramene uviedli v problematike nasadenia divízie na front. Plnú bojaskopnosť dosiahla 14. SS divízia Halič v máji 1944 (v tom čase mala 15 229 vojakov a dôstojníkov).²¹ Koncom júna a začiatkom júla 1944 bojovala na Východnom fronte v rámci 13. armádneho zboru v zostave 4. nemeckej tankovej armády ako súčasť armád Severná Ukrajina. Spolu s inými nemeckými jednotkami bola divízia Halič obkľúčená pri mestách Brody a Ternopol' v dňoch 13. – 22. júla 1944. V bojoch s Červenou armádou padlo, bolo ranených a zajatých tri štvrtiny jej

¹⁷ CHŇOUPEK, B.: *Banderovci*, s. 220.

¹⁸ Podrobnejšie o represívnych akciách počas výcviku na Ukrajine písal len B. Chňoupek. Vyčíslil ich na 2 tisíc zavraždených osôb a 20 vypálených dedín (CHŇOUPEK, B.: *Banderovci*, s. 224). Iní autori sa vyhli takýmto záverom konštatovaním, že „ešte v priebehu výcviku divízia musela vyčleniť jednotky na boj s partizánmi“. TEJCHMAN, M.: *Ve službách Třetí říše...*, s. 161.

¹⁹ MICHAELIS, R.: *Grenadierdivision der Waffen SS*, prevzaté z SCHVARC, M.: *Formation...*, s. 12.

²⁰ CHŇOUPEK, B.: *Banderovci*, s. 224.

²¹ TEJCHMAN, M.: *Ve službách Třetí říše...*, s. 161.

príslušníkov. Z približne okolo 14 tisíc mužov sa z obklúčenia prebilo len 3 tisíc, asi tisíc prešlo do karpatských lesov na stranu jednotiek UPA, v ktorých „mnohí sa stali veliacimi kádrami Ukrajinskej povstaleckej armády.“²² Po rozbití divízia bola stiahnutá z frontu, niektoré jednotky sa dostali aj na východné Slovensko v priestore Lupkov, Medzilaborce, Humenné, Trebišov (asi 1500 vojakov). Zberné strediská pre príslušníkov divízie sa zriadili medzi Užhorodom a Mukačevom.

V priebehu niekoľkých týždňov musel celý zväzok prejsť komplexnou reorganizáciou a doplnením. Divízia sa znovu sformovala v Sliezske vo vojenskom výcvikovom priestore Neuhammer. Po doplnení zvyškov divízie (3000 vojakov a dôstojníkov, ktorí sa prebili z obklúčenia pri meste Brody) jej náhradným 14. výcvikovým granátnickým plukom Waffen SS v sile 8000 mužov (veliteľ plk. Marx) a absolventmi dôstojníckych a poddôstojníckych kurzov sa jednotka stala opäť boj schopnou. Rozkazom Hlavného veliteľstva úradu SS zo dňa 22. septembra 1944 sa presunula na Slovensko do Schutzzone na západnom Slovensku.²³

Rozkaz na presun vydal sám ríšsky veliteľ SS H. Himmler. Nariadil vyslať jeden zosilnený prápor granátnikov zo 14. SS divízie Halič do Bratislavy a podriadil ho nemeckému veliteľovi (generálovi) na Slovensku. Určený bol na boj proti „bandám“ (rozumej povstalcom) na Slovensku. Tak vznikla bojová skupina Wildner pomenovaná podľa svojho veliteľa SS obersturmbannführera Karla Wildnera, ktorý predtým ako slovenský Nemeц slúžil v hodnosti vyššieho dôstojníka v slovenskej armáde. Bojová skupina pozostávala z troch peších rôt, z jednej ťažkej roty vyzbrojenej guľometmi a granátometmi, zo ženijnej, protitankovej, prieskumnej a spojovacej čaty ako aj čaty ľahkého delostrelectva. Skupinu tvorilo 900 vojakov a dôstojníkov. Väčšina príslušníkov 14. SS divízie Halič sa do tejto bojovej skupiny prihlásila dobrovoľne aj preto, lebo sa dozvedeli, že na Slovensku je veľká skupina ukrajinských utečencov. Domnievali sa, a celkom správne, že medzi nimi nájdu aj svojich príbuzných a rodinných príslušníkov.²⁴

V časových údajoch o vyložení bojovej skupiny Wildner na železničnej stanici v Zemianskych Kostolnoch sú malé rozdiely. Nemecký autor R. Michaelis určil deň príchodu skupiny Wildner na 27. september a

²² CHŇOUPEK, B.: *Banderovci*, s. 227

²³ KORČEK, J.: *Slovenská republika 1943-1945*, s. 155. Autor chybné datuje rozkaz k presunu na Slovensko na 28. september 1944.

²⁴ PREČAN, V.: *SNP. Dokumenty. II. diel. Nemci a Slovensko*, s. 229, 230 a 289.

d'alej uvádza, že nasledujúceho dňa (28. septembra 1944) sa spojila v priestore Žarnovica s bojovou skupinou SS Schill, ktorej sa veliteľsky podriadila. Vo večernom hlásení nemeckého veliteľa na Slovensku z 28. septembra sa doslova uvádza: „Skupina SS Schill dostala v priebehu dňa zosilnený prápor 14. SS granátnickej divízie Halič Nr. 1.“²⁵ Slovenskí autori J. Korček, B. Chňoupek príchod bojovej skupiny Wildner datujú na deň 29. septembra 1944. Zhodne konštatovali, že z Oslian sa presunula cez Pílu do priestoru Žarnovice, ktorú so Schillom dobyli. V ďalších dňoch spoločne útočili údolím Hrona na Svätý Kríž nad Hronom, zvädzali boje o Vyhne, obsadzovali Banskú Štiavnicu, Banskú Belú a Kozelník.²⁶ Potom dobyli Krupinu a Senohrad a obrátili sa na sever na Babinú, Sásu a Zvolen. V Krupine členovia štábu skupiny sa dostali do kontaktu s ukrajinskými utečencami na Oremovom Laze, odkiaľ 40 príslušníkov bojovej skupiny Wildner v sprievode troch obrnených vozidiel priviezlo do Krupiny stovky utečencov, ktorí sa začiatkom novembra 1944 premiestnili do okolia Bratislavy.²⁷

Kampfgruppe Wildner podľa vojenských historikov sa vyznačovala vysokou pohyblivosťou, kvalitnými automatickými zbraňami proti pechote a obrnenej technike, mala skúsených nemeckých dôstojníkov.²⁸ Spolu s bojovou skupinou SS Schill obsadili Zvolen a medzi prvými vstúpili do Banskej Bystrice. Zúčastnili sa aj vojenskej prehliadky na banskobystrickom námestí 30. októbra 1944.²⁹

Najmä do roku 1989, ale ani v súčasnosti väčšina slovenských historikov v súvislosti s bojmi nemeckých okupačných vojsk proti SNP, ich prítomnosťou na Slovensku nevyčleňuje osobitne bojovú skupinu SS Wildner ako napr. divíziu Tatra, Halič, Horst Wessel, trestaneckú brigádu Dirlewanger, bojové skupiny Schill, Wittenmayer, Schäffer, Volkman, bojovú skupinu z armádnej skupiny Heinricha a ani sa o nej nezmieňuje. Autori hodnotiaci a opisujúci boje tretej taktickej skupiny prvej ČSA na Slovensku údolím Hrona od Žarnovice až po Banskú Bystricu alebo pri

²⁵ Tamže, s. 549

²⁶ KORČEK, J.: *Slovenská republika 1943-1945*, s.143; CHŇOUPEK, B.: *Banderovci*, s. 230.

²⁷ Podrobnejšie pozri ŠMIGEL, M., MIČKO, P.: *K problematike ukrajinských, ruských a poľských utečencov na Slovensku v roku 1944*, s. 139-153.

²⁸ KORČEK, J.: *Slovenská republika 1943-1945*, s. 143.

²⁹ V súvislosti s vojenskou prehliadkou B. Chňoupek napísal, že „o deň na to (rozumej po obsadení B. Bystrice – pozn. K. F.) stáli na námestí a boli vyznamenaní“ (CHŇOUPEK, B.: *Banderovci*, s. 233). Autor sa pomýlil o dva dni. O vstupe jednotiek bojovej skupiny Wildner do hlavného mesta SNP hovorí iný príslušník divízie Halič Jurij Tys-Krojmaluk vo svojom denníku: „27. októbra naša bojová skupina Wildner obsadila Banskú Bystricu a povstalecké velenie odletelo do nášho Ľvova. Aký paradox“. CHŇOUPEK, B.: *Banderovci*, s. 239.

Krupine, Senohrade, Pliešovciach, Babinej,³⁰ Sáse píšu výlučne len a len o bojovej skupine SS Schill.³¹

V presnom dátume o presune celej divízie Halič na Slovensko sa zhodujú všetci autori, ktorí sa dotkli problematiky. Divízia tento rozkaz dostala 28. septembra 1944. Presúvala sa z výcvikového priestoru Neuhammer v Sliezsku spolu so svojim 14. náhradným výcvikovým (záložným) plukom. Vo večernom pravidelnom hlásení nemeckého veliteľa na Slovensku 8. októbra 1944 už bola zmienka o tom, že 14. SS divízia Halič sa presunula do priestoru Žiliny: „V týchto dňoch divízia v plnom počte 286 dôstojníkov a 13 999 poddôstojníkov a vojakov dosiahla Slovensko“. Jej štáb sa usadil v Žiline. Začala sa rozvíjať Považím od Púchova až po Štrbu. Veliteľstvo 29. pešieho pluku so štábom sídlilo v Kysuckom Novom Meste, 30. pešieho pluku vo Veľkej Bytči, 31. pešieho pluku v Martine, 14. delostreleckého pluku v Považskej Bystrici a prieskumného oddielu v Rajci. 14. náhradný výcvikovo-záložný pluk sa rozmiestnil v Čadci.³²

Okrem uvedených miest a regiónov jednotky divízie do 12. októbra 1944 sa rozmiestnili aj v Ružomberku, Dolnom Kubíne, Terchovej, Svätom Ďuri, vo Vrútkach, v Sklabinskom Podzámku, Rakovej a Kolároviaciach. Jednotky 14. SS divízie Halič kryli chrbát 178. divízie pancierových granátnikov Tatra útočiacej na doliny a hrebene Malej a Veľkej Fatry, v smere Žilina – Rajec – Kunerad, Čremošné – Malý Šturec – Banská Bystrica a trestaneckej brigády SS Dirlewanger útočiacej v smere Ružomberok – Biely Potok – Liptovská Osada – Korytnica – Donovaly – Banská Bystrica a v smere Liptovské Revúce – Veľký Šturec – Banská

³⁰ PREČAN, V.: *SNP. Dokumenty. II. diel. Nemci a Slovensko*, s. 232. Hlásenie nemeckého veliteľa na Slovensku hovorí, že 18. októbra 1944 zosilnený prápor zo 14. SS. divízie Halič pridelený skupine Schill dobyl Babinú.

³¹ Napr. v rozsiahlej monografickej štúdii o bojoch III. TS 1. ČSA na Slovensku autor M. Gajdoš ani raz nespomenul prítomnosť príslušníkov 14. SS divízie Halič, konkrétne zo skupiny Wildner v týchto bojoch, i keď pri charakteristike bojov o Senohrad citoval z denníka partizánskeho zväzku Alexander Nevský nasledujúcu pasáž: „Útočili na nás pancierové autá a tanky. Z veží a poklopov na nás kričali Galicjané družé neutikaj, družé sdavajsa“ GAJDOŠ, M.: *Bojová činnosť 3. TS Gerlach 1. ČSA na Slovensku za SNP*. In: Zborník Múzea SNP č. 1. Banská Bystrica : Stredoslovenské vydavateľstvo, 1966, s. 188.

Ako osobitnú bojovú skupinu nemeckých okupačných vojsk na Slovensku nespomínajú Kampfgruppe SS Wildner ani také kľúčové diela ako napr.: HUSÁK, G.: *Svedectvo o SNP*; Kol. autorov: *Dejinná križovatka*; ŠTEFANSKÝ, V.: *Armáda v SNP*; BOSÁK, P.: *Z bojových operácií na fronte SNP*; a ani raz päťzväzkové dielo PLEVZA, V., et al.: *Dejiny Slovenského národného povstania 1944*.

³² PREČAN, V.: *SNP. Dokumenty. II. diel. Nemci a Slovensko*, s. 554 a 557. Tiež CHŇOUPEK, B.: *Banderovci*, s. 232.

Bystrica. Viaceré roty z divízie Halič spolu s nimi na týchto smeroch bojovali priamo proti povstaleckej armáde a partizánom.³³ Okrem toho vyvíjali bojovú zabezpečovaciu činnosť a protipartizánske akcie na Orave, strednom Považí, na Kysuciach, v Turci a Liptove.³⁴ Bojovú činnosť začali jednotky divízie už 14. októbra 1944³⁵

Zaujímavá je epizóda v súvislosti s propagačnou letákovou akciou pod vedením K. Popova z Druhej slovenskej partizánskej brigády gen. M. R. Štefánika v októbri 1944 v priestore Žilina s výzvami k príslušníkom divízie Halič na prechod na stranu partizánov. V dôsledku tejto agitácie prešlo k partizánom 50 príslušníkov divízie. Potvrďuje to aj večerné hlásenie nemeckého veliteľa na Slovensku, ale aj denník J. Tysa-Krojmaluka, ktorý však všetkých prebehlíkov označil za Poliakov.³⁶

O vzniku a nasadení bojovej skupiny Wittenmayer zo 14. SS divízie Halič píše všetci slovenskí autori, ktorí sa dotkli vojenskej problematiky SNP. Zhodujú sa v mieste jej vzniku aj na popise a v hodnotení bojovej činnosti. Ale ani jeden slovenský autor neuviedol presný chronologický údaj o jej vzniku. Podľa nemeckého autora R. Michaelisa gen. H. Höfle vydal 15. októbra 1944 rozkaz veliteľstvu 14. SS divízie Halič v Žiline s cieľom konečnej porážky povstaleckých síl na Slovensku sformovať druhú bojovú skupinu, ktorá mala útočiť v smere Kráľova Lehota – Malužiná – Čertovica na Brezno.³⁷ Bojovej skupine v sile jedného pluku (tri zosilnené prápory

³³ BOSÁK, P.: *Z bojových operácií na fronte SNP*, s. 123. Autor konštatuje, že zabezpečovacie jednotky 14. SS divízie Halič zvýšili bojovú aktivitu proti podhorským obciam obsadeným jednotkami 1. Stalinovej partizánskej brigády vo Veľkej Fatre v druhej polovici októbra 1944. Dňa 17. októbra obsadil prápor tejto divízie s obmenými transportérmi Turčiansku Blatnicu a za podpory mínometov útočil na vojenskú a partizánsku obranu na výšinách Plešel a Za hory. Boje pokračovali aj nasledujúci deň, keď nepriateľská presila zatlačila povstalcov až do Blatnickej a Gaderskej doliny.

³⁴ BOSÁK, P.: *Z bojových operácií na fronte SNP*, s. 91 a s. 116. Nemecký autor R. Michaelis vo svojom diele Grenadierdivision der Waffen SS dokonca píše, že „tretia bojová skupina zo 14. SS divízie Halič pochodovala z Ružomberka do Korytnice“. Aj P. Bosák na s. 124 uviedol, že po 22. októbri 1944 prápory 2. pluku SS brigády Dirlewanger a niektoré roty zo 14. SS divízie Halič obsadili všetky podhorské obce pod západnými svahmi Veľkej Fatry, odkiaľ prenikali do Belianskej, Nécpskej, Gaderskej a Blatnickej doliny. 26. októbra sa dostali z tohto smeru na cestu Banská Bystrica – Liptovská Osada v priestore Liptovských Revúc.

³⁵ Gen. H. Höfle vo večernom hlásení z 15. októbra 1944 oznámil do Berlína začiatok bojovej činnosti divízie a konštatoval, že v ich dôsledku odišli bandy (rozumej partizáni) smerom k protektorátnym hraniciam.

³⁶ PREČAN, V.: *SNP. Dokumenty. II. diel. Nemci a Slovensko*, s. 565-566, tiež BOSÁK, P.: *Z bojových operácií na fronte SNP*, s. 122. Porovnaj: CHŇOUPEK, B.: *Banderovci*, s. 239; MICHAELIS, R.: *Grenadierdivision der Waffen SS*, prevzaté z SCHVARC, M.: *Formation...*, s. 13: „Zu 23. 10. hatte die Division 50 Überläufer, die sich zur Popovs Partisanenabteilung angeschlossen“.

³⁷ Tamže, s. 13-14.

v počte 1300 dôstojníkov a vojakov) velil SS-Sturmbannführer Fridrich Wittenmayer. V dňoch 17. a 18. októbra 1944 jednotky tejto bojovej skupiny „čistili od povstalcov priestor v okolí Liptovskej Porúbky a Kráľovej Lehoty a jedna rota mala nadviazať spojenie s nemeckým obrneným vlakom pri Štrbe zo skupiny armád A.“³⁸

Nemecká generálna ofenzíva proti povstaleckým ozbrojeným silám brániacim slobodné územie, na ktorom bola obnovená československá štátnosť sa začala 18. októbra 1944. Okrem už spomínanej bojovej skupiny Wildner, iných jednotiek zo 14. SS divízie Halič v Turci, na strednom Považí, v dolinách a na hrebeňoch Malej a Veľkej Fatry, súčasťou útočiacich nemeckých ozbrojených síl proti SNP bola aj bojová skupina Wittenmayer. Obranný úsek druhej TS 1. ČSA na Slovensku s krycím názvom Kosatec s ťažiskom obrany v smere Kráľova Lehota – Malužiná – Čertovica bránili povstalecké jednotky pod velením škpt. Martina Kučera. Po vojne vo svojich pamätiach podrobne opísal boje na tomto úseku povstaleckého frontu, ale ani raz nespomenul, že proti jeho jednotkám bojovali ukrajinskí príslušníci SS z bojovej skupiny Wittenmayer divízie Halič.³⁹ Ako konštatoval aj veliteľ obranného úseku škpt. Martin Kučera vo svojich pamätiach, ale aj nemecký generál (veliteľ) na Slovensku H. Höfle povstalci úspešne odrážali a spomaľovali postup ukrajinských esesákov.⁴⁰

Po dobytí Malužinej, Čertovice a po páde Brezna (mesto obsadili jednotky z 18. SS divízie Horst Wessel 25. októbra 1944) príslušníci bojovej skupiny Wittenmayer dostali rozkaz vytvoriť závoru na ceste Čertovica – Vyšná Boca a zúčastniť sa vyčisťovacích akcií v západnej časti Nízkyh Tatier proti vojakom a partizánom.⁴¹ Bojové nasadenie ukrajinských príslušníkov SS v západnej časti Nízkyh Tatier trvalo až do 15. novembra 1944.

³⁸ PREČAN, V.: *SNP. Dokumenty. II. diel. Nemci a Slovensko*, s. 561 (hlásenie nemeckého veliteľa na Slovensku z 18. októbra 1944).

³⁹ KUČERA, M.: *Nezlomený kosatec*. Bratislava : Obzor, 1976.

⁴⁰ KUČERA, M.: *Nezlomený kosatec*, s. 56; PREČAN, V.: *SNP. Dokumenty. II. diel. Nemci a Slovensko*, s. 566, 567; ale tiež PREČAN, V.: *SNP. Dokumenty...*, s. 756, 764, 768 (večerné hlásenia nemeckého veliteľa na Slovensku z 25.-28. októbra 1944). Gen. Höfle konštatoval, že „bojová skupina Wittenmayer sa len pomaly prebija z Kráľovej Lehoty na Malužinu“. Až v hlásení z 26. októbra oznamuje dobytie Malužinej, „čím sa uvoľnila železničná trať Ružomberok-Poprad a po jej rekonštrukcii bude železničná doprava opäť možná“. V hlásení z 27. októbra nezabudol poznamenať, že „ukrajinskí dobrovoľníci 14. SS divízie granátnikov, ktorí sú tu nasadení, výborne bojovali“.

⁴¹ ŠTEFANSKÝ, V.: *Armáda v SNP*, s. 229. Podobný rozkaz dostali aj príslušníci z divízie Halič, ktorí sa prebojovali na cestu Donovaly – Liptovská Osada (SCHVARC, M.: *Formation...*, s. 13). Dôkazom, že príslušníci 14. SS divízie Halič prečesávali západnú časť Nízkyh Tatier počas ústupu povstalcov do hôr sú aj spomienky J. V. Rísa (RÍŠ, J. V.: *Na Prašivú sa dívam*. Bratislava : Print-Servis, 1994, s.

Po splnení úloh v rámci generálnej ofenzívy proti SNP divízia zostala na Slovensku až do konca januára 1945. Prešla reorganizáciou, doplnením, výcvikom a bojovala proti partizánom v slovenských horách predovšetkým na Považí od Púchova po Poprad, v Turci, na Orave, Kysuciach, v Malej a Veľkej Fatre, Nízkych Tatrách, Strážovských vrchoch a na iných miestach. Jej príslušníci sa dopustili pri odvetných, protipartizánskych, represívnych a teroristických akciách početných zločinov, vrážd a rôznych excesov. Viacerí historici o nich napísali, podrobne ich ukázali, ale treba ich konkretizovať, spresniť a podrobne spracovať. Tiež treba zdôrazniť, že značnú časť represívnych a teroristických akcií proti partizánom, ale najmä proti civilnému obyvateľstvu, staršia odborná literatúra, pamätníci, kroniky pripisovali vlasovcom, mali na svedomí práve príslušníci 14. SS divízie Halič najmä v druhej polovici októbra 1944 po potlačení SNP a v zime 1944/1945.⁴²

Teror a represálie, vrátane vrážd a vypaľovania dedín a osád esesákmi zo 14. divízie Halič, treba jednoznačne odsúdiť. Dodnes žijúci príslušníci tejto nacistickej jednotky, ktorí napísali svoje pamäti si to uvedomujú a snažia sa ospravedlniť. Rozšírenými výhovorkami sú odkazy na pomýlenie sa alebo zámenu jednotky s inými represívnymi a teroristickými časťami nemeckej okupačnej moci. „Niektoré roty našej divízie bojovali v rámci trestaneckej brigády SS Dirlwanger, ktorá sa dopúšťala početných zločinov na území Slovenska, neprávom pripisovaným aj im“. Podobne si mali postihnúť ľudia a obeť myliť ukrajinských esesákov s mužstvom moslimského pluku SS naverbovaného z občanov (najčastejšie zo zajatcov Červenej armády) Sovietskeho zväzu zo strednej Ázie a Zakaukazska pod velením SS-standartenführera Haruna Al Rašida alebo s príslušníkmi Einsatzkomanda č. 14 zo skupiny H nemeckej bezpečnostnej služby a polície (SD a SiPo).⁴³

71). Autor opisuje prestrelku medzi povstaleckými vojakmi a esesákmi v masíve Prašivá 2. novembra 1944. Po boji identifikovali padlého Nemca ako Wasila Holowtschuka z Poltavy na Ukrajine. Autor ako to bolo a dodnes je zvykom v odbornej a memoárovej literatúre označil padlého za príslušníka Vlasovovej armády. Mýlil sa. Podľa nášho názoru to bol príslušník 14. SS divízie Halič. Jednotky ROA gen. Vlasova v tomto období na Slovensku neboli.

⁴² Podrobnejšie o terore a represáciách príslušníkov divízie Halič pozri: BOSÁK, P.: *Z bojových operácií na fronte SNP*, s. 123 a CHŇOUPEK, B.: *Banderovci*, s. 233-235.

⁴³ Pamäti plk. E. Pobiguščija, zástupcu veliteľa 14. náhradného pluku, ktorého veliteľstvo a štáb počas nasadenia na Slovensku sídlili v Čadci (prevzaté z CHŇOUPEK, B.: *Banderovci*, s. 236). Ako správne podotkol B. Chňoupek v tejto súvislosti príslušníci brigády Dirlwanger, moslimského pluku SS a ani Einsatzkomanda č. 14 nehovorili počas teroristických akcií po ukrajinsky (*pozn. K. F.*).

Počas nasadenia na slovenskom území v novembri 1944 až v januári 1945 okrem protipartizánskych a represívnych akcií sa príslušníci divízie zúčastňovali opevňovacích prác najmä v kotline Turca (31. pluk) a v údolí rieky Váh v okolí Žiliny, kde vybudovali celý rad obranných postavení. Divízia prešla reorganizáciou, dopĺňovaním mužstva,⁴⁴ výzbroje, výcvikom a vytvorila tri samostatné bojové skupiny proti osloboditeľským vojskám sovietskej a rumunskej armády. Koncom decembra jedna jej bojová skupina (29. pluk) rozkazom armádnej skupiny Juh bola nasadená proti pravému krídlu 2. Ukrajinského frontu, konkrétne proti 40. armáde v priestore Banskej Štiavnice až do polovice januára 1945. Po ťažkých bojoch sa opätovne spojila s divíziou z väčšej časti rozmiestnenou v Turci a na strednom Považí.⁴⁵ Okrem vyššie spomínanej činnosti príslušníci divízie aktívne pomáhali pri evakuácii ukrajinských utečencov (v mnohých prípadoch svojich rodinných príslušníkov) zo Slovenska na západ, najmä do Rakúska a Nemecka.⁴⁶

V procese „ukrajinizácie“ velenie divízie prevzal plk. Pawel Szandruk povýšený na SS-Gruppenführera a od 12. novembra 1944⁴⁷ sa zmenil aj názov divízie na 14. Waffen-Grenadierdivision der SS (Ukrainische Nr. 1). Divízia postupne strácala svoj haličský charakter, čo viedlo k početným dezerciam k Ukrajinskej povstaleckej armáde ešte počas jej prítomnosti na slovenskom území.⁴⁸

Rozkaz na presun 14. SS divízie z územia Slovenska cez Bratislavu a Viedeň do dolného Štajerska bol vydaný 26. januára 1945. Konečný cieľ presunu – mesto Maribor.⁴⁹ Divízia počas presunu pozostávala z troch pochodových skupín. V skupine A boli príslušníci 29. a 30. pešieho pluku,

⁴⁴ TEJCHMAN, M.: *Ve službách Třetí říše...*, s. 160. Autor uvádza počet 22 tisíc vojakov a dôstojníkov k 31. decembru 1944. Denník Jurija Tysa-Krojmaľuka hovorí o stave 19 tisíc mužov Ukrajincov a 3100 Nemcov, zväčša dôstojníkov a poddôstojníkov. CHŇOUPEK, B.: *Banderovci*, s. 241.

⁴⁵ SCHVARC, M.: *Formation...*, s. 14. Podľa B. Chňoupeka sa v týchto bojoch príslušníci 29. pluku vyznamenali. CHŇOUPEK, B.: *Banderovci*, s. 237.

⁴⁶ ŠMIGEL, M., MIČKO, P.: *K problematike ukrajinských, ruských a poľských utečencov na Slovensku v roku 1944*, s. 154-155.

⁴⁷ TEJCHMAN, M.: *Ve službách Třetí říše...*, s. 161. KORČEK, J.: *Slovenská republika 1943-1945*, s. 156. Autor datuje premenovanie divízie na 15. november 1945.

⁴⁸ Za celý čas existencie 14. SS divízie Halič z nej dezertovalo asi 600 vojakov (TEJCHMAN, M.: *Ve službách Třetí říše...*, s. 161). Ako napísal J. Korček „znižovanie početného stavu išlo výrazne na konto dezertérov a prebehlíkov k banderovcom a UPA“ (KORČEK, J.: *Slovenská republika 1943-1945*, s. 156). Podľa denníka J. Tysa-Krojmaľuka napr. 4. novembra 1944 „utieklo do UPA 92 chlapov. 24. januára 1945 sa stratilo už 50 strelcov z 30. pluku“. CHŇOUPEK, B.: *Banderovci*, s. 239 a 241.

⁴⁹ SCHVARC, M.: *Formation...*, s. 14. B. Chňoupek napísal, že presun sa začal už 21. januára 1945 prevažne peším pochodom, na ktorý potrebovali 1400 koní a povozov.

14. výcvikovo-záložný pluk, spojovacia rota, protitanková jednotka, 14. delostrelecký pluk a všetky nevyhnutné zásoby a súčasti výzbroje a výstroja. Išli po trase Čadca – Žilina – Trenčín – Nové Mesto nad Váhom – Stará Turá – Myjava – Senica – Malacky a 6. februára prekročili rieku Moravu a vstúpili do Rakúska. Do skupiny B patril 31. peší pluk, ženijný a záložný prápor, ktorý sa presuoval po trase Martin – Vrútky – Žilina – Trenčín – Piešťany – Bratislava – Hartberg – Gliesdorf – Graz – Maribor. Skupina C bola osobitná autokolóna.⁵⁰

Celá divízia sa zúčastnila bojov s juhoslovanskými partizánmi, v ktorých utrpela značné straty. Dňa 28. marca 1945 slávnostne prisahali jej vojaci, že vždy budú bojovať za nezávislosť Ukrajiny. Divízia dostala opäť nový názov – 1. divízia Ukrajinskej národnej armády a jej veliteľom sa stal gen. Krat.⁵¹ Jej posledné bojové nasadenie proti Červenej armáde prebiehalo pri meste Feldbach. Spolu s veliteľom všetkých ukrajinských jednotiek a predstaviteľom ukrajinského štábu s gen. Pavlom Šandrukom ustúpila divízia do britskej okupačnej zóny do zajatia na hraniciach medzi Talianskom a Rakúskom. Keďže väčšina príslušníkov divízie pochádzala zo západnej Ukrajiny (Haliče) alebo z území, ktoré pred začiatkom vojny nepatrili Sovietskemu zväzu, nepodliehali násilnému vydaniu (porovnaj s ROA – vlasovcami) sovietskej strane. Po vojne emigrovali väčšinou do Veľkej Británie, USA a Argentíny.⁵²

⁵⁰ Z denníka Jurija Tysa-Krojmaľuka. Podľa neho sa pochod začal 24. januára 1945. CHŇOUPEK, B.: *Banderovci*, s. 241.

⁵¹ TEJCHMAN, M.: *Ve službách Třetí říše...*, s. 162.

⁵² AUSKÝ, A. S.: *Dobrovolníci...*, s. 219. J. Fiala vo svojej knihe *Správa o akcii B* (s. 36) nesprávne uviedol, že príslušníci divízie prešli do amerického zajatia a väčšinou boli vydaní do Sovietskeho zväzu. Podľa údajov M. Šmigeľa ešte dnes žije vo Veľkej Británii okolo 1500 príslušníkov bývalej divízie Halič, ktorí organizujú stretnutia, vydávajú dokumenty, články a memoáre o svojej činnosti v rokoch druhej svetovej vojny.

UKRAJINSKÍ, POLESKÍ A RUSKÍ UTEČENCI NA SLOVENSKU NA KONCI DRUHEJ SVETOVEJ VOJNY

Peter Mičko

The year 1943 means a radical change in the course of WW II. Fascist armies surrender at all fronts and slowly but surely lose the occupied territories. Change in situation influences also Ukrainian, Polish and Russian nationals who flee before the Red Army to west. Thus, in summer 1944 a group of 30 thousand Ukrainian refugees got to Slovakia and the 1st Slovak Republic granted them asylum. After arrival in Slovakia the refugees were registered, accommodated and men were offered jobs. Their stay in Slovakia, however, didn't last too long and in October they start leaving for Germany. Germany insisted on their transfer mainly due to the lack of labour. In this way all Ukrainian refugees left Slovakia as soon as the end of year 1944.

Druhá svetová vojna, ako najväčšia tragédia v dejinách ľudstva, so sebou priniesla množstvo utrpenia a milióny mŕtvych. Osudy ľudí sa však nemenili iba na bojiskách, ale častokrát aj ďaleko od frontovej línie. Takto sa vojna nezmazateľným spôsobom podpísala aj na osude tisícov ukrajinských utečencov z Haliče, ktorí boli v dôsledku vývoja na východnom fronte, nútení opustiť svoje domovy.

Otázka ukrajinských, ruských a poľských utečencov na Slovensku v roku 1944 je v slovenskej historiografii pomerne neznámou záležitosťou. Okrem jednej zmienky, Bohuša Chňoupeka v knihe *Banderovci* pomerne chudobnej na informácie, sa širšie rozpracovanie tejto problematiky neuskutočnilo. Osudy ukrajinských utečencov po ich príchode na Slovensko vo svojom románe *Svet na Trasovisku* ešte spomína Jozef Cíger Hronský a v štúdiu *Katynské lesíky na Slovensku* sa jej v krátkosti venuje František Vnuk. Inak však zostala problematika pobytu azylantov na území Slovenska na konci druhej svetovej vojny bez bádateľského povšimnutia takmer šesť desaťročí. Práve nedostatok informácií bol inšpirujúcim momentom na začatie výskumu a bádania tejto neznámej epizódy ľudských dejín, ktorá, chceme či nechceme zasiahla do slovenskej histórie.¹

Otázka pobytu ukrajinských utečencov na Slovensku bola bezpodmienečne súčasťou druhej svetovej vojny a konkrétne súvisela s vývojom na východnom fronte a z neho vyplývajúcimi dôsledkami. Bol to okamih dejín, ktorý v dôsledku vývoja udalostí zasiahol územie Slovenskej republiky a zanechal v ňom nezmazateľné stopy. Je zaujímavý aj z toho hľadiska, že vnáša určité poznatky do terajšieho poznania 1. Slovenskej

¹ Štúdia je výstupom z grantového projektu VEGA č. 1/1214/04 „Ukrajinskí utečenci na Slovensku na konci 2. svetovej vojny“.

republiky a jej azylovej politiky alebo dopĺňa okolnosti ohľadom sympatií slovenskej vlády k ruským a ukrajinským protibolševickým hnutiam, ktoré spolupracovali s vtedajším Nemeckom.

Problematiku ukrajinských, ruských a poľských utečencov a ich pobyt na území Slovenska však nie je možné vysvetliť bez hlbšieho záberu, respektíve širšieho historického kontextu.

Na základe mohutnej ofenzívy sovietskych vojsk na východnom fronte sa v roku 1944 z územia Ríšskeho komisariátu Ukrajina, ale hlavne z Generálneho gubernátu (oblasť východného Poľska a západnej Ukrajiny) smerom na Západ, začal masový odchod civilného obyvateľstva, ktoré s príchodom Červenej armády očakávalo a bálo sa nových perzekúcií, prenasledovaní, ale aj povojnových represálií.

Bolo to obyvateľstvo vo väčšine lojálne naklonené nastolenému nemeckému okupačnému režimu, aktívne či pasívne spolupracujúce s Nemcami, ale hlavne s ukrajinskými nacionalistickými zložkami zastrešenými Organizáciou Ukrajinských Nacionalistov (OUN)² a jej vojenskými formáciami – Ukrajinská povstalecká armáda (UPA), 14. ukrajinská divízia Waffen-SS Galizien (Haličina),³ ukrajinské nacionalistické policajné zložky atď. Odchádzalo obyvateľstvo hlásiace sa k myšlienkam samostatného Ukrajinského štátu bez bolševickej nadvlády. Osoby, ktoré jednoducho nechceli zažiť opätovné nastolenie stalinsko-sovietskeho režimu na svojom území, protisovietsky a

² OUN – Organizácia Ukrajinských Nacionalistov bola založená vo Viedni v roku 1929, zlúčením nacionalistických organizácií – Skupiny ukrajinskej nacionalistickej mládeže v Prahe, Légie ukrajinských nacionalistov v Poděbradoch a Zväzu ukrajinskej nacionalistickej mládeže v Ľvove. Vznik OUN bol určitou tradíciou nadväznou na udalosti okolo Ukrajinskej ľudovej republiky z rokov 1917-1919 a snahy pokračovať v boji za zvrchovaný, nezávislý a slobodný Ukrajinský štát. V 30. rokoch sa poloilegálna OUN stala najaktívnejšou silou na západnej Ukrajine, najmä v Haliči, a tiež v emigrácii. Počas vojny aktívne spolupracovala s Nemcami. V roku 1940 vo vnútri Organizácie ukrajinských nacionalistov došlo k rozkolu. Najväčšia frakcia pod vedením S. Banderu (tzv. banderovci) sa postupne od Nemcov oddelila a v lesoch západnej Ukrajiny (Halič a Volyn) založila vlastnú armádu – známu pod názvom UPA (Ukrajinská povstalecká armáda). V rokoch 1943 – 1945 bojovali proti bolševikom – sovietskym partizánom a Červenej armáde, Poliakom, Židom a podľa niektorých zdrojov aj proti Nemcom. Iná frakcia, pod vedením A. Meľnyka (tzv. meľnykovci) držala s Nemcami až do ich krachu. Frakcia sa podieľala v roku 1943 na založení a vzniku ukrajinskej 14. divízie Waffen-SS Galizien (Haličina), ktorá bojovala pod nemeckým velením a mala byť oficiálnou protiváhou banderovskej UPA.

³ 14. divízia granátnikov zbraní SS – Halič (14. Grenadier Division Waffen SS – Galizien) sa začala formovať na západnej Ukrajine na podnet A. Meľnyka so súhlasom samotného vodcu Adolfa Hitlera. Oficiálne sa o divízii rozhodlo koncom apríla 1943. V máji – júni 1943 prebiehal nábor do jej radov. V júli sa začalo s jej výcvikom. Na front bola nasadená od júna 1944 ako súčasť armádnej skupiny Severná Ukrajina. Za veliteľa divízie bol menovaný brigadenführer F. Freitag. Po obklúčení divízie pri Brodoch v júli 1944 a obrovských ľudských stratách, bola nanovo doplnená a sformovaná. V septembri 1944 bola 14. divízia urýchlene presunutá na Slovensko na potlačenie SNP.

antibolševicky zmýšľajúca inteligencia, grécko-katolícky klérus, zbehovia z Červenej armády, ale aj ľudia, ktorí na vlastnej koži skúsili sovietsky represívny aparát a spásu videli jedine v úteku do Európy. Medzi utečencami boli osoby, ktoré podľahli agitácii vedenej nemeckou administratívou a ukrajinskými nacionalistami vyzývajúcimi na odchod z krajiny do exilu a ktoré sa obávalo samotnej blízkosti bojov a prechodu frontu cez ich rodiská.

Podobne ako ukrajinské obyvateľstvo utekali pred sovietskou armádou aj ďalší príslušníci národov ZSSR – Rusi, Bielorusi, príslušníci pobaltských, kaukazských národov a iní – z príčin podobných tým, ktoré boli už uvedené. Smerovali do všetkých priľahlých krajín, ktoré sa ešte nachádzali pod nemeckou okupačnou správou.

Nami sledovaná utečenecká zložka pochádzajúca najmä z východnej časti Generálneho gubernátu, ku ktorej sa pridala aj časť obyvateľstva z východnej Ukrajiny, priľahlých bieloruských území a z teritória európskeho Ruska v dôsledku priblíženia sa frontu smerovala predovšetkým na územie juhovýchodného Poľska s cieľom ďalšieho presunu do tylových priestorov za frontovými líniami. K nim sa pridali aj ruskí („bieli“) emigranti, ktorí emigrovali do Poľska už v medzivojnovom období a žili v okolí Varšavy, Lublina či Krakova. Tento dav strhol aj časť poľských obyvateľov z radov etnických Lemkov obývajúcich juhovýchod Poľska.

Popri civilistoch sa začali koncentrovať aj ruskí a ukrajinskí príslušníci rôznych antisovietskych vojenských formácií spolupracujúcich s Nemcami – ROA⁴ (Ruská Oslobodzovacia Armáda), UPA a taktiež rôzne iné politické a antikomunistické odbojové organizácie rôzneho druhu a zafarbenia (OUN, KONR – Komitét oslobodenia národov Ruska, Kozácka divízia, VLS – Volyňský Legion Sebaobrany a iné). Celá táto masa sa v období júl – december 1944 koncentrovala v Poľsku, a preto ju bolo potrebné nasmerovať do ďalších krajín, ktorých režimy vyhovovali a spolupracovali s vtedajším Nemeckom. Okrem samotného Nemecka, kam bola odsunutá časť utečencov, bola pozornosť sústredená na Slovensko, Maďarsko, Rakúsko, eventuálne ďalšie krajiny na juh a na západ.

⁴ ROA – Ruská oslobodzovacia armáda je neoficiálny názov, ktorý medzi sebou používalo viacero ruských národných vojenských oddielov (tzv. vlasovci – od mena ruského generála Andreja Andrejoviča Vlasova) bojujúcich na strane nemeckého wehrmachtu proti sovietskemu bolševickému režimu od roku 1943. Sám generál A. Vlasov sa ich snažil zjednotiť do jednej armády prostredníctvom tzv. KONRu (Komitét osvoboždenia narodov Rossii), ktorý bol založený v novembri 1944 v Prahe. To sa však nepodarilo. Celkovo sa odhaduje, že na strane Nemcov v rôznych formáciách bojovalo viac ako jeden milión Rusov a príslušníkov iných národov ZSSR. V literatúre je niekedy ROA uvádzaná ako RONA (Russkaja Osvoboditeľnaja Narodnaja Armija).

Ako je všeobecne známe 1. SR vznikla krátko pred začiatkom 2. sv. vojny, hlavne z vôle nacistického Nemecka. Vzhľadom k vtedajšej geopolitickej situácii v Európe sa aj relatívna samostatnosť Slovenského štátu vyvíjala s ohľadom na nemecké záujmy. Z tohto dôvodu sa teda na sklonku vojny aj Slovensko stalo na krátky čas domovom tzv. ukrajinských utečencov.

Na slovensko-poľských hraniciach sa už od začiatku roka 1944 zhromažďovali tisíce utečencov a čakali na rozhodnutie, ktoré by im umožnilo vstup na územie Slovenska. Túto skupinu sa po dohode s nemeckými úradmi nakoniec 1. SR rozhodla prijať na svoje územie.⁵ Koncom júla 1944 teda začali na Slovensko prichádzať tisíce ukrajinských, poľských a ruských utečencov. Ich príchod bol naozaj masový a prekvapujúci a vzbudzoval mnoho otázok u civilného obyvateľstva. Situáciu súvisiacu s ich príchodom do slovenských dedín opísal vo svojej knihe Svet na Trasovisku aj vtedajší správca Matice slovenskej Jozef Cíger Hronský:

„Akých Ukrajincov, tetka? – obrátil sa Hrančok k Tereze, ako by materi už všetko bol povedal.

Nuž tých na vozoch, tých! Plná cesta vozov ich bola, ale cez celú dedinu. Množstvo, množstvo! Na vozoch deti, ženy, chlapi a bieda a bieda. Odkedy vraj už idú na tých vozoch! Bože milostivý, vraj ešte v zime sa pohli a len idú a idú. To sa ich naši ľudia všetko vypýtali. Keby som včera bola išla s maslom, tak by som všetko bola videla. Bieda a bieda. Kone len také. Ani nepýtali a ľudia im pohodili sena. Kožuchy vraj ponúkali, lenže ktože by u nás také kožuchy chcel. Vraj pred Rusmi utekajú. Akože to? Aj sú Rusi, aj pred Rusmi utekajú. Ktože by tomu rozumel? Vraj by ich Rusi všetkých pobili. Tak vravia v dedine. Nemecko že je už celkom plné a týchto už na Slovensko posielajú. Vraj keby niekto chcel, tak by hneď aj s vozom, aj s koňmi na robotu ostali. Ale keď to ľudia nevedia čo a ako. Hneď by sa za hocičo zjednali. Aj notára sa ľudia radili, ale radil, nech si len idú, kde majú, lebo do Dlhého mali ísť a okresný úrad rozkáže, ako môže čo byť.“⁶

Ľudia si teda po príchode utečencov kládli množstvo otázok súvisiacich s ich príchodom a prejavovali im aj svoje sympatie. Rozhodnutie vlády o prijatí ukrajinských, poľských a ruských utečencov však muselo byť zabezpečené hlavne po organizačnej stránke.

⁵ Vojenský historický archív (VHA) Trnava, fond (f.) MNO SR 1939-1945 spisy dôverné 1940-1945, č. 474.063/1944, šk. č. 429. List nemeckého generála pri MNO.

⁶ C. HRONSKÝ, Jozef : *Svet na Trasovisku*. Martin : Matica slovenská, 1991. 433 s., s. 193. ISBN 80-7090-215-9

V tomto duchu vydalo Ministerstvo vnútra 29. júla 1944 nariadenie č. 152a-29/7-4-1944/D-123/2, podľa ktorého organizovanie starostlivosti o utečencov pred ich zaradením do práce prevádza Ministerstvo národnej obrany v Bratislave. Špeciálne pre tento účel bolo zriadené aj Veliteľstvo starostlivosti o utečencov (VSU), ktorého veliteľom sa 31. 7. 1944 stal gen. Štefan Jurech.⁷ Okrem personálnych otázok bolo nevyhnutné vyriešiť aj prechod utečencov cez štátne hranice a ich následné rozmiestnenie a ubytovanie na území SR. V blízkosti hraníc bolo potrebné zriadenie záchytných staníc na sústredenie utečencov.

Dňa 31. 7. 1944 nariadilo MNO na ústne požiadanie VSU aktivovanie záchytnej stanice v Čadci. Jej veliteľom sa stal mjr. pech. Július Hanus a zástupcom npor. pech. v zál. Leopold Horňák. V tom čase sa zároveň nariadilo pridelenie asistenčnej jednotky Pozemnému veliteľstvu v Žiline o sile 1 dôstojníka a 120 mužov.⁸ Podľa neskoršieho dodatku k výnosu prezídia Ministerstva vnútra č. 152a-29/7-4/44 mali byť utečenci sústredení v záchytnej stanici Čadca presunutí od 5. do 6. augusta 1944 do okresov Hlohovec a Zlaté Moravce.⁹ Spolu so severným Slovenskom boli vytvárané aj hraničné prechody na severovýchode územia. Z tohto dôvodu bol 2. 8. 1944 zriadený záchytný tábor v Starej Ľubovni. Za veliteľa bol menovaný mjr. jazd. Pavol Duchnovský, ktorému prideliť k dispozícii asistenčnú jednotku v sile 3 zál. dôstojníkov a 120 vojakov. Nariadenie Ministerstva vnútra sa vzťahovalo aj na záchytnú stanicu v Starej Ľubovni a emigranti mali byť dopravení vlakmi do okresov Hnúšťa, Lovinobaňa, Krupina a Modrý Kameň.¹⁰ Keďže východné Slovensko už bolo v tomto čase operačným pásmom, zriadilo tu Armádné veliteľstvo komisie na zachytávanie a sústreďovanie prebehlikov. Tieto komisie však boli už 5. 8. 1944 zrušené a utečencom bol zakázaný prechod cez obranné

⁷ VHA Trnava, f. MNO SR 1939-1945 spisy dôverné, č. 474.646/1944, šk. č. 429.

⁸ VHA Trnava, f. MNO SR 1939-1945 spisy dôverné, č. 474.063/1944, šk. č. 429. Ubytovanie evakuovaných Ukrajincov.

⁹ Štátny archív Banská Bystrica pobočka Zvolen (ŠAP Zvolen), f. Okresný úrad (OÚ) Krupina 1923-1945, č. 1683-V/1944, šk. č. 95.

¹⁰ Ohľadom vlakovej prepravy utečencov sa uskutočnila aj porada Slovenských štátnych železníc a Ministerstva národnej obrany. Na porade boli dohodnuté nasledujúce podmienky prepravy utečencov: 1./ Cestovné pre utečencov prichádzajúcich na Slovensko ako aj poplatky za batožinu a tovar budú uhradené MNO, 2./ ako cestovné bude účtované, obyčajné cestovné III. triedy osobného vlaku za každú prepravovanú osobu, 3./ za tovar sa bude účtovať tarifná sadzba podľa platnej nákladnej tarify pre občiansku prepravu, 4./ doprovody transportov utečencov, tak žandárske ako aj vojenské osoby, nesmú použiť poskytované výhody a bude sa za ne účtovať cestovné tak, ako je uvedené pod bodom 2 a to pri cestách tam i späť. Štátny archív Levoča pobočka Stará Ľubovňa (ŠAP Stará Ľubovňa), f. OÚ Stará Ľubovňa 1923-1945, č. 766/1944, šk. č. 26.

pásmo armády. Vzhľadom k tejto skutočnosti boli emigranti usmerňovaní západným smerom cez Muszynu do Starej Ľubovne.¹¹

Pri prechádzaní hraníc však bola realita iná ako sa predpokladalo. Utečenci prechádzali hranice rozličnými prechodmi, čo sťažovalo prácu pri súpisoch, alebo transportovaní do záchytných staníc zo vzdialenejších miest. Neorganizované prechody podnikli Ministerstvo vnútra k rozhodnutiu, ktoré povoľovalo prechod iba cez záchytné stanice v Čadci a Starej Ľubovni. Presúvanie sa cez iné pohraničné miesta bolo zakázané.¹² V prípade ak by sa vo vnútrozemí predsa vyskytli utečenci, ktorí neprešli záchytnými stanicami mali byť na mieste zdravotne prehladnutí okresným alebo štátnym lekárom a Úrad práce sa musel postarať o ich umiestnenie do práce.¹³

Po zorganizovaní prechodu utečencov cez štátne hranice bolo nevyhnutné zistenie ich zdravotného stavu a rozmiestnenie na území Slovenska. Hneď pri príchode z Poľska na Slovensko cez záchytnú stanicu v Čadci nariadil Štátny policajný úrad v Žiline lekársku pohotovosť na žilinskej železničnej stanici. Lekári mali byť 26. – 27. júla 1944 k dispozícii a lekárskou prehliadkou vylúčiť z transportu osoby s nákazlivými chorobami. Chorí utečenci boli zároveň umiestnení na liečenie do štátnej nemocnice v Žiline.¹⁴

Za účelom rozmiestnenia emigrantov zrušilo MNO 27. 7. 1944 výcvikové stredisko Lešť a vojenský tábor sa dal k dispozícii na ubytovanie utečencov. Za veliteľa nového tábora pre utečencov v Oremovom Laze určili pplk. del. Vsevoloda Milodanoviča. K dispozícii mu boli pridelené aj oddiely Vojenského tábora Lešť.¹⁵ Začiatok akcie s príchodom utečencov malo podľa predchádzajúcich údajov na starosti MNO. Staralo sa o stravovanie,

¹¹ VHA Trnava, f. MNO SR 1939-1945 spisy dôverné 1940-1945, č. 474.063/1944, šk. č. 429. Ubytovanie evakuovaných Ukrajincov.

¹² Okrem ukrajinských utečencov prichádzajúcich na naše územie zo severu a severovýchodu, vstupovali na Slovensko začiatkom augusta 1944 aj ukrajinskí utečenci z Maďarska. Podľa dohody s nemeckými príslušnými úradmi mala I.SR preberať iba emigrantov z Generálneho gubernátu cez severné pohraničné prechody. Utečenci nachádzajúci sa v Maďarsku tam mali aj zostať a bolo rozhodnuté nepustiť a nepreberať žiadnych utečencov od maďarských pohraničných orgánov. Každý utečenec mal byť okamžite vrátený na územie Maďarska. ŠAP Zvolen, f. OÚ Krupina 1923-1945, č. D1-1238/1944, šk. č. 95, prez. Obežník Prezídia Ministerstva vnútra SR č. 155/b-D1/467-18/1944.

¹³ ŠAP Lučenec, f. Obvodný notársky úrad (ONÚ) Divín 1924-1944, č. 128/1944, šk. č. 5.

¹⁴ Štátny archív Bytča pobočka Žilina (ŠAP Žilina), f. OÚ Žilina 1923-1945, č. D1-835/1944 prez., šk. č. 54.

¹⁵ VHA Trnava, f. MNO SR 1939-1945 spisy dôverné 1940-1945, č. 474.063/1944, šk. č. Ubytovanie evakuovaných Ukrajincov.

ubytovanie¹⁶ a prevoz utečencov až do ich umiestnenia politickými úradmi. Po ich rozmiestnení malo prebrať zodpovednosť Ministerstvo vnútra.¹⁷

Aby pri pohybe utečencov územím Slovenska nedochádzalo k ich dezorganizácii, Okresné úrady im boli povinné vyhotoviť kartotéku a vydať utečeneckú legitimáciu. Vystavenie dokumentov prebiehalo na záchytných staniach po príchode utečencov. Ústredňa štátnej bezpečnosti (ÚŠB) vykonala súpis, založila kartotečnú evidenciu a vydala každému utečencovi utečeneckú legitimáciu. Kartotéka bola vyhotovovaná všetkým utečencom nad 15 rokov trojmo. Jeden exemplár obdržal príslušný okresný úrad, ktorý ho postúpil žandárskej stanici na vykonanie dozoru a robenie úradných záznamov o správaní sa utečenca. Druhý exemplár dostal príslušný úrad práce, ktorý začleňoval utečencov do práce. V prípade presunu na iné pracovisko postupoval kartotečný list s utečencom. Tretí list obdržalo pre centrálnu evidenciu MNO, konkrétne VSU.¹⁸

Na základe kartotečných listov mohli žandárske stanice sledovať pohyb utečencov. V prípade, že sa v obvode bezpečnostného orgánu objavil utečenec, ktorého kartotékou žandárska stanica nedisponovala, mal byť okamžite zadržaný a dôkladne preverený. V rámci mapovania pohybu utečencov podávali okresní náčelníci Prezídia ministerstva vnútra dvakrát mesačne hlásenia o ich pobyte.¹⁹

Slovenská republika sa teda koncom júla snažila pripraviť na príchod ukrajinských, poľských a ruských utečencov. Do zriadených záchytných staníc mali byť utečenci prepravení hlavne železnicou a ich zadel'ovanie prebiehalo podľa toho, ktorá stanica bola bližšie k hraničnému prechodu. Po príchode na miesto určenia prešli zdravotnou prehliadkou a následne ich Ústredný úrad práce zadel'oval do zamestnania.²⁰

¹⁶ O ubytovanie utečencov v konkrétnych mestách sa mali postarať Okresné úrady. Okresný náčelník v Žiline musel napr. podľa nariadenia Prezídia Ministerstva vnútra „...zaistiť náhradné byty v Žiline, prípadne v iných obciach, potrebné pre ubytovanie utečencov z Ukrajiny, ktorí sú zhromaždení v Čadci doteraz v počte 2 až 3 000 osôb...“ ŠAP Žilina, f. OÚ Žilina 1923-1945, č. 230/1945 prez., šk. č. 56.

¹⁷ VHA Trnava, f. MNO SR 1939-1945 spisy dôverné 1940-1945, č. 474.646/1944, šk. č. 429. VSU – zriadenie.

¹⁸ Štátny archív Banská Bystrica pobočka Lučenec (ŠAP Lučenec), f. ONÚ Tomášovce 1932-1944, č. 105/1944, šk. č. 5.

¹⁹ Hlásenia sa podávali vždy k 1. a 15. každého mesiaca. Výkaz mal obsahovať: 1./ Celkový počet utečencov v okrese, 2./ počet zamestnaných podľa pohlavia a ich rodinných príslušníkov, 3./ počet nezamestnaných podľa pohlavia a ich rodinných príslušníkov, 4./ poznámka, v ktorej sa uvedie dôvod pre ktorý nastala zmena v celkovom počte utečencov v porovnaní s predošlým výkazom. ŠAP Zvolen, f. OÚ Krupina 1923-1945, č. D1-1269/1944, šk. č. 95.

²⁰ ŠAP Lučenec, f. ONÚ Divín 1924-1944, č. 127/1944, šk. č. 5.

O pridelenie práce sa postarali exponenti Ústredného úradu práce. Zo záchytných staníc v Čadci a Starej Ľubovni vybrali práceschopných ľudí podľa požiadaviek jednotlivých podnikov.²¹ Títo mali byť priamo presunutí do príslušného podniku, ktorý ich prevzal a zapojil do pracovného pomeru.²² Zároveň s pridelením pracovného miesta sa musela riešiť aj otázka rodinných príslušníkov. Rozhodlo sa, že s utečencami zapojenými do práce budú odsunuté aj ich rodiny, a to do okresu, v ktorom dostal muž pracovnú príležitosť. Zodpovednosť za presun rodiny už nemal Ústredný úrad práce, ale táto kompetencia prešla na okresného náčelníka,²³ ktorý mal zabezpečiť ubytovanie v mieste pracovnej príležitosti.²⁴ Ako ubytovacie zariadenia mali v prvom rade slúžiť školy, kde by došlo k hromadnému umiestneniu a následne boli rozmiestnení podľa evakuačného plánu v jednotlivých domoch.²⁵

Pri presune utečencov bolo potrebné zabezpečiť aj ich stravovanie. Počas sústredenia v staniach museli čerpať z vlastných zásob, po zhromaždení v záchytných staniach prevzali starostlivosť zaistovacie divízie. Dávka na osobu a deň predstavovala: 200 gr. chleba, 10 gr. múky, 20 gr. strukovín, 10 gr. soli, 5gr. tuku a 0,005 l. octu.²⁶ Po presune utečencov na miesto určenia nesmela podľa rozhodnutia vlády denná strava jedného utečenca na jeden deň prekročiť čiastku 10 Ks. Zároveň sa všetkým Úradom práce a Obvodným notárskym úradom pripomínalo, že je to najvyšší limit a všetky orgány zásobujúce utečencov sa musia snažiť zásobovanie prevádzať s čo najnižšími výdavkami.

²¹ Zaujímavá je aj požiadavka o pridelenie 500 robotníkov – utečencov na stavbu cestného tunela pod bratislavským hradom. Žiadosť podala 3. augusta 1944 Stavebná správa a utečenci mali byť pridelení do práce v troch etapách: 150 robotníkov ihneď, 150 robotníkov do 10. 8. 1944 a 200 robotníkov do 20. 8. 1944. Sprostredkovanie robotníkov – utečencov mal zabezpečiť Úrad práce v Žiline. ŠAP Žilina, f. Úrad práce (ÚP) Žilina 1940-1945, č. 622-3/8-1/1944/adm., šk. č. 11.

²² ŠAP Zvolen, f. OÚ Krupina 1923-1945, č. D1-1216/1944, šk. č. 95.

²³ Vyskytli sa však aj prípady, že o zaeľovaní do práce a pridelení bytu nemusel rozhodovať Úrad práce a okresný náčelník. Išlo hlavne o prípady advokátov a lekárov, ktorí mohli uplatniť svoje skúsenosti a vzdelanie aj na Slovensku. Napr. „ Pán Dr. L. Pehinec (advokát) t.č. v Žiline. Vycestujte ihneď všetci s manželkami a deťmi do Bratislavy, kde som pre Vás zadovážil primeraný byt a zamestnanie. V Bratislave hláste sa u pána senát. prezidenta Najvyššieho súdu – Dr. Komarynského, ktorý Vás uvedie do bytu a do zamestnania. Bral som ovšem do úvahy len Vás, pp. lekára, lekárnik, študenta medicíny a obidve manželky s dieťaťom...“ ŠAP Žilina, f. ÚP Žilina 1940-1945, č. 3204/1944/adm., šk. č. 11.

²⁴ Príslušná záchytná stanica bola povinná včas upovedomiť príslušného okresného náčelníka o transporte utečencov a zároveň mu oznámiť: 1./ Počet utečencov zapojených do pracovného procesu, 2./ podnik, ktorý si ich má prevziať a umiestniť, 3./ počet rodinných príslušníkov, 4./ približnú dobu príchodu transportu do určitého miesta. ŠAP Zvolen, f. OÚ Krupina 1923-1945, č. D1-1216/1944, šk. č. 95.

²⁵ ŠAP Lučenec, f. ONÚ Divín 1924-1944, č. 136/1944, šk. č. 5.

²⁶ VHA Trnava, f. MNO SR 1939-1945 spisy dôverné 1940-1945, č. 71209/1944, šk. č. 25.

Okrem stravy bolo stanovené aj 62 ½ gr. mydla na osobu na mesiac a 60 kg slamy na osobu na 10 dní. Presne boli určené aj dávky krmiva pre privezený dobytok.²⁷ Určené výdavky hradila vojenská intendantúra v Bratislave.

Zásobovanie utečencov bolo teda podľa Najvyššieho úradu pre zásobovanie (NÚZ) rozdelené na tri štádiá. Počas prepravy a roztriedenia utečencov sa o ich stravovanie staralo vojsko a čiastočne Červený kríž. Po ich pridelení do konkrétnych okresov prevzala starostlivosť za stravovanie obec. Základom stravovania boli dávky určené NÚZ. Ak okres nemal dostatok zásob potravín, požiadal o ne na príslušných odboroch tunajšieho úradu s uvedením počtu utečencov. Okresné úrady, notárske úrady alebo obec, mohli požiadať aj o prídely strukovín, zemiakov, vajec, mlieka, masla a krmív. Tieto im boli pridelené v rámci možností.²⁸ O financovanie uvedených zložiek potravy sa staralo Veliteľstvo starostlivosti o utečencov pri MNO v Bratislave. Tretie štádium starostlivosti nastalo po zaradení utečencov do pracovného procesu. Po nástupe do práce zapadli do normálneho zásobovania ako ostatné civilné obyvateľstvo na základe Odborných knižiek. Utečencovi a jeho rodinným príslušníkom sa vydala na základe utečeneckej legitimácie a z príkazu Úradu práce o zadelení do práce riadna Odborná knižka.²⁹ V tomto prípade sa už o zásobovanie nestarali úrady, ale utečenci si mali stravu preplácať zo svojich zárobkových prostriedkov a spôsob úhrady sa dohodol s podnikmi, v ktorých pracovali.³⁰

O tom, že situácia pri rozdeľovaní utečencov do okresov a ich následným zaradovaním do pracovného procesu nebola vždy jednoduchá svedčí aj následný citát z knihy J. Cígera Hronského Svet na Trasovisku:

„Ukrajinci celé týždne stáli s vozmi a mrzli na jarmočísku v Dlhom, hovorilo sa, že idú po okrese rozposielať, ale nechcel to ani okres, ani Ukrajinci sami. Ľudia sa nechceli zaväzovať teraz s neznámymi a utečenci boli nespokojní, veľmi si všímali dunenia kanónov i frontových správ. Domáhali sa, aby mohli odísť ďalej na západ, lenže už aj susedný okres mal svojich utečencov. Časť, ktorá mohla opustiť vozy, lebo nemala už na nich nič, prsto utiekla, nečakala na úradné rozhodnutie. Ale čo zbudlo, to sa tmoľilo raz hore, raz dolu, ťahali sa cestami ustáté kone a ustatí ľudia.

²⁷ ŠAP Lučenec, f. ONÚ Divín 1924-1944, č. 180/1944, šk. č. 5.

²⁸ Zvlášť sa doporučovalo použiť na stravovanie bryndzu, topené syry a oškvarky. Bryndzu si mali priamo objednať u Družstva pre predaj Bryndze v Turč. Sv. Martine, topené syry u Zväzu mliekarní a oškvarky u Slopolu v Bratislave. Štátny archív Banská Bystrica pobočka Rimavská Sobota (ŠAP Rimavská Sobota), f. ONÚ Klenovec, č. 3164/1944, šk. č. 70.

²⁹ ŠAP Rimavská Sobota, f. ONÚ Klenovec, č. 3164/1944, šk. č. 70.

³⁰ ŠAP Lučenec, f. ONÚ Divín 1924-1944, č. 136/1944, šk. č. 5

V tú noc pred výplatou vo veľkej drevárskej firme v Porube, kde sa vyrábali drevené domce pre vybombardované mestá v Nemecku, i domce pre front, v tú istú noc, keď partizáni vykradli fabričnú pokladnicu, Ukrajinci nocovali niže Poruby na ceste a roznieslo sa, že fabriku vykradli oni. Rozniesla sa chytro i pravda, ale aj na Ukrajincoch ostalo už niečo a obyvateľstvo bolo ešte zdržanlivejšie oproti nim. Prišli žandári na nákladných autách, prezerali vozy nešťastných bežencov, pravda, nenašli nič, ale pohli ustatú karavanu smerom na Ličkovú a tak Ukrajinci dostali sa zasa na miesta, kde pred týždňami boli. Chodili po okolí Ličkovej: jedni núkať sa do roboty, druhí predávať, tretí žobrať, nuž i takí boli, čo chodili kraďnúť, lebo i na to doženie takých ľudí raz nátura, inokedy núdza.“³¹

Blížiaci sa front a s ním postupujúca Červená armáda vzbudzovali u utečencov obavy a ich snahou bolo postupovať ďalej na západ, smerom do Nemecka. Ich presun do Nemecka a následné vydávanie utečeneckých legitimácií s tým súvisiace však podliehalo špecifickej situácii. Utečenecké legitimácie sa im nemali vydávať a v prípade, že už boli vystavené stiahli sa späť a spolu s kartotekovými lístkami boli odoslané ÚŠB v Bratislave. Aj u utečencov odchádzajúcich do Nemecka však boli vystavené zoznamy, ktoré obsahovali: poradové číslo, priezvisko a meno, rok a miesto narodenia a povolanie. Zoznamy boli spísané v troch exemplároch, z ktorých si jeden ponechal miestny úrad, druhý bol určený veliteľovi transportu a tretí sa predložil na veliteľstve starostlivosti o utečencov.³²

Čo sa týka transportov do Nemecka, tie boli v plnej kompetencii príslušných nemeckých inštitúcií. Ríšsko-nemecké orgány pracovnej služby boli plne oprávnené vyberať si zo záchytných staníc, alebo už priamo z okresov celé rodiny na prácu do Nemecka. Vyberali si však rodiny, kde neboli deti pod 10 rokov. Velitelia záchytných staníc a okresní náčelníci museli v prípade záujmu okamžite spolupracovať s nemeckými činiteľmi.³³ Výbery rodín do Nemecka však mohli byť prevádzané až po ich zdravotnej prehliadke a po dezinfekcii.³⁴ Ukrajinskí utečenci teda nezostávali len na území Slovenska, ale niektorí odchádzali už v priebehu polovice augusta 1944 za prácou do

³¹ C. HRONSKÝ, J.: Cit. 6, s. 244.

³² ŠAP Zvolen, f. OÚ Krupina 1923-1945, č. D1-1326/1944, šk. č. 95.

³³ ŠAP Zvolen, f. OÚ Krupina 1923-1945, č. D1-1326/1944, šk. č. 95.

³⁴ ŠAP Žilina, f. OÚ Žilina 1923-1945, č. 230/1945 prez., šk. č. 56

Nemecka.³⁵ Je veľmi zaujímavé, že utečenci neodchádzali do Ríše iba pracovať, ale niektorí vstúpili aj do nemeckej Luftwaffe a zbraní SS.³⁶

Okrem premiestňovania zo záchytných staníc a pridelenia pracovných príležitostí muselo MNO, konkrétne Veliteľstvo 2. divízie riešiť aj množiace sa delikty z radov utečencov. Situácia bola akútna hlavne v oblasti operačného pásma a dramatisovalo ju aj pripravované SNP. Armádne veliteľstvo z týchto dôvodov zakázalo 23. 8. 1944 pobyt utečencov a ich prijímanie do práce na území Šarišsko-zemplínskej župy a v okresoch: Stará Lubovňa, Kežmarok a Spišská Stará Ves. Utečenci pristihnutí na tomto území boli okamžite zadržaní, odovzdaní utečeneckej komisii v Prešove a následne odtransportovaní do Žiliny. Pobyt na tomto území bol povolený len vo výnimočných prípadoch na žiadosť slovenského štátneho občana a následnom podpísaní reverzu.³⁷

Oproti pôvodnému hektickému začiatku augusta 1944 sa postupom času nával na hraničné prechody ustálil a 25. 8. 1944 vydal veliteľ VSU gen. Štefan Jurech nariadenie o redukcii personálu záchytných staníc. Po tomto príkaze zostal na stanici: veliteľ, 15 žandárov, dve poľné kuchyne s personálom, účtovný orgán a lekár.³⁸

To sa už, ale blížil začiatok SNP a situácia ukrajinských, poľských a ruských utečencov umiestnených na Slovensku sa skomplikovala a ich prílív do 1. Slovenskej republiky sa týmto ukončil. Počas vojenských stretov povstaleckej armády s nemeckými vojskami sa niektorí utečenci zúčastnili bojov v rámci partizánskych skupín, ale ich ďalší osud už smeroval k presunu do Tretej ríše.

Nastolený trend sa potvrdil 15. 9. 1944, keď MNO svojim výnosom č. 776.104 Dôv. VSU – 1944 oznámilo, že Nemecká ríša prevezme všetkých utečencov došlých na Slovensko do vlastnej starostlivosti a v najbližších dňoch budú odvezení do Nemecka. Odsunutí mali byť všetci utečenci okrem tých, ktorí boli v starostlivosti svojich príbuzných na Slovensku. V takýchto prípadoch rozhodovali o pobyte príbuzní utečencov a o svojom rozhodnutí informovali Ministerstvo vnútra. Z výnimočných hospodárskych alebo iných dôvodov mohol

³⁵ Tak napríklad 25. 8. 1944 hlásil krupinský okresný náčelník MNO-veliteľstvu starostlivosti o utečencov, že 22. 8. 1944 odišiel do Nemecka transport ukrajinských utečencov. V transporte odišlo cez pohraničnú stanicu Devínska Nová Ves: 125 ľudí, 22 500 kg osobnej batožiny, 32 koní, 2 kozy a 35 000 kg sťahovacích zvrškov. ŠAP Zvolen, f. OÚ Krupina 1923-1945, č. D1-1326/1944, šk. č. 95.

³⁶ ŠAP Žilina, f. ÚP Žilina 1940-1945, č. 3253/1944 adm., šk. č. 10.

³⁷ VHA Trnava, f. MNO SR spisy tajné 1939-1944, č. 70538/1944, šk. č. 26.

³⁸ VHA Trnava, f. MNO SR spisy dôverné, inv. č. 227, šk. č. 429, č. 474.063/1944.

byť na Slovensku ponechaný po schválení Ministerstvom vnútra ešte aj pre miestny okresný úrad nepostrádateľný utečenec.³⁹

Reálny krok k odsunu ukrajinských, poľských a ruských utečencov zo Slovenska podnikol zástupca ríšskej úradovne pre zaradovanie do práce v Bratislave. Už 25. 9. 1944 oznámil, že utečenci nachádzajúci sa na území Slovenska majú byť odoslaní do Ríše 5. 10. 1944. Podľa uvedeného nariadenia bolo potrebné aby každý Úrad práce previedol odtransportovanie osôb vo svojom obvode a zároveň vyhotovil potrebné zoznamy. Zoznam mal byť vypracovaný v piatich exemplároch a doručený ríšskej úradovni. Nariadenie však obsahovalo aj jednu výnimku. Utečenci, ktorým Úrad práce udelil povolenie k zamestnaniu vo vojensky dôležitých podnikoch, predbežne nemuseli odcestovať.⁴⁰ Utečencov preberala pri presune do svojej starostlivosti Nemecká ríša.

Odsun ukrajinských, poľských a ruských utečencov zo Slovenska však neprebíhal podľa očakávania a stával sa pre nemeckú stranu čoraz naliehavejší, aj preto vydalo MNO – Veliteľstvo starostlivosti o utečencov 11. októbra 1944 dodatok k svojmu výnosu z 15. 9. 1944. Podľa tohto nariadenia sa mal 16. 10. 1944 previesť odsun všetkých utečencov, vrátane tých, ktorí boli na Slovensku zamestnaní vo vojensky dôležitých podnikoch.⁴¹ V prípade, žeby 16. októbra 1944 neodišli všetci utečenci, mal sa vypracovať ich zoznam a následne 23. 10. 1944 v čase od 9-12 hod. mali byť dopravení na hlavnú stanicu v Bratislave. Starostlivosť o transport pripadla na jednotlivé obce, v ktorých právomoci bolo zabezpečenie dostatočného počtu povozov, ktorými budú utečenci prevezení na príslušnú železničnú stanicu a odtiaľ prepravení do Bratislavy.⁴² Tu už prechádzali do kompetencie nemeckých úradov, ktoré boli zodpovedné za ich presun do Nemecka.

Situácia s transportom do Nemecka sa však skomplikovala. Ministerstvo národnej obrany – VSU vydalo 11. novembra 1944 nariadenie pod č. 776.146.Dôv.VSU-1944, ktorým určilo termín odchodu práceschopných utečencov na 21. 11. 1944, keď mali byť odtransportovaní na železničnú stanicu v Bratislave. Pri zhromažďovaní a odsune utečencov mali Úradom práce pomáhať Štátne policajné úrady.⁴³

³⁹ Štátny archív v Banskej Bystrici pobočka Banská Bystrica (ŠAP Banská Bystrica), f. OÚ Banská Bystrica 1923-1945, č. D1-2098/1944, šk. č. 143.

⁴⁰ ŠAP Žilina, f. ÚP Žilina 1940-1945/adm., č. 3486/1944, šk. č. 11.

⁴¹ ŠAP Stará Ľubovňa, f. OÚ Stará Ľubovňa 1923-1945, č. D1-831/1944, šk. č. 27.

⁴² ŠAP Zvolen, f. OÚ Krupina 1923-1945, č. D1-1517/2-1944, šk. č. 95.

⁴³ ŠAP Žilina, f. ÚP Žilina 1940-1945/adm., č. D1 1440/1944, šk. č. 11.

Zhromažďovanie utečencov však sprevádzali rôzne ťažkosti. Vzhľadom k tomu, že nešlo o nasadzovanie do práce, argumentovali Úrady práce nedostatkom kompetencií a zároveň sa sťažovali na veľkú zaneprázdnenosť spojenú s opevňovacími prácami.⁴⁴ Zložitú to bolo hlavne vo vzdialenejších častiach Slovenska. Okresný úrad v Poprade obdržal 16. 11. 1944 nasledujúce nariadenie:

„Páni notári sa postarajú aby všetci ruskí, poľskí a ukrajinskí utečenci boli najneskôr dňa 21. 11. 1944 o 9. hod. ráno dopravení na železničnú stanicu v Poprade. Z obcí, kde niet do Popradu železničného ani iného spojenia zariadenia notári dopravu utečencov koňským alebo iným záprahom. Príslušná obec bydliska utečenca sa postará o stravu pre utečencov na 2 dni. Utečenci, ktorí by boli pre vážnu nemoc transportovania neschopní, zostanú predbežne v doterajšom svojom bydlisku.⁴⁵ Nech sú však upozornení, že od obcí alebo okresu prípadne štátu nemajú nárok na vydržiavanie. Je v záujme každej obce ako aj okresu, aby všetci utečenci boli odsunutí, preto notári nech vec zariadenia najvhodnejším spôsobom. Za dodržanie termínu činím ved. notárov osobne zodpovedných.“⁴⁶

Problémy s odsunom však pretrvávali aj naďalej a ani dátum 21. november 1944 nebol reálny. Utečenci tesne pred odsunom často hlásili, že ich rodinný príslušník je chorý a neschopný akéhokoľvek cestovania.⁴⁷ Nakoniec bol termín odchodu 21. 11. 1944 preložený na neurčito aby si mohli utečenci vysporiadať zdravotné, ale aj finančné záležitosti (utečenci pred odchodom predávali svoje kone a dobytky).⁴⁸

⁴⁴ ŠAP Žilina, f. ÚP Žilina 1940-1945/adm., č. D1-1440/1944, šk. č. 11.

⁴⁵ Zo zdravotných dôvodov nebol schopný okamžitého presunu ani ukrajinský utečenec Teodor Steblanko s rodinou: „Ukrajinský utečenec Teodor Steblanko, 49 ročný a jeho manželka Vera s 9 denným deckom nemohli byť odsunutí pri všeobecnej evakuácii Ukrajincov, nakoľko manželka hore menovaného v tom čase porodila. Teraz však hore menovaný s rodinou je odsunu schopný a preto žiadam, aby dňa 17. novembra 1944 bol povozom prevezený do obce Nemce, odkiaľ bude pokračovať v ceste s povozmi ukrajinských utečencov, ktoré odchádzajú z obce Nemce dňa 18. 11. 1944 ráno.“ ŠAP Zvolen, f. OÚ Krupina 1923-1945, č. D1-1517/4-1944, šk. č. 95.

⁴⁶ Štátny archív v Levoči pobočka Poprad (ŠAP Poprad), f. ONÚ Stráže, č. D1-917/1944, šk. č. 3, inv. č. 77/1944.

⁴⁷ Problémy sa však vyskytovali aj pri samotných transportoch. 16. novembra 1944 napr. obdržal Okresný náčelník v Starej Ľubovni nasledujúce hlásenie: „Bolo nám oznámené, že z jedného utečeneckého transportu, ktorý šiel z východu do Nemecka, jedna časť utečencov v okolí Prešova zmizla. Jedná sa o utečencov Ukrajincov a Poliakov. Nariaďujem preto, aby žiadne povolenie na cestovanie alebo na prekročenie hraníc utečencom vydané nebolo. Ak by sa hlásili o cestovné povolenie treba ich zadržať a odovzdať prostredníctvom nemeckých orgánov utečeneckému tábore v Prešove.“ ŠAP Stará Ľubovňa, f. ONÚ Podolíne, č. D1- 888/1944, šk. č. 4.

⁴⁸ ŠAP Poprad, f. ONÚ Stráže, č. D1-917/1944, šk. č. 3, inv. č. 77/1944.

Situácia sa však menila zo dňa na deň a už 22. 11. 1944 o 8. 20. hod došiel notárskym úradom telefonogram Okresného úradu v znení: „že odsun ubehlíkov bude prevedený dňa 23. novembra 1944 o 9. 00 hod.“⁴⁹ Plnohodnotné splnenie nariadenia však z časových dôvodov nebolo reálne a napr. na železničnú stanicu Poprad-Tatry sa 23. 11. 1944 o 9. 00 hod. nedostavilo asi 80 % ukrajinských utečencov nachádzajúcich sa v tamomšom okrese.

Zlyhanie akcie si však vyžiadalo príslušné konzekvencie. Ministerstvo národnej obrany z tohto dôvodu nariadilo prevedenie generálnej razie na celom území Slovenska. Hlavná akcia sa uskutočnila 24. – 25. novembra 1944 od 10 – 24 hod. a dokončená bola 26. novembra 1944 v Bratislave medzi 5 – 12 hod. V oblastiach, ktoré neboli preskúmané v prvej vlne sa generálna razia zrealizovala 4, 5, 6. decembra 1944.⁵⁰ Účelom uskutočnených opatrení bolo pátranie po ukrajinských, poľských a ruských utečencoch neoprávnene sa zdržujúcich na území Slovenska, ktorí prišli na slovenské územie po 1. júli 1944.⁵¹

O odsun sa však už začala priamo interesovať nemecká branná moc. Z tohto dôvodu boli oboznámení starostovia obcí, že 1. 12. 1944 majú nadviazať styky s miestnym nemeckým vojenským veliteľstvom, ktoré im bude pri odsune utečencov pomáhať. O akútnosti odchodu utečencov svedčí aj nasledujúce nariadenie:

„Utečenci budú nemeckou brannou mocou zozbieraní a dňa 1. 12. 1944 dopravení do Popradu na železničnú stanicu. Povinnosťou starostov obcí je nemecké vojsko o každom utečencovi informovať, starostovia obcí nech vo svojich obciach nechajú vybubnovať, že ukrývanie utečenca je trestné podľa zákona na ochranu republiky a bude takto aj stíhané. Očakávam preto, že tento raz všetci utečenci budú z územia odsunutí.“⁵²

⁴⁹ ŠAP Poprad, f. ONÚ Poprad 1923-1945, č. 115/1944, šk. č. 19, inv. č. 146/1944.

⁵⁰ Pri tejto druhej vlne generálnej razie bolo napr. v okrese Veľká Bytča zadržaných sedem ukrajinských utečencov, ktorí boli 7. 12. 1944 odtransportovaní do Bratislavy. ŠAP Žilina, f. OÚ Bytča 1923-1945, č. D1-963/1944 prez., šk. č. 35.

⁵¹ ŠAP Žilina, f. OÚ Bytča 1923-1945, č. 2362/1944, šk. č. 35.

⁵² ŠAP Poprad, f. ONÚ Poprad 1923-1945, č. D1-609/1944, šk. č. 19, inv. č. 146/1944.

PRÍCHOD UKRAJINSKÝCH UTEČENCOV NA SLOVENSKO V ROKU 1944, ICH ŠTRUKTÚRA A ROZMIESTNENIE V REPUBLIKE

Šmigel' Michal

The study explains the reasons of coming of Ukraine, Russian and Polish refugees to Slovakia in 1944, to whom the Slovak government chartered the asylum of residents. The group of almost 20 000 refugees came from Halic (Ukraine), southeast Poland and from other parts of USSR that ran away in consequence of nearby east front and the establishing of soviet government from 1941 in the area occupied by German army. At the same time the contribution deals with the structure of refugees, localizes their settlements in Slovakia, reflects the reaction of Slovak inhabitants to their coming and demonstrates the situation of the refugees during the Slovak National Uprising in Central Slovakia in 1944.

Vít'azstvo Červenej armády (ČA) a jej postup na východnom fronte v rokoch 1943 – 1944 spustil lavínu utečeneckej vlny, ktorá sa pod týmto tlakom pohla zo Severného Kaukazu a európskej časti ZSSR smerom do Nemeckom ovládanej strednej a západnej Európy.¹ Už tento samotný fakt naznačoval, že na území Sovietskeho zväzu niečo nie je v poriadku. Logické by bolo, keby civilné sovietske obyvateľstvo, v dôsledku približujúceho sa frontu, sa aktívnejšie zapájalo do protifašistického odboja, partizánskeho hnutia či iným spôsobom dávalo najavo svoj nesúhlas s okupačným režimom, respektíve všemožne podporovalo „Veľkú vlasteneckú vojnu“ sovietskeho ľudu v boji proti „fašistickým hordám“, okupujúcim ich krajinu. Nastal však opačný trend. Časť obyvateľstva hlavne zo západných zväzových republík pod ochranou rukou už spomínaných „fašistických hôrd“ a s ich pomocou utekala pred vlastnou armádou – osloboditeľkou, prešla na územie susedných krajín a pred postupujúcim frontom sa presúvala ďalej na Západ.

Hovoríme v podstate o historikmi vymedzenej tzv. druhej emigračnej vlne zo Sovietskeho zväzu v rokoch 2. svetovej vojny. Časť tejto vlny zasiahla

* Štúdia je výstupom z grantového projektu VEGA č. 1/1214/04 „Ukrajinskí utečenci na Slovensku na konci 2. svetovej vojny“.

¹ Nemecký ústup zo Severného Kaukazu, vyhlásený vojenskou správou 1. januára 1943, znamenal aj odchod miestneho obyvateľstva spolupracujúceho z nemeckou správou a taktiež tých, kto sa rozhodol ustúpiť z dosahu sovietskej moci z obáv pred ďalším prenasledovaním. Odchod obyvateľstva sa organizoval postupne od východu, takže nebol motivovaný panikou ani bezprostredným ohrozením. Utečenecké tábory mimo bojového pásma zaisťovala nemecká tylová služba, ale vznikali aj neorganizovane hneď za nemeckou líniou (v nádeji na čo najkratší návrat). Vojenské neúspechy nemeckej armády v priebehu roku 1943 však pretrvávali, preto utečencov posielali ďalej na západ, najprv na územie východnej Ukrajiny, neskôr na západ od Dnepra. Trvalým ústupom Nemcov sa zvyšoval počet civilných osôb, ktorí vo svojom postupe roku 1944 prekročili líniu západnej sovietskej hranice a postupovali územím strednej Európy ďalej na Západ. Svojím rozsahom a politickou motiváciou bola to najväčšia utečenecká akcia 2. svetovej vojny. AUSKY, Stanislav: *Kozáctvo (Poslední nástup a zánik)*. Praha 2003, s. 78, 104.

koncom leta roku 1944 aj Slovenskú republiku, keď tisícky obyvateľov najmä z Ukrajiny (jej západnej časti), juhovýchodného Poľska a taktiež niektorých sovietskych zväzových republík utekali na Slovensko, v snahe nájsť neodkladnú pomoc, úkryt a starostlivosť v ich zúfalom postavení. Predovšetkým nás zaujímajú príčiny ich úteku zo svojej domoviny a odhodlania pustiť sa na neľahkú cestu putovania Európou zmietanou vo vojnovnej agónii. Tieto príčiny treba predovšetkým vidieť v súvislosti so situáciou, ktorá vznikla na západnej Ukrajine v období začatia druhej svetovej vojny a v priebehu nej.

Po sedemnástich dňoch od prepadnutia Poľska nacistickým Nemeckom – 17. septembra 1939 prepadol Poľsko aj Sovietsky zväz a tak posunul svoje hranice približne na čiaru tzv. Curzonovej línie, čím bolo k ZSSR pripojené vtedajšie územie východného Poľska (teritórium dnešného západného Bieloruska a západnej Ukrajiny). Zmena politického systému a sociálno-ekonomických štruktúr, ktoré nastali v pripojených oblastiach Ukrajiny (a samozrejme aj Bieloruska a neskôr aj v pobaltských republikách) – boli rovnaké ako to bolo pred dvadsiatimi rokmi na východnej Ukrajine. Územie bolo podrobené tvrdej sovielizácii. Predovšetkým došlo k likvidácii politickej a kultúrnej infraštruktúry vytvorenej miestnou ukrajinskou inteligenciou, boli zakázané všetky ukrajinské politické strany a kultúrne organizácie. Nasledovala násilná kolektivizácia regiónu, prebiehali proticirkevné akcie, represie proti „buržoáznemu elementu“, masové deportácie obyvateľstva – začalo obdobie teroru proti vlastnému civilnému obyvateľstvu.²

Od roku 1940 postrachom, ktorý dookola rozsieval zdesenie a hrôzu, sa stalo vyčistiť oddielov NKVD. Najväčší úder bol čekistami zasadený poľskému obyvateľstvu, ktoré sa proti svojej vôli ocitlo na pripojenom území. Sovietska vláda začala tým, že ich všetkých najprv zaregistrovala. Vo februári 1940 sa začalo s deportáciami (pokračovali do mája 1940).³ Pochopiteľne režim

² Zo západnej Ukrajiny a západného Bieloruska bolo deportovaných 318 tisíc rodín – 1 173 170 osôb, čo v tej dobe činilo približne desatinu tamojšej populácie. Pozri: BOJKO, Olexandr – GONĚC, Vladimír.: *Najnovější dějiny Ukrajiny*. Praha 1997, s. 140-141; LACKO, Martin: *Sovietske vojnové zločiny na západnej Ukrajine v lete 1941 a ich vplyv na bojovú morálku slovenského vojska*. Politické vedy, roč. 8, 2005, č. 2, s. 66-67.

³ Podľa najnovších údajov padlo za obeť týmto deportáciám najmenej 330 tis. osôb poľskej národnosti (HALCZAK, Bohdan – ŠMIGEL, Michal: *K problematike postavenia Lemkov v Poľsku v prvej polovici 20. storočia a ich presídlenie do Sovietskeho zväzu. Akcia "Visla"*. In: Acta Historica Neosoliensia, tomus 7. Banská Bystrica 2004, s. 189). Zároveň v roku 1940 sovietske NKVD v rôznych miestach ZSSR popravilo okolo 14 600 poľských vojenských zajatcov (HALCZAK, Bohdan: *Lemkowszczyzna w latach 1944-1947*. In: Pivdennyj archiv (istoryčni nauky). Vypusk XVI. Cherson 2004, s. 271). Podľa iného údajá moskovské Politbyro 5. marca 1940 uložilo NKVD zlikvidovať 25 700 dôstojníkov, úradníkov, statkárov, policajtov, „špiónov“

nebral ohľad ani na deti, ženy, prestarnuté osoby – nikto nesmel zostať, aby nemohol podať svedectvá o tom, čo sa tam dialo. Postihovaní boli najmä zámožní a vzdelaní ľudia: úradníci, dôstojníci, policajti, sudcovia, učitelia, duchovní atď.

Popri Poliakov sa nebral ohľad na Židov, ale ani miestnych Ukrajincov. Ako uviedol J. Baberowski, „bolševici sa cvičili v sociálnej profylaxii, doháňali to, čo už dávno zvládli vo vnútri Sovietskeho zväzu: zbavovali spoločnosť sociálneho a etnického „zamorenia“, eliminovali z nej nepriateľa“.⁴

V rézii NKVD tisíce nákladných vozov smerovali do železničných staníc, kde obeť nakladali do dobytých vagónov a deportovali preč z oblasti. V skorých ranných hodinách nebolo počuť nič, okrem plaču detí, zavýjania psov a občasných výstrelov zo zbraní čekistov – spomínal jeden z tých, ktorí prežili desivé obdobie. Celé obce v zimnom počasi boli eskortované do železničných staníc. Malé deti umierali už pri transporte na stanicu, kde sa odohrávali príšerné scény. Deportovaní boli natlačení do vagónov, v ktorých museli vydržať aj niekoľko dní, než sa vlak dal do pohybu. Ľudia umierali často už na staniach (nehovoriac o úmrtnosti počas prevozov v nevykúrených vagónoch).⁵ Pre obyvateľov západnej Ukrajiny nastali surové časy. Bezohľadná násilná sovietskizácia a zavedenie nového poriadku na pripojených územiach, kolektivizácia, zatýkania a pokračujúce deportácie sa v ďalších mesiacoch stali realitou každodenného života na západnej Ukrajine.

Ďalší úder zažilo obyvateľstvo západoukrajinských území koncom júna 1941 – po prepadnutí ZSSR Treťou ríšou. Odstupujúca Červená armáda a najmä oddiely NKVD narýchlo likvidovali všetko, čo by mohlo poslúžiť nemeckému okupačnému vojsku. „Ustupujúci z Lvova červenoarmejski strieľali do otvorených okien, do chodcov na uliciach, hádzali granáty do pivníc, v ktorých sa skrývali ľudia...“⁶ Prvorado však likvidovali nespoľahlivý ľudský faktor umiestnený v sovietskych väzniciach. „Išlo o otvorené masakre, na európske pomery dovedy nevídaného charakteru a rozsahu.“⁷

atď., ktorí sa nachádzali v sovietskych zajateckých táboroch alebo v ukrajinských a bieloruských väzniciach. BABEROWSKI, Jörg: *Rudý teror. Dějiny stalinismu*. Praha 2004, s. 154.

⁴ BABEROWSKI, J.: *Rudý teror. Dějiny stalinismu*, s. 153.

⁵ BABEROWSKI, J.: *Rudý teror. Dějiny stalinismu*, s. 153.

⁶ LACKO, M.: *Sovietske vojnové zločiny na západnej Ukrajine...*, s. 66.

⁷ Podľa M. Lacka koncom jari 1941 sa vo väzeniach na západnej Ukrajine nachádzalo približne 40 tis. politických väzňov – Poliakov, Ukrajincov, ale aj príslušníkov iných národností. Po vypuknutí vojny na území ZSSR a v chaose, ktorý v Sovietskom zväze nastal, bolo jasné, že evakuácia osadenstva väznic, ktoré praskali vo švíkoch, nebude technicky možná. Na rozkaz z Moskvy, sa tak pristúpilo k fyzickej likvidácii

Ustupujúci bolševický režim tak ukázal svoju skutočnú tvár. A preto sa nie je čomu diviť, keď obyvateľstvo západnej Ukrajiny (ako aj iných západných zväzových republík) s nadšením vívalo prichádzajúce nemecké vojsko, ktoré pokladalo za osloboditeľa od nenávidenej moskovskej tyranie, spojenca a garanta nezávislej Ukrajiny. Napriek očakávaniu Tretia ríša mala iné plány s Ukrajinou. Ako sa neskôr ukázalo, nemecká armáda už nebola tou armádou z roku 1919, ktorá politicky a vojensky podporila myšlienku mladej ukrajinskej štátnosti a nezávislosti (1919-1921).⁸

Počas okupácie Ukrajiny časť obyvateľstva kolaborovala s nemeckým okupačným režimom, začala pôsobiť v jej administratívnych, policajných či vojenských zložkách. V miere zistenia skutočnej tváre a plánov nemeckého nacizmu voči Ukrajine, sa však väčšina obyvateľstva začala prikláňať na stranu banderovskej frakcie OUN, zložky ktorej pôsobili takmer v každej obci a mestečku najprv na západnej, neskôr aj na východnej Ukrajine.⁹ Časť Ukrajincov však naďalej zostávala verná Nemecku (ako aj tzv. meľnikovskovskej frakcii OUN) a s ich radou sa v roku 1943 sformovala 14. Waffen-Grenadier Division der SS (ďalej 14. haličská divízia). Ako tvrdia niektoré zdroje, v dobe keď sa táto divízia formovala hlásilo do jej radov 80 000 až 100 000 dobrovoľníkov z haličskej mládeže.

S postupom Červenej armády, najmä v roku 1944, sa situácia na západnej Ukrajine z dňa na deň komplikovala. Nervozita prevládala nielen

týchto „kontrarevolučných elementov“. Vo väzniciach na Sovietsmi okupovaných bývalých poľských územiach sa začala masová exekúcia, akú dovtedy nepamätala žiadna vojna v európskych dejinách. Vykonávali ju príslušníci NKVD za podpory Červenej armády. Najrozsiahlejšie popravy sa odohrávali v mestách Ľvov, Luck, Ternopol', Dubno, Zoločiv, ale aj na mnohých iných miestach a celkový počet zavraždených väzňov dosiahol počet takmer 30 tis. osôb (LACKO, M.: *Sovietske vojnové zločiny na západnej Ukrajine...*, s. 66-67.). Podobný prípad sa odohral aj v okolí bieloruskej Katyne, kde za obeť padlo 4500 bývalých poľských dôstojníkov. BABEROWSKI, J.: *Rudý teror. Dejiny stalinizmu*, s. 153.

⁸ Spolu s nemeckou armádou na západnú Ukrajinu vstúpila aj vojenská jednotka Nachtigall, ktorú sformovala banderovská frakcia Organizácie ukrajinských nacionalistov (OUN) s pomocou Nemecka. Nachtigall sa dostal o osem hodín skôr ako nemecké jednotky do Ľvova a z haličskej metropoly 30. júna 1941 vyhlásilo banderovské krídlo OUN nezávislosť Ukrajiny (Pozri BOJKO, O. – GONĚC, V.: *Najnovější dějiny Ukrajiny*, s. 151–154). Tento akt však Berlín neuznal. Poprední predstavitelia banderovskej frakcie boli zaistení a skončili v Sachsenhausene, niektorí za nepriateľský postoj k Tretej ríši boli fyzicky zlikvidovaní a tak nič nebránilo Nemecku začať na Ukrajinu realizovať svoje politické a ekonomické plány.

⁹ Tá bola pre nich najpriateľnejšia, nakoľko propagovala zjednotenie všetkých Ukrajincov v jednotnom štáte bez akejkoľvek cudzej nadvlády. Navyše vojenské oddiely Ukrajinskej povstaleckej armády (UPA), začali viesť otvorený boj proti bolševikom (teda bolševickým partizánskym oddielom, pôsobiacim na Ukrajine), Židom, Poliakom a niekedy aj proti Nemcom (Bližšie pozri ŠMIGEE, Michal – SYRNÝ, Marek: *Banderovci. Dve tváre ukrajinského nacionalizmu*. In: *História*, roč. 4, 2004, č. 11-12, s. 18). UPA teda na západnej Ukrajine a aj v juhovýchodnom Poľsku (na území ktorého sa nachádzala takmer polmilionová ukrajinská menšina) vystupovala v úlohe tretej sily – medzi Berlínom a Moskvou.

medzi nemeckými vojakmi, príslušníkmi okupačnej administratívy či miestnymi policajnými zložkami, ale aj medzi lojálnymi civilistami. Postupujúci východný front predznamenávali prví utečenci z Kaukazu, európskej časti Ruska a nakoniec východnej Ukrajiny.¹⁰

Už začiatkom roku 1944 západoukrajinské obyvateľstvo spolupracujúce s nemeckým okupačným režimom, čoraz častejšie začalo prechádzať na stranu banderovskej UPA – vedeli, že Nemci vojnu prehrajú. Spolu s tým si uvedomovali čo ich čaká, v prípade znovunastolenia sovietskeho režimu. Preto sa aj časť obyvateľstva z Haliče a Volyni rozhodla zo svojho rodiska odísť (v tomto duchu bola vedená aj príslušná propaganda nemeckých úradov). Ľudia, ktorí aj naďalej zostávali v službách Nemcov – evakovali svojich rodinných príslušníkov, očakávajú, že čoskoro do emigrácie odídu aj oni sami.

V priebehu jari – leta 1944 sa celé masy dali na útek z Ukrajiny. Odchádzali civilisti, ktorí v dobe okupácie spolupracovali s Nemcami. Osoby aktívne či pasívne podporujúce OUN a jej myšlienku nezávislej ukrajinskej štátnosti. Rodinní príslušníci osôb pôsobiacich v UPA, v 14. haličskej divízii, v ukrajinských policajných zložkách atď. Odchádzalo aj obyvateľstvo, ktoré s príchodom Sovietov očakávalo nové perzekúcie, prenasledovania a povojnové represálie. Osoby, ktoré jednoducho nechceli zažiť opätovné nastolenie stalinsko-sovietskeho režimu na svojom území, protisovietsky a antibolševicky zmýšľajúca inteligencia, gréckokatolícky klérus, zbehovia z Červenej armády – ľudia, ktorí na vlastnej koži skúsili sovietsky represívno-totalitný aparát. Nakoniec sa na útek dalo aj obyvateľstvo, ktoré sa obávalo samotnej blízkosti bojov a prechodu frontu cez ich rodiská.¹¹ Ako uviedol F. Vnuk: „Pred vojskami Červenej armády utekali na západ tisíce obyčajných ľudí z Ukrajiny, pobaltských štátov a vôbec zo všetkých oblastí Sovietskeho zväzu, z ktorých nemecká armáda dočasne vytlačila sovietsku moc. Títo ľudia volili neistý život v cudzine pred neľudským životom v Stalinovej ríši“.¹²

Celá táto masa ukrajinských utečencov sa presúvala dvoma smermi. Jedna časť postupovala južným smerom cez územie Maďarska do Rakúska. Druhá – cez Poľsko do Nemecka a na Slovensko (na území juhovýchodného Poľska sa k nim pridali miestni Ukrajinci a Rusíni (Lemkovia), ako aj

¹⁰ Podrobnejšie o utečencoch z Ruska – Kubani a Kaukazu, taktiež východnej Ukrajiny pozri AUSA, S.: *Kozáctvo*, s. 72-79, 104-107.

¹¹ ŠMIGEE, Michal – MIČKO, Peter: *K problematike ukrajinských, ruských a poľských utečencov na Slovensku v roku 1944*. In: Slovenská republika 1939 – 1945 očami mladých historikov III. Povstanie roku 1944. Trnava 2004, s. 153-156.

¹² VNUK, František: *Katynské lesíky na Slovensku*. In: Horúce témy. Zost. Jan Čomaj. Bratislava 1991, s. 41.

predvojnoví ruskí a ukrajinskí emigranti, z príčin, podobných už tým uvedeným).¹³ Strach z postupujúcej sovietskej armády a trasu utečencov, ktorí sa koncom leta dostali na územie Slovenska, mapujú poľskí autori J. Andruchowycz a A. Stasiuk:

„Idú Rusi! – bolo počuť zo všetkých strán, – treba pakovať veci. Z východu sa posúvala línia frontu, Rusi sa približovali. Čo to znamenalo ľuďom nebolo treba vysvetľovať....

...V utečeneckom vlaku sa nachádzala haličská inteligencia: inžinieri, lekári, právnici, gymnaziálni profesori, redaktori novín. Všetci so ženami, deťmi, pomocníkmi v domácnosti, či z domácimi zvieratami. ... Vlak sa ťahal pomaly, často dlho stál uprostred poľa či na odľahlých miestach, robil dlhé objazdy“. ... Po Lvove vlak dlho a pomaly smeroval na Przemysl, tam do neho nastúpilo niekoľko desiatok rodín ďalších utečencov. ... Vtedy bol už mesiac máj, veľmi upršaný a studený. Po Krakove sa vlak obrátil na juh, mal smerovať na Viedeň. Uviazol však na niekoľko mesiacov v horách na Lemkovine v blízkosti Krynicy a Muszyny (juhovýchodné Poľsko, v blízkosti slovenských hraníc – pozn. M. Š.). Utečenci dostali provízorne ubytovanie. Ale front sa približoval, bolo potrebné ísť ďalej, opäť pakovať veci. ... Opäť bol pristavený vlak a ďalej už bolo Slovensko. Prešiel mnoho tunelov a mostov, zavesených nad nespokojnými vodami. Po obidvoch stranách sa ťahali hory, prerušované zaujímavými názvami miest a mestečiek: Stará Ľubovňa, Kežmarok, Poprad, Liptovský Mikuláš, Žilina, Púchov. ... Vlak sa pohyboval nepravidelne – vyzeralo to tak, že berlínski stratégovia sami nevedeli, čo si s ním ďalej počať. Preto neustále improvizovali, usilovali sa ho vyvieť z poľa pôsobenia SMERŠu či červených Slovákov“.¹⁴

Teda na prelome mesiacov júl – august roku 1944 slovenská vláda udelila azyl a povolenie trvalého pobytu na území Slovenskej republiky takmer dvadsaťtisícovej skupine utečencov, ktorých v auguste 1944 prevzala do starostlivosti z územia juhovýchodného Poľska. Po registrácii a karanténe v záchytných staniách ich nasledovne Veliteľstvo starostlivosti o utečencov (VSU – vytvorené pri tejto príležitosti pri MNO) rozsídľovalo za pomoci armádnych zložiek takmer na celom území Slovenska, kde od tejto chvíle mali

¹³ Rumunská vláda odmietla prijať utečencov zo ZSSR. Napriek tomu sa časti utečencov z Kubane a dvom kozáckym plukom podarilo do Rumunska preniknúť. Ich osud však nie je známy. Na základe tejto skúsenosti vydalo veliteľstvo nemeckého tylu zákaz evakuácie do a cez Rumunsko. AUSKÝ, S.: *Kozáctvo*, s. 107.

¹⁴ V knihe jeden z autorov opisuje osud svojho otca (v tej dobe štrnásťročného chlapca) a jeho matky – rodinných príslušníkov vojaka 14. haličskej divízie. ANDRUCHOWYCZ, Juraj – STASIUK, Ahdrzej: *Moja Europa. Dwa eseje o Europie zwanej Srodkowa*. Wolowiec 2001, s. 43-49.

prejsť pod starostlivosť Ministerstva vnútra. Z celkového hľadiska je možné konštatovať, že o utečencov bolo na Slovensku postarané na celkom slušnej úrovni, t. j. v rámci možnosti a s ohľadom na vojnové obdobie.¹⁵ Zároveň je potrebné zdôrazniť, že ukrajinskí, ruskí a poľskí utečenci mali veľký záujem o azyl na Slovensku, ktoré bolo v zahraničí prítiažlivé, malo určitú popularitu a atraktivitu.¹⁶

Najviac utečencov bolo rozmiestňovaných práve na strednom Slovensku vo vtedajšej Pohronskej župe, hlavne v jej južných okresoch (Krupina, Modrý Kameň, Lovinobaňa, Hnúšťa a Revúca) v menšej miere aj v okresoch severnejších (Brezno, Banská Bystrica, Zvolen, Kremnica atď.). Už 4. augusta 1944 Ministerstvo vnútra SR upovedomovalo okresných náčelníkov v Krupine a v Modrom Kameni, že zo záchytnej stanice v Čadci posielajú do uvedených okresov na prechodný čas celkovo päťtisíc ukrajinských utečencov (3000 pre okres Krupina a 2000 pre okres Modrý Kameň).¹⁷ Celkovo v auguste 1944 do okresu Krupina bolo odsunutých takmer 5600 utečencov a 600 do okresu Modrý Kameň.¹⁸ Podobne prichádzali utečenci aj do ďalších okresov tohto priestoru. Do okresov Hnúšťa a Lovinobaňa v prvej polovici augusta roku 1944 prišlo okolo 1500 utečencov. Do okresu Revúca taktiež 1500 osôb.¹⁹ Stavom do 22. augusta roku 1944 sa v celom priestore štyroch južných okresov nachádzalo takmer 9000 ukrajinských, ruských a poľských utečencov – takmer polovica z celkového počtu utečencov v Slovenskej republike nepočítajúc rozmiestnených utečencov v severnejších okresoch.

Ukrajinskí utečenci v okrese Krupina boli rozmiestnení v hojnom počte takmer vo všetkých obciach, len v samotnom meste Krupina ich bolo

¹⁵ Bližšie pozri MIČKO, Peter – ŠMIGEL, Michal: *Organizačná štruktúra príchodu a odchodu ukrajinských utečencov na Slovensko na konci druhej svetovej vojny*. In: *Acta Historica Neosoliensia*, tomus 7. Banská Bystrica 2004, s. 133–140.

¹⁶ Napríklad ukrajinskí a ruskí utečenci odsunutí v roku 1944 do Maďarska sa stále usilovali o prechod na Slovensko. Ministerstvo vnútra však nariadilo nepreberať utečencov od maďarských pohraničných orgánov. Boli tu obavy, že dôjde k nekontrolovateľnému prílivu utečencov a tým k neprehľadnosti situácie a ťažkosti s ich ubytovaním a zásobovaním (Štátny archív v Banskej Bystrici pobočka Zvolen (ŠAP Zvolen), fond (f.) Okresný úrad (OÚ) Krupina 1923-1945, číslo (č.) D1-1238/1944, krabica (k.) 95 prezidiálne spisy (prez.). Obežník Prezídia Ministerstva vnútra (MV) č. 155/b-D1/467-18/1944). Ohľadom ilegálnych prechodov slovensko-maďarskej hranice pozri aj HETÉNYI, Martin: *Ilegálne prechody štátnej hranice v nitrianskom úseku v rokoch 1938 – 1945*. In: *Vojenská história*, roč. 9, 2005, č. 2, s. 55-71.

¹⁷ ŠAP Zvolen, f. OÚ Krupina 1923-1945, č. D1-1215/1944, k. 95 prez. Nariadenie Prezídia MV SR č. 155/b-D1/467-13/1944.

¹⁸ Vojenský historický archív (VHA) Tmava, f. Ministerstvo národnej obrany Slovenskej republiky (ďalej MNO) 1939-1945 spisy dôverné 1943-1945, č. 474.063/1944, k. 429. Prehľad o ukrajinských utečencoch dňa 27. 8. 1944.

¹⁹ Štátny archív v Košiciach pobočka Rožňava (ŠAP Rožňava), f. OÚ Revúca 1923-1944, č. D1-559/44, k. 64 prez. Nariadenie Prezídia Ministerstva vnútra č. 155/b-D1/467-14/1944.

ubytovaných 1000 osôb (celkovo v okrese 2176 utečencov). Väčší počet bol rozmiestnený v Hnúšti (800 osôb) Poltári, Lovinobani, Cinobani, Tomášovciach a v okolí obcí Utekáč a Kokava nad Rimavicou (okolo 500 osôb) v okrese Hnúšť'a. Je možné konštatovať, že utečenci de facto naplnili celý tento priestor od západných hraníc okresu Krupina po východné hranice okresu Revúca. Väčší počet osôb bol ubytovaný v tábore na Oremovom Laze (stavom k 24. augustu 1944 – 3524 osôb) a v jeho blízkom okolí.²⁰

Menší počet utečencov bol umiestnený na východnom Slovensku, vzhľadom na to, že región bol vyhlásený za oblasť operačného pásma. Ukrajinskí utečenci boli rozmiestnení najmä v oblasti Vysokých Tatier v počte 588 osôb (išlo predovšetkým o ortodoxných duchovných spolu s rodinami), v okolí Prešova – 200 osôb (gréckokatolícky a pravoslávni kňazi).²¹ Ďalší utečenci boli rozmiestnení v okrese Dobšiná (okolo 500 osôb)²² a 2418 osôb (pár dní pred vypuknutím SNP) na vlastnú päsť (a na rozkaz okresného náčelníka v Starej Ľubovni) sa pohybovalo na východnom Slovensku bez dohľadu VSU.²³ Celkovo na východnom Slovensku sa nachádzalo okolo 4000 utečencov.

Na západnom Slovensku sa takmer 900 ukrajinských utečencov nachádzalo v Bratislave, 714 v Trenčíne, okolo 500 osôb na Záhori (v Holiči, Malackách atď.), ostatní (v menšom počte) boli umiestnení takmer v každom západoslovenskom okrese. Celkovo sa v tejto oblasti nachádzalo 2500 až 3000 osôb.²⁴

Podľa oficiálnych údajov VSU stavom k 24. augustu 1944 bolo na Slovensku rozmiestnených 16 674 osôb. Ďalších takmer 1000 osôb po krátkom pobyte v Žiline odišlo do Nemecka. Z analýzy dobových dokumentov vyplýva, že celkovo k 29. augustu 1944 sa na Slovensku zdržiavalo približne 19 000 až

²⁰ ŠAP Zvolen, f. OÚ Krupina 1923-1945, bez č., k. 96 prez. Zoznamy ukrajinských utečencov. Tiež VHA Trnava, f. MNO 1939-1945 spisy dôverné 1943-1945, č. 474.063/1944, k. 429. Prehľad o ukrajinských utečencoch dňa 23. 8. 1944 do 24.00 hod.

²¹ Tieto údaje sa však rozchádzajú. Napríklad Veliteľstvo starostlivosti o utečencov v hlásení z 8. augusta 1944 uvádza, že „...v Tatrách je asi 800 utečencov z väčšej časti duchovných, ktorých tam dirigoval 28. 7. 1944 minister vnútra. V Prešove sa nachádza 80 vysokých duchovných ortodoxných hodnostárov so svojim sprievodom, ktorých 7. 8. 1944 dirigoval Dr. Kašovič do oblasti Tatier. Medzi nimi sa nachádza aj kyjevský metropolita“. VHA Trnava, f. MNO SR 1939-1945 spisy dôverné 1940-1945, č. 474.063/1944, k. 429. Prehľad o došliých ukrajinských utečencov, ktorí sú vzatí do starostlivosti MV za spolupráce MNO.

²² ŠAP Rožňava, f. OÚ Revúca 1923-1944, č. D1-559/44, k. 64 prez. Nariadenie Prezídia Ministerstva vnútra č. 155/b-D1/467-14/1944.

²³ VHA Trnava, f. MNO 1939-1945 spisy dôverné 1943-1945, č. 474.063/1944, k. 429. Prehľad o ukrajinských utečencoch dňa 23. 8. 1944 do 24.00 hod.

²⁴ VHA Trnava, f. MNO 1939-1945 spisy dôverné 1943-1945, č. 474.063/1944, k. 429. Ukrajinskí utečenci na Slovensku – rozmiestnenie.

19 500 osôb ukrajinských, poľských a ruských utečencov. Presnejší počet vzhľadom na vypuknutie SNP na strednom Slovensku a všetko čo sa v tomto období udialo (september – október 1944) nie je možné určiť.²⁵

Zaujímavá je z nášho hľadiska štruktúra utečencov, ktorí prišli na Slovensko v roku 1944 ako aj ich osudy poznačené vojnovými udalosťami.

Väčšina z utečencov bola ukrajinskej národnosti, v menšej miere národnosti ruskej a rusínskej (poľskí Lemkovia). Medzi utečencami sa vyskytovali osoby aj s poľskou, lotyšskou, litovskou, bieloruskou, českou, bulharskou, gréckou, dokonca aj tatárskou a inou národnosťou, ktorí patrili do jednotlivých národov v rámci ZSSR. Najviac utečencov pochádzalo zo západných oblastí Ukrajiny (hlavne z územia Haliča). V menšej miere z oblastí východnej a južnej Ukrajiny, z juhovýchodného Poľska, zo západoeurópskej časti Ruska a z Bieloruska. V menšom počte z pobaltských krajín, z oblastí Povolžia a Kaukazu, z Moldavska atď. Podľa náboženskej štruktúry prevažovali pravoslávni. Nezanedbateľnou však bola masa utečencov gréckokatolíckeho vierovyznania.²⁶

Pred frontom, postupujúcou sovietskou armádou a bolševickou vládou utekali nielen jednotlivci ale celé rodiny a dokonca aj celé organizácie, inštitúcie či ustanovizne hlavne z Ľvova a okolia, tiež z Ternopoľa, Stanislava (v súčasnosti Ivano-Frankivska) a z iných miest na Ukrajine i v Poľsku. Boli to napríklad Charkovské národné divadlo, Varšavské ruské divadlo, jednotlivé pedagogické kolektívy a študentstvo zo základných, stredných a vysokých škôl miest a obcí Ukrajiny, kolektívy poštových úradov, obchodných organizácií, miestnych samosprávnych úradov, tiež náboženských organizácií, spolkov a duchovných úradov. Na utečeneckú cestu sa vydalo obrovské množstvo inteligencie – inžinieri, lekári, učitelia, profesori stredných a vysokých škôl, advokáti a právnici, predstavitelia kultúry a vedy, novinári, ekonómovia a finančníci. K nim sa pridal klérus a ostatné vrstvy obyvateľstva.

Medzi utečencami sa nachádzali rodinní príslušníci ukrajinských nacionalistických vojenských formácií UPA, OUN, 14. haličskej divízie, či ukrajinských policajných práporov v službách Nemcov. Na Slovensku v radoch utečencov sa ocitli bývalí vojaci ruskej cárskej armády ale aj zbehovia z Červenej armády bojujúcej proti hitlerovskému Nemecku. Medzi utečencami sa nachádzali osoby, ktoré boli tým alebo iným spôsobom potrestané sovietskymi trestnými úradmi. Napríklad len v krupinskej skupine

²⁵ VHA Trnava, f. MNO 1939-1945 spisy dôverné 1943-1945, č. 474.063/1944, k. 429. Prehľad o počte ukrajinských utečencov.

²⁶ ŠAP Zvolen, f. OÚ Krupina 1923-1945, k. 95-96 prez. Kartotéka utečencov (č. A 11 – A 4144).

sa nachádzalo 34 utečencov, ktorí dobrovoľne uviedli, že boli odsúdení v ZSSR pre: politickú činnosť, ukrajinský nacionalizmus, protisovietsku agitáciu, antisovietsku činnosť, kolektivizáciu (boli rozkulačení), šľachtický stav, náboženstvo a dokonca za nesplnenie robotníckeho plánu či nevhodný nástup do práce.²⁷ Jednoducho zo ZSSR utiekalo obyvateľstvo, ktoré sa bálo opätovného nastolenia bolševickej vlády, kvôli svojmu zmýšľaniu či krivdám napáchaným na ich osobe alebo rodine. Treba zároveň poukázať aj na skutočne smutné osudy utečencov, vrátane osudu opustených detí.²⁸ Na Slovensko prišli aj utečenci, ktorí svoju najbližšiu rodinu z rôznych (nám neznámych) dôvodov zanechali alebo skôr boli nútení zanechať na území ZSSR. Takých prípadov bolo viacej – boli to tragické osudy.

Z analýzy kartotečných listov utečencov umiestnených v roku 1944 na Slovensku vyplýva, že z ich celkového počtu takmer 65 % stanovili ženy a deti.²⁹ V akom boli stave popisuje vo svojich spomienkach Helena Kordová (manželka majora A. Kordu veliteľa tábora na Oremovom Laze – účastníka SNP) nasledujúcimi slovami:

„...boli sme si vedomí toho, že títo ľudia užívali ochranu Nemcov, no napriek tomu, nemohli sme sa nečinne prizerať na nesmiernu utrpenie a nevidanú ľudskú biedu starcov, stareniak, detí a žien. Nikdy som si nemyslela, že je možné vidieť na svete toľko ľudskej biedy, ktorú podstúpili títo ukrajinskí emigranti. Do tábora prišli na vozoch ťahaných vycivenými koníkmi. Sedeli na vozoch vystlatých slamou, v roztrhaných handrách. Vojská ich ubytovali vo výcvikovom priestore, v napochytré vytvorenom primitívnom lágri. Medzi nimi bol gréckokatolícky kňaz, na sebe mal z vrecoviny usposobený plášť, prepásaný motúzom. V takomto oblečení slúžil pre nich služby božie. Boli medzi nimi ženy s kojencami zabalenými v

²⁷ Spracované na základe analýzy jednotlivých kartotečných listov. ŠAP Zvolen, f. OÚ Krupina 1923-1945, k. 95-96 prez. Kartotéka utečencov.

²⁸ Napríklad na Slovensko išli 14-ročný Dimitrij a 13-ročný Michael Terpeľukovci, ktorí v utečeneckej kartotéke uviedli, že idú sami bez sprievodu nakoľko ich otec Peter Terpeľuk zomrel ešte v roku 1938. Matka Mária Terpeľuk (rodená Wengreniuk) zomrela v júli 1944 vo varšavskej nemocnici na týfus. Za podobných podmienok prišiel z ukrajinskej Haliče 13-ročný Stanislav Zavarianskyj. Pri evidencii uviedol, že sa na otca Juraja nepamätal, údajne zomrel. Matka Mária Zavarianska aj so sestrami Štefániou a Máriou sú na prácach v Nemecku (ŠAP Zvolen, f. OÚ Krupina 1923-1945, k. 95-96 prez. Kartotéka utečencov). Pozornosť priťahuje aj osud 12-ročného Anatolija Stojčana zo Stalinova, ktorý na Slovensko došiel sám. Uviedol, že jeho otec – A. N. Stojčan toho času bojoval v radoch ČA, matka Liza zomrela v roku 1940 na Donbase. Štátny archív Bytča pobočka Žilina (ŠAP Žilina), f. OÚ Žilina 1923-1945, č. 230/45, k. 56 prez. Kartotéka utečencov.

²⁹ Na základe analýzy kartotečných listov (takmer 6000 ks) uložených v archívoch vo Zvolene a Žiline: ŠAP Zvolen, f. OÚ Krupina 1923-1945, k. 95-96 prez. Kartotéka utečencov; ŠAP Žilina, f. OÚ Žilina 1923-1945, č. 230/45, k. 56 prez. Kartotéka utečencov.

zdrapoch handár, alebo ženy vo vysokom stupni tehotenstva. Obrátila som sa o pomoc na Červený kríž vo Zvolene, odkiaľ sme dostali pre tie úbohé matky a ich deti šatôčky a výbavy pre novorodeniatka. Ukrajinky rodili na slame, za pomoci vojenského lekára, avšak len vtedy, keď sa tí o tom dozvedeli...“³⁰

Za dôležité pokladáme uviesť reakciu slovenského obyvateľstva na prichádzajúcich utečencov. Napríklad pri preberaní utečencov na hranici v blízkosti Starej Ľubovni osoby poverené touto činnosťou „...spolu s civilným obyvateľstvom sa vyzývavo a výsmešne prezvedali, čo porobili, že sa boja Rusov a utekajú pred nimi. Na Slovensku sa Rusov už nemôžu dočkať...“³¹ Podobne aj v Turci niektoré prokomunistické živly medzi obyvateľstvom šíрили myšlienky typu: „...Ukrajincov treba vystrieľať do jedného, lebo sú to zloději a buržuji. Lotri. Ukrajinci všetci pomáhali Nemcom proti Rusom, vraždili spolu s Nemcami, kradli a sú buržuji, majú zlata, šperkov, všetkého, ale zoberú a treba ich ... podusiť.“³² Na inom mieste – „obyvateľstvo je proti utečencom z toho dôvodu, že ich musia chovať a že sa im pracovať nechce. Po tejto stránke útočia na starostov a im kladú za vinu, že utečencov do obce prijali.“³³ Na druhej strane Obvodný notársky úrad (ONÚ) v Muráni hlásil: „Utečencov obyvateľstvo prijalo vľúdne a podľa možnosti majetkovej aj ich pohostilo. Títo teraz sú včleňovaní do práce.“³⁴ Ohlasy na príchod utečencov boli medzi slovenským obyvateľstvom rôzne a však väčšina z nich sa k utečencom chovala slušne a pomáhala im ako len mohla.³⁵

Na území Slovenska utečencom nebolo dané osudom zostať dlhšie. Front sa neustále približoval a relatívnu stabilitu na Slovensku skomplikovalo vypuknutie SNP (v dôsledku čoho sa zastavil tok utečencov na Slovensko). Povstanie malo veľký vplyv na emigrantov, najmä na tých, ktorí mimo svojej vôle zapadli do povstaleckého priestoru. Okrem toho, že sa o nich nikto nestaral, žili o hlade a v neustálom strachu. Ich provizórne ubikácie často prehládávali

³⁰ TAKÁČ, L.: *Kordovci*. Nepochikovaný rukopis, s. 13.

³¹ CHŇOUPEK, Bohuš: *Banderovci*. Bratislava 1989, s. 231.

³² C. HRONSKÝ, Jozef: *Svet na trasovisku*. Martin 1991, s. 244.

³³ Štátny archív v Banskej Bystrici pobočka Veľký Krtíš, f. OÚ Modrý Kameň 1923-1944, č. D1-6/1944, k. 64-67. Situačné správy za rok 1944 – hlásenie Žandárskej stanice Stredné Plachtince č. 225dôv/1944.

³⁴ ŠAP Rožňava, f. OÚ Revúca 1923-1944, č. D1-659/1944, k. 661 prez. Hlásenie OÚ Revúca č. 1/1944.

³⁵ Napríklad veľká pozornosť bola venovaná liečebnej starostlivosti utečencom, ktorú vykonávali štátni obvodní (obecní a mestskí) lekári a ktorí nikdy neodmietli utečencov liečiť. Dokonca záštitu nad utečencami prevzal Slovenský červený kríž, ktorý sa tiež zapojil do akcie. Utečencom a hlavne ich deťom zabezpečoval občerstvenie a poskytovanie prvej pomoci počas transportu na území Slovenskej republiky a v mieste ubytovania. Štátny archív v Banskej Bystrici pobočka Lučenec, f. ONÚ Divín 1924-1944, č. 128/1944 dôv., k. 5 prez. Opatrenia OÚ v Lovinobani týkajúce sa utečencov č. D1-809/1944. Tiež VHA Trnava, f. MNO SR 1939-1945 spisy dôverné 1940-1945, č. 474.063/1944, k. 429. Ubytovanie evakuovaných Ukrajincov.

partizáni – ako slovenskí, tak aj sovietski. Hľadali zbrane a jedlo. Boli hlásené prípady, keď sovietski partizáni odoberali utečencom veci, potravu, doklady, šikanovali ich a dokonca násilne odvliekli zo sebou.³⁶ Niektorí utečenci po potlačení povstania zostali nezvestní, pravdepodobne boli zabití.³⁷

V súvislosti s utečencami v priestore pôsobenia SNP v jednej zo svojich publikácií F. Vnuk uviedol pre nás dôležitú pasáž: „Keď vypuklo povstanie, jedna taká skupina ukrajinských utečencov sa nachádzala na železničnej stanici v Tomášovciach. Pre partizánov a ich komisárov bol každý, kto utekal pred boľševikmi, fašista a triedny nepriateľ. Z toho dôvodu bolo zmasakrovaných aj 68 ukrajinských utečencov v Tomášovciach.“³⁸ Doposiaľ sa nám nepodarilo potvrdiť tento fakt, skutočnosť, že v Tomášovciach utečenci boli – bola potvrdená.

Niektoré archívne materiály poukazujú že „...ukrajinskí utečenci, umiestnení na Slovensku v pohraničných obciach (južné Slovensko) v prvé dni prevratu poutekali do Maďarska. V Rožňave je 50 rodín takýchto utečencov. Tvrdia, že utekajú pred partizánmi a vypovedajú, že *boli na Slovensku partizánmi mučení*“.³⁹ Prípady útekov utečencov do Maďarska potvrdzujú aj ďalšie zdroje. V septembri 1944 četnícka stanica v Stredných Plachtinciach (okres Modrý Kameň) v jednom z hlásení uviedla, že „zo 161 ukrajinských utečencov, ktorí boli pridelení do nášho obvodu, boli odtransportovaní len 33 ... ostatní v nočnom čase ušli ilegálne do Maďarska...“⁴⁰ Jednoducho zachraňovali holú existenciu v obavách zo stretnutia so sovietskymi partizánmi či „červenými Slovákmi“, týmto sa ich pohyb stával neprehľadným a nekoordinovaným.

V priebehu septembra 1944 sa odohralo viacero tragédií ukrajinských utečencov aj v okrese Poprad. Na konkrétny prípad fyzickej likvidácie utečencov v Lučivnej na stránkach jednej publikácii spomína Dušan Jamriška:

„V dvoch prípadoch bol som očitým svedkom likvidácie ukrajinských utečencov. V prvom prípade šlo o jedného Ukrajinca, ktorého vypočúval sám kapitán Tichonov (veliteľ partizánskeho oddielu – *pozn. M. Š.*). Keď sa kapitán Tichonov opýtal utečenca, prečo uteká pred sovietskou armádou, utečenec mu odpovedal, že hľadá svoju ženu, ktorá odišla z Ukrajiny a je niekde pri Spišskej

³⁶ ŠAP Zvolen, f. OÚ Krupina 1923-1945, bez č., k. 95 prez. Hlásenie Notárskeho úradu (NÚ) v Krupine zo dňa 23. 10. 1944.; taktiež č. D1-2331/1944, k. 569 prez. Hlásenie NÚ Horné Rykynčice z 9. októbra 1944.

³⁷ ŠAP Zvolen, f. OÚ Krupina 1923-1945, č. D1-2372/1944, k. 569 prez. Nezvestné osoby v území predtým obsadenom partizánmi.

³⁸ VNUK, F.: *Katynské lesíky na Slovensku*, s. 41.

³⁹ VHA Tmava, f. Zbierka OVDS, č. 872/1944, k. 22. Správy z Maďarska, č. 50.132. dôv. sprav. 1944.

⁴⁰ ŠAP Veľký Krtíš, f. OÚ Modrý Kameň 1923-1944, č. D1-6/1944, k. 64-67 prez. Situačné správy (1944).

Novej Vsi. Pri prehliadke osobných dokladov našiel kapitán Tichonov u neho osobný zápisník, v ktorom boli adresy spišských Nemcov. To potom stačilo, aby ho kapitán Tichonov nechal zlikvidovať. Nepomohlo mu ani prosenie kľáčiac na kolenách. V druhom prípade šlo o skupinu troch Ukrajincov, utečencov, ktorí prišli na Oravu na malom rebrináku ťahanom jedným koňom. Pri vypočúvaní týchto som síce nebol, ale videl som ich útek z pivnice, kam boli po výsluchu zatvorení. Vo vhodnej chvíli, keď strážca zašiel za roh budovy, vyskočili za sebou oknom a vbehli do lesa. Boli len v spodnej bielizni, ktorá bola celá červená od krvi. Útek však spozorovali partizáni, ktorí ihneď začali paľbu zo samopalov. Videli som, ako dvaja utečenci padli, boli zabití, tretí utiekol.⁴¹

V dôsledku vypuknutia povstania VSU v Bratislave už v polovici septembra 1944 informovalo okresné a župné úrady (s výnimkou povstaleckého územia), že Nemecká Ríša preberá všetkých utečencov došlých na Slovensko do vlastnej starostlivosti a v najbližších dňoch ich bude transferovať do Ríše. Zároveň Veliteľstvo stanovilo výnimku, podľa ktorej zostať na území republiky, mohli len tí utečenci, ktorí boli v starostlivosti svojich príbuzných na Slovensku. V týchto prípadoch o ponechaní utečencov mohli rozhodovať okresné úrady.⁴²

Odchod utečencov došlých na Slovensko prebiehal približne do decembra 1944, za spoluúčasti miestnych úradov, slovenských bezpečnostných zložiek, nemeckej okupačnej správy aj príslušníkov 14. haličskej divízie, pôsobiacej v tomto období na Slovensku. Transfery utečencov do Ríše prebiehali komplikovane, najmä zo vzdialených miest od Bratislavy, kde boli utečenci predtým usídlení. Neobišlo sa ani bez ďalších tragédií. Daniel Svitáč, pôvodom z obce Cerová (okres Krupina) v tej dobe mladý učiteľ, spomína ako v ich dome bola ubytovaná Ukrajinka Osendovska (27-ročná) s 3-ročnou dcérou a 18-ročnou sestrou,⁴³ ktoré však po vypuknutí povstania – približne v septembri 1944 ich dom opustili. Boli zaradené do transportu, ktorý v okolí Zlatých Moraviec bol letecky zbombardovaný. Medzi miestnym obyvateľstvom sa povrávalo, že straty na ľudských životoch boli údajne obrovské.⁴⁴

⁴¹ LANGER, Juraj – MLYNARČÍK, Jozef: *Protifašistický odboj na Orave*. Banská Bystrica 1967, s. 64.

⁴² Štátny archív v Banskej Bystrici pobočka Banská Bystrica, f. OÚ Banská Bystrica 1923-1945 inv., č. D1-2098/1944, k. 143. Obežník VSU MNO č. 776.104/Dôv. VSU – 1944.

⁴³ Ukrajinská utečenka Osendovska pochádzala z Lvova, bola magistrou farmácie. Jej manžel Ing. Osendovskij bol magister chémie (študoval v Prahe), vlastnil v meste cukrárenskú továreň. V Lvove, pri nástupe do transportu spomenul, že si zabudol diplom, vrátil sa preň, medzitým transport odišiel. Pravdepodobne sa už manželia nestretli. Zo spomienok Daniela Svitáča z Krupiny, list z 19. apríla 2005. Korešpondencia s pamätníkom udalostí – archív autora.

⁴⁴ Zo spomienok Daniela Svitáča z Krupiny, list z 19. apríla 2005 (archív autora).

Nervozita a chaos spôsobený skorým príchodom Červenej armády, pôsobením partizánskych oddielov na území republiky a činnosťou rozpadávajúcej sa vládnej štruktúry, sa odrazili na celom procese odchodu utečencov.⁴⁵ Navyše situáciu komplikovali aj sami utečenci, respektíve ich časť, ktorá sa rozhodla na Slovensku zostať. Podľa dostupných informácií, skutočne nie všetci utečenci mali záujem odísť zo Slovenska.⁴⁶ Mnohí z nich zostali a žiadali o povolenie na trvalý pobyt, ktorý im vydávala Ústredňa štátnej bezpečnosti v Bratislave.⁴⁷ V nasledujúcom období, po príchode sovietskej ČA a oslobodení slovenského územia, sa títo utečenci stali bezprostredným terčom sovietskeho NKVD, ktorý sa prostredníctvom svojich zvláštnych oddielov (najmä SMERŠu) špeciálne zameriaval na vyhľadávanie emigrantov – utečencov zo ZSSR.⁴⁸

Neskôr (1946-1947) aj s pomocou československých bezpečnostných zložiek rozbehli v krajine sovietsku repatričnú akciu, cieľom ktorej bolo navrátenie a samozrejme potrestanie tých, ktorí zo Sovietskeho zväzu utiekli a tým „zradili svoju socialistickú vlasť“. Napríklad jeden z obežníkov Povereníctva vnútra SNR hlásil ohľadom utečencov zo ZSSR nasledujúce:

„Ministerstvu vnútra došla z dôverného prameňa táto správa:

„Počas nemeckej okupácie východnej Haliče tamojší Ukrajinci pracovali s Nemcami. Vykonávali tie najhnusnejšie práce a služby. Čoho sa sami Nemci štítali, to vykonávali Ukrajinci dobrovoľne a ochotne. Vraždy, úkladné vraždy, lúpeže, krádeže, znásilňovanie žien, vraždenie detí a nemluvniat, bitie, boli na dennom poriadku. Zvlášť v tom vynikalo Ukrainische Polizei. O 9. hod. večerej bolo nebezpečné chodiť v meste. Kontrolovali chodcov a keď sa títo vzdialili o niekoľko metrov, strieľali ich do hlavy. Potom hlásili, že zastrelený podozrivo utekal. Boli prípady, že sa za jednu noc našlo až 10 mŕtvol takto zastrelených. Beda lekárovi, ktorý šiel v noci k chorému.

Všetka táto *zberba* ušla pred rudou armádou na západ a ideálom všetkých bolo Československo (najmä tiež Praha). Treba preto venovať mimoriadnu zvýšenú pozornosť všetkým utečencom z Poľska a dôkladne ich dokumenty preskúmať. Boli prípady, že u jedného milicionára nemecké úrady našli 30 rôznych dokumentov. V Haliči konali policajnú službu tieto oddiely: Polizeiregiment Galizien, Polizei Wachbaou Brasslau I., II., III., Komp. a Schutzpolizei. Zvlášte

⁴⁵ MIČKO, P. – ŠMIGEL, M.: *Organizačná štruktúra príchodu a odchodu ukrajinských...*, s. 137-138.

⁴⁶ Pozri Štátny archív v Levoči pobočka Stará Ľubovňa, f. ONÚ Podolíne 1923-1944, č. D1-888/1944, k. 4. Utečenci z Ukrajiny a Poľska.

⁴⁷ Štátny archív Banská Bystrica, f. Pohronská župa II. 1940-1945, č. 16260/1944, k. 581.

⁴⁸ LETZ, Róbert: *Činnosť sovietskych orgánov NKVD na Slovensku v rokoch 1944 a 1945*. In: Slovensko na konci druhej svetovej vojny. [Ed.:] Bystrický, V., Fano, Š. Bratislava 1994, s. 107.

v III. Kompagnii boli Nemci z Liberca, Šternberka, Krnova a Opavy. V občianskom živote to boli obchodníci, živnostníci, remeselníci a priemselníci. Vraždili a strieľali ľudí práve tak ako Nemci z Reichu“.

Túto správu zasielam na vedomie a upozorňujem, že v roku 1944 pri ústupe Nemcov zo Západnej Ukrajiny a Poľska došlo na Slovensko mnoho takýchto „utečencov“, z ktorých sa mnohí pokúšali získať tu zamestnanie. Niektorí z nich s ustupujúcimi Nemcami ušli do Nemecka. Bolo zistené, že teraz sa vracajú na Slovensko s úmyslom tu sa usadiť. Všetkých „utečencov“ z Ukrajiny, Bielej Rusi a Poľska, ktorí v roku 1944 v rámci Nemcami organizovanej evakuácie odišli na Slovensko, alebo ktorí z nich na Slovensko teraz došli z Nemecka, Rakúska, prípadne z Maďarska, treba ihneď zaistiť a dopraviť do najbližšieho ruského repatriačného strediska (Peresylnyj punkt). Najbližšie repatriačné stredisko treba zistiť na najbližšom čsl. posádkovom veliteľstve u styčného dôstojníka ČA. Pre oblasť bratislavskú ruské repatriačné stredisko nachádza sa toho času v Malackách“.⁴⁹

Nie je ťažké si domyslieť, že tým „dôveryhodným prameňom“, na ktorý sa odvoláva pražské Ministerstvo vnútra bol sovietsky zdroj deformujúci skutočnú pravdu o pomeroch na západnej Ukrajine a osočujúci vlastné obyvateľstvo, respektíve úlohou ktorého bolo štváť slovenské orgány proti utečencom – „prenasledovanej zveri“. Škoda však, že dokument nič nespomína o správaní sa sovietskych stranických štruktúr, príslušníkov NKVD a ČA v rokoch 1939 – 1941 na západoukrajinských územiach, ktorý bol hlavným impulzom k tomu, aby tisícky obyvateľov (a to nielen z územia Ukrajiny) hľadali záchranu u susedných štátov a národov.

⁴⁹ Slovenský národný archív (SNA) Bratislava, f. Povereníctvo vnútra – obežníky, inv. č. 5, k. 2. Tiež Štátny archív v Levoči pobočka Poprad, f. Okresný národný výbor (ONV) Kežmarok 1945-1948, č. 3180/1945, k. 75 adm. Ukrajinci z Haliče, repatriácia.

NÁČRT PROBLEMATIKY UTEČENCŮV Z MAĎARSKA V OKRESE NITRA 1938-1945

Martin Hetényi

After the occupation of south regions of Slovakia thousands of inhabitants not hungarian nationality deserted their homeland under the oppression and violent restrictions of hungarian administration. Since Vienna Arbitration until the end of year 1939 settled 800 refugees in frontier district Nitra where local inhabitants and officials did not always rationally compound with such an extreme situation. Preferentially was necessary to support them with material provisions. Subsequently could refugees adapt themselves to new environment and mutual relationships between them and old settlers were gradually normalized. The last wave of refugees is connected with approaching of the front line when the state lost direct influence over the control of the boundary.

Obraz slovensko-maĎarských vzťahov v rokoch existencie autonómie Slovenska a samostatného slovenského štátu mal charakter trvalého napätia. Otvorené napätie medzi MaĎarskom a slovenskou vládou prepuklo po viedenskej arbitráži. Arbitrážnym rozhodnutím, podpísaným 2. 11. 1938 vo Viedni, Slovensko stratilo územie s rozlohou 10 tisíc km² s 850 tisíc obyvateľmi. Z nich sa podľa posledného sčítania obyvateľstva z roku 1930 hlásilo 270 tisíc osôb k slovenskej a českej národnosti. Sťažené podmienky a maĎarizačné akcie maĎarských vojenských a správnych orgánov na okupovanom území tvrdo zasiahli do ľudských práv najmä obyvateľov nemaĎarskej národnosti.¹ Po obsadení južných oblastí opustili okupované územie pod tlakom násilných opatrení okupačnej správy tisícky obyvateľov slovenskej, židovskej, rusínskej a českej národnosti.² Na druhej strane asi 50 tisíc občanov maĎarskej národnosti zostalo rukojemníkmi slovenskej vlády.³

¹ VIETOR, M.: *Dejiny okupácie južného Slovenska*. Bratislava 1968, s. 42. Bližšie pozri tiež: DEÁK, L.: *Slováci v maĎarskej politike v rokoch 1918 – 1939*. Bratislava 1996, s. 67-71; PTEMRA, M.: *Politický život Slovákov na južnom Slovensku v rokoch 1938 – 1945*. In: *Slováci v MaĎarsku*. Martin 1994, s. 157-182; TILKOVŠZKY, L.: *Južné Slovensko v rokoch 1938 – 1945*. Bratislava 1972, s. 36-40.

² Štátny archív v Nitre pobočka Nitra (ŠAP Nitra), f. Okresný úrad (OÚ) Nitra, šk. 40, č. 2810/1939 prez. Obyvatelia slovenskej národnosti sa museli veľmi skoro vyrovnávať s aroganciou úradníkov a žandárov dosadených zo starého MaĎarska. Keď stránka na pošte alebo na žandárskej stanici prehovorila po slovensky, zostala nepovšimnutá. Učítelia museli maĎarským dôstojníkom zložiť sľub vernosti MaĎarsku. Nálada bola stiesnená – protimaĎarská, pričom obyvatelia očakávali po určitom čase návrat k Slovensku. Naopak, u maĎarského obyvateľstva zavládlo všeobecné nadšenie.

³ V okrese Nitra žilo 12 tisíc MaĎarov. Bližšie pozri HETÉNYI, M.: *MaĎarská menšina v pohraničnom okrese Nitra v rokoch 1938-1945. Vzťahy štátneho aparátu a maĎarskej menšiny*. Diplom. Práca. Nitra : FF UKF, 2002, s. 28-79.

Po ustálení česko-slovensko-maďarskej štátnej hranice v marci 1939 patrilo do správneho okresu Nitra 64 obcí.⁴ Slovenské štátne hranice v čase autonómie i počas samostatného slovenského štátu zabezpečovala Finančná stráž.⁵ Počet príslušníkov Finančnej stráže nedosahoval potrebné množstvo na zaistenie štátnych hraníc,⁶ preto im boli nápomocné oddiely Hlinkovej gardy (HG)⁷ a vojsko. V júli 1939 sa zlúčením vojenských oddielov s Finančnou strážou konštituovala Pohraničná stráž.⁸ Pozornosť štátnym hraniciam venovali i žandárske stanice (ŽS), ktorých obvody hraničili so štátnymi hranicami.⁹ Colné záležitosti vybavovali colné úrady.¹⁰

Obyvatelia nitrianskeho okresu mali k dispozícii 3 hraničné priechody, neskôr po stabilizovaní hraničnej čiary 7 priechodov malého pohraničného styku. Využívali ich najmä sezónni hospodárski robotníci, ktorí k prekročeniu hraníc potrebovali príležitostnú pohraničnú legitimáciu vystavenú jednotlivými notárskymi úradmi.¹¹ Kľúčovým medzinárodným hraničným priechodom bola trasa Branč – Veľký Kýr, kde bol k prekročeniu nutný cestovný pas vydaný OÚ. Iba cez

⁴ Do okresu Nitra pred odstúpením južného Slovenska patrilo 62 obcí. Po jeho reorganizácii v novembri 1938 sa do okresu zaradili aj obce, ktorých okresné mestá pripadli Maďarsku (Hornia Kráľová a Močenok z bývalého okresu Galanta, Babindol ako pozostatok vrábeľského okresu). V marci 1939 boli z nitrianskeho okresu odstúpené Maďarsku – Paňa, a Veľký Cetín, Veľké Hyndice, Kaláz, časť Veľkého Kýru a Dolný Jatov. Maďarsko mu odstúpilo obec Degeš. ŠAP Nitra, f. OÚ NR, šk. 45, č. 60/1940 prez.

⁵ Pod jej inšpektorát v Urmíne patrili oddelenia v Močenku (okres Sereď), Branči, Malom Cetíne, Urmíne, Poľnom Kesove a Degeši; v okrese Nitra pôsobilo aj oddelenie v Lapášskych Ďarmotách spadajúce pod inšpektorát v Zlatých Moravciach. Slovenský národný archív Bratislava (SNA), f. Ministerstvo vnútra (MV), šk. 10, č. 7050/1939 prez.

⁶ SNA, f. MV, šk. 33, č. 1169/1939 prez. ŠAP Nitra, f. OÚ Nitra, šk. 40, bez č./1939 prez.

⁷ Od konca augusta 1939 sa v súvislosti s medzinárodnou situáciou zintenzívňovali vojenské prípravy slovenskej armády. Aby sa uvoľnila časť armády, na južnú hranicu nastúpili jednotky HG a Freiwillige Schutzstaffel (FS). LIPTÁK, E.: *Maďarsko v politike slovenského štátu v rokoch 1939 – 1943*. In: *Historický časopis*, 15, 1967, 1, s. 6. Tiež LIPTÁK, E.: *Maďarsko v slovenskej politike za druhej svetovej vojny*. In: *Príspevky k dejinám fašizmu v Československu a v Maďarsku*. Bratislava 1969, s. 189-283.

⁸ Jednotky Pohraničnej stráže boli zrušené v januári 1941, keď ich nahradili poplachové oddiely. Bližšie pozri BAKA, I.: *K problematike zaistenia hraníc Slovenska v rokoch 1939 – 1944*. In: *Vojenská história*, 7, 2003, 3, s. 121-130.

⁹ ŽS Šoporňa, Močenok, Degeš, Urmín, Ivánka pri Nitre, Veľký Lapáš.

¹⁰ Branč a Veľký Lapáš. ŠAP Nitra, f. OÚ Nitra, šk. 40, č. 802/1939 prez.

¹¹ ŠAP Nitra, f. OÚ Nitra, šk. 40, bez č./1939 prez.; Tamtiež, šk. 57, č. D1-439/1944 prez.; šk. 376, č. 18838/1939 adm. Malý pohraničný styk bol upravený na 10 km do hĺbky územia. V okrese sa to týkalo 14 obcí. O hustejšiu sieť priechodov pre robotníkov viackrát žiadali majitelia prihraničných pozemkov. Slovenské úrady im však nevyhoveli.

pasovú kontrolu vykonávanú štátnym policajným úradom bol v Branči povolený priechod pre motorové vozidlá a bicykle, zároveň tadiaľto viedla aj železničná trať.¹²

Na zabranom území koncom roku 1938 maďarská civilná správa prevzala kompetencie od maďarských vojenských okupačných orgánov. Zároveň na lokálnej úrovni prebrala iniciatívu v rokovaní so slovenskými partnermi. Cieľom rokovaní malo byť odstránenie pohraničných problémov. Komunikácia miestnych funkcionárov v nitriansko-vrábeľskej časti pohraničia bola pri schôdzach korektná. Dokázali sa racionálne dohodnúť na vzájomných opatreniach, ktoré zjednodušili život v pohraničných obciach a umožnili efektívnejšie vykonávať cezhraničné úkony určených orgánov. Medzi januárom a marcom 1939 sa stretli najmenej trikrát, ďalšie, zároveň aj posledné stretnutie miestnych orgánov vôbec sa uskutočnilo pravdepodobne až v júli 1944, pretože celkový stav vzájomných diplomatických vzťahov bol do určitej miery obmedzený chladným postojom najvyšších predstaviteľov na oboch stranách.¹³ Pochopiteľne bez jasnejšej komunikácie zástupcov dvoch štátov sa riešila utečenecká problematika.

Štátne hranice v nitrianskom úseku nelegálne prechádzali utečenci, organizovaní prevádzkači utečencov, osoby, ktoré chceli na druhej strane hraníc nakupovať, pašeráci, poľskí vojaci, príslušníci maďarskej pohraničnej stráže, maďarskí žandári, vojenský zbehovia, partizáni a vojaci maďarskej a nemeckej armády.¹⁴ Obeťou neštandardných pohraničných vzťahov a terčom útokov bola bezpochyby taktiež židovská komunita.¹⁵ V príspevku nesledujem všetky zložky obyvateľstva prekračujúceho

¹² ŠAP Nitra, f. OÚ Nitra, šk. 368, č. 8564/1939 adm.

¹³ ŠAP Nitra, f. OÚ Nitra, šk. 40, č. 62/1938 prez.; šk. 40, č. 605 a 689/1939 prez.

¹⁴ Bližšie pozri: HETÉNYI, M.: *Prechody slovensko-maďarských štátnych hraníc v nitrianskom úseku vojakmi na pozadí ich riešenia miestnou štátnou správou v rokoch 1938 – 1945*. In: *Vojenská história*, 9, 2005, č. 2 (v tlači). Pre doplnenie treba povedať, že slovensko-maďarské štátne hranice sa narušili i vo vzdušnom priestore (ak nepočítame prelety spojeneckých či fašistických lietadiel, ktoré začali v lete 1944), keď v auguste 1942 zablúdil v hmle pilot maďarského športového bezmotorového lietadla na trase Ostrihom-Senec a musel núdzovo pristáť v Nitre na vojenskom letisku. ŠAP Nitra, f. OÚ Nitra, šk. 53, č. 2145/1942 prez.

¹⁵ Situáciu pri obsadzovaní južného Slovenska sa snažila využiť nielen slovenská vláda deportáciami Židov do pohraničia, ale aj maďarská strana odstránením Židov zo svojho územia, ktorí nemali na tomto území domovské právo. VIETOR, M.: *Dejiny...*, c. d., s. 35. Bližšie pozri NIŽŇANSKÝ, E.: *Židovská...*, c. d., s. 71-77, 220-223.

hranice, ale len vybranú skupinu, konkrétne utečencov zo zabraného územia. Táto problematika predstavuje integrálnu súčasť regionálnych dejín južného Slovenska.¹⁶

Maďarská vláda, zameraná na prehĺbenie maďarského charakteru odtrhnutého územia, neakceptovala viedenský protokol, určujúci podmienky ochrany menšín v oboch štátoch. Šéf maďarského generálneho štábu už 5. 11. 1938 vydal rozkaz vyhostiť všetkých slovenských a českých kolonistov z okupovaného územia. Po kolonistoch podobný osud stihol verejných a štátnych zamestnancov českej a slovenskej národnosti, slovenských roľníkov, postupne aj ďalšie „nespoľahlivé“ kategórie obyvateľstva – študentov a majiteľov živnostenských koncesí, jednotlivcov a rodiny slovenskej, českej, židovskej národnosti.¹⁷ Hlavnými činiteľmi, ktoré sa podieľali na procese migrácie do okresu, boli na maďarskej strane maďarské úrady, armáda a žandári. Po príchode na Slovensko sa utečenci hlásili na policajnom úrade, OÚ, žandárskych staniaciach, u styčných dôstojníkov (počas autonómie boli realizátormi preberania osôb vyhostených z Maďarska a vypovedania Maďarov do Maďarska)¹⁸ a iných vojenských útvarov, na notárskych úradoch, okresnom veliteľstve HG, oddeleniach finančnej stráže, výnimočne na Krajinskom úrade (KÚ) alebo na Ministerstve dopravy a verejných prác. Utečenci sa dostali, resp. vystáhovali na Slovensko dvoma spôsobmi: 1. útek (evakuáciou), 2. vypovedaním (vyhostením).¹⁹

¹⁶ Výsledky čerpám najmä z výskumu v Štátnom archíve v Nitre a jeho pobočky v Nitre a čiastočne v SNA. Za utečencov nepovažujem vojenských zbehov, ktorí dezertovali na Slovensko.

¹⁷ ČIERNA-LANTAYOVÁ, D.: *Podoby...*, c. d., s. 12.

¹⁸ ŠAP Nitra, f. OÚ Nitra, šk. 40, bez č./1939 prez. Úlohou styčných dôstojníkov, ktorí pôsobili v slovensko-maďarskom pohraničí, bol styk s okupačnou armádou, príprava materiálu pre delimitačné práce a iné. Bližšie pozri aj NIŽŇANSKÝ, E.: *Židovská...*, c. d., s. 49-50.

¹⁹ Obvodní notári v zápisoch nerobili rozdiel medzi pojmami „útek“ a „evakuácia“, aj keď evakuácia v správnom zmysle slova by sa týkala len štátnych úradníkov, četníkov a finančných pohraničníkov, ktorí sa presídlili v čase zaberania južného Slovenska, t. j. od 3. do 10. 11. 1938. Do okresu Nitra sa v tomto čase premiestnili 3 četníci, 2 pohraničníci a 2 úradníci z obsadeného územia. Útek bol síce formálne dobrovoľný, ale v mnohých prípadoch maďarskými orgánmi priamo vynútený (fyzické týranie bolo typickou metódou maďarských žandárov pri výsluchoch, ktorými chceli dosiahnuť vystáhovanie). Oproti tomu *vyhostenie* bolo vždy nedobrovoľné, nanútené maďarskými orgánmi.

Približne 800 utečencov z Maďarska sa v nitrianskom okrese usadilo v troch vlnách: 1. október 1938 – január 1939²⁰ (28 %), 2. február – jún 1939 (40 %), 3. september – december 1939 (30 %). Najväčšiu intenzitu dosiahol prílev utečencov v decembri 1938, apríli (po podpísaní dohody o novej hraničnej čiare) a novembri 1939 (po začiatku vojny maďarská vláda mala dôvod pokračovať vo vyhostení nespôľahlivých osôb, keďže Maďarsko zostalo nebojujúcou krajinou. Podľa dohody s maďarským štátom sa do 31. 10. 1939 mali vystáňovať zvyšky rodín kolonistov, ktoré dovtedy zostali v Maďarsku. Maďarský vládnym z mocnencem Szillassy svojvoľne oznámil slovenskému vyslancovi, že začiatkom novembra začne vystáňovať všetkých slovenských kolonistov. Tomuto kroku zabránila len sčasti intervencia predsedu vlády Telekiho.²¹

O metódach maďarských úradov pri postupe s osobami určenými na vyhostenie informoval styčný dôstojník plk. Varhaník nadriadeného dôstojníka o preberaní osôb vyhostených z Maďarska: „Vyhostovacie dekréty mali len traja, ostatní mali len uznesenie, ktoré bolo napísané na základe zápisnice o dobrovoľnom odchode z okupovaného územia. Je to ovšem obdoba vyhostovacieho dekrétu. Vyhostovací dekrét sa spisuje tiež na základe nanútenej zápisnice o dobrovoľnom odchode. Touto formou sa chce len obísť vyhostenie nútené...“²² Žandárske stanice, styční dôstojníci a iné spomínané slovenské orgány v zápisniciach a protokoloch detailne zachytili príčiny a spôsoby vypovedania a útekov jednotlivých utečencov. Medzi najčastejšie príčiny patrilo strach z prenasledovania, z pripravovaných hromadných lúpeží; maďarskí žandári a vojaci prenasledovali kolonistov i domorodých Slovákov, fyzicky týrali, väznili, prevádzali domové prehliadky. Mnohých obyvateľov, ktorí chceli navštíviť svojich príbuzných na Slovensku, maďarské orgány vydierali, aby za povolenie

²⁰ Štátny archív (ŠA) Nitra, f. Okresné četnícke veliteľstvo Nitra, šk. 10, č. 8/1939 dôv. ČS Urmín podala 20. 1. 1939 hlásenie: Útek slovenského obyvateľstva z obsadeného územia (Komjatice a Šurany) ustal. Zdá sa, že pomery sa pomerne skonsolidovali, ale oprávnená nenávisť oproti maďarskému režimu trvá a bude trvať naďalej...“

²¹ TILKOVSKÝ, L.: *Južné...*, c. d., s. 94.

²² Hlásenie z 30. 12. 1938. ŠAP Nitra, f. OÚ Nitra, šk. 40, bez č./1939 prez.

vycestovania prinášali spravodajské informácie či podpisové listiny za pripojenie k Maďarsku, alebo aby zistili dislokáciu česko-slovenského vojska v pohraničí. V decembri 1938 boli z Maďarska vypovedaní 8 železničiar slovenskej národnosti. Z práce boli údajne prepustení, pretože nedostatočne ovládali maďarský jazyk a boli obviňovaní z vyvesovania protimaďarských plagátov v Komjaticiach.²³ Správy obyvateľov z okupovaného územia svedčili o tom, že slovenská menšina nezostala voči svojmu postaveniu pasívna. V predvianočnom a vianočnom období roku 1938 vznikli demonštrácie za pripojenie k Česko-slovenskej republike vo viacerých obciach s prevládajúcou slovenskou menšinou.²⁴ Po demonštráciách prišlo k uväzneniu desiatok jej účastníkov.²⁵ Po ich potlačení utekali na Slovensko predovšetkým študenti. Ďalším dôvodom úteku z okupovaného územia bolo zamietnutie povolenia k prevádzaniu živnosti.²⁶ V neposlednom rade ako príčina úteku bola uvedená zlá hospodárska situácia na zabranom území – drahota, nezamestnanosť a bieda.

Už po príchode prvých rodín utečencov na Slovensko²⁷ slovenská vláda poverila Slovenskú ligu,²⁸ aby zrealizovala zbierku v prospech vystáhalcov z obsadeného územia.²⁹ Podľa zbieracích

²³ Železničný prednosta v Trnenci im nadával: „Čech a Slovák – jeden pes!“ Slovákov upozorňoval: „Chodte do školy, lebo ste slabí Maďari!“, „Chodte dofrasa, keď neviete rozprávať maďarsky!“ ŠAP Nitra, f. OÚ Nitra, šk. 40, č. 3163/1939 prez.

²⁴ V Dolnom a Hornom Síleši, Fiši, Dvoroch nad Žitavou, Komjaticiach, Černíku a Šuranoch. Maďarská vláda zvalila vinu za napäté vzťahy a nepokoje na propagandu slovenskej vlády, priamo riadenú z centrály v Nitre, ktorá – podľa maďarskej vlády – poburovala slovenské obyvateľstvo, živila v ňom nádej na revíziu viedenskej arbitráže a tieto podvratné akcie viedli aj k nepokojom. DEÁK, L.: *Slovensko v politike Maďarska v rokoch 1938 – 1939*. Bratislava 1990, s. 142.

²⁵ ŠAP Nitra, f. OÚ Nitra, šk. 40, bez č./1939 prez.

²⁶ Pekárovi so slovenskou národnosťou na OÚ v Nových Zámkoch oznámili, že povolenie na živnosť dostane len Maďar. ŠAP Nitra, f. OÚ Nitra, šk. 40, č. 3102/1939 prez.

²⁷ V niekoľkých prípadoch evakovali členovia jednej rodiny postupne, t. j. najprv otec a až po určitom čase zvyšok rodiny. Šlo až na malé výnimky o slovenské rodiny.

²⁸ Tento spolok (založený v Clevelande roku 1907) mal v programe národne rozvíjať Slovákov, slovenské školstvo i kultúru, napomáhať hospodárskemu napredovaniu a udržiavať živé kontakty so zahraničnými Slovákami. Jednou z hlavných úloh nitrianskej Slovenskej ligy bola ochrana slovenských menšín v okolitých národnostne zmiešaných obciach.

²⁹ ŠAP Nitra, f. OÚ Nitra, šk. 354, č. 23779/1938 adm. Výzva slovenskej vlády: „Občania, do radostného vzrušenia, vyvolaného víťazstvom Slovenskej národnej myšlienky..., miešajú sa aj hlasy hlbkej bolesti. Hranice Slovenska nám pozmenili proti našej vôli a od živého tela národného odtrhli nám státisíce našich rodnych bratov slovenských. Ale ani to nie je dost! Denne nám prichodia na Slovensko naši slovenskí bratia, ktorí opustiť museli Maďarmi obsadené a odtrhnuté územie a vypudení nezachránili si iné než holý

hárkov sa v okrese Nitra vyzbieralo spolu 77 633,10 Ks, popritom ešte Nitrianske mlyny darovali 2 vagóny múky. Celková vyzbieraná suma bola pravdepodobne vyššia, pretože niektoré továrne odoslali peňažné dary priamo na ústredie.³⁰ Obvodní notári v obciach s maďarskou väčšinou vyzbierali len 713,4 Ks – zväčša od slovenských úradníkov a učiteľov, čo svedčí o nezájme maďarskej menšiny o utečencov.³¹

V novembri 1938 začal pri pražskom ministerstve sociálnej starostlivosti a verejného zdravotníctva aktívne pracovať Ústav pre starostlivosť o utečencov (slovenská skupina, ÚSU), poverený koordinovaním riešenia existenčných otázok utečencov.³² Z dôvodu chaosu a nerovnomernej dislokácie utečencov z územia obsadeného Maďarskom ÚSU vydal 15. 12. 1938 výnos všetkým OÚ, aby podali správy o celkovom počte utečencov umiestnených v okrese. Z odpovede okresného náčelníka v Nitre z 16. 1. 1939 je možné zistiť pomery medzi utečencami: do polovice januára 1939 bolo v nitrianskom okrese umiestnených 530 utečencov, ktorí boli ubytovaní individuálne buď vo voľných bytoch jednotlivcov, alebo v roľníckych domoch. Utečenci boli materiálne podporovaní svojimi príbuznými alebo súkromnými prostriedkami. Mnohí získali ako protihodnotu za svoju prácu

život, zanechajúc svoje právom a tvrdou prácou nadobudnuté imanie movité a nemovité... Prichádzajú na Slovensko v stave zúboženom bez akýchkoľvek hmotných prostriedkov vyčerpaní duševne i telesne. Sú medzi nimi roľníci, úradníci, študenti, ba i remeselníci a robotníci. Samozrejme je, že slovenský národ... musí týchto svojich bratov utečencov privinúť k sebe, zaistiť im kus strechy, chleba a odevu... Celá zbierka sa bude prevádzať pod dozorom povereníkov Slovenskej vlády. Nech niet Slovák, spolku, ústavu, obce, mesta a okresu, ktorý by neprispel k zmierneniu biedy našich bratov-utečencov!...“

³⁰ Keď porovnáme túto zbierku s podobnou zbierkou Slovenskej ligy na slovenské menšinové školy (školy v obciach na Slovensku, kde Slováci tvorili menšinu) konanú v októbri 1938, bol to jednoznačný úspech. V nitrianskom okrese sa pre menšinové školy vyzbieralo 1 419,95 Ks. Zbierka na menšinové školy skončila neúspechom, najmä preto, že nebola pod patronátom štátnej správy. V obciach s maďarskou väčšinou sa vyzbieralo 131,3 Ks (9,3 %). V Nitre bol výsledok nulový – podľa odpovede starostu z 8. 11. 1938: „...obecenstvo v terajšej dobe nevďačne pozerá na takúto akciu a preto výsledok by bol slabý a privodil by viac zla než osohu...“ Avšak o mesiac neskôr poskytl mesto Nitra ako právnická osoba 5000 Ks na utečencov. ŠAP Nitra, f. OÚ Nitra, šk. 353, č. 20 122/1938 adm.

³¹ 3,4 % zo sumy vyzbieranej všetkými notariátmi v okrese, pričom pomer slovenských a maďarských obcí v okrese bol približne 5:1. Zbierku prevádzali obvodní notári vo všetkých, nielen v maďarských obciach prevažne nátlakovo, keďže dary boli kontrolované nadriadenými úradmi. ŠAP Nitra, f. OÚ Nitra, šk. 354, č. 23779/1938 adm.

³² Ústav zriadený na základe vládneho nariadenia č. 304/1938 Zb. z. a n. Od decembra 1938 pôsobil pri MV SR. ŠAP Nitra, f. OÚ Nitra, šk. 355, č. 25971/1938 adm.

zaopatrenie, byť do užívania a pod.³³ Okresný náčelník reálne informoval o nedostatočných ubytovacích kapacitách. Na prelome rokov 1938 a 1939 bolo možné (v prípade nevyhnutnosti) ubytovať utečencov v piatich nitrianskych hoteloch s kapacitou celkom 204 postelí, mimo Nitry len v dvoch zariadeniach s 12 posteľami.³⁴ Tieto možnosti však zostali nevyužitú, pretože tú časť utečencov, ktorí si nedokázali svojpomocne nájsť ubytovanie, ÚSU vysielal (v koordinácii s OÚ) na väčšie hospodárstva a majetky.³⁵

Do konca marca 1939 sa z Maďarska do intravilánu Nitry prisťahovalo celkovo 60 rodín a 32 jednotlivcov – spolu 234 utečencov. Z nich 23 zamestnancov a ich rodiny imigrovali do Nitry následkom preloženia Juhoslovenských elektrární v Komárne; „utieklo“ 15 rodín a 4 jednotlivci, z toho 8 hláv rodín a 1 jednotlivec udali, že utiekli kvôli predchádzajúcemu politickému a národnému exponovaniu; „vykázaných“ bolo 33 rodín a 12 jednotlivcov.³⁶ Profesionálne prevládali remeselníci a obchodníci. Z predchádzajúcej štatistiky možno odhadnúť, že od novembra 1938 do decembra 1939, kedy sa proces vystaňovania zastavil, sa do Nitry prisťahovalo asi 300 utečencov.

Pre výskum štatistických údajov utečencov smerujúcich na nitriansky vidiek sú relevantné zoznamy notárskych úradov z mája 1941.³⁷ Od septembra 1938 do decembra 1939 sa na nitriansky vidiek prisťahovalo vyše 500 utečencov (v ďalšom období už len

³³ ŠAP Nitra, f. OÚ Nitra, šk. 355, č. 25971/1938 adm. Pred rokom 1918 boli Nitra i samotný okres už z minulosti známe ako lokalita s malými ubytovacími možnosťami. Zlepšenie nastalo v medzivojnovom období, hlavne v Nitre. ZUBÁČKA, I.: *Nitra za prvej Československej republiky*. Nitra 1997, s. 39.

³⁴ ŠAP Nitra, f. OÚ Nitra, šk. 363, č. 5191/1939 adm.

³⁵ ŠAP Nitra, f. OÚ Nitra, šk. 355, č. 26285/1938 adm.

³⁶ Z mesta Nitra sa zachovala len jedna evidencia utečencov, ktorú vyhotovilo Policajné oddelenie mesta Nitra 1. 4. 1939. Presný názov: „Soznam utečencov, ktorí sa uchýlili na územie Slovenskej krajiny nie v dôsledku posledných medzinárodných udalostí“ (nemecké obsadenie Čiech, maďarské obsadenie Podkarpatskej Rusi a východného Slovenska – pozn. M. H.). Je paradoxom, že pokiaľ na vidieku platilo, že sem utečenci – neroľníci skôr *utekali* (83 %), do Nitry prichádzali naopak najmä z dôvodu domovskej príslušnosti v ČSR (resp. v SR) *vypovedaní*. Svedčí to o tom, že osoby na významnejších zamestnaneckých pozíciách v podnikoch a štátnej správe, ktoré Maďari vypovedali, si ľahšie našli nové uplatnenie v Nitre, pokiaľ osoby ako robotníci či železničiar, u ktorých nebol eminentný záujem na vypovedaní, ale z rôznych dôvodov *utiekli* na Slovensko, si v Nitre len ťažko hľadali nové uplatnenie, a preto sa etablovali na vidieku. ŠAP Nitra, f. OÚ Nitra, šk. 357, č. 617/1939 adm.

³⁷ ŠAP Nitra, f. OÚ Nitra, šk. 376, č. 18567/1939 adm.

výnimočne),³⁸ pričom roľníci a kolonisti³⁹ tvorili podstatnú väčšinu (70 %, zvyšok predovšetkým robotníci). Prichádzali najmä z kolónie Mudroňovo, okres Stará Ďala, Mederč, okres Komárno, Okánikovo a Karva, okres Párkán. Najviac rodín sa usadilo na väčších statkoch v Ivánke pri Nitre, Rastislaviciach, Močenku a Malom Záluží. Po určitom čase si drvivá väčšina našla zamestnanie (na 95 % zostali roľníkmi, z nich si časť svojpomocne zabezpečila prenájom pozemku, menšia skupina dostala nútený, úradný prenájom pôdy). Približne 10 hlavám rodín sa do apríla 1941 nepodarilo zamestnať.⁴⁰ Aj títo však mali zabezpečené dočasné ubytovanie. Rodiny roľníkov boli prevažne vyhnané (vypovedané) maďarskými policajnými orgánmi (61 %).⁴¹

OÚ v Nitre vydával pre roľníkov – utečencov a ich rodiny výmery k dočasnému pobytu na väčšie statky po celom okrese. Majitelia alebo árendátori statkov boli povinní opatriť utečencom stravu, ktorú obvykle poskytovali svojim zamestnancom, ďalej podľa možnosti zabezpečiť prechodné zamestnanie a postarať sa o umiestnenie domácich zvierat. Nebolo výnimočné, že utečenci sa sťahovali viackrát. Dôvodom viacnásobného presunu na iné statky boli presuny utečenca k svojim príbuzným alebo presuny kvôli objektívnemu preplneniu na menej obsadené statky.⁴²

³⁸ ŠAP Nitra, f. OÚ Nitra, šk. 50, č. 704/1938 prez. Notárske záznamy registrujúce utečencov do mája 1941 hovorili o 490 utečencoch. Po porovnaní so zoznamami ŽS, ktoré evidovali utečencov do januára 1942, sa domnievam, že maximálne reálny počet utečencov bol 523. Ďalšie štatistické údaje som učinil len zo zoznamov notariátov, pretože obsahujú kvalitnejšie i kvantitatívne lepšie údaje. Len pri Radošinej a Krtovciach som použil zoznam ŽS.

³⁹ Zo záznamov sa mi nepodarilo zistiť, ktorí roľníci boli starousadlíci, ktorí kolonisti, poprípade počty maloroľníkov a veľkostatkárov. Len jeden notár (z Urmína, pri obci Taráň,) uviedol do kolónky zamestnanie „kolonista“ (pri dvoch rodinách), ostatní uvádzali len „roľník“ a dvakrát „maloroľník“. V práci pojem „roľník – utečenec“ obsahuje aj pojem „kolonista“. L. Tilkovszky delí pozemky na drobné roľnícke usadlosti (o priemere 2 k. j.), kolonistické usadlosti (30 k. j.) a statky (210 k. j.) TILKOVSKÝ, L.: *Južné...*, c. d., s. 83.

⁴⁰ Po tomto termíne už nezamestnanosť v nitrianskom okrese z dôvodu konjunkturalizácie prostredia a odchodu sezónnych robotníkov do Nemecka nebola aktuálna.

⁴¹ ŠAP Nitra, f. OÚ Nitra, šk. 50, č. 704/1938 prez.

⁴² Vo februári a marci 1939 sa o utečencov staralo 9 statkárov. Dňa 21. 2. 1939 na žiadosť statkárky Brollovej z obce Malé Ripňany (jej hospodárstvo bolo menšieho rozmeru a na jar sa mali vrátiť sezónni robotníci. 2 utečenecké rodiny na jej statok neboli úradne pridelení) reagoval OÚ v Nitre výnosom z 28. 2. 1939 o premiestnení rodiny Martina Proksu (z dvoch prítomných rodín) do Veľkých Ripňan. Keďže Proksa výnosu nevyhovelo, okresný náčelník vydal príkaz o jeho premiestnení četníkmi. 23. 3. 1939 sa

Podľa vládneho nariadenia č. 5/39 z 15. 3. 1939 boli kolonisti – utečenci umiestňovaní na slovenskom území na statkoch, na ktorých sa obrába viac ako 50 ha poľa. Priamo umiestňovanie vykonávali úradníci štátnej obvodovej úradovne pre pozemkovú reformu v Bratislave (ŠOÚ).⁴³ Jedným z negatívnych výsledkov usádzania sa roľníkov (kolonistov), ktorí utiekli z okupovaného územia, boli násilné prejavy domácich poľnohospodárskych robotníkov voči novým prisťahovaným kolonistom. Za premiestnenie kolonistov – utečencov sa v jednom prípade – v Lapášskych Ďarmotách, angažoval aj miestny veliteľ HG – neúspešne.⁴⁴ Dňa 14. 5. 1939 pri úradnej prehliadke statkov v Degeši (teda pri plánovaní umiestnenia kolonistov – utečencov) miestne obyvateľstvo (cca. 150 osôb) fyzicky napadlo úradníka ŠOÚ. Zbitý úradník následne ŠOÚ navrhol, aby bolo nastáhovanie sa kolonistov- utečencov do Degeša odložené, hoci zistil vhodnosť 3 statkov s voľnými bytmi.⁴⁵ Násilné konflikty, tentoraz medzi robotníkmi a žencami na jednej strane a kolonistami – utečencami, ktorí sa už usadili na pridelených pozemkoch, na strane druhej, vznikli v chotári obce Ašakerť – 24. 5. a 2. 6. 1939. Problémom bolo, že z pozemkov pridelených kolonistom – utečencom mali predtým robotníci naturálny zárobok, na ktorý boli odkázaní (pracovnú zmluvu uzatvorili robotníci s majiteľom statku v januári 1939). Každý robotník stratil približne 2 q

napokon Proksa presťahoval. Po 18. 2. 1939 musel umiestniť najviac – 8 rodín, Arpád Szende, statkár z Horných Lefantoviec – majer Irma. ŠAP Nitra, f. OÚ Nitra, šk. 360, č. 2456/1939 adm.

⁴³ ŠAP Nitra, f. OÚ Nitra, šk. 360, č. 2456/1939 adm.

⁴⁴ Dňa 27. 3. 1939 žiadal (so starostom) OÚ, aby boli tu ubytovaní utečenci presídlení do inej obce z dôvodov, že „...naša obec je úplne v pohraničnom pásme, a ako taká potrebuje najväčší kľud. Tu ubytovaní utečenci rozhlásili zprávu, že z tunajších veľkostatkov dostanú viac katastrálnych jutár pole do prenájmu...Obyvatelia obce... sa rozhorčili... Vzhľadom na to, že toto je už druhý prípad keď celá obec bola tak pobúrená pre ich vyzývavé chovanie navrhujeme, aby dotčení utečenci v záujme pokoja a poriadku boli niekde inde umiestnení.“ OÚ v Nitre im vyhovel ešte v ten istý deň, keď vydal výnos o presťahovaní rodiny Juraja Ponického na statok Ľudovíta Janáka do Lahní. Juraj Ponický sa však nepremiestnil, keďže statkár Janák podal odvolanie proti výmeru, pretože jeho statok bol už obsadený. OÚ svojou ďalšou nečinnosťou v tejto záležitosti ponechal Ponického v Lapášskych Ďarmotách. ŠAP Nitra, f. OÚ Nitra, šk. 360, č. 2456/1939 adm.

⁴⁵ ŠAP Nitra, f. OÚ Nitra, šk. 370, č. 10427/1939 adm.

obilia zárobku za sezónu.⁴⁶ Nenávistný postoj voči kolonistom prejavili aj obyvatelia Urmína.⁴⁷

V oblastiach okupovaných Maďarskom sa od prvých dní okupácie šíriло plienenie majetku obyvateľov slovenskej a českej národnosti. Môžeme to dokumentovať na sťažnosti, adresovanej KÚ. Podal ju nitriansky profesor (slovenský občan). Na tomto prípade môžeme tiež vidieť, akým spôsobom sa riešil problém majetkových škôd utečencov. Profesor dal po viedenskej arbitráži do prenájmu vlastný vinohrad v okrese Vráble. Dňa 4. 12. 1938 mu maďarskí vojaci odcudzili zariadenie v hodnote 3300 Ks. Koncom decembra 1938 si vinohrad dokonca privlastnil bývalý majiteľ, skrachovaný maďarský zeman. KÚ vrátil oznámenie o škode OÚ, kde mal byť spis uložený pre prípad, že by došlo k súpisu škôd spôsobených slovenským štátnym príslušníkom na majetku ležiacom na zabranom území, za účelom uplatňovania náhrady voči Maďarsku cestou medzištátneho jednanja. Takýto súpis však zrejme nikdy neprebehol. KÚ ešte podotkol, že niet zákonitých predpisov, podľa ktorých by mohol byť poskytnutý príspevok k úhrade tejto škody zo štátnych prostriedkov.⁴⁸ Reakciu KÚ považujem v tom čase za logickú, pretože škodu spôsobili príslušníci cudzieho štátu. Slovenská vláda sa prioritne snažila vyvolať medzištátne rokovania hlavne kvôli odškodneniu vyhnaných slovenských roľníkov, ktorí žili na odstúpenom území.

Maďarská vláda sa rozhodla odškodniť vyst'ahovaných slovenských roľníkov až po tom, čo získala záruku od slovenskej vlády, že nebude usádzať utečencov na maďarských majetkoch.⁴⁹ Maďarské kráľovstvo sa v maďarsko-slovenskej dohode o majetkovoprávnej politike z 2. 8. 1941⁵⁰ zaviazalo plne odškodniť nehnuteľné majetky

⁴⁶ ŠAP Nitra, f. OÚ Nitra, šk. 371, č. 12678 a 12679/1939 adm. ČS Šarlužky-Kajsa učinila spolu na 22 robotníkov udanie štátnemu zastupiteľstvu v Nitre.

⁴⁷ ŠA Nitra, f. Oblastné žandárske veliteľstvo (ObŽV) Nitra, šk. 2, č. 202/1940 dôv. Situačná správa z 18. 5. 1940.

⁴⁸ ŠAP Nitra, f. OÚ Nitra, šk. 370, č. 10744/1939 adm.

⁴⁹ Majetky maďarskej menšiny na Slovensku, ktoré maďarská vláda považovala za cennejšie ako slovenské majetky v Maďarsku. TILKOVŠZKY, L.: *Južné...*, c. d., s. 95.

⁵⁰ Táto dohoda hovorí o tom, že: a) Maďarsko zruší vlastnícke právo slovenským vlastníkom pozemkov, ktorí už predtým opustili územie pripojené k Maďarsku (34 000 k. j.), a slovenským statkárom – zostalým v Maďarsku, na pôdu vo výmere 14 000 k. j.; b) Slovensko si privlastní 18

slovenských vlastníkov, ktorí sa z obsadeného územia odsťahovali. Malo zaplatiť 110 mil. slovenských korún a súčasne uhradiť hypotékou zabezpečené dlžoby odškodnených vlastníkov v pražskej Zemskej banke.⁵¹ Pri realizovaní dohody v praxi sa však vyskytli nové ťažkosti, na riešenie ktorých boli potrebné nové rokovania, ktoré sa predĺžili až do septembra 1944 a slovenská vláda nemala čas uskutočniť slovenskú pozemkovú reformu.⁵²

Ilegálne vyst'ahovanie nepohodlných osôb z Maďarska konali maďarské úrady premyslene a pravidelne. V októbri 1939 Hlavné veliteľstvo žandárstva získalo dôverné informácie, že takéto vyst'ahovanie sa dialo údajne dvakrát za týždeň⁵³ v miestach medzi Galantou a Sered'ou. K masovým prechodom utečencov z Maďarska dochádzalo nielen v spomínanom úseku.⁵⁴

Od roku 1940 (po tom, čo maďarská vláda zastavila vyhostenia Slovákov hlavne z dôvodu recipročných opatrení⁵⁵ zo slovenskej strany) do 1. polovice roku 1944 prichádzalo k imigrácii len zriedkavo. Postupne sa utečenci v novom prostredí etablovali a vzájomné vzťahy normalizovali. Ďalšia fáza utečenectva, ktorá súvisela s približujúcim sa frontom, nastala v 1. polovici roku 1944 a trvala do marca 1945. Na jeseň 1944, z dôvodu všeobecného chaosu spôsobeného SNP a posunu východného frontu na maďarské územie, však úrady na určitý čas začali strácať prehľad o utečencoch, ktorých počet začal enormne stúpať. Až 15. 12. 1944 vydal OÚ v Nitre vyhlášku o prihlasovacej povinnosti utečencov, ktorí prekročili slovenské štátne hranice po 1. 12. 1944. Zároveň vyhláška zakazovala po 20. 12. 1944 prenajať byt utečencovi, keď sa nepreukáže potvrdenkou ŽS o splnení prihlasovacej povinnosti.

000 k. j. poľnohospodárskeho a 42 000 k. j. lesného majetku maďarských štátnych občanov. Bližšie pozri TILKOVSKÝ, L.: *Južné...*, c. d., s. 97-98.

⁵¹ Táto banka poskytovala ešte za ČSR kolonistom pôžičky na kúpu pozemkov. TILKOVSKÝ, L.: *Južné...*, c. d., s. 98.

⁵² TILKOVSKÝ, L.: *Južné...*, c. d., s. 98.

⁵³ V utorok a v sobotu medzi 23. a 24. hodinou. ŠA Nitra, f. ObŽV Nitra, šk. 1, č. 515/1939 dôv.

⁵⁴ ŠA NR, f. ObŽV Nitra, šk. 1, č. 515/1939 dôv.

⁵⁵ § 95 ústavy stanovil, že „práva národnostných skupín uvedené v ústave platia natoľko, nakoľko také isté práva v skutočnosti používa i slovenská menšina na území materského štátu príslušnej národnostnej skupiny.“ Toto obmedzenie sa vzťahovalo prakticky len na Maďarov. Recipročné akcie na Slovensku sa uskutočnili v rôznych formách, od administratívnych zásahov až po demonštrácie.

Ďalší výnos nabádajúci k prihláseniu sa na ŽS vydalo Ministerstvo národnej obrany (MNO) 30. 1. 1945. Každý evakuant, ktorý sa chcel na území Slovenska zdržať dlhšiu dobu, mal povinnosť zadovážiť si na Maďarskom vyslanectve v Bratislave doporučenie, na základe ktorého MNO – odbor bezpečnostný rozhodol o povolení k pobytu.⁵⁶ Z výkazov ŽS vyplýva, že od decembra 1944 do marca 1945 evakovalo do okresu 89 maďarských štátnych príslušníkov (s rodinnými príslušníkmi asi 200 osôb). Pravidlo o slovenskej národnosti utečencov už v tomto období pochopiteľne neplatilo. Pre mnohé rodiny sa nitriansky okres stal len zastávkou na ďalšej ceste smerom na západ. Dňa 17. 2. 1945 okresný náčelník telefonicky oznámil MNO (na príkaz MNO), že v okrese bolo t. č. asi 40 utečeneckých rodín, ktoré ešte nemali povolenie k pobytu.⁵⁷

Obyvateľstvo si na prítomnosť maďarských evakuantov sťažovalo. Vo veľkých počtoch totiž chodili z obce do obce, žiadali potraviny a krmivo pre dobytok. Evakuanti sa dopúšťali tiež krádeží krmiva z humien. V Nitre zase vykupovali rôzny tovar, čo bolo na úkor domáceho obyvateľstva.⁵⁸

Na nariadenie Ústredne štátnej bezpečnosti⁵⁹ z 22. 11. 1944 sa prevádzali raz za týždeň celoštátne razie.⁶⁰ Ich účelom bolo pátrať okrem iných aj po cudzincoch, ktorí sa zdržovali na Slovensku neoprávnene.

⁵⁶ Bližšie o nariadeniach k utečencom v tomto období pozri: MIČKO, P. – ŠMIGEL, M.: *Organizačná štruktúra príchodu a odchodu ukrajinských utečencov na Slovensko na konci druhej svetovej vojny*. In: *Acta historica Neosoliensia*, č. 7. Banská Bystrica 2004, s. 133-140.

⁵⁷ ŠAP Nitra, f. OÚ Nitra, šk. 59, č. D1-84/1945 prez.

⁵⁸ S maďarskými utečencami z posledného štádia súviselo hlásenie obvodného notára z Lapášskych Ďarmôt, v ktorom naznačil protichodnú reakciu slovenského obyvateľstva: „...Tunajšie obyvateľstvo priko posudzuje toto jednanie nie zo závidosti, ale preto, že v r. 1939 boli to práve tie obce, ktoré teraz sem chodia na nákup, ktoré všetkými možnými prostriedkami domáhali sa pripojenia k Maďarsku, usporiadali na privítanie maďarských orgánov nákladné hody a vykrikovali, že budú šťastné, ak zomrú po maďarsky. Teraz na otázku našich ľudí odpovedajú škrušene, že sa v Maďaroch sklámali, a že oni čakali iných Maďarov, a nie tých ktorí prišli.“ ŠAP Nitra, f. OÚ Nitra, šk. 59, Mesačné situačné správy/1945 prez. Hlásenie za január 1945.

⁵⁹ Bola zriadená v decembri 1939 a do jej pôsobnosti patrili rozmanité záležitosti bezpečnosti. Po 6. 9. 1944 sa preniesli jej právomoci vo veciach policajných, resp. štátnej bezpečnosti na MNO.

⁶⁰ ŠAP Nitra, f. OÚ Nitra, šk. 59, č. D1-52/1945 prez. Dňa 20. februára 1943 bolo výnosom MV upravené dôsledné prevádzanie celoštátnych razí. Žandárstvo, polícia a spoľahliví príslušníci HG, FS, Hlinkovej slovenskej ľudovej strany a Deutsche Partei ich nenápadným spôsobom mali pod dozorom OÚ a policajného úradu prevádzať od marca 1943 raz za štvrtý rok.

Maďarskí štátni príslušníci v prípade, že im nebol udelený azyl, mali byť najkratšou cestou odsunutí za hranice. MNO – odbor bezpečnostný⁶¹ nariadil na 10/11. 2. 1945 a 14/15. 2. 1945 v zmysle uznesenia vlády z 11. 9. 1944 špeciálne razie s cieľom zistenia nedovoleného pobytu utečencov z Maďarska na Slovensku. Utečenci národnosti maďarskej, ktorí nemali povolenie k dočasnému pobytu na Slovensku, mali byť odovzdaní maďarskému vyslanectvu s cieľom odtransportovania do zaisťovacieho tábora v Marchegu. V praxi sa v súvislosti s raziami najčastejšie zaoberala maďarskými utečencami ŽS Ivánka pri Nitre. Pokiaľ žandári tejto stanice chytili utečenca, dostal 100-korunovú pokutu a bol vrátený do Maďarska. V období od 14. 12. 1944 do 17. 3. 1945 pri raziách zadržala 53 osôb, ktorí ilegálne prekročili slovensko-maďarské hranice. Z nich 51 vrátili krátkou cestou do Maďarska (v prípade možnosti ich aj pokutovali). Iným spôsobom v tom istom čase postupovala ŽS Nitra, ktorá po zadržení predviedla utečencov (18) na OÚ v Nitre. Podobne postupovala i ŽS Urmín (4 utečenci).⁶²

Prichádzajúce nové zložky obyvateľstva a nedovolené prechody hraníc sa diali takmer dennodenne. S tým sa museli vyrovnávať aj miestne úrady a bezpečnostné zložky. Tie však nie vždy koordinovane a efektívne zvládali pohraničné problémy a neraz ich počiny vyvolali protichodné reakcie alebo chaos. To však platí aj o centrálnych štátnych úradoch. Život, nálady a reakcie obyvateľstva a verejných orgánov taktiež ovplyvnila propaganda. Propagandistickú kampaň produkovali a režírovali oba režimy, maďarský i slovenský. Hra mala slúžiť jednoznačným cieľom – pripraviť pôdu pre realizáciu ďalších plánov, upevniť legitimitu štátneho režimu prostredníctvom obrany pred národným nepriateľom, overiť si reakcie susedného štátu, atď. Problematika propagandy a spravodajskej činnosti na slovensko-maďarskom pohraničí, ktorá úzko súvisí s predstretými výsledkami, si bude v budúcnosti historického výskumu vyžadovať pozornosť v ďalšom publikačnom priestore.

⁶¹ Dňa 6. 9. 1944 boli prenesené právomoci MV vo veciach policajných na MNO.

⁶² Určiť presný počet utečencov v tomto období je obtiažne, a to najmä kvôli ilegalite pobytu niektorých jednotlivcov. ŠAP Nitra, f. OÚ Nitra, šk. 59, č. D1-52/1945 prez.

DZIAŁALNOŚĆ UKRAIŃSKIEJ POWSTAŃCZEJ ARMII NA POGRANICZU POLSKO-SŁOWACKIM W LATACH 1944-1947

Bohdan Halczak

The activity of the Ukrainian Insurrectional Army /UIA/ on the Polish – Slovakian border took place where there was a large population of Ukrainian people. These counties were: Lesko, Sanok, Krosno, Jasło, Gorlice, Nowy Sącz. At the start of this conflict the UIA side was winning. In 1945/1946 the partisans closed down most of the militia stations and the sentry boxes of the Military Protection around the Border. At the end of 1946 the initiative was taken by the Polish Army. The Polish conflict did not omit Czechoslovakia, either, as the detachments of the UIA often took shelter in Slovakia, especially when the Polish Army was close to catching them. Likewise when the UIA surrounded the Polish soldiers, they took shelter in Slovakia, too.

Konflikt polsko-ukraiński w latach 1918 – 1947

Pierwsza połowa dwudziestego stulecia to bardzo trudny okres w dziejach stosunków polsko-ukraińskich. W 1918 r. doszło, niemal równocześnie do proklamacji dwóch państw: Zachodnioukraińskiej Republiki Ludowej i Rzeczypospolitej Polskiej. Zachodnioukraińska Republika Ludowa obejmowała ziemie byłej monarchii habsburskiej, zamieszkałe przez ludność ukraińską, czyli wschodnią Galicję. Ponieważ Polacy także uważali te ziemie za własne doszło do wojny.

Konflikt polsko-ukraiński, w latach 1918-1919 zakończył się militarnym zwycięstwem Polski. Pod polskim panowaniem znalazła się zarówno wschodnia Galicja jak i Wołyń. Część społeczności ukraińskiej nie zaakceptowała polskiego państwa. Uważała Polaków za okupantów. W latach 1919-1939, na terenach wschodnich II Rzeczypospolitej tlił się konflikt zbrojny. W 1929 r. skrajnie nacjonalistyczne środowiska młodzieży ukraińskiej powołały do życia Organizację Ukraińskich Nacjonalistów. Po wybuchu II wojny światowej, w latach 1939-1943 napięcie w stosunkach polsko-ukraińskich znacznie wzrosło. Przyczyniła się do tego zarówno polityka Niemiec hitlerowskich jak i państwa radzieckiego, które wykorzystywały konflikt polsko-ukraiński dla własnych celów.

W 1942 r. OUN przystąpiła do tworzenia własnych oddziałów zbrojnych, pod nazwą Ukraińska Powstańcza Armia.¹ UPA stała się wkrótce poważną siłą militarną. W 1943 r. UPA podjęła masową akcję antypolską, której celem było zmuszenie ludności polskiej do opuszczenia terytorium

¹ W 1940 r. doszło w OUN do rozłamu na frakcję Andrija Melnyka (melnykowcy), dążącą do ścisłej współpracy z Niemcami i frakcję Stepana Bandery (banderowców), którzy liczyli przede wszystkim na własne siły.

zachodniej Ukrainy. Doszło do masowych mordów na ludności polskiej.² Nastąpiła również masowa ucieczka ludności polskiej za rzeki Bug i San. Działania UPA wywołały krwawy odwet polskich partyzantów. Wg oceny polskich historyków, w wyniku konfliktu polsko-ukraińskiego, w okresie II wojny światowej zginęło od 60 do 100 tys. Polaków i ok. 20-30 tys. Ukraińców.³ Historycy ukraińscy uważają polskie szacunki strat za zawyżone.⁴ Nie ulega jednak wątpliwości, że straty polskie były wyższe.

W latach 1944-1945 ziemie polskie i ukraińskie zostały zajęte przez Armię Czerwoną. Ukraina stała się częścią imperium radzieckiego. Polsce narzucono komunistyczne rządy, całkowicie uległe wobec woli Moskwy. Bieg nowej granicy polsko-radzieckiej został oficjalnie ustalony na mocy traktatu polsko-radzieckiego, zawartego 16. 8. 1945 r.⁵ Za podstawę przyjęto tzw. „linię Curzona”.⁶ W literaturze ukraińskiej, terytoria, zamieszkałe przez ludność ukraińską, które znalazły się po 1945 r. w granicach Polski określane są często nazwą „Zakerzonnia”, lub „Zakerzoński Kraj”. Granica nie została wytyczona według kryteriów etnicznych, co zresztą byłoby niemożliwe, wobec silnego przemieszania ludności. Liczba ludności polskiej, która znalazła się w Ukrainie radzieckiej przekraczała – wg oceny polskich historyków – 800 tys.⁷ Natomiast po polskiej stronie kordonu granicznego znalazło się od 600 do 700 tys. Ukraińców.⁸ Ludność ukraińska zamieszkiwała stosunkowo wąski (około 20-40 km szerokości) obszar przy granicy z Ukrainą, a także w Karpatach, na znacznym odcinku granicy polsko-słowackiej.⁹

² DROZD, R.: *Polityka władz wobec ludności ukraińskiej w Polsce w latach 1944-1989*. Warszawa 2001, s. 24-25; MOTYKA, G.: *Tak było w Bieszczadach. Walki polsko-ukraińskie 1943-1948*. Warszawa 1999, s. 110-129; SOWA, A. L.: *Stosunki polsko-ukraińskie 1939-1947*. Kraków 1998, s. 169-247.

³ SERCZYK, W. A.: *Historia Ukrainy*. Wrocław 2001, s. 340; TOSZECKI, R.: *Polacy i Ukraińcy. Sprawa ukraińska w czasie II wojny światowej na terenie II Rzeczypospolitej*. Warszawa 1993, s. 267.

⁴ DROZD, R.: *Polityka...*, s. 25; MARCZUK, S.: *Straty ludności na Wołyniu w latach 1941-1947*. In: *Polska-Ukraina: trudne pytania*, t. 5. Warszawa 1999, s. 309-326.

⁵ Linię ustalono faktycznie w 1944 r., a ostateczne wytyczenie granicy, w istniejącej obecnie postaci nastąpiło w roku 1950.

⁶ „Linia Curzona” – projekt wschodniej granicy Polski, zaproponowany przez brytyjskiego ministra spraw zagranicznych G.N. Curzona, w nocy z dnia 11. 7. 1920 r. do ministra spraw zagranicznych państwa radzieckiego.

⁷ SOWA, A. L.: *Stosunki...*, s. 282.

⁸ DROZD, R.: *Polityka...*, s. 33; SOWA, A. L.: *Stosunki...*, s. 273; SZCZEŚNIAK, A. B. – SZOTA, W. Z.: *Droga do nikąd. Działalność Organizacji Ukraińskich Nacjonalistów i jej likwidacja w Polsce*. Warszawa 1973, s. 213.

⁹ Ludność ukraińska zamieszkiwała w 24 powiatach, na terenie trzech województw: lubelskiego, rzeszowskiego i krakowskiego.

Spółeczeństwo polskie było w latach 1944-1945 gęęboko podzielone. Faktycznie trwała wojna domowa pomiędz y komunistami (wspieranymi przez ZSRR) i obozem niepodległosciowym, zgrupowanym wokół Armii Krajowej.¹⁰ W społeczeństwie polskim panowało jednak powszechne przekonanie, że odrodzone państwo polskie musi mieć charakter narodowy, a ludność niepolska powinna opuścić granice Polski, lub ulec asymilacji.¹¹ Taką postawę wobec mniejszości narodowych reprezentowali zarówno komuniści jak ich polityczni przeciwnicy.

Dnia 9. 9. 1944 r. komunistyczne władze państwa polskiego zawarły z rządem Ukraińskiej Socjalistycznej Republiki Radzieckiej (USRR) umowę o wymianie ludności. Obejmowała ona Polaków osiadłych na Ukrainie i Ukraińców w Polsce. Wymiana ludności miała mieć charakter dobrowolny. Podobne umowy zawarły polskie władze z rządami radzieckiej Białorusi i Litwy. Na ziemiach zamieszkałych przez ludność ukraińską przeprowadzono ogromną akcję propagandową za wyjazdem do ZSRR. Początkowo Ukraińcy dosyć licznie deklarowali chęć wyjazdu na radziecką Ukrainę. Szybko jednak dobrowolne wyjazdy ustały niemal całkowicie, a pojawiło się zjawisko nielegalnych powrotów ludności ukraińskiej do Polski.

Wbrew postanowieniom umowy z 9. 9. 1944 r. władze komunistyczne rozpoczęły więc przymusowe wysiedlanie ludności ukraińskiej na radziecką Ukrainę. Do akcji tej skierowano wojsko. Oddziały wojska otaczały zniemacka wsie ukraińskie. Dawano mieszkańcom około dwie godziny czasu na spakowanie, a następnie wywożono pod eskortą do punktów zbiorczych, skąd wysyłano ich pociągami do ZSRR.¹² Działaniom wojska towarzyszyła często brutalność.

„W czasie tych operacji – pisze polski historyk Grzegorz Motyka – wojsko strzelało do każdego kto uciekał. A uciekali... prawie wszyscy. Żołnierze bowiem grabili mienie, bili mieszkańców, czasem gwałcili kobiety, palili zabudowania.”¹³ Podobnie ukazuje akcję przesiedleńczą inny polski historyk, Andrzej L. Sowa: „W trakcie wysiedleń stosowano niezwykle brutalne metody, w rodzaju rozstrzeliwania części mężczyzn, palenia wsi lub wykonywania masowych egzekucji, będących odwetem za zabicie przez UPA

¹⁰ Armia Krajowa – polska konspiracyjna organizacja wojskowa, działająca w okresie II wojny światowej na obszarze państwa polskiego, podległa władzom Rzeczypospolitej na emigracji. W I 1945 r. została rozwiązana, lecz część jej członków nadal pozostawała w konspiracji.

¹¹ MIRONOWICZ, E.: *Polityka narodowościowa PRL*. Białystok 2000, s. 31-92.

¹² DROZD, R.: *Polityka...*, s. 45; MOTYKA, G.: *Tak było...*, s. 283.

¹³ MOTYKA, G.: *Tak było...*, s. 285.

żołnierzy polskich. (...) Jako jedną z pierwszych wysiedlono wieś Tysową w okolicach Birczy. Według danych ukraińskich, tylko w czasie tej akcji zabito 19 Ukraińców, w tym 6 kobiet, i spalono 180 gospodarstw z 230 tam istniejących. W okresie pomiędzy 20 grudnia 1945 r. a 20 stycznia 1946 r. ludność powiatu przemyskiego została wysiedlona w 70 procentach. Wówczas z kolei – według danych ukraińskich – zabito 49 osób, aresztowano 357, spalono 290 gospodarstw, zgwałcono 15 dziewcząt i ciężko raniono 15 Ukraińców.¹⁴

Akcja wysiedlania ludności ukraińskiej do ZSRR trwała do końca 1946 r. W latach 1944-1946 wyjechało z Polski do Ukraińskiej Socjalistycznej Republiki Radzieckiej 488.057 osób. W tym samym okresie czasu przyjechały z Ukrainy do Polski 787.674 osoby.¹⁵ W 1947 r. miała miejsce wymiana ludności pomiędzy Ukraińską Socjalistyczną Republiką Radziecką i Czechosłowacją. Nie przebiegała ona jednak w tak brutalny sposób jak w rządzonej przez komunistów Polsce. Zasada dobrowolności została zachowana.¹⁶

Działania przeciwko ludności ukraińskiej prowadziło także polskie podziemie antykomunistyczne. Bojówki napadały na ukraińskie wsie. Rabowano mienie, znęcano się nad ludnością, palono chaty. Niekiedy dochodziło do mordów. „Do szczególnie tragicznych wydarzeń – pisze Grzegorz Motyka – doszło na początku 1945 r. Mniej więcej od 15 lutego w pasie od Lubaczowa po Sanok popełniono szereg brutalnych, zbiorowych i pojedynczych mordów na ludności ukraińskiej. Niejednokrotnie palono całe wsie...”¹⁷ Napadów dokonywały oddziały antykomunistycznego podziemia polskiego, wojsko i milicja, a także zwykłe bandy rabunkowe. Według polskiego historyka, w pierwszych miesiącach 1945 r. zostało zabitych od 2.600 do 3.900 Ukraińców w 78 miejscowościach.¹⁸

Działania, skierowane przeciwko ludności ukraińskiej wywołały kontrakcję ze strony Ukraińskiej Powstańczej Armii. Na teren „Zakerzonii” dowództwo UPA skierowało znaczną ilość partyzantów. Do UPA wstępowała także dosyć licznie miejscowa ludność. Jesienią 1944 r. na terenie państwa polskiego nie działały leśne oddziały partyzanckie UPA,

¹⁴ SOWA, A. L.: *Stosunki...*, s. 291.

¹⁵ DROZD, R.: *Polityka...*, s. 55.

¹⁶ ŠMIGEL', M.: *Suvislosti opcie a presidlenia obyvatel'ov CSR do Sovietskeho zväzu v roku 1947*. In: *Acta Historica Neosoliensia*, t. 5. Banská Bystrica 2002, s. 88-96; ŠMIGEL', M.: *Presidlenie československých občanov do ZSRR v roku 1947 na zaklade československo-sovietskej dohody o opcii a vzajomnom presidleni z 10. 7. 1946*. In: *Acta historica Neosoliensia*, t. 6. Banská Bystrica 2003, s. 125-136.

¹⁷ MOTYKA, G.: *Tak było...*, s. 238.

¹⁸ Opus citatum, s. 239-241.

choć w wielu miejscowościach istniała siatka Organizacji Ukraińskich Nacjonalistów, która dysponowała uzbrojonymi bojówkami.¹⁹ W maju 1946 r., w leśnych oddziałach partyzanckich znajdowało się ponad 2 tysiące żołnierzy UPA.²⁰ Według Grzegorza Motyki skala ukraińskiego oporu, na przełomie 1945/46 r. była tak duża: „iż wydaje mi się zasadne mówienie o czymś w rodzaju powstania”.²¹

UPA nie była w stanie prowadzić równorzędnej walki z Wojskiem Polskim. Działania UPA miały najczęściej charakter uderzeń odwetowych. Były często brutalne. Dnia 6.08.1944 r. silny oddział UPA otoczył polskie miasteczko Baligród. Według specjalnie sporządzonej listy stracono 42 mężczyzn, członków polskiej konspiracji wojskowej.²² W latach 1945-1946 instrukcje dowódców UPA zakazywały palenia polskich wsi oraz zabijania polskich cywilów.²³ Ukraińskie podziemie dążyło wówczas do uzyskania poparcia, lub przynajmniej neutralności ze strony części społeczeństwa polskiego. Ofiar wśród ludności cywilnej nie można było jednak oczywiście uniknąć.

Ukraiński historyk – Roman Drozd pisze: „27 marca 1945 r. oddziały UPA z kurenia „Zalizniaka” dokonały napadu na posterunki Milicji Obywatelskiej w pow. lubaczowskim i jarosławskim. Zabito 30 funkcjonariuszy MO oraz 43 osoby cywilne. (...) 17 kwietnia oddział „Zalizniaka” w Wiązownicy zabił 65 osób. 21 kwietnia została spalona wieś Borownica przez oddziały ukraińskiej samoobrony w odwecie za udział jej mieszkańców w napadzie na Pawłokomę. Zabito co najmniej 27 osób.”²⁴

Struktura UPA w Polsce, w latach 1945-1947

Głównemu Sztabowi Wojskowemu UPA podlegały cztery grupy operacyjne. Dzieliły się one na okręgi wojenne (WO), a te z kolei na odcinki taktyczne (TW). Obszar „Zakerzonii” podlegał dowództwu grupy operacyjnej „UPA-Zachód”.²⁵ W kwietniu 1945 r. utworzono na południowo-wschodnich terenach państwa polskiego 6. okręg wojenny „San”. Naczelnym dowódcą UPA w „Zakerzonii” był Mirosław Onyszkiewicz (pseudonim „Orest”). WO „San” dzielił się na trzy odcinki taktyczne. Największą samodzielną jednostką UPA był

¹⁹ Opus citatum, s. 276.

²⁰ DROZD, R.: *Polityka...*, s. 47; MOTYKA, G.: *Tak było...*, s. 292.

²¹ Opus citatum, s. 296.

²² SOWA, A. L.: *Stosunki...*, s. 264.

²³ MOTYKA, G.: *Tak było...*, s. 292-295.

²⁴ DROZD, R.: *Polityka...*, s.39.

²⁵ MISIŁO, E.: *Akcja „Wisła”*. Dokumenty. Warszawa 1993, s. 457.

kuren (batalion). Dzielił się on na sotnie (kompanie), te z kolei na czoty (plutony), roje (drużyny) i łanki (sekcje). Głównymi jednostkami operacyjnymi UPA na terenie Polski były sotnie. W skład jednego kurenia wchodziło 4-5 sotni. Liczebność jednostek UPA była uzależniona od istniejących warunków. Sotnia liczyła od 40 do 200 żołnierzy (stryłciw).²⁶ W sierpniu 1945 r. działały na terenie WO „San” 4 sotnie, w maju 1946 r. ich liczba wzrosła do 16, a na początku 1947 r. funkcjonowało 17 sotni, zgrupowanych w czterech kureniach.²⁷ Teren działania każdego kurenia i sotni był dokładnie określony.

Oprócz struktur wojskowych UPA działała również siatka cywilna OUN. Na jej czele stał krajowy prowydnyk Jarosław Staruch „Stiah”. Niezależnie od UPA istniała Służba Bezpieczeństwa (SB). Jej głęboko zakonspirowane struktury prowadziły działalność dywersyjną, wywiadowczą, kontrwywiadowczą i śledczą. SB dysponowała rozbudowaną siecią informatorów i specjalnymi bojówkami, które wykonywały wyroki oraz ochraniały dowódców UPA i kierownictwo OUN.

Kadra dowódcza UPA na obszarze Polski nie wywodziła się z miejscowej społeczności ukraińskiej, lecz z terenów położonych na wschód od „linii Curzona”. Jeden z dowódców kurenia pochodził ze Słowacji.²⁸ Kwalifikacje dowódcze oficerów UPA oceniają wysoko nawet żołnierze polscy, uczestniczący w walce z ukraińską partyzantką. Feliks Sikorski napisał we wspomnieniach: „Na czele oddziałów UPA stali wyszkoleni i doświadczeni oficerowie i podoficerowie”.²⁹

Partyzanci UPA wywodzili się na ogół z miejscowej ludności ukraińskiej. Byli znacznie gorzej wykształceni od dowódców, a często po prostu byli analfabetami. Ich największym atutem była doskonała znajomość terenu walki. Początkowo oddziały UPA składały się wyłącznie z ochotników. W okresie późniejszym wcielano młodych ludzi przymusowo. Partyzanci „z poboru” przedstawiali jednak gorszą wartość bojową. Występowały wśród nich przypadki dezercji.³⁰

²⁶ MOTYKA, G.: *Tak było...*, s. 232-233.

²⁷ DROZD, R.: *Polityka...*, s. 47; MISIŁO, E.: *Akcja „Wisła”...*, s. 40; MOTYKA, G.: *Tak było...*, s. 292.

²⁸ Iwan Szpontak „Zaluzniak” urodził się w 1919 r. w Wołkowi, pow. Użhorod, na terytorium Czechosłowacji. Przed wybuchem wojny mieszkał w miejscowości Wielkie Kapuszany na Słowacji. W 1947 r. powrócił na Słowację. W 1960 r. został aresztowany i wydany władzom polskim. Do 1981 r. przebywał w więzieniu. Po zwolnieniu powrócił na Słowację. Zmarł w 1989 r. MISIŁO, E.: *Akcja „Wisła”...*, s. 138-139.

²⁹ SIKORSKI, F.: *Kabewiaczy w Akcji „Wisła”*. Warszawa 1989, s.177.

³⁰ Opus citatum, s. 177.

Ciężar utrzymania oddziałów UPA spadał na barki miejscowej ludności cywilnej. Wioski na terenach działania partyzantki obciążano specjalnymi kontyngentami. Za nie wywiązywanie się z dostaw groziły surowe konsekwencje. Kontyngenty nakładano także na ludność polską.³¹ Były także przypadki czynnego wspomagania UPA przez ludność polską poprzez udzielanie informacji, lub ukrywanie partyzantów przed wojskiem. Część Polaków czyniła tak z niechęci do komunistów, a inni solidaryzując się ze swoimi ukraińskimi sąsiadami.³² W 1945 r. polskie podziemie antykomunistyczne zaprzestało zresztą ataków na ludność ukraińską. Dochodziło do współpracy pomiędzy polskim i ukraińskim podziemiem, chociaż nigdy nie przybrała ona większych rozmiarów.

Działalność UPA na pograniczu polsko-słowackim w latach 1945-1947

Działalność UPA na pograniczu słowackim miała miejsce na terenach zamieszkałych przez ludność ukraińską. Obejmowała ona obszar szerokości około 20-30 km, biegnący od granicy z ZSRR do rzeki Poprad na zachodzie. Były to powiaty: Lesko, Sanok, Krosno, Jasło, Gorlice, Nowy Sącz. Nieco dalej na zachód, w powiecie Nowy Targ znajdowało się niewielkie skupisko ludności ruskiej, ale otoczone zwartym obszarem osadnictwa polskiego. Obszar działania UPA na pograniczu słowackim dzielił się na dwa odrębne regiony: Bojkowszczyznę, zamieszkałą przez Bojków oraz Łemkowszczyznę, zamieszkałą przez Łemków. Granica między regionami biegła wzdłuż pasma Wołosani – Chryszczatej, nazywanego Wielkim Działem. Na zachód od Wielkiego Działu zamieszkiwali Łemkowie, a na wschód Bojkowie. W polskiej literaturze Bojkowszczyznę określa się najczęściej nazwą Bieszczady, a Łemkowszczyznę Beskidem Niskim.

Z etnicznego punktu widzenia Łemkowie jak i Bojkowie to regionalne szczepy ukraińskie. Różnił ich jednak dialekt i zwyczaje, a także świadomość narodowa. Bojkowie uważali się za Ukraińców, a idee nacjonalistyczne znajdowały wśród nich silne poparcie. Natomiast większość Łemków nie uważała się za Ukraińców, lecz utożsamiała się z narodem „ruskim”, obejmującym także Rosjan, lub uważała się za odrębny naród.³³

³¹ PISULIŃSKI, J.: *Stosunki polsko-ukraińskie w województwie rzeszowskim przed rozpoczęciem akcji „Wisła” (w świetle sprawozdań lokalnej administracji)*. In: *Ukraińcy w najnowszych dziejach Polski (1918-1989)*. Red. R. Drozd. Warszawa 2005, t. II, s. 11.

³² MOTYKA, G. – WNUK, R.: *Pany i rezuny. Współpraca AK-WiN i UPA 1945-1947*. Warszawa 1997, s. 135-137.

³³ HALCZAK, B. – ŠMIGEL', M.: *K problematike postavenia Lemkov v Pol'sku v prvej polovici 20. stornia a ich presidlenie do Sovietskeho zväzu. Akcia „Wisla”*. In: *Acta historica Neosoliensia*, t. 7. Banska Bystrica 2004, s. 187-198.

Pogranicze słowackie wchodziło w skład odcinka taktycznego UPA, oznaczonego kryptonimem „Łemko”. Na obszarze odcinka działały dwa kurenie. W północnej części odcinka, w okolicach miasta Przemyśl funkcjonował kureń „Bajdy”.³⁴ Na pograniczu słowackim działał kureń dowodzony przez Wasyla Mizernego (pseudonim „Ren”). W skład kurenia wchodziły cztery sotnie: „Bira”,³⁵ „Chrina”,³⁶ „Stacha”,³⁷ „Brodyca”.³⁸ Kurenie „Rena” i „Bajdy” były uważane za trzon sił zbrojnych UPA w Polsce.³⁹

Działania zbrojne UPA koncentrowały się przede wszystkim na Bojkowszczyźnie, w powiatach Sanok i Lesko. Wśród Łemków większe wpływy posiadała ukraińska partyzantka tylko we wschodniej części regionu, zwłaszcza w miejscowościach położonych w dolinie rzeki Osławy, graniczącej z Bojkowszczyzną. UPA podejmowała próby przeniesienia walk na tereny zachodniej Łemkowszczyzny, lecz nie znajdowała większego poparcia wśród miejscowej ludności, co przyznają także polscy żołnierze i milicjanci w swoich wspomnieniach.⁴⁰

W toczonej walkach przeważała początkowo UPA. Na przełomie 1945 i 1946 r. partyzanci zlikwidowali większość posterunków milicji oraz strażnic Wojsk Ochrony Pogranicza na terenie Bieszczad. Te, które pozostały zmieniły się w silnie umocnione twierdze. Na tereny kontrolowane przez UPA zapuszczały się jedynie silne jednostki Wojska Polskiego. Były one zresztą również atakowane.⁴¹ Partyzantom sprzyjało górzyste ukształtowanie terenu, zły stan dróg i poparcie miejscowej ludności.

W drugiej połowie 1946 r. inicjatywę przejęły wyraźnie siły polskie. Partyzantów nękały choroby. Odczuwali brak amunicji. Wysiedlenie części ludności do ZSRR ograniczyło bazę zaopatrzeniową UPA. Pozostała ludność cywilna była zmęczona wojną i zniechęcona do walki wobec braku szans na zwycięstwo. Przeciwko UPA polskie władze kierowały coraz większe siły. W 1947 r. w walkę z ukraińską partyzantką było zaangażowanych 21 tysięcy

³⁴ „Bajda” – Petro Mykołenko, były lejtnant Armii Czerwonej, skąd zdezerterował do UPA.

³⁵ „Bir” – Wasyl Szyszkanec.

³⁶ „Chrin” – Stefan Stebelski. Niekiedy nazywany mylnie w polskiej literaturze „Hryniem”.

³⁷ „Stach” – nazwisko nieznane. Sotnia powstała wiosną 1946 r.

³⁸ „Brodyca” – Roman Hrobelski. Dowódcą sotni został w maju 1946 r. na miejsce „Didyka”.

³⁹ MISIŁO, E.: *Akcja „Wisła”*..., s. 339, 348, 366.

⁴⁰ BATA, A.: *Bieszczady w ogniu*. Rzeszów 1947, s. 212-215; WAŁACH, S.: *Był w Polsce czas...*, Kraków 1971, s. 93-94.

⁴¹ MOTYKA, G.: *Tak było...*, s. 302-320; SOWA, A. L.: *Stosunki...*, s. 294.

żołnierzy i funkcjonariuszy sił policyjnych.⁴² Liczba partyzantów UPA nie przekraczała wówczas 2 tysięcy.⁴³

Walkom towarzyszyło często okrucieństwo. Wobec niepowodzeń w walce z partyzantami polscy żołnierze nierzadko obchodzili się brutalnie z ukraińską ludnością cywilną. W trakcie trzech napadów na miejscowość Zawadka Morochowska (powiat sanocki), dokonanych przez żołnierzy Wojska Polskiego w 1946 r. (25. 1., 28. 3., 13. 4. 1946) zamordowano w okrutny sposób ponad 90 mieszkańców wsi, nie oszczędzając kobiet, dzieci i starców.⁴⁴ Podobny los spotkał wiele innych wsi ukraińskich. Zawadka Morochowska urosła jednak do rangi symbolu. Po odejściu napastników partyzanci UPA weszli do wsi i wykonali zdjęcia pomordowanych. Zostały one następnie wywiezione nielegalnie za granicę i opublikowane w prasie amerykańskiej. Zawadka Morochowska nazywana jest niekiedy „ukraińskimi Lidicami”.

W marcu 1946 r. UPA przeprowadziła szereg ataków na strażnice Wojsk Ochrony Pogranicza. Do tragicznych wydarzeń doszło w miejscowości Jasiel, gdzie partyzanci wzięli do niewoli ponad 90 polskich żołnierzy i oficerów. „Jeńców przeprowadzono do Moszczańca, gdzie po przesłuchaniach podzielono ich na kilka grup. Jedną z nich, składającą się przeważnie z oficerów i podoficerów (36 osób), poprowadzono pod górę Berdo nad Wisłokiem. Tam żołnierzy rozstrzelano, niektórych wcześniej poddawszy torturom. Jednemu ze skazańców udało się zbiec. Część pozostałych żołnierzy banderowcy wypuścili, dwudziestu kilku zginęło bez wieści.”⁴⁵

Trwający w Polsce konflikt nie ominął sąsiedniej Czechosłowacji. Oddziały UPA często chroniły się po słowackiej stronie granicy w przypadku obław organizowanych przez Wojsko Polskie. W literaturze polskiej panuje pogląd, że partyzanci ukraińscy przekraczali granicę bez przeszkód, ponieważ czechosłowacka straż graniczna niechętnie podejmowała z nimi walkę.⁴⁶ Zdarzały się jednak również przypadki, że żołnierze polscy, otoczeni przez partyzantów szukali schronienia po słowackiej stronie granicy.⁴⁷ Oddziały UPA dokonywały niekiedy wypadów na teren Słowacji, na tereny zamieszkałe przez ludność ukraińską i rusińską. Rabowano

⁴² MISIŁO, E.: *Akcja „Wisła”*..., s. 26; MOTYKA, G.: *Tak było...*, s. 407.

⁴³ MISIŁO, E.: *Akcja „Wisła”*..., s. 27; MOTYKA, G.: *Tak było...*, s. 407; DROZD, R.: *Polityka...*, s. 64.

⁴⁴ DROZD, R.: *Polityka...*, s. 45; MISIŁO, E.: *Akcja „Wisła”*..., s. 249; MOTYKA, G.: *Tak było...*, s. 308; SERHIJCZUK, W.: *Trahedija Ukrainciw Polsce*. Ternopil 1997, s. 207-214; SOWA, A. L.: *Stosunki...*, s. 291.

⁴⁵ GRZESIK, W. – TRACZYK, T.: *Beskid Niski. Od Komańczy do Bartnego*. Warszawa 1997, s. 63.

⁴⁶ MOTYKA, G.: *Tak było...*, s. 309.

⁴⁷ Opus citatum, s. 312-316.

żywność, zabijano działaczy komunistycznych.⁴⁸ Do walki z oddziałami UPA władze Czechosłowacji powołały 22 czerwca 1946 r. Grupę Operacyjną „Teplice”. Siły czechosłowackie, zaangażowane w walkę z UPA liczyły łącznie 11.606 żołnierzy. Straty wyniosły: 22 zabitych, 6 zaginionych i 22 rannych.⁴⁹

Dnia 28 czerwca 1947 r. przedstawiciele G.O. „Teplice” oraz Grupy Operacyjnej „Wisła”⁵⁰ podpisali w Koszycach umowę o współdziałaniu.⁵¹ Przewidywała utworzenie przez Wojsko Polskie specjalnych „batalionów uderzeniowych”, które miały prawo, w pościgu za oddziałami UPA przekraczania granicy czechosłowackiej. W polskich opracowaniach historycznych brak dokładniejszych informacji o działaniach „batalionów uderzeniowych”. Z zachowanej dokumentacji polskiego Ministerstwa Spraw Zagranicznych wynika jednak, że w lipcu 1947 r., na Słowacji, w okolicach miejscowości Humenne przebywały duże jednostki polskie.⁵²

Dnia 28 marca 1947 r., w zasadzce zorganizowanej przez UPA, w rejonie wsi Jabłonki, w powiecie leskim zginął wiceminister obrony narodowej generał Karol Świerczewski, który kierował walką ze zbrojnym podziemiem zarówno ukraińskim jak i polskim. Był to jednak ostatni sukces militarny ukraińskich partyzantów. W kwietniu 1947 r. polskie wojsko oraz formacje policyjne przystąpiły do realizacji, planowanej już od 1946 r. akcji „Wisła”. Polegała ona na przymusowym wysiedlaniu i deportacji ludności ukraińskiej. Trwające walki z ukraińską partyzantką nie tłumaczą rozmiarów akcji. Wysiedlano całą ludność ukraińską, bez względu na stopień lojalności wobec państwa polskiego. Deportowani zostali także działacze komunistyczni oraz żołnierze Wojska Polskiego i funkcjonariusze służb policyjnych pochodzenia ukraińskiego, wraz z rodzinami. Akcja wysiedleńcza objęła tereny, na których UPA nigdy nie działała (na przykład powiat Nowy Targ). W ciągu trzech miesięcy deportowano blisko 150 tys. ludzi. Zostali oni przymusowo osiedleni na terytoriach ziem zachodnich i północnych państwa polskiego, w dużym rozproszeniu. Próby powrotu w rodzinne strony oznaczały ponowne wysiedlenie.

⁴⁸ ŠMIGEL', M.: *Presídlenie československých občanov do ZSRR...*, s. 130.

⁴⁹ MISIŁO, E.: *Akcja „Wisła”...*, s. 71.

⁵⁰ Grupa Operacyjna „Wisła” została powołana 20 kwietnia 1947 r. W jej skład wchodziły jednostki wojskowe i policyjne, prowadzące walkę z UPA w Polsce.

⁵¹ SIKORSKI, R.: *Kabewiaczy...*, s. 143-146.

⁵² MISIŁO, E.: *Akcja „Wisła”...*, s. 362.

Wobec ogromnej przewagi militarnej przeciwnika UPA nie była w stanie, w żaden sposób przeciwstawić się akcji wysiedleńczej.⁵³

W maju 1947 r. duże siły Wojska Polskiego podjęły działania przeciwko kureniowi „Rena”. Sotnie wymykały się z obław, lecz były wyczerpane ciągłymi walkami. Dnia 15 czerwca sotnie „Chrina”, „Stacha” i „Bira” przeszły przez granicę Czechosłowacji. Wielka obława, podjęta w dniach 17-18 czerwca przez oddziały polskie i czechosłowackie nie doprowadziła do rozbicia kurenia. Dnia 19 czerwca partyzanci przedarli się ponownie na polską stronę. Zapadła decyzja o przejściu na terytorium ZSRR, wobec niemożności dalszego kontynuowania walki na pograniczu polsko-słowackim. Nocą z 29 na 30 czerwca partyzanci przekroczyli granicę radziecką.⁵⁴ Podstawowy trzon sił UPA w państwie polskim przestał istnieć. Niektóre oddziały usiłowały przedostać się przez Czechosłowację do Austrii, lub amerykańskiej strefy okupacyjnej w Niemczech. Do celu docierali tylko nieliczni.⁵⁵ Na przełomie września i października 1947 r. dowódca UPA w Polsce – Mirosław Onyszkiewicz „Orest” nakazał rozwiązanie pozostałych oddziałów partyzanckich, zwalniając żołnierzy od złożonej przysięgi.

W latach 1945-1948 z rąk ukraińskiego podziemia zginęło w Polsce około 2200 ludzi, w tym około 600 cywilów.⁵⁶ Prawie połowę cywilów stanowili Ukraińcy, zabici pod zarzutem zdrady. Po stronie ukraińskiej zginęło, w tym samym czasie, ze strony polskiej około 6-7 tysięcy ludzi.⁵⁷ Ogromną większość tej liczby stanowili cywile. Na tereny Bojkowszczyzny i wschodniej Łemkowszczyzny przypada około czwarta część ofiar tej wojny.⁵⁸ Na zachodniej Łemkowszczyźnie liczba ofiar była znikoma.⁵⁹

Stosunki polsko-ukraińskie uległy normalizacji dopiero w latach dziewięćdziesiątych XX wieku. Do dzisiaj jednak tragiczne wydarzenia z lat 1942-1947 ciążyą nad relacjami sąsiednich narodów.

⁵³ CEPENDA, I.: *Wijskowi operaciji operatiwnoj hrupy „Wisla” proti widdiliw UPA (kwiteń-lipeń 1947 roku)*. In: *Ukraińcy w dziejach najnowszych Polski...*, s. 46.

⁵⁴ MOTYKA, G.: *Tak było...*, s. 427-431; MISIŁO, E.: *Akcja „Wisła”...*, s. 389.

⁵⁵ Straty UPA, poniesione na terenie Czechosłowacji, od czerwca do listopada 1947 r. wynosiły: 61 zabitych, 41 rannych, 248 wziętych do niewoli. MISIŁO, E.: *Akcja „Wisła”...*, s. 71.

⁵⁶ SZCZENIAK, A. B. – SZOTA, W. Z.: *Droga do nikąd...*, s. 526-530.

⁵⁷ DROZD, R.: *Polityka...*, s. 65; MOTYKA, G.: *Tak było...*, s. 481.

⁵⁸ OLSZAŃSKI, T. A.: *Odblask odległych łun*. In: *Bieszczady*. Pruszków 2004, s. 63.

⁵⁹ Z rąk UPA zginęło w powiecie Nowy Sącz 9 osób, w tym trzech cywilów. MISIŁO, E.: *Akcja „Wisła”...*, s. 298.

POSTUP STB PROTI UKRAJINSKÉMU NACIONALISMU A PRONÁSLEDOVÁNÍ UKRAJINSKÝCH BĚŽENCŮ V ČESKOSLOVENSKU V LETECH 1945-1953

Ondřej Koutek

The study describes operations of the Czechoslovak secret police (StB) directed against organizers of passages of Ukrainian refugees from Poland and Ukraine via Czechoslovakia to Bavaria in 1945-1953. The said activities gradually turned into a systematic persecution of the Ukrainian population in Czechoslovakia which also affected their public and political representatives. It culminated in the unsuccessful project „Škorpióni“ (Scorpions) the aim of which was to take over by means of an own agency the system of the Ukrainian secret organization and provide this way its control by the StB. The text is also drawing attention to significant political trials oriented against Ukrainians in Czechoslovakia.

Ukrajinci sice netvořili v rámci národnostní struktury obyvatelstva Československa početně výraznou skupinu, přesto se stali zejména v druhé polovině čtyřicátých a v první polovině padesátých let předmětem zvýšeného zájmu bezpečnostních složek, zejména Státní bezpečnosti.¹ Především v Českých zemích tvořila ukrajinskou komunitu z významné části meziválečná bělogvardějská emigrace, což výrazně posilovalo nedůvěru tehdejší tajné policie. Svým smýšlením byla převážná část českých Ukrajinců antibolševická. Na východním Slovensku zase tradičně žila početná ukrajinská, respektive rusínská komunita s bohatými kontakty na Podkarpatskou Rus a do Polska, kde ihned po osvobození od nacistické okupace vypukly srážky mezi polskou armádou a policií a ukrajinskými povstalci.

Již v létě 1945 vstoupily oddíly Ukrajinské povstalecké armády (UPA), pro něž se rychle vžilo označení „banderovci“, na území Československa. Jejich cílem bylo zpočátku jen propagandistické působení, postupem doby se však množily případy ozbrojených srážek s československou armádou. V roce 1947 pak přerostl postup pronikajících příslušníků UPA z Polska v rozsáhlou operaci, na které se spolu s armádou podílely jednotky SNB. V souvislosti s těmito vojenskými akcemi proti „banderovcům“ začala Státní bezpečnost v letech 1945-1947 věnovat velkou pozornost ukrajinské menšině v Československu.

Kolem roku 1946 zahájila tajná policie systematické sledování ukrajinského obyvatelstva, neboť v něm spatřovala přirozenou oporu pro

¹ Podle sčítání obyvatel v r. 1950 žilo v ČSR 67 615 Ukrajinců, z nichž více jak 70 % bylo na Slovensku. Ukrajinské obyvatelstvo představovalo 0,6 % z celkového počtu obyvatel Československa. Viz BAJCURA, Ivan: *Ukrajinská otázka v ČSSR*. Košice 1967, s. 169.

působení jednotek UPA v Československu. Od počátku hrála také v komunisty ovládaném resortu vnitra velkou roli snaha pomoci Moskvě, která pohlížela na jakékoliv projevy ukrajinského národního uvědomění jako na nebezpečný separatismus a ohrožení jednoty Sovětského svazu. StB navíc považovala mnohé Ukrajince za aktivní spolupracovníky nacistů. Ukrajínští emigranti byli pražskou Státní bezpečností hodnoceni jako „nejagilnější a nejzákladnější a pro český národ nejškodlivější konfidenti a udavači gestapa a SD“.²

Hlavní nebezpečí spatřovala tajná policie v tzv. civilní síti Organizace ukrajinských nacionalistů (OUN)³, jejímž posláním bylo zajišťovat pro ozbrojené jednotky UPA zásobování, zpravodajskou podporu a jakoukoliv další možnou a potřebnou formu pomoci. Jednalo se v podstatě o soustavu opěrných bodů, kterých mohly využívat jednak skupinky „banderovců“ při svém záchranném přesunu z Polska do západního Německa, jednak kurýři pohybující se mezi bojujícími příslušníky UPA a nově vznikající Nejvyšší ukrajinskou osvobodovací radou (UHVR) se sídlem v Mnichově.

StB předpokládala, že články civilní sítě OUN musí zákonitě tvořit ukrajínští obyvatelé žijící na různých místech Československa. Tuto domněnku potvrzovala skutečnost, že se „banderovcům“ viditelně dostávalo určité podpory od ukrajinského obyvatelstva na východním Slovensku. Vedle toho podezřívala Státní bezpečnost i řeckokatolickou církev, která měla mezi Ukrajinci významnou část svých stoupenců.⁴

První velká příležitost k zásahu proti civilní síti nastala již v prosinci 1945, když byli při pokusu o přechod státní hranice do Bavorska zadrženi

² Archiv Ministerstva vnitra ČR Praha (dále AMV), f. A-34 (II. správa SNB), inv. č. 1543, Ukrajinské nacionalistické nebezpečí proti míru a lidovým demokraciím, k č.j. III/Aa-4983/1910-1948, s. 14-15.

³ Organizace ukrajinských nacionalistů – vznikla v r. 1927 ve Vídni pod vedením plk. Konovalce s cílem integrovat všechny ukrajinsko-nacionalistické organizace v emigraci. Hlavním programovým bodem bylo zřízení samostatné velké Ukrajiny. Dne 25. 3. 1938 byl v Rotterdamu spáchán na Konovalce atentát, který nepřežil. Na jeho místo nastoupil Andrej Melnyk, proti němuž se však záhy v rámci OUN zformovalo radikálnější křídlo v čele se S. Banderou. Nakonec došlo v r. 1941 k rozdělení OUN na příznivce Melnyka – OUN(m) a Bandery – OUN(b). Hlavním sporným bodem byl vztah k hitlerovskému Německu. Po válce obě organizace měly své hlavní sídlo v Mnichově. Srov. např. KRKOŠKA, O.: *Boj orgánů státní bezpečnosti proti nepřátelským elementům působícím po linii ukrajinského nacionalismu*. Diplomová práce VŠ SNB (k dohledání v AMV).

⁴ V jedné zprávě Státní bezpečnosti o ukrajinském nacionalismu z období kolem r. 1948, která názorně dokládá tehdejší podezření vůči řecko-katolické církvi, se píše: „Řecko-katolické kněžstvo mělo velký vliv na ukrajinský lid již proto, že velká většina Ukrajinců byla neuvědomělá, primitivní, při tom však nábožensky bigotní a fanatická. Toho řecko-katolické kněžstvo využívalo, získávalo rozhodující vliv v ukrajinsko-nacionalistickém hnutí, spojovalo myšlenky politické s církevními a štválo ukrajinský, jim slepě věřící lid k protisovětskému a protipolskému fanatismu.“ Často se zmiňovalo, že tato církev je prostředníkem Vatikánu při realizaci jeho plánu na expanzi a ovládnutí Východu. Viz Archiv Odboru archivní a spisové služby ministerstva vnitra Praha (dále jen AOASS), a.č. V-5517 MV. Hučko a spol., s. 213.

u České Kubice Jaroslav Germanyč, Josef Kovalkovič alias Kapko a Theodor Rekečuk alias Bohdan Rybaček. Germanyč se stačil zastřelit, zbylí dva Ukrajinci pak byli podrobeni výslechům. Ačkoliv se Kapko po několika dnech oběsil ve své cele na ručniku a Rekečukovi se dokonce podařilo z vazby uprchnout, stačila StB získat základní informace o budovaném ukrajinském podzemí v ČSR.

Z výpovědí a písemností, které měla tato trojice u sebe, se zjistilo, že Germanyč v Praze založil a vedl malé ukrajinské ústředí, které mělo usnadnit kurýrní cesty přes československé území a zároveň provádět politicko-propagační činnost. Celkem se na tom v Praze podílelo asi 10 lidí. Státní bezpečnost posléze označovala tuto buňku jako „Banderovský výbor pro ČSR v Praze“.⁵ Činnost zbytku pražského ústředí sice pokračovala dále, vedoucí aktéři původního výboru Vasil Lelyk, Josef Tesluk a Vasil Moroz však z obav ze zatčení utekli do Německa, kde se zapojili do činnosti ústředí OUN v Mnichově.

Své zázemí našla nová pražská organizace na řeckokatolické fáře v Karlově ulici u kostela sv. Klimenta pod vedením faráře Pavla Hučka⁶, jemuž zpočátku pomáhal kněz Pavel Myskyv (ten ovšem brzy odejel do Říma). Hučko se staral zejména o ukrajinské běžence prchající z Polska do Bavorska. Díky svým kontaktům na úředních místech jim zajišťoval potvrzení o československém občanství a cestovní pasy. Údajně využíval také zásobu blanketů pro vystavování falešných křestních listů z různých farností na bývalém území Polska a měl k dispozici sadu razítek těchto farností. Do padělaných křestních listů nepravdivě zapisoval aspoň jednoho z rodičů jako by byl československého původu. Díky tomu pak byla pro běžence snadná cesta k získání potvrzení o čs. státní příslušnosti.

Hučko zároveň poskytoval ukrajinským běžencům ubytování, finanční prostředky a vybavení na další cestu. StB později popisovala Hučkovu faru jako důležité centrum sítě tajných přepážek budovaných řeckokatolickou církví především na východním Slovensku. Hučko získal

⁵ AMV, f. A-34, inv. č. 1543. Ukrajinské nacionalistické nebezpečí proti míru a lidovým demokraciím, s. 35-36. Viz též HOLUB, Ota: *Smrt ze zálohy*. Praha 1978, s. 123; KAUCKÝ, František – VANDŮREK, Ladislav: *Ve znamení trojzubce*. Praha 1965, s. 22.

⁶ Pavel Hučko se narodil v roce 1913 v obci Mučony, okres Edelény v Maďarsku, a byl ukrajinské národnosti. Získal čs. státní příslušnost, vstoupil do řeckokatolického řádu sv. Basilia v Prešově. Stal se farářem v Medzilaborcích, pak ředitelem řeckokatolického semináře v Prešově. V listopadu 1945 jej ustanovil prešovský biskup Pavel Gojdyč farářem na řeckokatolické fáře v Praze v Karlově ulici č. 1.

také kontakty na převaděče u bavorské hranice, kteří usnadňovali ukrajinským uprchlíkům útek na Západ.⁷

Ve své činnosti pokračoval Hučko bez větších problémů po celý rok 1946, aniž vzbudil pozornost StB. Pohroma však nastala, když byl 23. ledna 1947 zatčen v blízkosti státní hranice kurýr OUN Bohdan Kowalek alias Jan Zilinski.⁸ Převaděč jej sice navedl správným směrem, Zilinski pak ale ztratil orientaci a vrátil se omylem zpět na území ČSR. Měl u sebe velké množství důležitých písemností a dokumentů k činnosti UPA (dokonce i opis dohody mezi pohraničními jednotkami SSSR a ČSR za účelem pronásledování a likvidování přecházejících band UPA), jež hodlal dopravit do Německa. Kowalek navíc před pár dny využil útočiště na Hučkově faře u sv. Klimenta v Karlově ulici v Praze.

Při prvních výsleších sice Kowalek mlčel, ale začátkem února 1947 začal vypovídat. Podle informací, které od něj Státní bezpečnost během nekonečné řady výslechů získala, přišel do Prahy, aby tu založil ústředí ukrajinské nacionalistické organizace pro rozvratnou činnost a teroristické akce „banderovců“. Dovezl také tajný písemný materiál ukrajinských nacionalistů. Pak měl za úkol pokračovat dál na západ a dostat se do Mnichova a jednat tam s představiteli ukrajinského ústředí. Údajně se také chystal zajistit radiové spojení mezi Ukrajinci v Polsku a v Mnichově a dohodnout letecké dodávky zbraní, střeliva a potravin.

Oblastní úřadovna StB v Praze, která vedla celé vyšetřování, pak postupovala velice rychle. Během března proběhlo zatýkání, jež zasáhlo celou organizaci včetně jejího vedení. Pražský farář Pavel Hučko byl zatčen 13. března 1947. Státní bezpečnost jej označila za vedoucího „Banderovského výboru pro ČSR v Praze“ a nástupce Jaroslava Germanyče.

Po delší přípravě byl 18. prosince 1948 zorganizován politický proces s 11 obžalovanými, ve kterém pražský Státní soud odsoudil Hučka za zločin přípravy úkladů (§ 2 zákona č. 50/1923 Sb.) a za zločin vojenské zrady (§ 6 č. 2 zákona č. 50/1923 Sb.) k celkovému trestu těžkého žaláře na 15 let, „jedním tvrdým ložem čtvrtletně zostřeného“. Kurýr Kowalek byl odsouzen

⁷ Podle Státní bezpečnosti se jednalo o rozsáhlou síť převaděčů přímo řízenou Pavlem Hučkem. Jednalo se zejména o tyto osoby: Ivan Prodan z Dolního Žandova, Alexandr Močerňak, Vasil Nekorjak a Alexandr Vataman z Brtné, Vasil Zajko z Chebu a nějaký německý farář z Aše.

⁸ Jan Zelinský – Bohdan Kowalyk se narodil roku 1926 v Zorotoviči, okres Přemyšl v Polsku. Původně byl zaměstnán jako účetní úředník. Stal se příslušníkem sotny „Chryň“, jejímž velitelem byl „Orel – Nazar“. Na počátku roku 1947 přišel k Hučkovi s doporučením řeckokatolického kněze dr. Hraba z Krakova. Požádal Hučka, aby mu pomohl v přechodu do amerického pásma v Německu. Hučko skrýval Zelinského několik dní na své faře.

za tytéž zločiny na doživotí. Stejný trest byl přičten i provinciálu Šebestiánu Sabolovi a Řehoři Buraničovi, označovanému za „providníka“ OUN pro Československo. Víceletými tresty byli potrestáni také převaděči ze západních Čech, kteří pomáhali ukrajinským běžencům při přechodu německé hranice.⁹

Zejména v souvislosti s procesem Hučko a spol. padlo na celou řeckokatolickou církev podezření z podpory „banderovců“. Tajná policie se zaměřila na prešovského biskupa Gojdiče, kterého chtěla označit za hlavu ukrajinské ilegální organizace, nedostávalo se jí však potřebných důkazů. StB pak podnikla rozsáhlou razii do řeckokatolických klášterů řádu basiliánů, ve kterých hledala další „banderovské přepážky“. Jednalo se například o kláštery v Uherském Hradišti, Trebišově a Prešově. Jeden z příslušníků StB později vzpomínal: „...v době benderovců byla snaha za každou cenu dokázat jejich spojení s řecko-katolickou církví u nás a nahradit vliv této církve církví pravoslavnou. Myslím, že tam došlo k realizaci jednoho nebo více kněží a jednou jsem zaslechl, že při zadržení jednoho z nich mu měl být vsunut do kapsy kompromitující materiál.“¹⁰

Při této operaci Státní bezpečnost objevila a pozatýkala několik osob, které do Československa ilegálně uprchly z Polska a Ukrajiny. Komunistický režim zahájil ostrou kampaň proti řeckokatolické církvi, jež nakonec vyvrcholila v dubnu 1950 akcí „P“, v jejímž rámci byla tato církev zrušena a věřící byli nuceni k přechodu k pravoslaví.¹¹ Československo tak ve své církevní politice následovalo vzor Sovětského svazu a Polska, kde k likvidaci řeckokatolické církve došlo již dříve.

Proces Hučko a spol. představoval mezník ve vztahu československých bezpečnostních složek k problematice ukrajinského nacionalismu. Během následujících let se postup StB proti Ukrajincům stále zostřoval, v čemž také sehrál nemalou roli vliv sovětských poradců, především Kosjanova a Vladimíra Dacena.¹² Protože byla „zjišťována stále větší činnost ukrajinských

⁹ AOASS, a. č. V-5517 MV. Opis rozsudku, s. 236-237. Šebestián Sabol byl odsouzen v nepřítomnosti, neboť stačil před svým plánovaným zatčením uprchnout do zahraničí.

¹⁰ AMV, a. č. H-785-3, s. 91. Záznam Rudolfa Freunda, 15. 1. 1963.

¹¹ Podrobnou studii k tomuto problému sepsal BARNOVSKÝ, Michal: *Likvidácia gréckokatolíckej cirkvi v Československu roku 1950*. In: *Soudobé dějiny*, roč. VIII, č. 2-3 (2001), s. 312-331. Biskup Pavol Peter Gojdič byl nakonec 15. 1. 1951 odsouzen ve vykonstruovaném procesu na doživotí. Zemřel v roce 1960 ve věznici v Leopoldově.

¹² V létě 1951 vznikla dohoda mezi ČSR a SSSR o tom, že sovětské poradci mají u nás v problematice tzv. východní emigrace výjimku – mohou u nás provádět samostatně rozpracování osob, výslechy i verbování agentury. Veškerá práce na oddělení „východní emigrace“ byla řízena výhradně cestou

nacionalistů, jejichž spojky pronikají ze západu přes ČSR do SSSR“, rozrůstal se postupně aparát tajné policie specializovaný na problematiku „ukrajinského nacionalismu“.¹³

Již v roce 1948 vznikl specializovaný referát 19, vyhrazený na „operativní rozpracování“ ukrajinské emigrace. Od října 1953 byl dokonce vytvořen v rámci StB samostatný zvláštní odbor tzv. východní emigrace, který se skládal ze tří oddělení: pro ukrajinské nacionalisty, ruské bělogvardějce a volyňské Čechy. Ukrajinské oddělení vedené por. Aloisem Formánkem¹⁴ se řídilo názorem, že „*co občan ukrajinské národnosti, to ukrajinský nacionalista*“. Pro podezření, „že se jedná o nepřátelské elementy stačilo, že se při různých příležitostech scházejí, čtou a oslavují ukrajinského národního básníka Ševčenka.“¹⁵

Roku 1948 se mohla Státní bezpečnost pochlubit dalším úspěchem při odhalování kurýrů OUN přecházejících přes území Československa. V Banskobystrickém kraji byli zadrženi tři agenti, kteří vystupovali pod falešnými jmény Mikuláš Novák, Štefan Komančuk a Michal Drozdenko. Ve své výbavě měli pistole, mapy, různé písemnosti OUN a vysílačku. Státní bezpečnost předpokládala, že jejich úkolem bylo vytvoření ilegální organizace OUN na území ČSR, určit vedoucí a jejich zástupce, provést jejich instruktáž a vyškolit je pro potřeby šifrovaného spojení do zahraničí. Stejný úkol je údajně čekal i na Ukrajině. Všichni tři byli předáni bezpečnostním orgánům SSSR.¹⁶

Tragický průběh měla v roce 1952 akce „Řevničov“, při které došlo v blízkosti Nového Strašecí u obce Řevničov k přestřelce mezi dvěma agenty OUN a místními funkcionáři Národního výboru. Při této srážce zemřeli dva funkcionáři MNV z Řevničova a jeden agent OUN. Státní bezpečnost v něm posléze identifikovala bývalého člena UPA Karola Šelembu, krycím jménem

poradců a všechny zásahy a akce na krajích byly podmíněny souhlasem speciálních poradců a hlavního poradce. K tomu srov. AMV, a. č. H-782-7. Zpráva o prověření činnosti I. sektoru v období 1949-1953, 30. 1. 1963.

¹³ Srov. AMV, a. č. 310-34-26. Rozkaz velitele státní bezpečnosti č. 99, 19. 10. 1951.

¹⁴ Alois Formánek, nar. 1924, do služby u SNB přijat r. 1948. Později se stal náčelníkem referátu „Ukrajinci“, 22. 12. 1953 náčelníkem I. odd. V. zvláštního odboru MV, 1. 8. 1954 zástupcem náčelníka V. zvláštního odboru MV, 1. 4. 1955 náčelníkem I. (ukrajinského) oddělení 6. odboru III. správy MV, velitelské funkce zbaven 31. 10. 1955, pak působil jako řadový pracovník III. správy MV, 1962-1964 byl náčelníkem oddělení, 1964-1971 příslušníkem II. správy MV, 1971-1975 byl právníkem u organizační a vnitřní správy FMV, 1975-1979 pracoval na sekretariátu FMV.

¹⁵ AMV, a. č. H-785-4, s. 435. Záznam O. Svobody, 28. 12. 1962.

¹⁶ AMV, f. A-34, inv. č. 1756. Orientační zpráva pro práci 2. odborů KS MV po problematice ukrajinských nacionalistů, 8. 5. 1961, s. 17.

„Sokil“. Druhý agent dokázal z místa uprchnout a nebyl nikdy dopaden. Oba Ukrajinci byli vybaveni pistolemi, samopaly, vysílačkou, různými falešnými dokumenty pro legalizaci svého pobytu na území Československa, Polska a SSSR. Měli u sebe také větší množství peněz různých světových měn. Státní bezpečnost si zvláště cenila nálezu mapy, na níž byl podrobně vyznačen směr jejich cesty přes československé území do Polska.¹⁷

Vzhledem ke koncentraci ukrajinského obyvatelstva a blízkosti hranic s Polskem a Ukrajinskou SSR věnovala Státní bezpečnost velké úsilí zmapování a sledování Ukrajinců na východním Slovensku. V Prešovském kraji se stali předmětem operativního rozpracování straniců a veřejní funkcionáři. V roce 1952 získala StB od zatčeného Oskara Valáška¹⁸ informace o ukrajinském nacionalistickém podzemí na Slovensku, jež se údajně skládalo ze tří skupin v Bratislavě, Prešovsku a na Spiši a Oravě. Tato ilegální organizace měla být řízena ústřednou OUN a využívat tajné spojení do Polska a Rakouska.

Valáškovy informace byly využity ve společné akci krajských správ StB Bratislava a Prešov nazvané „Rychlík“. V rámci tohoto případu řadila tajná policie mezi příslušníky ukrajinské nacionalistické ilegality i poslance Národního shromáždění Petera Babeje,²⁰ Vasila Kapišovského,²¹ jeho manželku Evu Bissovou-Kapišovskou, funkcionáře Vasila Karamana²² a dokonce i tehdejšího oficiálního vůdce všech Ukrajinců-Rusinů na Slovensku dr. Ivana Rohaľa-Il'kiva.²³

Na východním Slovensku pracovala Státní bezpečnost na více podobných případech. Významnou operací byla v letech 1952-1953 akce „Zámok“, ve které Krajské velitelství StB Prešov sledovalo širokou skupinu

¹⁷ Tamtéž, s. 17-18.

¹⁸ Oskar Valášek byl původně referent pro bezpečnost při ÚV KSS, v prosinci 1953 byl odsouzen v procesu s funkcionáři Bezpečnosti na Slovensku.

¹⁹ AMV, a. č. H-253-8, svazek „Ukrajinci“.

²⁰ Peter Babej byl v letech 1949-1952 členem ÚV KSČ, 1945-1954 poslancem Národního shromáždění (NS), od roku 1945 místopředsedou Ukrajinské národní rady Prjaševštiny (UNRP), 1950-1952 předsedou přípravného výboru Kulturního svazu ukrajinských pracujících (KSUT).

²¹ Vasil Kapišovský byl v letech 1948-1949 tajemníkem OV KSS v Medzilaborcích, 1946-1948 přednostou referátu pro ukrajinské školství na Pověřenecktu školství, 1945-1954 členem ÚV KSS, 1946-1948 poslancem Slovenské národní rady (SNR), 1948-1954 poslancem NS.

²² Vasil Karaman byl v letech 1945-1949 předsedou UNRP, 1948 členem ÚAV Národní fronty v Praze, od roku 1949 pracovníkem Krajské rady družstev v Prešově.

²³ Ivan Rohaľ-Il'kiv byl v letech 1945-1950 generálním tajemníkem UNRP, 1945-1946 a 1948-1949 poslancem NS, 1945-1954 poslancem SNR, 1948-1954 místopředsedou SNR, 1949-1951 pracovníkem ÚV KSS.

Ukrajinců žijících zejména v oblasti Staré Lubovně a Spišské Staré Vsi. Velká část z nich pocházela původně z polské Haliče a snažila se pomoci svým krajanům při jejich útěku na Západ. Hlavními aktéry, na něž soustředila tajná policie svou pozornost, byli Jaroslav Bojčuk a řeckokatoličtí faráři Josef Sirko a Miron Sergej Kouč, jenž vystavoval ukrajinským utečencům falešné doklady.²⁴

V roce 1953 zakončila tajná policie akci „Michal“, v níž byla dlouhodobě již od roku 1950 sledována skupina Ukrajinců z okolí města Medzilaborce s bohatými kontakty na Ukrajince v Polsku. Někteří ze zatčených dokonce pocházeli původně z Polska. Celá údajná ilegální skupina byla obviněna z podvrtné činnosti ve prospěch OUN a napomáhání „banderovcům“ prchajícím z Polska. Její členové se údajně scházeli na řeckokatolických farách, kde také měla probíhat konspirativní jednání s provinciálem Šebestiánem Sabolem. Podle Státní bezpečnosti stál v čele této podzemní organizace Vasil Lysik, tehdejší předseda Okresního národního výboru v Medzilaborcích, v roce 1948 předseda tamní okresní organizace KSČ.

Lysika zatkla StB již 10. prosince 1951, jeho vyšetřování zdůvodnila obviněním z udavačství gestapu, spolupráce s „banderovci“, defraudace a sabotáže. Během 14 měsíců trvající vazby v Prešově jej vyšetřovatelé donutili psychickým týráním a fyzickým násilím k výpovědi, jež potvrzovala existenci rozsáhlého ukrajinského podzemí na východním Slovensku. Lysik prošel bitím, nekonečnými výslechy, hladem a zavíráním do tmavé komory.²⁵

Původně byl připravován v Bratislavě velký proces s celou skupinou již na začátek roku 1953, tomu však zabránil Vasil Lysik, který před prokurátorem odvolal své vynucené doznání. Soudní projednání pak bylo odloženo o půl roku, Lysik však své doznání před předsedou soudu opět odvolal a poukázal na nepravdivost předkládaných protokolů. Jeden z jeho vyšetřovatelů mu pak pohrozil tzv. došetřením, a tak nakonec Lysik ze strachu před dalším týráním slíbil, že bude před soudem vypovídat přesně podle protokolů. Ve dnech 24. až 26. srpna 1953 se u Krajského soudu v Bratislavě odehrálo dlouho chystané hlavní líčení, ve kterém byli Lysik a další obvinění dr. Petr Hrinčišin odsouzeni na 16 let vězení. Vedle nich bylo odsouzeno dalších 8 osob.²⁶

Na podzim 1953 rozehrála StB z podnětu a pod přímým vedením sovětských poradců svou nejrozsáhlejší operaci zaměřenou proti

²⁴ K akci „Zámok“ viz AMV, a. č. H-253-9.

²⁵ Materiály z průběhu akce „Michal“ viz AMV, a. č. H-429.

²⁶ Postup při přípravách tohoto procesu popsal ve svém záznamu ppor. Eliáš Špak z Krajské správy StB Prešov. Viz AMV, H-429-5, s. 226 a násl.

ukrajinskému obyvatelstvu, která dostala krycí název „Škorpióni“. Hlavním cílem této zpravodajské hry bylo vybudovat pod koordinovaným dohledem sovětských a československých bezpečnostních složek kanál mezi Ukrajinci v SSSR, Polsku a ukrajinskou emigrací v Západním Německu, USA a Kanadě. Sovětská MVD plánovala využití kanálu pro vysílání vlastních agentů směrem na západ.

Plán akce výstižně formuloval 6. ledna 1954 npor. Vlček ve své zprávě pro prvního náměstka ministra vnitra plk. Prchal: „Pomocí agentů převzít všechny organizace OUN na našem území do svých rukou, plně odhalit a pak využít existující ilegální kanály pro podchycení kurýrů a emisarů OUN, posílaných do ČSR a na Ukrajinu. Využít ilegální kanály přešovské, karlovarské a bratislavské organizace pro vyvedení naší agentury do zahraničí s cílem proniknout do vedoucího ohniska - OUN - Banderovců a do americké rozvědky. Přes agenturu pracující v případě, podsunout OUN - Banderovcům opěrné body pro přechody na bavorsko-českou a sovětskou hranici.“²⁷

Po té, co by se podařilo Státní bezpečnosti odhalit ilegální ukrajinské kanály do západního Německa, Polska a na Ukrajinu, hodlala tajná policie nejprve zajistit jejich plnou kontrolu a posléze podstavit centrále OUN své vlastní kanály. Nakonec se v plánech počítalo s pozatýkáním původního podzemí ukrajinských nacionalistů tak, „aby tyto kanály nebyly narušeny a za hranicemi nevzniklo podezření, že se nacházejí v rukou státní bezpečnosti.“ StB uvažovala o využití výsledků operace k přípravě ukrajinského monstrprocesu, kterým by mohla být korunována kampaň proti „ukrajinskému buržoaznímu nacionalismu“, probíhající již od roku 1952.²⁸ Celá operace přitom měla být koordinována s paralelně probíhajícími státně bezpečnostními akcemi proti Ukrajincům v okolních zemích (např. operace „C-1“ v Polsku).

Akce „Škorpióni“ byla zahájena v průběhu roku 1953 verbováním vybraných Ukrajinců k tajné spolupráci (prvním byl spolupracovník – dezinformátor Boris Nevrlý), tito agenti pak měli na sebe vázat další členy ilegálních sítí. Státní bezpečnost postupně vykonstruovala mamutí organizaci „ukrajinských nacionalistů“ rozprostřenou po celém území Československa (vedle pražského ústředí měla mít hlavní pobočky v Brně, Karlových Varech,

²⁷ AMV, a. č. H-405-1, svazek „Škorpióni“, s. 250-251. Podvratná činnost ukrajinských nacionalistů – zpráva – předložení, 6. 1. 1954.

²⁸ Tamtéž.

Bratislavě a Prešově) s rozsáhlými kontakty na Ukrajinu, Polsko i do Západního Německa.²⁹ Celkem byla akce řízena v 6 krajích.

V Prešovském kraji bylo tajně zatčeno 36 osob a pak několik týdnů vyslýcháno v konspiračních chatách. Čtyři osoby – Vasil Houhač, Ilko Šelenko, Konstantin Nevrlý a Kalina Šutková – byly zatčeny jako hlavní organizátoři a převezeny do Ruzyně. Protože se jim nepodařilo dokázat žádnou vinu, byli všichni po několika týdnech propuštěni.³⁰

Vzhledem k tomu, že obsah vynucených výpovědí byl plný smyšlenek a nepravdivých informací, vznikaly často mezi jednotlivými protokoly rozpory, které vnášely do celé záležitosti zmatek. Situace se v průběhu roku 1954 velmi zkomplikovala a celá akce nakonec skončila naprostou blamáží. Koncem roku 1955 došlo oficiálně k ukončení operace, aniž bylo dosaženo původně předpokládaného cíle.

Akce proti ukrajinským nacionalistům, běžencům a kurýrům patřila v letech 1945-1953 k velice významným aspektům činnosti Státní bezpečnosti. Rozsah těchto aktivit v pozdějším období se v žádném případě nedá s touto situací poměřovat. Ukrajinské obyvatelstvo bylo ovšem komunistickou tajnou policií sledováno i v dalších letech, s proměnlivou intenzitou v tom StB pokračovala až do roku 1989.

²⁹ Rozsah budované operace ilustruje komplexní zpráva z 19. 11. 1953. Náčelník ukrajinského oddělení na centrále StB por. Formánek zde popsal předpokládanou strukturu „ukrajinskónacionalistického podzemí“. Viz AMV, a. č. H-405-8, s. 1-13. Ukrajinsko-nacionalistické podzemí v ČSR – Zpráva a návrh na jeho rozpracování a dokumentaci, 19. 11. 1953.

³⁰ AMV, a. č. H-782-7. Zpráva o prověření činnosti I. sektoru v období 1949-1954, 30. 1. 1963, s. 24-25.

ČESKOSLOVENSKO JAKO TRANZITNÍ ZEMĚ POLSKÉ EMIGRACE PO ROCE 1945¹

Jiří Plachý

The present article summarizes briefly an attitude of the Czechoslovak authorities towards Polish emigrants who after the Second World War transited across Czechoslovakia to the West. There were first of all representatives of the anti-nacist resistance who continued in the fight against sovietization of Poland. Abroad they intended to enter polish troops with the British or American leadership. The Czechoslovak security authorities acted towards them very roughly and the greater part of them was delivered up to Poland, regardless punishments threatening them in their home country. Up to the now we have not known neither a complete number of the emigrants successfully attained the West, neither the number of people who were arrested in Czechoslovakia, particularly during the spell of the years 1945-1947. Disregarding the fact that these emigrants have represented the first victims of future totality, these problems have belonged to the unknown places of our recent history.

Druhá světová válka dala do pohybu miliony lidí na celém světě. Ústup německých jednotek z Východu, který začal porážkou u Stalingradu, zahájil masový exodus obyvatel z východní a střední Evropy směrem na Západ. Tento proud neustával ani po skončení válečných operací – právě naopak.

Způsob, kterým nechal Stalin vykrváčet Varšavské povstání v roce 1944 a způsob, jakým se v Polsku chovaly osvobozené sovětské jednotky, nemohl nechat nikoho na pochybách, jakým směrem se bude vývoj v zemi ubírat. Tisíce občanů se v této situaci rozhodly odejít ze země zmítané občanskou válkou. Vedly je k tomu různé důvody a pro uskutečnění svého záměru volily nejrůznější cesty.

Existovaly v zásadě tři způsoby emigrace: přes moře do některého skandinávského státu, přes sovětskou okupační zónu Německa a přes Československo. Největší popularitě se, díky zdánlivě nejpříznivějším podmínkám, těšila cesta třetí a k jejímu použití vyzývali na podzim roku 1945 i někteří vedoucí polští činitelé na Západě.²

Zdálo se to být logické – vztahy mezi Československem a „novým“ Polskem byly díky územním sporům v prvních dvou poválečných letech

¹ Text přednášky vznikl na základě dokumentace prováděné autorem v Úřadu dokumentace a vyšetřování zločinů komunismu SKPV PČR v Praze (ÚDV), č. j. ÚDV-49/VvP-2001 v letech 2001-2003.

² V souvislosti s amnestií varšavské vlády pro příslušníky protikomunistického podzemí, vyzval na podzim 1945 gen. Bór-Komorowski bojovníky polského podzemí, aby vyšli z ilegality a snažili se přes Československo dostat k polským jednotkám v Itálii a v Německu. Archiv Ministerstva vnitra Praha (dále jen AMV), fond Hlavní správa vojenské kontrarozvědky (dále f. 302), sign. 136-3, Přehled zpráv o polském zpravodajství MNO-Hlavní štáb. Hlavní správa Obranného zpravodajství z 12. 2. 1946.

ne příliš vzdáleny otevřenému nepřátelství.³ V souvislosti s tím, že v Československu ještě vládla koaliční vláda, ve které byli komunisté v menšině, dovozovala řada polských uprchlíků nesprávně, že jim, jako odpůrcům „lidového“ Polska v ČSR nehrozí takové nebezpečí, jako kdyby byli např. zatčeni sovětskými orgány ve východním Německu.⁴ To se brzy ukázalo jako tragický omyl.

Další výhodou „československé“ cesty byla nejmenší geografická vzdálenost, kterou bylo třeba překonat. Přítomnost Američanů v západních Čechách do konce roku 1945⁵ pak umožňovala působení polských organizací uznávajících svrchovanost polské londýnské vlády. U XXII. armádního sboru 3. americké armády v Plzni dokonce oficiálně působil styčný důstojník polské zahraniční armády na Západě, kpt. Julian Walter, který až do konce roku 1945 organizoval (často i několikrát denně) transporty polských uprchlíků z Prahy do Plzně a dál do západních okupačních zón Německa.⁶

Emigranti zároveň u Čechů předpokládali větší porozumění pro svou situaci (než např. u Němců) a případnou pomoc a podporu. I to se ukázalo jako v zásadě chybný předpoklad.⁷

Polské podzemí se na eventualitu využití československého území připravovalo nejméně od poloviny roku 1944. V českých zemích byly zakládány ilegální přepážky (kryté např. oficiálně působící obchodní firmou), které měly bezprostředně po skončení války za úkol v první řadě poskytovat pomoc kurýrům a dále pak zajišťovat plynulý pohyb polských uprchlíků směřujících na Západ.⁸

Najčastějším cílem polských občanů, opouštějících vlast, byla snaha vstoupit do polských ozbrojených formací působících na Západě.⁹ Šlo většinou o bývalé partyzány Zemské armády (Armije krajowe – AK, resp.

³ Šlo především o území Těšínska, ale i o menší oblasti býv. pruského Slezska (Ratibořsko, Hlubčicko) a Kladsko. Vztahy mezi oběma státy se pronikavě zlepšily až po uzavření spojenecké smlouvy na jaře 1947.

⁴ Někteří polští uprchlíci požádali československé orgány po svém zatčení dokonce o politický azyl nebo se prohlašovali za hospodářské emigranty. AMV, f. 2 M, sign. 13 344. Hlášení Zemského velitelství Sboru národní bezpečnosti (SNB) v Čechách z 14. 1. 1946.

⁵ Jednotky americké armády vyklidily území západních Čech ve druhé polovině listopadu 1945. Recipročně s tím byly z ČSR staženy i jednotky sovětské armády.

⁶ Jeho kontaktem v Praze byla především polským podzemím zřízená tajná přepážka ve Španělské ulici č. 8 na Vinohradech. Srovnej např. AMV, f. Z, sign. 10-15; f.: 302, sign. 57-1; 134-5; 229-4; 341-8.

⁷ V řadě případů, kdy se Poláci po československém území pohybovali „po vlastní ose“ a obrátili se s žádostí o pomoc na čsl. občany, byli udáni nejbližší stanicí SNB. V jiných případech jim sice pomoc poskytnuta byla, ale nikoliv nezjištěně.

⁸ To je případ např. již zmíněné přepážky ve Španělské ulici v Praze.

⁹ Tedy buď do polské zahraniční armády na Západě působící pod britským velením nebo do polských strážních jednotek v Bavorsku nacházejících se pod velením americkým.

jejich nástupnických organizací) nebo dalších uskupení polského podzemí, kteří buď vyšli z ilegality nebo patřili k oddílům rozbitým v bojích se sovětskými jednotkami a jednotkami polské komunistické bezpečnosti. Tím pádem přes československé území (na rozdíl např. od jednotek Ukrajinské povstalecké armády – UPA) přecházeli buď jednotlivě nebo jen v malých skupinkách. V případě zatčení čsl. bezpečnostními složkami se (alespoň z počátku) důvody, pro které odchází na Západ nikterak netajili.¹⁰

Kromě nich do zahraničí odcházeli i další, např. polští občané židovského původu. Je třeba konstatovat, že tyto dva emigrační proudy v podstatě neměly styčných bodů. Na rozdíl od vojáků AK odcházeli Židé opravdu do emigrace. Po zkušenostech, kterým byli vystaveni za války i v době poválečné, již nespojovali svůj osud s životem v Polsku a většinou ani v Evropě. Nejčastěji směřovali do Spojených států amerických a do Palestiny, kde hodlali začít nový život.

Naproti tomu Poláci věřili v brzký válečný konflikt mezi Východem a Západem, který bude pro Západ vítězný a bude pro ně znamenat návrat do osvobozeného Polska, se kterým spojovali svoji budoucnost.

Dodejme, že zcela odlišný k těmto dvěma skupinám byl i přístup československých úřadů. Zatímco polským Židům byly v létě 1946, po pogromu v Kielcích, diskrétně otevřeny československé hranice a vycestování na Západ jim bylo umožněno, ve stejné době vrcholil hysterický hon čsl. bezpečnostních složek na protikomunistické Poláky.

Do konce roku 1945 nahrávala polským emigrantům nestabilní vnitropolitická situace v ČSR. Bezpečnostní složky, armádní Obranné zpravodajství (OBZ) a Státní bezpečnost (StB) nebyly v problematice nekontrolovaného pohybu cizinců po našem území ještě zcela pány situace.

Ze západních okupačních zón Německa proudily přes české země statisíce polských repatriantů, bývalých vězňů koncentračních táborů, zajatců, totálně nasazených polských dělníků apod. Např. jen repatriační stanicí v Plzni prošlo do konce ledna 1946 téměř 200.000 polských občanů.¹¹

Repatriační mise a expositury Polského červeného kříže, které v ČSR v té době působily, hrály důležitou úlohu. Většinou plnily i funkce „přepážek“, pomáhajících Polákům v cestě na Západ (viz výše). Např. již zmíněná Polská repatriační mise v Plzni, která až do konce roku 1945

¹⁰ AMV, f. 2 M, sign. 13 344. Hlášení Zemského velitelství SNB v Čechách z 14. 1. 1946.

¹¹ AMV, f. 2 M, sign. 13 344. Monitor polského tisku Úřadovny národní bezpečnosti v Českém Těšíně z 20. 3. 1946.

působila pod ochranou Američanů, pokračovala v pomoci emigrantům i poté, co byla převzata zástupci „lidového“ Polska.¹²

Konec konců podle souhrnného hlášení Oblastní úřadovny StB v Praze z počátku roku 1946 bylo za největší „tajnou kancelář“ označeno oficiálně působící diplomatické zastoupení Polska. Jak vyslanectví, tak generální konzulát byly v té době pod permanentním operativně-agenturním dohledem StB a OBZ.¹³

Na jaře 1946 proud uprchlíků kulminoval. Již v září 1945 byla pražským Ministerstvem vnitra vydána směrnice, nařizující všechny „podezřelé osoby polské státní příslušnosti“ nejdříve „zpravodajsky vytěžít“, a potom „krátkou cestou“ vypovědět do Polska. Ustanovení této směrnice však bylo třeba na jaře 1946, vzhledem k prudkému nárůstu počtu v ČSR zatčených Poláků, značně konkretizovat a nově rozšířit např. i o vojáky polské zahraniční armády na Západě, kteří do Československa odjížděli ze svých posádek na řádnou dovolenou s platnými doklady. Od dubna 1946, až do pogromu v Kielcích, se extradiční výnos vztahoval i na polské Židy.

Zpřísněním extradičních podmínek se československé úřady pokoušely vyhnout případům, kdy uprchlík byl předán polským pohraničním orgánům, které však sympatizovaly s podzemím a v zápětí jej propustily, případně mu pomohly i při novém přechodu hranic do ČSR. Od jara 1946 byli polští uprchlíci zatčeni na čsl. území soustředěni u Posádkového velitelství v Moravské Ostravě, které zařídilo jejich předání polské Bezpiece přes prověřený přechod v Českém Těšíně. Tento postup, především pokud byl praktikován v případech polských zahraničních vojáků, vyvolával mezinárodní potíže a intervence západních států.¹⁴

V napjatých vztazích, které mezi Československem a Polskem v letech 1945-1947 panovaly, se polští uprchlíci často stávali pěšáky ve hře tajných služeb. Oba státy proti sobě v té době velmi intenzivně zpravodajsky pracovaly a v již zmíněných čsl. extradičních předpisech je taxativně uvedena nutnost zpravodajského výsledku před tím, než bude uprchlík vydán Polsku. Známé jsou i případy, kdy OBZ nebo StB získávaly uprchlíky, na kterých měly zpravodajský zájem, jako československé agenty pracující proti „lidovému“ Polsku.¹⁵

¹² AMV, f. 302, sign. 134-5. Zpráva Oblastní správy OBZ 2. vojenské oblasti z 17. 1. 1946.

¹³ AMV, f. 302, sign. 29-4.

¹⁴ K této problematice podrobněji PLACHÝ, Jiří: *Perzekuce polských občanů v Československu po roce 1945*. In: Slovanství ve středoevropském prostoru, iluze, deziluze a realita (sborník). Praha : Libri-STERD, 2004, s. 364-371.

¹⁵ Jako agent československé vojenské rozvědky byl použit např. býv. mjr. AK Henryk Sikroski aj. AMV, f. 302, sign. 163-1.

Poláci byli československými orgány vnímáni jako možný destabilizující prvek a nebezpečí pro „lidově-demokratické“ státní zřízení „třetí republiky“. Jenom na okraj uveďme téměř neřešitelné dilema, které pro oficiální místa znamenal návrat více než 1.500 demobilizovaných vojáků polské zahraniční armády na Západě pocházejících z Těšínska, kteří byli československými občany. Varovaly před nimi, jako před faktorem oslabujícím český živel na Těšínsku, nejen komunisty ovládané bezpečnostní složky, ale např. i relace pražského Ministerstva zahraničních věcí. Jejich repatriační nároky však nebylo možné dost dobře odmítnout, aniž by toho polská strana (ve Varšavě i v Londýně) nevyužila ke zpochybnění československých hranic na Těšínsku, takže byla alespoň přijata celá řada diskriminačních opatření týkajících se toho, v jakých profesích je možné je zaměstnat, nebo v jakých místech jim povolit trvalý pobyt apod.¹⁶

Obraz polských uprchlíků vytvořený českými sdělovacími prostředky nebyl zdaleka tak intenzivní, jako např. v případě příslušníků UPA. Občanská válka probíhající v Polsku se ČSR dotkla jen okrajově. Někteří českoslovenští občané polské národnosti odcházeli do Polska, kde vstupovali do jednotek protikomunistického podzemí¹⁷ a některé tyto oddíly (především pod tlakem protivníka) částečně operovaly na česko-slovenském pomezí.¹⁸

Přesto se však o celkově negativní dojem u české veřejnosti postaraly jednotky tzv. Svatokřížské brigády Narodowych sil zbrojnych svým několikatýdenním pobytem v jihozápadních Čechách v létě 1945 a vraždou por. OBZ Josefa Šindeláře a voj. Vlastimila Maliny ve Šluknovském výběžku.¹⁹

¹⁶ K této problematice podrobněji PLACHÝ, Jiří: *Repatriace vojáků polské zahraniční armády na Západě do ČSR po roce 1945*. In: *Od rywalizacji do współpracy* (sborník). Wrocław : Kolegium Europy Wschodniej, 2003, s. 137-148.

¹⁷ Je třeba konstatovat, že i tam byli někteří z nich vysíláni jako agenti StB nebo OBZ. Např. bývalý voják 2. polského armádního sboru v Itálii, Miłoś Heczko z Bystřice nad Olzou, který se do ČSR vrátil na Vánoce 1945, byl již v červnu 1946 získán jako agent OBZ a působil v partyzánském oddíle kpt. „Tygrise“ v polské části Těšínska. AMV, f. Z, sign. 6-365.

¹⁸ Například v polovině května 1946 na československé území pronikla část partyzánského oddílu kpt. Soczka. Ten byl před tím rozbit v bojích v polských Beskydech. Koncem června 1946 vytlačily čl. ozbrojené složky tuto skupinu, která na našem území pokračovala v operační činnosti opět do Polska. Její zajatý příslušník, Slovák Urban Brocko, (* 1922) při výslechu uvedl, že v této jednotce sloužil větší počet československých státních příslušníků, a to jak polské, tak české národnosti. AMV, f. 302, sign. 110-4. Osobní spis Urbana Brocka.

¹⁹ Ještě po letech tyto události, patřičně zkreslené a pokrivené, sloužily komunistické propagandě – např.: HOLUB, Ota: *Smrt ze zálohy*. Praha : Panorama, 1978, s. 63-68 a další.

Příslušníci polského zahraničního odboje na Západě pak měli díky českému tisku dlouho před únorem 1948 nálepku největších reakcionářů, fašistů, nejfanatičtějších nepřátel Sovětského svazu a tím i ČSR.²⁰

Tato stránka československo-polských dějin má dodnes svá „bílá“ místa. Je jich celá řada a někdy mají i po letech osobní rozměr lidské tragédie. Uvedme na závěr alespoň jeden konkrétní případ. V létě roku 1947 byl v Praze s největší pravděpodobností zatčen kurýr polského podzemí směřující do Mnichova Jozef Stanek, krycím jménem „Lis“. Vedl s sebou několik civilistů, kterým měl zajistit bezpečný přechod na Západ. Na pražském Hlavním nádraží je požádal, aby na něj chvíli počkali, protože musí vyřídit něco ve městě. Od té doby, až do dnešních dnů je nezvěstný. Na přelomu let 2003/2004 byl jeho osud z podnětu jeho bývalých přátel z podzemí v Polsku i v ČR velmi podrobně prošetřován. Toto šetření však nepřineslo žádný výsledek. Na Západ nedorazil a do Polska se nevrátil. Zmizel beze stopy.²¹

Československá republika v letech 1945-1947 sehrála roli nejdůležitějšího tranzitního prostoru pro polské uprchlíky směřující na Západ. Na rozdíl od dnes dostatečně známé pozitivní úlohy, kterou měla v osudu polské židovské emigrace, se však Poláci pochytaní na jejím území stali jednou z prvních a dodnes nejméně známých obětí nastupující totality.

²⁰ Srovnej např. článek KRAUS, Artur: *Stalo se za hranicemi*. My, 46, č. 7, 16. 2. 1946, s. 1.

²¹ V ČR bylo pátrání vedeno ÚDV pod č. j. ÚDV-49/VvP-2001 na základě podání polského Instytutu Pamięci Narodowej č. j. BU III 2-5531-412/03 z 30. září 2003.

AUTORI PRÍSPEVKOV

Mgr. RÓBERT ARPÁŠ, PhD. (1973)

Štúdium absolvoval na Karlovej univerzite v Prahe, odbor história – politológia. V súčasnosti pôsobí ako vedecký pracovník bansko-bystrickej pobočky Historického ústavu SAV a prednáša na Katedre histórie a Katedre politológie UKF v Nitre. Venuje sa problematike slovenských dejín prvej polovice 20. storočia s dôrazom na aktivity Hlinkovej slovenskej ľudovej strany, čo prezentoval na vedeckých konferenciách, stránkach odbornej tlače i vo svojej dizertačnej práci, ktorú obhájil na Ústave českých dejín UK Praha.

Mgr. PAVEL SUK (1970)

Absolvoval Pedagogickú fakultu na Západočeskej univerzite v Plzni, odbor český jazyk – dejepis. Od roku 1994 starosta mesta Manětín. Zaoberá sa najnovšími dejinami (1939-1945), zvlášť osobnosťou prezidenta Dr. Emila Háchu, protektorátnou tlačou a tzv. „ľahšou literatúrou“ zameranou na ženy a dievčatá do roku 1948.

PhDr. DOMINIK HRODEK (1976)

Absolvoval štúdium na Filozofickej a Prírodovedeckej fakulte Univerzity Karlovej v Prahe, odbor história – geografia. V súčasnosti je vedeckým asistentom na Ústave českých dejín FF UK v Prahe. Venuje sa českým a stredo európskym politickým a kultúrnym dejinám 19. a 20. storočia s dôrazom na medzivojnové obdobie (1918-1939), politický extrémizmus a kultúrnu avantgardu. Výsledky svojho výskumu publikoval vo vedeckých a vedecko-popularizačných publikáciách, zborníkoch a periodikách. Je spoluautorom publikácie *Slovanství ve středoevropském prostoru – iluze, deziluze a realita* (2004). V súčasnosti je prezidentom združenia STRED – Středoevropský dialog, ktoré sa venuje koordinácii projektov stredo európskej kultúrnej a vedeckej spolupráce a vytváraniu priestoru pre vzájomný dialóg v regióne. Pôsobí aj ako publicista (mi. šéfredaktor Revue DIALOG).

Mgr. ONDREJ PODOLEC (1975)

Je absolventom Filozofickej fakulty UK (odbor história - slovenský jazyk a literatúra) a Právnickej fakulty UK v Bratislave. V súčasnosti je vedeckým pracovníkom Historického ústavu SAV v Bratislave. Zaoberá sa

historickými a právnymi otázkami vývoja politického systému na Slovensku v prvej polovici 20. storočia. Je autorom viacerých odborných štúdií i populárno-vedeckých článkov.

PhDr. PETER MIČKO (1977)

Ukončil štúdium na Fakulte humanitných vied UMB v Banskej Bystrici, odbor história – slovenský jazyk a literatúra. V súčasnosti je vedecko-výskumným pracovníkom Ústavu vedy a výskumu UMB v Banskej Bystrici. Spolupracuje aj s Múzeom SNP v Banskej Bystrici. Venuje sa problematike hospodárskych dejín 1. Slovenskej republiky (1939-1945). Súčasne sa venuje otázke ukrajinských utečencov na Slovensku v roku 1944 a problematike pôsobenia Ukrajinskej povstaleckej armády na území Slovenska. Výsledky svojho výskumu prezentoval na viacerých domácich a zahraničných vedeckých konferenciách a je autorom niekoľkých vedeckých štúdií a odborných článkov.

MARCEL PECNÍK (1983)

Je študentom Fakulty humanitných vied UMB v Banskej Bystrici, odbor dejepis – filozofia. Zaoberá sa výskumom problematiky dejín peňazí a platobných prostriedkov v Slovenskom ako aj v svetovom priestore. Výsledky svojho výskumu doteraz prezentoval na fakultných kolách Študentskej vedeckej a umeleckej aktivity (2003-2005), v rámci ktorých sa opakovane umiestnil na 1. mieste. Za svoju činnosť bol ocenený prémiou Literárneho fondu SR v rokoch 2003 a 2005.

Mgr. FRANTIŠEK NEUPAUER (1979)

Absolvoval štúdium na Fakulte humanitných vied UMB v Banskej Bystrici, odbor história – filozofia. V súčasnosti je interným doktorandom na Katedre histórie FHV UMB, oblasť novších dejín. Venuje sa problematike školstva, národnostných menšín v ČSR, regionálnej a cirkevnej problematike.

Mgr. VOJTECH KÁRPÁTY (1977)

Absolvoval štúdium na Filozofickej fakulte Prešovskej univerzity v Prešove, odbor politológia – dejiny. V súčasnosti je interným doktorandom na Historickom inštitúte FF PU v Prešove. Zaoberá sa polovojenskými politickými formáciami v období rokov 1918 – 1945 s osobitným zameraním na Rodobranu, Hlinkovu gardu a Pohotovostné

oddiely Hlinkovej gardy. Výsledky svojej práce prezentoval na niekoľkých konferenciách a odborných seminároch. Publikoval viaceré vedecké štúdie a odborné články.

PhDr. MICHAL SCHVARC (1975)

Absolvoval štúdium na Fakulte humanitných vied UMB v Banskej Bystrici, aprobácia história – germanistika. V súčasnosti pôsobí ako historik v Múzeu kultúry karpatských Nemcov v Bratislave. Zaoberá sa problematikou politického života a vývoja nemeckej menšiny na Slovensku v rokoch 1918-1945, s ťažiskom na strany a organizácie karpatských Nemcov v tomto období, predovšetkým v rokoch 1933-1945. Okrem toho sa zaoberá aj problematikou pôsobenia ríšskonemeckých policajno-bezpečnostných zložiek na území Slovenska v rokoch 1938-1945. Výsledky svojej vedecko-výskumnej činnosti prezentoval na viacerých konferenciách a seminároch doma a v zahraničí a publikoval niekoľko vedeckých štúdií a odborných článkov. Je jedným z autorov scenára novej stálej expozície Múzea SNP v Banskej Bystrici.

Prof. PhDr. JAN RYCHLÍK, DrSc. (1954)

Absolvoval štúdium histórie a etnografie na Filozofickej fakulte Univerzity Karlovej v Prahe a doktorské štúdium folkloristiky na Univerzite Sv. Klimenta Ochridského v Sofii. V súčasnej dobe je profesorom českých a slovenských dejín 19. a 20. storočia na Filozofickej fakulte Univerzity Karlovej v Prahe a vedeckým pracovníkom Masarykovho ústavu AV ČR v Prahe. Venuje sa dejinám Slovenska, českých krajín a Československa v 20. storočí, problematike nacionalizmu a národnostných vzťahov a dejinám balkánskych krajín. Je autorom viacerých vedeckých prác a monografií – napríklad: *Etnos i folklor* (Sofia, 1997), *Češi a Slováci ve 20. století* (2 diely, Bratislava 1997, 1998), *Rozpad Československa* (Bratislava, 2002), *Dějiny Bulharska* (Praha 2000, 2. vyd. – 2002), *Dějiny Makedonie* (Praha 2003).

Mgr. JOZEF VICEN (1976)

V roku 2005 ukončil štúdium na Fakulte humanitných vied UMB v Banskej Bystrici, odbor história – filozofia. Počas svojho štúdia sa venoval problematike Zaisťovacieho tábora v Ilave v rokoch 1939 – 1945. Výsledky svojho výskumu prezentoval na fakultných kolách Študentskej vedeckej

a umeleckej aktivity a v roku 2005 na uvedenú tému obhájil diplomovú prácu.

PhDr. SLAVOMÍR MICHÁLEK, CSc. (1961)

Je absolventom Filozofickej fakulty UK v Bratislave (odbor história). V súčasnosti je samostatným vedeckým pracovníkom Historického ústavu SAV v Bratislave. Vedecko-výskumne sa orientuje na problematiku americkej zahraničnej politiky, slovensko-amerických a československo-amerických vzťahov v 20. storočí. Zaoberá sa aj otázkami Slovákov v službách československej diplomacie, veľmocenskou politikou počas a po druhej svetovej vojne, problematikou (II. a III.) slovenského a českého exilu v USA. Je autorom viacerých monografií a vedeckých štúdií publikovaných doma a v zahraničí. Je nositeľom niekoľkých medzinárodných ocenení (1996, 1999, 2003).

Mgr. JIŘÍ FRIEDL, PhD. (1976)

Vyštudoval históriu na Sliezskej univerzite v Opave. V súčasnosti je vedeckým pracovníkom Ústavu pro soudobé dějiny AV ČR v Prahe a odborným asistentom na Sliezskej univerzite v Opave. Zaoberá sa predovšetkým dejinami Poľska a históriou československo-poľských vzťahov v 20. storočí. Je autorom viac ako dvoch desiatok odborných štúdií publikovaných doma a v zahraničí a kníh Příběh generála Lukase (2002) a Na jedné frontě. Vztahy československé a polské armády za druhé světové války (2005).

PhDr. MAREK SYRNÝ (1977)

Je absolventom Fakulty prírodných vied UMB v Banskej Bystrici (aprobácia geografia – história). V súčasnosti je interným doktorandom na Katedre histórie Fakulty humanitných vied UMB v Banskej Bystrici. Venuje sa problematike politických strán na Slovensku najmä v povojnovom období (1945-1948). Výsledky svojho výskumu prezentoval na niekoľkých konferenciách a publikoval vo viacerých vedeckých štúdiách a odborných článkoch.

Mgr. PAVEL MIČIANIK, M.A. (1973)

Absolvoval štúdium na Fakulte humanitných vied UMB v Banskej Bystrici, odbor anglický jazyk – história, a na Central European University v Budapešti, odbor Modern History. V súčasnosti pôsobí ako vedecký pracovník Ústavu vedy a výskumu UMB v Banskej Bystrici. Zaoberá sa

politickými a vojenskými dejinami prvej SR (geopolitika, náboženstvo a ideológia, slovenská armáda v ťažení proti ZSSR) a vojensko-politickými konfliktami v druhej polovici 20. storočia (Afganistan, Irak, Juhoslávia, Čečensko). Publikoval niekoľko monografických prác a vedeckých štúdií v domácich i zahraničných vedeckých časopisoch.

OLEXIJ KAFTAN, M.A. (1976)

Je absolventom Kyjevo-Mohyľanskej akadémie v Kyjeve na Ukrajine. V súčasnosti je externým doktorandom na uvedenej akadémii a činným novinárom v časopise *Reportery*. Zaoberá sa otázkou slovenských vojenských formácií, ktoré v rokoch 2. svetovej vojny pôsobili na východnom fronte, zvlášť na Ukrajine. Je autorom viacerých odborných a odbornovo-populárnych článkov.

Mgr. JAN VAJSKEBR (1977)

Vyštudoval na Filozofickej fakulte UK v Prahe odbor história. V súčasnej dobe je pracovníkom pamätníka Terezín. Zaoberá sa problematikou nemeckého represívneho systému na území Protektorátu Čechy a Morava a vojenskými dejinami druhej svetovej vojny. Publikoval viacero vedeckých štúdií a odborných článkov, predovšetkým v periodikách *Historie a vojenství* a *Terezínské listy*.

Mgr. MARIAN UHRIN (1978)

Absolvoval štúdium na Fakulte prírodných vied UMB v Banskej Bystrici, odbor geografia – história. V súčasnosti je interným doktorandom na Katedre histórie FHV UMB. Zaoberá sa problematikou slovenskej povstaleckej armády a 2. partizánskou brigádou gen. M. R. Štefánika.

PhDr. MARTIN LACKO (1976)

Absolvent Filozofickej fakulty UK v Bratislave, odbor história – filozofia. V súčasnosti je odborným asistentom najnovších slovenských dejín na Katedre histórie Filozofickej fakulty UCM v Trnave. Vo svojom výskume sa zameriava na vybrané otázky vojensko-politických dejín 1. Slovenskej republiky. Výsledky svojho výskumu prezentoval na viacerých vedeckých konferenciách doma a v zahraničí. Je autorom viacerých vedeckých štúdií.

Mgr. PETER KAŠŠÁK (1979)

Absolvoval štúdium na Fakulte matematiky, fyziky a informatiky v Bratislave. V súčasnosti je študentom dennej formy doktorandského

štúdiá biofyziky. Vo svojom voľnom čase sa zaoberá leteckou vojnou nad Slovenskom s dôrazom na anabázu pôsobenia americkej 15. leteckej armády. Publikoval niekoľko prác z tejto oblasti, z ktorých možno za najvýznamnejšiu považovať článok „First raid to Blechhammer“ publikovaný v špeciály amerického časopisu Flight Journal venovanom bombardéru B-24 (2005).

BORIS SUDNÝ (1978)

Neprofesionálny historik venujúci sa činnosti československého, respektíve slovenského letectva v rokoch 1918 – 1960, s dôrazom na obdobie druhej svetovej vojny. Je autorom niekoľkých odborných článkov a štúdií.

Mgr. IVETA FEDOROVÁ (1976)

Absolvovala štúdium na Fakulte humanistiky Trnavskej univerzity v Trnave, odbor história. V súčasnosti pracuje v Národnej diaľničnej spoločnosti, a. s., na oddelení správy registratúry a archívu. Počas pôsobenia v Štátnej vedeckej knižnici v Banskej Bystrici (2001-2005) sa venovala výskumu historických knižničných fondov a národnému odboju. Výsledky výskumu prezentovala na viacerých domácich konferenciách a odborných seminároch. Je autorkou niekoľkých odborných štúdií a článkov a zostavovateľkou bibliografií o Slovenskej národnej rade a Národnej rade SR (2004, 2005).

ThLic. PETER BORZA (1975)

Vysokoškolské teologické štúdiá absolvoval na Gréckokatolíckej bohosloveckej fakulte v Prešove v roku 1998 a v tom istom roku aj prijal sviatosť kňazstva. V súčasnosti je správcom farnosti Lutina, ktorá je najväčším pútnickým miestom gréckokatolíkov na Slovensku. Zároveň študuje cirkevné dejiny na Pápežskej teologickej akadémii v Krakove. V roku 2004 publikoval monografiu „Blahoslavený Vasil' Hopko, prešovský pomocný biskup (1904-1976)“, ako aj viacero štúdií, týkajúcich sa dejín Gréckokatolíckej cirkvi na Slovensku.

PhDr. STANISLAV KONEČNÝ, CSc. (1949)

Absolvoval štúdium na Filozofickej fakulte v Prešove Univerzity P. J. Šafárika v Košiciach, odbor história a filozofia. V súčasnosti je samostatným vedeckým pracovníkom oddelenia histórie Spoločenskovedného ústavu SAV v Košiciach. Zaoberá sa dejinami etnických menšín na Slovensku a v strednej Európe, zvlášť Rusínov

a Ukrajincov v 20. storočí. V spoluautorstve publikoval šesť monografií a niekoľko desiatok štúdií v časopisoch a zborníkoch na Slovensku i v zahraničí.

PaedDr. MARTIN PEKÁR, PhD. (1975)

Je absolventom Filozofickej fakulty Prešovskej univerzity v Prešove odbor filozofia – dejepis. V súčasnosti pôsobí na Inštitúte histórie FF PU v Prešove, kde zastáva funkciu vedúceho Katedry novovekých a najnovších všeobecných dejín. Venuje sa najmä problematike politického systému Slovenska v rokoch 1939 – 1945 a otázke menšinovej politiky na Slovensku v 20. storočí. K týmto témam publikoval približne dve desiatky štúdií doma i v zahraničí.

Mgr. JURAJ KREDÁTUS (1970).

Absolvoval štúdium na Filozofickej fakulte v Prešove, Univerzity P. J. Šafárika v Košiciach, študijný odbor filozofia – dejepis. V súčasnosti je stredoškolským pedagógom na Súkromnej obchodnej akadémii na Petrovianskej ulici v Prešove. Zaoberá sa problematikou poľskej zahraničnej politiky v medzivojnovom období so zreteľom na Podkarpatskú Rus. Výsledky svojho výskumu prezentoval na domácich a zahraničných konferenciách, publikoval odborné články a štúdie.

Mgr. MARTIN HOLÁK (1975)

Absolvoval Filozofickú fakultu UK Bratislava (história – kulturológia) a dvojročnú stáž na Karlovej univerzite v Prahe. Pôsobí v Ústave politických vied SAV, kde sa venuje dejinám politického katolicizmu, politickým elitám v druhom zahraničnom odboji, poľsko-slovenským vzťahom. Je autorom niekoľkých vedeckých štúdií zo skúmaných problematik.

Dr. ISTVÁN JANEK (1970)

Štúdium na univerzite v Budapešti ukončil v roku 1997. V súčasnosti je vedeckým pracovníkom Historického ústavu Maďarskej akadémie vied v Budapešti. Zaoberá sa výskumom československo-maďarských diplomatických vzťahov (1938-1949) a problematikou maďarskej menšinovej otázky v Československu. Výsledky svojho výskumu publikoval v niekoľkých vedeckých štúdiách.

PhDr. KAROL JANAS (1970)

Absolvent Univerzity Konštantína Filozofa v Nitre, odbor história – filozofia. V súčasnosti je odborným asistentom na Katedre verejnej správy FSEV Univerzity Alexandra Dubčeka v Trenčíne. Venuje sa dejinám verejnej správy na Slovensku, vývinu česko-slovenských vzťahov v 1. polovici 20. storočia a obdobiu rómskeho holokaustu. Je autorom viacerých štúdií a odborných článkov, ktoré publikoval v domácich aj v zahraničných odborných časopisoch a zborníkoch..

Mgr. MÁRIA RUSKOVÁ-SUČANSKÁ (1977)

Absolvovala Fakulta humanitných vied UMB v Banskej Bystrici, odbor história – filozofia. Momentálne pracuje ako odborný asistent novovekých dejín a historiografie na Katedre histórie FHV UMB v Banskej Bystrici. Zaoberá sa problematikou dejín Slovenska po roku 1945, česko-slovenských vzťahov v 20. storočí, národných stereotypov v česko-slovenských vzťahoch v 20. storočí a činnosti ženských hnutí v Čechách a na Slovensku v 20. storočí. Výsledky prezentovala na viacerých domácich a zahraničných konferenciách, publikovala niekoľko odborných a vedeckých štúdií a článkov.

PaedDr. MIROSLAV KMEŤ (1964)

Absolvoval Pedagogickú fakultu v Banskej Bystrici, aprobácia dejepis – slovenský jazyk a literatúra. V súčasnosti je odborným asistentom na Katedre histórie FHV UMB a zároveň externým spolupracovníkom Výskumného ústavu Slovákov v Maďarsku (Békéscsaba). Zaoberá sa didaktikou dejepisu, regionálnymi dejinami Banskej Bystrice, dejinami a historiografiou dolnozemskej Slovákov. Je autorom viacerých vedeckých štúdií, autorom alebo spoluautorom niekoľkých učebníc a učebných textov pre slovenské národnostné školstvo v Maďarsku, vydal niekoľko publikácií dolnozemskej historikov 19. storočia.

Prof. PhDr. PAVOL MARTULIAK, CSc. (1939)

Je absolventom Vyššej pedagogickej školy v Banskej Bystrici a Filozofickej fakulty Univerzity Komenského v Bratislave, aprobácia história – geografia. V súčasnosti je profesorom na Katedre histórie Fakulty humanitných vied UMB v Banskej Bystrici. Dlhoročne sa venuje agrárno-roľníckej problematike a jej príbuzným oblastiam a taktiež výskumu slovenského školstva, najmä banskobystrického. Je autorom

viacerých vedeckých štúdií, odborných článkov, autorom a spoluautorom monografií vydaných na Slovensku a v zahraničí.

Prof. PhDr. KAROL FREMAL, CSc. (1943)

Absolvoval štúdium na Filozofickej fakulte Univerzity Komenského v Bratislave, odbor história – ruský jazyk. V súčasnosti pôsobí ako profesor na Katedre histórie Fakulty humanitných vied UMB v Banskej Bystrici. Dlhodobu sa zaoberá problematikou 1. Československej a 1. Slovenskej republiky, venuje sa odboju na Slovensku a SNP, dejinám stredného Slovenska a Banskej Bystrici. Je autorom viacerých vedeckých štúdií, odborných článkov, autorom a spoluautorom 11 monografií.

PhDr. MICHAL ŠMIGEL (1975)

Absolvoval štúdium na Fakulte prírodných vied UMB v Banskej Bystrici, odbor geografia – história. V súčasnosti je odborným asistentom novovekých dejín na Katedre histórie FHV UMB a vedecko-výskumným pracovníkom Ústavu vedy a výskumu UMB v Banskej Bystrici. Zaoberá sa národnostnou problematikou v ČSR s osobitným zameraním na opciu a presídlenie rusínskej menšiny do ZSSR v povojnových rokoch (1945-1948), ruskú a ukrajinskú emigráciu (1918-1948), pôsobením UPA na Slovensku (1945-1948). Výsledky svojho výskumu prezentoval na viacerých domácich a zahraničných konferenciách, publikoval niekoľko vedeckých štúdií a odborných článkov, je spoluautorom monografie „Opcia“ (2005).

Mgr. MARTIN HETÉNYI (1979)

Absolvent Filozofickej fakulty UKF v Nitre, aprobácia história – politológia. V súčasnosti pôsobí na Katedre histórie FF IKF v Nitre. Zaoberá sa postavením maďarskej menšiny v 1. SR, slovensko-maďarskými vzťahmi a problematikou slovensko-maďarského pohraničia 1938-1945. Publikoval niekoľko vedeckých štúdií a výsledky svojho výskumu prezentoval na niekoľkých vedeckých konferenciách.

Dr hab. BOHDAN HALCZAK, prof. UZ (1959)

Absolvent Vyššej pedagogickej školy v Zielonej Góre (Poľsko), odbor história. V súčasnosti profesor Uniwersytetu Zielonogórskiego, vedúci katedry Historii Idei i Ruchów Społecznych na Inštitúte politologie v Zielonej Góre. Autor viacerých publikácií z oblasti histórie, metodiky

vyučovania histórie a politológie. Zaoberá sa problematikou národnostných menšín v strednej a východnej Európe v 20. storočí.

Mgr. ONDŘEJ KOUTEK (1977)

Absolvoval štúdium na Filozofickej fakulte Univerzity Karlovej v Prahe, odbor história – politológia, a na Právnickej fakulte UK v Prahe – odbor právo. V súčasnosti je pracovníkom Úradu dokumentácie a vyšetrovania zločinov komunizmu v Prahe a externým doktorandom na FF UK v Prahe. Venuje sa predovšetkým problematike nemeckej a ukrajinskej menšiny v Československu po roku 1945 a rôznym aspektom činnosti Štátnej bezpečnosti (1948-1989). V rámci svojho doktorandského projektu sa zameriava na osudy národno-socialistického politika Prokopa Drtinu. Je autorom niekoľkých vedeckých štúdií.

PhDr. JIŘÍ PLACHÝ (1975)

Ukončil štúdium histórie so špecializáciou na dejiny východnej a juhovýchodnej Európy na Filozofickej fakulte Univerzity Karlovej v Prahe. Od roku 2000 pracuje ako dokumentarista na Úrade dokumentácie a vyšetrovania zločinov komunizmu v Prahe. Zaoberá sa predovšetkým problematikou využívania nacistov a kolaborantov Štátnou bezpečnosťou. Je autorom monografie „Případ FRITZ – válečný zločinec Max Rostock jako agent StB“ a približne dvoch desiatok odborných štúdií.

**Slovenská republika 1939 – 1945 očami mladých
historikov IV**

Zborník príspevkov z medzinárodnej vedeckej konferencie
Banská Bystrica 14. – 15. apríla 2005

Vydala: Univerzita Mateja Bela v Banskej Bystrici,
Katedra histórie Fakulty humanitných vied a Ústav vedy a výskumu

Editori: PhDr. Michal Šmigel, PhDr. Peter Mičko

Formát A5, rozsah 480 strán, náklad 150 ks, rok vydania 2005

Tlač: Bratia Sabovci, s.r.o., Zvolen

ISBN 80-8083-147-5

EAN 9788080831479